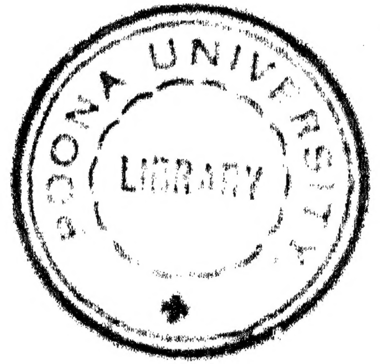
आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः १२

तैत्तिरीयोपनिषत्सटीकशाङ्कर-भाष्योपेता ।

पण्डित वामनशास्त्री इसलामपुरकर इत्येतैः
संशोधिता ।

तथाच

शंकरानन्दकृता तैत्तिरीयोपनिषद्दीपिका ।

विद्यारण्यकृता तैत्तिरीयोपनिषद्दीपिका ।

एतत्पुस्तकद्वयमानन्दाश्रमस्थपण्डितैः संशोधितम् ।

एतानि

महादेव चिमणाजी आपटे

इत्यनेन

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितानि ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८११

मूल्यं त्रयो रूपका आणकाः पञ्च ३-५-।

तैत्तिरीयोपनिषद आदर्शपुस्तकानि येषां मिलितानि तेषां नामानि पुस्तकानां संज्ञाश्च प्रदर्श्यन्ते ।

(क.) इतिसंज्ञितम्—तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यं वैराजक्षेत्रनिवासिनां वे. शा. सं. शिवराम विश्वेश्वर शास्त्री भट्ट इत्येतेषाम् ।

(ख.) इतिसंज्ञिता—तैत्तिरीयोपनिषत्सटीका काश्यां शिलामुद्रिता रा. रा. महादेव चिमणाजी आपटे इत्येतेषाम् । मुद्रणकालः संवत् १९४१

(ग.) इतिसंज्ञिता—तैत्तिरीयोपनिषत्सटीका इन्दूरपुरनिवासिनां किबे इत्युपाह्वानां श्री. रा. रा. भाऊसाहेब बाळासाहेब इत्येतेषाम् ।

(घ.) इतिसंज्ञिता—तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्योपेता पुण्यपत्तननिवासिनां खासगीवाले इत्युपाह्वानां श्री. रा. रा. तात्यासाहेब इत्येतेषाम् ।

(ङ.) इतिसंज्ञिता—तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्योपेता पुण्यपत्तननिवासिनां खाजगीवाले इत्युपाह्वानां श्री. रा. रा. तात्यासाहेब इत्येतेषाम् ।

(च.) इतिसंज्ञितम्—तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यं शिक्षाभृगुवल्लीद्वयात्मकं समूलं सटीकं खेडकरोपाह्वानां श्री. रा. रा. आनंदराव लक्ष्मण (भाऊसाहेब) इत्येतेषाम् ।

(छ.) इतिसंज्ञितम्—तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यं विंचूरपुरनिवासिनां श्री. रा. रा. रावसाहेब अण्णासाहेब इत्येतेषाम् ।

(ज.) इतिसंज्ञिता—तैत्तिरीयोपनिषत्सटीका विंचूरपुरनिवासिनां श्री. रा. रा. रावसाहेब अण्णासाहेब इत्येतेषाम् ।

(झ.) इतिसंज्ञिता—तैत्तिरीयोपनिषत्सटीका विंचूरपुरनिवासिनां श्री. रा. रा. रावसाहेब अण्णासाहेब इत्येतेषाम् । लेखनकालः शाके १६३२

(ञ.) इतिसंज्ञिता—तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यटीकोपेता करवीरपुरनिवासिनां श्रीयुतानां वे.शा.सं. गुरुमहाराजानाम् । लेखकालः संवत् १८६६

(ट.) इतिसंज्ञितम्—तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यं करवीरपुरनिवासिनां द्रविडोपाह्वानां वे. शा. सं. रा. रा. नानाशास्त्रिणाम् ।

(ठ.) इतिसंज्ञितम्—तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यं समूलं सटीकं कलिकातानगरे मुद्रितं पुण्यपत्तननिवासिनां के. वे. शा. सं. देवोपाह्वबालशास्त्रिणाम् ।

(ड.) इतिसंज्ञितम्—तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यं सटीकं नागपुरनिवासिनां श्री. रा. रा. अप्पासाहेब बुटी इत्येतेषाम् ।

(क.) इतिसंज्ञिता—तैत्तिरीयोपनिषद्दीपिका शंकरानंदकृता पुण्यपत्तननिवासिनां श्री. रा. रा. भाऊसाहेब नगरकर इत्येतेषाम्।

(ख.) इतिसंज्ञिता—तैत्तिरीयोपनिषद्दीपिका शंकरानंदकृता वटोदरनिवासिनां पटवर्धन इत्युपाह्वानां रा. रा. कृष्णराव भीमाशंकर इत्येतेषाम्।

(ग.) इतिसंज्ञिता—तैत्तिरीयोपनिषद्दीपिका शिक्षावल्लीमात्रा शंकरानंदकृता शान्तिजसकाशादागता*

(घ.) इतिसंज्ञिता—तैत्तिरीयोपनिषद्दीपिका शंकरानंदकृता रा. रा. महादेव चिमणाजी आपटे इत्येतैः प्रेषिता †

(क.) इतिसंज्ञिता—तैत्तिरीयोपनिषद्दीपिका समूला विद्यारण्यकृता मुम्बापुरनिवासिनां बोडस इत्युपाह्वानां वे. शा. सं. महामहोपाध्याय इत्युपाधिधारिणां राजारामशास्त्रिणाम्। लेखनकालः शाके १७३९

(ख.) इतिसंज्ञिता—तैत्तिरीयोपनिषद्दीपिका समूला विद्यारण्यकृता वडलीग्रामनिवासिनां श्रीयुतानां वे. शा. सं. चिदम्बरदीक्षितकुलोत्पन्नानां मार्तण्डदीक्षितानाम्। लेखनकालः शाके १७७४

(ग.) इतिसंज्ञिता—तैत्तिरीयोपनिषद्दीपिका समूला विद्यारण्यकृता रत्नागिरिनिवासिनां आगाशे इत्युपाह्वानां वे. शा. सं. महामहोपाध्याय इत्युपाधिधारिणां बाळशास्त्रिणाम्।

(घ.) इतिसंज्ञिता—तैत्तिरीयोपनिषद्दीपिका समूला विद्यारण्यकृता वैराजपुरनिवासिभिर्बापटोपाह्वैः रा. रा. कृष्णराव इत्येतैः प्रेषिता।

(ङ.) इतिसंज्ञिता—तैत्तिरीयोपनिषद्दीपिका समूला विद्यारण्यकृता डाक्तर इत्युपाधिधारिणां विदुषां भाण्डारकर इत्युपाह्वानां रा. रा. रामकृष्णगोपालानाम्। लेखनकालः शाके १७२१

---

* एतत्स्वामिनो नाम न ज्ञायते। † एतत्स्वामिनो नाम न ज्ञातम्।

तैत्तिरीयोपनिषत् ।

आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशाङ्करभाष्यसमेता ।

अथ श्रीमच्छङ्करभगवत्पादविरचितं भाष्यम् ।

ॐ नमः परमात्मने ।

यस्माज्जातं जगत्सर्वं यस्मिन्नेव प्रलीयते ।
येनेदं धार्यते चैव तस्मै ज्ञानात्मने नमः ॥ १ ॥
यैरिमे गुरुभिः पूर्वं पद-वाक्य-प्रमाणतः ।
व्याख्याताः सर्व[1]वेदान्तास्तान्नित्यं प्र[2]णतोऽस्म्यहम् ॥ २ ॥

अथ आनन्दगिरिकृता टीका ।

यत् प्रकाशसुखाभिन्नं य[3]न्मत्रेण प्रकाशितम् ।
विवृतं ब्राह्मणे तत्स्यामहश्यं ब्रह्म निर्भयम् ॥ १ ॥

यजुर्वेदशाखाभेदं तैत्तिरीयकोपनिषदं व्याचिख्यासुर्भगवान्भाष्यकारस्तत्प्रतिपाद्यं ब्रह्म जगज्जन्मादिकारणत्वेन तटस्थलक्षणेन मन्दमतीन्प्रति सामान्येनोपलक्षितं, सत्यज्ञानादिना च स्वरूपलक्षणेन विशेषतो विनिश्चितं नमस्का[4]रच्छलेन सङ्क्षेपतो दर्शयति । **यस्माज्जातमिति** । निमित्तोपादानत्वयोः पञ्चम्याः साधारण्यादुभयविधमपि[5] हेतु[6]त्वमविवक्षितम् । कार्यविलयस्य प्रकृतावेव नियतत्वात् विशेषतः प्रकृतित्वमाह । **यस्मिन्निति** । कार्यसाधारणस्य निमित्ते[7] धर्मा[8]दावपि प्रसिद्धत्वात् साधा[9]रणकारणत्वमाह । **येनेति** । ज्ञानात्मन इति स्वरूपलक्षणसूचनम् ॥ १ ॥

गुरुभक्तेर्विद्याप्राप्तावन्तरङ्गसाधनत्वं ख्यापयितुं गुरून्प्रणमति । **यैरिति** । पदानि च वाक्यानि च प्रमाणं चानुमानादि तद्विवेचनेन व्याख्याता [10]इति ॥ २ ॥

---

१ क. घ. च. छ. ज. झ. °व विधी° । ञ. °व विली° । २ ञ. °णमाम्य° । ३ ख. ग. च. ज. झ. ट. °यन्मात्रेण । ४ ख. ग. च. °रबले° । ५ क. ख. ग. ज. ट. °पि कारणत्व° । ६ क. ख. ग. च. ज. झ. ट. °त्वमिहावि° । ७ क. ख. ग. च. ज. ट. °त्तेपि ध° । ८ क. ख. ग. च. ज. ट. र्मादौ प्र° । ९ ख. ग. ज. °रणं का° । १० क. ख. ग. च. ज. ट. °इत्यर्थः ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

शं नो मित्रः शं वरुणः । शं नो भवत्वर्यमा ।
शं न इन्द्रो बृहस्पतिः । शं नो विष्णुरुरुक्रमः ।

तैत्तिरीयकसारस्य मयाऽऽचार्यप्रसादतः ।
विस्पष्टार्थरुचीनां हि व्याख्येयं सम्प्रणीयते ॥ ३ ॥

नित्यान्यधिगतानि कर्माण्युपात्तदुरितक्षयार्थानि, काम्यानि च फलार्थिनां पूर्वस्मिन्ग्रन्थे । इदानीं कर्मोपादानहेतु[1]परिहाराय ब्रह्मविद्या प्रस्तूयते । कर्महेतुः कामः स्यात् । प्रवर्तकत्वात् । आप्तकामानां हि कामाभावे

चिकीर्षितं[2] निर्दिशति । **तैत्तिरीयकेति** । व्युत्पन्नस्य पदेभ्य एव पदार्थ[3]स्मृतिसम्भवात् [4]पदस्मारितपदार्थानां[5] संसर्गस्यैव वाक्यार्थत्वात् सूत्रकारेणो[6]पनिषत्तात्पर्यस्य निरूपितत्वाच्च व्यर्थः पृथग्व्याख्यारम्भ इत्याशङ्क्याह । **विस्पष्टार्थेति** । मन्दमतीनां स्वत एव निःशेषपदार्थस्मरणासम्भवात् उपनिषद्गतनिःशेषपदार्थानां[7] विशिष्य निःसंशयं ज्ञानं ये रोचयन्ते तेषामुपकारायेत्यर्थः ॥ ३ ॥

कर्मविचारेणवोपनिषदो गतार्थत्वादुपनिषत्प्रयोजनस्य निःश्रेयसस्य कर्मभ्य एव संभवात् पृथग्व्याख्यारम्भो न युक्त इत्याशङ्कामपनेतुं कर्मकाण्डार्थमाह । **नित्यानीति** । "अथाऽतो धर्मजिज्ञासा" इति जैमिनिना धर्मग्रहणेन सिद्धवस्तुविचारस्य पर्युदस्तत्वान्नोपनिषदो गतार्थत्वमित्यर्थः । तानि च कर्माणि सञ्चितदुरितक्षयार्थानि । "धर्मेण पापमपनुदति" इति श्रुतेर्न निःश्रेयसार्थानि । न केवलं जीवतोऽवश्यकर्तव्यान्यधिगतानि फलार्थिनां काम्यानि च । न तान्यपि निःश्रेयसार्थानि । "स्वर्गकामः पशुकाम" इत्यादिवन्मो[8]क्षकामोऽदः कुर्यादित्यश्रवणात् । अतः संसार एव कर्मणां फलमित्यर्थः ।

कर्मकाण्डार्थमुक्त्वा तत्राविचारितमुपनिषदर्थमाह । **इदानीमिति** । कर्मणामुपादाने[9]ऽनुष्ठाने यो हेतुस्तन्निवृत्त्यर्थं ब्रह्मविद्याऽस्मिन्ग्रन्थे[10] आरभ्यते । अतः सनिदानकर्मोन्मूलनार्थत्वादुपनिषदः कर्मकाण्डविरुद्धत्वान्न गतार्थत्वमित्यर्थः । कर्मानुष्ठाने हेतुर्नियोगः तस्य प्रमाणसिद्धत्वान्न विद्यया विरोध इत्याशङ्क्याह । **कर्महेतुरिति** । अस्येदं साधनमित्येतावच्छास्त्रेण बोध्यते । यस्य यत्राभिलाषः स तत्र प्रवर्तते कामत एव । अतो न नियोगस्य प्रवर्तकसम्भावनापीत्यभिप्रायः । सति कामे प्रवृत्तिरित्यन्वय उक्तः । कामाभावे न प्रवृत्तिरिति व्यतिरेकमाह । **आप्तेति** । अभिलषितविषयप्राप्तिः कामनिवृत्तौ

---

१ घ. छ. ज. °तुनिवृत्त्यर्थं ब्र° । २ ख. ग. च. °तं दर्शयति । ३ ज. °र्थ संस्मृ° । ४ क. ट. °पदैः संस्मा° । ख. ज. °पदैःस्मा° । ५ झ. °दार्थसं° । ६ झ. °रेणौप° । ७ ख. ग. च. ज. झ. ट. °नां निर्वि° । ८ ट. °इतिवन्मो° । ९ क. ख. ग. च. ज. झ. ट. °र्मण उपा° । १० झ. °न्थे प्रार° ।

नमो ब्रह्मणे। नमस्ते वायो। त्वमेव

स्वात्मन्यवस्थानात् प्रवृत्त्यनुपपत्तिः। आत्मकामत्वे[1] चाऽऽप्तकामता। आत्मा हि ब्रह्म। तद्विदो हि परप्राप्तिं वक्ष्यति। अतोऽविद्यानिवृत्तौ स्वात्मन्यवस्थानं परप्राप्तिः। "अभयं प्रतिष्ठां विन्दते। एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति" इत्यादिश्रुतेः[2]। काम्यप्रतिषिद्धयोरनारम्भादार[3]ब्धस्य[4] चोपभोगेन[5] क्षयान्नित्यानुष्ठानेन[6] प्रत्यवायाभावादयत्नत एव स्वा[7]त्मन्यवस्थानं मोक्षः। अथवा निरतिशयायाः[8] प्रीतेः स्वर्गशब्दवाच्यायाः कर्महेतुत्वात्कर्मभ्य एव मोक्ष-इति चेन्न। कर्मानेकत्वात्। अनेकानि

हेतुः। न विद्या। अतः कथं कर्महेतुपरिहाराय विद्यारम्भ इत्याशङ्क्याह। **आत्मकामत्वे[9] चेति**। कामितविषयप्राप्त्या[10] कामस्य तात्कालिकोपशममात्रं नतूच्छेदः। पुनर्विषयाकाङ्क्षादि[11]दर्शनात्। आत्मकामिना[12]पि निरङ्कुशा—आत्मैव वस्तु नान्यत्ततोऽस्तीत्येवंरूपा आत्मकामत्वे सति भवति। कामिते[13]च्छाभावादात्मनो ह्यद्वयानन्दरूपमजानन्नेव व्यतिरिक्तं विषयं पश्यन् कामयते। ततः कामस्यात्माऽविद्यामूलत्वादात्मविद्यैव तन्निवृत्ति हेतुरित्यर्थः। भवत्वात्मविद्या कामविरोधिनी कर्महेतुपरिहाराय ब्रह्मविद्या प्रस्तूयत-इति कथमुक्तं तत्राह। **आत्मेति**। आनन्दमयं परमात्मानमादाय श्रुतिरुदाहृता।

एवं तावत्कर्मकाण्डेनागतार्थत्वात्कर्मभ्योऽसम्भाव्यमाननिःश्रेयसप्रयोजनत्वाच्चोपनिषदो व्याख्यारम्भं संभाव्य पुनर्[14]रारम्भवादिनोऽभिप्रायमुद्भावयति। **काम्य-प्रतिषिद्धयोरिति**। आत्यन्तिकागामिशरीरानुत्पादे स्वरूपावस्थानं निःश्रेयसं, शरीरानुत्पादश्च हेत्वभावादेव सेत्स्यति किं ज्ञानार्थोपनिषदारम्भेणेत्यर्थः। मतान्तरमाह। **अथवेति**। यदेव स्वर्गसाधनं ज्योतिष्टोमादि तदेव मोक्षसाधनं निरतिशयप्रीतेः। स्वर्गपदार्थस्य मोक्षादन्यत्रासम्भवात् सति शरीरे क्लेशावश्यम्भावादित्यर्थः[15]। एकभविकप[16]क्षमाधं मतं प्रत्याख्याति। **नेत्यादिना**। यद्यपि वर्तमाने देहे काम्यं प्रतिषिद्धं च नारभेत मुमुक्षुः। तथापि सञ्चितस्यानेकस्य सम्भवाद्धेत्वभावोऽसिद्ध इत्यर्थः। प्रायेणानभिव्यक्तानि सर्वाण्येव कर्माणि सम्भूय एकं शरीरमारभन्ते, तत्र सर्वेषामुपभोगेन क्षयितत्वात् सञ्चितं कर्मैव नास्ती-

१ ग. च. °त्वेनाऽऽप्त° । २ ङ. °तेः । ननु का° । ३ ङ. °म्भात् प्राग° । ४ ङ. °व्धयोश्चोप° । ५ ख. ग. घ. च. छ. ज झ. °भोगक्ष° । ६ ङ. °न च प्र° । ७ क. झ. स्वात्मान° । ८ ङ. अ. °शयप्री° । ९ ग. च. °त्वेनेति । १० ख. ग. च. ज. °प्राप्ती का° । ११ क. ख. ग. च. ज. ट. °काङ्क्षाद° । १२ क. ख. ट. झ. °मताऽपि । १३ क. ख. ज. ट. कामयितव्याभावादेवात्मानं ह्य° । १४ क. ख. ग. च. ज. झ. °नरनारं° । १५ ख. °र्थः । एक° । १६ क. झ. °पक्षं प्रत्याह । ने° ।

प्रत्यक्षं ब्रह्मासि । त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि ।

ह्यारब्ध[1]फलान्यनारब्धफलानि चानेकजन्मान्तरकृतानि विरुद्धफलानि कर्माणि सम्भवन्ति । अतस्तेष्वनारब्धफलानामेकस्मिञ्जन्मन्युपभोगक्षयासम्भवाच्छेषकर्मनिमित्तशरीरारम्भोपपत्तिः कर्मशेष[2]सद्भावसिद्धिश्च । "तद्य[3] इह रमणीयचरणाः । ततः[4] शेषेण " इत्या[5]दिश्रुति-स्मृतिशतेभ्य इष्टानिष्टफलानामनारब्धानां क्षयार्थानि नित्यानीति चेन्न । अकरणे प्रत्यवायश्रवणात् । प्रत्यवायशब्दो ह्यनिष्टविषयः । नित्याकरणनिमित्तस्य प्रत्यवाय[6]स्य दुःखरूपस्यागामिनः परिहारार्थानि नित्यानीत्यभ्युपगमात् न अनारब्धफलकर्मक्षयार्थानि । यदि नामाऽनारब्धकर्मक्षयार्थानि नित्यानि कर्माणि तथाप्यशु[7]द्धमेव क्षपयेयुर्न[8] शुद्धम् । विरोधाभावात् । न हि इष्ट फलस्य कर्मणः शुद्धरूपत्वान्नित्यै[9]र्विरोध उपपद्यते । शुद्धा[10]शुद्धयोर्हि विरोधो युक्तः । न च कर्महेतूनां कामानां ज्ञानाभावे निवृत्त्यसंभवादशेषकर्मक्षयोपपत्तिः । अनात्मविदो हि कामोऽनात्मफलविषयत्वात्स्वात्मनि च कामानुपपत्तिर्नित्यप्राप्तत्वात्स्वयं चात्मा परं ब्रह्मेत्युक्तम् ।

ति शङ्कानिराकरणायोक्तम् । **विरुद्धफलानीति** । स्वर्ग-नरकफलानां ज्योतिष्टोम-ब्रह्महत्यादीनामेकस्मिन्देहे भोगेन क्षयासम्भवात् प्रायेणास्य सर्वाभिव्यञ्जकत्वे प्रमाणाभावात् बलवता प्रतिबद्धस्य दुर्बलस्यावस्थानं[11] सम्भवतीत्यर्थः । सम्भावनामात्रमेतन्नात्र प्रमाणमस्तीत्याशङ्क्याह । **कर्मशेषेति** । प्रेत्य स्वैकं[12] कर्माऽनुभूय ततः शेषेण जन्म प्रतिपद्यन्त[13] इति स्वर्गादवरोह[14]तां कर्मशेष[15]सद्भावं दर्शयतीत्यर्थः । संचितकर्मसद्भावमङ्गीकृत्य देहान्तरारम्भो न भविष्यतीत्याह । **इष्टेति** । एतद्[16]वादिनां सिद्धान्तविरुद्धमित्याह । **नेति** । मुमुक्षुणानुष्ठितस्य नित्यादेः सञ्चितकर्मक्षयार्थत्वाभ्युपगमेऽपि नाभिमतसिद्धिरित्याह । **यदि नामेति** । यच्चोक्तं मुमुक्षुः काम्यानि वर्जयेत्-इति तदप्यसति विवेकबले दुर्घटम् । सति मूलाज्ञाने कामोद्भवस्य दुर्निवारत्वादित्याह । **न च कर्महेतूनामिति** । ननु-कामो नाज्ञानमूलः । आत्मविदामपि कामदर्शनादित् इत्यत आह । **स्वात्मनि चेति** ।

१ अ. °ब्धकर्मफ° । २ घ. °षसंभव° । ३ क. °द्यादिह° । ४ क. ङ. ञ. °तः कर्मशे° । ५ ञ. °दिस्मृति° । ६ ङ. °यस्यासुखरू° । ७ ख. ग. च. °शुभमे° । ८ घ. °र्न पुनःशुद्धम्° । ९ ख. ग. घ. ङ. च. छ. ञ. ट. °शुद्धिरू° । १० घ. ङ. छ. ट. °शुद्धाशुद्धयोर्हि । ११ च. °नं न सं° । १२ क. ख. ग. च. ज. झ. ट. स्वकर्मफलमनु° । १३ ज. झ. °पद्यत° । १४ ज. झ. °हणं कुर्व° । १५ क. ख. ग. च. ज. ट. °शेषं द° । १६ क. ख. ग. च. झ. ट. °भद्दानां ।

ऋतं वदिष्यामि । सत्यं वदिष्यामि ।

नित्यानां चाकरणमभावः ततः प्रत्यवायानुपपत्तिरिति । अतः पूर्वोपचितदुरितेभ्यः प्राप्यमाणायाः प्रत्यवायक्रियाया नित्याकरणं लक्षणमिति "अकुर्वन्विहितं कर्म" इति हि शतुर्नानुपपत्तिः । अन्यथाऽभावाद्भावो-

सर्वं[1] आत्मेतिपश्यतां तत्त्वतो विषयाभावादेव कामानुपपत्तिः । अशनादिप्रवृत्तिनिमित्तं तु कामाभास एव । वास्तवाभिनिवेशाभावादित्यर्थः । तेषामप्यर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मप्राप्तेः कामनाऽस्तीति नाशङ्कनीयमित्याह । **स्वयं चेति** । यच्चोक्तमकरणनिमित्तप्रत्यवायपरिहारार्थानि नित्यानीति तत्राह । **नित्यानां चेति** । आगामि दुःखं प्रत्यवाय उच्यते । तस्य भावरूपस्य नाभावो निमित्तम् । "पापः पापेन" इति श्रुतेः । निषिद्धाचरणनिमित्तत्वाद्दुःखस्येत्यर्थः ।

"अकुर्वन्विहितं कर्म निन्दितं च समाचरन् ।
प्रसज्जंश्चेन्द्रियार्थेषु नरः पतनमृच्छति" ॥

इति शतृप्रत्ययादकरणस्यापि[2] प्रत्यवायनिमित्तत्वमवगतमित्याशङ्क्याह । **अतः पूर्वेति** । यदि यथावन्नित्य-नैमित्तिकानुष्ठानमभविष्यत्तदा सञ्चितदुरितक्षयोऽभविष्यत् । न चायं विहितमकार्षी[3]दित्यतः प्रत्यवा[4]यो भविष्यतीति शिष्टैर्लक्ष्यते । यथा विचिकित्सन् श्रोत्रिय इति । ततः शतृप्रत्ययस्यान्यथा[5]व्युत्पन्नत्वान्न तद्बलादकरणे हेतुत्वमवगन्तुं शक्यत इत्यर्थः । ननु-लक्षणहेत्वोः क्रियाया इति शतृप्रत्ययस्योभयत्र विधाने सति किमिति हेतुत्वमेत्र न गृह्यते-तत्राह । **अन्यथेति** । भावरूपस्य कार्यस्य भावरूपमेव कारणमिति प्रत्यक्षादिभिरवगतं शतृप्रत्ययादभावस्य हेतुत्वाभिधाने सर्वप्रमाणविरोधः स्यादित्यर्थः ।

ननु-त्वयाप्यकरणस्य प्रत्यवायलक्षणत्वमिष्टम् । भाट्टैश्चानुपलम्भस्याभावप्रमितिहेतुत्वमिष्यते । तार्किकैश्च प्रतिबन्धकाभावस्य तत्तत्प्रागभावस्य च तत्तत्कार्यव्यवस्थापकत्वमिष्यते । तत्कथं भावस्यैव कारणत्वम् । तदुक्तम् । "भावो यथा तथाऽभावः कारणं कार्यवन्मतम्-"-इति । उच्यते । अस्माभिस्तावदभावस्य स्वरूपेण कारणं नेष्टम् । किंतु तज्ज्ञानस्य प्रत्यवायगमकत्वमिष्टम् । तेन च रूपेण न प्रत्यवायजनकत्वमिष्यते । नित्याकरणज्ञाने प्रत्यवायाभावप्रसङ्गात् । भाट्टानामपि च केषांचिज्ज्ञातस्य योग्यानुपलम्भस्याभावप्रमितिहेतुध्वंसतया तु प्रमितिहेतुत्वेऽभावप्रमायाः प्रत्यक्षत्वापातः । तार्किकाणामपि प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वेऽन्योन्याश्रयत्वप्रसङ्गान्न प्रामाणिकत्वम् । प्रागभावस्यापि ज्ञातरूपेण

१ क. ख. ग. च. ज. ट. °र्वमात्मे° । २ क. ख. ग. च. ज. झ. ट. °पि न प्र° । ३ क. ख. ग. च. झ. ट. °र्षीदतः° । ४ क. ख. ग. च. झ. ट. °वायी भ° । ५ ख. ग. च. ज. °था अवि° । ६ क. ख. ग. च. ज. ट. °थाप्युपपन्न° । ७ क. ख. ग. च. ज. ट. °वधारितं । ८ क. °णत्वं कथमि° । ९ क.ख.ग.च.ज. °रणत्वं ने° । १० झ. °यासंभव° । ११ क.ख.ग.च.ज.झ.ट. °तुत्वसत्तया ।

तन्मामवतु । तद्वक्तारमवतु । अवतु माम् ।

त्पत्तिरिति सर्वप्रमाण[1]व्याकोप इति। अतोऽयत्नतः स्वात्मन्यवस्थानमित्यनुपपन्नम् । यच्चोक्तं-निरतिशयप्रीतेः स्वर्गशब्दवाच्यायाः कर्मनिमित्तत्वात्कर्मा[2]रब्ध एव मोक्ष-इति । तन्न । नित्यत्वान्मोक्षस्य । न हि नित्यं किंचिदारभ्यते । लोके यदारब्धं तदनित्यमिति । अतो न कर्मा[3]रब्धो मोक्षः । विद्यासहितानां कर्मणां नित्यारम्भसामर्थ्यं-इति चेन्न । विरोधात् । नित्यं चारभ्यत इति[4] विरुद्धम् । यद्धि[5]नष्टं तदेवं[6] नोत्पद्यत इति । प्रध्वंसाभाववन्नित्योऽपि मोक्ष आरभ्य एव[7]-चेन्न । मोक्षस्य भावरूपत्वात् । प्रध्वंसाभावोऽप्यारभ्यत इत्[8]यभावस्य विशेषाभावाद्विकल्पमात्रमेतत् । भावप्रतियोगी ह्यभावः । यथा ह्यभिन्नोऽपि भावो घट-पटादिभिर्विशेष्यते अभिन्न। एव घ-

जन्यज्ञापकत्वमेव । यस्मादिदं प्राङ्नासीत्तस्मादिदानीं जातमिति । न तु जनकत्वं प्रागभावस्य नियतप्राग्भावित्वेन कारणत्वे प्राक्कालस्य स्ववृत्तितापातः । प्राग्भावित्वमपि[9] चान्यथासिद्धमित्युक्तं तत्त्वालोके । यस्मादकरणनिमित्तप्रत्यवायपरिहारार्थं न नित्यं कर्म । किन्तु "कर्मणा पितृलोकः । सर्वे एते पुण्यलोका भवन्ति इति" श्रुतेः पितृलोकप्राप्तिफलम् । तस्मान्न यथोक्तचरितस्य शरीरानुत्पाद-इत्याह । **अयत्नत इति** । द्वितीयमतमनूद्य दूषयति । **यच्चोक्तमित्यादिना** । विद्यासहितेनापि कर्मणाऽऽरभ्यश्चेन्मोक्षस्तर्ह्य[10]नित्य एव । यत्कृतकं तदनित्यमिति व्याप्तिदर्शनादित्युक्तं तत्र व्याप्तिभङ्गं मन्वानः शङ्कते । **यद्धि[10]नष्टमिति** । **भावरूपत्वादिति** । यद्भावरूपं कार्यं तदनित्यमिति व्याप्ते[11]स्तथैव च मोक्षस्य निरतिशयप्रीतेर्भावत्वादनित्यत्वं स्यादेवेत्यर्थः । प्रध्वंसाभावस्य कार्यत्वमभ्युपगम्य यत्प्रध्वंसातिरिक्तकार्यं तदनित्यमिति व्याप्तिर्व्याख्ये[12]याति[13] । वस्तुतस्तु प्रध्वंसस्य कार्यत्वमपि नास्तीत्याह । **प्रध्वंसेति** । जन्याश्रयत्वं तावत्प्रध्वंसस्य । न कार्यत्वम् । जनेनैरुक्तेर्भावविकारत्वाभ्युपगमात् । नापि प्रागसतः सत्तासमवायादिलक्षणम् । तदनभ्युपगमात् । नाप्युत्तरकालयोगः । कालेन सम्बन्धाभावात् । अव[14]च्छेदावच्छेदकभावस्य[15] समवायमूलत्वात्सम्बन्धान्तरमूलकत्वदर्शनात् उत्तरकालस्य प्रध्वंसावच्छेदकत्वं स्वभावश्चेदन्यावच्छेदकत्वं स्वभावो न स्यात् । तस्मादभावस्य निर्विशेषकत्वात्कार्यत्वं कल्पनामात्रपरमिति भावः । किञ्च अभावस्याभावविशेषमात्रस्वभावत्वाद्भावविरोधित्वाच्च न भावरूपो धर्मः सम्भवतीत्याह । **भावेति** । ननु-अभावश्चतुर्विधः । तत्रानित्यः प्रागभावः । प्रध्वंसादयस्तु नित्याः ततः कथं निर्विशेषत्वमित्याशङ्क्याह । **यथा हीति**[16] । भावप्रत्ययस्य एकाकारत्वा-

१ ख.ग.घ.ङ.च.छ.ञ. °णको°। २ ङ.छ.ञ.ट. °रभ्य ए°। ३ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ.ञ.ट. °रभ्यो मो° । ४ क.ख.ग.घ.ङ.च.ञ. °ति च वि°। ५ क.ख.ग.च. °यद्धि न° । ६ क. °व च नो°। ७ क. ख. ग. च. छ. ञ. ट. °एवेतिचे°। ८ क. ख. ग. घ. च. ज. झ. ट. °जन्मज्ञा°। ९ झ. °पि नान्य°। १० क.ख.च.ज.झ °यद्धि न°। ११ ख. ग. च. ज. °स्तद्वन्मोक्ष°। १२ क. ख. ग. च.झ.ट. °ख्याता । व°। १३ क.ख.ग.च.ज.ट. °व परमार्थतस्तु प्र° । १४ क.ख.ग.च.ज.झ.ट. °च्छेद्यात्र°। १५ क. ख.ग.च.ज.झ.ट. °स्य सम्बन्ध स°। १६ क.ख.ग.च.ज.ट. ति । विधिप्र°।

अवतु वक्तारम् । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥१॥

टभावः पटभाव इत्येवं निर्विशेषो भावाभावः क्रियागुणयोगाद्द्रव्यादिवद्वि-कल्प्यते । न ह्यभाव उत्पलादिवद्विशेषणसहभावी । विशेषणवत्वे भाव एव स्यात् । विद्या-कर्मकर्तृनित्यत्वात् विद्याकर्मसन्तानजनितमोक्षनित्यत्वंइति चेन्न । गङ्गास्रोतोवत्कर्तृत्वस्य दुःखरूपत्वात् । कर्तृत्वोपरमे च मोक्षविच्छेदात् । तस्मादविद्याकाम-कर्मोपादानहेतुनिवृत्तौ स्वात्मन्यवस्थानं मोक्ष इति । स्वयं चात्मा ब्रह्म तद्विज्ञानादविद्यानिवृत्तिर्मोक्ष इति ब्रह्मविद्यार्थोपनिषदारभ्यते । उपनिषदिति विद्योच्यते । तच्छीलिनां गर्भ-जन्म-जरादिनिशातनात् तदवसादनाद्वा ब्रह्मणो वोपनिगमयितृत्वादुपनिषत् । न वास्यां परं श्रेय इति । तदर्थत्वाद्ग्रन्थोऽप्युपनिषत् । शं सुखं प्राणवृत्तेरह्नश्चाभिमानी देवतात्मा मित्रो नोऽस्माकं भवतु ।

देक एवं भावाभावच्छेदकभेदाद्भिन्न इव प्रकाशते । तथा निषेधप्रत्ययस्यैकाकारत्वादेक एवाऽभावोऽवच्छेदकभेदेभिन्न इव प्रकाशते । जायते नश्यति चेति क्रियायोगात्संख्यागुणयोगाद्द्रव्यवदभावो विकल्प्यते । न तु तत्त्वतः सविशेष इत्यर्थः । इतश्च न तत्त्वतः सविशेष इत्याह । न हीति । विशेषणं हि विशेष्यान्वयि प्रसिद्धम् । प्रतियोगिना च विशेषणेन नाभावस्य सहभावोऽस्ति । घटप्रध्वंसस्य नित्यत्वे घटस्यापि नित्यत्वप्रसङ्गात् । घटसहभावित्वे च तदभावत्वव्याघाताद्भावाभावयोः सहानवस्थानरूपविरोधाभ्युपगमात् । ततः प्रतियोगिविशेषादभावः सविशेषः कार्यत्वादिधर्मवानितिविभ्रममात्रमित्यर्थः । एवं प्रध्वंसदृष्टान्तेन शङ्कितं नित्यत्वं परिहृत्य प्रकारान्तरेणाशङ्क्य निषेधति । **विद्याकर्मेत्यादिना** । विद्या-कर्मणोः कर्ता नित्य इति साधनसान्तत्यात्साध्यसान्तत्यं न वाच्यम् । कर्तृत्वस्यानुपरमेऽनिर्मोक्षप्रसङ्गादुपरमे च साधनसान्तत्याभावान्मोक्षस्य विच्छित्तिः स्यादित्यर्थः । यस्मान्निःश्रेयसं ब्रह्मज्ञानंविना दुष्प्रापं तस्मादित्युपसंहारः । ब्रह्मविद्यायामुपनिषच्छब्दप्रसिद्धिरपि विद्याया एव निःश्रेयससाधनत्वे प्रमाणमित्याह । **उपनिषदिति** । निशातनाच्छिथिलीकरणादित्यर्थः । अस्यां विद्यायां निमित्तभूतायां परं श्रेयो ब्रह्म जीवस्योपनिषन्नं स्वात्मतयोपस्थितं भवतीत्यर्थः । एवमुपनिषदो व्याख्यारम्भं सम्भाव्य प्रतिपदंव्याख्यामारभते । **शं सुखमित्यादिना** । शं नो भवत्वि-

---

१ क. ख. ग. घ. च. ञ. ट. °षोऽपि भा° । ङ. °षोप्यभावः । २ क. °वत्सहभावी विशेषणेन । वि° । ३ ङ. °णसहवर्तित्वे । ४ क. ख. ग. च. ज. झ. ट. °व भावो यथा भा° । ५ क. ख. ग. च. ज. झ. ट. °भेदाद्भिन्न° । ६ ख. ग. च. ट. °हाव° । ७ क. ख. ग. च. झ. ट. °शङ्क्य नि° । ८ क. झ. ट. °नसात° । ९ क. ख. ग. च. झ. °षदो व्या° । १० क. ख. ग. च. झ. °पदं व्या° ।

[सत्यं वदिष्यामि पञ्च च ।] इति प्रथमोऽनुवाकः ।

तथैवापानवृत्तेरात्रे[1] श्चाभिमानी देवतात्मा वरुणः । चक्षुष्यादित्ये चाभिमानी अर्यमा । बले इन्द्रः । वाचि बुद्धौ च बृहस्पतिः । विष्णुरुरुक्रमो विस्तीर्णक्रमः पादयोरभिमानी । एवमाद्याऽध्यात्मदेवताः । शं नो भवत्विति सर्वत्रानुषङ्गः । तासु हि सुखकृत्सु विद्याश्रवणधारणोपयोगा अप्रतिबन्धेन भविष्यन्तीति तत्सुखकर्तृत्वं प्रार्थ्यते । शं नो भवत्विति । ब्रह्मविद्याविविदिषुणा नमस्कार-वन्दनक्रिये वायुविषये ब्रह्मविद्योपसर्गशान्त्यर्थं क्रियेते । सर्वक्रियाफलानां तदधीनत्वाद्ब्रह्म वायुस्तस्मै ब्रह्मणे नमः । प्रह्वीभावं करोमीति वाक्यशेषः । नमस्ते तुभ्यं हे वायो । नमस्करोमीति । परोक्ष-प्रत्यक्षाभ्यां वायुरेवाभिधीयते । किंच त्वमेव चक्षुराद्यपेक्ष्य बाह्यं सन्निकृष्टमव्यवहितं प्रत्यक्षं ब्रह्मासि यस्मात्तस्मात्त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि । ऋतं यथाशास्त्रं यथाकर्तव्यं बुद्धौ सुपरिनिश्चितमर्थं तदपि त्वदधीनत्वात्त्वामेव वदिष्यामि । सत्यमिति वाक्कायाभ्यां सम्पाद्यमानः सोऽपि त्वदधीन एव संपाद्य इति त्वामेव सत्यं वदिष्यामि । तत्सर्वात्मकं वाय्वाख्यं ब्रह्म मयैव स्तुतं सन्मां विद्यार्थिनमवतु विद्यासंयोजनेन । तदेव ब्रह्म वक्तारमाचार्यं वक्तृत्वसामर्थ्यसंयोजनेनावतु । मामवतुवक्तारमिति पुनर्वचनमादरार्थम् । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिरिति त्रिर्वचनमध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकानां विद्याप्राप्त्युपसर्गाणां प्रशमार्थम् ॥ १ ॥ इति प्रथमोऽनुवाकः ।

ति । सुखकृद्भवत्वित्यर्थः । अध्यात्मप्राणकरणाभिमानिनीनां देवतानां सुखकृत्यत्वं किमिति प्रार्थ्यते तत्राह । **तासु हीति** । श्रवणं गुरुपादोपसर्पणपूर्वकं वेदान्तानां तात्पर्यावधारणम् । धारणं श्रुतस्याप्याविस्मरणं । उपयोगः शिष्येभ्यो निवेदनम् । अन्यद्ब्रह्म वायुश्चान्य इति नाशङ्कनीयमित्याह । **परोक्षेति** । ब्रह्म इति "परोक्षेण स ब्रह्मेत्याचक्षत" इति श्रुतेः । वायुशब्देन च प्रत्यक्षतया निर्देशः । प्राणस्य प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः । यद्यपि सूत्रात्मरूपेण वायुः परोक्षस्तथाप्याध्यात्मिकप्राणवायुरूपेणब्रह्मशब्दवाच्यत्वेऽप्यपरोक्षत्वमित्याह । **किंचेति** । बाह्यं चक्षुरादिरूपदर्शनाद्यनुमेयत्वाद्व्यवहितम् । प्राणस्त्वव्यवधानेन साक्षिवेद्यः सन्निहितश्च भोक्तुरिति चक्षुराद्यपेक्षया प्रत्यक्ष इत्यर्थः । बृंहणाद्ब्रह्म । प्राणकृतेन श्वसनादिना शरीरादेर्बृंहणं प्रसिद्धमित्यर्थः । यथा राज्ञो दौवारिकं कश्चिद्राजदिदृक्षुराह-त्वमेव राजेति तथा हार्दस्य ब्रह्मणो द्वारपं प्राणं हार्दं ब्रह्म दिदृक्षुर्मुमुक्षुराह । **त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामिति** । ब्रह्मवदनक्रिया प्राणदेवतास्तुत्यर्थो । स्तुत्यन्तरमाह । **ऋतमित्यादिना** ॥१॥ इति प्रथमोऽनुवाकः ॥

१ घ. °त्रेरभि° । २ क.ङ.ट. °वमध्या° । ३ ग. घ. ङ. च.छ.ञ.ट. °ह्म विवादि° । ४ क.ख.ग. च.ज.ट. °कृत्वं° । ५ क.ख.ज.ट. °ह्मण इ° । ६ क.ख.ग.न.ज.झ.ट. °णरू° ।

ॐ शीक्षां व्याख्यास्यामः । वर्णः स्वरः । मात्रा बलम् । साम सन्तानः । इत्युक्तः शीक्षाध्यायः ॥१॥

[शीक्षां पञ्च ।] इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

सह नौ यशः । सह नौ ब्रह्मवर्चसम् । अथातः

अर्थज्ञानप्रधानत्वादुपनिषदो ग्रन्थपाठे यत्नोपरमो माभूदिति शीक्षाध्याय आरभ्यते । शिक्षा शिक्ष्यतेऽनयेति वर्णाद्युच्चारणलक्षणम् । शिक्ष्यन्त इति वा शिक्षा वर्णादयः । शिक्षैव शीक्षा । दैर्घ्यं छान्दसम् । तां शीक्षां व्याख्यास्यामो विस्पष्टमासमन्तात्कथयिष्यामः । चक्षिङो वा ख्याञादिष्टस्य व्याङ्पूर्वस्य व्यक्तत्वोत्कर्मण एतद्रूपम् । तत्र वर्णोऽकारादिः । स्वर उदात्तादिः । मात्रा ह्रस्वाद्याः । बलं प्रयत्नविशेषः । साम वर्णानां मध्यमवृत्त्योच्चारणं समता । सन्तानः सन्ततिः । संहितेत्यर्थः । एषो हि शिक्षितव्योऽर्थः । शिक्षा यस्मिन्नध्याये सोऽयं शीक्षाध्याय इति । एव मुक्त उदित उक्त इत्युपसंहार उत्तरार्थः ॥ २ ॥ इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥

अधुना संहितोपनिषदुच्यते । तत्र संहिताद्युपनिषत्परिज्ञाननिमित्तं यद्यशः प्रार्थ्यते तन्नावावयोः शिष्याचार्ययोः सहैवास्तु । तन्निमित्तं च

यत्नोपरम इति । स्वरोष्मव्यञ्जनप्रमादो माभूदित्यर्थः । अन्यथा विवक्षितार्थसिद्धिरेव न स्यात् । तदुक्तम् ।

"मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ।
स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्" ॥

इति । लक्षणमिति । लक्षणं शास्त्रम् । ऋ-टु-र-षाणां मूर्धा । इ-चु-य-शानां तालिव्यादि । तस्यान्यत्रैव सिद्धत्वात् । इह कर्मव्युत्पत्तिरेव शिक्षाशब्दस्य ग्राह्या । "चक्षिङः ख्याञ् वा लिटि" इति सूत्रेण ख्याञादिष्टो यः तस्येदंरूपम् । न 'ख्या प्रकथने' इत्यस्य सोपसर्गस्य । प्रयोगानभिधानादित्यर्थः ॥ इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

संहिता वर्णानां सन्निकर्षस्तद्विषयमुपासनं प्रथमं कथ्यत इत्याह । अधुनेति । सन्निधानाच्च स्वशाखासंहितैव ग्राह्या । शं नो मित्र इत्याशीर्वादः कृत्स्नोपनिषच्छेषः । संहितोपनिषच्छेषमाशीर्वादान्तरमाह । तत्रेति । वस्तूपासनं हित्वा प्रथमतः श-

---

१ ङ. °न्तात्प्रकल्पयि°। २ क. ख. ग. ङ. च. छ. ट. °त्वाद्वाकर्म°। ३ क. ख. ग. च. ज. ञ. ट. ड. प्राप्यते । ४ ख. ग. च. ज. °ञनादिप्र°। ५ क. ग. च. ज. झ. ट. °नु । अ°। ६ ग. च. तदर्थ°। ७ क. ख. ग. च. ज. ट. °थने एतस्य सो°। ८ च. कथ्यत । ९ ख. ग. च. ज. °खासन्निहितै°। १० क. ख. ग. च. ज. ट. °त्याद्या आशीर्वादाः कृ°।

स ँहिताया उपनिषदं व्याख्यास्यामः ॥ पञ्चस्वधिकरणेषु । अधिलोकमधिज्यौतिषमधिविद्यमधिप्रजमध्यात्मम् । ता महास ँहिता इत्याचक्षते । अथाधिलोकम् । पृथिवी पूर्वरूपम् । द्यौरुत्तररूपम् । आकाशः सन्धिः ॥ १ ॥

यद्ब्रह्मवर्चसं तेजस्तच्च सहैवास्तु इति शिष्यवचनमाशीः । शिष्यस्य हि अकृतार्थत्वात्प्रार्थनोपपद्यते । नाचार्यस्य । कृतार्थत्वात् । कृतार्थो हि आचार्यो नाम भवति । अथानन्तरमध्ययनलक्षणविधानस्य यतोऽत्यर्थं ग्रन्थभाविता बुद्धिर्न शक्यते सहसाऽर्थज्ञानविषयेऽवतारयितुमित्यतः संहिताया उपनिषदं संहिताविषयं दर्शनमित्येतद्ग्रन्थसंनिकृष्टामेव व्याख्यास्यामः । पञ्चस्वधिकरणेष्वाश्रयेषु ज्ञानविषयेष्वित्यर्थः । कानि तानीत्याह । अधिलोकं लोकेष्वधि यद्दर्शनं तदधिलोकम् । तथाऽधिज्यौतिषमधिविद्यमधिप्रजमध्यात्ममिति । ता एताः पञ्चविषया उपनिषदो लोकादिमहावस्तुविषयत्वात्संहिताविषयत्वाच्च महत्यश्च ताः संहिताश्च महासंहिता इत्याचक्षते कथयन्ति वेदविदः । अथ तासां यथोपन्यस्तानामधिलोकं दर्शनमुच्यते दर्शनक्रमविवक्षार्थोऽथशब्दः सर्वत्र । पृथिवी पूर्वरूपं पूर्वो वर्णः पूर्वरूपम् । संहितायाः पूर्वे वर्णे पृथिवीदृष्टिः कर्तव्येत्युक्तं भवति । तथा चोत्तररूपमाकाशोऽन्तरिक्षलोकः । संधिर्मध्यं पूर्वोत्तररूपयोः सन्धीयेतेऽस्मिन्पूर्वोत्तररूपे इति ॥ १ ॥

ब्दोपासनविधाने हेतुरतःशब्देनोक्त इत्याह । **यतोऽत्यर्थमिति** । पञ्चस्विति सप्तमी तृतीयार्थे विपरिणेया । अधिकरणशब्दश्च विषयपर्यायः । पञ्चभिः पदार्थैर्विशेषितं ज्ञानं वर्णेषु वक्तव्यम् । यथा विष्णुदर्शनं प्रतिमायामित्यर्थः । **लोकेष्वधीति** । लोकानधिकृत्योपादाय ध्येयत्वेनेत्यर्थः । विद्याशब्देन विद्याप्रतिबद्ध आचार्यादिर्विवक्षितः । तथैव प्रजाशब्देन प्रजाप्रतिबद्धः पित्रादिर्विवक्षितः । **अध्यात्ममिति** । आत्मानं भोक्तारमधिकृत्य यद्वर्तते जिह्वादि तद्विवक्षितम् । सर्वत्र तत्तदभिमानिनी देवतैव ग्राह्या । अन्यस्योपास्यत्वासम्भवादिति । निर्विशेषमर्थवादमाह । **ता एता इति** । संहितोपनिषदः कर्तव्या इत्युत्पत्तिविधिरुक्तः । कथं कर्तव्या इत्याकाङ्क्षायां विनियोगविधिमाह । **अथ तासामित्यादिना** । कर्तुरेकत्वादनुष्ठेया-

१ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. ज. ट. °श्च ता म° । २ छ. ट. °न्ति ब्रह्मवि° । घ. °न्ति वेदब्रह्मवि° । ३ ङ. °दः । दर्शनक्रमविषया अथ शब्दाः । अ° । ४ क. ख. ग. च. ज. ट. °षु कर्तव्यम् । ५ क. ख. ग. च. ज. ट. °यत्वं नेत्य° । ६ घ. ङ. छ. ञ. °यो वर्तते जिह्वादिस्तदभिमानिनः ।

वायुः सन्धानम् । इत्यधिलोकम् । अथाधिज्यौतिषम् । अग्निः पूर्वरूपम् । आदित्य उत्तररूपम् । आपः सन्धिः । वैद्युतः सन्धानम् । इत्यधिज्यौतिषम् । अथाधिविद्यम् । आचार्यः पूर्वरूपम् ॥ २ ॥

अन्तेवास्युत्तररूपम् । विद्या सन्धिः । प्रवचनꣳसन्धानम् । इत्यधिविद्यम् । अथाधिप्रजम् । माता पूर्वरूपम् । पितोत्तररूपम् । प्रजा सन्धिः । प्रजननꣳसन्धानम् । इत्यधिप्रजम् ॥ ३ ॥

अथाध्यात्मम् । अधराहनुः पूर्वरूपम् । उत्त-

वायुः सन्धानम् । सन्धीयतेऽनेनेति सन्धानम् । इत्यधिलोकं दर्शनमुक्तम् । अथाधिज्यौतिषमित्यादि समानम् ॥ २ ॥ ३ ॥

इतीमा इत्युक्ता उपप्रदर्श्यन्ते । यः कश्चिदेवमेता महासंहिता व्याख्याता वेद उपास्ते । वेदेत्युपासनं स्याद्विज्ञानाधिकारादिति 'प्राचीनयो-

---

नां बहुत्वादवश्यम्भाविनि क्रमे[1] विशेषनियमार्थोऽथशब्दः[2]। "हृदयस्याग्रेऽवद्यत्यथ[3] जिह्वाया अथ वक्षस" इतिवदुपप्रदर्श्यन्ते परामृश्यन्ते । अधिकारविधिप्रदर्शनाय यथा दर्शादयः षड्यागाः समुच्चिताः । फलसाधनमधिकारांशेनाभेदात् । तथा पञ्चोपनिषदः समुच्चिताः प्रजादिफलकामस्यानुष्ठेया इत्याह । यः कश्चिदित्यादिना । फलकामिनानुष्ठीयमानं संहितोपासनं काम्रितफलाय भवति । फलानभिसन्धिनात्वनुष्ठीयमानं ब्रह्मविद्यार्थं भवति । मेधाहीनेन ब्रह्मणोऽवगन्तुमशक्यत्वान्मेधाकामस्य[4] जपोऽपि ब्रह्मविद्यार्थो भवति । श्रीविहीनेन सत्त्वशुद्ध्यर्थं यागाद्यनुष्ठातुं न शक्यत इति श्रीकामस्य होमोऽपि परम्परया ब्रह्मविद्योपयोगीति महत्तात्पर्यं विद्याभिविसमाम्नातानां सर्वत्र द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥ इति तृतीयोऽनुवाकः ॥

---

१ ख. ग. च. ट. क्रमवि° । २ क. ख. ग. च. ज. झ. ट. °मार्थो अथशब्दाः । ३ घ. ङ. छ. ञ. °द्यत्यथ । ४ क. ख. ग. च. ज. झ. ट. °ज्ञातुमशक्यत्वादिति ।

राहनुरुत्तररूपम् । वाक् सन्धिः । जिह्वा सन्धानम् । इत्यध्यात्मम् । इतीमा महासꣳहिताः । य एवमेता महासꣳहिता व्याख्याता वेद । सन्धीयते प्रजया पशुभिः । ब्रह्मवर्चसेनान्नाद्येन सुवर्ग्येण लोकेन ॥ ४ ॥

[सन्धिराचार्यः पूर्वरूपमित्यधिप्रजं लोकेन ।] ॥ इति तृतीयोऽनुवाकः ॥३॥

यश्छन्दसामृषभो विश्वरूपः । छन्दोभ्योऽध्यमृतात्सम्बभूव । समेन्द्रो मेधया स्पृणोतु । अमृतस्य देवधारणो भूयासम् । शरीरं मे वि-

---

ग्योपास्व ' इति च वचनात् । उपासनं च यथाशास्त्रं तुल्यप्रत्ययसन्ततिरसङ्कीर्णा च । अतस्तत्प्रत्ययैः शास्त्रोक्तालम्बनविषया च प्रसिद्धश्चोपासनशब्दार्थः । लोके—गुरुमुपास्ते, राजानमुपास्ते—इति । यो हि गुर्वादीन्सन्ततमुपचरति स उपास्त इत्युच्यते । स च फलमाप्नोत्युपासनस्य । अतोऽत्रापि च य एवं वेद सन्धीयते प्रजादिभिः स्वर्गान्तैः प्रजादिफलान्याप्नोतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ इति तृतीयोऽनुवाकः ॥

यश्छन्दसामिति । मेधाकामस्य श्रीकामस्य च तत्प्राप्तिसाधनं जपहोमावुच्येते । स मेन्द्रो मेधया स्पृणोतु । ततो मे श्रियमावहेति च लिङ्गदर्शनात् । यः छन्दसां वेदानां ऋषभ इव ऋषभः प्राधान्यात् । विश्वरूपः सर्वरूपः सर्ववाग्व्याप्तेः "तद्यथा शङ्कुना" इत्यादिश्रुत्यन्तरात् । अत एव ऋषभत्वमोङ्कारस्य । ओङ्कारो ह्यत्रोपास्य इति ऋषभादिशब्दैः स्तुतिर्न्याय्यैवोङ्कारस्य । छन्दोभ्यो वेदेभ्यो वेदा ह्यमृतं तस्मादमृतादधि सम्बभूव । लोक-देव-वेद-व्याहृतिभ्यः सारिष्ठं जिघृक्षोः प्रजापतेस्तपस्यत ॐकारः

अवान्तरतात्पर्यमभिप्रेत्याह । यश्छन्दसामित्यादिना । सम्बभूवेति जन्मवाचके पदे श्रूयमाणे किमिति "प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत्" इत्यादिश्रुत्यन्तरानुसारेण आत्मज्ञा-

---

१ ख. ग. च. सुवर्गेण । २ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. ञ. ट. °र्णा चातत्प्र° । ३ क. ख. ग. °त्यया शा° । ४ ङ. °सिद्धो ह्युपा° । ५ घ. ज. झ. ट. लोकं गु° । ६ क. ख. ग. च. °न कार्यमेत-त्वेन आ° ।

चर्षणम् । जिह्वा मे मधुमत्तमा । कर्णाभ्यां भूरि विश्रुवम् । ब्रह्मणः कोशोऽसि मेधया पिहितः । श्रुतं मे गोपाय । आवहन्ती वितन्वाना ॥ १ ॥

सारिष्ठत्वेन प्रत्यभादित्यर्थः । न हि नित्यस्योङ्कारस्याञ्जसैवोत्पत्तिरेव[1] कल्प्यते । स एवम्भूत ओंकार इन्द्रः सर्वकामेशः परमेश्वरो मा मां मेधया प्रज्ञया स्पृणोतु प्रीणयतु बलयतु वा । प्रज्ञा बलं हि प्रार्थयते[2] । अमृतस्यामृतत्वहेतुभूतस्य ब्रह्मज्ञानस्य तदधिकारात् । हे देव । धारणो धारयिता भूयासं भवेयम् । किञ्च शरीरं मे मम विचर्षणं विचक्षणं योग्यमित्येतद्भूयादिति प्रथमपुरुषविपरिणामः । जिह्वा मे मधुमत्तमा मधुमत्यतिशयेन मधुरभाषिणीत्यर्थः । कर्णाभ्यां श्रोत्राभ्यां भूरि बहु विश्रुवं व्यश्रवं[3] श्रोता भूयासमित्यर्थः । आत्मज्ञानयोग्यः कार्य-कारणसङ्घातोऽस्त्विति वाक्यार्थः । मेधा च तदर्थमेव हि प्रार्थ्यते । ब्रह्मणः परमात्मनः कोशोऽसि । असेरिवोपलब्ध्यधिष्ठानत्वात् । त्वं हि ब्रह्मणः प्रतीकं त्वयि ब्रह्मोपलभ्यते । मेधया लौकिकप्रज्ञया पिहितः आच्छादितः स त्वं सामान्यप्रज्ञैरविदित[4]सत्त्व इत्यर्थः । श्रुतं श्रवणपूर्वकमात्म[5]ज्ञानादिकं मे गोपाय रक्ष । तत्प्राप्त्यविस्मरणादि[6] कुर्वित्यर्थः । जपार्था एते मन्त्रा मेधाकामस्य[7] । होमार्थास्त्वधुना श्रीकामस्य[8] मन्त्रा उच्यन्ते । आवहन्ती । आनयन्ती । वितन्वाना विस्तारयन्ती । तनोतेस्तत्कर्मत्वात् ॥ १ ॥

नयोग्यकार्यश्रेष्ठत्वेन प्रतिभानं व्याख्यायते तत्राह । न हीति । पुरुषविपरिणाम इति । भूयासमित्युत्तमपुरुषस्य प्रकृतस्य प्रथमपुरुषत्वेन विपरिणामः कर्तव्य इत्यर्थः । अचेतनशब्दं प्रति प्रार्थना कथं? कथं चेन्द्रशब्देनाभिधानमित्याशङ्क्य—ब्रह्माभेदविवक्षयेत्यभिप्रेत्याह । ब्रह्मण इति । ब्रह्माभेदेन प्रार्थितदाने समर्थश्चेदोङ्कारः किमिति सर्वैर्नोपास्यत इत्याशङ्क्याह । मेधयेति । लौकिकप्रज्ञयेति । शालग्रामादिष्विव[9] देवताबुद्ध[10]य्चेत्यर्थः । नैतेष्वार्षेयादि मृग्यम्[11] । ब्राह्मणोत्पन्नत्वात् । 'वस् निवासे । वस् आच्छादने' इति धातुद्वयादुप्रत्ययः शीलेऽर्थे[12] । वसुर्वसनशीलः[13] । पराच्छादनशीलो वा वसुः । अतिशयेन वसुर्वसीयान् तस्माद्वसी-

१ छ. ज. झ. ञ. °त्तिरिव°। २ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. ञ. ट. प्रार्थ्यते। ३ ख. ग. च. छ. ट. °वं व्यश्रवमित्यत्राडभावश्छान्दसः। झटिति श्रो°। ४ क. ङ. °ततत्त्व°। ५ ङ. °त्मविज्ञानं मे°। ६ ङ. °दिना कु°। ७ ङ. °ना म°। ७ क. ख. ग. घ. च. छ. ञ. ट. °स्य होमार्थास्त्वधुनोच्यन्ते मन्त्राः। आ° ८ ङ. °स्य मन्त्रा त उ°। ९ ख. °दिष्विव। १० ङ. छ. ञ. °बुद्धिरित्य°। ११ ग. च. ट. °म्। ब्रह्म°। १२ ख. ग. च. °र्थे। स्ववेश्मसु वस°। १३ ट. °लः। वसुः प°।

कुर्वाणाऽचीरमात्मनः। वासा ँसि मम गावश्च। अन्न-पाने च सर्वदा। ततो मे श्रियमावह। लोमशां पशुभिः सह स्वाहा। आमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा। विमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा। प्रमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा। दमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा। शमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा ॥२॥ यशोजनेऽसानि स्वाहा। श्रेयान्वस्यसोऽसानि स्वाहा। तं त्वा भग प्रविशानि स्वाहा।

कुर्वाणा निर्वर्तयन्ती[1] अचीरं अचिरं क्षिप्रमेव[2]। छान्दसो दीर्घः। चिरं वा कुर्वाणा। आत्मनो मम किमित्याह। वासांसि वस्त्राणि मम गावश्च गाश्चेति यावत्। अन्न-पाने च सर्वदा एव मादीनि कुर्वाणा श्रीर्या तां ततो मेधानिर्वर्तनात्परमावह आनय। अमेधसो हि श्रीरनर्थायैवेति। किंविशिष्टाम्[3]। लोमशां अजाव्यादियुक्तां अन्यैश्च पशुभिः संयुक्तामावहेत्यधिकारादोंकार एवाभिसम्बध्यते। स्वाहा स्वाहाकारो होमार्थमन्त्रान्तज्ञापनार्थः[4]। आयन्तु[5] मामिति व्यवहितेन सम्बन्धः। ब्रह्मचारिणो विमायन्तु प्रमायन्तु दमायन्तु शमायन्त्वित्यादि ॥ २ ॥

यशो यशस्वी जने जनसमूहेऽसानि भवानि। श्रेयान्। प्रशस्यतरो वस्यसो वसीयसो वसुतराद्वसुमत्तराद्वा[6] असानीत्यन्वयः[7]। किञ्च तं ब्रह्मणः कोशभूतं त्वा त्वां हे भग भगवन् पूजावन्प्रविशानि प्रविश्य च अनन्यस्त्वदात्मैव भवानीत्यर्थः। स त्वमपि मा मां भग भगवन् पूजावन् प्रविश आवयोरेकत्वमेवास्तु। तस्मिंस्त्वयि सहस्रशाखे बहुभेदे निमृजे शोधयाम्यहं पापकृत्याम्। यथा लोके आपः प्रवता प्रवणवता निम्नवता देशेन यन्ति गच्छन्ति। यथा च मासा अहर्जरं संवत्सरोऽहर्जरः[8]। अहोभिः परिवर्तमानो लोकाञ्जरयतीति अहानि वाऽस्मिञ्जीर्यन्त्य-

---

यसः। इलोपश्छान्दसः। वसुमान्वसुशब्देन लक्ष्यत इत्यभिमेत्याह। वसुमत्तराद्वेति। पूर्वोक्तस्य प्रयोजनमाह। किञ्चेति। यदुक्तं 'ब्रह्मचारिणो मामायन्तु' इति तत्र दृष्टान्तमाह। यथेति। इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥

---

१ ङ. °न्ती आत्मनः। अ°। २ क.ग.घ.च.छ.झ.ट. °व। चि°। ३ क.छ.ट. °म्। चाभियं लो° ख.च. °म्। च लोमशां श्रियं अ°। ४ क.ख.घ.च.छ.ट. °नार्थं इत्यर्थः। ङ. °र्थः स्वाहाकारः आ°। ५ ङ. आमायन्त्विति। ६ ञ. °द्वा। अनेकार्थत्वाद्धातूनां तुल्यजातीयानां विशेषवान् धनवत्स्वजातीयपुरुषाद्विशेषवानसा°। ७ क.ख.घ.च.छ.ट. °नीत्यर्थः। किञ्च। ८ क. °सा: संवत्सरं अ°। ९ क. रो अहर्ज°।

स मा भग प्रविश स्वाहा । तस्मिन्सहस्रशाखे । निभगाऽहं त्वयि मृजे स्वाहा । यथाऽऽपः प्रवता यन्ति । यथा मासा अहर्जरम् । एवं मां ब्रह्मचारिणः । धातरायन्तु सर्वतः स्वाहा । प्रतिवेशोऽसि प्र मा भाहि प्र मा पद्यस्व ॥ ३ ॥

[वितन्वाना शमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा धातरायन्तु-सर्वतः स्वाहैकं च] ॥ इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

भूर्भुवः सुवरिति वा एतास्तिस्रो व्याहृतयः । तासामु ह स्मैतां चतुर्थीम् । माहाचमस्यः प्रवेद-

---

न्तैर्भवन्तीत्यहर्जरः । तं च यथा मासा यन्ति एवं मां ब्रह्मचारिणः हे धातः सर्वस्य विधातः मामायन्तु आगच्छन्तु सर्वतः सर्वदिग्भ्यः । प्रतिवेशः श्रमापनयनस्थानमासन्नगृहमित्यर्थः । एवं त्वं प्रतिवेश इव प्रतिवेशस्त्वच्छीलिनां सर्वपापदुःखापनयनस्थानमसि अतो मा मां प्रति प्रभाहि प्रकाशय आत्मानं प्रपद्यस्व च । मां रसविद्धमिव लोहं त्वन्मयं त्वदात्मानं कुर्वित्यर्थः । श्रीकामोऽस्मिन्विद्याप्रकरणेऽभिधीयमानो धनार्थः । धनं च कर्मार्थम् । कर्म चोपात्तदुरितक्षयाय । तत्क्षये हि विद्या प्रकाशते । तथा च स्मृतिः ।

"ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः ।
यथाऽऽदर्शतले प्रख्ये पश्यन्त्यात्मानमात्मनि" ॥

इति ॥ इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

संहिताविषयमुपासनमुक्तं तदनु मेधाकामस्य श्रीकामस्य मन्त्रा अनुक्रान्तास्ते च पारम्पर्येण विद्योपयोगार्था एव । अनन्तरं व्याहृत्यात्मनो

वृत्तानुवादपूर्वकमुत्तरानुवाकस्य सम्बन्धमाह । संहिताविषयमित्यादिना । व्याहृतीनां श्रद्धागर्हीबत्त्वात्परित्यागेनोपदिश्यमानं ब्रह्म न बुद्धिमारोहेदिति । ततो व्याहृतिशरीरं हिरण्यगर्भाख्यं ब्रह्मान्तर्हृदये[4] ज्ञेयत्वेनोपदिश्यत इत्यर्थः ।

---

१ क. °र्यार्थम् । त° २ घ. °र्से तनुम° । ३ छ. प्रस्थे प° । ४ क. ख. च. ज. झ. ट. °ये ध्येय° ।

यते । मह इति । तद्ब्रह्म । स आत्मा । अ-
ङ्गान्यन्या देवताः । भूरिति वा अयं लोकः ।
भुव इत्यन्तरिक्षम् । सुव इत्यसौ लोकः ॥ १ ॥
मह इत्यादित्यः । आदित्येन वाव सर्वे लोका
महीयन्ते । भूरिति वा अग्निः । भुव इति वा-
युः । सुवरित्यादित्यः । मह इति चन्द्रमाः ।

ब्रह्मणोऽन्तरुपासनं स्वाराज्यफलं प्रस्तूयते । भूर्भुवः सुवरिति उक्तोपप्र-दर्शनार्थः । एतास्तिस्र इति प्रदर्शितानां परामर्शार्थः । परामृष्टाः स्मर्य-न्ते वै इत्यनेन । तिस्र एताः प्रसिद्धा व्याहृतयः स्मार्यन्ते तावत् । ता-सामियं चतुर्थी व्याहृतिर्मह इति । तामेतां चतुर्थीं महाचमसस्यापत्यं माहाचमस्यः प्रवेदयते । उ ह स्म इत्येतेषां वृत्तानुकथनार्थत्वाद्विदितवा-न् ददर्श इत्यर्थः । माहाचमस्यग्रहणमार्षानुस्मरणार्थम् । ऋषिस्मरण-मप्युपासनाङ्गमिति गम्यते इहोपदेशात् । येयं माहाचमस्येन दृष्टा व्याहृ-तिर्मह इति तद्ब्रह्म महद्धि ब्रह्म । महश्च व्याहृतिः । किं पुनस्तत् । स आत्मा आप्नोतेर्व्याप्तिकर्मणः । आत्मा इतराश्च व्याहृतयो लोका देवा वेदाः प्राणाश्च मह इत्यनेन व्याहृत्यात्मना आदित्य-चन्द्र-ब्रह्मान्नभूतेन व्याप्यन्ते यतः । अतोऽङ्गान्यवयवा अन्या देवताः । देवताग्रहणमुपलक्ष-णार्थम् । लोकादीनां मह इत्येतस्य व्याहृत्यात्मनो देवलोकादयः सर्वेऽ-वयवभूताः । यत आहाऽऽदित्यादिभिर्लोकादयो महीयन्त इति । आत्मनो ह्यङ्गानि महीयन्ते महनं वृद्धिरुपचयो महीयन्ते वर्धन्त इत्यर्थः ।

मह इति व्याहृतावङ्गिब्रह्मदृष्टिः कर्तव्या । तत्र किं साम्यमित्यत आह । महद्धीति । यथा देवदत्तस्य पादादीन्यङ्गानि मध्यभागश्चाङ्गी इतरेषामङ्गानामात्मा कथ्यते व्यापकत्वात् । तथा महो व्याहृतिर्हिरण्यगर्भस्य ब्रह्मणो मध्यभाग आत्मेति कल्प्यते । इतराश्च व्याहृतयः पादाद्यवयवत्वेन कल्प्यन्ते । प्रथमव्याहृतिः पादौ, द्वितीया बाहू, तृतीया शिर इत्यर्थः । व्याहृत्यवयवं ब्रह्म उपासीतेत्युत्पत्तिविधिरुक्तः । इदानीमङ्गविशेषविधिः कथ्यते । भूरितिवाऽयं लोक इत्यादिना । तत्रैकैका व्याहृतिश्चतुष्प्रकारा अवगन्तव्येति तात्पर्यमाह । अयं लोक इत्यादिना । तत्रैका व्या-

---

१ क. ख. ग. च. झ. ञ. ट. °ष्टाः स्मार्य° । २ ख. ग. घ. ज. °णमार्षमनु° । ३ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. ञ. ट. ऋष्यनुस्म° । ४ ङ. °श्च इ° ।

चन्द्रमसा वाव सर्वाणि ज्योतीꣳषि महीयन्ते । भूरिति वा ऋचः । भुव इति सामानि । सुवरिति यजूꣳषि ॥ २ ॥
मह इति ब्रह्म । ब्रह्मणा वाव सर्वे वेदा महीयन्ते । भूरिति वै प्राणः । भुव इत्यपानः । सुवरिति व्यानः । मह इत्यन्नम् । अन्नेन वाव

*अयं लोकोऽग्निर्ऋग्वेदः प्राण इति प्रथमा व्याहृतिर्भूः । एवमुत्तरोत्तरा एकैका चतुर्धा भवति ॥ १ ॥ २ ॥

मह इति ब्रह्म । ब्रह्मेत्योङ्कारः । शब्दाधिकारेऽन्यस्यासम्भवात् । उक्तार्थमन्यत् । ता वा एताश्चतस्रश्चतुर्धेति । ता वा एता भूर्भुवः सुवर्मह इति चतस्र एकैकशश्चतुर्धा चतुःप्रकाराः । धाशब्दः प्रकारवचनः । चतस्रश्चतस्रः सत्यश्चतुर्धा भवन्तीत्यर्थः । तासां यथाकॢप्तानां पुनरुपदेशस्तथैवोपासनमित्यर्थः । ता यथोक्तव्याहृतीर्यो वेद स वेद विजानाति । किं ब्रह्म । ननु—तद्ब्रह्म स आत्मेति ज्ञाते ब्रह्मणि न तु तद्विशेषो हृदयान्तरुपलभ्यत्वं मनोमयत्वादिश्च । 'शान्तिसमृद्धं' इत्येवमन्तो विशेषण-विशेष्यरूपो धर्मपूगो विज्ञायत इति । तद्विवक्षुर्हि शास्त्रमविज्ञातमिव ब्रह्म मत्वा स वेद ब्रह्मेत्याह । अतो न दोषः । यो हि वक्ष्यमाणेन धर्मपूगेन विशिष्टं ब्रह्म वेद स वेद ब्रह्मेत्यभिप्रायः । अतो वक्ष्यमाणानुवाकेनैकवाक्यताऽस्योभयोर्ह्यनुवाकयोरेकमुपासनं लिङ्गाच्च । भूरित्यग्नौ प्रतितिष्ठतीत्यादिकं

व्याहृतिश्चतुष्प्रकारा अवगन्तव्येति तात्पर्यमाह । अयं लोक इत्यादिना । एकैका व्याहृतयो यदा चतुष्प्रकाराश्चिन्त्यन्ते तदा षोडशकलः पुरुषः पुरुष उपासितो भवतीत्यभिप्रेत्य सङ्क्षेपमाह । ता वा एता इति । स वेद ब्रह्मेति ब्रह्मवेदनं फलत्वेन न सङ्कीर्त्यतेऽविकारविधिवाक्ये । किन्तु वक्ष्यमाणानुवाकेनास्मिन्नेव ब्रह्मोपासने गुणविधानं भविष्यतीति सूचयितुमित्याह । न तद्विशेषविवक्षुत्वादित्यादिना । यदि व्याहृत्यवयवमेव ब्रह्मोत्तरत्रोपास्यते तदैवोपासकस्य प्रथमव्याहृत्यात्मकेऽग्नौ प्रतिष्ठाभिधानं घटेत । तस्माद्व्याहृत्यात्मकदेवताप्राप्त्यभिधानम् । उपासनैकत्वे लिङ्गमाह । लिङ्गाच्चेति । किञ्चैकत्र प्रधानविद्याविधिरपरत्र गुणविधिरित्येवमनुवाकभेदे चरिता-

* अत्र 'व्याहृत्यवयवं ब्रह्मोपासीतेत्युत्पत्तिविधिरुक्तः । इदानीमंगविशेषविधिः कथ्यते । अगमिति' घ. पुस्तकेऽधिकं दृश्यते । १ घ. ङ. च. छ. इत्यन्तो ।

सर्वे प्राणा महीयन्ते । ता वा एताश्चतस्रश्चतु-
र्धा । चतस्रश्चतस्रो व्याहृतयः । ता यो वेद ।
स वेद ब्रह्म । सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ति ॥ ३ ॥

[असौ लोको यजूꣳषि वेद द्वे च ।] इति पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

स य एषोऽन्तर्हृदय आकाशः । तस्मिन्नयं पुरुषो
मनोमयः । अमृतो हिरण्मयः । अन्तरेण ता-

लिङ्गमुपासनैकत्वे विधायकाभावाच्च । न हि—वेद उपासितव्य—इति विधायकः कश्चिच्छब्दोऽस्ति । व्याहृत्यनुवाके 'ता यो वेदेति' च वक्ष्यमाणार्थत्वान्नोपासनभेदकः । वक्ष्यमाणार्थत्वं च तद्विशेषविवक्षुत्वादित्यादिनोक्तम् । सर्वे देवा अस्मै एवं विदुषेऽङ्गभूता आवहन्ति आनयन्ति बलिं स्वाराज्यप्राप्तौ सत्यामित्यर्थः ॥ ३ ॥ इति पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

भूर्भुवःसुवःस्वरूपा मह इत्येतस्य व्याहृत्यात्मनो ब्रह्मणोऽङ्गान्यन्या देवता इत्युक्तम् । यस्य ता अङ्गभूतास्तस्यैतस्य ब्रह्मणः साक्षादुपलब्ध्यर्थमुपासनार्थं च हृदयाकाशः स्थानमुच्यते शालग्राम इव विष्णोः । तस्मिन् हि तद्ब्रह्मोपास्यमानं मनोमयत्वादिधर्मविशिष्टं साक्षादुपलभ्यते । पाणाविवामलकम् । मार्गश्च सर्वात्मभावप्रतिपत्तये वक्तव्य इत्यनुवाक आरभ्यते । स इति । व्युत्क्रम्य 'अयं पुरुष' इत्यनेन सम्बध्यते । य एषोऽन्तर्हृदये हृदयस्यान्तर्हृदयमिति पुण्डरीकाकारो मांसपिण्डः प्राणायतनोऽनेकनाडीसुषिर ऊर्ध्वनालोऽधोमुखो विशस्यमाने पशौ प्रसिद्ध उपलभ्यते । तस्यान्तर्य एष आकाशः प्रसिद्ध एव करकाकाशवत् । तस्मिन्सोऽयं पुरुषः । पुरि शयनात्पूर्णा वा भूरादयो लोका येनेति पुरुषः । मनोमयः मनो विज्ञानम् । मनुतेर्ज्ञानकर्मणस्तन्मयस्तदुपलभ्यत्वात् । मनुतेऽनेनेति वा मनोन्तःकरणं तदभिमानी तन्मयस्तल्लिङ्गो वा । अमृ-

---

र्थेऽनानन्यथासिद्धं भेदकं प्रमाणमुपलभ्यत इत्याह । विधायकाभावाच्चेति । किं विधायकात्मक इति भिन्नविद्याबोधक इत्यर्थः ॥१॥२॥३॥ इति पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

---

* ख. पुस्तके 'अनुवाकभेदप्रमाणं तु नोपासनाभेदादसिद्धमतीति वाच्यम् । तस्य गुणान्तरत्वेनान्यथासिद्धत्वात् । तस्मादन्यथासिद्धमुपासनाभेदे नैव सिद्धं प्रमाणं नोपलभ्यते' । इत्याधिकं दृश्यते ।

१ ङ. °लभ्यत्युपा° । २ ङ. °शः स स्था° । ३ ङ. °पासन । ४ ङ. ञ. °स्तत्याबस्ता° । ५ क. ख. ग. च. ज. झ. ट. °यक इ° ।

लुके । य एष स्तन इवावलम्बते । सेन्द्रयोनिः । यत्राऽसौ केशान्तो विवर्तते । व्यपोह्य शीर्ष-कपाले । भूरित्यग्नौ प्रतितिष्ठति । भुव इति वायौ ॥ १ ॥

सुवरित्यादित्ये । मह इति ब्रह्मणि । आप्नोति स्वाराज्यम् । आप्नोति मनसस्पतिम् । वाक्पतिश्चक्षुष्पतिः । श्रोत्रपतिर्विज्ञानपतिः । एत-

सोऽमरणधर्मा हिरण्मयो ज्योतिर्मयः । तस्यैवं लक्षणस्य हृदयाकाशे साक्षात्कृतस्य विदुष आत्मभूतस्येन्द्रस्येदृशस्वरूपप्रतिपत्तये मार्गोऽभिधीयते । हृदयादुर्ध्वं प्रवृत्ता सुषुम्ना नाम नाडी योगशास्त्रेषु च प्रसिद्धा । सा चान्तरेण मध्ये प्रसिद्धे तालुके तालुकयोर्गता । यश्चैष तालुकयोर्मध्ये स्तन इवावलम्बते मांसखण्डस्तस्य चान्तरेणेत्येतत् । यत्र च केशान्तः केशानामन्तो मूलं केशान्तो विवर्तते विभागेन वर्तते मूर्धप्रदेश इत्यर्थः । तं देशं प्राप्य तत्र विनिःसृता । व्यपोह्य विभज्य विदार्य शीर्षकपाले शिरःकपाले विनिर्गता या सेन्द्रयोनिरिन्द्रस्य ब्रह्मणो योनिर्मार्गः स्वरूपप्रतिपत्तिद्वारमित्यर्थः । तयैवं विद्वान्मनोमयात्मदर्शी मूर्ध्नो विनिष्क्रम्यास्य लोकस्याधिष्ठाता भूरिति व्याहृतिरूपो योऽग्निर्महतो ब्रह्मणोऽङ्गभूतस्तस्मिन्नग्नौ प्रतितिष्ठत्यग्न्यात्मनेमं लोकं व्याप्नोतीत्यर्थः । तथा भुव इति द्वितीयव्याहृत्यात्मनि वायौ । प्रतितिष्ठतीत्यनुवर्तते ॥ १ ॥

सुवरिति तृतीयव्याहृत्यात्मन्यादित्ये । मह इत्यङ्गिनि चतुर्थव्याहृत्यात्मनि ब्रह्मणि प्रतितिष्ठति । तेष्वात्मभावेन स्थित्वाऽऽप्नोति ब्रह्मभूतः स्वाराज्यं स्वराड्भावं स्वयमेव राजाऽधिपतिर्भवति । अङ्गभूतानां देवानां

तदुपलभ्यत्वादिति । ज्ञानाकारपरिणामिनि मनस्येवोपलभ्यत्वाद्ब्रह्मणइत्यर्थः । तस्य मनसः प्रवृत्तिं दृष्ट्वा तदधिष्ठातृतया हिरण्यनाडी योगशास्त्रे बोध्यते । तस्य शास्त्रे सकलकरणाधिष्ठातृत्वेन प्रसिद्धत्वादिति तल्लिङ्गत्वमुक्तमित्यर्थः । स्वाराज्यं निरङ्कुशमैश्वर्यं जगत्स्रष्टृत्वादिलक्षणं न भवतीत्याह । अङ्गभूतानां देवानामिति । सावधिकमैश्वर्यमेवाह । प्राप्नोतीत्यादिना । इति षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

१ क. °यस्य ब्रह्मणः स्वरूपप्र° । २ ङ. °मूर्ध्नः प्र° । ३ ख. ङ. छ. ट. °प्यमाणा तेनांतरेण त° । ४ ख. ग. ङ. च. छ. तथैवं° । ५ क. ख. ग. च. ट. °भ्यमानत्वा° । ६ क. ख. ङ. °स्य अङ्गस्य म° । ७ च. छ. ञ. °स्त्रे हिरण्यगर्भोऽनुमीयते । त° ।

स्ततो भवति । आकाशशरीरं ब्रह्म । सत्यात्म प्राणारामं मन आनन्दम्¹ । शान्तिसमृद्धम-मृतम् । इति प्राचीनयोग्योपास्व ॥ २ ॥-

[वायावमृतमेकं च ।] इति षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौर्दिशोऽवान्तरदिशः । अग्नि-र्वायुरादित्यश्चन्द्रमा नक्षत्राणि । आप ओषध-यो वनस्पतय आकाश आत्मा । इत्यधिभू-

---

यथा ब्रह्मा । देवाश्च सर्वेऽस्मै बलिमावहन्त्यङ्गभूता यथा ब्रह्मणे । आप्नोति मनसस्पतिम् । सर्वेषां हि मनसां पतिः सर्वात्मकत्वाद्ब्रह्मणः । सर्वैर्हि मनोभिस्तन्मनुते । तदाप्नोत्येवं विद्वान् । किंच वाक्पतिः सर्वासां वाचां पतिर्भवति । तथैव चक्षुष्पतिश्चक्षुषां पतिः श्रोत्रपतिः श्रोत्राणां पतिर्विज्ञानपतिर्विज्ञानानां च पतिः । सर्वात्मकत्वात्सर्वप्राणिनां करणैस्तद्वान्भवतीत्यर्थः । किंच ततोऽप्यधिकतरमेतद्भवति । किं तत् । उच्यते । आकाशशरीरं आकाशः शरीरमस्य आकाशवद्वा सूक्ष्मं शरीरमस्येत्याकाशशरीरम् । किं तत् । प्रकृतं ब्रह्म । सत्यात्म सत्यं मूर्तामूर्तमवितथं स्वरूपं चात्मा स्वभावोऽस्य तदिदं सत्यात्म । प्राणारामं प्राणेष्वारमणमाक्रीडा यस्य तत्प्राणारामम् । प्राणानां वाऽऽरामो यस्मिंस्तत्प्राणारामम् । मन आनन्दम् । आनन्दभूतं सुखकृदेव यस्य मनस्तन्मन आनन्दम् । शान्तिसमृद्धं शान्तिरुपशमः शान्तिश्च तत्समृद्धं च शान्तिसमृद्धम् । शान्त्या वा समृद्धं तदुपलभ्यत इति शान्तिसमृद्धं । अमृतममरणधर्मि । एतच्चाधिकतरं विशेषणं तत्रैव मनोमय इत्यादौ द्रष्टव्यमिति । एवं मनोमयत्वादिधर्मैर्विशिष्टं यथोक्तं ब्रह्म हे प्राचीनयोग्य उपास्वेत्याचार्यवचनोक्तिरादरार्था ॥२ ॥इति षष्ठोऽनुवाकः ॥

यदेतद्व्याहृत्यात्मकं ब्रह्मोपास्यमुक्तं तस्यैवेदानीं पृथिव्यादिपाङ्क्तस्व-

---

उत्तरोऽप्यनुवाकः प्रकारान्तरेण हिरण्यगर्भोपासनविषय इत्याह । यदेतदि-

---

1 घ. "मं आनन्दमृतप्राणे"। क. ख. च. छ. ञ. ट. प्राणेष्वा र"।

तम् । अथाध्यात्मम् । प्राणोऽपानो व्यान उदानः समानः । चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक्त्वक् । चर्म माꣳसꣳस्नावास्थि मज्जा । एतदधिविधाय ऋषिरवोचत् । पाङ्क्तं वा इदꣳसर्वम् । पाङ्क्तेनैव पाङ्क्तꣳस्पृणोतीति ॥ १ ॥

[सर्वमेकं च ।] इति सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

रूपेणोपासनमुच्यते । पञ्चसंख्यायोगात्पङ्क्तिश्छन्दःसम्पत्तिः ततः पाङ्क्तत्वं सर्वस्य । पाङ्क्तश्च यज्ञः । पञ्चपदा पङ्क्तिः । "पाङ्क्तो यज्ञ" इति श्रुतेः । तेन यत्सर्वं लोकाद्यात्मान्तं[१] च पाङ्क्तं परिकल्पयन्ति । यज्ञमेव तत्परिकल्पयति । तेन यज्ञेन परिकल्पितेन पाङ्क्तात्मकं प्रजापतिमभिसम्पद्यते । तत्कथं पाङ्क्तमिदं सर्वमित्यत आह । पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौर्दिशोऽवान्तरदिश इति लोकपाङ्क्तम् । अग्निर्वायुरादित्यश्चन्द्रमा नक्षत्राणीति देवतापाङ्क्तम् । आप ओषधयो वनस्पतय आकाश आत्मेति भूतपाङ्क्तम् । आत्मेति विराड्भूताधिकारादित्यधिभूतमित्यधिलोकाधिदैवतपाङ्क्तद्वयोपलक्षणार्थम् । लोक-देवतापाङ्क्तयोश्चाभिहितत्वात् । अथानन्तरमध्यात्मं पाङ्क्तत्रयमुच्यते । प्राणादि वायुपाङ्क्तम् । चक्षुरादीन्द्रियपाङ्क्तम् । चर्मादि धातुपाङ्क्तम् । एतावद्धीदं सर्वमध्यात्मम् । बाह्यं च पाङ्क्तमेवेत्येतदेवमधिविधाय परिकल्प्य ऋषिर्वेद एतद्दर्शनसम्पन्नो वा कश्चिदृषिरवोचदुक्तवान् । किमित्याह । पाङ्क्तं वा इदं सर्वं पाङ्क्तेनैवाध्यात्मिकेन संख्यासामान्यात्पाङ्क्तं बाह्यं स्पृणोति बलयति पूरयति । एकात्मतयोपलभ्यत इत्येतदेव । पाङ्क्तमिदं सर्वमिति यो वेद स प्रजापत्यात्मैव भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥ इति सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

त्यादिना । पृथिव्यादेः कथं पाङ्क्तत्वमित्याकाङ्क्षायां पङ्क्त्याख्यस्य छन्दसः सम्पादनादित्याह । पञ्चसंख्येति । न केवलं पञ्चसंख्यायोगात्पङ्क्तिश्छन्दःसम्पादनं यज्ञत्वसम्पादनमपि कर्तुं शक्यत इत्याह । पाङ्क्तश्च यज्ञ इति । पत्नी-यजमान-पुत्र-दैव-मानुषवित्तैः पञ्चभिः संपाद्यत इति यज्ञः पाङ्क्त इत्यर्थः । 'उत्कृष्टदृष्टिर्निकृष्टे फलवती' इतिन्यायाद्बाह्यपाङ्क्तरूपेणाध्यात्मिकपाङ्क्तत्रयमवगन्तव्यमित्यभिप्रेत्याह । एकात्मतयेति ॥ इति सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

---

१ ग. घ. च. °न्तं न पा°।

ओमिति ब्रह्म । ओमितीद ँ सर्वम् । ओमित्ये-
तदनुकृतिह स्म वा अप्योश्रावयेत्याश्रावयन्ति ।
ओमिति सामानि गायन्ति । ओ ँ शोमिति
शस्त्राणि श ँ सन्ति । ओमित्यध्वर्युः प्रतिगरं

व्याहृत्यात्मनो ब्रह्मण उपासनमुक्तम् । अनन्तरं च पाङ्क्तस्वरूपेण तस्यै-वोपासनमुक्तम् । इदानीं सर्वोपासनाङ्गभूतस्योंकारस्योपासनं विधित्स्यते । परापरब्रह्मदृष्ट्या ह्युपास्यमान ओंकारः शब्दमात्रोऽपि परापरब्रह्मप्राप्ति-साधनं भवति । स ह्यालम्बनं ब्रह्मणः परस्यापरस्य च । प्रतिमेव वि-ष्णोः । "एतेनैवायतनेनैकतरमन्वेति" इति श्रुतेः । ओमिति । इतिशब्दः स्वरूपपरिच्छेदार्थः । ओमित्येतच्छब्दरूपं ब्रह्मेति मनसा धारयेदुपासीत । यत ओमितीदं सर्वं हि शब्दरूपमोंकारेण व्याप्तम् । "तद्यथा शङ्कुना" इति श्रुत्यन्तरात् । अभिधानतन्त्रं ह्यभिधेयमित्यत इदं सर्वमोंकार इत्युच्यते । ओंकारस्तुत्यर्थमुत्तरो ग्रन्थः । उपास्यत्वात्तस्य । ओमित्येतदनुकृतिर-नुकरणम् । करोमि यास्यामि वेति । कृतमुक्तमोमित्यनुकरोत्यन्यः । अत ओंकारोऽनुकृतिः । ह स्म वा इति प्रसिद्धावद्योतकाः । प्रसिद्धं ह्योंकार-स्यानुकृतित्वम् । अपि च "आश्रावयेति" तत्पूर्वकमाश्रावयन्ति प्रतिश्राव-यन्ति । तथोमिति सामानि गायन्ति सामगाः । ओमिति शस्त्राणि शंसन्ति शस्त्रशंसितारोऽपि । तथोमित्यध्वर्युः प्रतिगरं गृणाति । ओमिति ब्रह्मा प्रसौति अनुजानाति । प्रैषपूर्वकमाश्रावयति । ओमित्यग्निहोत्रमनु-जानाति । जुहोमीत्युक्तः ओमित्येवानुज्ञां प्रयच्छति । ओमित्येव ब्राह्म-

---

वृत्तानुवादपूर्वकमुत्तरानुवाकमवतारयति । व्याहृत्यात्मन इत्यादिना । वेद-विदां हि सर्वाः क्रिया ओंकारमुच्चार्य प्रवर्तन्ते ततस्तस्य श्रद्धागर्हितत्वात्तत्परिहारे-णोपदिष्टं ब्रह्म न बुद्धिमारोहेदतस्तमादायैवोपासनं विधीयत इत्यर्थः । नन्वोङ्कारस्य शब्दमात्रस्याचेतनत्वात्—अहमनेनोपासित—इति ज्ञानाभावात्कथं फलदातृत्वं स्या-दित्याशङ्क्याह । परापरेति । प्रतिमाद्यर्चनमिव सर्वत्र ईश्वर एव फलदातेति भावः । ओङ्कारे ब्रह्मत्वाध्यासे किं सादृश्यमित्यत आह । ओमितीदमिति । स-र्वास्पदत्वमोङ्कारस्य ब्रह्मणा सादृश्यमित्यर्थः । शस्त्राणि गीतिवर्जिता ऋच उच्यन्ते । प्रतिगरमिति 'ओं शों सामो दैवेति' शब्दमध्वर्युः प्रतिगृणाति होतुः शंसनं प्रति प्रति

प्रतिगृणाति। ओमिति ब्रह्मा प्रसौति। ओमित्यग्निहोत्रमनुजानाति। ओमिति ब्राह्मणः प्रवक्ष्यन्नाह ब्रह्मोपाप्नवानीति। ब्रह्मैवोपाप्नोति॥ १॥

[ॐ दश।] इत्यष्टमोऽनुवाकः॥ ८॥

ऋतञ्च स्वाध्याय-प्रवचने च। सत्यञ्च स्वाध्याय-प्रवचने च। तपश्च स्वाध्याय-प्रवचने च। दमश्च स्वाध्याय-प्रवचने च। शमश्च स्वाध्याय-प्रवचने च। अग्नयश्च स्वाध्याय-प्रवचने च। अग्निहोत्रञ्च स्वाध्याय-प्रवचने च। अतिथयश्च स्वाध्याय-प्रवचने च। मानुषञ्च स्वाध्याय-प्रवचने च। प्रजा च स्वाध्याय-प्रवचने

णः प्रवक्ष्यन्प्रवचनं करिष्यन्नध्येष्यमाण ओमित्येवाह। ओमिति प्रतिपद्यतेऽध्येतुमित्यर्थः। ब्रह्म वेदोपाप्नवानीति प्राप्नुयां ग्रहीष्यामीति। उपाप्नोत्येव ब्रह्म। अथवा ब्रह्म परमात्मा तमुपाप्नवानीत्यात्मानं प्रवक्ष्यन्प्रापयिष्यन्नोमित्येवाह। स च तेनोंकारेण ब्रह्म प्राप्नोत्येव। ओंकारपूर्वं प्रवृत्तानां क्रियाणां फलवत्त्वं यस्मात्तस्मोंदाकारं ब्रह्मेत्युपासीतेति वाक्यार्थः॥ १॥ इत्यष्टमोऽनुवाकः॥ ८॥

विज्ञानादेवाप्नोति स्वाराज्यमित्युक्तत्वात् श्रौत-स्मार्तानां कर्मणामानर्थक्यं प्राप्तमित्यतस्तन्मा प्रापदिति कर्मणां पुरुषार्थंप्रति साधनत्वप्रदर्शनार्थमिहोपन्यासः। ऋतमिति व्याख्यातम्। स्वाध्यायोऽध्ययनम्। प्रवचनमध्यापनं ब्रह्मयज्ञो वा। एतान्यृतादीनि अनुष्ठेयानीति वा-

---

शंसनमुच्चारयतीत्यर्थः। प्रवक्ष्यन्निति। 'वच् परिभाषणे' इत्यस्य रूपं प्रथमव्याख्याने। द्वितीये 'वह् प्रापणे' इत्यस्य द्रष्टव्यम्॥ १॥ इत्यष्टमोऽनुवाकः॥ ८॥

व्यवहितानुवाकेन सम्बन्धमाह। विज्ञानादेवेत्यादिना। अपरविद्यासहकारितया तत्फलेनैव फलवत्त्वसिद्ध्यर्थमुत्तरानुवाकारम्भ इत्यर्थः। लौकिकैः संव्यवहारो विवाहादिः। पुनः पुनः स्वाध्याय-प्रवचनग्रहणस्य तात्पर्यमाह। सर्वैरेतैरि-

---

१ ग. च. एतदादीन्यृ°। २ क. ट. °कः वि°।

च । प्रजनश्च स्वाध्याय-प्रवचने च । प्रजाति-
श्च स्वाध्याय-प्रवचने च । सत्यमिति सत्य-
वचा राथीतरः । तप इति तपो नित्यः पौरु-
शिष्टिः । स्वाध्याय-प्रवचने एवेति नाको मौ-
द्गल्यः । तद्धि तपस्तद्धि तपः ॥ १ ॥

[प्रजा च स्वाध्यायप्रवचने च षट् च ।] इति नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

क्यशेषः । सत्यं सत्यं च सत्यवचनं यथा व्याख्यातार्थं वा । तपः कृ-
च्छ्रादि । दमो बाह्यकरणोपशमः । शमोऽन्तःकरणोपशमः । अग्नय
आधातव्याः । अग्निहोत्रं च होतव्यम् । अतिथयश्च पूज्याः । मानुर-
मिति लौकिकः संव्यवहारः । तच्च यथा प्राप्तमनुष्ठेयम् । प्रजोत्पा-
द्या । प्रजनश्च प्रजननमृतौ भार्यागमनमित्यर्थः । प्रजातिः पौत्रोत्प-
त्तिः पुत्रो निवेशयितव्य इत्येतत्सर्वैरेतैः कर्मभिर्युक्तस्यापि स्वाध्याय-प्र
वचने यत्नतोऽनुष्ठेये इत्येवमर्थं सर्वेण सह स्वाध्याय-प्रवचनग्रहण-
म् । स्वाध्यायाधीनं हि अर्थज्ञानम् । अर्थज्ञानायत्तं च परं श्रेयः
प्रवचनं च तदविस्मरणार्थं धर्मप्रवृद्ध्यर्थं च । अतः स्वाध्याय-प्रव-
चनयोरादरः कार्यः । सत्यमिति । सत्यमेवानुष्ठातव्यमिति । सत्य-
वचाः सत्यमेव वचो यस्य सोऽयं सत्यवचा नाम वा तस्य । राथीतरः
रथीतरस्य गोत्रो राथीतराचार्यो मन्यते । तप इति तप एव कर्तव्यमि-
ति । तपोनित्यस्तपसि नित्यस्तपःपरस्तपो नित्य इति वा नाम । पौरु-
शिष्टिः पुरुशिष्टस्यापत्यं पौरुशिष्टिराचार्यो मन्यते । स्वाध्याय-प्रवचने ए-
वानुष्ठेये इति नाको नामतो मुद्गलस्यापत्यं मौद्गल्य आचार्यो मन्यते ।
तद्धि तपस्तद्धि तपः । हि यस्मात्स्वाध्यायप्रवचने एव तपस्तस्मात्ते एवा-
नुष्ठेये इति । उक्तानामपि सत्य-तपः-स्वाध्याय-प्रवचनानां पुनर्ग्रहणमाद-
रार्थम् ॥ १ ॥ इति नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

ति । किमिति यत्नतोऽनुष्ठेये तत्राह । स्वाध्यायाधीनमिति । त्रयाणामृषीणां
मतभेदोपन्यासेन स्वाध्याय-प्रवचनयोरेवादरं विवृणोति । सत्यमित्यादिना । स्वाध्या-
यार्थ इति जपार्थः । "इषे त्वेति शाखां छिनत्ति" इतिवत् ॥१॥ इति नवमोऽनुवाकः ॥९॥

---

१ क. ख. ग. ङ. घ. ञ. 'वदनं'। २ क. ङ. ञ. 'जाश्चोत्पाद्याः। प्र' । ३ ङ. राथीतर'। ४ ङ. राथीतर'।

अहं वृक्षस्य रेरिवा । कीर्तिः पृष्ठं गिरेरिव । ऊर्ध्वपवित्रो वाजिनीव स्वमृतमस्मि । द्रविणꣳ सवर्चसम् । सुमेधा अमृतोक्षितः । इति त्रिशङ्कोर्वेदानुवचनम् ॥ १ ॥

[अह ꣳ षट् ।] इति दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

अहं वृक्षस्य रेरिवेति स्वाध्यायार्थो मन्त्राम्नायः। स्वाध्यायश्च विद्योत्पत्तये । प्रकरणात् । विद्यार्थं हीदं प्रकरणम् । न चान्यार्थत्वमवगम्यते । स्वाध्यायेन च विशुद्धसत्त्वस्य विद्योत्पत्तिरवकल्प्यते । अहं वृक्षस्योच्छेदात्मकस्य संसारवृक्षस्य रेरिवा प्रेरयिता अन्तर्याम्यात्मना । कीर्तिः ख्यातिर्गिरेः पृष्ठमिवोच्छ्रिता मम । ऊर्ध्वपवित्र ऊर्ध्वंकारणं पवित्रं पावनं ज्ञानप्रकाश्यं पवित्रं परमं ब्रह्म यस्य सर्वात्मनो मम सोऽहं ऊर्ध्वपवित्रः । वाजिनीव वाजवतीव । वाजमन्नं तद्वति सवितरीत्यर्थः । यथा सवितरि अमृतमात्मतत्त्वं विशुद्धं प्रसिद्धं श्रुतिस्मृतिशतेभ्यः एवं स्वमृतं शोभनं विशुद्धमात्मतत्त्वमस्मि भवामि । द्रविणं धनं सवर्चसं दीप्तिमत् तदेवात्मतत्त्वमस्मीत्यनुवर्तते । ब्रह्मज्ञानं वा आत्मतत्त्वप्रकाशकत्वात् सवर्चसम् । द्रविणमिव द्रविणं मोक्षसुखहेतुत्वात् । अस्मिन्पक्षे प्राप्तं मयेत्यध्याहारः कर्तव्यः। सुमेधाः शोभना मेधा सर्वज्ञलक्षणा यस्य मम सोऽहं सुमेधाः । संसारस्थित्युत्पत्त्युपसंहारकौशलयोगात्सुमेधस्त्वम् । अत एवामृतोऽमरणधर्मा अक्षितोऽक्षीणोऽव्ययः । उक्षितो वा अमृतेन वोक्षितः सिक्तः "अमृतोक्षितोऽहं" इत्यादि ब्राह्मणमिति । एवं त्रिशङ्कोर्ऋषेर्ब्रह्मभूतस्य ब्रह्मविदो वेदो वेदनमात्मत्वविज्ञानं तस्य प्राप्तिमनुवचनं वेदानुवचनम् । आत्मनः कृतकृत्यताख्यापनार्थं वामदेववत्त्रिशङ्कुना आर्षेण दर्शनेन दृष्टो मन्त्राम्नाय आत्मविद्याप्रकाशक इत्यर्थः । अस्य च जपो

अन्यत्र विनियोजकं श्रुत्यादिप्रमाणमपि नोपलभ्यत इत्याह । न चान्यार्थत्वमिति । अक्षितमसीत्यादिवदुपासनाविधिविशेषत्वं वा वक्तुं न शक्यते । ज्ञानसाधनाक्रियाविधेः प्रक्रान्तत्वादित्यर्थः । अहं वृक्षस्येति मन्त्रस्य ऋषिस्त्रिशङ्कुः, पङ्क्तिश्छन्दः, परमात्मा देवता, ब्रह्मविद्यार्थे जपे विनियोगः ॥ न केवलमस्य जपो विद्या-

१ ङ. °च्छेद्यात्म°। २ ङ. परम्। ३ ख. ग. च. प्राप्तम°। ४ ङ. °ताप्रख्या°।

वेदमनूच्याऽऽचार्योऽन्तेवासिनमनुशास्ति ।

विद्योत्पत्त्यर्थोऽवगम्यते। ऋतञ्चेत्यादिकर्मोपन्यासादनन्तरञ्च वेदानुवचनपाठादेतदवगम्यते। एवं श्रौत-स्मार्त्तेषु नित्येषु कर्मसु युक्तस्य निष्कामस्य परंब्रह्म विविदिषोरार्षाणि दर्शनानि प्रादुर्भवन्त्यात्मादिविषयाणीति[1] ॥ १ ॥ इति दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

वेदमनूच्येत्येवमादिकर्तव्यतोपदेशारम्भः प्राग्ब्रह्मविज्ञानान्नियमेन कर्तव्यानि श्रौत-स्मार्तकर्माणीत्येवमर्थः। अनुशासनश्रुतेः पुरुषसंस्कारार्थत्वात्। संस्कृतस्य हि विशुद्धसत्त्वस्यात्मज्ञानमञ्जसैवोत्पद्यते।

"तपसा कल्मषं हन्ति विद्ययाऽमृतमश्नुते"।

इति स्मृतिः[3]। वक्ष्यति च। 'तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व' इति। अतो विद्योत्पत्त्यर्थमनुष्ठेयानि कर्माणि[5]। अनुशास्तीत्यनुशासनशब्दादनुशासनातिक्रमे हि दोषोत्पत्तिः। प्रागुपन्यासाच्च कर्मणां केवलब्रह्मविद्यारम्भाच्च पूर्वं कर्माण्युपन्यस्तानि। उदितायां विद्यायां 'अभयं प्रतिष्ठां विन्दते। न बिभेति कुतश्चन। किमहं साधु नाकरवं' इत्येवमादिना कर्मनैष्किञ्चन्यं दर्शयिष्यतीत्यतोऽवगम्यते—पूर्वोपचितदुरितक्षयद्वारेण विद्योत्पत्त्यर्थानि कर्माणीति। मन्त्रवर्णाच्च। 'अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते' इति ऋतादीनां पूर्वत्रोपदेशोऽनर्थक्यपरिहारार्थः। इह तु ज्ञानोत्पत्त्यर्थत्वात्कर्तव्यनियमार्थः। वेदमनूच्याध्याप्याचार्योऽन्तेवासिनमनुशास्ति ग्रन्थग्रहणादनु पश्चाच्छास्ति तदर्थं ग्राहयतीत्यर्थः।

र्थः पूर्वोक्तानि कर्माण्यपीत्याह। ऋतञ्चेत्यादिना ॥१॥ इति दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

उत्तरानुवाकस्य तात्पर्यमाह। वेदमनूच्येत्यादिना। विद्योत्पत्त्यर्थं नित्य-नैमित्तिकान्यवश्यान्यनुष्ठेयानीत्येको नियम उक्तः। प्रागेव चानुष्ठेयानीति नियमान्तरमाह। प्रागुपन्यासाच्च कर्मणामिति। सङ्ग्रहवाक्यं विवृणोति। केवलेत्यादिना। अविद्यया कर्मणा मृत्युमधर्मं तीर्त्वेति मन्त्रोऽपि विद्योत्पत्तेः प्रागेव कर्मानुष्ठानं सूचयतीत्यर्थः। 'ऋतञ्च स्वाध्याय-प्रवचने च, इत्यादिना पूर्वत्र कर्मानुष्ठानमुक्तमेव अतः पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्याह। ऋतादीनामिति। विचारमकृत्वा गुरुकुलान्न निवर्तितव्यम्। किन्त्वध्ययनविधेरर्थावबोधकद्वारेण पुरुषार्थपर्यवसायितासिद्ध्यर्थमक्षरग्रहणानन्तरमर्थावबोधे प्रय-

१ ञ. °ति गम्यते। २ क. घ. ङ. ट. °स्मार्तानि क°। ३ क. ख. ञ. °ति हि। ४ ख. श्रुतिः। °र्माणीति। ६ ख.ग.घ ङ.च.ञ.ट. °श आ°। ७ ख.ग.च.ट. °न नाः। ८ ख.ग.च. °बोधाय।

सत्यं वद । धर्मं चर । स्वाध्यायान्मा प्रमदः । आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः । सत्यान्न प्रमदितव्यम् । धर्मान्न प्रमदितव्यम् । कुशलान्न प्रमदितव्यम् । भूत्यै न प्रमदितव्यम् । स्वाध्याय-प्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ॥ १ ॥

कथमनुशास्तीत्याह । सत्यं वद यथा प्रमाणावगतं वक्तव्यं वद । तद्वद्धर्मं चर । धर्म इत्यनुष्ठेयानां सामान्यवचनं सत्यादिविशेषनिर्देशात् । स्वाध्यायादध्ययनान्मा प्रमदः प्रमादं माकार्षीः । आचार्यायाऽऽचार्यार्थं प्रियमिष्टं धनमाहृत्यानीय दत्वा विद्यानिष्क्रयार्थम् । आचार्येण चानुज्ञातोऽनुरूपान्दारानाहृत्य प्रजातन्तुं प्रजासन्तानं मा व्यवच्छेत्सीः प्रजासन्ततेर्विच्छित्तिर्न कर्तव्या ।[1] अनुत्पद्यमानेऽपि पुत्रे पुत्रकाम्यादिकर्मणा तदुत्पत्तौ यत्नः कर्तव्य इत्यभिप्रायः । प्रजा-प्रजनन-प्रजातित्रयनिर्देशसामर्थ्यात् । अन्यथा प्रजननश्चेत्येतदेकमेवावक्ष्यत् । सत्यान्न प्रमदितव्यं प्रमादो न कर्तव्यः । सत्याच्च प्रमदनमनृतप्रसङ्गः । प्रमादशब्दसामर्थ्यात् । विस्मृत्याप्यनृतं न वक्तव्यमित्यर्थः *अन्यथाऽसत्यवदनप्रतिषेध एव स्यात् । [5]धर्मान्न प्रमदितव्यम् । धर्मशब्दस्यानुष्ठेयविषयत्वात् । अननुष्ठानं प्रमादः स न कर्तव्यः । अनुष्ठातव्य एव धर्म इति यावत् । एवं कुशलादात्मरक्षार्थात्कर्मणो न प्रमदितव्यम् । भूतिर्विभूतिस्तस्यै भूत्यै भूत्यर्थान्मङ्गलयुक्तात्कर्मणो न प्रमदितव्यम् । स्वाध्याय-प्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम्† । ते हि नियमेन कर्तव्ये इत्यर्थः । अतोऽवगम्यते अधीतवेदस्य धर्मजिज्ञासामकृत्वा गुरुकुलान्न समावर्तितव्यमिति । "बुद्ध्वा कर्माणि चारभेत्" इति स्मृतेश्च ।

तितव्यमित्याह । ग्रन्थग्रहणादन्विति । वेदमधीत्य स्नायादिति स्मृतिरप्येतच्छ्रुतिविरुद्धेत्याह । अतोऽवगम्यत इति । वक्तव्यमिति । वचनार्हं परस्य हितमित्यर्थः । एवं

---

१ ख. च. °व्यं तत् व° । २. छ. °तित्रितय° । ३ घ. °त्येतावदे° । ४ ख. °देनमे° । * ख. पुस्तके 'अनृतवदनाविषये दोषश्रुतेश्च । "योऽनृतमवदति समूलो वा एष परिशुष्यति" इति । "न सत्यात्परमो धर्मो नानृतात्पातकं परं" इतिस्मृतेः' इति अधिकं दृश्यते । ५ ख. च. तथा ध° । † ख. ग. च. पुस्तकेषु 'स्वाध्यायोऽध्ययनं प्रवचनमध्यापनं ताभ्यां न प्रमदितव्यम्' । इत्यधिकं दृश्यते ।

देव-पितृकार्याभ्यां न प्रमदितव्यम् । मातृदेवो भव । पितृदेवो भव । आचार्यदेवो भव । अतिथिदेवो भव । यान्यनवद्यानि कर्माणि । तानि सेवितव्यानि । नो इतराणि । यान्यस्माकꣳ सुचरितानि । तानि त्वयोपास्यानि ॥ २ ॥ नो इतराणि । ये के चास्मच्छ्रेयाꣳसो ब्राह्मणाः । तेषां त्वयाऽऽसनेन प्रश्वसितव्यम् । श्रद्धया देयम् । अश्रद्धयाऽदेयम् । श्रिया देयम् । ह्रिया देयम् । भिया देयम् । संविदा देयम् । अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा वा वृत्तविचिकित्सा वा स्यात् ॥ ३ ॥

तथा देव-पितृकार्याभ्यां न प्रमदितव्यम् दैव-पित्र्ये कर्मणी कर्तव्ये । मातृदेवो माता देवो यस्य स त्वं मातृदेवो भव स्याः । एवं पितृदेवः, आचार्यदेवोऽतिथिदेवो भव । देवतावदुपास्या एते इत्यर्थः । यान्यपि चान्यान्यनवद्यानि अनिन्दितानि शिष्टाचारलक्षणानि कर्माणि तानि सेवितव्यानि कर्तव्यानि त्वया । नो कर्तव्यानीतराणि सावद्यानि शिष्टकृतान्यपि । यान्यस्माकमाचार्याणां सुचरितानि शोभनचरितानि आम्नायाद्यविरुद्धानि तान्येव त्वयोपास्यानि अदृष्टार्थान्यनुष्ठेयानि नियमेन कर्तव्यानीति यावत् । नो इतराणि विपरीतान्याचार्यकृतान्यपि । ये के च विशेषिता आचार्यत्वादिधर्मैः अस्मदस्मत्तः श्रेयांसः प्रशस्यतरास्ते च ब्राह्मणा न क्षत्रियादयस्तेषामासनेनाऽऽसनदानादिना त्वया प्रश्वसितव्यम् । प्रश्वसनं प्रश्वासः श्रमापनयस्तेषां श्रमस्त्वयापनेतव्य इत्यर्थः । तेषां वाऽऽसने गोष्ठीनिमित्ते समुदिते तेषु न प्रश्वसितव्यं प्रश्वासोऽपि न कर्तव्यः । केवलं तदुक्तसारग्राहिणा भवितव्यम् ।

किञ्च यत्किञ्चिद्देयं तच्छ्रद्धयैव दातव्यम् । अश्रद्धयाऽदेयं न दातव्यम् । श्रिया विभूत्या देयं दातव्यम् । ह्रिया लज्जया च देयम् । भिया च भयेन देयम् । संविदा च । संविन्मित्रादिकार्यम् । अथैवं वर्तमानस्य यदि कदाचित्ते तव श्रौते स्मार्ते वा कर्मणि वृत्ते वा आचारलक्षणे विचिकित्सा संशयः स्यात् भवेत् । ये तत्र तस्मिन्देशे काले वा ब्राह्मणास्तत्र

१ ख. ग. घ. स्या एव ए । २ छ. °मनानि च । ३ ङ. °नि वा आ° । ४ ख. पुस्तके टिप्पण्यां 'देयमिति विद्यारण्यैरुक्तम्' इति वर्तते । ५ ख. ग. च. °रादिलक्षणे । ६ ख. ग. घ. °न् येन् ।

ये तत्र ब्राह्मणाः सम्मर्शिनः । युक्ता आयुक्ताः । अलूक्षा धर्मकामाः स्युः । यथा ते तत्र वर्तेरन् । तथा तत्र वर्तेथाः । अथाभ्याख्यातेषु । ये तत्र ब्राह्मणाः सम्मर्शिनः । युक्ता आयुक्ताः । अलूक्षा धर्मकामाः स्युः । यथा ते तेषु वर्तेरन् । तथा तेषु वर्तेथाः । एष आदेशः । एष उपदेशः । एषा वेदोपनिषत् । एतदनुशासनम् । एवमुपासितव्यम् । एवमुचैतदुपास्यम् ॥ ४ ॥

[स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यं तानि त्वयोपास्यानि स्याचेषु वर्तेरन् सप्त च ।] इत्येकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

कर्मादौ । युक्ता इति व्यवहितेन सम्बन्धः कर्तव्यः । सम्मर्शिनो विचारक्षमाः युक्ता अभियुक्ताः कर्मणि वृत्ते वा । आयुक्ता अपरप्रयुक्ताः । अलूक्षा अरूक्षा अक्रूरमतयः । धर्मकामा अदृष्टार्थिन अकामहता इत्येतत् । ते यथा येन प्रकारेण ब्राह्मणाः तत्र तस्मिन् कर्मणि वृत्ते वा वर्तेरन् तथा त्वमपि वर्तेथाः । अथ अभ्याख्यातेष्वभ्युक्ता दोषेण सन्दिह्यमानेन संयोजिताः केनचित्तेषु च यथोक्तं सर्वमुपनयेत् ये तत्रेत्यादि ।

एष आदेशो विधिः । एष उपदेशः पुत्रादिभ्यः पित्रादीनाम् । एषा वेदोपनिषद्वेदरहस्यं वेदार्थ इत्येतत् । एतदेवानुशासनमीश्वरवचनम् । आदेशवाक्यस्य विधेरुक्तत्वात्सर्वेषां वा प्रमाणभूतानामनुशासनमेतत् । यस्मादेवं तस्मादेवं सर्वमुपासितव्यं कर्तव्यम् । एवमु चैतदुपास्यमुपास्यमेव चैतन्नानुपास्यमित्यादरार्थं पुनर्वचनम् ॥४॥ इत्येकादशोऽनुवाकः ॥११॥

कर्तव्यमर्थमुपदिश्यानुष्ठानकाले समुत्पन्नसंशयनिवृत्त्यर्थं शिष्टाचारः प्रमाणयितव्य इत्याह । अथैवमित्यादिना । अपरप्रयुक्ता इति । स्वतन्त्रा इत्यर्थः । अभ्युक्ता अभिशस्ता इत्यर्थः ॥ ४ ॥ इत्येकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

---

१ ख. °नाः स्युः अ° । क. भवेयुः । २ ट. °देश चानु° । ३ क. °नशमन° ।

शन्नो मित्रः शं वरुणः । शन्नो भवत्वर्यमा ।

अतीतविद्याप्राप्त्युपसर्गशमनार्थं शान्तिं पठति । शन्नोमित्र इति । व्याख्यातमेतत्पूर्वम् । अत्रैतच्चिन्त्यते विद्या-कर्मणोर्विवेकार्थं किं कर्मभ्य एव केवलेभ्यः परं श्रेय? उत विद्यासव्यपेक्षेभ्यः? आहोस्विद्विद्या-कर्मभ्यां संहताभ्यां? विद्याया वा कर्मापेक्षाया? उत केवलाया एव विद्याया? इति । तत्र केवलेभ्य एव कर्मभ्यः स्यात् । समस्तवेदार्थज्ञानवतः कर्माधिकारात् ।

"वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना" ।

इति स्मरणात् । अधिगमश्च सहोपनिषदर्थेनात्मज्ञानादिना । "विद्वान् यजते । विद्वान् याजयति" इति च विदुष एव कर्मण्यधिकारः प्रदर्श्यते सर्वत्र । "ज्ञात्वा चानुष्ठानं" इति च । कृत्स्नश्च वेदः कर्मार्थ इति हि मन्यन्ते केचित् । कर्मभ्यश्चेत्परं श्रेयो नावाप्यते वेदोऽनर्थकः स्यात् । न नित्यत्वान्मोक्षस्य । नित्यो हि मोक्ष इष्यते । कर्मकार्यस्यानित्यत्वं प्रसिद्धं लोके कर्मभ्यश्चेच्छ्रेयोऽनित्यं स्यात् तच्चानिष्टम् । "तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत" इति न्यायानुगृहीत-श्रुतिविरोधात् । काम्य-प्रतिषिद्धयोरनारम्भात् । आरब्धस्य च कर्मण उपभोगेन क्षयान्नित्यानुष्ठानाच्च ज्ञाननिरपेक्ष एव मोक्ष—इति चेत् । तच्च न । शेषकर्मसम्भवात् । तन्निमित्तशरीरा-

आद्यानुवाके केवलाया विद्याया निःश्रेयससाधनत्वमुक्तमपि स्फुटीकर्तुं कर्मनिविमुपलभ्य प्रसङ्गात् पुनर्विचारयितुमुपक्रमते । **अत्रैतच्चिन्त्यत** इत्यादिना । विवेकार्थमिति पृथक्फलत्वज्ञापनार्थमित्यर्थः । 'भूतं भव्यायोपदिश्यत' इति न्यायेनात्मज्ञानस्यापि कर्मकर्तृसंस्कारतया कर्मविशेषत्वाच्छ्रुतस्यापि फलस्यार्थवादमात्रत्वात्कर्मभ्य एव परं श्रेय इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तमाह । **न नित्यत्वादित्यादिना** । यद्यप्यध्ययनविधिप्रयुक्त्या कृत्स्नो वेदार्थ एकेन विचारितव्यस्तथाप्यध्ययनविधौ प्रतिवाक्याध्ययनं प्रतिवाक्यार्थविचारं च व्यापारभेदात् तत्प्रयुक्त्याऽभ्युदयकामस्य कर्मोपयोगिवाक्यार्थज्ञानैकत्वमात्रेण कर्मण्यधिकारसम्भवाद्ब्रह्मसाक्षात्कारस्य तत्रानुपयोगित्वोक्तं समस्तवेदार्थज्ञानवतः कर्माधिकारे प्रमाणमस्तीत्याह । **तच्च नेति** । यद्यपि चाध्ययनविधिप्रयुक्त्या वेदान्तवि-

१ 'अतीत' इत्यारभ्य 'पूर्वम्' इत्यन्तं क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. ञ. ट. पुस्तकेषु न विद्यते । २ ग. च. °वाप्येत वे°। ३ ख. ग. च. ट. °श्च चानि°। ४ ख. ग. च. °श्च तत्प्रत्यनायानुपपत्तेः ज्ञा°। ५ क. ग. च. अथ ग्रन्थादौ आ°। ख. अथ आदौ आ°। ज. अथादौ आदवादे आ°। झ. अथादौ आ°। ६ ङ. °स्कारार्थत°। ७ ख. ज. झ. °युनः कृ°। ८ क. ग. च. °नाद्यमप्य°। ९ ख. ज. ट. °युक्ताभ्यु°। १० ख. °नत्वमा°। ११ ग. °त्वादस्म स°। १२ ख. ज. °युक्तो वे°।

शन्न इन्द्रो बृहस्पतिः । शन्नो विष्णुरुरुक्रमः । नमो ब्रह्मणे । नमस्ते वायो । त्वमेव प्रत्यक्षं

न्तरोत्पत्तिः प्राप्नोतीति प्रत्युक्तम् । कर्मशेषस्य च नित्यानुष्ठानेनाविरोधात् क्षयानुपपत्तिरिति च । यदुक्तं—समस्तवेदार्थज्ञानवतः कर्माधिकारात्—इत्यादि । तच्च न । श्रुतज्ञानव्यतिरेकादुपासनस्य । श्रुतज्ञानमात्रेण हि कर्मण्यधिक्रियते नोपासनामपेक्षते[2] । उपासनञ्च श्रुतज्ञानादर्थान्तरं विधीयते । मोक्षफलं अर्थान्तरप्रसिद्धं च स्यात् । "श्रोतव्य" इत्युक्त्वा तद्व्यतिरेकेण "मन्तव्यो निदिध्यासितव्य" इति यत्नान्तरविधानान्मनन-निदिध्यासनयोश्च प्रसिद्धं श्रवणज्ञानादर्थान्तरत्वम् । एवं तर्हि विद्यासव्यपेक्षेभ्यः कर्मभ्यः स्यान्मोक्षः । विद्यासहितानाञ्च कर्मणां भवेत्कार्यान्तरारम्भसामर्थ्यम् । यथा स्वतो मरण-ज्वरादिकार्यारम्भसामर्थ्यानामपि विष-दध्यादीनां मन्त्र-शर्करादिसंयुक्तानां । कार्यान्तरारम्भसामर्थ्यम् । एवं विद्यासहितैः कर्मभिर्मोक्ष आरभ्यते—इति चेत् । न । आरभ्यस्यानित्यत्वात्इत्युक्तो दोषः । वचनादारभ्योऽपि नित्य एव—इति चेत् । न । ज्ञापकत्वाद्वचनस्य । वचनं नाम यथा भूतस्यार्थस्य ज्ञापकं

चारोऽपि कृतो गुरुकुल एव तथापि न समस्तवेदार्थज्ञानवतोऽधिकारः । उपासनासा[3]ध्यस्य ब्रह्मसाक्षात्कारस्य पृथगभावादित्याह । श्रुतज्ञानेति । श्रुताद्गुरुकुले विचारिताद्वाक्यात्कर्मानुष्ठानोपयोगि यज्ज्ञानं तावन्मात्रेण कर्मण्यधिक्रियते न ब्रह्मसाक्षात्कारफलमुपासनमपेक्षते व्यतिरेके[4]भावादित्यर्थः । अध्ययनविधिव्यापारोपरमेऽनुष्ठेयं तथाभूतं ब्रह्मोपासनमेव नास्ति, मानाभावात्—इति न वक्तव्यमित्याह । उपासनश्चेति । एतच्च कर्ममीमांसान्यायाङ्गीकारमात्रेणोक्तम् । वस्तुतश्च श्रोतव्यविधिप्रयुक्त ए[5]वोपनिषद्विचारारम्भो भिन्नाधिकारः । कर्मकाण्डविचारोऽप्युत्तरविधिप्रयुक्त एवेति प्रकटार्थे प्रतिष्ठितम् । केवलं कर्म मोक्षसाधनं—इति पक्षं निरस्य, विद्यासमुच्चितं मोक्षसाधनं—इति पक्षान्तरमाशङ्क्य निषे[6]धति । एवं तर्हीत्यादिना । "न स पुनरावर्तते" इति वचनादारभ्योऽपि मोक्षो नित्य इति न शक्यं वक्तुम् । प्रसिद्धपदार्थयोग्यत्वमुपादाय वचनस्य संसर्गज्ञापकत्वात् । न चारभ्यस्य नित्यत्वे योग्यत्वं प्रसिद्धम् । अन्यथावचनस्य कारकत्वप्रसङ्गात् । 'अन्धो मणिमविन्दत्'—इत्यादिष्वपि योग्यताकल्पनप्रसङ्गादित्य[7]र्थाह । **न ज्ञापकत्वादित्यादिना** । कर्म प्रधानं विद्या चोपसर्जनमिति

१ क. ख. ग. च. ट. °सनम°। २ ट. °ते मानाभावात् । उ°। ३ ख. ग. ज. झ. ञ. °सनसा°। ४ ज. ञ. °रेकाभा°। ५ ग. च. पुस्तकयोः 'एवोपनिष' इत्यारभ्य 'इत्तराविधिप्रयुक्त' इत्यंतं न विद्यते । ६ ज. 'धयति'। ७ ज. °त्यत आ°।

ब्रह्मासि । त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्मावादिषम् । ऋ-

विद्यमानस्य कर्तृ । न हि वचनशतेनापि नित्यमारभ्यते आरब्धं वा विनाशि भवेत् ।

एतेन विद्या-कर्मणोः संहतयोर्मोक्षारम्भकत्वं प्रत्युक्तम् । विद्या-कर्मणी मोक्षप्रतिबन्धहेतुनिवर्तके—इति चेत् । न । कर्मणः फलान्तरदर्शनात् । उत्पत्तिसंस्कार-विकाराप्तयो हि फलं कर्मणो दृश्यते । उत्पत्त्यादिफलविपरीतश्च मोक्षो गतिश्रुतेराप्यः—इति चेत् । "सूर्यद्वारेण०" "तयोर्ध्वमायन्" इत्येवमादिगतिश्रुतिभ्यः प्राप्यो मोक्ष—इति चेत् । न । सर्वगतत्वाद्गन्तृभिश्चानन्यत्वादाकाशादिकारणत्वात्सर्वगतं ब्रह्म । ब्रह्मव्यतिरिक्ताश्च सर्वे विज्ञानात्मानः अतो नाप्यो मोक्षः । गन्तुरन्यद्भिन्नं देशं प्रति भवति गन्तव्यम् । न हि येनैवाव्यतिरिक्तं तत्तेनैव गम्यते "तदनन्यत्व" प्रसिद्धेश्च[3] । "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्" । "क्षेत्रज्ञश्चापि मां विद्धि" । इत्येवमादिश्रुति-स्मृतिशतेभ्यः । गत्यैश्वर्यादिश्रुतिविरोध इति चेत् । अथापि स्यात् यद्यप्राप्यो मोक्षस्तदागतिश्रुतीनां, "स एकधा स यदि पितृलोककामो भवति स्त्रीभिर्वा यानैर्वा" इत्यादिश्रुतीनाञ्च कोपः स्यात्—इति चेत् । न । कार्यब्रह्मविषयत्वात्तासाम् । कार्ये हि ब्रह्मणि

समुच्चयं निरस्य समसमुच्चयेऽप्यतिदिशति । एतेनेति । अनित्यत्वादिदोषप्रसङ्गेनेत्यर्थः । मोक्षेति । मोक्षस्य प्रतिबन्धहेतुरविद्याऽधर्मादिः तन्निवर्तके विद्या-कर्मणी । न स्वरूपोत्पादके । ततः स्वरूपावस्थानस्य नित्यत्वम् । प्रध्वंसस्य च कृतकस्यापि नित्यत्वं प्रसिद्धमित्यर्थः । "भिद्यते हृदयग्रन्थिः" इत्यादिश्रुतेः । केवलविद्यासाध्यैवाविद्यानिवृत्तिः । न तत्र विद्यायाः सहकार्यपेक्षा । कर्मफलन्त्वन्यदेव प्रसिद्धमित्याह । **न कर्मण इति** । उत्पत्तिः पुरोडाशादेः । संस्कारो व्रीह्यादेः । विकारः सोमस्य । आप्तिर्वेदस्य । कर्मफलं प्रसिद्धम् । आत्मस्वरूपस्य तु मोक्षस्यानादित्वादनाधेयातिशयत्वादविकार्यत्वान्नित्याप्तत्वाच्च कर्मफलाद्वैपरीत्यमित्यर्थः । **गतिश्रुतेरिति** ॥ अर्चिरादिगतिश्रवणाद्ब्रह्माण्डाद्बहिःस्थितब्रह्मप्राप्तिर्मोक्षः ततो नित्याप्तत्वमसिद्धमित्यर्थः । गत्वा प्राप्तिः किं संयोगलक्षणा तादात्म्यलक्षणा वा? नोभयथापीत्याह । **न सर्वगतत्वादिति** । गत्यादिश्रुतेस्तात्पर्यं शङ्कापूर्वकं दर्शयति । **गत्यैश्वर्येत्यादिना** । समुच्चयमभ्युपगम्य कर्म-

---

१ ख. ङ. छ. ट. °न्नं स दे° । २ ज. झ. ञ. यत्ते° । ३ क. ख. ग. घ. ङ. छ. ञ. ट. °सिद्धिश्च° । ४ च. मोक्षोस्ति तदी । ५ ग. °बन्धे हे° । ६ ज. कार्यापे° । ७ क. °तिरपूर्वस्य । ८ झ. त्या ।

तमवादिषम् । सत्यमवादिषम् । तन्मामावी-त् । तद्वक्तारमावीत् । आवीन्माम् । आवी-द्वक्तारम् ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ १ ॥

[सत्यमवादिषं पञ्च च ।] इति द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

शं नः शीक्षा ॰ सह नौ यच्छन्दसां भूः स यः पृथिव्योमितृतं चाहं वेदमनूच्य शं नो द्वादश ॥ १२ ॥ शं नो मह इत्यादित्यो नो इतराणि त्रयोवि ॰ शतिः ॥ २३ ॥

ह्यादयः स्युर्न कारणे । एकमेवाद्वितीयं यत्र नान्यत्पश्यति तत्केन कं पश्येदित्यादिश्रुतिभ्यो विरोधाच्च । विद्याकर्मणोः समुच्चयानुपपत्तिः। प्रविलीनकर्त्रादिकारकविशेषतत्त्वविषया हि विद्या तद्विपरीतकारकसाध्येन कर्मणा विरुध्यते । न ह्येकं वस्तु परमार्थतः कर्त्रादिविशेषवत्तच्छून्यं चेत्युभयथा द्रष्टुं शक्यते । अवश्यं ह्यन्यतरन्मिथ्या स्यादन्यतरस्य च मिथ्यात्वप्रसङ्गे युक्तं यत्स्वाभाविकाज्ञानविषयस्य द्वैतस्य मिथ्यात्वम्। यत्र हि द्वैतमिव भवति मृत्योः स मृत्युमाप्नोति । अथ यत्रान्यत्पश्यति तदल्पम्। अन्योऽसावन्योऽहमस्मि । उदरमन्तरं कुरुते। अथ तस्य भयं भवतीत्यादिश्रुतिशतेभ्यः । सत्यत्वं चैकत्वस्यैकधैवानुद्रष्टव्यमेकमेवाद्वितीयं ब्रह्मैवेद ॰ सर्वमात्मैवेद ॰ सर्वमित्यादिश्रुतिभ्यः । न च संप्रदानादिकारकभेदादर्शने कर्मोपपद्यते । अन्यत्वदर्शनापवादश्च विद्याविषये सहस्रशः श्रूयते । अतो विरोधो विद्याकर्मणोः । अतश्च समुच्चयानुपपत्तिः ।

तत्र यदुक्तं संहताभ्यां विद्याकर्मभ्यां मोक्ष इति । अनुपपन्नं तत् । विहितत्वात्कर्मणाम् । श्रुतिविरोध इति चेत् । यद्युपमृद्य कर्त्रादिकारकविशेषमात्मैकत्वविज्ञानं विधीयते। सर्पादिभ्रान्तिविज्ञानोपमर्दकरज्ज्वादिविषयविज्ञानवत्प्राप्तः कर्मविधिश्रुतीनां निर्विषयत्वाद्विरोधः । विहितानि च कर्माणि । स च विरोधो न युक्तः । प्रमाणत्वाच्छ्रुती-

---

कार्यं किंचिन्मोक्षे न संभवतीत्युक्तम् । सोऽपि न संभवतीत्याह । विरोधाच्चेत्यादिना ।

यदि कर्त्रादिकारकभेदस्य सत्यत्वांशमपबाध्य ब्रह्मज्ञानमुपदिश्यते तदा मिथ्यार्थत्वात्कर्मविधीनामप्रामाण्यं स्यादित्याह । विहितत्वादिति । शङ्कां विवृणोति । यदीत्यादिना । अध्ययनविधिगृहीतानां श्रुतीनां पुरुषार्थोपदर्शकत्वेन प्रामाण्यं वक्तव्यम् । न तु भेदस्य सत्यत्वेन ततः प्रसिद्धसिद्धं कारकादिभेदमर्थक्रियासमर्थमादाय प्रवृत्तानां

नामिति चेन्न पुरुषार्थोपदेशपरत्वाच्छ्रुतीनाम् । विद्योपदेशपरा तावच्छ्रुतिः संसारात्पुरुषो मोक्षयितव्य इतिसंसारहेतोरविद्याया विद्यया निवृत्तिः कर्तव्येति विद्याप्रकाशकत्वेन प्रवृत्तेति न विरोधः ।

एवमपि कर्त्रादिकारकसद्भावप्रतिपादनपरं शास्त्रं विरुध्यत एवेति चेन्न । यथाप्राप्तमेव कारकास्तित्वमुपादायोपात्तदुरितक्षयार्थं कर्माणि विदधच्छास्त्रं मुमुक्षूणां फलार्थिनां च फलसाधनं न कारकास्तित्वे व्याप्रियते । उपचितदुरितप्रतिबन्धस्य हि विद्योत्पत्तिर्नावकल्पते । तत्क्षये च विद्योत्पत्तिः स्यात्ततश्चाविद्यानिवृत्तिस्तत आत्यन्तिकः संसारोपरमः । अपि चानात्मदर्शिनो ह्यनात्मविषयः कामः । कामयमानश्च करोति कर्माणि । ततस्तत्फलोपभोगाय शरीराद्युपादानलक्षणः संसारः । तद्व्यतिरेकेणाऽऽत्मैकत्वदर्शिनो विषयाभावात् । कामानुत्पत्तिः । आत्मनि चानन्यत्वात्कामानुत्पत्तौ स्वात्मन्यवस्थानं मोक्ष इत्यतोऽपि विद्याकर्मणोर्विरोधः ।

विरोधादेव च विद्या मोक्षं प्रति न कर्माण्यपेक्षते । स्वात्मलाभे तु पूर्वोपचितप्रतिबन्धापनयद्वारेण विद्याहेतुत्वं प्रतिपद्यन्ते कर्माणि नित्यानीति । अत एवास्मिन्प्रकरण उपन्यस्तानि कर्माणीत्यवोचाम । एवं चाविरोधः कर्मविधिश्रुतीनाम् । अतः केवलाया एव विद्यायाः परं श्रेय इति सिद्धम् ।

एवं तर्ह्याश्रमान्तरानुपपत्तिः[1] । कर्मनिमित्तत्वाद्विद्योत्पत्तेः । गार्हस्थ्ये च विहितानि कर्माणीत्यैकाश्रम्यमेव । अतश्च यावज्जीवादिश्रुतयोऽनु-

---

प्रामाण्यं न विरुध्यत इत्याह । न पुरुषार्थेति । संग्रहवाक्यं विवृणोति । विद्योपदेशपरा तावदित्यादिना । पूर्वं सत्यमिथ्याविषयत्वेन विद्याकर्मणोर्विरोधमादाय समुच्चयो निरस्तः । इदानीं काम्यकामि[3]विषयत्वेन विरोधमाह । अपि चेत्यादिना ।

समसमुच्चयं निरस्य गुणप्रधानभावेनापि समुच्चयं निरस्यति । विरोधादेव चेति । विद्या चेत्कर्माणि स्वफले नापेक्षते विरुद्धत्वात्त्रिदण्डिधर्मवदृतुगमनं कथं तर्हि विद्याभिधाने कर्मणां पाठ इत्यत आह । स्वात्मलाभे त्विति । कर्मणां विद्यासाधनत्वं श्रुत्वा गार्हस्थ्यमेवैकमनुष्ठेयमिति प्रत्यवतिष्ठन्ते कर्मजडाः । एवं तर्हीति । श्रुतिस्मृतिष्वाश्रमान्तराणामपि विहितत्वाविशेषात्तदीयकर्मसु कर्मत्वाविशेषाच्च ग्राम्यधर्मरागिणामेवैतच्चोद्यमित्या-

---

१ ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ०नुपपत्तिः । २ घ. ङ. छ. झ. ०नुपपत्तौ । ३ ख. ग. च. काम्याकाम्यावि०।

कूलतराः स्युः। न कर्मानेकत्वान्न ह्यग्निहोत्रादीन्येव कर्माणि। ब्रह्मचर्यं तपः सत्यवदनं शमो दमोऽहिंसेत्येवमादीन्यपि कर्माणीतराश्रमप्रसिद्धानि विद्योत्पत्तौ साधकतमान्यसंकीर्णत्वाद्विद्यन्ते ध्यानधारणादिलक्षणानि च। वक्ष्यति च। तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्वेति। जन्मान्तरकृतकर्मभ्यश्च प्रागपि गार्हस्थ्याद्विद्योत्पत्तिसंभवात्कर्मार्थत्वाच्च गार्हस्थ्यप्रतिपत्तेः कर्मसाध्यायां च विद्यायां सत्यां गार्हस्थ्यप्रतिपत्तिरनर्थिकैव। लोकार्थत्वाच्च पुत्रादीनाम्। पुत्रादिसाध्येभ्यश्चायं लोकः पितृलोको देवलोक इत्येतेभ्यो व्यावृत्तकामस्य नित्यसिद्धात्मलोकदर्शिनः कर्मणि प्रयोजनमपश्यतः कथं प्रवृत्तिरुपपद्यते। प्रतिपन्नगार्हस्थ्यस्यापि विद्योत्पत्तौ विद्यापरिपाकाद्विरक्तस्य कर्मसु प्रयोजनमपश्यतः कर्मभ्यो निवृत्तिरेव स्यात्। प्रव्रजिष्यन्वा अरेऽहमस्मात्स्थानादस्मीत्येवमादिश्रुतिलिङ्गदर्शनात्। कर्मप्रति श्रुतेर्यत्नाधिक्यदर्शनादयुक्तमिति चेदग्निहोत्रादिकर्मप्रतिश्रुतेरधिको यत्नो महांश्च कर्मण्यायासोऽनेकसाधनसाध्यत्वादग्निहोत्रादीनाम्। तपोब्रह्मचर्यादीनां चेतराश्रमकर्मणां गार्हस्थ्येऽपि समानत्वादल्पसाधनापेक्षत्वाच्चेतरेषां न युक्तस्तुल्यवद्विकल्प आश्रमिभिस्तस्येति चेन्न। जन्मान्तरकृतानुग्रहात्। यदुक्तं कर्मणि श्रुतेरधिको यत्न इत्यादि। नासौ दोषः।

यतो जन्मान्तरकृतमप्यग्निहोत्रादिलक्षणं कर्म ब्रह्मचर्यादिलक्षणं चानुग्राहकं भवति विद्योत्पत्तिं प्रति। येन जन्मनैव विरक्ता दृश्यन्ते केचित्। केचित्तु कर्मसु प्रवृत्ता अविरक्ता विद्याविद्वेषिणः। तस्माज्जन्मान्तरकृतसंस्कारेभ्यो विरक्तानामाश्रमान्तरप्रतिपत्तिरेवेष्यते कर्मफलबाहुल्याच्च पुत्रस्वर्गब्रह्मवर्चसादिलक्षणस्य कर्मफलस्यासंख्येयत्वात्। तत्प-

---

ह। न कर्मानेकत्वादिति। असंकीर्णत्वादिति। हिंसाद्यमिश्रितत्वादित्यर्थः। इतश्च कर्मणो विद्यासाधनत्वेऽपि न गार्हस्थ्यमावश्यकमित्याह। जन्मान्तरेति। कामिनां गार्हस्थ्यस्यानुष्ठेयत्वेऽपि न सर्वैरनुष्ठेयत्वमित्यत्र हेत्वन्तरमाह। लोकार्थत्वाच्चेत्यादिना। गार्हस्थ्यस्यानावश्यकत्वेन वैकल्पिकमनुष्ठानमुक्तं तत्रातुल्यबलत्वेन विकल्पमाक्षिपति। कर्मप्रतिश्रुतेरिति। जन्मान्तरकृतानुग्रहादिति परिहारभाष्यं विवृणोति। यदुक्तमित्यादिना। कर्मणि यत्नाधिक्यस्यान्यथासिद्धत्वाद्विकल्पविघातकत्वं न संभवतीत्यर्थः।

---

१ क. ख. अ. ०मिश्रत्वादि०।

*शं नो मित्रः शं व० अवतु वक्तारम् ।
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ इति शीक्षाध्यायः ॥ १ ॥

ति च पुरुषाणां कामबाहुल्यात्तदर्थः श्रुतेरधिको यत्नः कर्मसूपपद्यते । आशिषां बाहुल्यदर्शनादिदं मे स्यादिदं मे स्यादित्युपायत्वाच्च । उपायभूतानि हि कर्माणि विद्यां प्रतीत्यवोचाम । उपायेऽधिको यत्नः कर्तव्यो नोपेये ।

कर्मनिमित्तत्त्वाद्विद्याया यत्नान्तरानर्थक्यमिति चेत्कर्मभ्य एव पूर्वोपचितदुरितप्रतिबन्धक्षयादेव विद्योत्पद्यते चेत्कर्मभ्यः पृथगुपनिषच्छ्रवणादियत्नोऽनर्थक इति चेत् । न । नियमाभावात् । न हि प्रतिबन्धक्षयादेव विद्योत्पद्यते । न त्वीश्वरप्रसादतपोध्यानाद्यनुष्ठानादिति नियमोऽस्ति । अहिंसाब्रह्मचर्यादीनां च विद्यां प्रत्युपकारकत्वात्साक्षादेव च कारणत्वाच्छ्रवणमनननिदिध्यासनानाम् । अतः सिद्धान्याश्रमान्तराणि । सर्वेषां चाधिकारो विद्यायां परं च श्रेयः केवलाया विद्याया एवेति सिद्धम् ।

*शं नो मित्र इत्याद्यतीतविद्याप्राप्त्युपसर्गप्रशमनार्था शान्तिः पठिता । इदानीं तु वक्ष्यमाणब्रह्मविद्याप्राप्त्युपसर्गोपशमनार्था शान्तिः पठ्यते । शं नो मित्र इति । इति द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्गोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य शंकरभगवतः कृतौ तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्ये प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

इदानीं गृहस्थाश्रमकर्मणां बहिरङ्गत्वं संन्यासाश्रमकर्मणां त्वन्तरङ्गत्वं विद्यासाधनत्वमिति विशेषं दर्शयितुं चोद्यमुद्भावयति । कर्मनिमित्तत्वादित्यादिना । शान्तिद्वयस्यापौनरुक्त्यमाह । शं नो मित्र इति । तद्परं ब्रह्म मामपरविद्यार्थिनमावीदरक्षदित्यर्थः । इति द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यश्रीभगवदानन्दज्ञानविरचितायां तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यटीकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

* यद्यपि शं नो मित्र इत्यादिरवतु वक्तारमित्यन्ता शान्तिर्भाष्यकाराभिप्रायेण वक्ष्यमाणब्रह्मवल्ल्यन्तर्गतेति निश्चीयते तथाप्यखिलैर्वैदिकैः शीक्षाध्यायान्त एवैतच्छान्तेः पठ्यमानत्वात्केवलब्रह्मवल्लीं विपठिषुभिर्वैदिकैर्ब्रह्मवल्ल्यारम्भ एतच्छान्तेरपठ्यमानत्वाच्चेयं शान्तिः शीक्षाध्यायान्त एव स्थापिता । अत एव तद्भाष्यमप्यत्रैव संगृहीतम् ।

हरिः ॐ । सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै । तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहै । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

सह नाववत्विति च* । सह नाववतु नौ शिष्याचार्यौ सहैवावतु रक्षतु । सह नौ भुनक्तु भोजयतु । सह वीर्यं विद्यादिनिमित्तं सामर्थ्यं करवावहै निर्वर्तयावहै । तेजस्वि नावावयोस्तेजस्विनोरधीतं स्वधीतमस्तु । अर्थज्ञानेयोग्यमस्त्वित्यर्थः । मा विद्विषावहै विद्याग्रहणनिमित्तं शिष्यस्याऽऽचार्यस्य वा प्रमादकृतादन्यायाद्विद्वेषः प्राप्तस्तच्छमनायेयमाशीर्मा विद्विषावहा इति । मैवेतरेतरं विद्वेषमापद्यावहै । शान्तिः शान्तिः शान्तिरिति त्रिर्वचनमुक्तार्थं वक्ष्यमाणविद्याविघ्नप्रशमनार्थं चेयं शान्तिः । अविघ्नेनाऽऽत्मविद्याप्राप्तिराशास्यते । तन्मूलं हि परं श्रेय इति ।

संहितादिविषयाणि कर्मभिरविरुद्धान्युपासनान्युक्तानि । अनन्तरं चान्तःसोपाधिकात्मदर्शनमुक्तं व्याहृतिद्वारेण स्वाराज्यफलम् । न चैतावताऽशेषतः संसारबीजस्योपमर्दनमस्तीत्यतोऽशेषोपद्रवबीजस्याज्ञानस्य निवृत्त्यर्थं विधूतसर्वोपाधिविशेषात्मदर्शनार्थमिदमारभ्यते । ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादि । प्रयोजनं चास्या ब्रह्मविद्याया अविद्यानिवृत्तिस्तत आत्यन्तिकः संसाराभावः । वक्ष्यति च । विद्वान्न बिभेति कुतश्चनेति । संसारनिमित्ते च सत्यभयं प्रतिष्ठां च विन्दत इत्यनुपपन्नम् । कृताकृते पुण्यपापे न तपत इति च । अतोऽवगम्यतेऽस्माद्विज्ञानात्सर्वात्म-

---

इदानीं परविद्यार्थिनमप्यवतु साधारण्येन मया पूर्वं प्रार्थितत्वादित्यर्थः । असाधारण्येन परविद्योपसर्गशान्त्यर्थमाह । **सह नाववत्विति** । नावावयोस्तेजस्विनोरधीतं तेजस्व्यस्त्विति योजना ।

वृत्तानुवादपूर्वकमानन्दवल्ल्यास्तात्पर्यमाह । **संहितादीत्यादिना** । ननु यथापूर्वमाप्नोति स्वाराज्यमित्यपरविद्याफलमुक्तं संसारगोचरमेव तथा परविद्याफलमपि सोऽश्नुते सर्वान्कामानिति सर्वविषयसाध्यानन्दान्संसारगोचरानेव दर्शयिष्यति कथमात्यन्तिकः संसाराभाव इत्यत आह । **प्रयोजनं चास्या इति** । सर्वकामशब्देन निरतिशयानन्दाभिव्यक्तिर्विवक्षिता । सा च स्वभावानन्दानभिव्यक्तिरूपाविद्यानिवृत्तिरेवे-

---

* षट्त्रिंशत्तमपृष्ठस्था टिप्पणी द्रष्टव्या ।

---

१ ख. ग. घ. छ. ञ. ट. ०न संयोग्यास्त्व०। २ ख. ज. ०न्दाभिव्यक्तिरूपाऽवि०।

ॐ ब्रह्मविदाप्नोति परम् ।

ब्रह्मविषयादात्यन्तिकः संसाराभाव इति स्वयमेव च प्रयोजनमाह । ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादावेव संबन्धप्रयोजनज्ञापनार्थम् । निर्ज्ञातयोर्हि संबन्धप्रयोजनयोर्विद्याश्रवणग्रहणधारणाभ्यासार्थं प्रवर्तते । श्रवणादिपूर्वकं हि विद्याफलम् । श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इत्यादिश्रुत्यन्तरेभ्यः । ब्रह्मविद्ब्रह्मेति वक्ष्यमाणलक्षणम् । बृहत्तमत्वाद्ब्रह्म तद्वेत्ति विजानातीति ब्रह्मविदाप्नोति परं निरतिशयं तदेव ब्रह्म परम् । न ह्यन्यस्य विज्ञानादन्यस्य प्राप्तिः । स्पष्टं च श्रुत्यन्तरं ब्रह्मप्राप्तिमेव ब्रह्मविदो दर्शयति । स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यादि ।

ननु सर्वगतं सर्वस्याऽऽत्मभूतं ब्रह्म वक्ष्यति । अतो नाऽऽप्यं प्राप्तिश्चान्यस्यान्येन परिच्छिन्नस्य च परिच्छिन्नेन दृष्टा । अपरिच्छिन्नं सर्वात्मकं च ब्रह्मेत्यतः परिच्छिन्नवदनात्मवच्च तस्याऽऽप्तिरनुपपन्ना । नायं दोषः । कथं दर्शनादर्शनापेक्षत्वाद्ब्रह्मण आप्त्यनाप्त्योः परमार्थतो ब्रह्मरूपस्यापि सतोऽस्य जीवस्य भूतमात्राकृतबाह्यपरिच्छिन्नान्नमयाद्यात्मदर्शिनस्तदासक्तचेतसः प्रकृतसंख्यापूरणस्याऽऽत्मनोऽव्यवहितस्यापि बाह्यसंख्येयविषयासक्तचित्ततया स्वरूपाभावदर्शनवत्परमार्थब्रह्मस्वरूपाभावदर्शनलक्षणयाऽविद्ययाऽन्नमयादीन्बाह्याननात्मन आत्मत्वेन प्रतिपन्नत्वादन्न-

---

ति न संसारगोचरं फलमित्यर्थः । आद्यवाक्यस्यावान्तरतात्पर्यमाह । **स्वयमेव चेति ।** विद्ययैव केवलया मोक्षः साधयितुं शक्यते । ब्रह्मविदिति विशेषणात्संबन्धज्ञानस्य[1] पुरुषाकाङ्क्षाविषयतया परमाप्तिः प्रयोजनं विद्याया इति ज्ञापनस्य वा कुत्रोपयोग इत्याशङ्क्य यज्ञादिपरित्यागेन वेदान्तश्रवणादावेव मुमुक्षुणा प्रवर्तितव्यमित्यत्रेत्याह । **निर्ज्ञातयोर्हीति ।** परशब्देनोत्कृष्टमुच्यते । कथं ब्रह्मेति व्याख्यायते तत्राऽऽह । **न हीति ।**

आप्नोतिशब्दस्यौपचारिकमर्थं दर्शयितुं शङ्कामुखेन मुख्यार्थे बाधकमाह । **ननु सर्वगतमित्यादिना ।** परमार्थतो ब्रह्मस्वरूपस्यापि सतो जीवस्याविद्यया ब्रह्मानाप्तं स्यादिति संबन्धः । भूतमात्राभिर्भूतांशैः कृता ये बाह्याः परिच्छिन्नाश्चान्नमयादयस्तदात्मत्वदर्शिन इत्यविद्याया विक्षेपकत्वं रूपमुक्तं परमार्थं ब्रह्मस्वरूपं नास्तीत्यभावदर्शनमावरणलक्षणं लिङ्गं यस्याः सा तथोक्ता । स्वरूपेऽप्यग्रहणविपर्ययौ भवत इत्यत्र दृष्टान्तमाह । **प्रकृतेति ।** प्रकृतसंख्यापूरणस्य दशमस्य नवैव वयं वर्तामह इति

---

१ क. ०ज्ञापनस्य । २ ज. झ. ज्ञानस्य । ३ ठ. ०मित्याह ।

तदेषाऽभ्युक्ता। सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म।

मयाद्यनात्मभ्यो नान्योऽहमस्मीत्यभिमन्यते। एवमविद्याऽऽत्मभूतमपि ब्रह्मानाप्तं स्यात्। तस्यैवमविद्याऽनाप्तब्रह्मस्वरूपस्य प्रकृतसंख्यापूरणस्याऽऽत्मनोऽविद्याऽनाप्तस्य सतः केनचित्स्मारितस्य पुनस्तस्यैव विद्याऽऽप्तिर्यथा तथा श्रुत्युपदिष्टस्य सर्वात्मब्रह्मण आत्मत्वदर्शनेन विद्यया तदाप्तिरुपपद्यत एव। ब्रह्मविदाप्नोति परमिति वाक्यं सूत्रभूतं सर्वस्य वल्ल्यर्थस्य ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यनेन वाक्येन वेद्यतया सूत्रितस्य ब्रह्मणोऽनिर्धारितस्वरूपविशेषस्य सर्वतो व्यावृत्तस्वरूपविशेषसमर्पणसमर्थस्य लक्षणस्याभिधानेन स्वरूपनिर्धारणायाविशेषेण चोक्तवेदनस्य ब्रह्मणो वक्ष्यमाणलक्षणस्य विशेषेण प्रत्यगात्मतयाऽनन्यरूपेण विज्ञेयत्वाय ब्रह्मविद्याफलं च ब्रह्मविदो यत्परब्रह्मप्राप्तिलक्षणमुक्तम्।

स सर्वात्मभावः सर्वसंसारधर्मातीतब्रह्मस्वरूपत्वमेव नान्यदित्येतत्प्रदर्शनायैषर्गुदाह्रियते तदेषाऽभ्युक्तेति। तत्तस्मिन्नेव ब्राह्मणवाक्योक्तेऽर्थ एषर्गभ्युक्ताऽऽम्नाता। सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति ब्रह्मणो लक्षणार्थं वाक्यम्। सत्यादीनि हि त्रीणि विशेषणार्थानि पदानि विशेष्यस्य ब्रह्मणो विशेष्यं ब्रह्मविवक्षितत्वाद्वेद्यतया विशेषणविशेष्यत्वादेव सत्यादीन्येकावि-

---

विपर्ययः स्वरूपादर्शनं च यथेत्यर्थः। अदर्शननिमित्तामनाप्तिं विविच्य दर्शननिमित्तामाप्तिं विवृणोति। **तस्यैवमिति**। आद्यं ब्राह्मणवाक्यं व्याख्यायोत्तरं मन्त्रं संक्षेपतोऽर्थकथनेनावतारयति। **ब्रह्मविदाप्नोतीत्यादिना**। सर्वतो व्यावृत्तो यः स्वरूपविशेषस्तत्समर्पणे समर्थस्य लक्षणस्याभिधानेन स्वरूपनिर्धारणायैषर्गुदाह्रियत इति संबन्धः। बृहत्त्वाद्ब्रह्मेति व्युत्पत्तिबलेनास्ति किमपि महद्वस्त्वित्यविशेषेण प्रतीयते। ततो लक्ष्योद्देशेन लक्षणविधानमिति प्रसिद्धिरुपपद्यते। अव्याकृतादि ब्रह्मशब्दवाच्यतया सजातीयं घटादि विजातीयम्। तस्मात्सजातीयविजातीयव्यावर्तकतया सत्यादिलक्षणस्य लक्षणत्वप्रसिद्धिरुपपद्यते। लक्षणाभिधानद्वारेण स्वरूपविशेषप्रतिपादने तात्पर्यमिति वाक्यस्य व्यर्थतादोषः परिहृतः। पूर्वत्र ब्रह्मविदित्यनेनाविशेषेणोक्तं वेदनं यस्य ब्रह्मणस्तस्य यो वेद निहितं गुहायामित्यनेन प्रत्यगात्मतया वेदनं वक्तव्यमित्येतदर्थां च ऋगुदाह्रियत इत्याह। **अविशेषेण चेति**।

आपातप्रतिपन्नं विशेषणविशेष्यभावमादाय पदानि विभजते। **सत्यादीनि हि त्रीणीति**। विशेषणार्थानीति व्यावृत्त्यर्थानि। कुतो विशेषणविशेष्यभावप्रतीतिरित्यत आह। **विशेषणविशेष्यत्वादेवेति**। नीलं महत्सुगन्ध्युत्पलमित्यादौ सत्येव विशेषणविशेष्य-

---

१ क. ०त्तरमन्त्रं सं०।

भक्त्यन्तानि पदानि समानाधिकरणानि सत्यादिभिस्त्रिभिर्विशेषणैर्विशेष्यमाणं ब्रह्म विशेष्यान्तरेभ्यो निर्धार्यते। एवं हि तज्ज्ञातं भवति यदन्येभ्यो निर्धारितम्। यथा लोके नीलं महत्सुगन्ध्युत्पलमिति। ननु विशेष्यं विशेषणान्तरं व्यभिचरद्विशेष्यते। यथा नीलं रक्तं चोत्पलमिति। यदा ह्यनेकानि द्रव्याण्येकजातीयान्यनेकविशेषणयोगीनि तदा विशेषणस्यार्थवत्त्वम्। न ह्येकस्मिन्नेव वस्तुनि विशेषणान्तरायोगाद्यथाऽसावेक आदित्य इति तथैकमेव च ब्रह्म न ब्रह्मान्तराणि येभ्यो विशेष्येत नीलोत्पलवत्। न। लक्षणार्थत्वाद्विशेषणानाम्। नायं दोषः। कस्मात्। यस्माल्लक्षणार्थप्रधानानि विशेषणानि न विशेषणप्रधानान्येव। कः पुनर्लक्षणलक्ष्ययोर्विशेषणविशेष्ययोर्वा विशेष इत्युच्यते समानजातीयेभ्य एव निवर्तकानि विशेषणानि विशेष्यस्य लक्षणं तु सर्वत एव यथाऽवकाशदात्राकाशमिति लक्षणार्थं च वाक्यमित्यवोचाम।

सत्यादिशब्दा न परस्परं संबध्यन्ते परार्थत्वाद्विशेष्यार्था हि ते। अत

भावे समानाधिकरणतयैकविभक्त्यन्तानि प्रसिद्धान्येतान्यपि च तथाभूतानि नानार्थगतविशेषणविशेष्यभावनिबन्धनानीति गम्यत इत्यर्थः। विशेषणविशेष्यभावस्य फलमाह। **एवं हीति**। विशेषणविशेष्यभावमाक्षिपति। **नन्विति**। नीलत्वं व्यभिचरदुत्पलं रक्तमपि संभवतीति नीलं विशेषणं घटते न तथा सत्यत्वादिकं व्यभिचरद्ब्रह्मान्तरं लोके प्रसिद्धम्। ततः सजातीयव्यवच्छेद्यस्याभावाद्विशेषणविशेष्यभावो न घटत इत्यर्थः। विशेषणविशेष्यभावस्य तात्पर्येणाप्रतिपाद्यत्वादव्याकृतादिशाब्दीयब्रह्मपदार्थव्यवच्छेदेनानिर्वाच्यविशेषणविशेष्यभावसंभवात्तद्द्वारेण ब्रह्मलक्षणं विवक्षितमित्याह। **नेति**। संग्रहवाक्यं विवृणोति। **नायंदोष इत्यादिना**। **सर्वत एवेति**। सजातीयाद्विजातीयाच्च यथा महाभूतत्वेन सदृशभावात्पृथिव्यादेर्विसदृशाच्चाऽऽत्मादेराकाशस्य व्यावर्तकमवकाशदातृत्वमित्यर्थः।

एतदुक्तं भवति। अतिव्याप्त्यादिरहितो व्यावर्तको धर्मो लक्षणं न्यायविशेषमीमांसका ब्रह्मपदव्युत्पत्तिबलेन यदविशेषतः प्रतिपन्नं किंचिन्महदस्तीति तत्सत्यं ज्ञानमनन्तमनृतजडपरिच्छेदविरोधिस्वरूपमिति विशेषतः प्रतिपत्तव्यमिति विशेषावगतिशेषभूतं लक्षणम्। प्रमितिस्तु प्रमाणादेवेति तार्किकाः। पुनर्लक्षणं केवलव्यतिरेक्यनुमानमाचक्षते तदा लक्षणादेव स्वभावविशेषप्रमितिः। यथा गुणवद्द्रव्यमिति लक्षणाद्गुणाश्रयत्वयोग्यस्वभावविशेषस्य प्रमितिः सामान्यप्रतिपन्नस्य द्रव्यपदाभिधेयस्य भवति। यद्वा व्यवहारसिद्धिः फलं गुणवद्द्रव्यमिति। व्यवहर्तव्यं गुणवत्त्वान्न यदेवं न तदेवं यथा रूपं तथा सत्यत्वादिमद्ब्रह्मेति व्यवहर्तव्यम्। सत्यत्वादिमत्त्वान्न यदेवं न तदेवं यथा

एकैको विशेषणशब्दः परस्परं निरपेक्षो ब्रह्मशब्देन संबध्यते । सत्यं ब्रह्म ज्ञानं ब्रह्मानन्तं ब्रह्मेति । सत्यमिति यद्रूपेण यन्निश्चितं तद्रूपं न व्यभिचरति तत्सत्यं यद्रूपेण निश्चितं यत्तद्रूपं व्यभिचरदनृतमित्युच्यते । अतो विकारोऽनृतं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् । एवं सदेव सत्यमित्यवधारणादतः सत्यं ब्रह्मेति ब्रह्मविकारान्निवर्तयति । अतः कारणत्वं प्राप्तं ब्रह्मणः । कारणस्य च कारकत्वं वस्तुत्वान्मृद्वदचिद्रूपता च प्राप्ताऽत इदमुच्यते ज्ञानं ब्रह्मेति । ज्ञानं ज्ञप्तिरवबोधो भावसाधनो ज्ञानशब्दो ब्रह्मविशेषणत्वात्सत्यानन्ताभ्यां सह ।

न हि सत्यताऽनन्तता च ज्ञानकर्तृत्वे सत्युपपद्यते । ज्ञानकर्तृत्वेन हि विक्रियमाणं कथं सत्यं भवेदनन्तं च । यद्धि न कुतश्चित्प्रविभज्यते तदनन्तम् । ज्ञानकर्तृत्वे च ज्ञेयज्ञानाभ्यां प्रविभक्तमित्यनन्तता न स्यात् । यत्र नान्यद्विजानाति स भूमा । अथ यत्रान्यद्विजानाति तदल्पमिति श्रुत्यन्तरात् । नान्यद्विजानातीति विशेषप्रतिषेधादात्मानं विजानातीति चेन्न । भूमलक्षणविधिपरत्वाद्वाक्यस्य । यत्र नान्यत्पश्यतीत्यादि भूम्नो लक्षणविधिपरं वाक्यम् । यथा प्रसिद्धमेवान्योऽन्यत्पश्यतीत्येतदुपादाय यत्र तन्नास्ति स भूमेति भूमस्वरूपं तत्र ज्ञाप्यतेऽन्यग्रहणस्य प्राप्तप्रतिषेधार्थत्वान्न स्वात्मनि क्रियास्तित्वपरं

घट इति । एतच्च खण्डनयुक्त्यसहमानमपि व्यवहाराङ्गं भवतीति नातीव सूक्ष्मेक्षिका कार्या । पुनर्विशेषणविशेष्यभावपक्षमवलम्ब्याऽऽह । **सत्यादिशब्दा इति ।** सत्यं ब्रह्मेत्युक्ते जाड्यव्यावृत्तिः परिच्छेदव्यावृत्तिश्च यद्यपि लभ्यते जडस्य परिच्छिन्नस्य सर्वस्यानृतत्वाज्ज्ञानं ब्रह्मेत्युक्ते चानृतपरिच्छेदव्यावृत्तिर्लभ्यते स्वप्रकाशस्य बाधाविषयत्वात्परिच्छेदग्राहकप्रमाणाविषयत्वाच्च लक्षणमपि चैकैकं वैकल्पिकमदुष्टम् । तथाऽपि मन्दमतिव्युत्पादनाय स्यात्सत्यादिपदार्थव्याख्यानपूर्वकं प्रत्येकं व्यावर्त्यमाह । **सत्यमिति यद्रूपेणेत्यादिना । भावसाधनइति ।** भावव्युत्पत्तिकः । क्रियासामान्यं यद्यप्यन्यत्र भाव उच्यते तथाऽप्यत्र निर्विशेषं चिन्मात्रं भावव्युत्पत्त्या लक्ष्यते सत्यादिशब्दसंनिधानादिति द्रष्टव्यम् । विशेषनिषेधः शेषाभ्यनुज्ञाविषय इति न्यायेन प्रासङ्गिकं स्वज्ञातृत्वे तात्पर्यमाशङ्क्य निषेधति । **नान्यद्विजानातीत्यादिना ।** कर्तृत्वं कर्मत्वं

---

१ ञ.ठ. सूक्ष्मशङ्का का०। २ ज.झ.ठ. ०क्षद्वयग०। ३ ग.श. ०प नेत. ने०। ४ ख.ग. ०ज्ञानग स्था०।

वाक्यम् । स्वात्मनि च भेदाभावाद्विज्ञानानुपपत्तिः । आत्मनश्च विज्ञेयत्वे ज्ञात्रभावप्रसङ्गः । ज्ञेयत्वेनैव विनियुक्तत्वात् ।

एक एवाऽऽत्मा ज्ञेयत्वेन ज्ञातृत्वेन चोभयथा भवतीति चेन्न । युगपदनंशत्वात् । न हि निरवयवस्य युगपज्ज्ञेयज्ञातृत्वोपपत्तिः । आत्मनश्च घटादिवद्विज्ञेयत्वे ज्ञानोपदेशानर्थक्यम् । न हि घटादिवत्प्रसिद्धस्य ज्ञानोपदेशोऽर्थवान् । तस्माज्ज्ञातृत्वे सत्यानन्त्यानुपपत्तिः । सन्मात्रत्वं चानुपपन्नं ज्ञानकर्तृत्वादिविशेषवत्त्वे सति सन्मात्रत्वं च सत्यत्वम् । तत्सत्यमिति श्रुत्यन्तरात् । तस्मात्सत्यानन्तशब्दाभ्यां सह विशेषणत्वेन ज्ञानशब्दस्य प्रयोगाद्भावसाधनो ज्ञानशब्दः । ज्ञानं ब्रह्मेति कर्तृत्वादिकारकनिवृत्त्यर्थं मृदादिवदचिद्रूपतानिवृत्त्यर्थं च प्रयुज्यते ।

ज्ञानं ब्रह्मेतिवचनात्प्राप्तमन्तवत्त्वम् । लौकिकस्य ज्ञानस्यान्तवत्त्वदर्शनात् । अतस्तन्निवृत्त्यर्थमाह । अनन्तमिति । सत्यादीनामनृतादिधर्मनिवृत्तिपरत्वाद्विशेष्यस्य ब्रह्मण उत्पलादिवदप्रसिद्धत्वात् । मृगतृष्णाम्भसि स्नातः खपुष्पकृतशेखरः । एष वन्ध्यासुतो याति शशशृङ्गधनुर्धर इतिवच्छून्यार्थतैव प्राप्ता सत्यादिवाक्यस्येति चेन्न लक्षणार्थत्वात् । विशेषणत्वेऽपि सत्यादीनां लक्षणार्थप्राधान्यमित्यवोचाम । शून्ये हि लक्ष्येऽनर्थकं लक्षणवचनं लक्षणार्थत्वान्मन्यामहे न शून्यार्थतेति । विशेषणार्थत्वेऽपि च सत्यादीनां स्वार्थापरित्याग एव । शून्यार्थत्वे हि

चैकक्रियावच्छिन्नं धर्मद्वयं भिन्नाधिकरणं प्रसिद्धम् । स्वात्मनि च भेदाभावान्निरुपपत्तिके स्वज्ञातृत्वे तात्पर्यं कल्पयितुं न शक्यत इत्याह । स्वात्मनि चेति ।

सत्यादीनि व्यावृत्त्यर्थानीत्युक्तं तन्न शङ्कते । सत्यादीनामिति । प्रमाणान्तरसिद्धमुत्पलादिविशेष्यं दृष्टं ब्रह्म तु प्रमाणान्तरासिद्धम् । पदमात्रस्याप्रमाणत्वात्सत्यादीनां च व्यावृत्त्यर्थत्वादसदर्थं वाक्यं स्यादित्यर्थः । सिद्धत्वमात्रेण विशेष्यत्वे संभवति प्रमाणान्तरविशेषगमनर्थकं केवलव्यतिरेकाभावान्मिथ्यार्थस्य रज्जुसर्पादेः सदधिष्ठानत्वदर्शनात्प्रपञ्चस्यापि दृश्यत्वादिहेतुभिर्मिथ्यात्वेनावगतस्य सदधिष्ठानत्वं संभाव्यते तस्य प्रपञ्चाधिष्ठानतया संभावितस्य स्वरूपविशेषलक्षणार्थमिदं वाक्यं ततो नासदर्थत्वमित्याह । न लक्षणार्थत्वादिति । विशेषणार्थत्वमभ्युपगम्याऽऽह । विशेषणार्थत्वेऽपि चेति । नीलं महदित्यादिविशेषणपदानि स्वार्थसमर्पणेन तद्विरुद्धव्यावर्तकानि प्रसिद्धानि । तथा सत्यशब्दोऽप्यबाधितसत्त्वे व्युत्पन्नो ज्ञानशब्दः स्वप्रकाशे विषयसंवेदनेऽनन्तोऽयमाकाश इत्यादावनन्तशब्दो व्यापके । ततः स्वार्थसमर्पणेन विरोधिव्यावर्तकत्वान्न व्यावृत्तिमात्रपर्यवसानमित्यर्थः । किंच विशेषणस्य व्यावर्तकत्वं सति व्यावर्त्ये घटतेऽतो विशेषणत्वानुपपत्त्यैव सदर्थत्वं वाच्यमित्याह । शून्यार्थत्वे हीति । यच्चोक्तं ब्रह्मशब्दोऽ-

---

१ ग. ज. झ. ०णमसमर्थं के० ख. ०णसमर्थं के० । २ क. सार्थत्व० ।

सत्यादिशब्दानां विशेष्यनियन्तृत्वानुपपत्तिः । सत्याद्यर्थैरर्थवत्त्वे तु तद्विपरीतधर्मवद्भ्यो विशेषेभ्यो ब्रह्मणो विशेष्यस्य नियन्तृत्वमुपपद्यते ब्रह्मशब्दोऽपि स्वार्थेनार्थवानेव । तत्रानन्तशब्दोऽन्तवत्त्वप्रतिषेधद्वारेण विशेषणम् । सत्यज्ञानशब्दौ तु स्वार्थसमर्पणेनैव विशेषणे भवतः ।

तस्माद्वा एतस्मादात्मन इति ब्रह्मण्येवाऽऽत्मशब्दप्रयोगाद्वेदितुरात्मा ब्रह्म । एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामतीति च तत्प्रवेशाच्च । तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति च । तस्यैव जीवरूपेण शरीरप्रवेशं दर्शयति । अतो वेदितुः स्वरूपं ब्रह्म । एवं तर्ह्यात्मत्वाज्ज्ञानकर्तृत्वमात्मा ज्ञातेति हि प्रसिद्धम् । सोऽकामयतेति च कामिनो ज्ञानकर्तृत्वप्रसिद्धिः । अतो ज्ञानकर्तृत्वाज्ज्ञप्तिर्ब्रह्मेत्ययुक्तमनित्यत्वप्रसङ्गाच्च । यदि नाम ज्ञप्तिर्ज्ञानमिति भावरूपता ब्रह्मणस्तथाऽप्यनित्यत्वं प्रसज्येत पारतन्त्र्यं च । धात्वर्थानां कारकापेक्षत्वात् । ज्ञानं च धात्वर्थोऽतोऽस्यानित्यत्वं परतन्त्रता च । न स्वरूपाव्यतिरेकेण कार्यत्वोपचारात् । आत्मनः स्वरूपं ज्ञप्तिर्न ततो व्यतिरिच्यतेऽतो नित्यैव तथाऽपि बुद्धेरुपाधिलक्षणायाश्चक्षुरादिद्वारैर्विषयाकारेण परिणामिन्या ये शब्दाद्याकारावभासास्त आत्मविज्ञानस्य विषयभूता उत्पद्यमाना एवाऽऽत्मविज्ञानेन व्याप्ता उत्पद्यन्ते । तस्मादात्मविज्ञानावभासाश्च ते विज्ञानशब्दवाच्याश्च धात्वर्थभूता आत्मन एव धर्मा विक्रियारूपा इत्यविवेकिभिः परिकल्प्यन्ते ।

प्रसिद्धार्थ इति तत्राऽऽह । ब्रह्मशब्दोऽपीति । बृह बृहि वृद्धाविति धातोर्ब्रह्मेतिशब्दो निष्पन्नो वृद्धौ महत्त्वे वर्तते । तच्च महत्त्वं देशतः कालतो वस्तुतश्चानवच्छिन्नत्वं संकोचकमानान्तराभावान्निरतिशयमहत्त्वसंपन्ने धर्मिणि पर्यवस्यति । ततो वन्ध्यासुतादिशब्दविलक्षणो ब्रह्मशब्द इत्यर्थः । सत्यादिषु त्रिषु विशेषणेष्ववान्तरभेदमाह । तत्रानन्तेति ।

अनन्तमित्यनेन चाऽऽत्मैक्यं ब्रह्मण उक्तमित्यभिप्रेत्यैक्ये शास्त्रतात्पर्यं दर्शयति । तस्माद्वा इत्यादिना । ब्रह्मण आत्मैक्यं चेद्विवक्षितं तर्हि ज्ञानशब्दस्य भावसाधनत्वव्याख्यानं हीयेतेत्याह । एवं तर्हीति । इतश्च भावव्युत्पत्तिरसङ्गतेत्याह । अनित्यत्वप्रसङ्गाच्चेति । वृत्तिमदन्तःकरणोपहितत्वेनाऽऽत्मनो ज्ञातृत्वं न स्वतः कार्यत्वं च ज्ञानस्यान्तःकरणवृत्त्युपहितत्वेन तत आत्माभिन्नत्वेऽपि ब्रह्मणो न ज्ञानकर्तृत्वं नापि कार्यत्वं प्रसज्यत इत्याह । न स्वरूपेति । नित्यं चेज्ज्ञानं तर्हि तत्र ब्रह्मणः कर्तृत्वाभावे

---

१ ख. ०ति चात्मतां दर्शयति त० । २ ख. उत्पाद्य० । ३ ठ. उपपद्य० ।

यत्तु तद्ब्रह्मणो विज्ञानं तत्सवितृप्रकाशवदग्न्युष्णवच्च ब्रह्मस्वरूपाव्यतिरिक्तं स्वरूपमेव तन्न तत्कारणान्तरसव्यपेक्षम्। नित्यस्वरूपत्वात्। सर्वभावानां च तेनाविभक्तदेशकालत्वात्कालाकाशादिकारणत्वाच्च निरतिशयसूक्ष्मत्वाच्च न तस्यान्यदविज्ञेयं सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकृष्टं भूतं भवद्भविष्यद्वाऽस्ति तस्मात्सर्वज्ञं तद्ब्रह्म। मन्त्रवर्णाच्च। अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः। स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तमिति। न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्तीत्यादिश्रुतेश्च। विज्ञातृस्वरूपाव्यतिरेकात्करणादिनिमित्तानपेक्षत्वाच्च ब्रह्मणो ज्ञानस्वरूपत्वेऽपि नित्यत्वप्रसिद्धिरतो नैव धात्वर्थस्तदक्रियारूपत्वात्।

अत एव च न ज्ञानकर्तृ तस्मादेव च न ज्ञानशब्दवाच्यमपि तद्ब्रह्म। तथाऽपि तदाभासवाचकेन बुद्धिधर्मविषयेण ज्ञानशब्देन तल्लक्ष्यते न तूच्यते। शब्दप्रवृत्तिहेतुजात्यादिधर्मरहितत्वांत्तथा सत्यशब्देनापि सर्वविशेषप्रत्यस्तमितस्वरूपत्वाद्ब्रह्मणो बाह्यसत्तासामान्यविषयेण सत्य-

---

कथं सर्वज्ञत्वमित्यत आह। सर्वभावानां चेति। संविदव्यवधानमेव हि विषयस्य सिद्धिः सर्वं च संवित्स्वभावेन ब्रह्मणाऽव्यवहितमिति सर्वज्ञं ब्रह्मोपचर्यत इत्यर्थः। नित्यं ज्ञानं ब्रह्मणि विद्यत इत्यत्र मन्त्रसंमतिमाह। मन्त्रवर्णाच्चेति। ब्रह्म नित्यं ज्ञानत्वाल्लौकिकज्ञानवदित्यादि चोद्यमप्युक्तन्यायेन निरस्तमित्याह। विज्ञातृस्वरूपेति। लौकिकज्ञानस्य करणादिसापेक्षत्वादनित्यत्वम्। आत्मस्वरूपं तु ज्ञानं न करणादिसापेक्षं सकलकरणव्यापारोपरमेऽपि सुषुप्ते भावादन्यथा सुषुप्तिसिद्ध्यनुपपत्तेः परामर्शासंभवप्रसङ्गादतः श्रुतितात्पर्यगम्येऽर्थे न सामान्यतो दृष्टस्य प्रवेश इति भावः। आत्मनः स्वरूपभूतं ज्ञानं[2] कारकसाध्यं धात्वर्थत्वादिति चासिद्धमित्याह। अत इति। नित्यात्मस्वरूपत्वादेवेत्यर्थः।

अत एव चेति नित्यत्वादेव ज्ञानस्य न तत्र कर्तृत्वमपि ब्रह्मण आपादयितुं शक्यते लौकिकानित्यज्ञानविलक्षणत्वादेव च ज्ञानशब्दवाच्यमपि ब्रह्म न भवतीत्याह। तस्मादेव चेति। कथं तर्हि विज्ञानं ब्रह्मेतिप्रयोगस्तत्राऽऽह। तथाऽपीति। शब्दस्य प्रवृत्तिहेतवो जात्यादिधर्मा गौः शुक्ल इत्यादौ तदभावाच्छब्दान्तरेणापि वाच्यं न भवतीत्याह। तथेति। तथा सत्यशब्देनापि न वाच्यं ब्रह्मेतिशेषः। एतत्स्फुटयति। सर्वविशेषेति। सत्ता यस्यास्ति तत्सत्यमितिलोकरूढिः। सत्ता चानुगतरूपं सामान्यं

---

१ ख. ०त्वात्सत्यानन्तसामानाधिकरण्यात्तथा ङ. ट. ०त्वात्सत्यानन्तशब्दाभ्यां सामानाधिकरण्यात्तथा। २ ख. ०नं करणसाध्यं०।

यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् ।

शब्देन लक्ष्यते सत्यं ब्रह्मेति न तु सत्यशब्दवाच्यमेव ब्रह्म । एवं सत्यादिशब्दा इतरेतरसंनिधावन्योन्यनियम्यनियामकाः सन्तः सत्यादिशब्दवा[1]च्यात्तन्निवर्तका ब्रह्मणो लक्षणार्थाश्च भवन्तीत्यतः सिद्धम् । यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह । अनिरुक्तेऽनिलयन इति चावाच्यत्वं नीलोत्पलवदवाक्यार्थत्वं च ब्रह्मणस्तद्यथा व्याख्यातं ब्रह्म यो वेद विजानाति निहितं स्थितं गुहायाम् । गूहतेः संवरणार्थस्य निगूढा अस्यां ज्ञानज्ञेयज्ञातृपदार्था इति गुहा बुद्धिः । गूढावस्यां भोगापवर्गौ पुरुषार्थाविति वा तस्यां परमे प्रकृष्टे व्योमन्व्योम्न्याकाशेऽव्याकृताख्ये । तद्धि परमं व्योमैतस्मिन्खल्वक्षरे गार्ग्याकाश इत्यक्षरसंनिकर्षाद्गुहायां व्योम्नीति वा सामानाधिकरण्यादव्याकृताकाशमेव गुहा

व्यावृत्ताः सत्ताविशेषाः । स चायमनुवृत्तव्यावृत्तभावो न वस्तु परस्परापेक्षसिद्धत्वादतो यस्मिन्नयं व्यावृत्तानुवृत्तभावः कल्पितस्तदव्यावृत्ताननुगतं ब्रह्म लक्ष्यत इत्यर्थः । एवमेकैकस्य शब्दस्यार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह । एवं सत्यादीति । यद्यपि सत्यादिशब्दानां ब्रह्मणा मुख्योऽन्वयस्तथाऽप्यरुणयैकहायन्यादिवत्पा[2]र्ष्णिकान्वयेनेतरेतरसंनिधावन्यो[3]न्यस्य वृत्तिनियामका भवन्ति । ज्ञानेन विशेषणात्सत्यशब्दो न जडे कारणे वर्तते । सत्येन विशेषणाज्ज्ञानशब्दो न विषयसापेक्षे ज्ञाने वर्तते । ज्ञानेन विशेषणान्नानन्तशब्दो ज्ञातृव्यतिरिक्ते वर्तते । ततश्च सत्यादिशब्देन यल्लौकिकं वाच्यं तद्विलक्षणेन भवितव्यमिति संभावयन्तः सकललौकिकाध्यासाधिष्ठानं ब्रह्मत्वेन लक्षयन्तीत्यर्थः । ततः किं फलतीत्यत आह । अतः सिद्धमिति । वाचकशक्त्या बोधकत्वानङ्गीकारादवाच्यत्वं सकलानिष्टव्यवच्छेदेनैकस्यैव लक्ष्यत्वाभ्युपगमाच्च गुणगुण्यादिसंभेदरूपवाक्यार्थवैलक्षण्यं च ब्रह्मणः सिद्धमित्यर्थः ।

बुद्धौ कार्ये यदनुगतं परमं व्योमाव्याकृताख्यं तस्मिन्निहितामिति सप्तमीद्वयं वैयधिकरण्येन व्याख्यातम् । व्योमशब्दस्य भूताकाशे रूढिं परित्यज्य किमित्यव्याकृतविषयत्वं व्याख्यातं तत्राऽऽह । तद्धीति । भूताकाशस्य कार्यत्वेनापरत्वादव्याकृताकाशस्य कारणत्वेन परमत्वविशेषणसंभवाच्छाखान्तरे शतपथे चाक्षरेण ब्रह्मणा सामीप्यावगमादव्याकृतं व्योमशब्देन लक्ष्यत इत्यर्थः । एवं पराभिप्रायेण व्याख्याय स्वाभि-

१ ख. ट. ०वाच्यान्नि० ग. घ. ङ. ठ. ०वाच्यत्वान्नि०। २ ख. ठ. त्पार्ष्णिका०। ३ ख. ट. ०न्यव्यावृ०। ४ ख. ग. ०कशब्दान०।

सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह । ब्रह्मणा विपश्चितेति ।

तत्रापि निगूढाः सर्वे पदार्थास्त्रिषु कालेषु कारणत्वात्सूक्ष्मतरत्वाच्च तस्मिन्नन्तर्निहितं ब्रह्म हार्दमेव तु परमं व्योमेति न्याय्यं विज्ञानाङ्गत्वेनोपासनाङ्गत्वेन व्योम्नो विवक्षितत्वात् । यो वै स बहिर्धा पुरुषादाकाशो यो वै सोऽन्तःपुरुष आकाशो योऽयमन्तर्हृदय आकाश इतिश्रुत्यन्तरात्प्रसिद्धं हार्दस्य व्योम्नः परमत्वम् । तस्मिन्हार्दे व्योम्नि या बुद्धिर्गुहा तस्यां निहितं ब्रह्म तद्वृत्त्या विविक्ततयोपलभ्यत इति । न ह्यन्यथा विशिष्टदेशकालसंबन्धोऽस्ति ब्रह्मणः सर्वगतत्वान्निर्विशेषत्वाच्च ।

स एवं ब्रह्म विजानन्किमित्याह । अश्नुते भुङ्क्ते सर्वान्निरवशिष्टान्कामान्भोगानित्यर्थः । किमस्मदादिवत्पुत्रस्वर्गादीन्पर्यायेण नेत्याह । सह युगपदेकक्षणोपारूढानेवैकयोपलब्ध्या सवितृप्रकाशवन्नित्यया ब्रह्मस्वरूपाव्यतिरिक्तया[1] यामवोचाम सत्यं ज्ञानमनन्तमिति । एतत्तदुच्यते । ब्रह्मणा सहेति । ब्रह्मभूतो विद्वान्ब्रह्मस्वरूपेणैव सर्वान्कामान्सहाश्नुते न यथोपाधिकृतेन स्वरूपेणाऽऽत्मना जलसूर्यकादिवत्प्रतिबिम्बभूतेन सांसारिकेण धर्मादिनिमित्तापेक्षांश्चक्षुरादिकरणापेक्षांश्च कामान्पर्यायेणाश्नुते लोकः । कथं तर्हि यथोक्तेन प्रकारेण सर्वज्ञेन सर्वगतेन सर्वात्मना नित्यब्रह्मात्मस्वरूपेण धर्मादिनिमित्तानपेक्षांश्चक्षुरादिकरणनिरपेक्षांश्च सर्वान्कामान्सहैवाश्नुत इत्यर्थः । विपश्चिता मेधाविना सर्वज्ञेन । तद्धि

प्रायं व्याचष्टे । हार्दमेव त्विति । हृदयावच्छिन्ने भूताकाशे या गुहा तस्यां बुद्धौ साक्षितया निहितमभिव्यक्तं ब्रह्मेति व्याख्यानं युक्तम् । द्रष्टृभेदेन ब्रह्मण आपरोक्ष्यलाभादन्यथा समष्टिरूपेऽव्याकृते मायातत्त्वेऽवस्थितं ब्रह्मेत्युक्ते ब्रह्मणः पारोक्ष्यं प्रसज्येत पारोक्ष्येण च ज्ञानं नापरोक्षसंसाराध्यासनिवर्तकम् । तस्मादपरोक्षद्रष्टृचैतन्याभेदेन ब्रह्मणः स्वहृदये प्रत्यक्षताया विवक्षितत्वाद्धृदयाकाशमेव विज्ञानशेषभूतं विवक्षितमित्यर्थः । यदुक्तं भूताकाशस्य परमत्वानुपपत्तिरिति तत्राऽऽह । यो वा इति । ननु निहितशब्दः स्थितिं ब्रूते कथं विविक्ततया स्फुटतयोपलम्भाभिप्रायेण व्याख्यायते तत्राऽऽह । न हीति । अन्यथेत्युपलम्भव्यतिरेकेणाविद्यावस्थायां ये सुखविशेषा हिरण्यगर्भाद्युपाधिषु भोग्यत्वेनाभिमतास्तेषां सर्वेषां ब्रह्मानन्दाव्यतिरेकाद्ब्रह्मीभूतो विद्वान्स-

१ ख. ग. ०क्तयेत्यवो०।

वैपश्चित्यं यत्सर्वज्ञत्वं तेन सर्वज्ञस्वरूपेण ब्रह्मणाऽश्नुत इति। इतिशब्दो मन्त्रपरिसमाप्त्यर्थः।

सर्व एव वल्ल्यर्थो ब्रह्मविदाप्नोति परमिति ब्राह्मणवाक्येन सूत्रितः स च सूत्रितोऽर्थः संक्षेपतो मन्त्रेण व्याख्यातः पुनस्तस्यैव विस्तरेणार्थनिर्णयः कर्तव्य इत्युत्तरस्तद्वृत्तिस्थानीयो ग्रन्थ आरभ्यते तस्माद्वा एतस्मादित्यादिः। तत्र च सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्युक्तं मन्त्रादौ तत्कथं सत्यं ज्ञानमनन्तं चेत्यत आह। तत्र त्रिविधं ह्यानन्त्यं देशतः कालतो वस्तुतश्चेति। तद्यथा देशतोऽनन्त आकाशो न हि देशतस्तस्य परिच्छेदोऽस्ति। न तु कालतश्चाऽऽनन्त्यं वस्तुतश्चाऽऽकाशस्य। कस्मात्कार्यत्वात्। नैवं ब्रह्मण आकाशवत्कालतोऽप्यन्तवत्त्वमकार्यत्वात्। कार्यं हि वस्तु कालेन परिच्छिद्यते। अकार्यं च ब्रह्म। तस्मात्कालतोऽप्यनन्तम्। तथा वस्तुतः। कथं पुनर्वस्तुत आनन्त्यं सर्वानन्यत्वात्। भिन्नं हि वस्तु वस्त्वन्तरस्यान्तो भवति। वस्त्वन्तरबुद्धिर्हि प्रसक्ता वस्त्वन्तरान्निवर्तते। यतो यस्य बुद्धेर्विनिवृत्तिः स तस्यान्तः। तद्यथा गोत्वबुद्धिरश्वत्वान्निवर्तत इत्यश्वत्वान्तं गोत्वमित्यन्तवदेव भवति। स चान्तो भिन्नेषु वस्तुषु दृष्टो नैवं ब्रह्मणो भेदः। अतो वस्तुतोऽप्यानन्त्यम्। कथं पुनः सर्वानन्यत्वं ब्रह्मण इत्युच्यते सर्ववस्तुकारणत्वात्। सर्वेषां हि वस्तूनां कालाकाशादीनां कारणं ब्रह्म। कार्यापेक्षया वस्तुतोऽन्तवत्त्वमिति चेन्न। अनृतत्वात्कार्यवस्तुनः। न हि कारणव्यतिरेकेण कार्यं नाम वस्तुतोऽस्ति। यतः कारणबुद्धिर्विनिवर्तेत। वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमेवं सदेव सत्यमितिश्रुत्यन्तरात्। तस्मादाकाशादिकारणत्वाद्देशतस्तावदनन्तं ब्रह्म। आकाशो ह्यनन्त इति प्रसिद्धं देशतस्तस्य चायं कारणं तस्मात्सिद्धं देशत आत्मन आनन्त्यम्। न ह्यसर्वगतात्सर्वगतमुत्पद्यमानं लोके किंचिद्दृश्यते। अतो निरतिशयमात्मन आनन्त्यं देशतस्तथाऽकार्यत्वात्कालतस्तद्भिन्नवस्त्वन्तराभावाच्च वस्तुतोऽत एव निरतिशयसत्यत्वम्।

र्वानेवाऽऽनन्दानश्नुत इत्युपचारेण बहुवचनमित्यर्थः। वृत्तमनुवदत्युत्तरग्रन्थावतारणाय। **सर्व एवेत्यादिना**। आकाशादिकारणत्वाभिधानेनानन्त्यप्रपञ्चः क्रियत इति समनन्तरग्रन्थतात्पर्यं दर्शयितुं पूर्वोक्तेष्वर्थविशेषमनुवदति। **तत्र चेति**। वस्तुत आनन्त्यं व्याख्यातुं वस्तुनोऽन्तवत्त्वं तावदाह। **भिन्नं हीत्यादिना**। विस्तरेणोक्तमानन्त्यं संक्षिप्याऽऽह। **तस्मात्सिद्धमिति**। देशतोऽनवच्छिन्नस्याऽऽकाशस्य कारणत्वाद्व्यापकत्वान्निरतिशयमात्मनो देशत आनन्त्यमकार्यत्वाच्च कालत आनन्त्यं तद्यतो व्यावर्तेत तस्य पृथगसत्त्वात्कार्यस्योपादानादन्यत्र सत्त्वायोगाद्वस्तुतोऽप्यानन्त्यं सिद्धमित्यर्थः। **अत इति**। निरतिशयानन्त्यादेव सत्यत्वमपि सिद्धमन्तवत एव रज्जुसर्पादिवदसत्यत्वादित्यर्थः।

---

१ ख. ग. °मग्रग्रन्थस्य ता०।

तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः । आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः । अग्नेरापः । अद्भ्यः पृथिवी । पृथिव्या ओषधयः । ओषधीभ्योऽन्नम् । अन्नात्पुरुषः । स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः ।

तस्मादितिमूलवाक्यसूत्रितं ब्रह्म परामृश्यते । एतस्मादितिमन्त्रवाक्येनानन्तरं यथा लक्षितं यद्ब्रह्मादौ ब्राह्मणवाक्येन सूत्रितं । यच्च सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यनन्तरमेव लक्षितं तस्मादेतस्माद्ब्रह्मण आत्मन आत्मशब्दवाच्यात्[1] । आत्मा हि तत्सर्वस्य तत्सत्यं स आत्मेति श्रुत्यन्तरादतो ब्रह्मात्मा । तस्मादेतस्माद्ब्रह्मण आत्मस्वरूपादाकाशः संभूतः समुत्पन्नः । आकाशो नाम शब्दगुणोऽवकाशकरो मूर्तद्रव्याणाम् । तस्मादाकाशात्स्वेन स्पर्शगुणेन पूर्वेण च कारणगुणेन शब्देन द्विगुणो वायुः । संभूत इत्यनुवर्तते । वायोश्च स्वेन रूपगुणेन पूर्वाभ्यां च त्रिगुणोऽग्निः संभूतः । अग्नेः स्वेन रसगुणेन पूर्वैश्च त्रिभिश्चतुर्गुणा आपः संभूताः । अद्भ्यः स्वेन गन्धगुणेन पूर्वैश्चतुर्भिः पञ्चगुणा पृथिवी संभूता । पृथिव्या ओषधयः । ओषधीभ्योऽन्नम् । अन्नाद्रेतोरूपेण परिणतात्पुरुषः शिरःपाण्याद्याकृतिमान् । स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयोऽन्नरसविकारः । पुरुषाकृतिभावितं हि सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यस्तेजः संभृतं रेतो बीजं तस्माद्यो जायते सोऽपि तथा पुरुषाकृतिरेव स्यात् । सर्वजातिषु जायमानानां जनकाकृतिनियमदर्शनात् । सर्वेषामप्यन्नरसविकारत्वे ब्रह्मवंश्यत्वे[2] चाविशिष्टे कस्मात्पुरुष एव गृह्यते प्राधान्यात् । किं पुनः प्राधान्यम् । कर्मज्ञानाधिकारः । पुरुष एव हि शक्तत्वादर्थित्वादपर्युदस्तत्वाच्च । अर्थी विद्वान्समर्थः कर्मज्ञानयोरधिक्रियते । पुरुषे[3] त्वेवाऽऽविस्तरामात्मा

एवं सृष्टिवाक्यतात्पर्यमुक्त्वा पदानि विभजते । तस्मादित्यादिना । अन्त्यकार्यपर्यन्तं परमात्मनः सर्वत्रोपादानत्वादाकाशभावापन्नात्परमात्मन एव वायुः संभूतोऽत एव तद्गुणस्योत्तरत्रानुवृत्तिर्गुणशब्दप्रयोगोऽपि भेदकल्पनया तत्तन्त्रत्वाभिप्रायेण न वैशेषिकपक्षवत्तत्त्वभेदाभिप्रायेण तत्त्वतो भेदे प्रमाणाभावादिति द्रष्टव्यम् । पुरुषग्रहणस्य तात्पर्यमाह । सर्वेषामपीति । शक्तत्वादिति विधिनिषेधविवेकसामर्थ्योपेतत्वादित्युक्तं तत्रैतरेयकश्रुतिसंमतिमाह । पुरुषे त्वेवेति । ब्राह्मण्यादिजातिमति मनुष्यादिदेह आवि-

१ ङ. ठ. ०वाच्यत्वात् । २ ख. ग. ठ. ब्रह्मांशत्वे । ३ घ. ठ. ०रुषत्वे वा०।

तस्येदमेव शिरः। अयं दक्षिणः पक्षः। अयमुत्तरः पक्षः। अयमात्मा। इदं पुच्छं प्रतिष्ठा। तदप्येष श्लोको भवति। इति प्रथमः खण्डः॥ १॥

स हि प्रज्ञानेन संपन्नतमो विज्ञातं वदति विज्ञातं पश्यति वेद श्वस्तनं वेद लोकालोकौ मर्त्येनामृतमीप्सतीत्येवं संपन्नोऽथेतरेषां पशूनामशनापिपासे एवाभिविज्ञानमित्यादिश्रुत्यन्तरदर्शनात्।

स हि पुरुष इह विद्ययाऽन्तरतमं ब्रह्म संक्रामयितुमिष्टस्तस्य च बाह्याकारविशेषेष्वनात्मस्वात्मभाविता बुद्धिरनालम्ब्य विशेषं कंचित्सहसाऽन्तरतमप्रत्यगात्मविषया निरालम्बना च कर्तुमशक्येति दृष्टशरीरात्मसामान्यकल्पनया शाखाचन्द्रनिदर्शनवदन्तः प्रवेशयन्नाह। तस्येदमेव शिरः। तस्यास्य पुरुषस्यान्नरसमयस्येदमेव शिरः प्रसिद्धम्। प्राणमयादिष्वशिरसां शिरस्त्वदर्शनादिहापि तत्प्रसङ्गो मा भूदितीदमेव शिर इत्युच्यते। एवं पक्षादिषु योजना। अयं दक्षिणो बाहुः पूर्वाभिमुखस्य दक्षिणः पक्षः। अयं सव्यो बाहुरुत्तरः पक्षः। अयं मध्यमो देहभाग आत्माऽङ्गानाम्। मध्यं ह्येषामङ्गानामात्मेति श्रुतेः। इदमिति नाभेरधस्ताद्यदङ्गं तत्पुच्छं प्रतिष्ठा। प्रतितिष्ठत्यनयेति प्रतिष्ठा पुच्छमिव पुच्छमधोलम्बनसामान्याद्यथा गोः पुच्छम्। एतत्प्रकृत्योत्तरेषां प्राणमयादीनां रूपकत्वसिद्धिः। मूषानिषिक्तद्रुतताम्रप्रतिमावत्। तदप्येष श्लोको भवति। तत्तस्मिन्नेवार्थे ब्राह्मणोक्तेऽन्नमयात्मप्रकाशक एष श्लोको मन्त्रो भवति। इति प्रथमः खण्डः॥ १॥

स्तरामतिशयेन प्रकट आत्मा ज्ञानातिशयदर्शनादित्यर्थः। मर्त्येन ज्ञानकर्मादिसाधनेनाक्षयफलं प्राप्तुमिच्छतीत्यर्थः। येन विवेकज्ञानेन पुरुषस्य प्राधान्यं विवक्षितं तत्पश्वादीनां नास्तीत्याह। अथेतरेषामिति।

कोशपञ्चकोपन्यासस्य तात्पर्यमाह। स हीत्यादिना। पक्षपुच्छशब्दप्रयोगात्सुपर्णाकारक्लृप्तिं दर्शयति। उत्तरत्र तत्कल्पनया बाह्यविषयासङ्गव्यपोहेन बुद्धेरात्मनि स्थिरीकरणार्थं नोपासनविधानमिह विवक्षितम्। उपक्रमोपसंहारयोर्ब्रह्मात्मैकत्वप्रतिपादनेनैवोपक्षयान्मध्ये ग्रन्थस्योपासनविधौ तात्पर्ये च वाक्यभेदप्रसङ्गादत एवाङ्गे स्तुतिः परार्थत्वादितिन्यायेन यथा प्रयाजादिषु फलश्रवणमर्थवादस्तथाऽन्नमयादिगति-

अन्नाद्वै प्रजाः प्रजायन्ते । याः काश्च पृथिवीꣳ श्रिताः । अथो अन्नेनैव जीवन्ति । अथैनदपि यन्त्यन्ततः । अन्नꣳ हि भूतानां ज्येष्ठम् । तस्मात्सर्वौषधमुच्यते । सर्वं वै तेऽन्नमाप्नुवन्ति । येऽन्नं ब्रह्मोपासते । अन्नꣳ हि भूतानां ज्येष्ठम् । तस्मात्सर्वौषधमुच्यते । अन्नाद्भूतानि जायन्ते । जातान्यन्नेन वर्धन्ते । अद्यतेऽत्ति च भूतानि । तस्मादन्नं तदुच्यत इति । तस्माद्वा

अन्नाद्रसादिभावपरिणतात् । वा इति स्मरणार्थः । प्रजाः स्थावरजङ्गमाः प्रजायन्ते । याः काश्चाविशिष्टाः पृथिवीं श्रिताः पृथिवीमाश्रितास्ताः सर्वा अन्नादेव प्रजायन्ते । अथो अपि जाता अन्नेनैव जीवन्ति प्राणान्धारयन्ति वर्धन्त इत्यर्थः । अथाप्येनदन्नमपि यन्त्यपि गच्छन्ति । अपिशब्दः प्रतिशब्दार्थे । अन्नं प्रति प्रलीयन्त इत्यर्थः । अन्ततोऽन्ते जीवनलक्षणाया वृद्धेः परिसमाप्तौ । कस्मादन्नम् । हि यस्माद्भूतानां प्राणिनां ज्येष्ठं प्रथमजम् । अन्नमयादीनां हीतरेषां भूतानां कारणमन्नमतोऽन्नप्रभवा अन्नजीवना अन्नप्रलयाश्च सर्वाः प्रजाः । यस्माच्चैवं तस्मात्सर्वौषधं सर्वप्राणिनां देहदाहप्रशमनमन्नमुच्यते ।

अन्नब्रह्मविदः फलमुच्यते । सर्वं वै ते समस्तमन्नजातमाप्नुवन्ति । के । येऽन्नं ब्रह्म यथोक्तमुपासते । कथमन्नजोऽन्नात्माऽन्नप्रलयोऽहं तस्मादन्नं ब्रह्मेति । कुतः पुनः सर्वान्नप्राप्तिफलमन्नात्मोपासनमित्युच्यते । अन्नं हि भूतानां ज्येष्ठम् । भूतेभ्यः पूर्वं निष्पन्नत्वाज्ज्येष्ठं हि यस्मात्तस्मात्सर्वौषधमुच्यते । तस्मादुपपन्ना सर्वान्नात्मोपासकस्य सर्वान्नप्राप्तिः । अन्नाद्भूतानि जायन्ते । जातान्यन्नेन वर्धन्त इत्युपसंहारार्थं पुनर्वचनम् । इदानीमन्ननिर्वचनमुच्यते । अद्यते भुज्यते चैव यद्भूतैरन्नमत्ति च भूतानि स्वयं तस्माद्भूतैर्भुज्यमानत्वाद्भूतभोक्तृत्वाच्चान्नं तदुच्यते । इतिशब्दः प्रथमकोशपरिसमाप्त्यर्थः । अन्नमयादिभ्य आनन्दमयान्तेभ्य आत्मभ्योऽ-

पत्तेरपि फलश्रवणमर्थवाद एव तत्तद्बुद्धिस्थिरीकारस्य पूर्वपूर्वबुद्धिविलापनेनाऽऽत्मनः प्रतिपत्तिशेषत्वादिति द्रष्टव्यम् । इति प्रथमद्वितीयखण्डौ ॥ १ ॥ २ ॥

१ छ. ०च । भूतानि च स्वयं यस्मात्तस्मादन्नं तदुच्यते । इतिश०।

एतस्मादन्नरसमयात्। अन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयः। तेनैष पूर्णः। स वा एष पुरुषविध एव। तस्य पुरुषविधताम्। अन्वयं पुरुषविधः। तस्य प्राण एव शिरः। व्यानो दक्षिणः पक्षः। अपान उत्तरः पक्षः। आकाश आत्मा। पृथिवी पुच्छं प्रतिष्ठा। तदप्येष श्लोको भवति। इति द्वितीयः खण्डः॥ २॥

भ्यन्तरतमं ब्रह्म विद्यया प्रत्यगात्मत्वेन दिदर्शयिषु शास्त्रमविद्याकृतपञ्चकोशापनयनेनानेकतुषकोद्रववितुषीकरणेनेव तदन्तर्गततण्डुलान्प्रसौति तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयादित्यादि। तस्मादेतस्माद्यथोक्तादन्नरसमयात्पिण्डादन्यो व्यतिरिक्तोऽन्तरोऽभ्यन्तर आत्मा पिण्डवदेव मिथ्यापरिकल्पित आत्मत्वेन प्राणमयः। प्राणो वायुस्तन्मयस्तत्प्रायस्तेन प्राणमयेनान्नरसमय आत्मैष पूर्णो वायुनेव दृतिः। स वा एष प्राणमय आत्मा पुरुषविध एव पुरुषाकार एव शिरःपक्षादिभिः किं स्वत एव नेत्याह। प्रसिद्धं तावदन्नरसमयस्याऽऽत्मनः पुरुषविधत्वम्। तस्यान्नरसमयस्य पुरुषविधतां पुरुषाकारताम्। अन्वयं प्राणमयः पुरुषविधो मूषानिषिक्तप्रतिमावन्न स्वत एव। एवं पूर्वस्य पूर्वस्य पुरुषविधतामनूत्तरोत्तरः पुरुषविधो भवति पूर्वः पूर्वश्चोत्तरोत्तरेण पूर्णः। कथं पुनः पुरुषविधताऽस्येत्युच्यते। तस्य प्राणमयस्य प्राण एव शिरः प्राणमयस्य वायुविकारस्य प्राणो मुखनासिकानिःसरणो वृत्तिविशेषः शिर इव परिकल्प्यते वचनात्। सर्वत्र वचनादेव पक्षादिकल्पना। व्यानो व्यानवृत्तिर्दक्षिणः पक्षः। अपान उत्तरः पक्षः। आकाश आत्मा य आकाशस्थो वृत्तिविशेषः समानाख्यः स आत्मेवाऽऽत्मा प्राणवृत्त्यधिकारान्मध्यस्थत्वादितराः पर्यन्ता वृत्तीरपेक्ष्याऽऽत्मा। मध्यं ह्येषामङ्गानामात्मेति श्रुतिप्रसिद्धं मध्यमस्थस्याऽऽत्मत्वम्। पृथिवी पुच्छं प्रतिष्ठा। पृथिवीति पृथिवीदेवताऽऽध्यात्मिकस्य प्राणस्य धारयित्री स्थितिहेतुत्वात्। सैषा पुरुषस्यापानमवष्टभ्येति हि श्रुत्यन्तरम्। अन्यथोदानवृत्त्योर्ध्वगमनं गुरुत्वाच्च पतनं वा स्याच्छरीरस्य तस्मात्पृथिवी देवता पुच्छं प्रतिष्ठा प्राणमयस्याऽऽत्मनः। तत्तस्मिन्नेवार्थे प्राणमयात्मविषय एष श्लोको भवति। इति द्वितीयः खण्डः॥ २॥

---

१ क. ख. ग. घ. ङ. छ. ञ. ट. ०न्प्रस्तौति।

प्राणं देवा अनु प्राणन्ति । मनुष्याः पशवश्च ये । प्राणो हि भूतानामायुः । तस्मात्सर्वायुषमुच्यते । सर्वमेव त आयुर्यन्ति । ये प्राणं ब्रह्मोपासते । प्रा-

प्राणं देवा अनु प्राणन्ति । देवा अग्न्यादयः प्राणं वाय्वात्मानं प्राणनशक्तिमन्तमनु तदात्मभूताः सन्तः प्राणन्ति प्राणनकर्म कुर्वन्ति प्राणनक्रियया क्रियावन्तो भवन्ति । अध्यात्माधिकाराद्देवा इन्द्रियाणि प्राणमनु प्राणन्ति मुख्यप्राणमनु चेष्टन्त इति वा । तथा मनुष्याः पशवश्च ये ते प्राणनकर्मणैव चेष्टावन्तो भवन्ति । अतश्च नान्नमयेनैव परिच्छिन्नेनाऽऽत्मनाऽऽत्मवन्तः प्राणिनः । किं तर्हि तदन्तर्गतेन प्राणमयेनापि साधारणेनैव सर्वपिण्डव्यापिनाऽऽत्मवन्तो मनुष्यादयः । एवं मनोमयादिभिः पूर्वपूर्वव्यापिभिरुत्तरोत्तरैः सूक्ष्मैरानन्दमयान्तैराकाशादिभूतारब्धैरविद्याकृतैरात्मवन्तः सर्वे प्राणिनः । तथा स्वाभाविकेनाप्याकाशादिकारणेन नित्येनाविकृतेन सर्वगतेन सत्यज्ञानानन्तलक्षणेन पञ्चकोशातिगेन सर्वात्मनाऽऽत्मवन्तः । स हि परमार्थत आत्मा सर्वेषामित्येतदप्यर्थादुक्तं भवति । प्राणं देवा अनु प्राणन्तीत्युक्तं तत्कस्मादित्याह । प्राणो हि यस्माद्भूतानां प्राणिनामायुर्जीवनम् । यावद्ध्यस्मिञ्शरीरे प्राणो वसति तावदायुरिति श्रुत्यन्तरात् । तस्मात्सर्वायुषम् । सर्वेषामायुः सर्वायुः सर्वायुरेव सर्वायुषमित्युच्यते । प्राणापगमे मरणप्रसिद्धेः । प्रसिद्धं हि लोके सर्वायुष्ट्वं प्राणस्य । अतोऽस्माद्बाह्यादसाधारणादन्नमयादात्मनोऽपक्रम्यान्तः साधारणं प्राणमयमात्मानं ब्रह्मोपासते येऽहमस्मि प्राणः सर्वभूतानामात्माऽऽयुर्जीवनहेतुत्वादिति ते सर्वमेवाऽऽयुरस्मिँल्लोके यन्ति नाप-

पूर्वपूर्वकोशस्योत्तरोत्तरः कोश एवाऽऽत्मेति व्याख्यातमापातदर्शनेन । तदसत् । आत्मशब्दस्यामुख्यार्थत्वप्रसङ्गात्प्रकृतपरामर्शकैतच्छब्दकोपाच्च । अतः सर्वकोशाध्यासाधिष्ठानभूताश्चिदात्मैवात्राऽऽत्मशब्देन विवक्षित इति तात्पर्यमाह । तथा स्वाभाविकेनेति । अर्थादिति । आत्मशब्दसामर्थ्यात्कल्पितस्याधिष्ठानत्वानुपपत्तेश्चेत्यर्थः । असाधारणादिति । व्यावृत्तस्वरूपादपक्रम्य तत्राऽऽत्मबुद्धिं हित्वेत्यर्थः । साधारणमिति । सर्वेन्द्रियसाधारणम् । प्राणकृतेनाशनादिना सर्वेषां पुष्ट्यादिदर्शनादित्यर्थः । सर्वभूतानामात्मेति । सूत्रात्मना पूर्वस्य य आत्मा चिद्धातुरेष एव तस्य प्राणमयस्याऽऽत्मेति योजना ।

१ ख. ग. ङ. ०णिनो यथाऽनेकास्तुषकोद्रवास्तथा ।

णो हि भूतानामायुः । तस्मात्सर्वायुषमुच्यत इति । तस्यैष एव शारीर आत्मा । यः पूर्वस्य । तस्माद्वा एतस्मात्प्राणमयात् । अन्योऽन्तर आत्मा मनोमयः । तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधताम् । अन्वयं पुरुषविधः । तस्य यजुरेव शिरः । ऋग्दक्षिणः पक्षः । सामोत्त-

मृत्युना म्रियन्ते प्राक्प्राप्तादायुष इत्यर्थः । शतं वर्षाणीति तु युक्तं सर्वमायुरिति । श्रुतिप्रसिद्धेः । किं कारणं प्राणो हि भूतानामायुस्तस्मात्सर्वायुषमुच्यत इति । यो यद्गुणकं ब्रह्मोपास्ते स तद्गुणभाग्भवतीति विद्याफलप्राप्तेर्हेत्वर्थं पुनर्वचनं प्राणो हीत्यादि । तस्य पूर्वस्यान्नमयस्यैष एव शरीरेऽन्नमये भवः शारीर आत्मा । कः । य एष प्राणमयः । तस्माद्वा एतस्मादित्युक्तार्थमन्यत् । अन्योऽन्तर आत्मा मनोमयः । मन इति संकल्पाद्यात्मकमन्तःकरणं तन्मयो मनोमयो यथाऽन्नमयः । सोऽयं प्राणमयस्याभ्यन्तर आत्मा । तस्य यजुरेव शिरः । यजुरित्यनियताक्षरपादावसानो मन्त्रविशेषस्तज्जातीयवचनो यजुःशब्दस्तस्य शिरस्त्वं प्राधान्यात् । प्राधान्यं च यागादौ संनिपत्योपकारात् । यजुषा हि हविर्दीयते स्वाहाकारादिना वाचनिकी वा शिरआदिकल्पना सर्वत्र । मनसो हि स्थानप्रयत्ननादस्वरवर्णपदवाक्यविषया तत्संकल्पात्मिका तद्भाविता वृत्तिः श्रोत्रादिकरणद्वारा यजुःसंकेतविशिष्टा यजुरित्युच्यते । एवमृगेवं साम च । एवं च मनोवृत्तित्वे मन्त्राणां वृत्तिरेवाऽऽवर्त्यत इति मानसो जप उपपद्यते । अन्यथाऽविषयत्वान्मन्त्रो नावर्तयितुं शक्यो

यजुःशब्देन बाह्यो यजुर्वेद उच्यते । तस्य कथमान्तरं मनोमयं प्रति शिरस्त्वमित्याशङ्क्याऽऽह । मनसो हीति । यद्यपि यजुःशब्दो बाह्ये शब्दराशौ रूढस्तथाऽपि श्रुतेरनतिशङ्कनीयत्वात्तत्प्रामाण्याद्विशिष्टमनोवृत्तिर्यजुःसंकेतविषयभूता यजुर्वेदमधीमह एतत्क्रमका वर्णा यजुर्वेदतयाऽध्येतव्या इत्येवं संकल्परूपा ग्राह्येत्यर्थः । श्रुत्यनुग्राहिकां युक्तिमप्याह । एवं चेति । अन्यथेति । शब्दानां घटादिवद्बाह्यद्रव्यत्वे मनो-

१ अ. प्राक्शतादा०।

रः पक्षः । आदेश आत्मा । अथर्वाङ्गिरसः पुच्छं

घटादिवदिति मानसो जपो नोपपद्यते । मन्त्रावृत्तिश्च चोद्यते बहुशः कर्मस्वक्षरविषयस्मृत्यावृत्त्या मन्त्रावृत्तिः स्यादिति चेन्न । मुख्यार्थासंभवात् । त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमामिति ऋगावृत्तिः श्रूयते । तत्र ऋचोऽविषयत्वे तद्विषयस्मृत्यावृत्तौ च क्रियमाणायां त्रिः प्रथमामन्वाहेति ऋगावृत्तिर्मुख्योऽर्थश्चोदितः परित्यक्तः स्यात् । तस्मान्मनोवृत्त्युपाधिपरिच्छिन्नं मनोवृत्तिनिष्ठमात्मचैतन्यमनादिनिधनं यजुःशब्दवाच्यमात्मविज्ञानं मन्त्रा इति । एवं च नित्यत्वोपपत्तिर्वेदानाम् । अन्यथा विषयत्वे रूपादिवदनित्यत्वं च स्यान्नैतद्युक्तम् । सर्वे वेदा यत्रैकं भवन्ति स मानसीन आत्मेति च श्रुतिर्नित्यात्मनैकत्वं ब्रुवन्त्यृगादीनां नित्यत्वे समञ्जसा स्यात् । ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्यस्मि-

विषयत्वासंभवान्मनसो बाह्येऽर्थेऽस्वातन्त्र्यान्मानसो जपो न स्यादित्यर्थः । इतश्च मनोवृत्तित्वं मन्त्राणां वाच्यमित्याह । **मन्त्रावृत्तिश्चेति** । शब्दानां घटादिवद्बाह्यद्रव्यत्वे मन्त्राणां घटादिवदावृत्तिर्नोपपद्यते क्रियैव ह्यावर्त्येत आवृत्तिसिद्ध्यनुपपत्त्या क्रियात्वं वाच्यमित्युक्तम् । तत्रान्यथाऽप्युपपत्तिमाशङ्कते । **अक्षरविषयेति** । मन्त्रेभ्यः स्मृतेरन्यत्वादन्याऽऽवृत्तिर्गौणी प्रसज्यतेऽतो नान्यथाऽप्युपपत्तिरित्युक्तमेतत्स्फुटयति । **त्रिः प्रथमामित्यादिना** । सामिधेन्यः समिधो यदाऽध्वर्युणा हूयन्ते तदा प्र वो वाजा अभिद्यव इत्यष्टादशर्चं सूक्तं होता शंसति तासां च ऋचां मध्ये प्रथमामृचं सूक्तस्यान्त्यां च ऋचं होता त्रिरनुब्रूयादित्यावृत्तिः श्रूयत इत्यर्थः । मन्त्राणां मनोवृत्तित्वमुक्त्वा मनोवृत्तीनां सदा चिद्व्याप्तत्वेनैव सिद्धेश्चिदात्मतामाह । **तस्मादिति** । मन्त्राणां मनोवृत्तित्वेनाऽऽवृत्तिर्घटत इत्युक्तम् । परंपरया चिदात्मत्वेन नित्यत्वमपि घटत इत्याह । **एवं चेति** । चैतन्यरूपत्वे सति । **अन्यथेति** । स्वप्रकाशचिदात्मत्वानङ्गीकारे रूपादिवद्विषयत्वादनित्यत्वमपि प्रसज्येत । कालिदासादिवाक्यानामप्येतेन न्यायेन नित्यत्वापाताद्युक्त्याभासमेतत् । अस्त्वनित्यत्वमिति न वाच्यमित्याह । **नैतद्युक्तमिति** । वाचा विरूपनित्ययेति श्रुत्या नित्यत्वस्याऽऽवेदितत्वाद्वेदानित्यत्वं युक्तं न भवतीत्यर्थः । वेदानां जडत्वे स्वप्रकाशेनाऽऽत्मनैकत्वं न संभवति जडाजडयोर्विरोधादतो मनोवृत्तिव्यापकचिदात्मत्वं सूचितमित्यर्थः । साक्षितया मनसि भवो मानसीनोऽक्षरे परमे व्योमकल्पे ब्रह्मणि ऋचो विधिनिषेधरूपा निषेद्धुस्तादात्म्येन व्यवस्थितां इति च

१ ख. ग. °त्तिर्विध्य°।

प्रतिष्ठा। तदप्येष श्लोको भवति। इति तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

यतो वाचो निवर्तन्ते। अप्राप्य मनसा सह। आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्। न बिभेति कदाचनेति। तस्यैष एव शारीर आत्मा। यः पूर्वस्य। तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयात्। अन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयः। तेनैष पूर्णः। स वा एष पुरुषविध एव। तस्य पुरुषविधताम्। अन्वयं पुरुषविधः।

न्देवा अधि विश्वे निषेदुरिति च मन्त्रवर्णः। आदेशोऽत्र ब्राह्मणमतिदेष्टव्यविशेषानतिदिशतीति। अथर्वाङ्गिरसा च दृष्टा मन्त्रा ब्राह्मणं च शान्तिकपौष्टिकादिप्रतिष्ठाहेतुकर्मप्रधानत्वात्पुच्छं प्रतिष्ठा। तदप्येष श्लोको भवति मनोमयात्मप्रकाशकः पूर्ववत्। इति तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

यतो वाचो निवर्तन्ते। अप्राप्य मनसा सहेत्यादिः। तस्य पूर्वस्य प्राणमयस्यैष एवाऽऽत्मा शारीरः। शरीरे प्राणमये भवः शारीरः। कः। य एष मनोमयः। तस्माद्वा एतस्मादित्यादि पूर्ववत्। अन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयः मनोमयस्याभ्यन्तरो विज्ञानमयो मनोमयो वेदात्मोक्तः। वेदार्थविषया बुद्धिर्निश्चयात्मिका विज्ञानं तच्चाध्यवसायलक्षणमन्तःकरणस्य धर्मः। तन्मयो निश्चयविज्ञानैः प्रमाणस्वरूपैर्निर्वर्तित आत्मा विज्ञानमयः। प्रमाणविज्ञानपूर्वको हि यज्ञादिस्तायते। यज्ञादिहेतुत्वं च वक्ष्यति श्लोकेन। निश्चयविज्ञानवतो हि कर्तव्येष्वर्थेषु पूर्वं श्रद्धोत्पद्यते। सा सर्वकर्तव्यानां प्राथम्याच्छिर इव शिरः। ऋतसत्ये यथा व्याख्याते एव। योगो युक्तिः समाधानम्। आत्मैवाऽऽत्मा। आ-

---

मन्त्रवर्ण एकत्वं दर्शयतीत्यर्थः। अतिदेष्टव्यविशेषानुकर्तव्यविशेषानिदमेवं कर्तव्यमित्युपदिशतीत्यर्थः। इति तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

वाङ्मनसयोर्वाङ्मनसगोचरत्वं नोपपद्यते स्वात्मनि वृत्तिविरोधादतो वाङ्मनोविशिष्टान्मनोमयाद्वाचो मनसा सह निवर्तन्त इत्यर्थः। तस्य च मनोमयस्य ब्रह्मण उपा-

---

१ क.ग.घ.ट.ठ. ०त्यादि। त०। २ क.ख.ग.छ. ०दिः स्तूयते। ञ.ट. ०दिर्जायते ङ. ०दिस्तायते।

तस्य श्रद्धैव शिरः । ऋतं दक्षिणः पक्षः । सत्यमु-
त्तरः पक्षः । योग आत्मा । महः पुच्छं प्रतिष्ठा ।
तदप्येष श्लोको भवति । इति चतुर्थः खण्डः ॥४॥
विज्ञानं यज्ञं तनुते । कर्माणि तनुतेऽपि च । वि-
ज्ञानं देवाः सर्वे । ब्रह्म ज्येष्ठमुपासते । विज्ञानं
ब्रह्म चेद्वेद । तस्माच्चेन्न प्रमाद्यति । शरीरे पाप्मनो

त्मवतो हि युक्तस्य समाधानवतोऽङ्गानीव श्रद्धादीनि यथार्थप्रतिपत्तिक्षमाणि भवन्ति तस्मात्समाधानं योग आत्मा विज्ञानमयस्य । महः पुच्छं प्रतिष्ठा । मह इति महत्तत्त्वं प्रथमजम् । महद्यक्षं प्रथमजमिति श्रुत्यन्तरात् । पुच्छं प्रतिष्ठाकारणत्वात् । कारणं हि कार्याणां प्रतिष्ठा । यथा वृक्षवीरुधां पृथिवी । सर्वबुद्धिविज्ञानानां च महत्तत्त्वं कारणम् । तेन तद्विज्ञानमयस्याऽऽत्मनः प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति पूर्ववत् । यथाऽन्नमयादीनां ब्राह्मणोक्तानां प्रकाशकाः श्लोका एवं विज्ञानमयस्यापि । इति चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

विज्ञानं यज्ञं तनुते । विज्ञानवान्हि यज्ञं तनोति श्रद्धादिपूर्वकम् । अतो विज्ञानस्य कर्तृत्वम् । तनुत इति कर्माणि च तनुते । यस्माद्विज्ञानकर्तृकं सर्वं तस्माद्युक्तं विज्ञानमय आत्मा ब्रह्मेति । किंच विज्ञानं ब्रह्म सर्वे देवा इन्द्रादयो ज्येष्ठं प्रथमजत्वात्सर्वप्रवृत्तीनां वा तत्पूर्वकत्वात्प्रथमजं विज्ञानं ब्रह्मोपासते ध्यायन्ति तस्मिन्विज्ञानमये ब्रह्मण्यभिमानं कृत्वोपासत इत्यर्थः । तस्मात्ते महतो ब्रह्मण उपासनाज्ज्ञानैश्वर्यवन्तो भवन्ति । तच्च विज्ञानं ब्रह्म चेद्यदि वेद विजानाति न केवलं वेदैव तस्माद्ब्रह्मणश्चेन्न प्रमाद्यति बाह्येष्वेवानात्मस्वात्मभावितत्वात्प्राप्तं विज्ञानमये ब्रह्मण्यात्मभावनायाः प्रमदनं तन्निवृत्त्यर्थमुच्यते तस्माच्चेन्न

सनफलभूतमाधिदैविकमानन्दं विद्वान्न बिभेति गर्भवासादिदुःखादित्यर्थः । तथाऽध्यवसायलक्षणं लौकिकमपि विज्ञानं ग्राह्यमित्यर्थः । इति चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

प्रथमजत्वादिति । हिरण्यगर्भाभेदेनेत्यर्थः । आनन्दमयः परमात्मेति वृत्तिकारैरुक्तं त-

---

१ ठ. ०त्यर्थः । वेदार्थेनि । त० । २ ज. अ. ०था व्यव० ।

हित्वा। सर्वान्कामान्समश्नुत इति। तस्यैष एव शारीर आत्मा। यः पूर्वस्य। तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात्। अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः।

प्रमाद्यतीति। अन्नमयादिष्वात्मभावं हित्वा केवले विज्ञानमये ब्रह्मण्यात्मत्वं भावयन्नास्ते चेदित्यर्थः। ततः किं स्यादित्युच्यते। शरीरे पाप्मनो हित्वा। शरीराभिमाननिमित्ता हि सर्वे पाप्मानस्तेषां च विज्ञानमये ब्रह्मण्यात्माभिमानान्निमित्तापाये हानमुपपद्यते। छत्रापाय इव च्छायापायः। तस्माच्छरीराभिमाननिमित्तान्सर्वान्पाप्मनः शरीरप्रभवाञ्शरीर एव हित्वा विज्ञानमयब्रह्मस्वरूपापन्नस्तत्स्थान्सर्वान्कामान्विज्ञानमयेनैवाऽऽत्मना समश्नुते सम्यग्भुङ्क्त इत्यर्थः। तस्य पूर्वस्य मनोमयस्याऽऽत्मा। एष एव शरीरे मनोमये भवः शारीरः। कः। य एष विज्ञानमयः। तस्माद्वा एतस्मादित्युक्तार्थम्। आनन्दमय इति कार्यात्मप्रतीतिरधिकारान्मयट्शब्दाच्च। अन्नादिमया हि कार्यात्मानो भौतिका इहाधिकृताः। तदधिकारपतितश्चायमानन्दमयः। मयट् चात्र विकारार्थे दृष्टो यथाऽन्नमय इत्यत्र। तस्मात्कार्यात्माऽऽनन्दमयः प्रत्येतव्यः। संक्रमणाच्चाऽऽनन्दमयमात्मानमुपसंक्रामतीति वक्ष्यति। कार्यात्मनां च संक्रमणमनात्मनां दृष्टम्। संक्रमणकर्मत्वेन चाऽऽनन्दमय आत्मा श्रूयते। यथाऽन्नमयमात्मानमुपसंक्रामतीति। न चाऽऽत्मन एवोपसंक्रमणम्। अधिकारविरोधादसंभवाच्च। न ह्यात्मनैवाऽऽत्मन उपसंक्रमणं संभवति। स्वात्मनि भेदाभावात्। आत्मभूतं च ब्रह्म। संक्रमितुः शिरआदिकल्पनानुपपत्तेश्च। न हि यथोक्तलक्षण आकाशादिकारणेऽकार्यपतिते शिरआद्यवयवरूपकल्पनोपपद्यते। अदृश्येऽनात्म्येऽनिलयनेऽनिरुक्तेऽस्थूलमन-

---

न्निषेधेन व्याचष्टे। कार्यात्मप्रतीतिरित्यादिना। संक्रामतीत्येतदतिक्रामतीत्यभिप्रायेण व्याख्यातम्। माप्यभिप्रायं कस्मान्न व्याख्यायत इत्यत आह। न[1] चाऽऽत्मन एवेति। अन्नमयादीनामतिक्रमणीयतया प्रकृतत्वादेकस्य कर्तृत्वकर्मत्वासंभवाच्च प्राप्तिः संक्रमणं न भवतीत्यर्थः। आनन्दमयस्य परमात्मत्वासंभवे हेत्वन्तराण्याह। शिरआदीत्यादिना। आनन्दमयस्य परमात्मत्वविवक्षायां मन्त्रे तस्यैवासत्त्वाशङ्का वक्तव्या। तदसंभवा-

---

१ क. न ह्यात्मनैवे०।

तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधताम् । अन्वयं पुरुषविधः । तस्य प्रियमेव शिरः । मोदो दक्षिणः पक्षः । प्रमोद उत्तरः प-

णु नेति नेत्यात्मेत्यादिविशेषापोहश्रुतिभ्यश्च । मन्त्रोदाहरणानुपपत्तेश्च । न हि प्रियशिरआद्यवयवविशिष्टे प्रत्यक्षतोऽनुभूयमान आनन्दमय आत्मनि ब्रह्मणि नास्ति ब्रह्मेत्याशङ्काभावात् । असन्नेव स भवति । असद्ब्रह्मेति वेद चेदिति मन्त्रोदाहरणमुपपद्यते । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्यपि चानुपपन्नम् । पृथग्ब्रह्मणः प्रतिष्ठात्वेन ग्रहणम् । तस्मात्कार्यपतित एवाऽऽनन्दमयो न पर एवाऽऽत्माऽऽनन्द इति विद्याकर्मणोः फलम् । तद्विकार आनन्दमयः । स च विज्ञानमयादन्तरः । यज्ञादिहेतोर्विज्ञानमयस्यान्तरश्रुतेः । ज्ञानकर्मणोर्हि फलं भोक्त्रर्थत्वादन्तरतमं स्यात् । अन्तरतमश्चाऽऽनन्दमय आत्मा पूर्वेभ्यः । विद्याकर्मणोः प्रियाद्यर्थत्वाच्च । प्रियादिप्रयुक्ते हि विद्याकर्मणी । तस्मात्प्रियादीनां फलरूपाणामात्मसंनिकर्षाद्विज्ञानमयस्याभ्यन्तरत्वमुपपद्यते । प्रियादिवासनानिर्वृत्तो ह्यानन्दमयो विज्ञानमयाश्रितः स्वप्न उपलभ्यते तस्याऽऽनन्दमयस्याऽऽत्मन इष्टपुत्रादिदर्शनजं प्रियं शिर इव शिरः प्राधान्यात् । मोद इति प्रियलाभनिमित्तो हर्षः । स एव च प्रकृष्टो हर्षः । प्रमोद आनन्द इति सुखसामान्यमात्मा प्रियादीनां सुखावयवानां तेष्वनुस्यूतत्वादानन्द इति परं ब्रह्म ।

च नाऽऽनन्दमयः परमात्मतया प्रतिपाद्यत इत्याह । मन्त्रोदाहरणानुपपत्तेश्चेति । न हि मन्त्रोदाहरणमुपपद्यत इति संबन्धः । विशिष्टस्य विशेषणकार्यत्वान्मुख्यत्वमित्युपलभ्यमानो भोक्ताऽऽनन्दमय इत्युक्तम् । कथं तस्य विज्ञानमयादान्तरत्वमित्यत आह । **स चेति** । कर्त्रपेक्षया भोक्तृत्वस्योत्तरभावित्वं प्रसिद्धमेव श्रुत्योक्तमित्यर्थः । एतत्स्फुटयति । **ज्ञानकर्मणोर्हीति** । शरीरादिभ्य आनन्दसाधनेभ्यः सकाशात्साध्येनाऽऽनन्देन विशिष्टोऽन्तरतमः प्रसिध्यतीत्यर्थः । किंच प्रियं च तत्साधनं चोद्दिश्य कर्ता विज्ञानकर्मणी अनुतिष्ठति । तत उद्देश्यत्वादस्याऽऽन्तर्यं सिद्धमित्याह । **विद्याकर्मणोरिति** । प्रियादिविशिष्टस्य स्वप्ने साक्षिणोपलभ्यत्वाच्च न मुख्यात्मत्वमित्याह । **प्रियादिवासनेति** । यदुक्तं ज्ञानकर्मणोः फलभूत आनन्दमय इति तस्य साध्यत्वमौपाधिकं स्वमतानुसारेणाऽऽह । **आनन्द इति परमिति** । कथं तर्हि विषयसुखस्य क्षणिकत्वं साति-

१ ख. ग. ०द्या फलस्यो० । २ ख. ग. ०दृष्यानन्त० ।

क्षः। आनन्द आत्मा। ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा। तदप्येष श्लोको भवति। इति पञ्चमः खण्डः॥५॥

तद्धि शुभकर्मणा प्रत्युपस्थाप्यमाने पुत्रमित्रादिविषयविशेषोपाधावन्तःकरणवृत्तिविशेषे तमसाऽप्रच्छाद्यमाने प्रसन्नेऽभिव्यज्यते। तद्विषयसुखमिति प्रसिद्धं लोके। तद्वृत्तिविशेषप्रत्युपस्थापकस्य कर्मणोऽनवस्थितत्वात्सुखस्य क्षणिकत्वम्। तद्यदन्तःकरणं तपसा तमोघ्नेन विद्यया ब्रह्मचर्येण श्रद्धया च निर्मलत्वमापद्यते यावद्यावत्तावत्तावद्विविक्ते प्रसन्नेऽन्तःकरण आनन्दविशेष उत्कृष्यते विपुलीभवति। वक्ष्यति च। रसो वै सः। रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति। एष ह्येवाऽऽनन्दयाति। एतस्यैवाऽऽनन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति च श्रुत्यन्तरात्। एवं च कामोपशमोत्कर्षापेक्षया शतगुणोत्तरोत्तरोत्कर्ष आनन्दस्य वक्ष्यते। एवं चोत्कृष्यमाणस्याऽऽनन्दमयस्याऽऽत्मनः परमार्थब्रह्मविज्ञानापेक्षया ब्रह्म परमेव यत्प्रकृतं सत्यज्ञानानन्तलक्षणं यस्य च प्रतिपत्त्यर्थं पञ्चान्नादिमयाः कोशा उपन्यस्ताः। यच्च तेभ्योऽभ्यन्तरं येन च ते सर्वे आत्मवन्तस्तद्ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा। तदेव च सर्वस्याविद्यापरिकल्पितस्य द्वैतस्यावसानभूतमद्वैतं ब्रह्म प्रतिष्ठा। आनन्दमयस्यैकत्वावसानत्वात्। अस्ति तदेकमविद्याकल्पितस्य द्वैतस्यावसानभूतमद्वैतं ब्रह्म प्रतिष्ठा पुच्छं तदेतस्मिन्नप्यर्थ एष श्लोको भवति। इति पञ्चमः खण्डः॥५॥

शयत्वं च व्यञ्जकवृत्तिनिबन्धनमित्याह। तद्वृत्तिविशेषेति। ब्रह्मण आनन्दस्वभावत्व एव किं प्रमाणमित्यत आह। वक्ष्यति चेति। अन्तःकरणशुद्ध्युत्कर्षादेवाऽऽनन्दस्य सातिशयत्वमित्यत्र लिङ्गमाह। एवं चेति। यदि विषयविशेषजन्यत्वेनाऽऽनन्दोत्कर्षस्तदा निष्कामस्य विषयविशेषोपभोगासंभवादानन्दोत्कर्षो न श्रूयेत। आत्मस्वभावस्यैवाऽऽनन्दस्य व्यञ्जकान्तःकरणशुद्ध्युत्कर्षादेवोत्कर्ष इत्येवं तु सत्यकामहतत्वोत्कर्षादुत्कर्षः संभाव्यत इत्यर्थः। उक्तप्रकारेण विषयानन्दस्य सातिशयत्वे सति तद्विशिष्टस्याऽऽनन्दमयस्याब्रह्मत्वं सिद्धम्। सातिशयत्वेन प्रतिशरीरं भिन्नत्वात्। ब्रह्म तु तदध्यासाधिष्ठानमद्वितीयमित्याह। एवं चेति। एतस्मिन्नप्यर्थ इति। आनन्दमयस्य प्रतिष्ठाभूतब्रह्मप्रकाशनपर इत्यर्थः। इति पञ्चमः खण्डः॥५॥

---

१ ग. घ. छ. ञ. ट. ०तद्यदाऽन्तः०। क. तद्यथाऽन्तः०। २ क. ज. झ. ञ. ट. ०णवृत्त्युत्क०।

असन्नेव स भवति । असद्ब्रह्मेति वेद चेत् । अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद । सन्तमेनं ततो विदुरिति । तस्यैष एव शारीर आत्मा । यः पूर्वस्य । अथातोऽनुप्रश्नाः ।

असन्नेवासत्सम एव यथा सन्न पुरुषार्थसंबन्ध्येवं स भवति । अपुरुषार्थसंबन्धी कोऽसौ । योऽसदविद्यमानं ब्रह्मेति वेद विजानाति चेद्यदि तद्विपर्ययेण यत्सर्वविकल्पास्पदं सर्वप्रवृत्तिबीजं सर्वविशेषप्रत्यस्तमितमप्यस्ति तद्ब्रह्मेति वेद चेत् । कुतः पुनराशङ्का तन्नास्तित्वे व्यवहारातीतत्वं ब्रह्मण इति ब्रूमः । व्यवहारविषये हि वाचारम्भणमात्रेऽस्तित्वभाविता बुद्धिस्तद्विपरीते व्यवहारातीते नास्तित्वमपि प्रतिपद्यते । यथा घटादिर्व्यवहारविषयतयोपपन्नः संस्तद्विपरीतोऽसन्निति प्रसिद्धम् । एवं तत्सामान्यादिहापि स्याद्ब्रह्मणो नास्तित्वप्रत्याशङ्का । तस्मादुच्यते । अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेदेति । किं पुनः स्यात्तदस्तीति विजानतस्तदाह । सन्तं विद्यमानब्रह्मस्वरूपेण परमार्थसदात्मापन्नमेनमेवंविदं विदुर्ब्रह्मविदस्ततस्तस्मादस्तित्ववेदनात्सोऽन्येषां ब्रह्मवद्विज्ञेयो भवतीत्यर्थः । अथवा यो नास्ति ब्रह्मेति मन्यते स सर्वस्यैव सन्मार्गस्य वर्णाश्रमादिव्यवस्थालक्षणस्याश्रद्दधानतया नास्तित्वं प्रतिपद्यतेऽब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थत्वात्तस्य । अतो नास्तिकः सोऽसन्नसाधुरुच्यते लोके । तद्विपरीतः सन्योऽस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद स तद्ब्रह्मप्रतिपत्तिहेतुं सन्मार्गं वर्णाश्रमादिव्यवस्थालक्षणं श्रद्दधानतया यथावत्प्रतिपद्यते यस्मात्ततस्तस्मात्सन्तं साधुमार्गस्थमेनं विदुः साधवः । तस्मादस्तीत्येव ब्रह्म प्रतिपत्तव्यमिति वाक्यार्थः । तस्य पूर्वस्य विज्ञानमयस्यैष एव शरीरे विज्ञानमये भवः शारीर आत्मा । कोऽसौ । य एष आनन्दमयस्तं प्रति नास्त्याशङ्का नास्तित्वेऽपोढसर्वविशेषत्वात्तु ब्रह्मणो नास्तित्वं प्रत्याशङ्का युक्ता । सर्वसामान्याच्च ब्रह्मणो यस्मादेवमतस्तस्मात् । अथानन्तरं श्रोतुः शिष्यस्यानुप्रश्ना आचार्योक्तिमन्वेते प्रश्ना अनुप्रश्नाः । सामान्यं हि ब्रह्माऽऽकाशादिकारणत्वाद्विदुषोऽविदुषश्च । तस्मादविदुषोऽपि

आनन्दमयस्य प्रकाशकोऽयं श्लोक इति केचन तान्प्रत्याह । तं प्रतीति । सविशेषतया प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः । सर्वेषां साधारणत्वाच्च ब्रह्मणो व्यवहार्यत्वं सर्वान्प्रति भवेन्न च दृश्यते ततोऽपि नास्तित्वाशङ्का जायत इत्यर्थः । आकाशादिकारणत्वादिति । भूतविशिष्टसर्वजीवकारणत्वादित्यर्थः । कस्य सामर्थ्येन प्राप्तं प्रश्नान्तरमित्यत

उताविद्वानमुं लोकं प्रेत्य। कश्चन ग-
च्छती३। आहो विद्वानमुं लोकं प्रेत्य।

ब्रह्मप्राप्तिराशङ्क्यते। उतापि। अविद्वानमुं लोकं परमात्मानमितः प्रेत्य कश्चन चनशब्दोऽप्यर्थेऽविद्वानपि गच्छति प्राप्नोति किंवा न गच्छतीति द्वितीयोऽपि प्रश्नो द्रष्टव्योऽनुप्रश्ना इति बहुवचनाद्विद्वांसं प्रत्यन्यौ प्रश्नौ। यद्यविद्वान्सामान्यं कारणमपि ब्रह्म न गच्छति ततो विदुषोऽपि ब्रह्मागमनमाशङ्क्यते। अतस्तं प्रति प्रश्न आहो विद्वानिति। विद्वान्ब्रह्मविदपि कश्चिदितः प्रेत्यामुं लोकं समश्नुत उ इत्येवं स्थिते ऽयादेशे यलोपे च कृतेऽकारस्य प्लुतिः समश्नुता उ इत्युकारं च वक्ष्यमाणमधस्तादपकृष्य तकारं च पूर्वस्मादुतशब्दाद्यासज्याऽऽहो इत्येतस्मात्पूर्वमुतशब्दं संयोज्य पृच्छ्यत उताऽऽहो विद्वानिति। विद्वान्समश्नुतेऽमुं लोकम्। किंवा यथाऽविद्वानेवं विद्वानपि न समश्नुत इत्यपरः प्रश्नः। द्वावेव वा प्रश्नौ विद्वदविद्वद्विषयौ। बहुवचनं तु सामर्थ्यप्राप्तप्रश्नान्तरापेक्षया घटते। असद्ब्रह्मेति वेद चेत्। अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेदेति श्रवणादस्ति नास्तीतिसंशयस्ततोऽर्थप्राप्तः किमस्ति नास्तीति प्रथमोऽनुप्रश्नः। ब्रह्मणोऽपक्षपातित्वादविद्वान्गच्छति न गच्छतीति द्वितीयः। ब्रह्मणः समत्वेऽप्यविदुष इव विदुषोऽप्यगमनमाशङ्क्यते। किं विद्वान्समश्नुते न समश्नुत इति तृतीयोऽनुप्रश्नः। एतेषां प्रतिवचनार्थमुत्तरग्रन्थ आरभ्यते। तत्रास्तित्वमेव तावदुच्यते। यच्चोक्तं सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति। तच्च कथं सत्यत्वमित्येतद्वक्तव्यमितीदमुच्यते सत्त्वोक्त्यैव सत्यत्वमुच्यते। उक्तं हि सदेव सत्यमिति। तस्मात्सत्त्वोक्त्यैव सत्यत्वमुच्यते। कथमेवमर्थताऽवगम्यतेऽस्य ग्रन्थस्य शब्दानुगमादनेनैव ह्यर्थेनान्वितान्युत्तराणि वाक्यानि। तत्सत्यमित्याचक्षते। यदेष आकाश आनन्दो न स्यादित्यादीनि।

तत्रासदेव ब्रह्मेत्याशङ्क्यते। कस्माद्यदस्ति तद्विशेषतो गृह्यते यथा

आह। **असद्ब्रह्मेतीति।** चेच्छब्दात्पाक्षिकसत्त्वावगमसामर्थ्यादित्यर्थः। सत्त्वं चेदुपपन्नं ब्रह्मणस्तावतैव सत्यत्वं सिध्यति सतो बाधासंभवादित्यर्थः। **एवमर्थतेति।** सत्त्वोपपादनेन सत्यवस्तुविषयतेत्यर्थः।

ब्रह्मणः सत्त्वसाधनं नामासत्त्वव्यावृत्तिरेवेत्यभिप्रेत्यासत्त्वशङ्कामुद्भावयति। **तत्रासदेवेति।** विप्रतिपन्नमाकाशादि सत्पूर्वकं कार्यत्वाद्घटवदिति लौकिकव्याप्त्यवष्टम्भेन सत्कारणं तावत्सिद्धम्। तस्य च देशादिकारणत्वेन देशाद्यनवच्छिन्नत्वाद्ब्रह्मपद-

घटादि । यन्नास्ति तन्नोपलभ्यते यथा शशविषाणादि । तथा नोपलभ्यते ब्रह्म । तस्माद्विशेषतोऽग्रहणान्नास्तीति । तन्न । आकाशादिकारणत्वाद्ब्रह्मणः । न नास्ति ब्रह्म कस्मादाकाशादि हि सर्वं कार्यं ब्रह्मणो जातं गृह्यते । यस्माच्च जायते किंचित्तदस्तीति दृष्टं लोके यथा घटाङ्कुरादिकारणं मृद्बीजादि । तस्मादाकाशादिकारणत्वादस्ति ब्रह्म । न चासतो जातं किंचिद्गृह्यते लोके कार्यम् । असतश्चेन्नामरूपादिकार्यं निरात्मकत्वान्नोपलभ्येत । उपलभ्यते तु तस्मादस्ति ब्रह्म । असतश्चेत्कार्यं गृह्यमाणमप्यसदन्वितमेव तत्स्यात् । न चैवं तस्मादस्ति ब्रह्म । तत्र कथमसतः सज्जायेतेति श्रुत्यन्तरम् । असतः सज्जन्मासंभवमन्वाचष्टे न्यायतः । तस्मात्सदेव ब्रह्मेति युक्तम् । तद्यदि मृद्बीजादिवत्कारणं स्यादचेतनं तर्हि न कामयितृत्वात् । न हि कामयित्रचेतनमस्ति लोके । सर्वज्ञं हि ब्रह्मेत्यवोचाम । अतः कामयितृत्वोपपत्तिः । कामयितृत्वादस्मदादिवदनाप्तकामं चेन्न । स्वातन्त्र्याद्यथाऽन्यान्परवशीकृत्य कामादिदोषाः प्रवर्तयन्ति न तथा ब्रह्मणः प्रवर्तकाः कामाः । कथं तर्हि सत्यज्ञानलक्षणाः स्वात्मभूतत्वाद्विशुद्धा न तैर्ब्रह्म प्रवर्त्यते । तेषां तु तत्प्रवर्तकं

वाच्यत्वं सिद्धम् । तस्य विशेषतोऽनुपलम्भेनासत्त्वशङ्का जायते सा कारणत्वेन व्यावर्त्यते न तु कारणत्वात्सत्त्वं साध्यत आश्रयासिद्धिप्रसङ्गादिति भावः । इतोऽपि जगदुपादानेनासत्त्वाशङ्का कार्येत्याह । **न चासत इति । न्यायत इति ।** असदन्वयादर्शनादिति युक्तित इत्यर्थः । एवमसत्त्वाशङ्कां निरस्याचेतनत्वाशङ्कां प्रधानवादिनः प्रसङ्गान्निराचष्टे । **तद्यदीति ।** यद्यपि सांख्यमते चेतनस्य निर्विकारत्वात्कामयितृत्वमसिद्धं तथाऽपि लौकिकव्याप्तिबलेन कामयितृत्वादचेतनत्वशङ्का निवर्त्येत इत्याह । **न हीति ।** तर्हि लौकिकव्याप्तिबलेनैवानाप्तकामत्वमपि प्राप्तमित्याशङ्क्याऽऽह । **कामयितृत्वादित्यादिना ।** जीवानामनाप्तानन्दत्वं परवशत्वान्न तदस्ति ब्रह्मण इत्यर्थः । कथंभूतास्तर्हि ब्रह्मणः कामा इत्याशङ्कायामाह । **सत्यज्ञानलक्षणा इति ।** सत्यज्ञानलक्षणं स्वरूपं येषां ते तथोक्ताः । एतदुक्तं भवति मायाप्रतिबिम्बितं हि ब्रह्म जगतः कारणं मायापरिणामैरेव कामैः कामयितृ । तेषां च परिणामानामविद्याधनाभिभूतविद्याप्तत्वात्सत्यज्ञानात्मकत्वं ब्रह्म तादात्म्याच्चाधर्माद्यननुस्पृष्टत्वेन शुद्धत्वम् । ततो जीवकामवैलक्षण्यं सिद्धमिति । तर्हि ब्रह्मणः कामाः पुण्यकारिणामप्यनिष्टफलप्राप्त्यनुकूलाः स्युः स्वात-

---

१ ख. ग. ०स्तिता क०। २ ट. ठ. तत्कथ०।

कश्चित्समश्नुता ३ उ। सोऽकामयत। बहु स्यां

ब्रह्म प्राणिकर्मापेक्षया। तस्मात्स्वातन्त्र्यं कामेषु ब्रह्मणः। अतो नानाप्तकामं ब्रह्म साधनान्तरानपेक्षत्वाच्च। किंच यथाऽन्येषामनात्मभूता धर्मादिनिमित्तापेक्षाः कामाः स्वात्मव्यतिरिक्तकार्यकरणसाधनान्तरापेक्षाश्च न तथा ब्रह्मणो निमित्ताद्यपेक्षत्वं किं तर्हि स्वात्मनोऽनन्यास्तदेतदाह। सोऽकामयत स आत्मा। यस्मादाकाशः संभूतोऽकामयत कामितवान्। कथं बहु स्यां बहु प्रभूतं स्यां भवेयम्। कथमेकस्यार्थान्तराननुप्रवेशे बहुत्वं स्यादित्युच्यते। प्रजायेयोत्पद्येय। न हि पुत्रोत्पत्त्येवार्थान्तरविषयं बहुभवनं कथं तर्ह्यात्मस्थानभिव्यक्तनामरूपाभिव्यक्त्या। यदाऽऽत्मस्थे अनभिव्यक्ते नामरूपे व्याक्रियेते तदा नामरूपे आत्मस्वरूपापरित्यागेनैव ब्रह्मणाऽप्रविभक्तदेशकाले सर्वावस्थासु व्याक्रियेते तदा तन्नामरूपव्याकरणं ब्रह्मणो बहुभवनम्। नान्यथा निरवयवस्य ब्रह्मणो बहुत्वापत्तिरुपपद्यतेऽल्पत्वं वा। यथाऽऽकाशस्याल्पत्वं बहुत्वं च वस्त्वन्तरकृतमेव। अतस्तद्द्वारेणैवाऽऽत्मा बहु भवति। न ह्यात्मनोऽन्यदनात्मभूतं तत्प्रविभक्तदेशकालं सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकृष्टं भूतं भवद्भविष्यद्वा वस्तु विद्यते। अतो नामरूपे सर्वावस्थे ब्रह्मणैवाऽऽत्मवती

न्त्यादित्याशङ्क्याऽऽह। **तेषां त्विति**। कामस्य शरीरादिसंबन्धजन्यत्वप्रसिद्धेर्ब्रह्मणः शरीरादिमत्त्वप्रसङ्ग इति नाऽऽशङ्कनीयमित्याह। **साधनान्तरानपेक्षत्वाच्चेति**। कामसंस्कारवत्या मायाया ब्रह्मतादात्म्यात्तत्परिणामानां कामानां ब्रह्मतादात्म्यान्न शरीरादिनिमित्तापेक्षाऽस्तीत्यर्थः। **तद्द्वारेणैवेति**। नामरूपशक्त्यात्मकमायापरिणामद्वारेणैव। नामरूपशक्त्यात्मिका जडरूपा मायाऽङ्गीकृता चेत्तर्हि सा प्रधानवत्पृथक्सतीत्यद्वैतहानिरित्याशङ्क्याऽऽह। **न हीति**। आत्मातिरिक्तं किं स्वतः सिध्यति परतो वा। नाऽऽद्यः। जाड्यहानेरतिरेकहानेश्च। न द्वितीयः। प्रमासंसर्गानिरूपणात्। न हि भिन्नदेशकालयोः संयोगादि संभवति विषयविषयिभावो वा। नियामकगवेषणात्। न च स्वभाव एव संबन्धः। द्वयोः स्वभावयोः संबन्धत्वेनैवोपक्षये संबन्ध्यभावप्रसङ्गात्। न च स्वात्मानं प्रति स्वस्यैव संबन्धित्वमात्माश्रयापातात्। तथाविधार्थभावे व्यवहारमात्रप्रवर्तकत्वे च मिथ्याव्यवहारापातादनिर्वचनीयवाद एव पर्यवस्यतीति भावः। यस्मादात्मातिरिक्तं वस्तु न संभाव्यते तस्मादात्मतादात्म्येनैव नामरूपयोः सिद्धिरित्याह। **अत इति**। तर्हि ब्रह्मणः

१ ख. ग. घ. ०रिक्ताः कार्यकार०।

प्रजायेयेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा । इदꣳ सर्वमसृजत । यदिदं किंच । तत्सृष्ट्वा । तदेवानुप्राविशत् ।

न ब्रह्म तदात्मकम् । ते तत्प्रत्याख्याने न स्त एवेति तदात्मके उच्येते । ताभ्यां चोपाधिभ्यां ज्ञातृज्ञेयज्ञानशब्दार्थादिसर्वसंव्यवहारभाग्ब्रह्म स आत्मैवंकामः संस्तपोऽतप्यत । तप इति ज्ञानमुच्यते । यस्य ज्ञानमयं तप इतिश्रुत्यन्तरादाप्तकामत्वाच्चेतरस्यासंभव एव तपसः । तत्तपोऽतप्यत तप्तवान्सृज्यमानजगद्रचनादिविषयामालोचनामकरोदात्मेत्यर्थः । स एवमालोच्य तपस्तप्त्वा प्राणिकर्मादिनिमित्तानुरूपमिदं सर्वं जगद्देशतः कालतो नाम्ना रूपेण च यथानुभवं सर्वैः प्राणिभिः सर्वावस्थैरनुभूयमानमसृजत सृष्टवान् । यदिदं किंच यत्किंचेदमविशिष्टं तदिदं जगत्सृष्ट्वा किमकरोदित्युच्यते । तदेव सृष्टं जगदनुप्राविशदिति । तत्रैतच्चिन्त्यं कथमनुप्राविशदिति । किं यः स्रष्टा स तेनैवाऽऽत्मनाऽनुप्राविशदुतान्येनेति किं तावद्युक्तम् । क्त्वाप्रत्ययश्रवणाद्यः स्रष्टा स एवानुप्राविशदिति । ननु न युक्तं मृद्वच्चेत्कारणं ब्रह्म तदात्मकत्वात्कार्यस्य । कारणमेव हि कार्यात्मना परिणतमित्यतोऽप्रविष्ट इव कार्यो-

सम्प्रपञ्चतामसङ्ग इति न वाच्यमित्याह । **न ब्रह्मेति** । न ब्रह्म तदात्मकमजडत्वात्तत्परिहारेणापि सिद्धिसंभवादित्यर्थः । कथं तर्हि ते ब्रह्मात्मके तत्राऽऽह । **ते तदिति** । स्वप्नावबुद्धनभोभक्षणवदारोपितस्यानुभवप्रत्याख्यानेन सिद्ध्यसंभवादनुभाव्ये नामरूपे अनुभवात्मकब्रह्मात्मके कथ्येते न त्वैक्याभिप्रायेणेत्यर्थः । न केवलं ब्रह्मणो बहुरूपत्वं मायोपाधिकं सर्वव्यवहारास्पदत्वं चेत्याह । **ताभ्यामिति** । प्रवेशस्यानिर्वाच्यताद्योतनेन जीवस्य ब्रह्मात्मतायां प्रवेशवाक्यस्य तात्पर्यं दर्शयितुं विचारमारभते । **तत्रैतच्चिन्त्यमित्यादिना** । विमर्शे सति क्त्वाश्रुत्यनुरोधात्स्रष्टुरेव प्रवेश इत्युक्तं सिद्धान्तिना । पूर्ववाद्याह । **ननु न युक्तमिति** । सृष्टिप्रवेशक्रिययोः पूर्वापरकालीनत्वसंभवे सति कर्त्रैक्यं क्त्वाश्रुत्या बोध्येत न तु प्रवेशस्योत्तरकालता संभवति । सृष्टिसमय एवोपादानस्य कार्यात्मनाऽवस्थितत्वादित्यर्थः । एतदेव विवृणोति । **कारणमेव हीति** । अप्रविष्टे यथा मठादौ देवदत्तस्य प्रवेशो दृष्टस्तथा कार्योत्पत्तेरूर्ध्वं पृथक्प्र-

१ ख. ग. घ. ङ. ठ. ०सः । स तपो० । २ घ. ठ. ०ह्मणा प्र०।

त्पत्तेरूर्ध्वं पृथक्कारणस्य पुनः प्रवेशोऽनुपपन्नः । न हि घटपरिणामव्यतिरेकेण मृदो घटे प्रवेशोऽस्ति । यथा घटे चूर्णात्मना मृदोऽनुप्रवेश एवमन्येनाऽऽत्मना नामरूपकार्येऽनुप्रवेश आत्मन इति चेच्छ्रुत्यन्तराच्चानेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्येति । नैवं युक्तमेकत्वाद्ब्रह्मणः । मृदात्मनस्त्वनेकत्वात्सावयवत्वाच्च युक्तो घटे मृदश्चूर्णात्मनाऽनुप्रवेशः । मृदश्चूर्णस्याप्रविष्टदेशवत्त्वाच्च । न त्वात्मन एकत्वे सति निरवयवत्वादप्रविष्टदेशाभावाच्च प्रवेश उपपद्यते कथं तर्हि प्रवेशः स्यात् । युक्तश्च प्रवेशः श्रुतत्वात्तदेवानुप्राविशदिति । सावयवमेवास्तु तर्हि सावयवत्वान्मुखे हस्तप्रवेशवन्नामरूपकार्ये जीवात्मनाऽनुप्रवेशो युक्त एवेति चेन्नाशून्यत्वात् । न हि कार्यात्मना परिणतस्य नामरूपकार्यदेशव्यतिरेकेणाऽऽत्मशून्यः प्रदेशोऽस्ति यं प्रविशेज्जीवात्मना । कारणमेव चेत्प्रविशेज्जीवात्मत्वं जह्याद्यथा घटो मृत्प्रवेशे घटत्वं जहाति तदेवानुप्राविशदिति च श्रुतेर्न कारणानुप्रवेशो युक्तः । कार्यान्तरमेव स्यादिति चेत् । तदेवानुप्राविशदिति जीवात्मरूपं कार्यं नामरूपपरिणतं कार्यान्तरमेवाऽऽपद्यत इति चेन्न । विरोधात् । न हि घटो घटान्तरमापद्यते व्यतिरेकश्रुतिविरोधाच्च । जीवस्य नामरूपकार्यव्यतिरेकानुवादिन्यः श्रुतयो विरुध्येरन् । तदापत्तौ मोक्षासंभवाच्च । न हि यतो मुच्यमानस्तदेवाऽऽपद्यते । न हि शृङ्खलापत्तिर्बद्धस्य तस्करादेः ।

वेशो न संभवतीत्यर्थः । सिद्धान्त्येकदेशिनां मतमुद्भाव्य पूर्ववादी दूषयति । **यथा घट इत्यादिना** । स्रष्टुरन्यस्य वा प्रवेशो न संभवतीति चेत्कथं तर्हि प्रवेशो वाच्य इति सिद्धान्त्येकदेश्याह । **कथमिति** । नास्त्येवेति न वक्तव्यमित्याह । **युक्तश्चेति** । स एवाऽऽह गतिम् । **सावयवमेवेति** । पूर्ववादी दूषयति । **नाशून्यत्वादिति** । कार्यात्मना परिणतस्य ब्रह्मणो नामरूपात्मकं कार्यमेव देशस्तद्व्यतिरेकेण न ह्यन्यः प्रदेशोऽस्ति । यत्कारणमेव कार्याकारेण परिणतं तत्प्रति कार्यविशेषो जीवात्मा प्रवेक्ष्यतीति न शङ्कनीयमित्याह । **कारणमेव चेदिति** । कार्यविशेषस्य प्रवेशमङ्गीकृत्य दूषणमुक्तं स न संभवति श्रुतिविरोधादित्याह । **तदेवेति** । कारणपरामर्शकेन तच्छब्देन कार्यमुपलक्ष्य कार्यान्तरस्य तत्र प्रवेशो विधीयतेऽप्राप्तदेशसंभवात् । अतो न श्रुतिविरोध इति सिद्धान्तैकदेशिमतमुद्भाव्य दूषयति । **कार्यान्तरमेवेत्यादिना** ।

---

१ क. ठ. व्यात्मना च ।

बाह्यान्तर्भेदेन परिणतमिति चेत्तदेव कारणं ब्रह्म शरीराद्याधारत्वेन तदन्तर्जीवात्मनाऽऽधेयत्वेन च परिणतमिति चेन्न बहिष्ठस्य प्रवेशोपपत्तेः। न हि यो यस्यान्तःस्थः स एव तत्प्रविष्ट उच्यते । बहिष्ठस्यानुप्रवेशः स्यात्प्रवेशशब्दार्थस्यैवं दृष्टत्वात् । यथा गृहं कृत्वा प्राविशदिति । जलसूर्यकादिप्रतिबिम्बवत्प्रवेशः स्यादिति चेन्न । अपरिच्छिन्नत्वादमूर्तत्वाच्च । परिच्छिन्नस्य मूर्तस्यान्यस्यान्यत्र प्रसादस्वभावके जलादौ सूर्यकादिप्रतिबिम्बोदयः स्यात् । न त्वात्मनोऽमूर्तत्वादाकाशादिकारणस्याऽऽत्मनो व्यापकत्वात् । तद्विप्रकृष्टदेशप्रतिबिम्बाधारवस्त्वन्तराभावाच्च प्रतिबिम्बवत्प्रवेशो न युक्तः । एवं तर्हि नैवास्ति प्रवेशो न च गत्यन्तरमुपलभामहे । तदेवानुप्राविशदिति च श्रुतेः । श्रुतिश्च नोऽतीन्द्रियविषये विज्ञानोत्पत्तौ निमित्तम् । न चास्माद्वाक्याद्यत्नवतामपि विज्ञानमुत्पद्यते । हन्त तर्ह्यनर्थकत्वादपोह्यमेतद्वाक्यम् । तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति । न । अन्यार्थत्वात् । किमर्थमस्थाने चर्चा । प्रकृतो ह्यन्यो विवक्षितोऽस्य वाक्यस्यार्थोऽस्ति स स्मर्तव्यः । ब्रह्मविदाप्नोति परम् । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । यो वेद निहितं गुहायामिति । तद्विज्ञानं च विवक्षितं प्रकृतं च तत् । ब्रह्मस्वरूपानुगमाय चाऽऽकाशाद्य-

---

कारणवाचकेन तच्छब्देन कार्यलक्षणायामविवक्षितलक्षणा चेत्प्रसज्येत तर्हि कारणपर एव तच्छब्दोऽस्त्वित्याहान्यः सिद्धान्तैकदेशी । बाह्येति । अस्मिन्पक्षे प्रवेशश्रुतेर्मुख्यार्थो न लभ्येतेत्याह । **न बहिष्ठेति** । अन्यस्य वेदान्तिनो मतमुद्भाव्य दूषयति । **जल इत्यादिना** । एवं सिद्धान्तैकदेशीयं निरस्य पूर्ववाद्युपसंहरति । **एवं तर्हीति** । नैवास्ति प्रवेशो ब्रह्मणस्ततोऽन्यस्यापि प्रवेशो न संभवतीत्युक्तमित्याह । **न चेति** । इतरस्यापि प्रवेशः कल्पयितुं न शक्यत इत्याह । **तदेवानुप्राविशदिति** । सा च श्रुतिः स्पष्टः प्रवेशमाह । सा चास्माकं मीमांसकानां प्रमाणं ततस्तद्विरोधेनान्यस्य प्रवेशकल्पनाऽयुक्तेति भावः । तर्हि श्रुतिशरणतयैव ब्रह्मण एव प्रवेश उच्यतामित्याशङ्क्याऽऽह । **न चेति** । तस्मादन्धो मणिमविन्ददितिवदर्थशून्यमेवेदं वाक्यमिति निगमयति । **हन्तेति** । शक्तिगोचरस्यार्थस्यासंभवादर्थशून्यत्वं तात्पर्यगोचरस्य वा । नाऽऽद्यः । आकाशादेरविप्रकृष्टदेशेऽपि जलेऽमूर्तस्य प्रतिबिम्बभाववदमूर्तस्यापि ब्रह्मणोऽनिर्वाच्याविद्यासु प्रतिबिम्बितस्य सृष्ट्युत्तरकालमन्तःकरणादिषु प्रतिबिम्बभावसंभवादित्याह । **नेति** । न द्वितीय इत्याह । **अन्यार्थत्वादिति** । एतत्स्फुटयति । **किमर्थ-**

---

१ क. ट. ठ. °तोऽप्यन्यो ।

तदनुप्राविशत् ।

न्नमयान्तं कार्यं प्रदर्शितं ब्रह्मानुगमश्चाऽऽरब्धः । तत्रान्नमयादात्मनोऽन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयस्तदन्तर्मनोमयो विज्ञानमय इति । विज्ञानगुहायां प्रवेशितस्तत्र चाऽऽनन्दमयो विशिष्ट आत्मा प्रदर्शितः । अतः परमानन्दमयलिङ्गाधिगमद्वारेणाऽऽनन्दविवृद्ध्यवसान आत्मा । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा सर्वविकल्पास्पदो निर्विकल्पोऽस्यामेव गुहायामधिगन्तव्य इति तत्प्रवेशः प्रकल्प्यते ।

न ह्यन्यत्रोपलभ्यते ब्रह्म निर्विशेषत्वाद्विशेषसंबन्धो ह्युपलब्धिहेतुर्दृष्टः । यथा राहोश्चन्द्रार्कविशिष्टसंबन्धः । एवमन्तःकरणगुहात्मसंबन्धो ब्रह्मण उपलब्धिहेतुः । संनिकर्षादवभासात्मकत्वाच्चान्तःकरणस्य । यथा चाऽऽलोकविशिष्टा घटाद्युपलब्धिरेवं बुद्धिप्रत्ययालोकविशिष्टात्मोपलब्धिः स्यात्तस्मादुपलब्धिहेतौ गुहायां निहितमिति प्रकृतमेव । तद्वृत्तिस्थानीये त्विह पुनस्तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदित्युच्यते । तदेवेदमाकाशादिकारणं कार्यं सृष्ट्वा तदनुप्रविष्टमिवान्तर्गुहायां बुद्धौ द्रष्टृ श्रोतृ मन्तृ विज्ञातृ इत्येवं विशेषवदुपलभ्यते । स एव तस्य प्रवेशस्तस्मादस्ति तत्कारणं ब्रह्म । अतोऽस्तित्वादस्तीत्येवोपलब्धव्यं तत् । तत्कार्यमनु-

मित्यादिना । अतः परमिति । बुद्धिगुहाप्रवेशादनन्तरमानन्दमय एव विशिष्टोऽर्थो विशेष्यस्य चिह्नातो[1] लिङ्गं विशिष्टस्य विशेष्याव्यभिचारदर्शनात्तदधिगमद्वारेणाऽऽनन्दविवृद्ध्यवसान आत्मा ब्रह्मरूपोऽस्यामेव गुहायामधिगन्तव्य इत्यभिप्रेत्य जले सूर्यप्रवेशवदनिर्वाच्यः प्रवेशोऽभिधीयत इत्यर्थः ।

बुद्धिगुहायामेव ब्रह्मण उपलब्धिसंभवात्तत्रैव प्रवेशोऽभिधित्सित इत्याह । न हीति । नन्वन्यत्रोपलब्ध्यनर्हं ब्रह्म बुद्धौ वा कथमुपलभ्यत इत्याशङ्क्योपाधेर्योग्यताविशेषसंभवादित्याह । विशेषेति । संनिकर्षादित्यन्तःकरणसंसर्गादेव देहघटादिषु चैतन्याभिव्यक्तिर्न स्वतः । अन्तःकरणं चाव्यवधानेनैव चैतन्याभिव्यञ्जकमन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यर्थः । यथा चास्वच्छस्वभावके घटादौ मुखं न प्रतिबिम्बते जलादौ स्वच्छस्वभावके प्रतिबिम्बते तथा सत्त्वप्रधानस्यान्तःकरणस्य प्रसादस्वाभाव्याद्धटते । तत्र ब्रह्मोपलब्धिरित्याह । अवभासात्मकत्वाच्चेति । किंच यथा जाड्यसाम्येऽपि तमोलक्षणावरणाभिभवसमर्थ आलोकोऽङ्गीक्रियते तथा जाड्यसाम्येऽप्यन्तःकरणस्यैव प्रत्ययाकारपरिणतस्याज्ञानलक्षणावरणाभिभवसामर्थ्यमङ्गीकर्तव्यमित्याह । यथा चेति ।

१ ज. अ. ट. °र्लिङ्गवि°। २ ख. ग. °शेष्यस्याव्य°।

सच्च त्यच्चाभवत् । निरुक्तं चानिरुक्तं च । निलयनं चा- निलयनं च । विज्ञानं चाविज्ञानं च । सत्यं चानृतं च सत्यमभवत् । यदिदं किंच । तत्सत्यमित्याचक्षते ।

प्रविश्य किं सच्च मूर्तं त्यच्चामूर्तममभवत् । मूर्तामूर्ते ह्यव्याकृतनामरूपे आत्मस्थे अन्तर्गतेनाऽऽत्मना व्याक्रियेते[1] व्याकृते च मूर्तामूर्तशब्दवाच्ये ते आत्मना त्वप्रविभक्तदेशकाले इति कृत्वाऽऽत्मा तेऽभवदित्युच्यते । किंच निरुक्तं चानिरुक्तं च निरुक्तं नाम निष्कृष्य समानासमानजातीयेभ्यो देशकालविशिष्टतयेदं तदित्युक्तमनिरुक्तं तद्विपरीतं निरुक्तानिरुक्ते अपि मूर्तामूर्तयोरेव विशेषणे । यथा सच्च त्यच्च प्रत्यक्षपरोक्षे । तथा निलयनं चानिलयनं च । निलयनं नीडमाश्रयो मूर्तस्यैव धर्मः । अनिलयनं तद्विपरीतममूर्तस्यैव धर्मः । त्यदनिरुक्तानिलयनान्यमूर्तधर्मत्वेऽपि व्याकृतविषयाण्येव । सर्गोत्तरकालभावश्रवणात् । त्यदिति प्राणाद्यनिरुक्तं तदेवानिलयनं च । अतो विशेषणान्यमूर्तस्य व्याकृतविषयाण्येवैतानि । विज्ञानं चेतनमविज्ञानं तद्रहितमचेतनं पाषाणादि सत्यं च व्यवहारविषयमधिकारान्न परमार्थसत्यमेकमेव हि परमार्थसत्यं ब्रह्म । इह पुनर्व्यवहारविषयमापेक्षिकं सत्यं मृगतृष्णिकाद्यनृतापेक्षयोदकादि सत्यमुच्यते । अनृतं च तद्विपरीतम् । किं पुनरेतत्सर्वमभवत्परमार्थसत्यं किं पुनस्तद्ब्रह्म । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति प्रकृतत्वात् । यस्मात्सत्त्यदादिकं मूर्तामूर्तधर्मजातं यत्किंचेदं सर्वमविशिष्टं विकारजातमेकमेव सच्छब्दवाच्यं ब्रह्माभवत् । तद्व्यतिरेकेणाभावान्नामरूपविकारस्य । तस्मात्तद्ब्रह्म सत्यमित्याचक्षते । ब्रह्मविदोऽस्ति नास्तीत्यनुप्रश्नः प्रकृतस्तस्य प्रतिवचनविषय एतदुक्तमात्माऽकामयत बहु स्यामिति । स यथा कामं चाऽऽकाशादिकार्यं सत्त्यदादिलक्षणं सृष्ट्वा तदनु प्रविश्य पश्य-

---

निलयनं गृहमासादादिर्मूर्तसंनिवेशविशेषोऽवयवसंस्थानविशेषराहित्यमनिलयनमनिरुक्तत्वाद्यमूर्तधर्मश्चेद्ब्रह्मण एव किं न स्यादित्यत आह । त्यदनिरुक्तानिलयनानीति । तत्सत्यमित्याचक्षत इत्यस्योपपत्तिमाह । यस्मादिति । पदानि व्याख्याय प्रकृतानुप्रश्ननिराकरणे प्रकरणस्य तात्पर्यं सोऽकामयतेत्यादेर्दर्शयति । अस्ति नास्तीत्यादिना । तस्या बुद्धिगुहायाः प्रत्यया अहं कर्ता भोक्तेत्यादयस्त एवावभासविशेषास्तै-

---

१ क. घ. छ. ञ. ट. ठ. °ते मू°। २ ख. ग. झ. ञ. °मूर्तं सं° ।

तदप्येष श्लोको भवति । इति षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥
असद्वा इदमग्र आसीत् । ततो वै सदजायत । तदात्मान॰ꣳ स्वयमकुरुत । तस्मात्तत्सुकृतमुच्यत इति । यद्वै तत्सुकृतम् । रसो वै सः । रस॰ꣳ ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति ।

ञ्शृण्वन्मन्वानो विजानन्बह्वभवत्तस्मात्तदेवेदमाकाशादिकारणं कार्यस्थं परमे व्योमन्हृदयगुहायां निहितं तत्प्रत्ययावभासविशेषेणोपलभ्यमानमस्तीत्येवं विजानीयादित्युक्तं भवति । तदेतस्मिन्नर्थे ब्राह्मणोक्त एष श्लोको मन्त्रो भवति । यथा पूर्वेष्वन्नमयाद्यात्मप्रकाशकाः पञ्चस्वप्येवं सर्वान्तरतमात्मास्तित्वप्रकाशकोऽपि मन्त्रः कार्यद्वारेण भवति ॥ इति षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

असद्वा इदमग्र आसीत् । असदिति व्याकृतनामरूपविशेषविपरीतरूपमविकृतं ब्रह्मोच्यते । न पुनरत्यन्तमेवासत् । न ह्यसतः सज्जन्मास्ति । इदमिति नामरूपविशेषवद्व्याकृतं जगदग्रे पूर्वं प्रागुत्पत्तेर्ब्रह्मैवासच्छब्दवाच्यमासीत् । ततोऽसतो वै सत्प्रविभक्तनामरूपविशेषमजायतोत्पन्नम् । किं ततः प्रविभक्तं कार्यमिति पितुरिव पुत्रो नेत्याह । तदसच्छब्दवाच्यं स्वयमेवाऽऽत्मानमेवाकुरुत कृतवत् । यस्मादेवं तस्मात्तद्ब्रह्मैव सुकृतं स्वयं कर्त्रुच्यते । स्वयं कर्तृ ब्रह्मेति प्रसिद्धं लोके सर्वकारणत्वात् । यस्माद्वा स्वयमकरोत्सर्वं सर्वात्मना तस्मात्पुण्यरूपेणापि तदेव ब्रह्म कारणं सुकृतमुच्यते । सर्वथाऽपि तु फलसंबन्धादिकारणं सुकृतशब्दवाच्यं प्रसिद्धं लोके यदि पुण्यं यदि वाऽन्यत्सा प्रसिद्धिर्नित्ये चेतनवत्कारणे सत्युपपद्यते । तस्मादस्ति तद्ब्रह्म सुकृतप्रसिद्धेः । इतश्चास्ति । कुतः । रसत्वात् । कुतो रसत्वप्रसिद्धिर्ब्रह्मण इत्यत आह । यद्वै तत्सुकृतम् । रसो वै सः । रसो नाम तृप्तिहेतुरानन्दकरो मधुराम्लादिः प्रसिद्धो लोके । रसमेवायं लब्ध्वा प्राप्याऽऽनन्दी सुखी भवति । नासत आनन्दहेतुत्वं दृष्टं लोके । बाह्यानन्दसाधनरहिता अप्यनीहा निरेषणा ब्राह्मणा बाह्यरसला-

र्व्यज्यमानं विशिष्टस्य विषयत्वेऽपि स्वरूपस्याविषयत्वादित्यर्थः । इति षष्ठः खण्डः ॥६॥

सुकृतमिति । क्तप्रत्ययः सुष्ठु क्रियत इति कर्माभिधायकोऽपि च्छान्दस्या प्रक्रि-

१ ज. झ. ठ. °त्वर्थस्य ।

को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात् । यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् । एष ह्येवाऽऽनन्दयाति । यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं

भादिव सानन्दा दृश्यन्ते विद्वांसो नूनं ब्रह्मैव रसस्तेषाम् । तस्मादस्ति तत्तेषामानन्दकारणं रसवद्ब्रह्म । इतश्चास्ति कुतः । प्राणनादिक्रियादर्शनात् । अयमपि हि पिण्डो जीवतः प्राणेन प्राणित्यपानेनापानिति । एवं वायवीया ऐन्द्रियकाश्च चेष्टाः संहतैः कार्यकरणैर्निर्वर्त्यमाना दृश्यन्ते । तच्चैकार्थवृत्तित्वेन संहननं नान्तरेण चेतनमसंहतं संभवति । अन्यत्रादर्शनात् । तदाह । यद्यदि । एष आकाशे परमे व्योम्नि गुहायां निहित आनन्दो न स्यान्न भवेत्को ह्येव लोकेऽन्यादपानचेष्टां कुर्यादित्यर्थः । कः प्राण्यात्प्राणनं वा कुर्यात्तस्मादस्ति तद्ब्रह्म । यदर्थाः कार्यकरणप्राणनादिचेष्टास्तत्कृत एव चाऽऽनन्दो लोकस्य । कुतः । एष ह्येव पर आत्माऽऽनन्दयात्यानन्दयति सुखयति लोकं धर्मानुरूपम् । स एवाऽऽत्माऽऽनन्दरूपोऽविद्यया परिच्छिन्नो विभाव्यते प्राणिभिरित्यर्थः । भयाभयहेतुत्वाद्विद्वदविदुषोरस्ति तद्ब्रह्म । सद्वस्त्वाश्रयणेन ह्यभयं भवति । नासद्वस्त्वाश्रयणेन भयनिवृत्तिरुपपद्यते । कथमभयहेतुत्वमित्युच्यते । यदा ह्येव यस्मादेष साधक एतस्मिन्ब्रह्मणि किं विशिष्टेऽदृश्ये दृश्यं नाम द्रष्टव्यं विकारो दर्शनार्थत्वाद्विकारस्य । न दृश्यमदृश्यमविकार इत्यर्थः । एतस्मिन्नदृश्येऽविकारेऽविषयभूतेऽनात्म्येऽशरीरे यस्माददृश्यं तस्मादनात्म्यं यस्मादनात्म्यं तस्मादनिरुक्तम् । विशेषो हि निरुच्यते । विशेषश्च विकारः । अविकारं च ब्रह्म । सर्वविकारहेतुत्वात्तस्मादनिरुक्तम् । यत एवं तस्मादनिलयनं निलयनं नीड आश्रयो न निलयनमनिलयनमनाधारं तस्मिन्नेतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयने सर्वकार्यधर्मविलक्षणे ब्रह्मणीति वाक्यार्थः । अभयमिति क्रियाविशेषणम् । अभयामिति

यया सुष्ठु करोतीति कर्तरि व्याख्यातः । एकार्थवृत्तित्वेनेति । एकप्रयोजनसाधनत्वेन परस्परायत्ततेत्यर्थः । अन्यत्रेति । गृहप्रासादादिषु स्वतन्त्रं गृहाद्यनारभ्यं स्वामिनमन्तरेण संहननस्यादर्शनात्कार्यकरणसंघातेऽपि विलक्षणः स्वामी शरीरोपचयादिभिरुपचयादिरहितोऽवगम्यते । स च चेतनत्वेन भेदाभावाद्ब्रह्मैवेति तदस्तित्वसिद्धि-

१ ग. घ. ट. ठ. ०र्यकार०। २ ख. ग. घ. छ. ट. ०र्यकार०। ३ ख. ग. ङ. ठ. ०त्कार्यकार०।

प्रतिष्ठां विन्दते । अथ सोऽभयं गतो भवति । यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते । अथ तस्य भयं भवति । तत्त्वेव भयं विदुषोऽमन्वानस्य । तदप्येष श्लोको भवति । इति सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

वा लिङ्गान्तरं परिणम्यते । प्रतिष्ठां स्थितिमात्मभावं विन्दते लभते । अथ तदा स तस्मिन्नानात्वस्य भयहेतोरविद्याकृतस्यादर्शनादभयं गतो भवति । स्वरूपप्रतिष्ठो ह्यसौ यदा भवति तदा नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति । अन्यस्य ह्यन्यतो भयं भवति नाऽऽत्मन एवाऽऽत्मनो भयं युक्तं तस्मादात्मैवाऽऽत्मनोऽभयकारणम् । सर्वतो हि निर्भया ब्राह्मणा दृश्यन्ते सत्सु भयहेतुषु तच्चायुक्तमसति भयत्राणे ब्रह्मणि । तस्मात्तेषामभयदर्शनादस्ति तदभयकारणं ब्रह्मेति । कदाऽसावभयं गतो भवति साधको यदा नान्यत्पश्यत्यात्मनि चान्तरं भेदं न कुरुते तदाऽभयं गतो भवतीत्यभिप्रायः । यदा पुनरविद्यावस्थायां हि यस्मादेषोऽविद्यावानविद्यया प्रत्युपस्थापितं वस्तु तैमिरिकद्वितीयचन्द्रवत्पश्यत्यात्मनि चैतस्मिन्ब्रह्मणि । उदपि । अरमल्पमप्यन्तरं छिद्रं भेददर्शनं कुरुते । भेददर्शनमेव ह्यन्तरकरणमल्पमपि भेदं पश्यतीत्यर्थः । अथ तस्माद्भेददर्शनाद्धेतोरस्य भेददर्शिन आत्मनो भयं भवति । तस्मादात्मैवाऽऽत्मनो भयकारणमविदुषस्तदेतदाह । तद्ब्रह्म त्वेव भयं भेददर्शिनो विदुष ईश्वरोऽन्यो मत्तोऽहमन्यः संसारीत्येवं विदुषो भेददृष्टमीश्वराख्यं तदेव ब्रह्माल्पमप्यन्तरं कुर्वतो भयं भवत्येकत्वेनामन्वानस्य । तस्माद्विद्वानप्यविद्वानेवासौ योऽयमेकमभिन्नमात्मतत्त्वं न पश्यत्युच्छेदहेतुदर्शनाद्ध्युच्छेद्याभिमतस्य भयं भवति । अनुच्छेद्यो ह्युच्छेदहेतुस्तत्रासत्युच्छेदहेतावुच्छेद्ये न तद्दर्शनकार्यं भयं युक्तम् । सर्वं च जगद्भयवद्दृश्यते । तस्माज्जगतो भयदर्शनाद्गम्यते नूनं तदस्ति भयकारणमुच्छेदहेतुरनुच्छेद्यात्मकं यतो जगद्बिभेतीति । तदेतस्मिन्नप्यर्थ एष श्लोको भवति । इति सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

रित्यर्थः । दासोऽहं तस्य देवस्य ममाऽऽराध्यः परमेश्वर इति भेदं विद्वान्कथमज्ञ इत्युच्यते तत्राऽऽह । असौ योऽयमिति । यथा चन्द्रभेदं पश्यन्नप्यविद्वानुच्यतेऽतत्त्वदर्शित्वात्तथेत्यर्थः । कथं तर्हि तस्य भयसंभावनेत्यत आह । उच्छेदेति । संहर्ता हि परमेश्वरो मां संहरिष्यति नरके वा निक्षेप्स्यतीति पश्यतो भयं भवतीत्यर्थः । ब्रह्मणोच्छेदहेतुः कुत इत्यत आह । अनुच्छेद्यो हीति । उच्छेदहेतोरप्युच्छेद्यत्वेऽनवस्थाप्रसङ्गान्नित्यत्वं वक्तव्यं तच्च ब्रह्मणो[3] नान्यस्य संभाव्यत इत्यर्थः । इति सप्तमः खण्डः ॥ ७

---

१ क. ख. ग. ०स्तत्रास०। २ क. ख. ग. घ. ङ. छ. ट. ठ. ०तावनुच्छेद्ये न०। ३ झ. ञ. ठ. ०न्यत्संभा०।

भीषाऽस्माद्वातः पवते । भीषोदेति सूर्यः । भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च । मृत्युर्धावति पञ्चम इति । सैषाऽऽनन्दस्य मीमाꣳसा भवति । युवा स्या-

---

भीषा भयेनास्माद्वातः पवते । भीषोदेति सूर्यः । भीषाऽस्मादग्निश्चेन्द्रश्च । मृत्युर्धावति पञ्चम इति । वातादयो हि महार्हाः स्वयमीश्वराः सन्तः पवनादिकार्येष्वायासबहुलेषु नियताः प्रवर्तन्ते । तद्युक्तं प्रशास्तरि सत्यन्यस्मिन्नियमेन तेषां प्रवर्तनं तस्मादस्ति भयकारणं तेषां प्रशास्तृ ब्रह्म । यतस्ते भृत्या इव राज्ञोऽस्माद्ब्रह्मणो भयेन प्रवर्तन्ते तच्च भयकारणमानन्दं ब्रह्म । तस्यास्य ब्रह्मण आनन्दस्यैषा मीमांसा विचारणा भवति । किमानन्दस्य मीमांस्यमित्युच्यते । किमानन्दो विषयविषयिसंबन्धजनितो लौकिकानन्दवदाहोस्वित्स्वाभाविक इत्येवमेषाऽऽनन्दस्य मीमांसा। तत्र लौकिक आनन्दो बाह्याध्यात्मिकसाधनसंपत्तिनिमित्त उत्कृष्टः । स य एष निर्दिश्यते ब्रह्मानन्दानुगमार्थम् । अनेन हि प्रसिद्धेनाऽऽनन्देन व्यावृत्तविषयबुद्धिगम्य आनन्दोऽनुगन्तुं शक्यते । लौकिकोऽप्यानन्दो ब्रह्मानन्दस्यैव मात्राऽविद्यया तिरस्क्रियमाणे विज्ञान उत्कृष्यमाणायां चाविद्यायां ब्रह्मादिभिः कर्मवशाद्यथाविज्ञानं विषयादिसाधनसंबन्धवशाच्च विभाव्यमानश्च लोकेऽनवस्थितो लौकिकः संपद्यते स एवाविद्याकामकर्मापकर्षेण मनुष्यगन्धर्वाद्युत्तरोत्तरभूमिष्वकामहतविद्वच्छ्रोत्रियप्रत्यक्षो विभाव्यते शतगुणोत्तरोत्तरोत्कर्षेण यावद्धिरण्यगर्भस्य ब्रह्मण आनन्द इति। निरस्ते त्वविद्याकृते विषयविषयिविभागे विद्यया स्वाभाविकः परिपूर्ण एक आनन्दोऽद्वैतो भवतीत्येतमर्थं विभावयिष्यन्नाह । युवा प्रथमवयाः साधु-

---

तच्च भयकारणं ब्रह्मानन्दरूपमुक्तं यदेष आकाश आनन्दो न स्यादिति । अत्राऽऽनन्दश्च लोके जन्यः प्रसिद्धस्ततो विचारमारभते । **तस्यास्येत्यादिना** । ब्रह्मानन्दस्य चेन्मीमांसा प्रस्तुता किमर्थस्तर्हि सार्वभौमानन्दाद्युपन्यासस्तत्राऽऽह । **तत्र लौकिक इत्यादिना** । लौकिक आनन्दः क्वचित्काष्ठां प्राप्तः सातिशयत्वात्परिमाणवदिति ब्रह्मानन्दानुमानार्थो लौकिकोपन्यास इत्यर्थः । विषयेभ्यो व्यावृत्ता व्यावृत्तविषया अविषयब्रह्मात्मैकत्वदर्शिनस्तद्बुद्धिगोचर इत्यर्थः । प्रकारान्तरेण ब्रह्मानन्दानुगममाह । **लौकिकोऽपीत्यादिना** । मनुष्यगन्धर्वानन्दस्योत्कृष्टत्वे निमित्तमाह ।

त्साधुयुवाऽध्यायकः। आशिष्ठो दृढिष्ठो बलिष्ठः। तस्येयं पृथिवी सर्वा वित्तस्य पूर्णा स्यात् । स एको मानुष आनन्दः । ते ये शतं मानुषा आनन्दाः । स एको मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं मनुष्यगन्ध-

युवेति । साधुश्चासौ युवा चेति यूनो विशेषणम् । युवाऽप्यसाधुर्भवति साधुरप्ययुवाऽतो विशेषणं युवा स्यात्साधुयुवेति । अध्यायकोऽधीतवेदः । आशिष्ठ आशास्तृतमः[1] । दृढिष्ठो दृढतमः । बलिष्ठो बलवत्तमः[2] । एवमाध्यात्मिकसाधनसंपन्नः । तस्येयं पृथिव्युर्वी सर्वा वित्तस्य वित्तेनोपभोगसाधनेन दृष्टार्थेनादृष्टार्थेन च कर्मसाधनेन संपन्ना पूर्णा राजा पृथिवीपतिरित्यर्थः । तस्य च य आनन्दः स एको मानुषो मनुष्याणां प्रकृष्ट एक आनन्दः । ते ये शतं मानुषा आनन्दाः । स एको मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दः । मानुषानन्दाच्छतगुणेनोत्कृष्टो मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दो भवति । मनुष्याः सन्तः कर्मविद्याविशेषाद्गन्धर्वत्वं प्राप्ता मनुष्यगन्धर्वाः । ते ह्यन्तर्धानादिशक्तिसंपन्नाः सूक्ष्मकार्यकरणाः । तस्मात्प्रतिघातालपत्वं तेषां द्वन्द्वप्रतिघातशक्तिसाधनसंपत्तिश्च । ततोऽप्रतिहन्यमानस्य प्रतीकारवतो मनुष्यगन्धर्वस्य स्याच्चित्तप्रसादः । तत्प्रसादविशेषात्सुखविशेषाभिव्यक्तिः । एवं पूर्वस्याः पूर्वस्या भूमेरुत्तरस्यामुत्तरस्यां भूमौ प्रसादविशेषतः शतगुणेनाऽऽनन्दोत्कर्ष उपपद्यते । प्रथमं त्वकामहताग्रहणं मनुष्यविषयभोगकामानभिहतस्य श्रोत्रियस्य मनुष्यानन्दाच्छतगुणेनाऽऽनन्दोत्कर्षो मनुष्यगन्धर्वेण तुल्यो वक्तव्य इत्येवमर्थं साधुयुवाऽध्यायक इति श्रोत्रियत्वावृजिनत्वे गृह्येते । ते ह्यविशिष्टे सर्वत्र । अकामहतत्वं तु विषयोत्कर्षापकर्षतः सुखोत्कर्षापकर्षाय विशेष्यते । अतोऽकामहतग्रहणम् । तद्विशेषतः शतगुणसुखोत्कर्षोपलब्धेरकामहतत्वस्य परमानन्दप्राप्तिसा-

ते ह्यन्तर्धानादीति । प्रथममकामहताग्रहणस्य तात्पर्यमाह । प्रथममिति । यदि प्रथमपर्याय एवाकामहतो गृह्येत तदा तस्यैव सार्वभौमानन्देन तुल्य आनन्दः स्यात्तदा च व्याघातो भवेत् । मानुषानन्दे निस्पृहो मानुषानन्दभोगभागी चेति । ततो मनुष्यगन्धर्वानन्देन तुल्यमानन्दं तस्य दर्शयितुं प्रथमपर्याये तदग्रहणमित्यर्थः । अवृजिनत्व-

१ ङ. छ. आशुतमः । २ ख. ०तमः क्षिप्रकारिषु मध्ये स्वयमतिशयत्वादित्यर्थः । ह०। ३ ग. ०न्दविरोधाद्भोग०।

र्वाणामानन्दाः । स एको देवगन्धर्वाणामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं देवगन्धर्वाणामानन्दाः । स एकः पितॄणां चिरलोकलोकानामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं पितॄणां चिरलोकलोकानामानन्दाः । स एक आजानजानां देवानामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतमाजानजानां देवानामानन्दाः । स एकः कर्मदेवानां देवानामानन्दः । ये कर्मणा देवानपियन्ति । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं कर्मदेवानां देवानामानन्दाः । स एको देवाना-

---

धनत्वविधानार्थम् । व्याख्यातमन्यत् । देवगन्धर्वा जातित एव । चिरलोकलोकानामिति पितॄणां विशेषणम् । चिरकालस्थायी लोको येषां पितॄणां ते चिरलोकलोका इति । आजान इति देवलोकस्तस्मिन्नाजाने जाता आजानजा देवाः स्मार्तकर्मविशेषतो देवस्थानेषु जाताः । कर्मदेवा ये वैदिकेन कर्मणाऽग्निहोत्रादिना केवलेन देवानपियन्ति । देवा इति त्रयस्त्रिंशद्धविर्भुजः । इन्द्रस्तेषां स्वामी । तस्याऽऽचार्यो बृहस्पतिः । प्रजापतिर्विराट् त्रैलोक्यशरीरो ब्रह्मा । समष्टिव्यष्टिरूपः संसारमण्डलव्यापी । यत्रैत आनन्दभेदा एकतां गच्छन्ति धर्मश्च तन्निमित्तो ज्ञानं च तद्विषयमकामहतत्वं च निरतिशयं यत्र स एष हिरण्यगर्भो ब्रह्मा तस्यैष आनन्दः । श्रोत्रियेणावृजिनेनाकामहतेन च सर्वतः प्रत्यक्षमुपलभ्यते । तस्मादेतानि त्रीणि साधनानीत्यवगम्यते । तत्र श्रोत्रियत्वावृजिनत्वे नियतेऽकामहतत्वं तूत्कृष्यत इति प्रकृष्टसाधनताऽवगम्यते । तस्याकामहतत्वप्रकर्षतश्चोपलभ्यमानः श्रोत्रियप्रत्यक्षो ब्रह्मण आनन्दो यस्य पर-

---

मपापत्वं यथोक्तकारित्वं तत्साधुपदाल्लभ्यत इत्यर्थः । त्रयस्त्रिंशत् । अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशाऽऽदित्या इन्द्रः प्रजापतिश्चेति । यदर्थं मीमांसाऽऽरब्धा तस्य निरतिशयानन्दस्य सिद्धौ वाक्यतात्पर्यं दर्शयितुमाह । तस्याकामहतत्वेति ।

---

१ अ. ०ष्टिरू० । २ ङ. ०ल्पसं० ।

मानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं देवानामानन्दाः । स एक इन्द्रस्याऽऽनन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतमिन्द्रस्याऽऽनन्दाः । स एको बृहस्पतेरानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं बृहस्पतेरानन्दाः । स एकः प्रजापतेरानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः । स एको ब्रह्मण आनन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । स यश्चायं पुरुषे । यश्चासावादित्ये । स एकः । स य एवंवित् । अ-

---

मानन्दस्य मात्रैकदेशः । एतस्यैवाऽऽनन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति श्रुत्यन्तरात् । स एष आनन्दो यस्य मात्रा समुद्राम्भस इव विप्रुषः प्रविभक्ता यत्रैकतां गता स एष परमानन्दः स्वाभाविकोऽद्वैतत्वादानन्दानन्दिनोश्चाविभागोऽत्र । तदेतन्मीमांसाफलमुपसंह्रियते स यश्चायं पुरुष इति । यो गुहायां निहितः परमे व्योम्न्याकाशादिकार्यं सृष्ट्वाऽन्नमयान्तं तदेवानुप्रविष्टः स य इति निर्दिश्यते । कोऽसावयं पुरुषे यश्चासावादित्ये यः परमानन्दः श्रोत्रियप्रत्यक्षो निर्दिष्टो यस्यैकदेशं ब्रह्मादीनि भूतानि सुखार्हाण्युपजीवन्ति स यश्चासावादित्य इति निर्दिश्यते ।

तस्य ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्याऽऽनन्दस्तदुपासकप्रत्यक्षो यस्य मात्रा स एष परमानन्दः स्वाभाविक इति संबन्धः । हिरण्यगर्भानन्दस्य मात्रात्वे श्रुत्यन्तरं प्रमाणयति । एतस्यैवेति । न केवलं हिरण्यगर्भानन्द एव मात्रा यश्च प्रागुक्तन्यस्तः सार्वभौमाद्यानन्दः स एष यस्य मात्रा प्रविभक्ता नानात्वमापन्ना सती यत्र निरतिशयानन्देऽकामहतब्रह्मवित्प्रत्यक्षे कैवल्य एकतां गतेतियोजना । अकामहतप्रत्यक्षत्वाभिधानाद्भेदमाभिनिरस्यति । आनन्दानन्दिनोश्चेति । प्रत्यक्षत्वाभिधानमज्ञानक्लेशयाद्यव्यवधानाभावाभिप्रायं न तु विषयविषयिभावाभिप्रायम् । अदृश्येऽनात्म्य उदरमन्तरं कुरुत इत्यादिना निषेधादित्यर्थः । मीमांसया निरतिशयानन्दं ब्रह्मास्तीति निर्धारितम् । तस्याकामहतप्रत्यक्षत्वाभिधानादभेदसिद्धिः । न हि परानन्दः परस्य प्रत्यक्षो भवति । तस्मान्निरतिशयानन्दब्रह्मैकत्वं जीवस्य ब्रह्मविदाप्नोति परमित्युपक्रान्तं मीमांसया च सि-

---

१ ख. ग. ठ. °द्वास्मीति ।

स एको भिन्नप्रदेशस्थघटाकाशाकाशैकत्ववत् । ननु तन्निर्देशे स यश्चायं पुरुष इत्यविशेषतोऽध्यात्मं न युक्तो निर्देशो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन्निति तु युक्तः प्रसिद्धत्वात् । न पराधिकारात् । परो ह्यात्माऽत्राधिकृतोऽदृश्येऽनात्म्ये भीषाऽस्माद्वातः पवते सैषाऽऽनन्दस्य मीमांसेति । न ह्यकस्मादप्रकृतो युक्तो निर्देष्टुं परमात्मविज्ञानं च विवक्षितम् । तस्मात्पर एव निर्दिश्यते स एक इति । नन्वानन्दस्य मीमांसा प्रकृता तस्या अपि फलमुपसंहर्तव्यम् । अभिन्नः स्वाभाविक आनन्दः परमात्मैव न विषयविषयिसंबन्धजनित इति । ननु तदनुरूप एवायं निर्देशः स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एक इति भिन्नाधिकरणस्थविशेषोपमर्देन । नन्वेवमप्यादित्यविशेषग्रहणमनर्थकम् । नानर्थकम् । उत्कर्षापकर्षापोहार्थत्वात् । द्वैतस्य हि मूर्तामूर्तलक्षणस्य पर उत्कर्षः सवित्रभ्यन्तर्गतः स चेत्पुरुषगतविशेषोपमर्देन परमानन्दमपेक्ष्य समो भवति न कश्चिदुत्कर्षोऽपकर्षो वा तां गतिं गतस्येत्यभयं प्रतिष्ठां विन्दत इत्युपपन्नम् । अस्ति नास्तीत्यनुप्रश्नो व्याख्यातः । कार्यरसलाभप्राणनाभयप्रतिष्ठाभयदर्शनो[1]पपत्तिभ्योऽस्त्येव तदाकाशादिकारणं ब्रह्मेत्यपाकृतोऽनुप्रश्न एको द्वावन्यावनुप्रश्नौ विद्वदविदुषोर्ब्रह्मप्राप्त्यप्राप्तिविषयौ तत्र विद्वान्समश्नुते न समश्नुत इत्यनुप्रश्नोऽन्त्यस्तदपाकरणायोच्यते । मध्यमोऽनुप्रश्नोऽन्त्यापाकरणादेवापाकृत इति तदपाकरणाय न यत्यते । स यः कश्चिदेवं यथोक्तं ब्रह्मोत्सृज्योत्कर्षापकर्षमद्वैतं सत्यं ज्ञानमनन्तमस्मीत्येवं वेत्तीत्येवंवित् । एवंशब्दस्य प्रकृतपरामर्शार्थत्वात् । स किमस्माल्लोकात्प्रेत्य दृष्टादृष्टेष्टविषयसमुदायो ह्ययं लोकस्तस्मादस्माल्लोका-

द्धमुपसंह्रियत इत्यर्थः । आदित्यग्रहणस्याऽऽधिदैविकोपाधिलक्षणार्थस्याविवक्षितत्वं दर्शयितुं चोद्यमुद्भावयति । नन्विति । य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन्पुरुष इत्यादौ श्रुत्यन्तरे मण्डलस्थस्य दक्षिणाक्षिस्थेनैक्यस्य प्रसिद्धत्वादिहाप्यादित्यस्थेनैक्यनिर्देशे दक्षिणाक्षिग्रहणं युक्तमित्यर्थः । अध्यात्ममधिदैवतं च लिङ्गात्मोपासनविवक्षायां तथा स्यान्नेह तद्विवक्षितमित्याह । न परेति । य एव चिद्धातुर्निरतिशयानन्द उत्कृष्टोपाधौ प्रतिबिम्बितः स एव निकृष्टोपाधौ शिरःपाण्यादिमति पुरुषे प्रतिबिम्बित इति परमानन्दमपेक्ष्य समत्वं विशिष्टयोः स्वभावैक्यं विवक्षितमित्यर्थः । वृत्तानुवादपूर्वकमुत्तरग्रन्थमवतारयति । अस्ति नास्तीति । संदिग्धं सप्रयोजनं च

१ ख. छ. ञ. ०यहेतुद०। २ ञ. ठ. एवं विद्वान्निर०।

स्माल्लोकात्प्रेत्य। एतमन्नमयमात्मानमुपसंक्रामति। एतं प्राणमयमात्मानमुपसंक्रामति। एतं मनोमयमात्मानमुपसंक्रामति। एतं विज्ञान-

त्प्रेत्य प्रत्यावृत्य निरपेक्षो भूत्वैतं यथाव्याख्यातमन्नमयमात्मानमुपसंक्रामति विषयजातमन्नमयात्पिण्डात्मनो व्यतिरिक्तं न पश्यति सर्वं स्थूलभूतमन्नमयमात्मानं पश्यतीत्यर्थः। ततोऽभ्यन्तरमेतं प्राणमयं सर्वान्नमयात्मस्थमविभक्तम्। अथैतं मनोमयं विज्ञानमयमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति। अथादृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते। तत्रैतच्चिन्त्यम्। कोऽयमेवंवित्कथं वा संक्रामतीति। किं परस्मादात्मनोऽन्यः संक्रमणकर्ता प्रविभक्त उत स एवेति। किं ततो यद्यन्यः स्याच्छ्रुतिविरोधः। तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्। अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति। न स वेद। एकमेवाद्वितीयं तत्त्वमसीति। अथ स एवाऽऽनन्दमयमात्मानमुपसंक्रामतीति कर्मकर्तृत्वानुपपत्तिः। परस्यैव च संसारित्वं पराभावो वा। यद्युभयथा प्राप्तो दोषो न परिहर्तुं शक्यत इति व्यर्था चिन्ता। अथान्यतरस्मिन्पक्षे दोषाप्राप्तिस्तृतीये वा पक्षेऽदुष्टे स एव शास्त्रार्थ इति व्यर्थैव चिन्ता न तन्निर्धारणार्थत्वात्सत्यं प्राप्तो दोषो न शक्यः परिहर्तुमन्यतरस्मिंस्तृतीये वा पक्षेऽदुष्टेऽवधृते व्यर्था चिन्ता स्यान्न तु सोऽवधृत इति तदवधारणार्थत्वादर्थवत्येवैषा चिन्ता। सत्यमर्थवती चिन्ता। शास्त्रार्थावधारणार्थत्वात्। चिन्तयसि च त्वं न तु निर्णेष्यसि किं न निर्णेतव्यमिति वेदवचनं न कथं तर्हि बहुप्रतिपक्षत्वादेकत्ववादी

विचारमर्हति। अत्र च कस्मिन्पक्षे को दोषः को वा लाभ इत्याह। **किं तत इति।** उभयत्रानुपपत्तिं संशयकारणमाह। **यद्यन्यः स्यादिति।** चोद्यमुखेन संशयव्यावृत्तिप्रयोजनमाह। **यद्युभयथेत्यादिना।** एतदेव मम विचारारम्भकस्य स्वस्त्ययनं कल्याणं यन्मामेकत्ववादिनं त्वमात्थ ब्रूषेऽप्रतिपन्नवस्तुवादित्वादनेकत्ववादिनोऽप्येकस्य वस्तुनः संमतत्वादनेकवस्तुवादिनश्च बहवः प्रतिपक्षाः सन्ति ममेत्यर्थस्ततोऽपि कल्याणमनेकत्वस्यान्योन्याश्रयादिदोषदुष्टत्वात्पूर्वपक्षनिराकरणेन सिद्धान्तोपपत्तेश्चेत्यर्थः। विचारारम्भमुपपाद्य सिद्धान्तमुपक्रमते। **स एव तु स्यादिति।** औपाधिकभेदभिन्नोऽप्येवंवित्स्वतः पर एव स्यादित्यर्थः। अविद्याध्यारोपिताऽब्रह्मत्वव्यावृत्तिरेव ब्रह्मप्राप्तिर्विवक्षितेति फलवाक्यस्यैवमर्थता कथमवगम्यते न पुनरप्राप्तप्राप्तिरित्याह। **कथमिति।**

त्वं वेदार्थपरत्वाद्बहवो हि नानात्ववादिनो वेदबाह्यास्त्वत्प्रतिपक्षा अतो ममाऽऽशङ्कां न निर्णेष्यसीत्येतदेव मे स्वस्त्ययनं यन्मामेकयोगिनमनेकयोगिबहुप्रतिपक्षमात्थ । अतो जेष्यामि सर्वानारभे च चिन्ताम् । स एव तु स्यात्तद्भावस्य विवक्षितत्वात् । तद्विज्ञानेन परमात्मभावो ह्यत्र विवक्षितो ब्रह्मविदाप्नोति परमिति । न ह्यन्यस्यान्यभावापत्तिरुपपद्यते । ननु तस्यापि तद्भावापत्तिरनुपपन्नैव । न । अविद्याकृततादात्म्यापोहार्थत्वात् । या हि ब्रह्मविद्यया स्वात्मप्राप्तिरुपदिश्यते साऽविद्याकृतस्यान्नादिविशेषात्मन आत्मत्वेनाध्यारोपितस्यानात्मनोऽपोहार्था । कथमेवमर्थताऽवगम्यते विद्यामात्रोपदेशात् । विद्यायाश्च दृष्टं कार्यमविद्यानिवृत्तिस्तच्चेह विद्यामात्रमात्मप्राप्तौ साधनमुपदिश्यते मार्गविज्ञानोपदेशवदिति चेत्तदात्मत्वे विद्यामात्रसाधनोपदेशोऽहेतुः । कस्मात् । देशान्तरप्राप्तौ मार्गविज्ञानोपदेशदर्शनात् । न हि ग्राम एव गन्तेति चेन्न वैधर्म्यात् । तत्र हि ग्रामविषयं विज्ञानं नोपदिश्यते तत्प्राप्तिमार्गविषयमेवोपदिश्यते विज्ञानं न तथेह ब्रह्मविज्ञानव्यतिरेकेण साधनान्तरविषयं विज्ञानमुपदिश्यते । उक्तकर्मादिसाधनापेक्षं ब्रह्मविज्ञानं परप्राप्तौ साधनमुपदिश्यत इति चेन्न । नित्यत्वान्मोक्षस्येत्यादिना प्रत्युक्तत्वात् । श्रुतिश्च तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति कार्यस्थस्य तदात्मत्वं दर्शयति । अभयप्रतिष्ठोपपत्तेश्च । यदि हि विद्यावान्स्वात्मनोऽन्यन्न पश्यति ततोऽभयं प्रतिष्ठां विन्दत इति स्याद्भयहेतोः परस्यान्यस्याभावात् । अन्यस्य चाविद्याकृतत्वे विद्ययाऽवस्तुत्वदर्शनोपपत्तिस्तद्धि द्वितीयस्य चन्द्रस्य स-

---

परिहरति । विद्यामात्रेति । अन्यथाऽप्युपपत्तिं शङ्कते । मार्गेति । गन्तुः स्वतो ग्रामत्वाभावेऽपि यथा मार्गज्ञानोपदेशः सार्थकस्तथा जीवस्य स्वतो ब्रह्मत्वाभावेऽपि विद्योपदेशोऽभ्यासद्वारेण ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वादित्यर्थः । त्वं ग्रामोऽसीति न तत्रोपदेशः । अत्राभेदोपदेशः प्रतीयतेऽत उपदेशवैषम्यान्न दृष्टान्तो युक्त इत्याह । न वैधर्म्यादिति । यदि विदुषः सकाशादन्य ईश्वरो भयहेतुर्नास्ति का तर्हि गतिर्व्यतिरिक्तेश्वरदर्शनस्येत्याशङ्क्याऽऽह । अन्यस्य चेति । कल्पितभेदविशिष्टरूपेणेश्वरस्याविद्याकृतत्वे मिथ्यात्वे सति विद्यया तत्रावस्तुत्वदर्शनमुपपद्यते । ईश्वरो मम प्रशास्तेति मिथ्यैतद्यतस्तस्य मम चैकात्म्यमेव परमार्थमिति विद्वदृष्ट्या विशिष्टस्यासत्त्वमित्यर्थः । दृष्टान्तेन वैषम्यं शङ्क-

---

१ क. अ. °न्द्रस्या प°।

त्त्वं यदतैमिरिकेण चक्षुष्मता न गृह्यते नैवं न गृह्यत इति चेन्न सुप्तसमाहितयोरग्रहणात् । सुषुप्तेऽग्रहणमन्यासक्तवदिति चेन्न । सर्वाग्रहणात् । जाग्रत्स्वप्नयोरन्यस्य ग्रहणात्सत्त्वमेवेति चेन्नाविद्याकृतत्वाज्जाग्रत्स्वप्नयोर्यदन्यग्रहणं जाग्रत्स्वप्नयोस्तदविद्याकृतमविद्याभावेऽभावात् । सुषुप्तेऽग्रहणमप्यविद्याकृतमिति चेन्न स्वाभाविकत्वात् । द्रव्यस्य हि तत्त्वमविक्रिया परानपेक्षत्वाद्विक्रिया न तत्त्वं परापेक्षत्वात् । न हि कारकापेक्षं वस्तुनस्तत्त्वं सतो विशेषः कारकापेक्षो विशेषश्च विक्रिया । जाग्रत्स्वप्नयोश्च ग्र-

ते । **नैवमिति** । यथा चन्द्रैकत्वदर्शिनाद्वितीयश्चन्द्रो न गृह्यते नैवं ब्रह्मविदा न गृह्यते व्यतिरिक्तेश्वरः । प्रतिनियतप्रपञ्चावभासस्य भोजनादिप्रवृत्त्यनुपपत्त्या जीवन्मुक्तस्याप्यभ्युपगमात्प्रपञ्चप्रतिनियमस्य चेश्वराधीनत्वाभ्युपगमादित्यर्थः । यद्यपि जागरे व्यतिरेकाभासदर्शनं विदुषस्तथाऽपि न तद्भयकारणं न हि मायावी स्वविरचितव्याघ्राभासाद्बिभेति । अविदुषोऽपि व्यतिरेकदर्शनं न सदातनमित्याह । **न सुप्तेति** । सुषुप्ते व्यतिरेकाग्रहणमसत्त्वसाधकं न भवतीत्याह । **सुषुप्त इति** । यथेषुकार इष्वासक्तमनस्तया तद्व्यतिरिक्तं विद्यमानमपि न पश्यति तथा सुषुप्तेऽपि निरायाससुखासक्ततया सदपि द्वितीयं न पश्यति न त्वभावादित्यर्थः । अन्यासक्तस्य तद्व्यतिरिक्तादर्शनेऽपि तद्दर्शनमेवास्ति सुषुप्ते तु न किंचिदज्ञासिषमिति प्रत्ययात्सुखस्याप्यात्मतादात्म्यादज्ञानस्य च व्यतिरिक्तत्वानिर्वचनादतस्तात्त्विकद्वितीयाभावादेवाग्रहणमित्याह । **न सर्वाग्रहणादिति** । सुषुप्ते चेदनुपलम्भादसत्त्वं तर्हि जाग्रत्स्वप्नयोरुपलम्भाद्वैतस्य सत्त्वं किं न स्यादित्याह । **जाग्रदिति** । अनात्मादावात्मत्वादिबुद्धिरविद्या तद्भाव एव द्वैतोपलम्भान्नोपलम्भमात्रं सत्त्वसाधकमन्यथा शुक्तिरूप्यादेरपि सत्त्वप्रसङ्गादित्याह । **नाविद्येति** । पूर्ववाद्याह । **सुषुप्तेति** । सुषुप्ते द्वितीयस्याग्रहणमपि लयरूपाविद्याकृतं न तु भेदाभावनिबन्धनमतो यदुक्तं सुषुप्ते सर्वात्मकब्रह्मभूतो जीवः स्वव्यतिरिक्तमभावादेव न पश्यतीति तदसदित्यर्थः । सतोऽपि द्वितीयस्याविद्यावशादग्रहणमिति कोऽर्थः । किं ग्रहणप्रागभावो जायत उताप्रकाशारोपः किंवाऽग्रहणाकाराविकृतस्वरूपावस्थानम् । नाऽऽद्यः । प्रागभावस्यानादित्वाभ्युपगमात् । न द्वितीयः । परैर्द्वितीयस्यास्वप्रकाशतास्वाभाव्याभ्युपगमेनाप्रकाशारोपानभ्युपगमादप्रकाशारोपे च सर्वस्य स्वप्रकाशब्रह्मात्मताया अभ्युपगन्तव्यत्वेनास्मत्समीहितसिद्धिप्रसङ्गान्न तृतीय इत्याह । **न स्वाभाविकत्वादिति** । अविकृतस्वरूपावस्थानं नाविद्याकार्यमनागन्तुकत्वादित्यर्थः । एतत्स्फुटयति । **द्रव्यस्य हीत्यादिना** । सन्मात्रं द्रव्यमुच्यते स्वातन्त्र्यसिद्ध्यभिप्रायेण न वैशेषिकाभिप्रायेण क्रियावद्गुणवत्समवायिकारणं द्रव्यं मानाभावादिति द्रष्टव्यम् । **अविक्रियेति** ।

१ क. यदा त्वमिति । ज. यदाऽतै० । २ ख. ग. ङ. ट. सुषुप्त० । ३ क. घ. ङ. ञ. ट. ०रणापे० । ४ ख. ग. ङ. ०दर्शिना द्विती० ।

हणं विशेषः । यद्धि यस्य नान्यापेक्षं स्वरूपं तत्तस्य तत्त्वं यदन्यापेक्षं न तत्तत्त्वम् । अन्याभावेऽभावात् । तस्मात्स्वाभाविकत्वाज्जाग्रत्स्वप्नवन्न सुषुप्ते विशेषः । येषां पुनरीश्वरोऽन्य आत्मनः कार्यं चान्यत्तेषां भयानिवृत्तिर्भयस्यान्यनिमित्तत्वात्सतश्चान्यस्याऽऽत्महानानुपपत्तिः । न चासत आत्मलाभः । सापेक्षस्यान्यस्य भयहेतुत्वमिति चेन्न तस्यापि तुल्यत्वात् । यद्धर्माद्यनुसहायीभूतं नित्यमनित्यं वा निमित्तमपेक्ष्यान्यद्भयकारणं स्यात्तस्यापि तथाभूतस्याऽऽत्महानाभावाद्भयानिवृत्तिरात्महाने वा सदसतोरितरेतरापत्तौ सर्वत्रानाश्वास एव । एकत्वपक्षे पुनः सनिमित्तस्य संसारस्याविद्याकल्पितत्वाददोषः । तैमिरिकदृष्टस्य हि द्वितीयचन्द्रस्य नाऽऽत्मलाभो नाशो वाऽस्ति । विद्याविद्ययोस्तद्धर्मत्वमिति चेन्न प्रत्यक्षत्वात् । विवेकाविवेकौ रूपादिवत्प्रत्यक्षावुपलभ्येते अन्तःकरणस्थौ । न हि रूपस्य प्रत्यक्षस्य सतो द्रष्टृधर्मत्वम् । अविद्या च स्वानुभवेन रूप्यते मूढोऽहमविविक्तं मम विज्ञानमिति । तथा विद्याविवेकोऽनुभूयते ।

विक्रियाभावोपलक्ष्यं स्वरूपमनपेक्ष्य सिद्धत्वादित्यर्थः । ग्रहणादिविक्रिया न स्वाभाविकी परापेक्षत्वात्स्फटिकलौहित्यवदित्यर्थः । यदुक्तमनपेक्ष्य सिद्धत्वादविक्रियत्वमिति तत्स्फुटयति । यद्धीति । एवं स्वमते चित्सत्ताव्यतिरिक्तेश्वरस्य भयहेतोरभावादभयं विदुषः संभवतीत्युपपाद्य द्वैतिपक्षे तदसंभवमाह । येषामिति । सतोऽन्यस्य स्वरूपे स्थिते नष्टे वा मा भूद्ध्वंसो व्याघातादनवस्थानाच्च । तर्ह्यसत एव भयस्योत्पादेऽभयप्राप्तिर्भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह । न चासत इति । व्यतिरिक्तेश्वरस्य सत्तामात्रेण न भयहेतुत्वं किंतु प्राणिकृतधर्माधर्माद्यपेक्षस्य मुक्तस्य तु तदभावादभयं भविष्यतीत्याशङ्क्य नैतत्सांख्येन वाच्यम् । अधर्मादेरपि सतस्तेनात्यन्तासत्त्वानङ्गीकारान्नैयायिकादिमतेऽपि सति हेतौ कार्यात्यन्ताभावस्य दुरवधारणत्वात्तेनापि न वाच्यमित्याह । न तस्यापीति । किंच सच्चेदसत्त्वमापद्यतेऽधर्मादिकं तर्ह्यात्मन्यपि कः प्रश्वासस्तस्मात्स्वभाववैपरीत्यं सतोऽसत्त्वगमनं कस्यापि मते न घटत इत्याह । सदसतोरिति । स्वमतं निगमयति । एकत्वपक्ष इति । अविद्याकल्पितं भयं विद्यया निवर्तत इति वदता । विद्याविद्ययोरात्मधर्मत्वमिष्टं ततो धर्मोत्पादविनाशयोर्विकारित्वमनित्यत्वं च प्रसज्येतेति शङ्कते । विद्यावि- द्ययोरिति । कल्पितयोर्विद्याविद्ययोरात्मनि भयाभयहेतुत्वसंभवान्नात्मधर्मत्वे प्रमाणमस्ति प्रत्युत वेद्यत्वाद्रूपादिवदात्मधर्मत्वं नास्तीत्यनुमातुं शक्यत इत्याह । न प्रत्यक्षत्वादिति । चिन्मात्रतत्राऽनादिरनिर्वाच्याऽविद्याऽन्तःकरणरूपेण परिणमते तच्चान्तःकरणं तामससात्त्विकावस्थाभेदेन भ्रान्तिसम्यग्ज्ञानाकारेण परिणमते तस्मिन्प्रति-

---

१ ख. ग. °रात्मानात्मनोः स°। २ क. ङ. अ. °न निवृ°। ३ क. ख. एवाभ°।

मयमात्मानमुपसंक्रामति । एतमानन्दमयमा-

उपदिशन्ति चान्येभ्य आत्मनो विद्यां बुधाः[1] । तथा चान्येऽवधारयन्ति । तस्मान्नामरूपपक्षस्यैव विद्याविद्ये नामरूपे च नाऽऽत्मधर्मौ[2] । नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्मेति श्रुत्यन्तरात् । ते च पुनर्नामरूपे सवितर्यहोरात्रे इव कल्पिते न परमार्थतो विद्यमाने अभेदे एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामतीति कर्मकर्तृत्वानुपपत्तिरिति चेन्न । विज्ञानमात्रत्वात्संक्रमणस्य । न जलूकादिवत्संक्रमणमिहोपदिश्यते किं तर्हि विज्ञानमात्रं संक्रमणश्रुतेरर्थः । ननु मुख्यमेव संक्रमणं श्रूयत उपसंक्रामतीति चेन्न । अन्नमयेऽदर्शनात् । न ह्यन्नमयमुपसंक्रामतो बाह्यादस्माल्लोकाज्जलूकावत्संक्रमणं दृश्यतेऽन्यथा वा । मनोमयस्य बहिर्निर्गतस्य विज्ञानमयस्य वा पुनः प्रत्यावृत्याऽऽत्मसंक्रमणमिति चेन्न । स्वात्मनि क्रियाविरोधादन्योऽन्नमयमन्यमुपसंक्रामतीति प्रकृत्य मनोमयो विज्ञानमयो वा स्वात्मानमेवोपसंक्रामतीति विरोधः स्यात् । तथा नाऽऽनन्दमयस्याऽऽत्मसंक्रमणमुपपद्यते । तस्मान्न प्राप्तिः संक्रमणं नाप्यन्नमयादीनामन्यतमकर्तृकं पारिशेष्यादन्नमयाद्यानन्दमयान्तात्मव्यतिरिक्तकर्तृकं ज्ञानमात्रं च संक्रमणमुपपद्यते ज्ञानमात्रत्वे चाऽऽनन्दमयान्तस्थस्यैव सर्वान्तरस्याऽऽकाशाद्यन्नमयान्तं कार्यं सृष्ट्वाऽनुप्रविष्टस्य हृदयगुहाभिसंबन्धादन्नमयादिष्वनात्मस्वात्मविभ्रमः संक्रमणेनाऽऽत्मविवेकविज्ञानोत्प-

बिम्बितश्चिद्धातुः स्वोपाधिधर्मेणैव भ्रान्तः सम्यग्दर्शीति च व्यवह्रियते न तत्त्वतो विद्याविद्यावत्त्वमित्याह । **ते च पुनरिति** । उक्तन्यायेन ब्रह्मवित्तत्त्वतो ब्रह्माभिन्न इत्युक्तम् । तत्र परोक्तमुद्भाव्य निरस्यति । **अभेद एतमित्यादिना** । नाऽऽनन्दमयः परमात्मा न च तत्र प्रवेशः संक्रमणं किंत्वविषयब्रह्मात्मताज्ञानेनाऽऽनन्दमयस्याऽऽत्मतया भ्रान्तिगृहीतस्यातिक्रमणं बाधोऽत्र विवक्षित इत्यर्थः । **अन्यथा वेति** । नीडे पक्षिप्रवेशवद्वेत्यर्थः । यद्यप्यन्नमये मुख्यं संक्रमणं न संभवति तथाऽपि मनोबुद्ध्योर्बहिर्विषये प्रवृत्तयोस्ततो व्यावृत्य स्वरूपेऽवस्थानं संक्रमणं दृष्टं तथा दुःखिन आनन्दमयस्य स्वरूपेऽवस्थानं संक्रमणं भविष्यतीत्याह । **मनोमयस्येति** । स्वरूपावस्थानस्यानागन्तुकत्वात्प्रक्रमविरोधाच्च न तन्मुख्यं संक्रमणमित्याह । **नेति** । ज्ञानमात्रत्वे वा संक्रमणस्य किं फलतीत्यत आह । **ज्ञानमात्रत्वे चेति** । मुख्यासंभवे गौणार्थग्रहणं न्याय्यमेवातोऽधिष्ठानयाथात्म्यप्रतिपत्त्या विशिष्टस्याध्यस्तस्य बाधनमेव

१ घ. ङ. छ. बुद्धा । त०। २ ०र्मौ । आकाशो ह वै नाम ना०। ३ ज. ट. ०भृत्प्रवे०। ४ क. झ. ०यस्व०।

त्मानमुपसंक्रामति । तदप्येष श्लोको भवति ।
इत्यष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥
यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह ।

त्त्या विनश्यति । तदेतस्मिन्नविद्याविभ्रमनाशे संक्रमणशब्द उपचर्यते न ह्यन्यथा सर्वगतस्याऽऽत्मनः संक्रमणमुपपद्यते । वस्त्वन्तराभावाच्च । न च स्वात्मन एव संक्रमणम् । न हि जलूकाऽऽत्मानमेव संक्रामति । तस्मात्सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति यथोक्तलक्षणात्मप्रतिपत्त्यर्थमेव बहुभवनसर्गप्रवेशरसलाभाभयसंक्रमणादि परिकल्प्यते ब्रह्मणि सर्वव्यवहारविषये न तु परमार्थतो निर्विकल्पे ब्रह्मणि कश्चिदपि विकल्प उपपद्यते । तमेतं निर्विकल्पमात्मानमेवं क्रमेणोपसंक्रम्य विदित्वा न बिभेति कुतश्चनाभयं प्रतिष्ठां विन्दत इत्येतस्मिन्नर्थेऽप्येष श्लोको भवति । सर्वस्यैवास्य प्रकरणस्याऽऽनन्दवल्ल्यर्थस्य संक्षेपतः प्रकाशनायैष मन्त्रो भवति । इत्यष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

यतो यस्मान्निर्विकल्पाद्यथोक्तलक्षणादद्वयानन्दादात्मनो वाचोऽभिधानानि द्रव्यादिसविकल्पवस्तुविषयाणि वस्तुसामान्यान्निर्विकल्पेऽद्वयेऽपि ब्रह्मणि प्रयोक्तृभिः प्रकाशनाय प्रयुज्यमानान्यप्राप्याप्रकाश्यैव निवर्तन्ते स्वसामर्थ्याद्धीयन्ते । मन इति प्रत्ययो विज्ञानम् । तच्च यत्राभिधानं प्रवृत्तमतीन्द्रियेऽप्यर्थे तदर्थे च प्रवर्तते प्रकाशनाय । यत्र च विज्ञानं तत्र वाचः प्रवृत्तिः । तस्मात्सहैव वाङ्मनसयोरभिधानप्रत्यययोः प्रवृत्तिः सर्वत्र । तस्माद्ब्रह्मप्रकाशनाय सर्वथा प्रयोक्तृभिः प्रयुज्यमाना अपि वाचो यस्मादप्रत्ययविषयादनभिधेयाददृश्यादिविशेषणात्सहैव मनसा विज्ञानेन सर्वप्रकाशनसमर्थेन निवर्तन्ते तं ब्रह्मण आनन्दं श्रोत्रियस्यावृजिनस्याकामहतस्य सर्वैषणाविनिर्मुक्तस्याऽऽत्मभूतं विषयविषयिसंबन्धविनिर्मुक्तं स्वाभाविकं नित्यमविभक्तं परमानन्दं ब्रह्मणो वि-

---

संक्रमणं फलतीति भावः । इतश्च न मुख्यं संक्रमणमन्वेषणीयमित्याह । वस्त्वन्तराभावाच्चेति । संक्रमणस्यौपचारिकत्वं व्याख्याय प्रकरणस्य महत्तात्पर्यमुपसंहारच्छलेनाऽऽह । तस्मादिति । इत्यष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

सा त्वसाधुनी स्तः प्रकाशेते चेति सत्प्रकाशमात्रमात्मतत्त्वमेव तयोः स्वरूपं ततोऽ-

---

१ क. °रसाभयप्र° । ठ. रसभयाप्र ।

आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् । न बिभेति कुतश्चनेति । एतꣳ ह वाव न तपति । किमहꣳ साधु नाकरवम् । किमहं पापमकरवमिति । स य एवं विद्वानेते आत्मानꣳ स्पृणुते । उभे ह्येवैष एते आत्मानꣳ स्पृणुते ।

द्वान्यथोक्तेन विधिना न बिभेति कुतश्चन निमित्ताभावात् । न हि तस्माद्विदुषोऽन्यद्वस्त्वन्तरमस्ति भिन्नं । यतो बिभेति । अविद्यया यदोदरमन्तरं कुरुते । अथ तस्य भयं भवतीति ह्युक्तम् । विदुषश्चाविद्याकार्यस्य तैमिरिकदृष्टद्वितीयचन्द्रवन्नाशाद्भयनिमित्तस्य न बिभेति कुतश्चनेति युज्यते । मनोमये चोदाहृतो मन्त्रो मनसो ब्रह्मविज्ञानसाधनत्वात् । तत्र ब्रह्मत्वमध्यारोप्य तत्स्तुत्यर्थं न बिभेति कदाचनेति भयमात्रं प्रतिषिद्धमिहाद्वैतविषये न बिभेति कुतश्चनेति भयनिमित्तमेव प्रतिषिध्यते । नन्वस्ति भयनिमित्तं साध्वकरणं पापक्रिया च । नैवम् । कथमित्युच्यते । एतं यथोक्तमेवंविदम् । ह वावेत्यवधारणार्थौ । न तपति नोद्वेजयति न संतापयति । कथं पुनः साध्वकरणं पापक्रिया च न तपतीत्युच्यते । किं कस्मात्साधु शोभनं कर्म नाकरवं न कृतवानस्मीति पश्चात्संतापो भवत्यासन्ने मरणकाले । तथा किं कस्मात्पापं प्रतिषिद्धं कर्माकरवं कृतवानस्मीति च नरकपतनादिदुःखभयात्तापो भवति । ते एते साध्वकरणपापक्रिये एवमेनं न तपतो यथाऽविद्वांसं तपतः । कस्मात्पुनर्विद्वांसं न तपत इत्युच्यते स य एवंविद्वानेते साध्वसाधुनी तापहेतू इत्यात्मानं स्पृणुते प्रीणयति बलयति वा परमात्मभावेनोभे पश्यतीत्यर्थः । उभे पुण्यपापे हि यस्मादेवमेष विद्वानेते आत्मानमात्मरूपेणैव पुण्यपापे स्वेन विशेषरूपेण शून्ये कृत्वाऽऽत्मानं स्पृणुत एव ।

तिरिक्तं यदर्थानर्थहेतुत्वं नामविशेषरूपं तन्न वस्तु सत्प्रकाशान्यत्वेनासत्त्वादप्रकाशमानत्वाच्चेत्यभिप्रेत्याऽऽह । **स्वेन विशेषरूपेणेति ।** आत्मैवाविद्यया साध्वसाधुरूपेण प्रतिपन्न आसीत् । इदानीं तु ये साध्वसाधुनी ममार्थानर्थहेतू बभूवतुस्ते आत्मैवेतिज्ञानेन स्वात्मानं साध्वसाधुकरणेन प्रीणयत्येव लोकदृष्ट्या निष्पद्यमाने पुण्यपापे दृष्टो दृश्यते च विद्वान्न बिभेतीत्याह । **स्पृणुत एवेति ।** इति नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

१ क. ख. ट. ०ति यस्मात्सं० । २ ज. झ. ख. ठ. ०ष्टो दृश्यते ।

य एवं वेद । इत्युपनिषत् । इति नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

ब्रह्मविदिदमयमिदमेकवि ँ शतिरन्नादन्नरसमयात्प्राणो व्यानोऽपान आकाशः पृथिवी पुच्छ ँ षड्वि ँ शतिः प्राणं यजुर्ऋक्सामाऽऽदेशोऽथर्वाङ्गिरसः पुच्छं द्वावि ँ शतिर्यतः श्रद्धर्त ँ सत्यं योगो महोऽष्टादश विज्ञानं प्रियं मोदः प्रमोद आनन्दो ब्रह्म पुच्छं द्वावि ँ शतिरसन्नेवाथाष्टावि ँ शतिरसत्षोडश भीषाऽस्मान्मानुषो मनुष्यगन्धर्वाणां देवगन्धर्वाणां पितृणां चिरलोकलोकानामाजानजानां कर्मदेवानां ये कर्मणा देवानामिन्द्रस्य बृहस्पतेः प्रजापतेर्ब्रह्मणः स यश्च संक्रामत्येकपञ्चाशद्यतः कुतश्चनैतमेकादश नव ॥ ९ ॥ ब्रह्मविन्नव ॥ ९ ॥

सह ना० मा विद्विषावहै ।
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः । हरिः ॐ । इति ब्रह्मवल्ली ।

को य एवं वेद यथोक्तमद्वैतमानन्दं ब्रह्म वेद तस्याऽऽत्मभावेन दृष्टे पुण्यपापे निर्वीर्ये अतापके जन्मान्तरारम्भके न भवत इतीयमेवं यथोक्ताऽस्यां वल्ल्यां ब्रह्मविद्योपनिषत्सर्वाभ्यो विद्याभ्यः परमरहस्यं दर्शितमित्यर्थः । परं श्रेयोऽस्यां निषण्णमिति । इति नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्गोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य
शंकरभगवतः कृतौ तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्ये
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यश्रीभगवदानन्दज्ञानविरचितायां तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यटीकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

हरिः ॐ ॥ सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै । तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहै । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

हरिः ॐ । भृगुर्वै वारुणिः । वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । तस्मा एतत्प्रोवाच । अन्नं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचमिति । तꣳ होवाच । यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्य-

सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्माऽऽकाशादिकार्यमन्नमयान्तं[1] सृष्ट्वा तदेवानुप्रविष्टं विशेषवदिवोपलभ्यमानं यस्मात्तस्मात्सर्वकार्यविलक्षणमदृश्यादिधर्मकमेवाऽऽनन्दं तदेवाहमिति विजानीयादनुप्रवेशस्य तदर्थत्वात्तस्यैवं विजानतः शुभाशुभे कर्मणी जन्मान्तरारम्भके न भवत इत्येवमानन्दवल्ल्यां विवक्षितोऽर्थः । परिसमाप्ता च ब्रह्मविद्या । अतःपरं ब्रह्मविद्यासाधनं तपो वक्तव्यमन्नादिविषयाणि चोपासनान्यन्यान्युक्तानीत्यत इदमारभ्यते । आख्यायिका विद्यास्तुतये प्रियाय पुत्राय पित्रोक्तेति भृगुर्वै वारुणिः । वैशब्दः प्रसिद्धानुस्मारको भृगुरित्येवंनामा प्रसिद्धोऽनुस्मर्यते[2] । वारुणिर्वरुणस्यापत्यं वारुणिर्वरुणं पितरं ब्रह्म विजिज्ञासुरुपससारोपगतवान् । अधीहि भगवो ब्रह्मेत्यनेन मन्त्रेण[3] । स च पिता विधिवदुपसन्नाय तस्मै पुत्रायैतद्वचनं प्रोवाच । अन्नं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचमिति । अन्नं शरीरं तदभ्यन्तरं च प्राणमत्तारमुपलब्धिसाधनानि चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचमित्येतानि ब्रह्मोपलब्धौ द्वाराण्युक्तवान् । उक्त्वा च द्वारभूतान्येतान्यन्नादीनि तं भृगुं होवाच ब्रह्मणो लक्षणम् । किं तत् । यतो यस्माद्वा इमानि ब्रह्मादीनि स्तम्बपर्यन्तानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति प्राणान्धारयन्ति वर्धन्ते । विनाशकाले च यत्प्रयन्ति

वृत्तानुवादपूर्वकमुत्तरवल्लीसंबन्धमाह । सत्यं ज्ञानमित्यादिना । तप इति । पदार्थविवरणं वाक्यार्थज्ञानसाधनमित्यर्थः । अधीहीति । अध्यापय स्मारय । इक्स्मरण इति धातुपाठादित्यर्थः । ब्रह्मोपलब्धाविति । लक्ष्यत्वमर्थविवेकाय द्वाराणि

१ ञ. ०मन्नमयान्त०। २ क. ख. ठ. ०नुस्मार्य०। ३ क. ख. ०ण । अधीह्यध्यापय कथये त्यर्थः स । ठ. ०ण । अधीह्यध्यापय कथय । स ।

भिसंविशन्ति । तद्विजिज्ञासस्व । तद्ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा । इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

यद्ब्रह्म प्रतिगच्छन्त्यभिसंविशन्ति तादात्म्यमेव प्रतिपद्यन्ते । उत्पत्तिस्थितिलयकालेषु यदात्मतां न जहति भूतानि तदेतद्ब्रह्मणो लक्षणम् । तद्ब्रह्म विजिज्ञासस्व विशेषेण ज्ञातुमिच्छस्व । यदेवंलक्षणं ब्रह्म तदन्नादिद्वारेण प्रतिपद्यस्वेत्यर्थः । श्रुत्यन्तरं च प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नं मनसो ये मनो विदुस्ते निचिक्युर्ब्रह्म पुराणमग्र्यमिति । ब्रह्मोपलब्धौ द्वाराण्येतानीति दर्शयति । स भृगुर्ब्रह्मोपलब्धिद्वाराणि ब्रह्मलक्षणं च श्रुत्वा पितुस्तपो ब्रह्मोपलब्धिसाधनत्वेनातप्यत तप्तवान् । कुतः पुनरनुपदिष्टस्यैव तपसः साधनत्वप्रतिपत्तिर्भृगोः सावशेषोक्तेरन्नादि ब्रह्मणः प्रतिपत्तौ द्वारं लक्षणं च यतो वा इमानीत्याद्युक्तवान् । सावशेषं हि तत्साक्षाद्ब्रह्मणोऽनिर्देशात् । अन्यथा हि स्वरूपेणैव ब्रह्म निर्देष्टव्यं जिज्ञासवे पुत्रायेदमित्थंरूपं ब्रह्मेति । न चैवं निरदिशत्किं तर्हि सावशेषमेवोक्तवान् । अतोऽवगम्यते नूनं साधनान्तरमप्यपेक्षते पिता ब्रह्मविज्ञानं प्रतीति । तपोविशेषप्रतिपत्तिस्तु सर्वसाधकतमत्वात्सर्वेषां हि नियतसाध्यविषयाणां साधनानां तप एव साधकतमं साधनमिति हि प्रसिद्धं लोके । तस्मात्पित्राऽनुपदिष्टमपि ब्रह्मविज्ञानसाधनत्वेन तपः प्रतिपेदे भृगुः । तच्च तपो बाह्यान्तःकरणसमाधानं तद्द्वारकत्वाद्ब्रह्मप्रतिपत्तेः । मनसश्चेन्द्रियाणां च ह्यैकाग्र्यं परमं तपः । तज्ज्यायः सर्वधर्मेभ्यः स धर्मः पर उच्यत इतिस्मृतेः । स च तपस्तप्त्वा । इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

शरीरादिचेष्टान्यथानुपपत्त्या हि साक्षिभूतश्चिद्धातुर्विविच्यत इति भावः । न केवलं त्वमर्थज्ञानं वाक्यार्थज्ञानसाधनं किंतु तत्पदार्थज्ञानमपीत्यभिप्रेत्य तदर्थस्य ब्रह्मणो लक्षणमुक्तवानित्यर्थः । सावशेषोक्तेरिति । पदार्थोपलक्षणस्यैवाभिधानादखण्डवाक्यार्थस्याप्रतिपादनात्पदार्थभेदज्ञानाच्च पुरुषार्थासंभवादुदरमन्तरं कुरुत इति निन्दितत्वादतो वाक्यार्थावगतिपर्यन्तं तात्पर्येण लक्ष्यपदार्थविचारणमावृत्त्याऽनुष्ठितवानित्यर्थः । स च तपस्तप्त्वेति । इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

---

१ क. ख. ग. च. ०ल लक्ष्यत्व०।

अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात्। अन्नाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते। अन्नेन जातानि जीवन्ति। अन्नं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति। तद्विज्ञाय। पुनरेव वरुणं पितरमुपससार। अधीहि भगवो ब्रह्मेति। तꣳ होवाच। तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व। तपो ब्रह्मेति। स तपोऽतप्यत। स तपस्तप्त्वा। इति द्वितीयः खण्डः॥ २॥

प्राणो ब्रह्मेति व्यजानात्। प्राणाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते। प्राणेन जातानि जीवन्ति। प्राणं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति। तद्विज्ञाय। पुनरेव वरुणं पितरमुपससार। अधीहि भगवो ब्रह्मेति। तꣳ होवाच। तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व। तपो ब्रह्मेति। स तपोऽतप्यत। स तपस्तप्त्वा। इति तृतीयः खण्डः॥ ३॥

मनो ब्रह्मेति व्यजानात्। मनसो ह्येव खल्वि-

अन्नं ब्रह्मेति व्यजानाद्विज्ञातवान्। तद्धि यथोक्तलक्षणोपेतम्। कथम्। अन्नाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते। अन्नेन जातानि जीवन्ति। अन्नं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति। तस्माद्युक्तमन्नस्य ब्रह्मत्वमित्यभिप्रायः। स एवं तपस्तप्त्वाऽन्नं ब्रह्मेति विज्ञाय लक्षणेनोपपत्त्या च पुनरेव संशयमापन्नो वरुणं पितरमुपससार। अधीहि भगवो ब्रह्मेति। कः पुनः संशयहेतुरस्येत्युच्यते। अन्नस्योत्पत्तिदर्शनात्तपसः पुनः पुनरुपदेशः साधनातिशयत्वावधारणार्थः। यावद्ब्रह्मणो लक्षणं निरतिशयं

कुत्रेदं पित्रोक्तं लक्षणं क्वेदं लक्षणं वर्तते परिपूर्णं भवे[1]त्वित्यैकाग्र्येण चेतसा पर्यालोच्यान्नं ब्रह्मेति व्यजानात्। अद्यते भुज्यत उपलभ्यते सर्वैरिति सर्वप्रतिपत्तृसाधारणं स्थूलदेहकारणं भूतपञ्चकं विराट्संज्ञकमन्नशब्देनोच्यते। तस्य स्थूलभौतिककारणत्वात्। यतो वा इमानि भूतानीतिलक्षणस्य तत्र योजयितुं शक्यत्वात्तद्ब्र-

---

१ क. ख. ग. च. °वर्तात्वे°।

मानि भूतानि जायन्ते । मनसा जातानि जीवन्ति । मनः प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । तद्विज्ञाय । पुनरेव वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । त॰ होवाच । तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा । इति चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

विज्ञानं ब्रह्मेति व्यजानात् । विज्ञानाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । विज्ञानेन जातानि जीवन्ति । विज्ञानं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । तद्विज्ञाय । पुनरेव वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । त॰ होवाच । तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा । इति पञ्चमः खण्डः ॥५॥

न भवति यावच्च जिज्ञासा न निवर्तते तावत्तप एव ते साधनम् । तपसैव ब्रह्म विजिज्ञासस्वेत्यर्थः । ऋज्वन्यत् । इति द्वितीयः खण्डः ॥२॥३॥४॥५॥

एवं तपसा विशुद्धात्मा प्राणादिषु साकल्येन ब्रह्मलक्षणमपश्यञ्छनैः शनैरन्तरनुप्रविश्यान्तरतममानन्दं ब्रह्म विज्ञातवांस्तपसैव साधनेन भृगुस्तस्माद्ब्रह्म विजिज्ञासुना बाह्यान्तःकरणसमाधानलक्षणं परमं तपःसाधनमनुष्ठेयमिति प्रकरणार्थः ।

ह्मेति प्रतिपन्नवानित्यर्थः । इति द्वितीय खण्डः ॥ २ ॥

विराज उत्पत्तिदर्शनाच्छ्रुतिस्मृतिषु लक्षणं तत्र संपूर्णं न भवतीति पुनस्तपोऽतप्यत विचार्य च तत्कारणं क्रियाशक्तिविशिष्टतया प्राणशब्दलक्ष्यं हिरण्यगर्भं संकल्पाध्यवसायशक्तिविशिष्टतया च मनोविज्ञानशब्दलक्ष्यं ब्रह्मेति व्यजानात् । इति तृतीयचतुर्थपञ्चमखण्डाः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

---

१ ङ. अ. ट. ०विश्यत० । २ ख. ग. च. ०शांकल० ।

आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्। आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते। आनन्देन जातानि जीवन्ति। आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति। सैषा भार्गवी वारुणी विद्या। परमे व्योमन्प्रतिष्ठिता। य एवं वेद प्रतितिष्ठति। अन्नवानन्नादो भवति। महान्भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन। महान्कीर्त्या। इति षष्ठः खण्डः॥ ६॥

अधुनाऽऽख्यायिकातोऽपसृत्य[1] श्रुतिः स्वेन वचनेनाऽऽख्यायिकानिर्वृत्तमर्थमाचष्टे। सैषा भार्गवी भृगुणा विदिता वरुणेन प्रोक्ता वारुणी विद्या परमे व्योमन्हृदयाकाशगुहायां परम आनन्देऽद्वैते प्रतिष्ठिता परिसमाप्ताऽन्नमयादात्मनोऽधिप्रवृत्ता। य एवमन्योऽपि तपसैव साधनेनानेनैव क्रमेणानुप्रविश्याऽऽनन्दं ब्रह्म वेद। स एवं विद्याप्रतिष्ठानात्प्रतितिष्ठत्यानन्दे परमे ब्रह्मणि ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः। दृष्टं च फलं तस्योच्यते। अन्नवान्प्रभूतमन्नमस्य विद्यत इत्यन्नवान्। सत्तामात्रेण तु[2] सर्वो ह्यन्नवानिति विद्याया विशेषो न स्यात्। एवमन्नमत्तीत्यन्नादो दीप्ताग्निर्भवतीत्यर्थः। महान्भवति। केन महत्त्वमित्यत आह। प्रजया पुत्रादिना पशुभिर्गवाश्वादिभिर्ब्रह्मवर्चसेन शमदमज्ञानादिनिमित्तेन तेजसा महान्भवति कीर्त्या ख्यात्या शुभप्रचारनिमित्तया। इति षष्ठः खण्डः॥ ६॥

तस्यापि कार्यत्वाल्लक्षणं परिपूर्णं न भवतीति विचार्य तत्कारणं स्वातंत्र्येण निश्चित्य सर्वैः प्रार्थ्यमानतयाऽऽनन्दशब्दवाच्यं मायाविशिष्टं ब्रह्मेति विज्ञाय विशिष्टस्य[3] विशिष्टान्तरात्मत्वानुपपत्तेः कारणत्वोपलक्षितं विशुद्धानन्दं ब्रह्मेति विज्ञातवानित्यर्थः।

प्रभूतत्वविशेषणमश्रुतं कथं निक्षिप्यत इत्याशङ्क्याऽऽह। **सत्तामात्रेणेति**। अत्र सत्तामात्रे विवक्षिते श्वसूकरादिरपि शरीरस्थित्याक्षिप्तान्नेनान्नवानिति विद्यायाः फलविशेषो नोक्तः स्यादतस्तद्बलात्प्रभूतत्वविशेषणं निक्षिप्तमित्यर्थः। एतच्च दृष्टफलं ब्रह्मविदो जीवन्मुक्तस्याप्यविद्यालेशवशाद्द्वैताभासं पश्यतो नानुपपन्नं यस्येश्वरस्यानुग्रहादविदुषामप्यन्नादिसमृद्धिर्दृश्यते[4] किमुत तदात्मतत्त्वं साक्षादनुभवतामिति। इति षष्ठः खण्डः॥६॥

---

१ ख. ग. च. ०यिकां चोपसंहृत्य। २ ख. ग. च. ०तन्त्रे सति स०। ३ ख. ग. च. क्ष. ट. ०ष्टस्यावि०। ४ ख. ग. च. अन्नस०।

अन्नं न निन्द्यात् । तद्व्रतम् । प्राणो वा अन्नम् । शरीरमन्नादम् । प्राणे शरीरं प्रतिष्ठितम् । शरीरे प्राणः प्रतिष्ठितः । तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितम् । स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति । महान्भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान्कीर्त्या । इति सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

अन्नं न परिचक्षीत । तद्व्रतम् । आपो वा अ-

किंचान्नेन द्वारभूतेन ब्रह्म विज्ञातं यस्मात्तस्माद्गुरुमिवान्नं न निन्द्यात्तदस्यैवं ब्रह्मविदो व्रतमुपदिश्यते व्रतोपदेशोऽन्नस्तुतये स्तुतिभाक्त्वं चान्नस्य ब्रह्मोपलब्ध्युपायत्वात् । प्राणो वा अन्नम् । शरीरान्तर्भावात्प्राणस्य । यद्यस्यान्तः प्रतिष्ठितं भवति तत्तस्यान्नं भवतीति ।

शरीरे च प्राणः प्रतिष्ठितस्तस्मात्प्राणोऽन्नं शरीरमन्नादम् । तथा शरीरमप्यन्नं प्राणोऽन्नादः । कस्मात्प्राणे शरीरं प्रतिष्ठितम् । तन्निमित्तत्वाच्छरीरस्थितेः । तस्मात्तदेतदुभयं शरीरं प्राणश्चान्नमन्नादश्च । येनान्योन्यस्मिन्प्रतिष्ठितं तेनान्नम् । येनान्योन्यस्य प्रतिष्ठा तेनान्नादः । तस्मात्प्राणः शरीरं चोभयमन्नमन्नादं च । स य एवमेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठत्यन्नान्नादात्मनैव । किंचान्नवानन्नादो भवतीत्यादि पूर्ववत् । इति सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

अन्नं न परिचक्षीत न परिहरेत् । तद्व्रतं पूर्ववत्स्तुत्यर्थम् । तदेवं

अन्नमपकृष्टं प्राप्तं न निन्द्यात् । यदृच्छया चोपपन्नमद्याच्छ्रेष्ठमुतावरमित्युक्तत्वात् । ब्रह्मविदो नियमाभिधानं साधकस्यानुष्ठानार्थम् । एवं वाक्यार्थज्ञाने लक्ष्यपदार्थानुसंधानं मुख्यं साधनं तत्फलं चोपसंहृत्याधुना विचारासमर्थस्य मन्दाधिकारिणोऽन्नान्नादरूपेण प्राणाद्युपासनं गौणं साधनं विधत्ते । प्राणो वा अन्नमित्यादिना । इति सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

न्नम् । ज्योतिरन्नादम् । अप्सु ज्योतिः प्रतिष्ठितम् । ज्योतिष्यापः प्रतिष्ठिताः । तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितम् । स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति । महान्भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान्कीर्त्या । इत्यष्टमः खण्डः॥८॥

अन्नं बहु कुर्वीत । तद्व्रतम् । पृथिवी वा अन्नम् । आकाशोऽन्नादः । पृथिव्यामाकाशः प्रतिष्ठितः । आकाशे पृथिवी प्रतिष्ठिता । तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितम् । स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति । महान्भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान्कीर्त्या । इति नवमः खण्डः॥९॥

न कंचन वसतौ प्रत्याचक्षीत । तद्व्रतम् । तस्माद्यया कया च विधया बह्वन्नं प्राप्नुयात् । अराध्यस्मा अन्नमित्याचक्षते ।

शुभाशुभकल्पनयाऽपरिगृह्यमाणं स्तुतं महीकृतमन्नं स्यादेवं यथोक्तमुत्तरेष्वप्यापो वा अन्नमित्यादिषु योजयेत् । अप्सु ज्योतिरिति । इत्यष्टमः खण्डः॥८॥

अब्ज्योतिषोरन्नान्नादगुणत्वेनोपासकस्यान्नस्य बहुकरणं व्रतम् । इति नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

तथा पृथिव्याकाशोपासकस्य वसतौ वसतिनिमित्तं कंचन कंचिदपि न प्रत्याचक्षीत वसत्यर्थमागतं न निवारयेदित्यर्थः । वासे च दत्तेऽवश्यं ह्यशनं दातव्यम् । तस्माद्यया कया च विधया येन केन च प्रकारेण बह्वन्नं प्राप्नुयाद्बह्वन्नसंग्रहं कुर्यादित्यर्थः । यस्मादन्नवन्तो विद्वांसोऽभ्यागतायान्नार्थिनेऽराधि संसिद्धमस्मा अन्नमित्याचक्षते न नास्तीति प्रत्या-

एतद्वै मुखतोऽन्नꣳ राद्धम् । मुखतोऽस्मा अन्नꣳ राध्यते । एतद्वै मध्यतोऽन्नꣳ राद्धम् । मध्यतोऽस्मा अन्नꣳ राध्यते । एतद्वा अन्ततोऽन्नꣳ राद्धम् । अन्ततोऽस्मा अन्नꣳ राध्यते । य एवं वेद । क्षेम इति वाचि । योगक्षेम इति प्राणापानयोः । कर्मेति हस्तयोः । गतिरिति पादयोः । विमुक्तिरिति पायौ । इति मानुषीः समाज्ञाः । अथ दैवीः । तृप्तिरिति वृष्टौ । बल-

---

ख्यानं कुर्वन्ति तस्माच्च हेतोर्बह्वन्नं प्राप्नुयादिति पूर्वेण संबन्धः । अपि चान्नदानस्य माहात्म्यमुच्यते । यथा यत्कालं प्रयच्छत्यन्नं तथा तत्कालमेव प्रत्युपनमते । कथमिति तदेतदाह । एतद्वा अन्नं मुखतो मुख्ये प्रथमे वयसि मुख्यया वा वृत्त्या पूजापुरःसरमभ्यागतायान्नार्थिने राद्धं संसिद्धं प्रयच्छतीति वाक्यशेषः । तस्य किं फलं स्यादित्युच्यते । मुखतः पूर्वे वयसि मुख्यया वा वृत्त्याऽस्मा अन्नदायान्नं राध्यते यथादत्तमुपतिष्ठत इत्यर्थः । एवं मध्यतो मध्यमे वयसि मध्यमेन चोपचारेण । तथाऽन्ततोऽन्ते वयसि जघन्येन चोपचारेण परिभवेन तथैवास्मै राध्यते संसिध्यत्यन्नम् । य एवं वेद य एवमन्नस्य यथोक्तं माहात्म्यं वेद तद्दानस्य यथोक्तं फलमुपनमेत् । इदानीं ब्रह्मण उपासनप्रकार उच्यते । क्षेम इति वाचि । क्षेमो नामोपात्तपरिरक्षणं ब्रह्म वाचि क्षेमरूपेण प्रतिष्ठितमित्युपास्यम् । योगक्षेम इति योगोऽनुपात्तस्योपादानम् । तौ हि योगक्षेमौ प्राणापानयोः सतोर्भवतो यद्यपि तथाऽपि न प्राणापाननिमित्तावेव किं तर्हि ब्रह्मनिमित्तौ । तस्माद्ब्रह्म योगक्षेमात्मना प्राणापानयोः प्रतिष्ठितमित्युपास्यम् । एवमुत्तरेष्वन्येषु तेन तेनाऽऽत्मना ब्रह्मैवोपास्यं कर्मणो ब्रह्मनिर्वर्त्यत्वाद्धस्तयोः कर्मात्मना ब्रह्म प्रतिष्ठितमित्युपास्यम् । गतिरिति पादयोः । विमुक्तिरिति पायौ । इत्येता मानुषीर्मनुष्येषु भवा मानुष्यः समाज्ञाः । आध्यात्मिक्यः समाज्ञा ज्ञानानि विज्ञानान्युपासनानीत्यर्थः । अथानन्तरं दैवीर्दैव्यो देवेषु भवाः समाज्ञा उच्यन्ते । तृप्तिरिति वृष्टौ । वृष्टेरन्नादिद्वारेण तृप्तिहेतुत्वाद्ब्रह्मैव तृप्त्यात्मना वृष्टौ व्यवस्थितमि-

मिति विद्युति। यश इति पशुषु । ज्योतिरिति नक्षत्रेषु। प्रजातिरमृतमानन्द इत्युपस्थे । सर्वमित्याकाशे । तत्प्रतिष्ठेत्युपासीत । प्रतिष्ठावान्भवति । तन्मह इत्युपासीत । महान्भवति । तन्मन इत्युपासीत । मानवान्भवति। तन्नम इत्युपासीत । नम्यन्तेऽस्मै कामाः । तद्ब्रह्मेत्युपासीत । ब्रह्मवान्भवति । तद्ब्रह्मणः परिमर

त्युपास्यम्। तथाऽन्येषु तेन तेनाऽऽत्मना ब्रह्मैवोपास्यम्! तथा बलरूपेण विद्युति। यशोरूपेण पशुषु। ज्योतीरूपेण नक्षत्रेषु । प्रजातिरमृतममृतत्वप्राप्तिः पुत्रेण ऋणविमोक्षद्वारेणाऽऽनन्दः सुखमित्येतत्सर्वमुपस्थनिमित्तं ब्रह्मैवानेनाऽऽत्मनोपस्थे प्रतिष्ठितमित्युपास्यम् । सर्वं ह्याकाशे प्रतिष्ठितमतो यत्सर्वमाकाशे तद्ब्रह्मैवेत्युपास्यम्। तच्चाऽऽकाशं ब्रह्मैव । तस्मात्तत्सर्वस्य प्रतिष्ठेत्युपासीत। प्रतिष्ठागुणोपासनात्प्रतिष्ठावान्भवति। एवं पूर्वेष्वपि । यद्यत्तदधीनं फलं तद्ब्रह्मैव तदुपासनात्तद्वान्भवतीति द्रष्टव्यम् । श्रुत्यन्तराच्च तं यथा यथोपासते तदेव भवतीति। तन्मह इत्युपासीत । महो महत्त्वगुणवत्तदुपासीत । महान्भवति । तन्मन इत्युपासीत । मननं मनो मानवान्भवति मननसमर्थो भवति । तन्नम इत्युपासीत। नमनं नमो नमनगुणवत्तदुपासीत । नम्यन्ते प्रह्वीभवन्त्यस्मा उपासित्रे कामाः काम्यन्त इति भोग्या[1] विषया इत्यर्थः । तद्ब्रह्मेत्युपासीत । ब्रह्म परिवृढतममित्युपासीत। ब्रह्मवांस्तद्गुणो भवति । तद्ब्रह्मणः परिमर इत्युपासीत । ब्रह्मणः परिमरः परिम्रियन्तेऽस्मिन्पञ्च देवता विद्युद्वृष्टिश्चन्द्रमा आदित्योऽग्निरित्येताः । अतो वायुः परिमरः श्रुत्यन्तरप्रसिद्धेः। स एष एवायं वायुराकाशेनानन्य इत्याकाशो ब्रह्मणः परिमरस्तमाकाशं वाय्वात्मानं ब्रह्मणः परिमर इत्युपासीत । परि

उपासनमपि फलानभिसंधिनाऽनुष्ठितं बुद्धिशुद्धिद्वारेण ब्रह्मज्ञानायोपकरोतीत्युक्तं मुख्याविकारिणस्त्वपवादायोपकरिष्यति । यत्र वागादौ यत्फलं कार्यं क्षेमादीत्यर्थः । महानिति । प्रजादिभिः। ब्रह्मवानिति । स्थूलभोगसाधनवान्विराडिवेत्यर्थः । श्रुत्यन्तरप्रसिद्धेरिति । य एवमेताः पञ्च देवता वायुर्वाव संवर्ग इत्यादिश्रुत्यन्तराद्ब्रह्मणः संहर्तृत्वं वायुद्वारकमिति वायुर्ब्रह्मणः परिमरः संहारसाधनमित्यर्थः। तत्कथं परिमरगु-

---

१ क. ङ. छ. ०भोग्यवि०।

इत्युपासीत । पर्येणं म्रियन्ते द्विषन्तः सपत्नाः । परि येऽप्रिया भ्रातृव्याः ।

एनमेवंविदं प्रतिस्पर्धिनो द्विषन्तोऽद्विषन्तोऽपि सपत्ना यतो भवन्त्यतो विशेष्यन्ते द्विषन्तः सपत्ना इति । य एनं द्विषन्तः सपत्नास्ते परिम्रियन्ते प्राणाञ्जहति । किंच ये चाप्रिया अस्य भ्रातृव्या अद्विषन्तोऽपि ते च परिम्रियन्ते । प्राणो वा अन्नं शरीरमन्नादमित्यारभ्याऽऽकाशान्तस्य कार्यस्यैवान्नान्नादत्वमुक्तम् । उक्तं नाम किं तेन तेनैतत्सिद्धं भवति कार्यविषय एव भोज्यभोक्तृत्वकृतः संसारो न त्वात्मनीति । आत्मनि तु भ्रान्त्योपचर्यते । नन्वात्माऽपि परमात्मनः कार्यं ततो युक्तस्तस्य संसार इति । न । असंसारिण एव प्रवेशश्रुतेः । तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदित्याकाशादिकारणस्य ह्यसंसारिण एव परमात्मनः कार्येऽनुप्रवेशः श्रूयते । तस्मात्कार्यानुप्रविष्टो जीव आत्मा पर एवासंसारी । सृष्ट्वाऽनुप्राविशदितिसमानकर्तृत्वोपपत्तेश्च । सर्गप्रवेशक्रिययोश्चैकश्चेत्कर्ता ततः क्त्वाप्रत्ययो युक्तः । प्रविष्टस्य तु भावान्तरापत्तिरिति चेन्न । प्रवेशस्यान्यार्थत्वेन प्रत्याख्यातत्वात् । अनेन जीवेनेति विशेषश्रुतेर्धर्मान्तरेणानुप्रवेश इति चेन्न । तत्त्वमसीति पुनस्तद्भावोक्तेः । भावान्तरापन्नस्यैव तदपोहार्था संपदिति चेन्न । तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसीति सा-

---

णतयाऽऽकाशोपासनं सिध्यतीत्यत आह । **स एष इति** । एवं मन्दाधिकारिगोचरमुपासनजातमध्यारोपावस्थायामुपदिश्यापवाददृष्टिमभिप्रेत्याऽऽह । **प्राणो वा अन्नमित्यादिना ।**

भोक्तृत्वादिलक्षणः संसारः कार्यगोचर इति वदतैव जीवस्यानौपाधिकं संसारित्वमिष्टं तस्यापि कार्यत्वादिति भागवतानां मतमुद्भाव्य दूषयति । **नन्वात्माऽपीत्यादिना ।** छान्दोग्यश्रुत्यनुसारेण विकारात्मना प्रवेशमाशङ्क्य वाक्यशेषविरोधमाह । **अनेन जीवेनेत्यादिना ।** भ्रान्त्या देहादिभावमापन्नस्य जीवस्य ब्रह्मव्यतिरिक्तस्यैव ब्रह्मदृष्टिरुपदिश्यते संसारित्वापोहार्था । मातृबुद्धिरिव परयोषिति रागापोहार्था । अतस्तत्त्वमसीत्युपदेशस्यान्यार्थत्वान्न जीवस्य पारमार्थिकमसंसारिब्रह्मात्मत्वमित्याशङ्क्य तद्दूषयति । **भावान्तरापन्नस्येत्यादिना ।** अबाधिततत्पदमुख्यसामानाधिकरण्यविरोधान्न ब्रह्मणि जीवे

---

१ क. ग. °दत:तव. ।

स यश्चायं पुरुषे। यश्चासावादित्ये। स एकः। स य एवंवित्। अस्माल्लोकात्प्रेत्य। एतमन्नमयमात्मानमुपसंक्रम्य। एतं

मानाधिकरण्यात्। दृष्टं जीवस्य संसारित्वमिति चेन्न। उपलब्धुरनुपलभ्यत्वात्। संसारधर्मविशिष्ट आत्मोपलभ्यत इति चेन्न। धर्माणां धर्मिणोऽव्यतिरेकात्कर्मत्वानुपपत्तेः। उष्णप्रकाशयोर्दाह्यप्रकाश्यत्वानुपपत्तिवत्त्रासादिदर्शनाद्दुःखित्वाद्यनुमीयत इति चेन्न। त्रासादेर्दुःखस्य चोपलभ्यमानत्वान्नोपलब्धृधर्मत्वम्। कापिलकाणादादितर्कशास्त्रविरोध इति चेन्न। तेषां मूलाभावे वेदविरोधे च भ्रान्तत्वोपपत्तेः। श्रुत्युपपत्तिभ्यां च सिद्धमात्मनोऽसंसारित्वम्। एकत्वाच्च कथमेकत्वमित्युच्यते।

स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एक इत्येवमादि पूर्ववत्सर्वम्। अन्नमयादिक्रमेणाऽऽनन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्यैतत्साम गायन्नास्ते। सत्यं ज्ञानमित्यस्या ऋचोऽर्थो व्याख्यातो विस्तरेण तद्विवरणभूतयाऽऽनन्द-

ब्रह्मत्वसंपादनार्थत्वं कल्पयितुं न शक्यत इत्यर्थः। संसारित्वग्राहकप्रत्यक्षविरोधादबाधितत्वमसिद्धमित्याह। **दृष्टमिति।** सर्वप्रमाणानामनुग्राहकस्तर्क इष्यते। आत्मनश्च संसारधर्मवत्त्वस्य तर्कापरिशुद्धत्वात्तत्प्रत्यक्षस्य भ्रान्तत्वान्न शास्त्रज्ञानबाधकत्वं संभवतीत्याह। **नेति।** सुखादेरुपलभ्यत्वान्नोपलब्धृधर्मत्वं संभवति रूपादिवदित्यर्थः। संसारित्वग्राहकं यद्यपि प्रत्यक्षप्रमाणं न भवति तथाऽपि संसारधर्मविशिष्ट आत्मा स्वचैतन्येनोपलभ्यत इति स्वानुभवविरोधान्न शाब्दमसंसारित्वज्ञानं प्रमाणमिति चेन्नैतदपि युक्तं कर्मत्वकर्तृत्वविरोधादित्यर्थः। प्रत्यक्षविरोधाभावेऽप्यनुमानविरोधो भविष्यतीत्याह। **त्रासादीति।** त्रासादि साश्रयं कार्यत्वाद्घटवदन्यस्याऽऽश्रयस्यासंभवादात्मैव तदाश्रयोऽनुमीयत इति न वाच्यमुपलभ्यो नोपलब्धुर्धर्मो रूपादिवदिति व्याप्त्यन्तरविरोधादध्यासादपि कार्यदर्शनसंभवादित्यर्थः। जीवस्य ब्रह्मात्मत्वं प्रतिपादयतः शास्त्रस्य तर्कशास्त्रविरोधादप्रामाण्यमाशङ्क्य दूषयति। **कापिलेत्यादिना।** तर्कशास्त्रस्य श्रुतेश्च विरुद्धाव्यभिचारित्वेन प्रामाण्यसंशयोऽपि नाऽऽशङ्कनीय इत्याह। **श्रुत्युपपत्तिभ्यां चेति।** किंच तार्किकेणापीश्वराधीनं जीवस्य सुखित्वं दुःखित्वं च निरूपणीयं न तन्निरूपयितुं शक्यते। स्वात्मनीश्वरस्य सुखदुःखहेतुत्वासंभवादित्यभिप्रेत्याऽऽह। **एकत्वाच्चेति।**

स य इत्यादिपदव्याख्यानमुपेक्ष्योपसंक्रमणसामगानयोरेककर्तृत्वमन्वयप्रदर्शनेन दर्शितमिदानीं वल्लीसमाप्तिपर्यन्तस्य ग्रन्थस्य तात्पर्यं वृत्तकीर्तनेनाऽऽह। **सत्यं ज्ञानमित्यादिना।** अविद्यालेशवशेन द्वैतावभासमनुभवन्विद्वान्सर्वस्याऽऽत्माऽहमिति मन्यमानो-

१ क. ०त्वाद्धर्म०। २ ख. ग. च. ञ. ट. ०लभ्यं नो०।

प्राणमयमात्मानमुपसंक्रम्य । एतं मनोमयमात्मानमुपसंक्रम्य । एतं विज्ञानमयमात्मानमुपसंक्रम्य । एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्य । इमाँल्लोकान्कामान्नी कामरूप्यनुसंचरन् । एतत्साम गायन्नास्ते । हा३वु हा३वु हा३वु अहमन्नमहमन्नमहमन्नम् । अहमन्नादो३ऽहमन्नादो३ऽ-

वल्ल्या सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चितेति तस्य फलवचनस्यार्थविस्तारो नोक्तः । के ते किंविषया वा सर्वे कामाः कथं वा ब्रह्मणा सह समश्नुत इत्येतद्वक्तव्यमितीदमिदानीमारभ्यते । तत्र पितापुत्राख्यायिकायां पूर्वविद्याशेषभूतायां तपो ब्रह्मविद्यासाधनमुक्तम् । प्राणादेराकाशान्तस्य च कार्यस्यान्नान्नादत्वेन विनियोगश्चोक्तः । ब्रह्मविषयोपासनानि च । ये च सर्वे कामाः प्रतिनियतानेकसाधनसाध्या आकाशादिकार्यभेदविषया एते दर्शिताः । एकत्वे पुनः कामकामित्वानुपपत्तिः । भेदजातस्य सर्वस्याऽऽत्मभूतत्वात् । तत्र कथं युगपद्ब्रह्मस्वरूपेण सर्वान्कामानेवंवित्समश्नुत इत्युच्यते । सर्वात्मत्वापत्तेः । कथं सर्वात्मत्वापत्तिरित्याह । पुरुषादित्यस्थात्मैकत्वविज्ञानेनापोह्योत्कर्षापकर्षावन्नमयाद्यात्मनोऽविद्याकल्पितान्क्रमेण संक्रम्याऽऽनन्दमयान्तान्सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मादृश्यादिधर्मकं स्वाभाविकमानन्दमजममृतमभयमद्वैतं फलभूतमापन्न इमाँल्लोकान्भूरादीननुसंचरन्निति व्यवहितेन संबन्धः । कथमनुसंचरन् । कामान्नी कामतोऽन्नमस्येति कामान्नी । तथा कामतो रूपाण्यस्येति कामरूपी । अनुसंचरन्सर्वात्मनेमाँल्लोकानात्मत्वेनानुभवन् । किमेतत्साम गायन्नास्ते । समत्वाद्ब्रह्मैव साम सर्वानन्यरूपं गायञ्शब्दयन्नात्मैकत्वं प्रख्यापयँल्लोकानुग्रहार्थं तद्विज्ञानफलं चातीव कृतार्थत्वं गायन्नास्ते तिष्ठति । कथम् । हा३वु हा३वु हा३वु । अहो इत्येतस्मिन्नर्थेऽत्यन्तविस्मयख्यापनार्थम् । कः पुनरसौ विस्मय इत्युच्यते । अद्वैत आत्मा निरञ्जनोऽपि सन्नहमेवान्नमन्नादश्च । किंचाहमेव श्लोककृत् ।

णिमाद्यैश्वर्यभुजां योगिनां यत्कामान्नत्वं कामरूपत्वं च ममैवेति पश्यन्युगपत्सर्वान्विषयानन्दानश्नुत इत्युपचर्यत इत्याह । सर्वात्मत्वापत्तेरिति । प्रथमजो हिरण्यगर्भोऽ-

१ ख. ठ. °त्मत्वोपप° । २ ख. ठ. °त्मत्वोपप° ।

हमन्नादः। अह ३ श्लोककृदह ३ श्लोककृदह ३ श्लोककृत्। अहमस्मि प्रथमजा ऋता३स्य। पूर्वं देवेभ्यो अमृतस्य ना३भायि। यो मा ददाति स इदेव मा३वाः। अहमन्नमन्नमदन्तमा३द्मि। अहं विश्वं भुवनमभ्यभवा३म्। सुवर्न ज्योतीः।

श्लोको नामान्नान्नादयोः संघातस्तस्य कर्ता चेतनावान्। अन्नस्यैव वा परार्थस्यान्नादार्थस्य सतोऽनेकात्मकस्य पारार्थ्येन हेतुना संघातकृत्। त्रिरुक्तिर्विस्मयत्वख्यापनार्था। अहमस्मि भवामि। प्रथमजाः प्रथमजः प्रथमोत्पन्नः। ऋतस्य सत्यस्य मूर्तामूर्तस्यास्य जगतो देवेभ्यश्च पूर्वममृतस्य नाभिरमृतत्वस्य नाभिर्मध्यं मत्संस्थममृतत्वं प्राणिनामित्यर्थः। यः कश्चिन्मा मामन्नमन्नार्थिभ्यो ददाति प्रयच्छत्यन्नात्मना ब्रवीति स इदित्थमेवमविनष्टं यथाभूतमावा अवतीत्यर्थः। यः पुनरन्यो मामदत्वाऽर्थिभ्यः काले प्राप्तेऽन्नमत्ति तमन्नमदन्तं भक्षयन्तं पुरुषमहमन्नमेव संप्रत्यद्मि भक्षयामि। अत्राऽऽहैवं तर्हि बिभेमि सर्वात्मत्वप्राप्तेर्मोक्षादस्तु संसार एव यतो मुक्तोऽप्यहमन्नभूत आद्यः स्यामन्नस्यैवं मा भैषीः संव्यवहारविषयत्वात्सर्वकामाशनस्यातीत्यायं संव्यवहारविषयमन्नान्नादादिलक्षणमविद्याकृतं विद्यया ब्रह्मत्वमापन्नो विद्वांस्तस्य नैव द्वितीयं वस्त्वन्तरमस्ति यतो बिभेत्यतो न भेतव्यं मोक्षात्। एवं तर्हि किमिदमाह। अहमन्नमहमन्नाद इत्युच्यते। योऽयमन्नान्नादादिलक्षणः संव्यवहारः कार्यभूतः स संव्यवहारमात्रमेव न परमार्थवस्तु। स एवंभूतोऽपि ब्रह्मनिमित्तो ब्रह्मव्यतिरेकेणासन्निति कृत्वा ब्रह्मविद्याकार्यस्य ब्रह्मभावस्य स्तुत्यर्थमुच्यते। अहमन्नमहमन्नमहमन्नम्। अहमन्नादोऽहमन्नादोऽहमन्नाद इत्यादि। अतो भयादिदोषगन्धोऽप्यविद्यानिमित्तोऽविद्योच्छेदाद्ब्रह्मभूतस्य नास्तीत्यहं विश्वं समस्तं भुवनं भूतैः संभजनीयं ब्रह्मादिभिर्भवन्तीति वाऽस्मिन्भूतानीति भुवनमभ्यभवामभिभवामि परेणेश्वरेण स्व-

---

स्यहम्। स्तुतिस्तावद्विद्वानार्था[1]। देवेभ्यः स्वव्यष्टिरूपेभ्यः पूर्वं विराड्रूपमेवेत्यर्थः। आवा इति। लोण्मध्यमपुरुषैकवचनम्। पौनःपुन्येनेत्येवं[2] मत्वाऽऽख्यातेषु निपात्यत इत्यव-

---

१ ज. ठ. °वदादरार्था। ञ. °वदनादरार्था। २ क. ख. ग. च. °वं सर्वाख्यातेषु। ज. °वं सत्त्वाख्यातेषु।

य एवं वेद । इत्युपनिषत् । इति दशमः खण्डः ॥ १० ॥

भृगुस्तस्मै यतो विशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति त्रयोदशान्नं प्राणो मनो विज्ञानमिति विज्ञाय तं तपसा द्वादश द्वादशाऽऽनन्द इति सैषा दशान्नं न निन्द्यात्प्राणः शरीरमन्नं न परिचक्षीताऽऽपो ज्योतिरन्नं बहु कुर्वीत पृथिव्यामाकाश एकादशैकादश । न कंचनैकषष्टिर्दश भृगुर्य एवं वेद पञ्चदश ।

सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै । तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहै ।

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः । हरिः ओम् ।

इति भृगुवल्ली ।

इति तैत्तिरीयोपनिषत्संपूर्णा ॥

रूपेण । सुवर्न ज्योतीः सुवरादित्यो नकार उपमार्थे । आदित्य इव सकृद्विभातमस्मदीयं ज्योतीर्ज्योतिःप्रकाश इत्यर्थः । इति वल्लीद्वयविहितोपनिषत्परमात्मज्ञानं तामेतां यथोक्तामुपनिषदं शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वा भृगुवत्तपो महदास्थाय य एवं वेद तस्येदं फलं यथोक्तमोमिति । इति दशमः खण्डः ॥ १० ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्गोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य शंकरभगवतः कृतौ तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्ये तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ समाप्तं चेदं तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यम् । ॐ तत्सत् ।

तीति व्याख्यातम् । अभिभवामि । उपसंहरामीत्यर्थः । ईश्वरात्मत्वाज्ञानेनाहंबाधेऽद्वैतं ततो नास्ति भयकारणमित्यर्थः । नकार इवार्थे । इति दशमः खण्डः ॥ १० ॥

तैत्तिरीयकभाष्यस्य शांकरस्य द्रढीयसः ।
स्फुटार्थबोधकामेभ्यो निरमायि सुटिप्पणम् ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यश्रीभगवदानन्दज्ञानविरचितायां तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यटीकायां तृतीयोऽध्यायः ॥३॥ समाप्ता चेयं तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यटीका ॥ ॐ तत्सत् ॥

शङ्करानन्दकृता तैत्तिरीयोपनिषद्दीपिका ।

वक्ष्येऽधुना शङ्कर-विश्वरूपवाचा विनिर्णीतसमस्तवाक्यम् ।
कृष्णं यजुस्तित्तिरिनामचिन्हं पदार्थशुद्ध्यर्थमतीव सार्थम् ॥ १ ॥

कर्माणि विचित्राणि नित्यादिलक्षणानि पूर्वमुक्तानि तैर्निश्श्रेयसमपश्यन्ब्रह्मज्ञानायोपनिषदमारभमाणो वेदो ब्रह्मज्ञाने च महतामपि देवैः क्रियमाणान्विघ्नानवलोक्य तत्प्रशान्तये ब्रह्मविद्यार्थिनेदं पठनीयमित्यभिप्रायेण प्रथमं पठति । शं सुखं नोऽस्मभ्यं मित्रः प्राणवृत्तेरह्नश्चाभिमानिनी देवता शं सुखं वरुणोऽपानवृत्तेरात्रेश्चाभिमानिनी देवता न इत्यनुषङ्गः । शं नो व्याख्यातम् । भवतु भूयात् । इदं पदं शंपदेन सर्वत्र सम्बध्यते । अर्यमा चक्षुष आदित्यमण्डलस्य चाभिमानिनी देवता । शं नो व्याख्यातम् । इन्द्रो बाह्वोर्बलस्य चाभिमानिनी देवता । बृहस्पतिःवाचि बुद्धौ चाभिमानिनी देवता । शं न इत्यनुषङ्गः । शं नो व्याख्यातम् । विष्णुः पादाभिमानिनी देवता तद्विशेषणं उरुक्रमः उरु प्रचुरं क्रमणं यस्य स उरुक्रमः सर्वव्यापीत्यर्थः । अथवा स्वतन्त्रमिदं पदमुरुक्रमो विराट् सर्वान्नाभिमानिनी देवता । शं न इत्यनुषङ्गः ।

एवं स्थूलसूक्ष्माभिमानिनीर्देवताः प्रार्थ्येदानीमव्याकृतज्ञानक्रियाशक्त्यभिमानिनीं देवतां नमस्करोति । नमो नमस्कारः । ब्रह्मणेऽव्याकृताभिमानिने । तस्यानुत्पादितकार्यस्याकिञ्चित्करत्वात् कार्याभिमानिनं तदभिन्नं पुनर्नमस्करोति । नमो नमस्कारः । ते तुभ्यं वायो हे क्रियाशक्तिप्रधानज्ञानक्रियाशक्ते । ननु-प्रतिपाद्यस्यैव नमस्कारः करणीयो न चाहं प्रतिपाद्य इत्यत आह । त्वमेव ज्ञानक्रियाशक्त्यभिमान्येव नत्वन्यत् प्रत्यक्षं शास्त्रस्य प्रत्यक्षं स्वयंप्रकाशमानत्वेन बुद्ध्यादेः साक्षित्वेन वा ब्रह्म अव्याकृताभिमानिदेशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यस्वरूपं असि भवसि । ननु-यद्यहं ब्रह्म किं तवेत्यत आह । त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्म कार्याभिमानिनमेव भवन्तं स्वयंप्रकाशं कारणाभिमानिस्वरूपं वदिष्यामि त्वं ब्रह्मासीति गुरुणोक्ते कार्यकारणाभिमानिचैतन्ययोरैक्यमवगत्य अहं ब्रह्मास्मीति वदिष्यामि कथयिष्यामि । ननु-इदमुपचरितं मां प्रति भवतोच्यत-इत्यत आह । ऋतं अनुपचरितं वदिष्यामि कथयिष्यामि । ननु-भवताऽनुपचरितेऽप्युच्यमाने नैतादृशं वस्तु वृत्तमित्यत आह । सत्यं इदं सर्वं यदयमात्मा । एकमेवाद्वितीयम् ।

१ ख. ग. कृत्स्नं । २ ख. °णोक्तं ।

नेह नानाऽस्ति किञ्चन । तत्त्वमसि । अहं ब्रह्मास्मि इत्यादिशास्त्रेभ्य ऐक्यमवगम्यमानमबाधितं वस्तुस्वरूपमुलूकनिशावन्न ममैवेदमृतं किन्तु सर्वप्रमाणसिद्धमबाधितस्वरूपमित्यर्थः । वदिष्यामि कथयिष्यामि यस्मात् तत् तस्मात् मां भवन्तं ब्रह्मरूपेण प्रतिपादयन्तं अवतु कार्य-कारणोपाधिर्भवान्पालयतु ।

ननु-भवतः शिष्यस्य वाक्काय-मनसां प्रसन्नानामध्यात्मादिदुःखैरनुपघातोऽस्तु गुरोश्च विपर्ययः । मङ्गलाचरणे तात्पर्यहीनत्वात्-इत्याशङ्क्य गुरुविषयेऽपि स्वयं प्रार्थयते । यस्माद्गुरुमन्तरेण न विद्या लभ्या शिष्येण तत् तस्मात् वक्तारं वा विद्यायाः कथयितारं गुरुमित्यर्थः अवतु पालयतु । यस्मादनन्तरं तस्मादिति पठित्वा श्रौतं तच्छब्दद्वयमपि ब्रह्मपरं वा व्याख्येयम् । तच्छब्दरहितं वाक्यद्वयं गुर्वात्मनो रक्षायामादरार्थमुपक्रमविपर्ययेणाध्येति । अवतु मां अवतु वक्तारं व्याख्यातम् । यद्यपि गुरुर्ब्रह्मावबोधेन ब्रह्मैव शिष्यश्च साधनचतुष्टयसंपन्नः स्वयमप्रमत्तस्तथापि दैवकृतानामतिसूक्ष्माणामपराधानां भूयसां सत्त्वेनाध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकदुःखागमनाद्ब्रह्मविद्योत्पादस्य विघातः स्याच्छिष्यस्य । ततो दुःखत्रयविघातार्थं त्रिः शान्तिपदं पठति शान्तिः शान्तिः शान्तिः वाक्काय-मनसामन्येन्द्रियाणां त्रिविधमपि दुःखमुपरतिं गच्छतु । ब्रह्मविद्याधिकारिणो ममेत्यर्थः ।

यद्यपीतःपरं ब्रह्मविदाप्नोति परं इत्येवोपक्रमणीयं तथाप्यत्यन्तबहिर्मुखस्य नात्मावगतिरित्यन्तर्मुखत्वं संपादयितुं फलेन प्रलोभ्य कानिचिदुपासनानि प्रथमत उच्यन्ते । नन्वेवं चेत् अथातः संहिताया इत्याद्यारम्भणीयं न पुनः शीक्षां इत्यादिकम् । सत्यम् । तथाप्युपनिषदामर्थज्ञानप्राधान्याद्यथाकथञ्चित्पाठेनार्थज्ञानं करणीयं-इतिशङ्कानिवारणार्थं शीक्षां इत्यादिकं प्रथमं पठ्यते । न पुनरन्यः कश्चनोपयोगः । शीक्षां यथास्मिन्नेव पदे शिक्षामित्येवं शिकार एकमात्रमुच्चार्यमाणेऽर्थाधिगतिर्न पुनर्वैदिकी पाठशुद्धिः । न च वेदे तत्तद्वर्णस्वरादिहीनस्य पदस्य वाक्यस्य वोपादेयार्थो भवति प्रत्युत दृष्टोऽर्थविनाशस्तत्तदुपनिषदामपि वेदत्वात्तत्तच्छाखापाठक्रमसिद्धवर्णस्वरादियुक्तपदाद्युच्चारणेनार्थज्ञानं करणीयमित्येतदर्थं छान्दस्या प्रक्रियया शीक्षामितिपाठः। शिक्ष्यन्तेऽनया वर्णादयः शिक्ष्यन्त इति वर्णादय एव वा शिक्षा तां शिक्षां व्याख्यास्यामः । विविधमासमन्ताद्व्यक्तं कथयिष्यामः । वर्णोऽकारादिः । स्वर उदात्तादिः । मात्रा ह्रस्वादिः । बलं प्राण-स्थान-प्रयत्नैः । साम समताद्रुत-विलम्बितात्यधिकातिन्यू-

१ (ख.) °दनस्य । २ ग. °ध्यादिति°।

नादिवर्जनेनैकरूपतयोच्चारणं व्याघ्रीपुत्रहरणवदपीडनमित्यर्थः। सन्तानः सन्ततिः संहिताया नियतक्रमं पदं वाक्यं वेत्यर्थः। इति समाप्तौ। शिक्षाया उक्तः कथितः शीक्षाध्यायः शीक्षाऽधीयतेऽवगम्यतेऽनेनेति शीक्षाध्यायः ॥१॥

इदानीं देहलीप्रदीपन्यायेनोक्तवक्ष्यमाणयोः साधारणं मङ्गलाचरणं करोति शिष्यरूपो वेदः शिष्यशिक्षार्थम्। सह समं नौ आवयोर्गुरुशिष्ययोः। यशः। अस्यायं शिष्योऽस्यायं गुरुरित्यध्यापनाध्ययनजन्या कीर्तिरस्त्विवतिशेषो वक्ष्यमाणे च। सह नौ व्याख्यातम्। ब्रह्मवर्चसं ब्रह्म ब्राह्मणत्वजातिः तदीयं तेजो ब्रह्मवर्चसं स्वाश्रमानुष्ठानपरौ दीर्घायुष्मन्तावावां भूयास्वेत्यर्थः। अथ शीक्षाध्यायकथनानन्तरम्। अतः कृतमङ्गलानामपि नान्तर्मुखत्वमन्तरेण ब्रह्मज्ञानोत्पत्तिरस्मात्कारणात्। संहितायाः नियतक्रमपदवाक्यरूपायाः। उपनिषदं सामीप्येन नितरामिष्टार्थगमकत्वादनिष्टस्य शिथिलीकृत्य विनाशकारित्वाच्च तद्विषया बुद्धिरुपनिषत् ताम्। व्याख्यास्यामो व्याख्यातम्। पञ्चसु पञ्चसंख्याक्रान्तेषु अधिकरणेषु आधारेषु। अधिकरणान्याह। अधिलोकं लोकमधिकृत्य। अधिज्यौतिषं ज्योतिरधिकृत्याधिज्योतिरधिज्योतिरेवाधिज्यौतिषम्। अधिविद्यं विद्यामधिकृत्य। अधिप्रजं प्रजां पुत्रादिसन्ततिमधिकृत्य। अध्यात्ममात्मानं शरीरमधिकृत्य। ता अधिलोकाद्याः। महासंहिताः पद-वाक्यसंहितासु चिन्त्यमाना महत्यः संहिता महासंहिताः। इति अनेन प्रकारेण। आचक्षते आसमन्ताद्व्यक्तं कथयन्ति संहिताविदः।

अथ तासां महासंहितात्वकथनानन्तरम्। अधिलोकं व्याख्यातम्। संहिताया उपनिषदं व्याख्यास्याम इतीदमत्र वक्ष्यमाणेष्वपि चतुर्षु पर्यायेष्वनुवर्तते। पृथिवी प्रसिद्धा भूः। पूर्वरूपं पूर्वस्य पूर्ववर्णस्य रूपं स्वरूपं पूर्ववर्णे पृथिवीदृष्टिः करणीयेत्यर्थः। द्यौः स्वर्गलोक उत्तररूपमुत्तरवर्णस्य स्वरूपमुत्तरवर्णे स्वर्गलोकदृष्टिः करणीयेत्यर्थः। आकाशोऽन्तरिक्षलोकः सन्धिर्भू-स्वर्गलोकौ सन्धीयेते अस्मिन्निति संधिर्मध्यं पूर्वोत्तरवर्णयोरन्तरालेऽन्तरिक्षदृष्टिः करणीयेत्यर्थः। वायुर्जगत्प्राणस्त्रिलोक्युदरवर्ती सन्धानं सन्धीयेते पूर्वोत्तरे रूपे अनेनेति सन्धानं सम्बन्ध इत्यर्थः। पूर्वोत्तरवर्णयोः सम्बन्धे वायुदृष्टिः करणीयेत्यर्थः। यथा। इषेत्वेत्यत्र षकारस्योपरि योयमेकारः सोऽयं पृथिवीरूपः यश्चोपरितनस्तकारोऽसौ द्युलो-

* वर्णानामितिशेषः। यथा व्याघ्री स्वापत्यानि मुखे धृत्वा दशनाभिघातव्रणायकृत्वैव स्थलात् स्थलान्तरं नयति तथा स्थानादिषु पीडनमकृत्वैव वर्णोच्चारणं 'साम' शब्देन गृह्यत इति भावः।

† 'देहली' गृहद्वारासन्नप्रदेशः। तत्र निहितो दीपः द्वारान्तःप्रदेशं तद्बहिर्भूतं चत्वरं च प्रकाशयति तथेदं मङ्गलं उक्त-वक्ष्यमाणयोः साधारणं ज्ञेयमिति तात्पर्यम्।

कात्मकस्तयोर्वर्णयोर्मध्यदेश आकाशात्मकस्तस्मिन्देशे संहितानिमित्तो द्विर्भावेनापादितो योऽन्यस्तकारः स वाय्वात्मक इति ध्यायेत् । एवमुत्तरेष्वप्युपास्यावयवेषु चतुर्षु योज्यम् । इतिः समाप्त्यर्थः प्रकृतोपनिषदः । प्रकृतामुपनिषदमाह । अधिलोकं व्याख्यातम् ।

अथ चतुष्टयमपि स्वापेक्षया पूर्वोपासनानन्तर्यमाह । अग्निर्भौमः । आदित्यश्चन्द्रमण्डलम् । आपो नीराणि । विद्युत एव वैद्युतः अचिरप्रभवः । आचार्यो गुरुः अन्तेवासी शिष्यः । विद्या आचार्येणोच्यमाना । प्रवचनं गुरुशिष्ययोः प्रकर्षेणोच्चारणम् । विद्यायाः । माता जननी । पिता जनकः । प्रजा पुत्रादिः । प्रजननमुत्पत्तिः प्रजायाः । अधरा हनुः अधरोष्ठमारभ्य चुबुकफल्लकाक्रान्ता । उत्तरा हनुरुत्तरोष्ठमारभ्यानासमूलम् । वाक् वर्णोच्चारणशक्तं ताल्वादिस्थमिन्द्रियम् । जिह्वा प्रसिद्धा । अन्यत् पर्यायचतुष्टयेऽप्यन्त्यं पदं मुक्त्वा समानपाठं पूर्ववद्व्याख्येयम् । इतिः महासंहितापरिसमाप्त्यर्थः । इमा अधिलोकाद्या महासंहिता व्याख्याताः ।

इदानीं पञ्चानामपि फलमाह । योऽधिकारी । एवं पूर्वोत्तररूपेणैता अधिलोकाद्या महासंहिता व्याख्याता विविधमासमन्ताद्व्यक्तं कथिता वेद जानाति उपासीतेत्यर्थः । सन्धीयते सम्बध्यते । प्रजया पुत्रादिलक्षणया । पशुभिर्गवादिभिः । ब्रह्मवर्चसेन ब्राह्मणजात्युचितेन तेजसा । अन्नाद्येन अन्नं च तदाद्यं चान्नाद्यं तेन व्रीहियवादिनेत्यर्थः । सुवर्गेण स्वर्गेण । लोकेन कर्मफलेन प्रजादिभिः सम्पन्नो भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

अथ यः कश्चन दुर्मेधा नासौ मेधोत्पादनमन्तरेण ब्रह्म बोद्धुं शक्त इति मेधाकामस्य मेधाकरान् जपमन्त्रानाह । यः प्रसिद्ध ॐकारश्छन्दसां गायत्र्यादिच्छन्दस्विनामृगादिभेदानां ऋषभः श्रेष्ठः । विश्वरूपः सर्वरूपः पर्णेष्विव शङ्कुः सर्वस्मिञ्जगति व्यवस्थित इत्यर्थः । छन्दोभ्यः उक्तेभ्य ऋगादिभ्यः । अधि अधिकः सर्वव्यापकत्वात् । अमृतात् स्वयंप्रकाशमानादात्मनः । सम्बभूवोत्पत्तिमकरोत् । छन्दोभ्योऽमृतादिभिः सामानाधिकरण्यांगीकारेणाधिकः सम्यग्वर्तत इति व्याख्येयम् । सोऽमृतजः । छन्दःसारभूतः । मा माम् । इन्द्रः इन्द्रस्य परमात्मनो वाचकत्वादिन्द्रः । मेधया श्रुतधारणशक्त्या । स्पृणोतु प्रीणयतु मेधासम्पन्नं करोत्वित्यर्थः ।

मेधासम्पत्तेः फलभूतामाशिषमाह । अमृतस्य तज्जनकस्य ब्रह्मणोऽहं तदस्मीतितादात्म्येन । देव हे देव । स्वयंप्रकाशस्यात्मनः प्रकाशकत्वेन धारणः धारयिता भूयासं भवानि । मेधाप्राप्तेरपि शरीरारोग्यादिकमन्तरेणाभावात् अतस्तदपि प्रार्थयते । शरीरं स्थूलो विनाशी देहः । मे मम अधिकारिणः । विचर्षणं

१ ख. ग. °फलका°।

विचक्षणं नीरोगमित्यर्थः। भूयादितिपुरुषपरिणामेनात्र वक्ष्यमाणे चानुषङ्गः। जिह्वा वागिन्द्रियाधारभूता। मे मम अधिकारिणः। मधुमत्तमा जिह्वाया मधुत्वं प्रिय-हित-सत्यभाषित्वं वेदायतनं तद्यस्या अस्ति सा मधुमती। अतिशयेन मधुमती मधुमत्तमा। कर्णाभ्यां श्रोत्राभ्याम्। भूरि बहु। विश्रुवं व्यशृणवं आत्मसाक्षात्कारार्थं न श्रवणमस्तीत्यर्थः।

इदानीमोंकारस्यात्यन्तं ब्रह्मसामीप्यमाह। ब्रह्मणः सत्यज्ञानादिलक्षणस्य कोशः। खड्गस्येव व्याप्य व्यवस्थित आवरणविशेषः। यथा कोशः खड्गेन सम्भृत एवं ब्रह्मणा सम्भृतः प्रणवः। असि भवसि। एवम्भूतोऽप्यविद्यादृष्टिभिर्नावगन्तुं शक्यत इत्याह। मेधया लौकिकश्रुतधारणया बुद्ध्या। पिहित आवृतः। यस्मादेवङ्गुणकस्ततस्त्वं श्रुतं इदं सर्वं यदयमात्मा। अहं ब्रह्मास्मि इत्यादिश्रवणपथमागतम्। मे मम अधिकारिणः। गोपाय रक्षां कुरु। आत्मसाक्षात्कारफलावसानं कुर्वित्यर्थः।

मेधाविषयेऽर्थानुसन्धानपुरःसरं मन्त्रजपमुक्त्वा मेधावतोऽपि बहिर्मुखस्य निःश्रीकस्य न प्रत्यक्प्रवणता। ततः श्रीकामस्य श्रीकरान्मन्त्रान् प्रणवप्रतिपादकान्सहोमलिङ्गानाह। आवहन्ती समन्तात्प्रापयन्ती। वितन्वाना विविधं विस्तारयन्ती। कुर्वाणा कुर्वती। चीरमनेककालम्। अचीरमितिपदच्छेदे क्षिप्रमिति व्याख्येयम्। आत्मनः स्वस्याः। श्रियोऽवस्थानमितिशेषः। वासा ऽसि वस्त्राणि। मम अस्यार्थिनः। गावश्च प्रसिद्धाः। चकारोऽश्वादीनामनुक्तानां समुच्चयार्थः। अन्न-पाने च अद्यत इत्यन्नं पीयत इति पानं अन्नं च पानं चान्नपाने। चकार उक्तवासोगवान्न-पानसमुच्चयार्थः। सर्वदा अद्यारभ्यात्मसाक्षात्कारम्। आत्मनश्चिरं कुर्वाणा। वासआदिकं सर्वदा वहन्ती वितन्वाना च मम गृहेऽवस्थानं करोत्वितिशेषं पूरयित्वा व्याख्येयम्।

नन्वहं मेधाया दाता कथं श्रियो दातेत्यत आह। तत इति। यतो मेधाया दाता तस्मात् अयं भावः श्रीः प्राकृतैरपि राजादिभिर्दातुं शक्या। मेधा तु भवन्तमन्तरेण ब्रह्मणः कोशं न केनचिद्दातुं शक्या। ततोऽतिदुर्लभस्य मेधादेर्दातुर्ब्रह्मणः कोशस्य ॐकारस्य कियान् श्रीदानार्थमुद्यमः। मे मम श्रीकामस्य। श्रियं मद्गृहे यामात्मनश्चिरमवस्थानं कुर्वाणामन्नपानवस्त्रादीन्प्रापयन्तीं तामेव विस्तारयन्तीमावह प्रापय। लोमशां अजादिलोमभिर्लोमवतीं मण्डलचेतनबहुलामित्यर्थः। पशुभिः गवाश्वादिभिः। सह समम्। स्वाहा मदीया वाक्स्वशब्दवाच्यां श्रियमावहेति यामाह तां स्वाहैव स्वाहा। स्वाहेतिदर्शनाद्धोमार्थतास्य मन्त्रस्य वक्ष्यमाणानां चावगम्यते।

होमद्रव्याणि च स्वस्वगृह्येष्ववगन्तव्यानि। मन्त्रेण स्वस्थानि क्षीराज्यबिल्वादीनि वा। प्रणवात्मा च देवताऽग्न्यादिकं तु यथायोगमवगन्तव्यम्।

आ मा मां श्रीकामं यन्तु अयन्तु अत्रागच्छन्तु। ब्रह्मचारिणोऽध्ययनार्थिनो माणवकाः सर्वासु दिक्ष्ववस्थिताः। स्वाहा व्याख्यातम्। ब्रह्मचारिणामागमने प्रयोजनमाह। यशः-अत्र धर्मशब्देन धर्मो लक्षितो भवति। यशस्वी। जने लोके। असानि भवानि। स्वाहा व्याख्यातम्। अत्रापि प्रयोजनमाह। श्रेयानतिशयेन प्रशस्यः। वस्यसो वस्युमन्तरात्सकाशात्। वसु चात्र दैवं मानुषं वित्तम्। असानि भवानि। स्वाहा व्याख्यातम्। तत्रापि प्रयोजनमाह। तं ब्रह्मणः कोशभूतं। त्वा त्वामोंकारम्। भग समग्रधर्म-ज्ञान-वैराग्यैश्वर्य-यशः-श्रीणां निवासभूत। ओंकारो ब्रह्मकोशः भगस्तत्सम्बोधनम्। हे भग प्रविशानि प्रवेशं करवाणि। स्वाहा व्याख्यातम्।

ननु यदि मत्प्रविष्टस्त्वं तर्हि मत्तो भिन्नः समुद्रं प्रविष्टः समुद्रादिव भिन्नो मत्स्यः। तथा च तद्वदेव भवतो न कोऽपि पुरुषार्थ इत्यत आह। स मया प्रवेष्टव्यो ब्रह्मणः कोशभूतः। भवानोंकारः। मा मां तादात्म्येन त्वदुपासकम्। भग प्रविश स्वाहा प्रवेशं कुरु। आवयोरनुपचरितं तादात्म्यमस्त्वित्यर्थः। व्याख्यातमन्यत्। ननु त्वं कर्ता भोक्तेत्यादिसंसारधर्मवान् मयेश्वरेण कथमभिन्नः स्या- इत्यत आह। तस्मिन्मदभिन्न ओंकार ईश्वरे। सहस्रशाखे सहस्रमनन्ताः शब्दार्थात्मनो वृक्षस्य भवतः शब्दार्थविवर्तरूपाः शाखा यस्य स सहस्रशाखस्तस्मिन्। निभग हे भग। नेर्मृजिना संबन्धः। अहं वस्तुतस्त्वदभिन्न इदानीमविद्यापटलपिनद्धाक्ष उपासकः। त्वयि शब्दार्थरहित ॐकारे ब्रह्मणि अहं ब्रह्मास्मि इतिबोधेन मृजे निमार्ज्मि कर्तृत्वादिकमविद्याकृतं न वस्तुत-इतिज्ञानेनात्मानं परिशोधयामीत्यर्थः। स्वाहा व्याख्यातम्।

तथा च ब्रह्मचारिणामागमनं परम्परया मोक्षहेतुरित्युक्त्वेदानीं तदेव दृष्टान्ताभ्यां मन्त्रान्तरेण विशिनष्टि। यथा येन प्रकारेण। आपो नीरधाराः। प्रवता उच्चादेशात्पतन्त्यो निम्नदेशगामिन्य इत्यर्थः। प्रवतेतितृतीयापक्षे प्रवणवता मार्गेणेति व्याख्येयम्। यन्ति निम्नदेशं गच्छन्ति। अपां सेत्वादिना प्रतिबन्धो दृष्टस्ततो दृष्टान्तान्तरमाह। यथा दृष्टान्ते। मासाः पक्षद्वयात्मकाश्चैत्रादयः। अहर्जरं अहानि जरयति स्वकुक्षिनिक्षेपेण यः संवत्सरस्तम्। यन्तीत्यनुवर्तते। एवं दार्ष्टान्तिके मां श्रीकामम्। ब्रह्मचारिणश्छात्राः। धातः हे धातः सर्वस्रष्टृत्वात्प्रणवस्य धातृत्वम्। आयन्त्वागच्छन्तु। सर्वतः सर्वाभ्यो दिग्भ्यः। स्वाहा व्याख्यातम्।

---

१ ग. °योग्यम°।

नन्विदं सर्वं मत्तादात्म्यार्थं मम तव कः संबन्ध इत्यत आह । प्रतिवेशः स्वगृहसमीपस्थं गृहं प्रतिवेशः । तद्वच्चैतन्यरूपेण जीवोपाधेरतिसंनिहितत्वात्प्रणवश्चैतन्यात्मा प्रतिवेशः । असि भवसि । यतः ततः प्र मा मां त्वदुपासकं । भाहि प्रभाहि प्रकाशय आत्मानम् । प्रमापद्यस्व प्रपद्यस्व अहं ब्रह्मास्मीति साक्षात्कारबोधेन मद्रूपमागच्छेत्यर्थः । अत्र स्वाहान्ता अष्टौ मन्त्राः । एतैः सर्वैर्मन्त्रैरेकादशसंख्याकैरष्टभिः पाठ एव । स्वाहान्तैस्त्रिभिश्च होमार्थं स्वाहान्तत्वेन पठित्वा होमः करणीयः । जपस्तु यथापाठपठितैरित्यवगन्तव्यम् ॥३॥

पूर्वमोंकारस्य सहस्रशाखत्वमुक्तं तदेतत्प्रधानशाखासु सिद्धासु प्राधान्यं च भूरादिव्याहृतीनामस्मिन्प्रपञ्चे । ततो व्याहृतयो हृदिस्थाः । तासूपासनं स्वाराज्यफलमाह भूर्भूर्लोकः तत्स्थः प्रपञ्चो भूरिति शब्दाभिधेयः । भुवोऽन्तरिक्षंलोकः तत्स्थः प्रपञ्चो भुव इत्युच्यते । सुवः स्वर्गः तत्स्थः प्रपञ्चः सुवरित्युच्यते । इति अनेन प्रकारेण । वै स्मर्यमाणाः । एता इदानीमुक्ताः । तिस्रस्त्रिसंख्याकाः वेदत्रयात्मिकाः । व्याहृतयः अधिकारीष्टं विविधमासमन्ताद्धरन्ति प्रयच्छन्ति अधिकार्यनिष्टं वा विविधमासमन्ताद्धरन्ति विनाशयन्तीति व्याहृतयः । तासां भूर्भुवः सुवरितितिसृणाम् । उ अपि । ह किल । स्म प्रवेदयत इत्यनेन सम्बध्यते । एतां वक्ष्यमाणां चतुर्थीं चतुःसंख्यापूरणीम् । माहाचमस्यो महांश्चासौ चमसोपलक्षितानेकयागसंपन्नश्च महाचमसः तस्यापत्यं माहाचमस्यः । प्रवेदयते प्रकर्षेण निवेदितवान् ज्ञात्वोक्तवानित्यर्थः । ऋषेरनुस्मरणमुपासनार्थमिति संप्रदायविदः । तामाह । महस्तेजः स्वयंप्रकाशम् । इति अनेन प्रकारेण । आवेदने कः प्रकर्ष इत्यत आह । तत् महः । ब्रह्म देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यं तस्मिन्नियं दृष्टिः करणीयेत्यर्थः । यद्ब्रह्मेत्युक्तं स प्रसिद्धो वक्ष्यमाण आत्मा अस्मत्प्रत्ययालम्बनः प्रधानभूत इत्यर्थः । अङ्गान्युपसर्जनभूतानि । अन्या भूराद्या देवता व्याहृत्यधिष्ठात्र्यः । अहं महो ब्रह्मरूपमस्मि मम भूराद्या व्याहृतिदेवता अङ्गानीत्युपासनं करणीयमित्यर्थः ।

ननु भूरादिषु शब्देषु का देवता इत्याशङ्क्य व्याहृतीनामर्थमाह । भूः प्रथमा व्याहृतिः । इतिरनुकरणार्थः । वै स्मरणार्थम् । अयं प्रत्यक्षो लोको भूर्लोकः । भुव इत्यन्तरिक्षम् । सुवरित्यसौ लोकः । अन्तरिक्षं द्यावाभूम्योरन्तरालस्थो लोकः । असौ परोक्षो लोकः स्वर्गलोकः । भुवः-स्वरितिव्याहृतिपर्यायद्वयेऽपीतिशब्दावनुकरणार्थौ । महश्चतुर्थी व्याहृतिः । इतिरनुकरणार्थः । आदित्यश्चन्द्रमण्डलाभिमानी जगत्प्राणः आदित्यस्य महाव्याहृत्यात्मनोपा-

१ ग. सर्वमेतत्ता°। २ ग. °षेः स्म°।

स्यमानस्य महत्त्वमुपपादयति । आदित्येन वाव आदित्येनैव । सर्वे निखिलाः । लोका भूरादयः । महीयन्ते पूज्यन्ते सर्वव्यवहारक्षमा भवन्तीत्यर्थः ।

इदानीं व्याहृतीनां ज्योतिर्वाग्रूपतामाह । भूरिति वा अग्निः । भुव इति वायुः । सुवरित्यादित्यः । मह इति चन्द्रमाः । चन्द्रमसा वाव सर्वाणि ज्योतिꣳषि महीयन्ते । अग्नि-वाय्वादित्यचन्द्रमसः प्रसिद्धाः । एतेभ्यो व्यतिरिक्तानि सर्वाणि ज्योतींषि नक्षत्रादीनि । अग्न्यादीनां सर्वशब्दान्तःपातित्वेनैषां देवरूपत्वेन चन्द्रमस उपभोगेन तेन महीयमानत्वमविरुद्धम् । वायोश्च तेजःसाक्षात्कारणत्वाज्ज्योतिस्त्रयसाहित्येन पाठो न विरुद्धः । अन्यत् पर्यायचतुष्टयेऽपि पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

इदानीं व्याहृतीनां शब्दप्रपञ्चात्मकत्वमाह । भूरिति वा ऋचः । भुव इति सामानि । सुवरिति यजूꣳषि । मह इति ब्रह्म । ब्रह्मणा वाव सर्वे वेदा महीयन्ते । अर्थानुसारेण पादबद्धाक्षरा ऋचः । सामानि ऋच एव गीतिमत्यः । यजूꣳष्यविवक्षितच्छन्दोरूपाणि गद्यानि । अत्र साम्नो द्वितीयत्वे यजुषस्तृतीयत्वे च वाचनिकं कारणमास्थेयम् । अथवाऽन्तरिक्षे गन्धर्वाणां निवासत्वेन गीतिप्राधान्यात्तत्साम्येन साम्नो द्वितीयत्वं यजुःस्थितकर्मसाध्यत्वात्स्वर्गस्य तत्कर्मसम्बन्धाद्यजुषस्तृतीयत्वं चेति । ब्रह्म ओङ्कारो ब्रह्मकोशत्वात् तेनैव सर्वे ऋगादयः पूज्यमाना दृष्टाः । शेषं पर्यायचतुष्टयेऽपि पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

इदानीं व्याहृतीनां क्रियात्मकत्वमाह । भूरिति वै प्राणः । भुव इत्यपानः । सुवरिति व्यानः । मह इत्यन्नम् । अन्नेन वाव सर्वे प्राणा महीयन्ते । प्राणः उच्छ्वासकर्मा । अपानो निःश्वासकर्मा । व्यानः प्राणापानसन्धिस्थो वीर्यवत्कर्महेतुः । अन्नमदनीयम् । अन्नेन प्राणा उक्ताश्चक्षुरादयश्च । शेषं पर्यायचतुष्टयेऽपि पूर्ववद्व्याख्येयम् । अयं लोक इत्यादिकमुक्तं व्याहृतिचतुष्टयपर्यायचतुष्टयेऽपि पाठस्य वैषम्याभावात् । तत्राद्येन पर्यायेण रूप-नाम-कर्मात्मकं जगत्त्रेधा विभज्य रूप-नाम-कर्मणामविभक्तानामादित्यः कारणमित्युक्तम् । नाम-क्रियारहितस्य रूपस्य त्रेधाविभक्तस्य चन्द्रः कारणमिति द्वितीयेनोक्तम् । रूप-क्रियारहितस्य नाम्नस्त्रेधाविभक्तस्य प्रणवः कारणमिति तृतीयेनोक्तम् । रूप-नामरहितस्य कर्मणस्त्रेधाविभक्तस्यान्नं कारणमिति चतुर्थेनोक्तम् । तेन व्याहृतीनां सर्वात्मकत्वं सिद्धम् । तदिदानीं संक्षेपेणाह । ताः प्रसिद्धाः । वै स्मर्यमाणाः । एताः पूर्वोक्ताः । व्याहृतयश्चतस्रो भूर्भुवः सुवर्मह इति चतुःसंख्याकाः । चतुर्धा-अयं लोकोऽग्निर्ऋचः प्राण इति चतुष्प्रकारा भूर्व्याहृतिः । अन्तरिक्षं वायुः सामान्यपान इति चतुष्प्रकारा भुवोव्याहृ-

१ ख. शब्दात्म° । २ (ग.) °तेन च स° ।

तिः। असौ लोक आदित्यो यजूंषि व्यान इति चतुष्प्रकारा सुवर्व्याहृतिः। आदित्यश्चन्द्रमाः ब्रह्म अन्नमिति चतुष्प्रकारा महोव्याहृतिः इति चतस्रश्चतुष्प्रकाराः। तदेतदाह। चतस्रश्चतस्रः भूराद्याश्चतस्रः चतुःसंख्याकाः। पुनरप्ययं लोक इत्यादिनैकैकाप्यवान्तरभेदाच्चतुःसंख्याकाः। व्याहृतयो व्याख्याताः। ता एकैकाश्चतुष्प्रकारा इत्युक्ता भूराद्या नियतप्रकारा य उपासको वेद जानाति उपासीतेत्यर्थः। स प्रत्येकं नियमेन चातुर्विध्येन चतसृणां आत्माङ्गभावेनोपासको वेद जानाति उपास्त इत्यर्थः। ब्रह्म देश-काल-वस्तुपरिच्छेदशून्यं महाव्याहृत्यात्मत्वेनोक्तम्। ब्रह्मणि ज्ञाते को लाभ इत्यत आह। सर्वे निखिला अस्मै-महो ब्रह्माहमादित्यश्चन्द्रमाब्रह्मान्नमङ्गीभूतो मदीयान्यङ्गानि भूराद्यास्तिस्रो व्याहृतय-इत्युपासकाय देवास्तदङ्गभूता अग्न्यादयो वागादयश्च-विश इव राज्ञे प्रधानाय बलिं तदभीष्टरूप-रसादिकं। आवहन्त्यानीय प्रापयन्ति ॥ ४ ॥

ननु-महो ब्रह्मात्मा कुत्र कथमुपास्यंते उपासनातः केन द्वारेण निर्गच्छति निर्गतो वा केन रूपेण कुत्र स्थित्वा देवदत्तं बलिं गृह्णातीत्याशङ्क्य तदेतत्सर्वं दर्शयति। स परोक्षः। यः प्रसिद्धः। एष प्रत्यक्षः। अन्तर्हृदये हृदयस्य पद्माकारस्य मांसखण्डस्याधोमुखस्योर्ध्वनालस्य पञ्चच्छिद्रस्य कदम्बकुसुमकेसरैरिव सर्वतो नाडीभिः परिवृतस्य मध्ये आकाशोऽवकाशः। तस्मिन्नाकाशे अयं प्रत्यक्षः स्वयंप्रकाशमानो महाव्याहृत्यात्मकः। पुरुषः पुरि शयोऽपि। परिपूर्णब्रह्मरूपो मनोमयः मनः प्रधानः। अमृतो मरणशून्यः। हिरण्मयो भास्करः सर्वज्ञ इत्यर्थः। कुत्र कथमुपास्य इत्यनयोरुत्तरं जातम्।

अथ केन द्वारेण निर्गच्छतीत्यस्योत्तरमाह। अन्तरेण तालुके तालुकयोर्मध्ये। मुखबिलस्यान्तर्जिह्वामूलस्योपरि स्थितौ वाम-दक्षिणभागौ तालुके इत्युच्येते। यः प्रसिद्धो योगशास्त्रे। एषः प्रलम्बिकाकरणप्रवीणजिह्वाग्रस्पर्शनप्रत्यक्षः परमुखे चक्षुष्प्रत्यक्षो वा। स्तन इव वत्सतरीपयोधरो यथा। अवलम्बतेऽवलम्बनं कुरुते लम्बायमानस्तिष्ठतीत्यर्थः। सा तालुकयोरन्तरस्थस्तनमध्यवर्तिनी इन्द्रयोनिरिन्द्रस्यानन्दात्मनो योनिरुपलब्धिस्थानम्। कार्यब्रह्मप्राप्तौ निर्गमनकारणं चेन्द्रयोनिः। यत्र यस्मिन्प्रदेशे असौ प्रसिद्धः। केशान्तो मूर्धानमारभ्योपरिष्टाद्दशाङ्गुलपरिमितो देशः। केशान्तः-कश्च अश्च ईशश्च केशा ब्रह्म-विष्णु-महेश्वराः तेषामन्तो विनाशकारणमित्यर्थः। केशान्तः पौरुषो-बोध इत्यर्थः[2]। विवर्तते बोधरूपापरित्यागेन असत्यस्य नानाकारस्य शरीरत्रयस्य

१ ग. °समानः के°। २ ख. °र्थः। केशान्तं वि°।

साधिदैवादेस्तदभिमानादेश्चाकारेण परिणमते । अथवा केशानां प्रसिद्धानामन्तो न भावो मूलमित्यर्थः । यस्मिन्देशे विशेषेणं वर्तते व्यपोह्य । भित्त्वा । शीर्षकपाले शीर्ष्णो मूर्ध्नः कपाले शकले। विनिर्गता या नाडीति शेषः । ये[2] एष स्तन इवावलम्बते तन्मध्यवर्तिनी यत्रासौ केशान्तो विवर्तते तत्र प्रतिष्ठिताग्रेति शेषः । तत्रोपपत्तिः-व्यपोह्य शीर्षकपाले विनिर्गता या सेन्द्रयोनिरित्यन्वयः । अनया कार्यं ब्रह्म गच्छन् गच्छतीत्यर्थः । अनेन गमने मार्ग उक्तः ।

इदानीं तत्तद्व्याहृत्यात्मकस्तेषु तेषु व्याहृतिप्रकारेषु स्थित्वा देवदत्तं गृह्णन्नध्यात्मपरिच्छेदशून्यः स्वाराज्यं करोतीत्याह । भूरिति । उक्तोऽर्थो व्याहृतेः । इतिशब्दश्च व्याहृत्यनुकरणार्थः । अग्नौ प्रथमव्याहृत्यात्मके । प्रतितिष्ठति प्रतिष्ठां प्राप्नोति । इदं पदं वक्ष्यमाणेष्वपि त्रिषु पर्यायेषु योजनीयम् । भुव इति व्याख्यातम् । वायौ द्वितीयव्याहृतिरूपे । सुवरिति व्याख्यातम् । आदित्ये तृतीयव्याहृतिरूपे । मह इति व्याख्यातम् । ब्रह्मणि कार्ये ब्रह्मण्यन्तःकरणशुद्धौ ब्रह्मज्ञानोत्पादात्[3] परे ब्रह्मणि वा । अत्र यद्यपि मह इति चन्द्रमसीति वक्तव्यं प्रायःपाठात् तथाप्युपास्याङ्गाङ्गिजातं सर्वं व्याप्नोतीत्येतद्दर्शयितुमनास्थावादेन चन्द्रमसं परित्यज्य-मह इति ब्रह्म तद्ब्रह्मेति[4] वोररीकृत्य-मह इति ब्रह्मणीत्याह ।

व्याहृत्युपासनामात्रान्निर्गुणब्रह्मप्राप्तिरिति शङ्कानिवारणार्थमाह । आप्नोति प्राप्नोति । स्वाराज्यं स्वयमेव राजते दीप्यत इति स्वराट् तस्य भावः स्वाराज्यम् । ननु केवलब्रह्मप्राप्तिरप्येतादृश्येवेत्यत आह । आप्नोति प्राप्नोति । मनसस्पतिं मनःशब्दोपलक्षितस्य ज्ञान-क्रियाशक्तेरन्तःकरणस्य पतिं पालयितारम् । स्वोपाधिकत्वाभिमानेन हिरण्यगर्भमित्यर्थः । तं प्राप्य क्रियाज्ञानकरणानां तद्वत्प्रभुर्भवतीत्याह । वाक्पतिः वागिति कर्मेन्द्रियमात्रस्योपलक्षणम् । वाचः पतिर्वाक्पतिः । चक्षुष्पतिः श्रोत्रपतिः स्पष्टम् । चक्षुःश्रोत्रयोर्ग्रहणं त्वग्घ्राण-रसनानामुपलक्षणार्थम् । विज्ञानपतिः विज्ञानं बुद्धिस्तस्य पतिर्विज्ञानपतिः । विज्ञानशब्दोऽव्याकृतव्यतिरिक्तस्य सर्वस्योपलक्षणार्थः ।

अपेक्षितं सर्वमप्युक्त्वेदानीं-महो ब्रह्म तस्मिन्नयं पुरुष-इत्यादिनोपास्यत्वेनोक्तं यदुत्पन्नब्रह्मज्ञानैः प्राप्यमङ्गीभूतं वक्तुमारभते संक्षेपेण प्राचीनयोग्यस्य पितृरूपा श्रुतिः स्वपुत्रस्योपासनार्थम् । एतत् एतस्मिन्व्याहृत्युपासने प्रधानभूतम् । ततो भवति तस्मात्कारणाद्भवति । उक्तमितिशेषः। आकाशशरीरं आआकाशोऽव्याकृतं शरीरमिव[5] स्वं यस्य तदाकाशशरीरम् । ब्रह्म तद्ब्रह्मेति ।

---

१ ग. °ण प्रव°। २ ग. यः स्त°। ३ ख. °त्पादनात् प°। ४ ग. °ति चोर°। ५ ग. °व य°।

महाव्याहृत्यभिन्नं यदुक्तं देश-काल-वस्तुपरिच्छेदशून्यम् । सत्यात्म सत्यो बाधरहित आत्मा चिदानन्दस्वभावो यस्य तत्सत्यात्म प्राणारामं प्राणेष्वारमत इति प्राणारामं सर्वप्राणिस्थितमित्यर्थः । तटस्थत्वशङ्कां वारयति । मनआनन्दं मनस आनन्दो यस्य तन्मनआनन्दम् । तर्हि दुःखीत्याशङ्क्याह । शान्तिसमृद्धं शान्तिर्दुःखोपरतिस्तया समृद्धं सम्पन्नं सर्वदुःखशून्यमित्यर्थः ।

ननु-अस्तु सर्वत्रोत्कृष्टं तथापि सर्वाभेदान्मरणमप्यस्यैवेत्यत आह । अमृतं मरणशून्यम् । यदभेदादन्यस्यापि मरणमपगच्छति कुतोऽस्य कालस्य मरणमित्यर्थः । इति अनेन प्रकारेण तदहमस्मि इत्यवगन्तुमशक्तश्चेत् प्राचीनयोग्य प्राचीनेषु पुरातनेषु काश्यपादिषु योग्योऽधिकः प्राचीनयोग्यः सर्वेभ्य उत्कृष्ट इत्यर्थः । तस्य संबोधनं प्राचीनयोग्य । उपास्व-महोव्याहृति[3]रूपमिदमहमस्मि ममाङ्गानीतरा यथोक्ता व्याहृतय इति, शाखान्तरप्रसिद्धं वा "मनोमयः प्राणशरीर" इत्यादिरूपं व्याहृत्युपासनाव्यतिरिक्तमुपास्व विजातीयप्रत्ययशून्येन सजातीयप्रत्ययप्रवाहेण यथोक्तधर्मं साक्षात्कुर्वित्यर्थः । अथवा को हिरण्यगर्भप्राप्तौ पुरुषार्थ इत्याशङ्क्य व्याख्येयम् । ततो हिरण्यगर्भप्राप्तेरनन्तरमुत्पन्नब्रह्मज्ञान एतद्वक्ष्यमाणं ब्रह्म भवति । अस्मिन्पक्ष इत्यारभ्य प्राचीनयोग्यपितुर्वाक्यं द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥

चतसृणां व्याहृतीनामुपासन उक्ते तदनन्तरभाविनीं पञ्चसंख्यामुररीकृत्य पञ्चभूतात्मकविराट्प्राप्तिफलं पाङ्क्तमुपासनमाह । पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौर्दिशोऽवान्तरदिशः । स्पष्टाः पृथिव्यादयः पञ्चपदार्थाः । त्रिलोकी प्राच्यादयश्चतस्र आग्नेय्यादयश्चेति पञ्चकं लोकपाङ्क्तम् । अग्निर्वायुरादित्यश्चन्द्रमा नक्षत्राणि । स्पष्टा अग्न्यादयः पञ्चपदार्थाः । इदं देवतापाङ्क्तम् । आपो नीराणि । ओषधयो व्रीह्याद्याः । वनस्पतयोऽपुष्पाः फलवन्तोऽश्वत्थादयः । आकाशो भूताकाशः । आत्मा भौतिको देहोऽधिदैवादिः । इतिः समाप्तौ । अधिभूतं भूतानि पृथिव्यादीन्यधिकृत्योच्यमानमधिभूतम् । लोके देवानामपि भूतविकारत्वेन भूततत्त्वमङ्गीकृत्याधिभूतमित्युपसंहारः ।

अथ अधिभूतपाङ्क्तकथनानन्तरम् । ध्यात्मं आत्मानमिमं स्थूलदेहमधिकृत्य । पाङ्क्तमुच्यत इति शेषः । प्राणः उच्छ्वासकर्मा क्षुत्तृडधिकारी । व्यानः प्राणापानयोः सन्धिस्थो वीर्यवत्कर्महेतुः । अपानो निःश्वासकर्मा मलमूत्रादिविसर्गहेतुः । उदानः सर्वसन्धिषु कीलवदवस्थितः । यच्चलने हिक्कादिः प्राणापानादीनामप्यनवस्थितिः सर्वप्राणबन्धनमूर्ध्वगामी मरणहेतुः । समानः अशितस्य पीतस्य चापादमस्तकं समं यथायोगं नयनं करोतीति समानः । इदं प्राणादिपञ्चकं वायुपा-

१ ख. बाधार°। २ ग. लकालस्य म°। ३ ग. °तिपदामि°।

ङ्क्तम् । चक्षुः रूपग्राहकमिन्द्रियम् । श्रोत्रं शब्दग्राहकमिन्द्रियम् । मनः साधारणज्ञानकारणम् । वाक् वागिन्द्रियमभिवदनकारणम् । त्वक् स्पर्शोपलब्धिकारणमिन्द्रियम् । इदं चक्षुरादिपञ्चकमिन्द्रियपाङ्क्तम् । चर्म त्वगिन्द्रियाधिष्ठानमापादमस्तकं व्याप्य व्यवस्थितम् । मांसं अन्नस्य मध्यमः परिणामो मृदुलो घनीभूतः । स्नावा धमनिः जातावेकवचनत्वान्नाड्य इत्यर्थः । अस्थि प्रसिद्धं श्वेतं शरीरशालावंशस्तम्भादिरूपम् । मज्जा रुधिर-मांसयोरन्तरावस्थोष्णकालीनशीतलप्रदेशस्थघृताकारा अस्थ्नोऽन्तर्गता । इदं चर्मादिपञ्चकं धातुपाङ्क्तम् । एतत् उक्तं पृथिव्यादिकं मज्जान्तं अधिविधाय अधिकृत्य पञ्चकमुपलभ्येत्यर्थः । ऋषिर्वेदो वेदार्थद्रष्टा वा । अवोचदुक्तवान् । पाङ्क्तं पञ्चाक्षरं पङ्क्तिच्छन्दोरूपम् । वै प्रसिद्धं । पञ्चसंख्यात्वेन । इदं पृथिव्यादिकं । सर्वं निखिलम् । पाङ्क्तेनैव पञ्चसंख्याक्रान्तेनैव । पाङ्क्तं पञ्चसंख्याक्रान्तं । स्पृणोति प्रीणयति । पोष्य-पोषकादिकं सर्वं पाङ्क्तमित्यर्थः । पाङ्क्तं वा इदं सर्वं यतस्ततः पाङ्क्तेनैव पाङ्क्तꣳ स्पृणोतीति योजनीयम् । इति अनेन प्रकारेण । स्वयं पञ्चात्मको विश्वंचेदं पञ्चात्मकं सर्वेणाभिन्नं पञ्चात्मकं स्वात्मानं जानतस्तादृग्विराट्प्राप्तिफलमर्थसिद्धमिति श्रुतिर्नोक्तवती ॥ ६ ॥

पञ्चसंख्यासामान्यात्पाङ्क्तमिदं सर्वमित्युक्तं तेन सर्वात्मकं ब्रह्म हृदिस्थं ब्रह्मणश्च कोशभूत ॐकारः पूर्वमुक्तः । इदानीं तत्कोशत्वोपपादनार्थं[3] पुनरोंकारस्योपासनमाह । ॐ ब्रह्मवाचकः । इतिः ॐकारानुकरणार्थः । ब्रह्म वाच्यम् । अभिधानाभिधेययोस्तादात्म्याद्वाचके वाच्यस्य दृष्टिः करणीया । शालग्राम इव विष्णोरित्यर्थः । ननु-सति साम्य ॐकारब्रह्मणोरोंकारे तद्दृष्टिः क्रियमाणा उचिता स्यात् अन्यथाऽन्धगोलाङ्गूलं*न्यायमात्रमित्यत आह । ओमिति व्याख्यातम् । इदꣳ सर्वं विविधप्रत्ययगम्यं कार्यकारणादि[1] निखिलम् । अयमर्थः शब्दप्रपञ्चः सर्वोऽप्योङ्कारेण व्याप्त इति नात्रोपपादनीयं किंचिदस्ति । शब्दार्थयोस्तादात्म्ये विप्रतिपत्तावपि वाचकत्वलक्षणेऽविनाभावे न विवादः । यद्येनाविनाभूतं तत्तस्य कार्यम् । यथा धूमाग्न्योः कार्य-कारणयोः साम्यं यथा मृद्घटयोः । तत ॐकारस्यात्मनश्च सर्वाभिन्नत्वादस्ति साम्यमित्योङ्कारोपासनार्थं ओङ्कारो लौकिक-वैदिकव्यवहारकारणत्वेन स्तूयते ।

---

१ क. ग. °रणं का°। २ क. ग. °प्याऽव°। ३ ग. °त्वोपासना°।

* यथा-कस्याचिदन्धस्य स्वेप्सितस्थलं गन्तुमक्षमवानस्य हस्ते केनचिद्दुष्टेन बलीवर्दस्य लाङ्गूलं दत्वा-एष त्वामीप्सितस्थलं प्रापयिष्यतीत्युक्त्वा प्रस्थापितोऽन्धः मोक्षभयाद्गोपुच्छं दृढं गृण्हन् लाङ्गूलग्रहणमहमानेन शर्करा-कण्टकोपलादिषु जवात् प्रधाव्यमानेन गवा व्यापाद्यते । स एष गोलाङ्गूलन्यायः ।

ओमिति व्याख्यातम्। एतत् ओङ्काराभिधानम्। अनुकृति-गच्छ पिब पठेत्यादिवचनमनु भृत्यादेरङ्गीकारवचनं ओमितिकरणमनुकृतिराह। ह किल। स्म प्रसिद्धम्। वै स्मर्यमाणम्। अपिः अभ्युच्चये। न केवलं लौकिकव्यवहारकारणमोंकारः, किन्तु वैदिकस्यापि ओमित्यर्थः।[1] श्रावय-हविषः परित्यागार्थं मन्त्रं देवान् श्रावय। इति अनेन प्रकारेण उक्ते वैदिके कर्मणि ऋत्विज आश्रावयन्ति समन्ताद्देवान्मन्त्रश्रवणं कारयन्ति। ओमिति व्याख्यातम्। सामानि गीतिसहिता ऋचः। गायन्ति यज्ञकर्मणि अन्यत्रे[2] च पठन्ति। ॐ व्याख्यातम्। शों शं सुखं तदेवो ऽशोमित्यनुकरणार्थः। शस्त्राणि शस्त्रशब्दाभिधेयान् ऋग्विशेषान्। श ऽ संन्ति पठन्ति यज्ञकर्मण्यन्यत्रे[3] च। ओमिति व्याख्यातम्। अध्वर्युर्याजुष ऋत्विक् प्रतिगरं गरणं। वाङ्मनःकायानां विहितं व्यापारमात्रं गरः, तेन सम्बद्धं प्रतिगरः कर्म, तं प्रति कर्मणि कर्मणीत्यर्थः। गृणाति शब्दं करोति। प्रतिगरं यजुर्विशेषं वा। प्रतिगृणाति पठति। अस्मिन् पक्ष ओमित्युच्चार्येति शेषः। ओमिति व्याख्यातम्। ब्रह्मा ऋत्विग्विशेषः। प्रसौति अनुजानाति। ओमिति व्याख्यातम्। अग्निहोत्रं जुहोतीत्युक्ते होत्रादिना समीपस्थोऽग्निहोत्रं नित्यं काम्यं वा कर्मानुजानाति जुहुधीत्यनुज्ञां प्रयच्छति। ओमिति व्याख्यातम्। ब्राह्मणो[4]ऽध्येष्यमाणः। प्रवक्ष्यन् पाठार्थं प्रकर्षेण वचनं करिष्यन्। आह ब्रूते।

ॐकारवदने कारणमाह। ब्रह्म वेदम्। उपाप्नवानि स्वाधीनत्वलक्षणेन[5]सामीप्येन प्राप्नवानि। इति अनेनाभिप्रायेण। ननु-किमभिप्रायमात्रमित्याशङ्क्य नेत्याह। ब्रह्म वेदमेव उपाप्नोति। स्वाधीनत्वसामीप्येन प्राप्नोत्येव नत्वभिप्रायमात्रम्। अत्र फलं च ब्रह्मज्ञानोत्पादद्वारेण सर्वात्मत्वप्राप्तिरनुक्तापि द्रष्टव्या। अथवा 'ओ मिति ब्राह्मण' इत्यादिकं फलवचनम्। अस्मिन्पक्षे ब्राह्मणः साधनचतुष्टयसंपन्नः संन्यासी। प्रवक्ष्यन् प्रकर्षेण 'तत्त्वमसि अहं ब्रह्मास्मि' इत्यादिवचनजातं वक्ष्यन् ब्रह्म सत्य-ज्ञानादिलक्षणम्॥ ७॥

ननु-एवमप्युपासनैर्यस्यान्तर्मुखता न स्यात् अस्ति च मुमुक्षा किं तेन करणीयमित्याशङ्क्य-कर्मैव तेन करणीयमित्याह। ऋतं च यथाशास्त्रकर्मविषयं ज्ञानम्। चकारः स्वाध्याय-प्रवचनाभ्यां समुच्चयार्थः। स्वाध्याय-प्रवचने च स्वाध्यायोऽध्ययनं प्रवचनं ब्रह्मयज्ञोऽध्यापनं[6] वा। चकारोऽनयोरुक्तेन समुच्चयार्थः। सत्यं मनःकायाभ्यामनुष्ठीयमानं कर्म सत्यवचनं वा। तपः कृच्छ्र-चान्द्रायणादिरूपं स्वधर्मवृत्तित्वं[7] वा। दमो बाह्येन्द्रियनिग्रहः। शमोऽन्तःकरणोपशमः। अ-

१ क. ग. °ओमोमि°। २ ग. °त्र वा प°। ३ ग. °त्र वा। ४ ख. °ह्मणः। प्र°। ५ ग. °णे सामान्येन सा°। ६ ग. °नं च। ७ ग. °त्वं च।

श्रयः त्रयः पञ्च वा । अग्निहोत्रं नित्यं श्रौतं कर्म सायंप्रातर्होमोपलक्षितम् । अतिथयोऽज्ञातकुल-गोत्रा ब्राह्मणादयोऽशनाद्यर्थं दर्शादितिथिमन्तरेणापि गृहान् समागताः । अतिथिशब्दितसोमोपलक्षितयागा वा । मानुषं पुत्रादि-विवाहादौ बन्ध्वादीनां यथोचितं पूजनम् । प्रजा पुत्रादिका । प्रजनः प्रजननं ऋतौ भार्यागमनमित्यर्थः । प्रजातिः पौत्राद्युत्पत्तिः पुत्रायानुरूपा प्रिया च भार्या तादृशश्च वरः कन्यायै । एवं पौत्र-पौत्र्यादेरपि संपादनीयमित्यर्थः । अत्र ॐमित्यादौ संपादनीयमिति द्वादशस्वपि पर्यायेष्वेकवचन-द्विवचनबहुवचनानु-सारेणाध्याहरणीयम् । सर्वत्र च स्वाध्याय-प्रवचनयोः पाठः तत्रात्यन्तमादरदर्शनार्थः । शेषमेकादशस्वपि पर्यायेषु समानपाठमृतमिति पर्यायवद्व्याख्येयम् ।

इदानीमृषीणां मतान्यत्रोपन्यस्यति । सत्यं उक्तम् । इति एव । सत्यवचाः सत्यवादी, नामधेयं वा । राथीतरो रथीतरगोत्रः । अनुष्ठेयं मनुत इति अत्र वक्ष्यमाणेऽपि यथायोगमध्याहरणीयम् । तप इति तप एव । तपोनित्यस्तपसि नित्यं वर्तत इति तपोनित्यः नामधेयं वा । पौरुशिष्टिः पुरु बहुवेलं मातृ-पित्राचार्यैः शिष्टः पुरुशिष्टः तस्यापत्यं पौरुशिष्टिः ।

पूर्वपक्षमुक्त्वा सिद्धान्तमाह । स्वाध्यायप्रवचने व्याख्यातम् । एव न त्वन्यत् सत्यं तपो वा । इति इत्थम् । नाको नामतः । मौद्गल्यो मुत् मुदं शास्त्रार्थनिर्णयरूपां गलति स्रवतीति मुद्गलः तस्यापत्यं मौद्गल्यः । अस्य पक्षस्य सिद्धान्तत्वमुपपादयति । तत् स्वाध्याय-प्रवचनानुष्ठानम् । हि यस्मात् । तप उक्तमुपलक्षणमिदं सत्यस्यापि । तस्मादिदमेवाभ्यधिकमिति शेषः । अस्य पक्षस्यादरार्थं द्विर्वचनम् । तद्धि तपो व्याख्यातम् ।

ननु-अध्ययनस्य ब्राह्मण्यजातिप्रयुक्तत्वेन कर्तव्यतया सिद्धत्वाद्गतस्य करणीयताऽध्यापनस्य वा । नित्यत्वान्न तस्यापि नित्यः स्वाध्यायः । स्वाध्याय-प्रवचनशब्दाभ्यां प्रतिपाद्योऽतः शिष्यते । नचासावपि कर्तुं शक्यः अनेककार्यव्यग्रत्वात् । न चाशक्यं विदधाति विधिः । ततः स्वाध्याय-प्रवचने एवेति यत्किंचिदेतदित्याशङ्क्य-एतन्मन्त्रमात्रं नित्यं जपनीयम् । अन्यत्तु यथाशक्ति । तावताऽशक्यत्वाभावात् इत्यभिप्रायवानाह ॥ ८ ॥

अहं नित्यस्वाध्यायस्य कर्ता । वृक्षस्य ऊर्ध्वमूलस्य अवाक्शाखस्य वनस्पतेरधिदैवादिभिन्नस्य स्थूल-सूक्ष्मशरीरस्येत्यर्थः । रेरिवा प्रेरयिता । कीर्तिः स्ववर्णाश्रमोचितानुष्ठानकारित्वेन विद्यया च इहामुत्र पुण्यं यशः । पृष्ठं अत्युच्छ्रितं शृङ्गं लोकद्वयदर्शनस्य विषयः । गिरेरिव पर्वतस्य मेरोर्यथा तथा । मम स्यादि-

१ ग. यागो वा । २ ग. °योग्यम° ।

तिशेषः। ऊर्ध्वपवित्र ऊर्ध्वं कारणं पवित्रं ब्रह्म यस्य मम देहादिसंघातस्य सोऽहमूर्ध्वपवित्रो वृक्षोऽप्यहमेवेत्यर्थः। वाजिनीव वाजोऽन्नं देवानां रोहितादिरूपं प्रसिद्धमस्मदादीनां चास्यास्तीति वाजी सविता तस्मिन्यथा। स्वमृतं सुष्ठु अमृतं रोहितादिरूपमानन्दात्मस्वरूपं वाऽस्मि। द्रविणं धनं हिरण्यादिरिवानन्दात्मस्वरूपम्। सवर्चसं वर्चस्तेजो ब्रह्मसाक्षात्कारस्तेन सह वर्तत इति सवर्चः, सवर्च एव सवर्चसम्। सुमेधाः सुष्ठु मेधा 'तत्त्वमसि अहं ब्रह्मास्मि' इत्यादिश्रुतधारणरूपा यस्य स सुमेधाः। अमृतोक्षितः अमृतेन गुरुकटाक्षेणोक्षितः सेचितः, अमृतो मरणशून्योऽक्षितो विकारान्तरहीनो वा। तथा मम स्यादित्यध्याहाराभावे सात्म्यज्ञानं कीर्तिरप्यहमस्मीति व्याख्येयं। श्रुतिराह। इति अनेन प्रकारेण। स्वधर्मनिष्ठस्यार्षदर्शनसंपन्नस्य त्रिशङ्कोः आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविका दुःखरूपाः शङ्कवो यस्य स त्रिशङ्कुः। तस्य भृशं संसारतापैः सन्तप्तस्य परमवैराग्यं प्राप्तस्येत्यर्थः। त्रिशङ्कुनाम्नो वा। वेदानुवचनं-अहं संसारस्य प्रेरयिता यशः संसारोऽविद्यया, वस्तुतस्त्वानन्दात्मस्वरूपो ब्रह्मसाक्षात्कारवान् गुरुकटाक्षपातेनेति वेदनं वेदः। तं अनु पश्चाद्वचनं 'अहं वृक्षस्य' इत्यारभ्य 'अमृतोक्षित' इत्यन्तं वेदानुवचनम्॥ ९॥

सत्यादीन्यनुष्ठेयान्यन्तर्मुखेन मुमुक्षुणा। तानि किं सति मुमुक्षुत्व एवानुष्ठेयानि नेतरथा-इत्याशङ्क्य मुमुक्षुत्वेऽमुमुक्षुत्वे वोपनयनमारभ्य आब्रह्मसाक्षात्कारमास्मशानं वा स्ववर्णाश्रमोचितानि कर्माणि करणीयानीत्येतदर्थं गुरुकुलात्प्रवसतो ब्रह्मचारिण इदमुपदेश्यमाचार्येण-इत्यभिप्रायेणाह। वेदं ऋगाद्यन्यतमं, स्वशाखामात्रं वा। आदरो नैकवचने।[1] द्वौ त्रींश्चतुरो वा साङ्गविद्योपविद्यान् अनूच्य तदुपनयने[2]मनूक्त्वा आचार्यः शिष्यमुपनीय कल्परहस्यादिसहितस्य वेदस्य वक्ता। अन्तेवासिनं छायावदपरित्यागिनं आह्वानेनाध्ययनस्य कर्तारमित्यादिशिष्यलक्षणसंपन्नम्। शिष्यमनुशास्ति वेदवचनमनुशासनं करोति। अनुशासनं कुर्यादित्यर्थः। सत्यं यथाप्रमाणदृष्टं हितं प्रियं च वचनम्, वद उच्चारय। धर्मं स्ववर्णाश्रमविहितं कर्म, चर आचर। स्वाध्यायात्[3] नित्यस्वाध्यायात्, मा प्रमदः प्रमादं माकार्षीः। आचार्याय मत्वं, प्रियमिष्टं, धनं गोधनादि, आहृत्य समस्तविद्यानिष्क्रयार्थं; सदृशान्दारान्स्वीकृत्य प्रजातन्तुं पुत्र-पौत्रादिसंततिं, मा व्यवच्छेत्सीः व्यवच्छेदं माकार्षीः। पुत्र-पौत्राद्यर्थं दृष्टार्थोऽदृष्टार्थश्चोद्यमः करणीय इत्यर्थः।

सत्यादीनां कर्तव्यतोक्ता। तेषामन्येषां च करणीयता। तेषामेव कदाचि-

१ ग. °वे सर्वात्मज्ञा°। २ ग. °नमुक्त्वा। ३ ख. ग. °यात्। मा।

द्वारणीयतेतिबुद्धिं वारयितुमाह। सत्यात् उक्तात् न प्रमदितव्यं प्रमादो न करणीयः। निरन्तरं तदेवानुष्ठेयमित्यर्थः। धर्मात् उक्तात् न प्रमदितव्यं व्याख्यातम्। कुशलात् क्षेमकरात्कर्मणोऽदृष्टार्थात् न प्रमदितव्यं व्याख्यातम्। भूत्यै भूतेरैश्वर्यात्। न प्रमदितव्यं व्याख्यातम्। स्वाध्याय-प्रवचनाभ्यां नित्यस्वाध्यायाऽधीताऽविस्मृतौ दृष्टार्थाऽध्यापनार्थाभ्यां। न प्रमदितव्यं व्याख्यातम्। यद्यपि-'स्वाध्यायान्मा प्रमद' इत्यनेनैव स्वाध्याये प्रमादराहित्यं प्राप्तं तथापि सर्वेभ्यः कर्तव्येभ्यः स्वाध्याये महान्यत्नः करणीय इत्येतदर्थं पुनः स्वाध्यायेत्याह।

देव-पितृकार्याभ्यां देवकार्यं दर्शपौर्णमासादि पितृकार्यं पिण्डपितृयज्ञादि, अथवा देवकार्यं वृद्धिश्राद्धादि पितृकार्यं मृतश्राद्धादि ताभ्यां। न प्रमदितव्यं व्याख्यातम्। मातृदेवो माता देवो यस्य स मातृदेवो, भव भूयाः। पितृदेवः पिता देवो यस्य स पितृदेवो, भव भूयाः। आचार्यदेव आचार्यो देवो यस्य स आचार्यदेवो, भव भूयाः। अतिथिदेवः अतिथिर्देवो यस्य सोऽतिथिदेवो, भव भूयाः। जननी-जनकाचार्याऽतिथीनामभीष्टदेवतावत्परिचर्यां कुर्वन् तदुक्तकारी कर्मणा मनसा वाचा तदिष्टामेव चेष्टां कुरु, मा प्रमादेनापि तदनिष्टचेष्टामित्यर्थः।

ननु-यद्यत्पूर्वैः कृतं तत्करणीयम्। तथाच जामदग्न्यः स्वजननीं जघान, शुनःशेपः स्वजनकं तत्याज, याज्ञवल्क्यस्त्वाचार्यं, गौतम इन्द्रमतिथिं, ब्रह्मा स्वसुतां जगाम, इन्द्रस्त्रिशीर्षं ब्राह्मणं जघान, क्षत्रियो बलदेवः सुरां पपौ, सोमो गुरोर्भार्यां जहार इत्यादि महतामाचारानुसारादहमप्यनुष्ठास्यामि-इत्यत आह। यानि प्रसिद्धानि अनवद्यानि अदुष्टानि महतामप्याचरितानि शास्त्रे लोके वा निन्दारहितानीत्यर्थः। कर्माणि लौकिकानि वैदिकानि वा कर्तव्यानि। तान्युक्तान्यनिन्दितानि महतामपि। यथा-जामदग्न्यः पितृवचनं चकार, शुनःशेपो विश्वामित्रस्योपकारं न विसस्मार, याज्ञवल्क्यस्तपसाऽऽदित्यमवाप्य शुक्लानि यजूंषि प्रतिपेदे, गौतमः स्वभार्याजारायापीन्द्राय प्राणपर्यन्तं कोपं न चकार, ब्रह्मा पुत्रोत्पत्त्यर्थं महान्तमुद्यमं चकार, इन्द्रश्च त्रिलोकीस्वास्थ्यार्थं निन्दितां हत्यामपि स्वीचकार, बलदेवश्च शेषोऽपि देवब्राह्मणकार्यार्थं शुक्रशोणितशरीरमपि स्वीचकार, सोमो गुरोर्गरीयसीं कीर्तिं चकार, इत्यादीनि त्वया सेवितव्यानि अनुष्ठेयानि।

ननु-पितुर्वचनकरणादीन्यनुष्ठास्यामि महद्भिः कृतत्वान्मातुर्वधादीनि चेत्यत आह। नो निषेधार्थः। इतराणि मातुर्वधादीनि सेवितव्यानीत्यनुषङ्गः। ननु-

---

१ ग. °णो दर्शाद्यात्र। २ ख. °स्मृति-द°।

तर्ह्यन्यैः कृतान्यवद्यानि कर्माणि नानुष्ठास्यामि किंतु मद्गुरुभिर्भवद्भिः सेवितानि सर्वाण्यपि वेदैर्वोक्तानि "अग्निहोत्रं जुहोति। न काञ्चनं परिहरेत्" इत्यादीन्यनुष्ठास्यामीत्यत आह। यानि प्रसिद्धानि अस्माकं आचार्याणां वेदानां वा। सुचरितानि विहितानि कर्माण्यस्माभिरनुष्ठीयमानानि "अग्निहोत्रं जुहुयात्" इत्यादीनि वेदैरुक्तानि वा शोभनानि लोकद्वयश्रेयस्करत्वेन। तानि उक्तानि सुचरितानि। त्वया शिष्येण उपास्यानि निरन्तरमनुष्ठेयानि।

निन्दितानामाचार्यैः कृतानां वेदैरुक्तानां वाऽननुष्ठेयत्वमाह। नो इतराणि न परदारगमनादीन्युपास्यानीत्यनुषङ्गः। ये के च सम्बन्धिनोऽसम्बन्धिनो वा तव। ये के चास्मत् अस्मत्तस्त्वदाचार्येभ्यः। श्रेया २ सोऽतिशयेन प्रशस्याः केचन। तर्हि किं क्षत्रियादय इत्यत आह। ब्राह्मणा ब्राह्मणत्वजात्याक्रान्ताः। तेषामुक्तानां ब्राह्मणानाम्। त्वयाऽस्मच्छिष्येण। आसनेनासनोपलक्षितसत्कारकरणेन। प्रश्वसितव्यं आसनदानादिना स्वगृहमागतानां प्रश्वासः श्रमापनयः करणीयः। अथवा तेषामासने उपवेशने सभायामित्यर्थः। न प्रश्वसितव्यं प्रश्वासोऽपि न करणीयः, किमुत वार्तादिकम्। केवलं तदुक्तग्राहितया स्थेयमित्यर्थः। श्रद्धयाऽऽस्तिक्यबुद्ध्या। देश-काल-पात्रसम्पत्तौ सत्यां विभवानुसारेण गो-भू-हिरण्याशन-पानादिकं यथोचितं देयं दातव्यम्। न विपर्यय इत्याह। अश्रद्धया नास्तिक्यबुद्ध्या। अदेयं न देयम्। श्रिया विभूत्या। देयं दातव्यम्। ह्रिया लज्जया। देयं दातव्यम्। भिया भीत्या। देयं दातव्यम्। संविदा मैत्र्यादिकरणेन। देयं दातव्यम्। श्रियादिनिमित्तेषु दानेष्वास्तिक्यबुद्धिपुरस्सरमेव देयं, न तु नास्तिक्यबुद्ध्येति तात्पर्यार्थः।

अथ महदुपदेशानन्तरं। यदि पक्षान्तरे। कथंचित्ते तव शिष्यस्य मदुक्तं कर्मजातमनुतिष्ठतः। कर्मविचिकित्सा वा कर्मस्वग्निहोत्रादिषु सन्ध्यावन्दनादिषु वा श्रौतेषु स्मार्तेषु "उदिते जुहोति। अनुदिते जुहोति। सावित्रीं स्त्रीदेवतां पुरुषदेवतां वा" इत्यादिवाक्येभ्यो विचिकित्सा संशयः। वाशब्दो विपर्ययार्थो विपर्ययो वा। वृत्तविचिकित्सा वा वृत्तमाचारः कुलपरम्परागतः तस्मिन्विचिकित्सा संशयः। यथा केषांचिन्मातुलसुताविवाह-मांसभक्षणादिकं किंचित् अपरेषां नेत्यादिदर्शनेन। वाशब्दो विपर्ययार्थः। वैदिके लौकिके च कर्मणि संशयोत्पादे विपरीतप्रवृत्तिर्वा पण्डितंमन्यत्वेनेत्यर्थः। स्याद्भवेत्। तदा ये प्रसिद्धा नीराग-द्वेषा यथाशास्त्रानुयायिनः। तत्र तस्मिन्देशे, यत्र भवतो निवासः। ब्राह्मणा ब्राह्मणत्वजात्याक्रान्ताः। सम्मर्शिनः

१ ग. °महद्गु°। २ क.ख. °न क्ष°। ३ ग. °त्सा क°। ४ ग. °त्पादावि°। ५ ग. °णजा°।

सम्मर्शी राग-द्वेषौत्सुक्यराहित्येन शास्त्रार्थनिर्णयः, स येषां नित्यमस्ति ते सम्मर्शिनः। युक्ताः कर्मानुष्ठानयोगरताः नित्य-नैमित्तिकानुष्ठानशीला इत्यर्थः। आयुक्ता अपरप्रयुक्ताः शास्त्रार्थस्य वचनेऽनुष्ठाने चान्यभीतिरहिता इत्यर्थः। अलूक्षा अरूक्षाः कर्णकठोरवचन-परानिष्टकारिबुद्धिरहिता इत्यर्थः । धर्मकामा धर्म एव कामोऽभिलाषो येषां ते धर्मकामाः। स्युर्भवेयुः। यथा येन प्रकारेण। ते यथोक्तविशेषणविशिष्टा ब्राह्मणाः। तत्र तस्मिन्कर्मणि वृत्ते वा। वर्तेरन्वृत्तिं कुर्वीरन् यथानुतिष्ठन्तीत्यर्थः। तथा तेन प्रकारेण। त्वमपि तत्र कर्मणि वृत्ते वा। वर्तेथाः वृत्तिं कुरु तद्वत्तदनुतिष्ठेत्यर्थः। अथ अथवा। तेषु अवभ्याख्यातेषु। अभ्युक्ता दोषेण सन्दिह्यमानेन संयोजिताः केनचित् तेषु। व्याख्यातमन्यत्।

एष—'सत्यं वद' इत्यारभ्य 'तथा तेषु वर्तेथा' इत्यन्तः। आदेशः कर्तव्यार्थः सत्यादिलक्षणः। तत्कथनेन एष उक्तार्थो वाक्यसन्दर्भ उपदेशः पित्रादिवचनरूपः। एषोक्ता[1] वाक्यसन्ततिः वेदोपनिषद्वेदरहस्यबुद्धिः। एतत् उक्तं वाक्यजातम्। अनुशासनं राज्ञोमाज्ञाभूतम्[2]। एतदर्थाऽननुष्ठाने महतो दुःखस्य प्राप्तेर्विधीयमानत्वात्सस्नेहमुच्यमानत्वाद्वेदसारत्वादकरणे दुःखप्राप्तेश्चेत्यर्थः। यत एवं ततः एवं उक्तप्रकारं सत्यादिकम्। उपासितव्यं नित्यं निरन्तरमाब्रह्मज्ञानादाश्मशानाद्वाऽनुष्ठातव्यम्। एतदेव नत्वन्यदनुष्ठेयमेव चैतदर्थं पुनराह। एवमु[3] च एवमेव। चकारोऽवगतिसमुच्चयार्थः। अवगत्य च एतत् सत्यवदनाद्यभ्याख्यातेषु वर्तनान्तम्। उपास्यमुपासनीयं नित्यमनुष्ठेयमित्यर्थः॥ १०॥

अध्ययन-व्याख्यानोपक्रमोपसंहारयोः शान्तिः पठनीयेति शिष्यान् शिक्षयितुं प्रपाठकान्ते वक्ष्यमाणविद्योपसर्गशान्त्यर्थमपि कृतायाः शान्तेः फलं दर्शयन्नुक्तामेव शान्तिमनुवाकेन पुनः पठति कानिचित्पदान्यन्यथयित्वा। 'शं नो मित्रः शं वरुणः। शं नो भवत्वर्यमा। शं न इन्द्रो बृहस्पतिः। शं नो विष्णुरुरुक्रमः। नमो ब्रह्मणे। नमस्ते वायो। त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि। त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्मावादिषम्। ऋतमवादिषम्। सत्यमवादिषम्। तन्मामावीत्। तद्वक्तारमावीत्। आवीन्माम्। आवीद्वक्तारम्। ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः'। वदिष्याभीतिपदस्थलेऽवादिषमवत्विवितिपदस्थल आवीदिति विशेषः। शेषं शमित्यारभ्य शान्तिरित्यन्तं समानपाठं समानार्थम्। अवादिषमुक्तवानस्मि। आवीत्पालनमकरोत्। इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यानन्दात्मपूज्यपादशिष्यस्य श्रीशङ्करानन्दभगवतः कृतौ तैत्तिरीयोपनिषद्दीपिकायां प्रथमः प्रपाठकः॥ १॥

समाप्तेयं शीक्षावल्ली।

---

१ ग. °षोक्तता। २ ख. °ज्ञामिवाज्ञा°। ३ ग. एवमुक्त°।

तैत्तिरीयोपनिषद्दीपिका।

ॐ यदर्थं पूर्वः प्रपाठकः प्रवृत्तस्तां ब्रह्मविद्यां विवक्षुस्तस्यामत्यन्तमादरार्थं प्रकारान्तरेण पुनः शान्तिं पठति। सह समं। नौ आवां। अवतु साधनज्ञानेन ब्रह्म रक्षतु। सह नौ व्याख्यातम्। भुनक्तु फलज्ञानेन पालयतु। सह समं वीर्यं विद्यातेजोऽतिशयो जीवन्मुक्तिलक्षणस्तं। करवावहै करवाव। तेजस्वि वीर्यवत्तमं नौ आवयोः। अधीतं गुरुमुखादवगतं। अस्तु भवतु। अथवा तेजस्विनावावां भवावेति शेषः। तेजस्विनोरिति वा व्याख्येयम्। अधीतमस्तु तेजस्वीति शेषः। किं बहुना मा विद्विषावहै प्राणिभिः परस्परं वा विद्वेषं मा करवावहै। ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः व्याख्यातम्॥

पूर्वप्रपाठकारम्भे सूचितब्रह्मविद्याया इदानीं सूत्रेण फलमाहाधिकारिप्रवृत्तिसिद्धये। ब्रह्मवित् ब्रह्मसाक्षात्कारवान्। आप्नोति मोक्षं प्राप्तकण्ठस्थाभरणवत्प्राप्नोति। परं ब्रह्मेदमस्मीत्यविद्या-तत्संस्कारशून्यत्वेनाखण्डैकरसमात्मानमवगत्य स एव भवतीत्यर्थः। तत् तत्र ब्रह्मणि ब्रह्मविदः परप्राप्तौ च। एषा वक्ष्यमाणमन्त्रभूता। अभ्युक्ता सर्वतः सर्वार्थप्रकाशकत्वेन कथिता। वेदपुरुषेणेति शेषः। सत्यमनृतनकारार्थविलक्षणम्। तर्हि भावरूपं जडमित्यत आह। ज्ञानं जडविलक्षणम्। यद्यभावभावविलक्षणो भावविशेषस्तर्हि घटादिकमपि तथेत्यत आह। अनन्तं देश-काल-वस्तुपरिच्छेदशून्यम्। एतावत्येवोच्यमानेऽभावः स्यात्ततोऽस्य व्यवच्छेदार्थमाह। सत्यमिति। सत्यमनन्तमित्युच्यमाने जडमपि स्यात्तद्व्यावृत्त्यर्थं ज्ञानमित्याह। यद्यपि ज्ञानमनन्तमित्युच्यमाने न सत्यपदस्य कृत्यं ज्ञानस्यासद्विलक्षणत्वात्। तथापि ज्ञानमप्यसदिति सर्वासद्वादिनः सङ्गिरन्ते। तत्पक्षाधिक्षेपार्थं सत्यमित्याह।

अयं भावः—येनापि सर्वासत्त्वमङ्गीक्रियते तेनाप्यङ्गीक्रियत एव सत्त्वम्। अन्यथा सत्त्वस्याप्यनुपपत्तेः। तयोर्निरपेक्षत्वादिभ्यो हेतुभ्यः सत्त्वस्यैवाङ्गीकारः करणीयः नासत्त्वस्येति। जडवैलक्षण्यं च स्वयंप्रकाशमानानन्दात्मन एवाविद्यायाः सकार्याया जाड्ये सति दुःखानात्मत्वदर्शनात्। एवं चेज्ज्ञानमित्येवास्तु, कृतमनन्तपदेनापीति न मन्तव्यम्। अन्तःकरणाविद्यावृत्त्योरपि ज्ञानशब्दाभिधेयत्वात् तदेव

१ क. °पूर्वपाठकाधिकारभेदानां सूत्रेण। २ ख. °महमस्मी°।

ज्ञानमिदमपीतिबुद्धिनिवारणार्थमनन्तपदस्योपयोगात् पदत्रयमिदं स्वरूपलक्षणमखण्डैकरसार्थं 'प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र' इत्यादिवत् ।

इदानीं लक्ष्यपदमाह । लक्षणार्थसमर्थकं ब्रह्म बृहतेर्धातोरर्थभूतमभ्यधिकम् । आधिक्यं चासज्जडान्तवद्वैलक्षण्यमन्तरेण नोपपद्यते । तत इदं सत्यं ज्ञानमनन्तं यः अधिकारी । वेद जानाति । निहितं निक्षिप्तं । गुहायां बुद्धावधिदैवाधिभूताध्यात्मभेदेन व्यवस्थितायाम् । सा च कुत्रेत्यत आह । परम उत्कृष्टे भूताकाशात् । व्योमन् व्योम्न्यव्याकृते बुद्धिकारणेऽविद्याकार्यान्तःकरणवृत्तावभिव्यक्तमेवोक्तलक्षणं ब्रह्म सर्वोऽप्यधिकार्यहमस्मीत्यवगच्छतीत्यर्थः । स ब्रह्मज्ञानी । अश्नुते तादात्म्येन प्राप्नोति । सर्वान्कामान् निखिलान्काममनोविषयान् । सह युगपत्क्रममन्तरेणेत्यर्थः । केन रूपेण युगपत्सर्वान्कामान्प्राप्नोतीत्यत आह । ब्रह्मणा ब्रह्मतादात्म्यरूपेण । ब्रह्मणोऽपि किंरूपमित्यत आह । विपश्चिता स्वयंप्रकाशमानज्ञानैकरूपेण । इतिः मन्त्रपरिसमाप्तौ ।

ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणमुक्त्वेदानीं जगज्जन्मादितटस्थलक्षणं हृदि कृत्वा मन्त्रेण संक्षेपेण व्याख्यातं सूत्रं विस्तरेण व्याकरिष्यन् तत्त्वंपदार्थयोरैक्येनात्मनो जगत्कारणत्वमाह । तस्मात् सत्यज्ञानानन्तलक्षणाद्ब्रह्मणः । वा आत्मत्वेन स्मर्यमाणात् प्रसिद्धात् । एतस्माद्बुद्धेर्द्रष्टुः स्वयंप्रकाशमानात् आत्मनोऽस्मच्छब्दप्रत्ययव्यवहारालम्बनात् । आकाशः शब्दगुणत्वेन प्रसिद्धोऽवकाशः । सम्भूत उत्पन्नः । इदं पदं यथालिङ्गं यथावचनं पुरुषान्तेष्वनुवर्तते । आकाशात् उक्तात् । वायुः शब्द-स्पर्शगुणो नभस्वान् । वायोरुक्तादग्निः शब्द-स्पर्श-रूपगुणस्तेजोधातुः । अग्नेरुक्तादापः शब्द-स्पर्श-रूप-रसगुणा द्रवात्मिकाः । अद्भ्य उक्ताभ्यः पृथिवी शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गन्धगुणा कठिना भूमिः । पृथिव्या उक्ताया ओषधयः फलपाकान्ताः । ओषधीभ्य उक्ताभ्योऽन्नमदनीयं प्रसिद्धम् । अन्नादुक्तात् पुरुषः स्थूलदेहः पुरुषशब्दाभिधेयः ।

इदानीमेवं पुरुषमुररीकृत्यात्मनः कोशपञ्चकातीतं रूपं विवक्षन्प्रथमं कोशानाह । स उक्तः पुरुषः । वै प्रसिद्धः । हस्तपादादिमानेष प्रत्यक्षः । पुरुषो व्याख्यातम् । अन्नरसमयः अन्नस्याद्यमानस्य यो रसः सारभूतः शुक्र-शोणितरूपस्तस्य विकारोऽन्नरसमयः । तस्य पुरुषस्य पक्षिणः । इदमेव प्रसिद्धं मस्तकमेव । शिरो मस्तकम् । अयं दक्षिणो भुजः । दक्षिणो दक्षिणभागस्थः । पक्षः पत्रम् । अयं वामो भुजः । उत्तरो वामभागस्थः । पक्षः पत्रम् । अयं गलमारभ्याकटिस्थलं देशः । आत्मा आन्तराधीः । इदं कटिस्थलादधःस्थितं पादद्वयम् । पुच्छं ला-

१ क. °त्रात्पुरु°।

मूलं लाङ्गूलस्य पुच्छत्व उपपत्तिः। प्रतिष्ठा प्रतितिष्ठत्यस्मिन्निति प्रतिष्ठा आधार इत्यर्थः। पक्षिणोऽपि पुच्छाधारत्वमस्माभिरदृष्टमपि प्रतिष्ठेति वचनसामर्थ्यात्कल्पनीयम्। तदपि तस्मिन्नुक्तेऽप्यर्थे पक्षिणि एष वक्ष्यमाणः। श्लोको मन्त्रः। भवति स्पष्टम् ॥ १ ॥

अन्नाददनीयात्। वै प्रसिद्धात्। प्रजा जन्तवः। प्रजायन्ते। याः काश्च याः काश्चन निखिलाः, स्वेदजाण्डज-जरायुजोद्भिज्जा इत्यर्थः। पृथिवीं ब्रह्माण्डान्तर्बहिर्वर्तिनीं भूमिम्। श्रिताः।अथो अपि। अन्नजाः सत्योऽन्नेनैवादनीयेनैव। अद्यमानेन जीवन्ति प्राणान्धारयन्ति। अथ जीवकर्मक्षयानन्तरम्। एनत् अन्नं अग्नि-भूमि-श्व-कीटादिरूपमपि। यन्त्यपि गच्छन्त्यन्ने विलीयन्त इत्यर्थः। अन्ततोऽन्ते। तथा च न प्रत्यक्षविरोधोऽपि। सति शरीरेऽन्नेऽप्ययस्यानभिधानात्। अन्नं चतुर्विधप्राणिजातशरीरस्योत्पत्ति-स्थिति-लयकारणमदनीयम्। हि यस्मात्। भूतानां चतुर्विधानां प्राणिनाम्। ज्येष्ठमतिशयेन वृद्धं कारणमित्यर्थः। तस्मात्ततः। सर्वौषधं सर्वस्य प्राणिजातस्यौषधं क्षुत्तृड्रोगस्य वारणं। उच्यते कथ्यते।

इदानीमन्नमयस्य पक्षिवत्कालव्याधकदर्थीकृतस्य कारणान्नप्रशंसाप्रसङ्गेनात्मज्ञानाभिमुखत्वार्थं फलेन प्रलोभ्यान्नोपासनमाह। सर्वं निखिलं। वै प्रसिद्धं। ते वक्ष्यमाणाः। अन्नमदनीयम्। आप्नुवन्ति प्राप्नुवन्ति। य उपासकाः। अन्नमदनीयं। ब्रह्म सर्वस्मादधिकं ब्रह्मज्ञानेनेत्यर्थः। उपासत एकरूपेण प्रत्ययप्रवाहेण साक्षात्कुर्वते। पूर्वमन्नस्य सर्वभूतकारणत्वार्थमुक्तं इदानीं तदेव ब्रह्मतादात्म्योपासनोपपत्तये ब्रह्मसमानधर्मत्वं दर्शयितुं पुनः पठति। अन्न ँ हि भूतानां ज्येष्ठम्। तस्मात्सर्वौषधमुच्यते। यथा ब्रह्म भूतानां ज्येष्ठमवगतं सत् भवरोगौषधमुच्यते, तथा यस्मादन्नं भूतानां ज्येष्ठं तस्मात्सर्वौषधमुच्यते। व्याख्यातश्च पदार्थः। अपि च यथा ब्रह्मणो भूतानि जायन्ते ब्रह्मणि तिष्ठन्ति च, तथाऽन्नाददनीयात्। भूतानि चतुर्विधान्यण्डजादीनि। जायन्त उत्पद्यन्ते। जातानि उत्पन्नानि। अन्नेनाऽदनीयेन। वर्धन्ते वृद्धिं गच्छन्ति। ततो ब्रह्मणा समत्वाद्युक्तमन्नस्य ब्रह्मणा तादात्म्येनोपासनमिति भावः।

इदानीमन्नशब्दार्थमाह। अद्यते भक्ष्यते। भूतैरिति शेषः। अत्ति च भक्षयत्यपि। चकारः कर्म-कर्तृव्युत्पत्त्योरन्नशब्दे समुच्चयार्थः। भूतान्यण्डजादीनि। तस्माद्यतोऽद्यतेऽत्ति च भूतानि ततः। अन्नमन्नशब्दं। तदन्नमुच्यते कथ्यते। इतिः प्रथमकोशपरिसमाप्त्यर्थः। तस्मादुक्तात्। वै प्रसिद्धात्। एतस्मात्प्रत्यक्षात्। अन्नरसमयादन्नरसविकारात् स्थूलदेहात्। अन्यः पृथग्भूतः अन्तरः अभ्यन्तरः।

---

१ ख. °वनक° । २ ख. °श्वविट्की° ।

आत्माऽऽत्मशब्दाभिधेयः । प्राणमयः प्राणविकारः । तेन प्राणमयेन । एष प्रत्यक्षः स्थूलो देहः । पूर्णः परिपूर्णः । स प्रसिद्धः । वै स्मर्यमाणः । एष साक्षिप्रत्यक्षः प्राणमयः । पुरुषविध एव पुरुषाकार एव । मूषानिषिक्तद्रुतताम्ररसो यथा तादृगेव नत्वन्यादृशः ।

तर्हि किं पुरुषः पुरुषान्तरसदृश इति चोभयमपि स्वतन्त्रमित्याशङ्क्य नेत्याह । तस्य पूर्वस्य । पुरुषविधतां पुरुषसदृशताम् । अनु पश्चात् । अयं तस्मादुत्तरः । पुरुषविधः पुरुषसदृशो नतु स्वतन्त्र इत्यर्थः । ततः पूर्ववदस्मिन्नपि कल्पना कर्तुं सुकरेति भावः । तस्य प्राणमयस्य । प्राण एव उच्छ्वासकारिणी प्राणवृत्तिरेव नत्वन्यत् शिरो मूर्धा । व्यानो दक्षिणः पक्षः । अपान उत्तरः पक्षः । आकाश आत्मा । पृथिवी पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति । व्यानापानौ पूर्वप्रपाठके व्याख्यातौ । आकाश आकाशस्थः समानः । पृथिवी पृथिवीस्थः सर्वप्राणकीलभूत ऊर्ध्वगाम्युदानः । अनेन हि सर्वे प्राणा भ्रियन्ते स्ववृत्तिसङ्कोचेन । वाय्वधिकारादाकाश-पृथिवीशब्दौ यथा कथंचित्समानोदानविषयौ नीतौ । अथवा मुख्यार्थतैवानयोः शब्दयोरस्तु । तथा च श्रुतेः कोशेष्वनास्थेति व्याख्येयम् । व्याख्यातमन्यत् ॥ २॥

प्राणं मुख्यप्राणं । देवाश्चक्षुरादयोऽग्न्यादयः । अनु प्राणमनु । प्राणन्ति चेष्टन्ते । मनुष्या मनुजाः । पशवश्च गवाद्याः । चकारः सर्वशरीरसङ्ग्रहार्थः । ये प्रसिद्धार्थाः । प्राणो मुख्यप्राणः । हि यस्मात् । भूतानामण्डजादीनाम् । आयुर्जीवनकारणम् । अनेन देहेन्द्रियात्मवादो निराकृतः । तस्मात् यस्मादायुस्ततः । सर्वायुषं सर्वायुरेव सर्वायुषं । उच्यते कथ्यते । इदानीं मन्त्रोपासनवत् प्राणोपासनाफलं प्राणोपासनं चाह । सर्वमेव निखिलमेव । ते वक्ष्यमाणाः । आयुर्जीवनकारणं शतसंवत्सररूपम् । यन्ति गच्छन्ति । ये प्राणं ब्रह्मोपासते । प्राणं मुख्यप्राणम् । व्याख्यातमन्यत् । अन्नवत्प्राणस्यापि ब्रह्मसमानतां वक्तुं पुनरुक्तस्याभिधानम् । प्राणो हि भूतानामायुः । तस्मात्सर्वायुषमुच्यते । व्याख्यातम् । ब्रह्मणो यथा सर्वायुष्ट्वं तद्वत्प्राणस्यापीत्यर्थः । इतिः प्राणकोशपरिसमाप्त्यर्थः ।

तस्यैष एव शारीर आत्मा । यः पूर्वस्य । एतदनन्तरं यद्यपीतिशब्दः पठनीयः प्राणकोशस्यात्र परिसमाप्तेः, तथाप्यस्य वाक्यस्यान्नमयादधिकत्वाच्छङ्कोत्तरत्वाच्चैतस्मात्पूर्वपाठ इतिशब्दस्य । अथवा पाठक्रमादर्थक्रमस्य बलीयस्त्वादत्र पठितस्यापि तदनन्तरं सङ्गतिरवगन्तव्या । ननु—पूर्वस्मात्पुरुषादनन्यः प्राणमयस्तस्य तदन्तः पातित्वाद्धस्त-पादादिवदित्यत आह । तस्यान्नमयस्य ।

१ ख. °र्णः । प्र° । २ ख. °स्य । पठितत्वात् । अ° ।

एष एव समनन्तरोक्तः प्राणमय एव । शारीरः शरीरे भवः । आत्मा सर्वव्यवहारकारणत्वेनात्मा । यः प्राणमयः । पूर्वस्य प्राणमयात्पूर्वस्य । तस्य पूर्वस्य यः प्राणमय एष एव शारीर आत्मेत्यन्वयः । अयं भावः । प्राणो न च स्थूलशरीरान्तःपाती । तथा च सति नासापुटनिर्गतस्तद्वदेव चाक्षुषः स्यादिति ।

'तस्माद्वा एतस्मात्प्राणमयात् । अन्योऽन्तर आत्मा मनोमयः । तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरुष विध एव । तस्य पुरुषविधताम् । अन्वयं पुरुषविधः । तस्य यजुरेव शिरः । ऋग्दक्षिणः पक्षः । सामोत्तरः पक्षः । आदेश आत्मा । अथर्वाङ्गिरसः पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति' । प्राणमयादुक्तात् । मनोमयो मनोविकारः । तस्य यजुर्यजुर्विषया वृत्तिः । ऋगृग्विषया वृत्तिः । साम सामविषया वृत्तिः । आदेशो यजुर्ऋक्सामसु ब्राह्मणमादेशस्तद्विषया वृत्तिः । अथर्वाङ्गिरसोऽथर्वणाङ्गिरसा च दृष्टा मन्त्रा ब्राह्मणानि च तद्विषया वृत्तिः । अन्यत्पूर्वेण समानपाठम् । अन्नमयार्थस्थले प्राणमयं प्राणमयार्थस्थले मनोमयं चोक्त्वा पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥ ३ ॥

अत्र हि मनोमयस्य चतुर्वेदवृत्तिप्राधान्यमुक्तम् । वेदाश्च ब्रह्मप्रकाशकत्वान्न ब्रह्मणो भिन्नाः । ततो वेदेभ्योऽभिन्नं सर्वस्य जगतः कारणं विशेषतश्च मनसः" तन्मनोऽकुरुत " इतिवचनान्मनसाप्यगम्यरूपं ब्रह्म वदन्मनोमयं स्तौति । यतः सर्वस्य जगतः कारणाद्विशेषतश्च मनसः सत्यज्ञानानन्दरूपाद्ब्रह्मणः । वाचो यजुर्ऋक्सामादेशाथर्वाङ्गिरसरूपा अन्याश्च । निवर्तन्ते ब्रह्म वक्ष्याम-इति सङ्कल्प्य प्रवृत्तास्तस्मिन्ब्रह्मणि प्रवेशमलभमाना नेति वदन्त्यो वाराङ्गना इव राजगृहाभ्याशाद्यथागतं निवृत्य भ्रष्टसंकल्पा भवन्ति । निवृत्तिस्तु प्राप्तावप्राप्तौ च सङ्कल्पितस्य दृष्टा । तथा च किं प्राप्य निवर्तन्त । इत्याशङ्क्य नेत्याह । अप्राप्याऽलब्ध्वाऽऽनन्दमित्यन्वयः । ननु—वागगम्यानामपि जाती-चम्पक-केतकीकुसुमादिगन्धभेदानां मनसाऽवगतिर्यथा तथास्त्वित्यत आह । मनसा यजुरादिपञ्चवृत्तिमता । सह समम् । आनन्दं हिरण्यगर्भस्यानन्दादप्यतिशयमनन्तमानन्दं । ब्रह्मणः सत्यज्ञानादिलक्षणस्य । षष्ठीयं 'शिलापुत्रकस्य शरीरं' इतिवद्व्याख्येया । विद्वान् साक्षात्कारवान् । साक्षात्कारेणापगताविद्यो द्वितीयाभावान्न बिभेति भयं न गच्छति । कदाचन कदापि । यस्मादेतादृशं ब्रह्मास्य कारणं तस्मादतिश्रेष्ठो मनोमय इति भावः । इतिः मन्त्रसमाप्तौ अथवा मनोमयकोशपरिसमाप्तौ पूर्ववदवगन्तव्यम् ।

प्राणस्यैवैकदेशो मन इति शङ्कां वारयति । तस्यैष एव शारीर आत्मा । यः पूर्वस्य । पूर्वस्य प्राणमयस्य । यः प्रसिद्धो मनोमय एष एव शारीर आत्मे-

त्यन्वयः । व्याख्यातः पदार्थः । अनेन प्राणस्यात्मत्वं निवारितम् । 'तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयात् । अन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयः । तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधताम् । अन्वयं पुरुषविधः । तस्य श्रद्धैव शिरः । ऋतं दक्षिणः पक्षः । सत्यमुत्तरः पक्षः । योग आत्मा । महः पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति'। मनोमयादुक्तात् । विज्ञानमयो बुद्धिविकारः। श्रद्धाऽऽस्तिक्यसम्पन्नबुद्धिवृत्तिः । ऋतं शास्त्रार्थविषये मानसव्यापारविषया वृत्तिः। सत्यं तस्मिन्नेव वाक्कायाभ्यामनुष्ठीयमाने तद्विषया वृत्तिः । योगः शास्त्रार्थविषये सन्देह-विपर्ययरहिता वृत्तिः । महः अनया हि यागाद्यनुष्ठाने मनोभास्वरबुद्धितत्त्वं प्रथमजं महत्तत्वाख्यम् । प्राणमयार्थस्थले मनोमयं मनोमयार्थस्थले विज्ञानमयं पठित्वा शेषं समानपाठं पूर्ववद्व्याख्येयम ॥ ४ ॥

विज्ञानं बुद्धिः । यज्ञं दर्शादिकं । तनुते विस्तारयति । कर्माणि वैदिकानि स्मार्तान्यग्निहोत्र-संध्यावन्दनादीनि लौकिकानि च कृषि-वाणिज्यादीनि । तनुते विस्तारयति । अपि च यज्ञविस्तारेणाभ्युच्चयार्थावपि-चौ । विज्ञाने कर्मविस्तारादेर्विज्ञानं बुद्धिं। देवा वागादयोऽग्न्यादयश्च। सर्वे निखिलाः। ब्रह्म सत्य-ज्ञानादिलक्षणं। ज्येष्ठमतिशयेन वृद्धं कारणमित्यर्थः । ज्येष्ठत्वं विज्ञानस्य ब्रह्मणश्च साम्यं तयोस्तादात्म्योपासनार्थमुक्तमित्यवगन्तव्यम् । उपासते ब्रह्मतादात्म्येनोपासनं कुर्वते। विज्ञानं ब्रह्म व्याख्यातम् । चेद्यदि । वेद वेदव्यतिरिक्तोऽपि जानात्युपासीनेत्यर्थः। तस्माद्विज्ञानब्रह्मोपासनात् । चेद्यदि । न प्रमाद्यति प्रमादं न गच्छति बहिर्मुखो न भवतीत्यर्थः। शरीरे स्थूलशरीरे । पाप्मनो हिरण्यगर्भप्राप्तिप्रतिबन्धकारणानि। हित्वा परित्यज्य। सर्वान्निखिलान्। कामान् कामनाविषयान्। हिरण्यगर्भतादात्म्येन समश्नुते सम्यक्प्राप्नोति। इतिः मन्त्रसमाप्तौ विज्ञानमयकोशसमाप्तौ वा पूर्ववत्।

तस्यैष एव शारीर आत्मा। यः पूर्वस्य । तस्य पूर्वस्य मनोमयस्य यो विज्ञानमय एष एव शारीर आत्मेत्यन्वयः । व्याख्यातः पदार्थः । अनेन मनस आत्मत्वं निवारितम्। 'तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात्। अन्योन्तर आत्मानन्दमयः। तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधताम् । अन्वयं पुरुषविधः । तस्य प्रियमेव शिरः । मोदो दक्षिणः पक्षः । आनन्द आत्मा । ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति' । विज्ञानमयादुक्तात् । आनन्दमय आनन्दविकारः सोपाधिकानन्द इत्यर्थः। प्रियं पुत्रादिदर्शनजन्यं सुखम् मोदः पुत्रादिसम्भाषणसहासनादिजन्यं सुखम्। प्रमोदः सहासनादौ स्थितानामपि पुत्रादीनामन्यानुविधेयत्वजन्यं सुखम्। अभीष्टविषयस्य दर्शने लाभो भोग-

१ ख. °क्तो ज्ञा°।

श्च प्रिय-मोद-प्रमोदा इत्यर्थः। आनन्दः सुखसामान्यं प्रिय-मोदप्रमोदेष्वनुगतं सुखं ब्रह्म निरतिशय आनन्दो यस्य मात्रामुपजीवन्ति ब्रह्मादयः। यथा देहावयवाः पादयोः प्राणभेदाः पृथिव्यामुदाने वा वेदाश्च त्रयोऽपि मन्त्र-ब्राह्मणरूपा अथर्वाङ्गिरस्सु दृष्टकर्मसाधनत्वेन। यथा बुद्धिभेदाः प्रथमजायां हिरण्यगर्भबुद्धौ च प्रतिष्ठितास्तद्वत्सुखसामान्यविशेषा निरतिशयसुखैकस्वभावे सत्यज्ञानादिरूपे ब्रह्मणि सर्वाधारे प्रतिष्ठिताः। स्थूलस्य देहस्याध्यात्माधिभूताधिदैवभेदभिन्नस्य ब्रह्मणः प्रथमकोशत्वम्। सूक्ष्मस्य स्थूलात्मभूतस्याज्ञानकार्यस्य क्रियाज्ञानशक्तेश्चतुर्धा भिन्नस्य सकारणस्य कोशचतुष्टयत्वं च। सूक्ष्मोऽपि विभागः स्वयं प्राणनिमित्तं हि स्थूलशरीरस्य सर्वव्यवहारं मत्वा स्थूलशरीरात्मभूतः प्राणः क्रियाशक्तिर्द्वितीयः कोशः। प्राणस्यापि मनसा इतस्ततो नीयमानत्वाद्बालेनेव मृत्सेभबलीवर्दस्य। ततोऽनिश्चयात्मिका ज्ञानशक्तिः प्राणात्मभूता मनआख्या तृतीयः कोशः। मनसोऽप्यनिश्चयात्मनो निश्चयपरतन्त्रत्वान्निश्चयात्मिका बुद्धिर्मनआत्मभूता चतुर्थः कोशः। बुद्धेरपि सुखपरतन्त्रत्वादवस्थात्रये कार्य-कारणोपाध्यवच्छिन्नं सुखं पञ्चमः कोशः। तत्रापि प्रिय-मोद-प्रमोदा जागरण-स्वप्नजं आनन्दः सौषुप्ते व्याकृतोपाधिः। इतःपरं भूत-भौतिककार्यस्य कारणस्य चाभावादकार्यकारणं ब्रह्म सर्वस्याधारभूतं कोशपञ्चकवाक्प्रवृत्तिकारणनिमित्तं प्रथमसूत्रेण सूचितम्। मन्त्रेण च व्याख्यातमुक्तवती श्रुतिरित्यर्थः। मनोमयार्थस्थले विज्ञानमयं विज्ञानमयार्थस्थल आनन्दमयं च पठित्वा शेषं समानपाठं पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥ ५ ॥

आनन्द-ब्रह्मणोरभेदाद्ब्रह्माभिधानमेवानन्दाभिधानमिति मन्वानः पठति। असन्नेवाविद्यमान एव जनैरज्ञातोऽभिभूतश्चेत्यर्थः। स वक्ष्यमाणः। भवति स्पष्टम्। असत् अविद्यमानं खरविषाणसममित्यर्थः। ब्रह्म आनन्दमयस्य पुच्छं कारणं चेत्युक्तेनासत्त्वप्रकारेण। वेद जानाति। चेत् यदि। असत्त्वज्ञानादनर्थमुक्त्वा सत्त्वज्ञानादर्थमाह। अस्ति विद्यते सर्वस्य कारणत्वेन सर्वात्मत्वेन च। ब्रह्मोक्तम्। इत्युक्तेन सत्त्वप्रकारेण। चेद्यदि। वेद जानाति। सन्तं विद्यमानं वाचा मनसा कायेन च पूज्यमित्यर्थः। एनं ब्रह्मास्तित्वज्ञानिनम्। ततो ब्रह्मास्तित्वज्ञानात्कारणात् विदुर्जानन्ति। सर्वे जना इति शेषः। इतिः मन्त्रसमाप्त्यर्थमानन्दमयपरिसमाप्त्यर्थं वा पूर्ववत्। तस्यैष एव शारीर आत्मा। यः पूर्वस्य। तस्य पूर्वस्य। विज्ञानमयस्य य आनन्दमय एष एव शारीर आत्मेत्यनयोर्व्याख्यातः पदार्थः।

१ क. ग. °प्रजा आ°। २ क. ग. °थमं सू°।

अथ कोशपञ्चकाधारब्रह्मास्तित्व-नास्तित्वविज्ञानफलकथनानन्तरम् । अतो ब्रह्मणः सर्वात्मत्वं यतोऽस्तिनास्तिप्रत्ययौ च कर्तुं सुशकावस्मात्कारणात् । अनुप्रश्नाः । ब्रह्मणोऽस्तित्वे नास्तित्वे च तज्ज्ञानिनो ब्रह्मप्राप्तावप्राप्तौ च सन्देहमनुप्रश्नाः प्रष्टव्या ईप्सितार्थविषयाः शब्दसन्दर्भाः । पठ्यन्त इति शेषः । उत अपि । अविद्वान्ब्रह्मणि सन्देह-विपर्ययज्ञानवान् । अमुमानन्दमयकारणभूतं पुच्छरूपं च अस्ति-नास्तित्वाभ्यामनिश्चितं वस्तुवृत्तेन । लोकं लोक्यमानं स्वयंप्रकाशत्वेन तज्ज्ञानिभिः । प्रेत्य परलोकमागत्य शरीरं परित्यज्येत्यर्थः । कश्चन कोऽपि । गच्छति प्राप्नोति । प्लुतिर्विचारार्था । आहो पक्षान्तरे । विद्वान्ब्रह्मणि सन्देह-विपर्ययरहितज्ञानवान् । अमुं लोकं प्रेत्य व्याख्यातम् । कश्चित्कोऽपि । समश्नुता समश्नुते व्याप्नोति । प्लुतिर्विचारार्था । उ अपि । अयं भावः—यद्यस्ति सत्यज्ञानादिलक्षणं ब्रह्म तर्हि प्राप्तव्यमविदुषाऽपि । न ह्यज्ञान-संशय-विपर्ययैर्वस्तुनोऽन्यथात्वम् । सर्वात्मकं चेदविद्वान्न प्राप्नोति विद्वानपि न प्राप्नुयात् नियामकाभावात् । अथ नास्ति तत्तर्हि विदुषाऽपि न प्राप्तव्यम् । न हि नरविषाणादिकं तस्मिन्सन्देहे-विपर्ययरहितज्ञानिनाऽपि प्राप्तुं शक्यम् । अथाशेषविशेषशून्यमप्यनेन प्राप्यते तर्ह्यविदुषा न प्राप्यत—इति न नियामकं पश्याम इति । अनेनोक्तश्लोकार्थस्याऽऽक्षेपः कृतः ।

आस्तां विद्वदविदुषोः प्राप्त्यप्राप्ती । ब्रह्मणोऽविद्वदप्राप्त्या यत्तस्य नास्तित्वमापादयितुमिष्टं तज्जगत्कारणत्वकथनेन पूर्वोक्तेन पुनः केनचिद्विशेषेणाभिधीयमानेन निराकुर्वन्सत्त्वपक्षमर्थादादत्ते । स सूत्र-मन्त्राभ्यां ब्रह्मत्वेनोक्त आत्मानन्दमयस्य कारणभूतः पुच्छभूतश्च प्रसिद्धः । कथमसौ नास्तीत्यर्थः । ननु—सतां चेतनानां किंचित्कारित्वं दृष्टमस्य तस्मिन्सत्यस्तित्वं श्रद्दधामीत्यत आह । अकामयत कामनामकुरुत । कामनाविषयमाह । बहुस्यां नाना भवेयम् । नानाभवनेऽप्युपायमाह । प्रजायेयोत्पद्येय । इत्यनेन प्रकारेणेमां कामनां कृत्वा । स कामी तपः पर्यालोचनम्—इदमनेनेत्थमित्यादिरूपम् । अतप्यत सृज्यविषयमकरोत् । स कामुकस्तापसः । तप उक्तम् । तप्त्वोक्तविषयं कृत्वा कार्य-कारणादिकं प्रथमं विचार्य निश्चित्य चेत्यर्थः । अनन्तरमिदं विविधप्रत्ययगम्यं कार्यजातं भूत-भौतिकं चेतनाचेतनात्मकम् । सर्वं निखिलम् । असृजतोत्पादितवान् । सर्वशब्दार्थमाह । यदिदं किंच । यत्किंचेदं प्रसिद्धमस्तिनास्तीत्यादिप्रत्ययगम्यं यत्किमपि । तत्कार्यजातम् । सृष्ट्वोत्पाद्य । तदेव स्वसृष्टमेव । अयमेवकारो देहलीप्रदीपन्यायेन—'तदाऽ-

---

१ ख- "स वेद्य" ।

मुना प्राविशत्' इत्यनेन च सम्बध्यते। अनुकार्यसृष्टिमन्वेवाप्रविष्टोऽपि[1] तु सर्वत्रावस्थानादाकाशवत्प्रवेशमकरोदेव। प्रविष्टशब्दप्रत्ययविषयोऽभूदित्यर्थः।

तदनु कार्यं सृष्टमनुप्रविश्य प्रवेशं कृत्वा। किं तटस्थ एवायं सूत्रधारिवद्गृहं निर्माय तत्र प्रविश्य स्थितः। तथा चात्मनो बहुभवनोपायः प्रजायेयेति दृष्टो विपरीत इत्याशङ्क्य नेत्याह। सच्च तेजोबन्नरूपमपि। त्यच्च वाय्वाकाशरूपमपि। चकारौ तद्बुद्धिं समुच्चिनुतः। अभवत्। स्पष्टमिदं क्रियापदं वक्ष्यमाणेष्वपि चतुर्षु पर्यायेषु सम्बध्यते। निरुक्तं चानिरुक्तं च। निःशेषमुक्तं निरुक्तम्—घटः पृथुबुध्नोदराकार इत्यादि। तद्विपरीतमनिरुक्तम्—जाती-चम्पक-केतकीकुसुमगन्धभेदादि। चकारौ पूर्ववत्। निलयनं चानिलयनं च आश्रयोऽनाश्रयश्च। चकारौ पूर्ववत्। विज्ञानं चाविज्ञानं च। स्मृति-संशय-विपर्यय-निश्चयादि विज्ञानं तत्कारणं वा चिन्मात्रं वा। तद्विपरीतमविज्ञानम्। चकारौ पूर्ववत्। सत्यं चानृतं च भावात्मकत्वे सति कश्चित्कुत्रचित्कथंचित्केनचिदपि बाधरहितं सत्यं व्यवहारतो वा बाधरहितम्[2]। तद्विपरीतमनृतम्। चकारौ पूर्ववत्। अस्तिनास्तीतिप्रत्ययविषयः सर्वः कार्य-कारणवर्गो ब्रह्म च ब्रह्मैवाभूदित्यर्थः। ननु—स सर्वकारणं सर्वमभूदित्येतावत्प्रतीयते न तु तदसत्यं नेतिवचनादित्यत आह। सत्यं सर्वबाधशून्यं भावरूपं ब्रह्म। अभवत् उक्तं मूर्तादिकमभवत्। असतः सर्वात्मत्वे सर्वमिदं सर्वैः प्रत्ययैरसदिति प्रतीयेत नरविषाण—वन्ध्यापुत्रादिवत्। ततो नासत्सर्वात्मकं किन्तु सदेव। प्रतीतेरविश्वासे जीवनादिव्यवहारस्यापि दुर्लभत्वमित्यर्थः।

किं सदादिकं दशविधं तद्बुद्धयश्चेत्येतावदेव सत्यमभवदित्याशङ्क्य नेत्याह। यदिदं किंच उक्तमनुक्तं चोत्प्रेक्ष्यमाणं यत्किचेदं निखिलमपीत्यर्थः। तत् निखिलमपि सत्याद्ब्रह्मणोऽभिन्नं तस्मिन्नध्यस्तत्वेन प्रतीयमानं प्रसिद्धम्। सत्यं सत्यशब्दार्हं व्यवहारक्षमत्वेन मूर्तामूर्तत्वेन च। मूर्तामूर्तविभागो भूतपञ्चक एव। तेजोबन्नानि मूर्तानि। वाय्वाकाशावमूर्तौ। कार्य-कारणयोरपि मूर्तामूर्तत्वे[3] एवमवगन्तव्ये[4]। कार्यं सर्वः प्रपञ्चो भूत-भौतिकरूपो मूर्तम्। स्थूलत्वात्कारणतो विद्यात्वमूर्तम्। तद्विपर्ययादप्रतीयमानत्वेन वा। इति अनेन प्रकारेण। आचक्षते कथयन्ति ब्रह्मविदः। तत्र सर्वकार्यशून्ये ब्रह्मण्यपि युक्त्यभ्युच्चयार्थस्तच्छब्दः। ब्रह्मणः सत्यत्व अन्यस्य चासत्यत्वे युक्तिश्चेयम्। ब्रह्मव्यतिरिक्तं यत्सत्यं तन्नित्यमनित्यं वा? नित्यत्वे कार्यता कार्यत्वे चासत्यत्वमनिच्छतोऽपि प्रा-[5]

---

१ ख. °पि स°। २ ख. °बाधार°। ३ ख. °र्तामूर्तादि°। ४ क. ग. °एवं त°। ५ ख. °तो प्रा°।

मादिकस्वजिह्वाचर्वणवदागतम् । नित्यत्वेऽप्यसर्वगतत्वे सर्वगतत्वेऽपि जाड्यत्वेऽपि भेदे स एव दोषः। तस्माद्ब्रह्मैव सत्यं न त्वन्यत्। ब्रह्मण्यध्यासात्तत्सत्यशब्दार्हम्। यथेदंतायामध्यस्तं रजतमिदं शब्दार्हम्। एष श्लोको भवति व्याख्यातम् ॥ ६ ॥

असद्वै सत्येऽध्यस्तं सत्यशब्दार्हं सन्नाम-रूप-कर्मात्मकत्वेन स्थवीयोबुद्धिविषयत्वात्। तद्रहितमसत्सत्यज्ञानादिलक्षणं ब्रह्म शास्त्रप्रसिद्धं विद्वत्प्रसिद्धं वा नाम-रूप-क्रियाहीनं जगत्कारणं सद्वेति वक्तव्येऽसत्त्वभ्रमस्य नाम-रूप-क्रियाहीनत्वेनोत्पाददिति कथनार्थमसद्वेत्याह। इदं विविधप्रत्ययगम्यं विश्वम्। अग्रे विश्वोत्पत्तेः प्राक्। आसीद्बभूव। अविद्याशबलं ब्रह्म जगत्कारणमेवाऽऽसीन्न तु कार्यजातमित्यर्थः। ततोऽसच्छब्दाभिधेयात्कारणात्। वै एव प्रसिद्धं वा। सत्सच्छब्दाभिधेयं स्पष्टनाम-रूप-कर्म। अजायतोदपद्यत। तदविद्याशबलं जगत्कारणम्। अविद्यात्मानमेकं चिदानन्दस्वभावम्। स्वयमात्माऽविद्याया आश्रयो विषयश्च। अकुरुत बहुधा कृतवान्। तस्मादात्मानमात्मनैव बहुधा करणात् ततोऽविद्याश्रयविषयभूतमानन्दात्मस्वरूपं सुकृतम्। स्वार्थेऽयं सोः प्रयोगः। स्वेन स्वंकृतवत्स्वकृतं स्वकृतमेव परोक्षेण सुकृतं पुण्यं उच्यते कथ्यते देवैः। इतिः मन्त्रसमाप्तौ।

ननु–'ब्रह्मविदाप्नोति परं' इत्युपक्रान्तं तत्र किं ब्रह्मेत्याशङ्कायां सत्यादिलक्षणं तत्स्वरूपमभिधाय तत्प्रतिपत्त्यर्थं च तस्याकाशादिकारणत्वाभिधानप्रसङ्गेन कोशपञ्चकमवतार्य पञ्चमकोशाधारब्रह्मास्तित्वनास्तित्वज्ञानाभ्यामर्थानर्थयोरभिधानेन प्रश्नेषु समागतेषु सन्निर्णयार्थमिदं 'सोऽकामयत' इत्यारभ्य 'सुकृतं' इत्यन्तमुक्तमस्तु[3]। तत्तथापि सर्वकारणब्रह्मावाप्तौ न पुरुषार्थः। आनन्दावाप्तेरेव तथात्वादित्यत आह। यत्प्रसिद्धं जगत्कारणम्। वै स्मर्यमाणं तद्ब्रह्म। सुकृतमविद्यायाः स्वात्मरूपमेव कर्म-कर्तृभावेन कृतवत्। रस आनन्दद्रवः स्वयंप्रकाशमानानन्द इत्यर्थः। वै प्रसिद्धो वैषयिकसुखरूपेण सर्वप्रियतमत्वेन वा स्मर्यमाणो वा। स मोक्षे भावी इदानीं परोक्ष एव प्राणिनां रसः। रसं सुकृताभिन्नमानन्दात्मस्वरूपम्। हि यस्मादेव। रसं लब्ध्वेति द्वाभ्यां शृङ्खलान्यायेन सम्बध्यते। रसमेव न त्वन्यत्। अयमधिकारी। लब्ध्वा प्राप्यैव न त्वन्यथा। आनन्दी प्रत्यक्प्रकाशमानानन्दात्मस्वरूपः। भवति स्पष्टम्। तस्मात्पुरुषार्थो ब्रह्मप्राप्तिरित्यर्थः।

ननु–सुकृतस्य ब्रह्मण आत्माभिन्नस्याऽऽनन्दत्वं भवतोच्यते। प्रतीतिश्च विपरीतेत्याशङ्क्य–तदुत्तरत्वेनान्यथानुपपत्तिमाह। क आत्मनोऽनानन्दत्व आ-

१ ख. °सात्तु सत्य° । २ घ. °त्। तत्प्रहि°। ३ ख. °स्तुतत्तथा। तथापि स°।

नन्दात्मव्यतिरिक्तः। हिः हेत्वर्थः। एव नाम। कस्तु नामाऽन्यांदपानचेष्टां कुर्यात्। को व्याख्यातम्। प्राण्यात्प्राणचेष्टां कुर्यात्। यत् यदि एद्येष स्वयं-प्रकाशमानः। आकाशः आकाशवत्सर्वगतः आकाशशब्दाभिधेयो वा। देश-काल-वस्तुपरिच्छेदशून्य इत्यर्थः। आकाश इति सप्तम्यन्तत्वपक्षे हार्दाकाशे अविद्याशबलित इति व्याख्येयम्। आनन्दः परप्रेमालम्बनत्वेनोपलक्षित आनन्दात्मा। न स्यान्न भवेत्। अयमर्थः—आत्मकामार्थ सर्वा लौकिक्यो वैदिक्यश्चेष्टाः। प्राणधारणमपि। आत्मा चेद्दुःखं दुःखसाधनं वा स्यात्तदानीं वृश्चिकतज्जन्यदुःखवद्धेयः स्यात्। दुःखसाधनत्वे वाऽऽत्मार्थं भार्यादिकं प्रियं न स्यात्। ततः सुखत्वं परिशिष्यते। अभावस्यासत्त्वे नामाऽऽत्मनो दुःखाभावत्वं प्रतीतिविरुद्धम्। सुखस्यापि जायमानस्य वेद्यस्याऽऽत्मार्थत्वेन प्रियता दृष्टा। न तु स्वरूपेण। अन्यथा वैर्यादिगतस्यापि तस्य प्रियता स्यात्। तेन नित्यस्वयंप्रकाशमानानन्दात्मा परप्रेमालम्बनत्वेनाङ्गीकरणीयः। परप्रेमालम्बनत्वं च तदर्थलौकिक-वैदिकजीवनचेष्टान्यथानुपपत्त्या कल्प्यते। आत्मनोऽनानन्दत्वेन कापि चेष्टा स्यादिति। ननु—यद्ययमानन्दरूपस्तर्हि किमर्थमयमानन्दार्थं लोकः साधनमादत्त इत्यत आह। एष आकाश आनन्दात्मा स्वयंप्रकाशमानोऽप्यनाद्यविद्यावृतः साधन-साध्यादिभावेन व्यवस्थितो हि यस्मात्तस्मादिति शेषः। एवैषशब्देन सम्बध्यते।

एष एव साधनं साध्यं च वस्तुतोऽज्ञातात्मयाथात्म्यसाधनतारतम्येनापसारिताविद्यातारतम्यादाविर्भूतात्मसुखतारतम्यरूपः। अविद्यादशायामानन्दयाति आकीटपतङ्गमाब्रह्म च निखिलं जगदायोनिप्रादुर्भावादामोक्षसाक्षात्काराच्चानन्दयति। आनन्दात्मनि साक्षात्कृतेन साध्यसाधनादितिभावः। तत्साक्षात्करणात्प्राक्साध्यसाधनादेरपि वस्तुतस्तदात्मकत्वात्तस्यैव सुखदातृत्वमविरुद्धमित्यर्थः। ननु—आत्मनोऽस्तित्वे स्थिते विद्वानेव कदा कथं प्राप्नोतीत्यत आह। यदा यस्मिन्काले। हि यस्मात् विदुषो ब्रह्मप्राप्तौ नियामको हेतुर्हिनोच्यते। ब्रह्मसाक्षात्कारवत्त्वेनापगताविद्यत्वादित्यर्थः। एवायं पार्थसारथिवत्कालवाचिना विद्वद्वाचिना लाभवाचिना च सम्बध्यते। यदैव न त्वन्यदा। एष विद्वानेव न त्वन्यः। एतस्मिन्नात्मनो भेदरहिते सत्ये रसे। अदृश्ये बाह्यान्तरेन्द्रियज्ञानाविषये। अनात्म्य आत्मन इदमात्म्यं[1] त्रिविधं शरीरं न यस्यासावनात्म्यस्तस्मिन्।

ननु—सर्वज्ञानाविषयोऽशरीरोऽपि वाग्गोचरः पदार्थो नरविषाणादिर्दृश्यत इत्यत आह। अनिरुक्ते निरुक्तिशून्ये वाचामगोचर इत्यर्थः। ननु—वाचामगोचरोऽपि

१ घ. °न्यां चेष्टां। २ घ. °त्म्यं विविधं।

साश्रयः पदार्थो दृष्टो—यथाऽविद्यासदसद्युक्त्यविषयेत्यत आह । अनिलयने निलयनमाश्रयः तद्धीने । ननु—प्राकृते प्रलये तत्रैव प्रतिष्ठां सर्वोऽपि विन्दत इत्यत आह । अभयं भयं प्रकृतिस्थाः संस्काराः प्रकृतिश्च भयानकसंसारहेतुत्वात्तच्छून्यमभयमित्यर्थः । अभयं यथातथेति व्याख्येयम् । प्रतिष्ठामिदमहमस्मीति तादात्म्येन प्रतिकूलसंस्कारराहित्यलक्षणेन प्रकर्षेण स्थितिम् । विन्दते लभत एव । अथ तदा । सोऽस्मिन्प्रतिष्ठां प्राप्तो विद्वान् । अभयं गतः भयमविद्या तत्संस्कारा द्वैतरूपास्तच्छून्यमभयं स्वयंप्रकाशमानानन्दात्मस्वरूपाविर्भावं गतः प्राप्तः । भवति स्पष्टम् । जीवन्मुक्तः सर्वदा भवतीत्यर्थः ।

ननु—विद्वानविद्वानपि ब्रह्मणि प्रतिष्ठित एव । तस्य सर्वाधारत्वात्ततोऽविदुषोऽपि प्रेतस्य ब्रह्मप्राप्तिः स्यादित्यत आह । यदा यस्मिन्काले । हिः हेतौ । यस्माद्ब्रह्मणि प्रतिष्ठितोऽप्यविद्वान्ब्रह्माहमस्मीति ब्रह्म न प्रतिपद्यते । निधिस्थ इव जात्यन्धो निधिमेव पूर्ववत् । एष प्रसिद्धःसन्दिहानो विपर्यस्तोऽज्ञानी च । एतस्मिन्स्वात्माभिन्ने ब्रह्मणि । उत् अपि । अरमल्पम् । अन्तरं भेदम् । कुरुते स्पष्टम् । अथ तदा तत्तस्य संदिग्धस्य विपर्ययस्थस्याज्ञानिनश्च । भयमविद्या-तत्कार्य-तत्संस्कारजन्यमध्यात्माधिभूताधिदैवभेदभिन्नं वाचि मनसि कायेऽसह्यदुःखकारणं जन्मादि । भवति ब्रह्मैव सन्देह-विपर्ययाज्ञानैरुक्तभयरूपं भवति स्रगिव सर्पाद्याकारैः । ननु—अविदुषस्तथास्तु यस्तु शास्त्रीये कर्मण्यधिकृतो विद्वांस्तस्य ब्रह्मविद इव ब्रह्मप्राप्तिरित्यत आह । तत्तूक्तम् । ब्रह्म भयरूपम् । तु शब्दः शङ्कानिवारणार्थः । शास्त्रीये कर्मण्यधिकृतस्याविदुषो ब्रह्मविदश्च न साम्यं भिन्नाभिन्नबुद्धित्वेन विरुद्धत्वादेव तदेव न त्वन्यत् । भयं व्याख्यातम् । विदुषः कर्मविद्याविदः । अमन्वानस्याहं ब्रह्मास्मीत्यभेदेन मननरहितस्य । इदमेव वैषम्यं कर्म-ब्रह्मविदोः । तत्तत्रात्मत्वेनाज्ञाते ब्रह्मणि भयंकरेऽपि । एष श्लोको भवति व्याख्यातम् । अपिशब्दसूचिता युक्तिः संक्षेपेणेयम् । अमृतं माता-पिता-बन्ध्वादि वाऽविपरीतरूपमपि स्वस्येष्टकारित्वेन स्वयं विपरीतगृहीतं तदनिष्टमकुर्वदपि स्वस्यानिष्टकारि दृष्टं यथा तद्वद्ब्रह्मापि ॥ ७ ॥

भीषा भीत्या । अस्माद्ब्रह्मण आत्मत्वेनाज्ञानात् । वातो वायुः । पवते वाति । भीषा भीत्या । उदेत्युदयं गच्छति । सूर्य आदित्यः । अस्मादित्यनुवर्तते । भीषास्माद्व्याख्यातम् । अग्निश्च वह्निरपि दहनादिकं करोतीति शेषः । इन्द्रश्च त्रिलोकीनाथोऽपि त्रिलोकीमवतीति शेषः । आद्यश्चकारोऽनुक्तानां सर्वेषां महतां व्यापारसमु-

१ ख. °प्रेतस्य° ।

च्चयार्थः। द्वितीयो भीषास्मादिति सम्बन्धार्थः। मृत्युः स्थावरजङ्गमविनाशकारी। धावति सर्वेषामभावाय सर्वान्प्रतिगच्छति। पञ्चमः पञ्चसंख्यापूरणो भीषास्मादित्यनुषङ्गः। इतिः श्लोकसमाप्तौ। ननु—प्रकृता ब्रह्मप्रश्ना व्याख्यातास्तत्रैव ब्रह्मप्राप्तेरपुरुषार्थत्वे शङ्किते प्रसङ्गाद्ब्रह्मण आनन्दरूपत्वमुक्तं सोऽयमानन्दो दुःखाऽभावो भावो वा सातिशयस्ततोऽपुरुषार्थ इत्याशङ्क्याऽऽह। सा प्रसिद्धा। एषा वक्ष्यमाणा। आनन्दस्य भावरूपस्य सुखस्य। मीमा ॅसा ब्रह्मविदां सुखकारित्वेन पूजितो विचार आनन्दस्योत्कर्षवत्त्वेनाभावत्वव्यावृत्तिफलो ब्रह्मानन्दस्य सर्वस्मादधिकत्वेनापुरुषार्थत्वव्यावृत्तिफलः। भवति स्पष्टम्।

युवा षोडशवर्षमारभ्यापलितदर्शनमुपघातमन्तरेण मध्यमं वयो यौवनं तद्वानक्षीणेन्द्रियशक्तिरित्यर्थः। स्याद्भवेत्। यौवनेऽपि स्वभावतः शरीरस्येन्द्रियाणां वा वैरूप्यं सम्भावितं रोगादिनिमित्तं वा तन्निवारणार्थमाह। साधु युवा कन्दर्पसमानरूपःसन्यौवनसम्पन्नः। तादृशोऽपि मूर्खो मा भूदित्याह। अध्यापकोऽधीतसाङ्गोपाङ्गवेदः सर्वज्ञ इत्यर्थः। तादृशोऽपि केवलं स्वोदरंभरिरतिमन्दो वा तद्द्वयं तत्रेगवारयति। आशिष्ठोऽतिशयेनाऽऽशास्ताऽतिशयेनाऽऽशुकारी च। अथाप्यतिमन्दत्वाद्व्यर्थजीवित एवेत्यत आह। दृढिष्ठोऽतिशयेन दृढोऽविकृतवाक्कायमना इत्यर्थः। तादृशोऽपि बलहीनः स्यादित्यत आह। बलिष्ठोऽतिशयेन बलसम्पन्नः। एवंभूतोऽपि वित्तहीनः स्यादित्यत आह। तस्योक्तविशेषणविशिष्टस्य। इयं सप्तद्वीपाब्धिवलयलोकमेखला। पृथिवी भूमिः। सर्वा निखिला। वित्तस्य वित्तेन दृष्टादृष्टसुखकरेण गो-हिरण्यादिना। पूर्णा परिपूर्णा। स्याद्भवेत्सर्वलक्षणसम्पन्नस्य चक्रवर्तिन इत्यर्थः। स सर्वलक्षणसंपन्नस्य चक्रवर्तिनो जायमान आनन्दः। एकः एकत्वसंख्याक्रान्तः। मानुषो मनुष्येषु भवः। आनन्दो भावरूपः सुखात्मा। नातःपरं मनुष्याणां सुखमित्यर्थः। ते परोक्षाः। ये प्रसिद्धाः। शतं शतसंख्याका मानुषा आनन्दाःव्याख्यातम्। वचनं तु विशेषः।

स परोक्षः प्रसिद्धः। एकः एकत्वसंख्याक्रान्तः। मनुष्यगन्धर्वाणां मनुष्याः सन्तो जन्मान्तरे गन्धर्वत्वं प्राप्ता मनुष्यगन्धर्वा अन्तरिक्षलोकनिवासिनोऽन्तर्धानादिशक्तिमन्तस्तेषाम्। आनन्दः सुखात्मा। अस्माकं चक्रवर्तिनां यथोक्तगुणविशिष्टानां शतगुणसुखं मनुष्यगन्धर्वाणां परमं सुखमित्यर्थः। श्रोत्रियस्य चाधीतवेदस्याप्यवृजिनत्वं चात्रार्थसिद्धमिति न पठितम्। श्रोत्रियत्वं च चक्रवर्तिनोऽस्य च समानम्। चकारो मनुष्यगन्धर्वानन्दसमुच्चयार्थः। मनुष्यगन्धर्वानन्दप्राप्तौ कारणमाह। अकामहतस्य तथोक्तगुणविशिष्टचक्रवर्तिसुखकामेनानिपातितस्य तदभिलाषरहितस्येत्यर्थः। यो हि यत्राभिलाषरहितस्तस्य तद्वि-

षयप्राप्तेः शतगुणं सुखं भवतीत्यत एव प्रथमे पर्याये श्रोत्रियस्य चाकामहतस्येति न पठितम्।

'ते ये शतं मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दाः। स एको देवगन्धर्वाणामानन्दः। श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य। ते ये शतं देवगन्धर्वाणामानन्दाः। स एकः पितॄणां चिरलोकलोकानामानन्दः। श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य। ते ये शतं पितॄणां चिरलोकलोकानामानन्दाः। स एक आजानजानां देवानामानन्दः। श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य। ते ये शतमाजानजानां देवानामानन्दाः। स एकः कर्मदेवानां देवानामानन्दः। ये कर्मणा देवानपियन्ति। श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य। ते ये शतं कर्मदेवानां देवानामानन्दाः। स एको देवानामानन्दः। श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य। ते ये शतं देवानामानन्दाः। स एक इन्द्रस्यानन्दः। श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य। ते ये शतमिन्द्रस्यानन्दाः! स एको बृहस्पतेरानन्दः। श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य। ते ये शतं बृहस्पतेरानन्दाः। स एकः प्रजापतेरानन्दः। श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य। ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः। स एको ब्रह्मण आनन्दः। श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य'।

देवगन्धर्वाणां देवाश्च ते गन्धर्वाश्च देवगन्धर्वास्तेषां चाकल्पगन्धर्वशरीरप्राप्तिहेतुभूतकर्मणामित्यर्थः। पितॄणां पितृविशेषणं चिरलोकलोकानां चिरादीर्घस्थायिनो लोकाः कर्मफलविशेषास्ते[1] येषां लोकास्तत्स्थानानि च चिरलोकलो[2]कास्तेषामनेककालस्थायिनामित्यर्थः। आजानजानां[3] कल्पादावुत्पन्नानामाजाने देवलोके जाता आजानजास्तेषां विशेषणमिदम्। विशेष्यमाह। देवानां द्योतनात्मकानां कर्मदेवानाम्। इदं श्रुतिरेव व्याकरिष्यति। पूर्ववद्विशेषणमुक्त्वा विशेष्यमाह। देवानामाजानेभ्य उ[4]त्कृष्टानां द्योतनात्मकानाम्। कर्मदेवानामित्येतद्व्याकरोति। ये प्रसिद्धा याज्ञिकाः। कर्मणाऽग्निहोत्राद्यश्वमेधान्तेन। देवान् द्योतनात्मकान्। अपियन्ति प्राप्नुवन्ति देवत्वमुपगता इत्यर्थः[5]। देवानां त्रयस्त्रिंशत्संख्याकानां हविर्भुजामग्न्यादीनाम्। इन्द्रस्य त्रिलोकीपत्युः शक्रस्य। बृहस्पतेर्देवगुरोः। प्रजापतेर्विराजः। ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्य। नवसु पर्यायेषु प्रायः समानपाठम्। शेषं पूर्वं पूर्वं तदाद्यर्थत्वेन व्याकृत्य यथोचितं गन्धर्वादिपदैर्योजनीयम्। अकामहतत्वं च पूर्वपूर्वविषयत्वेन हिरण्यगर्भस्य यावानानन्दस्तावानानन्दो निरतिशयवैराग्य इति तात्पर्यार्थः। हिरण्यगर्भादुत्कृष्टस्य ब्रह्मानन्दस्य वाङ्मनसयोरगोचरत्वाद्धिरण्यगर्भानन्दमेव ब्रह्मानन्दस्य समुद्र-

---

१ क. °विशिष्टास्ते। २ ख. °काः स्मार्तकर्मानुष्ठानपरा देवलोकं प्राप्ताः तेषां°। ३ ख. °नां श्रौतकर्मानुष्ठातारोऽविद्वांसो देवत्वं प्राप्ताः क°। ४ ख. उत्कटानां। ५ ख. °र्थः। देवाः समुच्चयकारिणो देवयानमार्गगामिनो देवाः। देवानां।

स्योदबिन्दुसमं दिङ्मात्रमुक्त्वोपरराम श्रुतिः। अतःपरं स्वयंप्रकाशानन्दात्मैव प्रमाणं नाहमिति श्रुतेरभिप्रायः।

अनेन भावरूपो निरतिशयश्च ब्रह्मानन्द उक्तः। तथापि स तु हिरण्यगर्भादपि परतो देहाद्युपाधिस्थो वा नास्मदादिरूप इत्यत आह। स परोक्षो हिरण्यगर्भादुत्कृष्ट आनन्दः। यश्च प्रसिद्धोऽपि अयं स्वयंप्रकाशमानः। पुरुषे पञ्चकोशात्मके पुरुषशब्दाभिधेये ब्रह्मपुच्छत्वेनोक्तः। यश्च प्रसिद्धोऽपि असौ परोक्षोऽस्मदादीनां प्रत्यक्षश्च विदुषः। आदित्य आदित्यमण्डले। चकारौ पुरुषादित्ययोर्वाचारम्भणमाहतुर्वाक्यद्वयगतौ। स आदित्ये पुरुषे च वर्तमानः। एको भेदरहितः। विदुषो ब्रह्मप्राप्तिरुक्ता यदेत्यादिना यद्यपि तथापि त्वमसीति नोक्तं तदर्थं प्रासङ्गिकमैक्यमभिधाय पुनस्तत्प्राप्तिमाह। सोऽधिकारी। यो यः कश्चन एवं विदादित्ये पुरुषे च ब्रह्मानन्दमभेदेन विद्वान्। अस्मात्प्रत्यक्षात् लोकाद्दृष्टादृष्टसाधनफलात्मकात्। प्रेत्य प्रकर्षेणागत्य मृतवदत्राभिलाषशून्य इत्यर्थः। एतदुक्तमन्नमयमन्नविकारं। आत्मानमिन्द्रियद्वाराविषयप्रापकम्। उपसंक्रामति अन्नमयमध्यात्माधिभूताधिदैवभेदभिन्नमप्यध्यस्तं वस्तुतस्त्वहमेवेदमितिसामीप्येन सम्यगवगच्छति। 'एतं प्राणमयमात्मानमुपसङ्क्रामति। एतं मनोमयमात्मानमुपसङ्क्रामति। एतं विज्ञान मयमात्मानमुपसङ्क्रामति। एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति'। स्पष्टम्। पर्यायचतुष्टयमन्नमयवद्व्याख्येयम्। सर्वात्मत्वज्ञानेनानन्दब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थः। तदपि तस्मिन्पञ्चकोशाधिष्ठाने पुच्छरूपे ब्रह्मणि रसे। सर्वानन्दातिशायिन्यधिदैवादिभेदशून्येऽहमस्मीत्यवगतेऽपिशब्दाद्यो हि यदात्मा भवति सोऽसौ तस्मान्न बिभेति। न च ब्रह्मणोऽन्यदत्रास्ति। किंचिद्ब्रह्मात्मा चायं ततो नास्य भीतिः कुतश्चिदिति युक्तिरुक्ता। एष श्लोको भवति व्याख्यातम्॥ ८॥

'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह। आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चनेति'। कुतश्चन कस्मादपि। शेषं समानपाठं मनोमयपर्यायवद्व्याख्येयम्। पूर्वं यतो मनसः कारणादिति व्याख्यातम्। मनोमयपर्यायप्रसङ्गात्। इदानीं संकोचे कारणाभावात्सर्वकारणादानन्दात्मन इति व्याख्येयम्। ननु—भीतिरहिताः सन्ति सहस्रशः पुण्यात्मानः संसारिण इत्यत आह। एतं ब्रह्मविदं ह प्रसिद्धं। वावैव। न तपति सन्तापं न कुरुते न सन्तापयतीत्यर्थः। मानसप्रत्यय इति शेषः। कुत्रेत्ययमभिनयेनाह। वृद्धादेः शोकजे विचारे किमहं क्षीणशक्तिः। साधु शोभनं पुण्यात्मकं कर्म। नाकरवं न कृतवान्। आः कष्टमिति शेषः। कि-

१ ख. °पि तरवम्°।

मिहं व्याख्यातम्। पापं श्रुत्यादिनिन्दितं कर्म। अकरवं कृतवान्। आः कष्टमितिशेषः। इत्यभिनयार्थः । अनेन प्रकारेण भयरहितानामपि संसारिणां पुण्यपापाभ्यां भीतिः। नास्य स्पृष्टेत्यभिप्रायः।

ननु—तर्हि किं लोकायतिक इत्याशङ्क्य नेत्याह। सोऽधिकारी । यः प्रसिद्धः। एवं विद्वानहमेव निरतिशयज्ञानानन्दो न मत्तोऽन्यत्किंचिद्वस्तुभूतमस्तीतिज्ञानवान् । एते पुण्य-पापे। आत्मानमानन्दात्मरूपं नैजं। स्पृणुते प्रीणयति । सुकृत-दुष्कृते अहमेवास्मीत्यवगच्छतीत्यर्थः । ततो न लोकायतिकसम इत्याह । उभे पुण्य-पापे । हि यस्मादेवैष विद्वानेवैते। आत्मानं स्पृणुते व्याख्यातम्। सर्वात्मत्वात्पुण्यपापानुष्ठानाननुष्ठानजन्यः सन्तापो न तु लोकायतिकवन्नास्तिक्येनेत्यर्थः। तदेतदाह । य एवं वेद प्रसिद्धोऽधिकार्युक्तमानन्दरूपं निर्भेदमात्मत्वेन जानाति। य एवं वेदैष एवैते उभे आत्मानं[1]स्पृणुते हीत्यन्वयः। ततो लोकायतिकाद्विलक्षण इति शेषः। इतिः आनन्दवल्लीसमाप्तौ उक्तात्मज्ञानानुकरणार्थो वा। उपनिषत्सर्वकारणं सर्वाधारभूतं निरतिशयानन्दैकस्वभावं निर्भेदमपगतसमस्तप्रपञ्चं ब्रह्माहमस्मीतिसामीप्येन नितरां गमयित्वाऽहं-ममादिबन्धनानि शिथिलीकृत्याविद्यां सकार्यां ससंस्कारां सादयति विनाशयतीत्युपनिषत् ब्रह्मविद्याप्रतिपादको ग्रन्थो वोपनिषत् ॥ ९ ॥

इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यानन्दात्मपूज्यपादशिष्यस्य
श्रीशङ्करानन्दभगवतः कृतौ तैत्तिरीयोपनिषद्दीपिकायां
ब्रह्मवल्ली नाम द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

---

१ ख. °नैनं स्पृ° ।

ॐ उक्ता ब्रह्मविद्या। ब्रह्मावगतौ चोपाया अन्नमयादयः पञ्चकोशाः। तांश्चेत्तथाऽवगन्तुमशक्तः कुतश्चित्प्रतिबन्धात्। तस्य तत्प्रतिबन्धकारणापाकरणभूतानि तप आदीनि। तपसि कारणे च ब्रह्मदृष्टिं विधातुं प्रसङ्गादुपासनान्तरार्थमपीयं वल्ल्यारभ्यते। तत्राख्यायिका गुरूपदेशादेर्ब्रह्मविद्याङ्गत्वं दर्शयितुं विद्यां स्तोतुं च। भृगुर्नामतः। वै प्रसिद्धः। वारुणिर्वरुणस्यापत्यं वारुणिः। वरुणं वरुणनामानं। पितरं भृगोर्जनकं। उपससार शास्त्रदृष्टेन मार्गेण विद्यार्थं समीपमागतवान्। आगत्य चेदमूचे। अधीह्यध्ययनं कुरु। अयमर्थः—स्मरसि त्वं ब्रह्म, ततो मह्यं वद। भगवो भगवन् हे पूजावन्। ब्रह्मातिशयेन वृद्धं जगज्जन्मादिकारणमित्यनेन मन्त्रेणोपससार। अनन्तरं पिता तस्मै भृगवे। एतद्वक्ष्यमाणं। प्रोवाच प्रकर्षेणोक्तवान्। अन्नमद्यतेऽत्ति च शरीरमध्यात्मादिभेदभिन्नम्। प्राणं शरीरान्तर्वर्तित्वेन वायुमत्तारमेव क्रियाशक्तिम्। इदानीं ज्ञानक्रियाशक्तीनि भोगसाधनान्याह। चक्षूरूपग्रहणकारणम्। श्रोत्रं शब्दोपलब्धिकारणम्। उपलक्षणमिदं त्वग्रसन-घ्राणानाम्। मनः सर्वकरणसाधारणमन्तःकरणं ज्ञानशक्तिः। वाचं वक्तव्यकारणभूताम्। उपलक्षणमिदं पाणि-पाद-पायूपस्थानाम्। इत्यनेनप्रकारेण।

अयमर्थः। भोग्यं भोक्ता भोगसाधनं चेति समग्रोऽपि प्रपञ्चस्तं ब्रह्मलक्षणं च कथयिष्यामि। यावच्चास्याऽऽत्मज्ञानं न भविष्यति तावत्पण्डितंमन्यः क्वचित्क्वचिद्ब्रह्मोपासनं करोतु। तेनोपासनेन क्षीणपापो ब्रह्मावगन्तुं शक्यते नत्वन्यथेति। तदभिप्रायेण श्रुतिराह। तमुपदिष्टप्रपञ्चम्। ह किल। उवाचोक्तवान्वरुणः। यतोऽभिन्ननिमित्तोपादानात्। वै प्रसिद्धानि। इमानि विविधप्रत्ययगम्यानि। भूतान्याकाशादीनि स्वेदजादीनि च। जायन्त उत्पद्यन्ते। येन जीवनकारणेन। जातान्युत्पन्नानि सन्ति। जीवन्ति प्राणधारणोपलक्षितां स्थितिं कुर्वन्ति। यल्लयस्थानं घटस्येव मृत्। प्रयन्ति गच्छन्ति स्वस्वकार्यस्वभावं परित्यजन्ति सन्तीत्यर्थः। अभिसंविशन्ति सर्वतः सम्यक्प्रवेशं कुर्वन्ति। तदुक्तलक्षणं जगज्जन्मस्थिति-ध्वंसकारणम्। विजिज्ञासस्व विशेषेण—अहं तदस्मि—इति ज्ञातुमिच्छां कुरु जानीहीत्यर्थः। ननु—मया ब्रह्म पृष्टं, भवताऽन्यदुच्यत इत्यत आह। तदुक्तलक्षणं। ब्रह्म ब्रह्मशब्दाभिधेयं नान्यदित्यर्थः। इतिः पितुर्वचनसमाप्तौ।

स श्रुतपितृवाक्यो भृगुः। तपः पर्यालोचनमन्नादिषूक्तेषु लक्षणाक्रान्तं कतमदित्येवंरूपं। अतप्यत कृतवान्। अथवा स्वधर्मवृत्तित्वं तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादि वा। अस्मिन्पक्षे तपसा शुद्धान्तःकरणस्य मनस इन्द्रियाणां चैकाग्र्यं जायत इति व्याख्येयम्। स तापसो भृगुः। तप उक्तरूपं। तप्त्वा सम्पाद्य। अतिस्थवी-

यबुद्धित्वेनान्नं ब्रह्मान्नमेव ब्रह्मलक्षणाक्रान्तं ब्रह्मशब्दाभिधेयम् । इत्यनेन प्रकारेण । व्यजानाद्विशेषेणावगतवान् ॥ १ ॥

तद्विज्ञानप्रकारं श्रुतिराह । अन्नादुक्तात् । हि यस्मात् । एवान्नादेव नत्वन्यस्मात् । खलु निश्चितं । 'इमानि भूतानि जायन्ते । अन्नेन जातानि जीवन्ति। अन्नं प्रयन्त्यभिसंविशन्ति' । व्याख्यातम् । यत्पदस्थलेऽन्नपदमिति विशेषः । इत्यनेन प्रकारेण । तदन्नं ब्रह्मरूपं । विज्ञायावगत्य प्रत्यक्षेणोपपत्त्या चान्नस्य नाशमवलोक्यान्नताब्रह्मलक्षणाभ्यां संशयाविष्टहृदयः । पुनर्भूय एव । 'वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति। त ँ होवाच' । व्याख्यातम् । वरुणं पितरमुपससारैवेत्यन्वयः । तपसा व्याख्यातेन त्वया स्वयं ज्ञानेनोपायेनेत्यर्थः। ब्रह्म विजिज्ञासस्व पर्या-लोचनेन ब्रह्मणोऽवगतिं कुरु ।

इदानीमुपेयदृष्ट्या स्तौति। तपोब्रह्म ब्रह्मप्रतिपत्त्युपायभूतं तपः ब्रह्मोपेयमित्यनेनार्थादिदमुक्तं ब्रह्मज्ञानार्थिना नित्यानित्यवस्तुविवेकादिकं साधनं सम्पादनीयम्। तत्सम्पादयितुमशक्तश्चेत्तस्मिन्ब्रह्मदृष्टिं कुर्यादिति। अन्यथाऽत्र वक्ष्यमाणपर्यायत्रये च तपो ब्रह्मेत्यभिधानं व्यर्थं स्यात् । 'सतपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा' ॥ २ ॥

'प्राणो ब्रह्मेति व्यजानात्। प्राणाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते। प्राणेन जातानि जीवन्ति । प्राणं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । तद्विज्ञाय । पुनरेव वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । त ँ होवाच । तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा' ॥ ३ ॥

'मनो ब्रह्मेति व्यजानात् । मनसो ह्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते। मनसा जातानि जीवन्ति । मनः प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । तद्विज्ञाय । पुनरेव वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । त ँ होवाच । तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व। तपो ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा' ॥ ४ ॥

'विज्ञानं ब्रह्मेति व्यजानात् । विज्ञानाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । विज्ञानेन जातानि जीवन्ति । विज्ञानं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । तद्विज्ञाय। पुनरेव वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । त ँ होवाच । तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा' ॥ ५ ॥

'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् । आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । आनन्देन जातानि जीवन्ति। आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति' ।

१ ख. °दिनाऽनुसंधानं सं° ।

यथान्नस्य विनाशित्वं दोषो ब्रह्मत्वे तथाऽचेतनत्वं प्राणस्यः, निश्चयात्मकत्वं मनसः, सुख-दुःख-भोक्तृत्वं विज्ञानस्य च दोषः । यद्यपि चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचमित्युपदिष्टं न विज्ञानमिति तथापि क्रियाशक्तीनां वागादीनां ज्ञानशक्तीनां च चक्षुरादीनां प्राण-मनःसमानयोगक्षेमत्वात्पृथक्तद्द्विज्ञानं च नोक्तम् । मनसोऽपि विज्ञानतन्त्रत्वान्मनसाऽभिधीयमानत्वेन विज्ञानमप्यर्थादुक्तमेव । ततस्तद्दर्शनं दोषदृष्ट्या पितरं प्रत्यागमनं चेत्यविरुद्धम् । प्राण-मनो-विज्ञानानि प्राणमय-मनोमय-विज्ञानमयकारणान्यानन्दश्चानन्दमयकारणम् । पुच्छं च तस्य ब्रह्मशब्दाभिधेयो मुख्यः । ततोऽस्य दर्शनानन्तरं पितरं प्रत्यागमनाभावः । 'स तप' इत्यारभ्येतीत्यन्ताः । प्राण-मनो-विज्ञानानन्दपर्यायाश्चत्वारोऽपि समानपाठा अन्नपर्यायवद्व्याख्येयाः ।

इदानीमाख्यायिकासिद्धमर्थं श्रुतिराह विद्यास्तुतये । सा प्रसिद्धा । एषेदानीमुक्ता । भार्गवी भृगुणाऽवगता भार्गवी । वारुणी वरुणेन प्रोक्ता वारुणी । विद्या ब्रह्मविद्या । परम उत्कृष्टे । व्योमन्व्योम्न्यानन्दात्मनि । प्रतिष्ठिताऽवस्थानं प्राप्ताऽऽनन्दात्मन्येव पर्यवसितेत्यर्थः ।

इदानीमानन्दात्मविज्ञानोक्तं फलमाह । योऽधिकारी । एवमन्न-प्राण-मनो-विज्ञानेभ्योऽन्तरतम आनन्दोऽहमस्मीति । वेद जानाति साक्षात्करोतीत्यर्थः । प्रतितिष्ठति एवं ज्ञानवान्सोऽयमविद्यासंस्कारशून्यो ब्रह्मण्येवावतिष्ठते । अत्रैवं[1] प्रतिपत्तुमशक्तोऽन्नादिकोशपञ्चककारणे ब्रह्मदृष्टिं कुर्यात् । सोऽप्यन्तःकरणशुद्धिद्वाराऽस्मिञ्छरीरे शरीरान्तरे वा प्रतितिष्ठति ।

य एवं वेदेत्यनेनान्नादिषु ब्रह्मदृष्टेरप्यभिधातुं शक्यत्वात्तादृशस्य प्रलोभनार्थं दृष्टं फलान्तरमप्याह । अन्नवानित्यमन्नसम्पन्नः । अन्नादोऽन्नभक्षको नीरोग इत्यर्थः । भवति स्पष्टम् । महानधिकः । भवति स्पष्टम् । कथं ? प्रजया पुत्रादिसन्तत्या । पशुभिर्गवादिभिः । ब्रह्मवर्चसेन ब्राह्मणजात्युचिततेजसा । न केवलमेवं किंतु महानधिकः । कथं ? कीर्त्या यशसा । प्रथमो महच्छब्दस्तस्मिन्विद्याधिक्यमाह । द्वितीयस्तु प्रजादीनां कीर्त्यन्तानाम् ॥ ६ ॥

इदानीमस्यान्नब्रह्मोपासकस्य व्रतमाह । अन्नमदनीयं । न निन्द्यात् निन्दां न कुर्यात् । तदन्नाऽनिन्दनं । व्रतं व्रतधारणं । पूर्वमन्नमन्नादश्च यथास्थितमुपासनीयमिति सिद्धवत्कृत्य इदानीं वैपरीत्यमाह । प्राणो वै पञ्चवृत्तिरेव । अन्नमदनीयं शरीरं स्थूलो देहः । अन्नादं अन्नभक्षकं । अन्नाश्रयत्वात् । प्राणे पञ्चवृत्तौ । शरीरमुक्तं । तदधीनस्थितित्वेन प्रतिष्ठितं प्रतिष्ठां प्राप्तम् ।

---

१ ख. अथ चैवं । घ. अथवैवं ।

इदानीं वैपरीत्यमाह । शरीरे प्राणः प्रतिष्ठितः । स्पष्टम् । तदुक्तं । एतच्छरीरं प्राणरूपं प्रत्यक्षं अन्नमदनीयं शरीरं प्राणश्च । अन्ने शरीरे प्राणे च । प्रतिष्ठितमवस्थितं वंश-तृणादिष्विव गृहं, गृहे च वंशतृणादि । स प्रसिद्धः । यो यः कश्चनोपासकः । 'एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति । महान्भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान्कीर्त्या' । एतदन्नं अन्ने प्रतिष्ठितं वेद जानाति जानीयादित्यर्थः । व्याख्यातमेतत् ॥ ७ ॥

अन्नमुक्तं । न परिचक्षीत दीयमानमन्नं न निराकुर्यात्पात्रस्थं वा न परित्यजेत् । तदन्नापरित्यागलक्षणं व्रतं व्रतधारणं । इतः परं मनो विज्ञानं चेति वक्तव्यं यद्यपि तथापि तयोरपि भूतकार्यत्वात्प्राणशब्देन वायुभूतमङ्गीकृत्यान्नशब्देन भौतिकं भूतप्रसङ्गं प्रस्तावयति । 'आपो वा अन्नम् । ज्योतिरन्नादम् । अप्सु ज्योतिः प्रतिष्ठितम् । ज्योतिष्यापः प्रतिष्ठिताः । तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितम् । स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति । महान्भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान्कीर्त्या' । आपो द्रवात्मिकाश्चतुर्गुणाः । ज्योतिः प्रकाशात्मकं त्रिगुणम् । शेषं प्राण-शरीरपर्यायवत्समानपाठं व्याख्येयम् ॥ ८ ॥

अन्नमुक्तं । बह्वधिकं । शास्त्रोक्तैरुपायैर्योजनादिभिः कुर्वीत स्पष्टम् । तदन्नबहुकरणं । व्रतं व्रतधारणम् । 'पृथिवी वा अन्नम् । आकाशोऽन्नादः । पृथिव्यामाकाशः प्रतिष्ठितः । आकाशे पृथिवी प्रतिष्ठिता । तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितम् । स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति । महान्भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान्कीर्त्या' । पृथिवी कठिना पञ्चगुणा । आकाशश्छिद्रात्मा शब्दगुणः । शेषं समानपाठमब्ज्योतिःपर्यायवद्व्याख्येयम् ॥ ९ ॥

न कंचन कमपि चण्डालान्तं ब्राह्मणादिकं । वसतौ—अद्यरात्रौ त्वद्गृहे वासं करिष्यामि—इति वसतिनिमित्तं समागतम् । प्रत्याचक्षीत न निराकुर्वीत । तद्वसतिनिमित्तं समागतानिवारणं । व्रतं व्रतधारणम् । एवमेतान्युपासनानि सव्रतानि समानफलत्वादिच्छाविकल्पार्थानिउक्तफलकाम उक्तेष्वन्यतममुपासनं कुर्यादित्यवगम्यते । अत्र च भूतपञ्चकस्य भौतिकस्य च परस्परमुपकार्योपकारकभावकथनेन सर्वाद्वैते पर्यवसानं तद्दर्शितमिति तात्पर्यार्थः ।

इदानीं ब्रह्मज्ञानोत्पादे सश्रद्धमन्नदानं कारणं । तथान्नमन्तरेण कर्तुमशक्यं वसतावप्यप्रत्याख्यानं नान्नमन्तरेण स्यात् । नहि पूर्णोदरा अप्रार्थितान्ना वसत्यर्थं गृहस्थस्य गृहेष्वागच्छन्तो दृश्यन्ते । किंतु क्षुधार्ता एव । ततोऽन्नसम्पा-

---

१ ख. °रं प्रत्यक्षं प्रा° । २ ख. °रारंप° ।

दनार्थं गृहस्थाश्रमवासिना मुमुक्षुणाऽपि महान्यत्नःकरणीय इत्याह । तस्माद्य-स्मादन्नमन्तरेण न पुरुषार्थसिद्धिर्गृहस्थस्य । ततो यया कया च येन केनापि । विधया उपायप्रकारेण याजनाद्यन्यतमेनेत्यर्थः । बह्वधिकमन्नं व्रीह्यादिकं । प्राप्नुयाद्भवेत् । यद्यप्यन्नं बहु कुर्वीतेत्यनेनैव तदुक्तं तथापि तद्व्रतमित्यभिधानादुपासनाङ्गोऽयं नियमविधिरिति बुद्धिनिवारणार्थं स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थत्वं दर्शयितुं पुनराह । ननु—अन्नं स्वोपभोगायैव सम्पाद्यं न त्वन्यस्मै दानाय, प्रमाणाभावात्–इत्यत आह । अराधि संसिद्धम् । अस्मै गृहे[1] समागतायातिथये । अन्नमदनीयम् । इत्यनेन प्रकारेण । स्वभार्यादीन्प्रति । आचक्षते कथयन्ति विद्वांसो[2] गृहस्थाः । अनेन गृहस्थ[3]प्रसिद्धिः प्रमाणमन्नदाने कथिता[4] ।

इदानीं दीयमानेऽन्ने देश-काल-पात्र-श्रद्धा-सत्कारादिसम्पत्तिरङ्गमित्येतदर्थं यथा दत्तं तथैव फलं भवतीत्याह । एतद्वै प्रसिद्धम् । मुखतो मुखे मुख्ये देशे काले पात्रे च मुख्यया श्रद्धा-प्रणिपात-सत्कारादिरूपया वृत्त्या मुख्येमन्नमदनीयम् । राद्धं संसिद्धं दत्तमित्यर्थः । यदि तदा मुखतो मुख्ये देशे काले मुख्यया वृत्त्या मुख्यं मुख्याय । अस्मै अन्नस्य दात्रे[5] । अन्नमदनीयम् । राध्यते संसिद्धं भवति । 'एतद्वै मध्यतोऽन्न ँ राद्धम् । मध्यतोऽस्मा अन्न ँ राध्यते । एतद्वा अन्ततोऽन्न ँ राद्धम् । अन्ततोऽस्मा अन्न ँ राध्यते' । मध्यतो मध्यमदेशे काले पात्रे च मध्यमया वृत्त्या मध्यमम् । अन्ततः अन्ते जघन्यदेशे काले पात्रे च जघन्यया वृत्त्या तिरस्कारादिरूपया जघन्यम् । व्याख्यातमन्यत्पर्यायद्वयेऽपि । यत्र देशे यस्मिन्काले यद्वर्णाश्रमिणे यादृशाचाराय यस्मिन्वयसि यद्दत्तमन्नमन्यद्वा दातुरपि तस्मिन्देशे तस्मिन्काले तद्वर्णाश्रमिणस्तादृशाचारस्य तस्मिन्वयसि तादृशं तदन्नमन्यद्वा सम्पद्यत इत्यर्थः ।

इदानीं यथोक्तविशेषणविशिष्टस्य दाने यत्फलमुत्कृष्टं तदेव तद्दानज्ञानेऽपीत्याह । योऽन्नदानस्य फलाभिज्ञः । एवमुक्तेन प्रकारेण । वेदान्नदानफलमुत्तममुपास्ते । सोऽपि मुख्यतोऽन्नं लभत इति शेषः । तस्मान्मुखतोऽन्नं देयमिति सन्दर्भार्थः । एवमन्न-प्राण-मनो-विज्ञानानां कार्यरूपेण केनचित्कारणरूपेण चोपासनान्युक्त्वेदानीमानन्दस्य ब्रह्मण उपासनान्याह । क्षेमः प्राप्तस्य रक्षणम् । इत्यनेन प्रकारेण । वाचि[6] वागिन्द्रिये मदीया वाग्ब्रह्मरूपेत्युपासीत । तदुपासनाच्च क्षेमरूपं फलमिति तात्पर्यार्थः । अत्र क्रियापदादर्शन उपासीतेत्यध्याहारः । फलादर्शने च गुणानुरूपं फलमिति सर्वत्रावगन्तव्यम् ।

---

१ ख. गृहस° । २ ख. °सो ब्राह्मणाः । ३ ख. °हस्थान्प्रति प्रमा° । ४ ख. °थितम् । ५ ख. मुख्यं मुख्ययास्मा अन्नदात्रेऽन्न° । ६ ख. °वाक्क्षेमत्र° ।

योगक्षेमः । अप्राप्तस्य प्राप्तिर्हि योगः प्राप्तस्य परिरक्षणं क्षेमः । तदुभयरूप आनन्दो योगक्षेमः । इत्यनेन प्रकारेण । प्राणापानयोः स्पष्टम् । कर्म व्यापाररूपं ब्रह्म । इत्यनेन प्रकारेण । हस्तयोः स्पष्टम् । गतिर्गमनव्यापाररूपं ब्रह्म । इत्यनेन प्रकारेण । पादयोः स्पष्टम् । विमुक्तिर्मलविमोचनव्यापाररूपं ब्रह्म । इत्यनेन प्रकारेण । पायौ गुदेन्द्रिये । इत्यध्यात्मोपासनासमाज्ञ्यर्थः । मानुषीर्मनुष्यसम्बन्धिनीः । समाज्ञाः सम्यगाज्ञाः उपासनाः । जानीयादिति शेषः ।

अथ मानुष्युपासनाकथनसमनन्तरम् । दैवीर्देवसम्बन्धिनीः । समाज्ञा इत्यनुषङ्गः । कथयामीति शेषः । तृप्तिर्ब्रह्माशनपानजा तुष्टिः । इत्यनेन प्रकारेण । वृष्टौ वर्षकरकासु मेघोदरान्निर्गतासु नीरधारासु । बलं ब्रह्मभूयसामर्थ्याभिभवकारणं सत्वम् । इत्यनेन प्रकारेण । विद्युत्यचिरप्रभायाम् । यशः कीर्तिरूपं ब्रह्म । इत्यनेन प्रकारेण । पशुषु गवादिषु । ज्योतिः प्रकाशरूपं ब्रह्म । इत्यनेन प्रकारेण । नक्षत्रेषूडुषु । प्रजातिर्ब्रह्मप्रजननरूपम् । अमृतं ब्रह्मप्रियालिङ्गन-दर्शनादिरूपं मैथुनं क्षुद्रसुखरूपम् । आनन्दो ब्रह्ममैथुनक्रियानिवृत्तिजं सुखं पुत्रफलम् । इत्यनेन प्रकारेण । उपस्थ उपस्थेन्द्रिये । सर्वं निखिलमाकाशादिवाक्कायजातं ब्रह्म । इत्यनेन प्रकारेण । आकाशे भूताकाशेऽव्याकृते वा । तद्ब्रह्म । प्रतिष्ठा प्रतितिष्ठत्यस्मिन्कार्यकारणजातमिति प्रतिष्ठा सर्वाधार इत्यर्थः । इत्यनेन प्रकारेण । उपासीतोपासनं कुर्यात् ।

तत्र फलमाह । प्रतिष्ठावान्नाधारवान्भवति । स्पष्टम् । 'तन्मह इत्युपासीत । महान्भवति' । महाव्याहृतिरूपं तेजो वा महान्सर्वस्मादभ्यधिकः । व्याख्यातमन्यत् । 'तन्मन इत्युपासीत । मानवान्भवति' । मनः संकल्पविकल्पात्मकम् । मानोऽभिमानो मननं वा तद्वान् । अभिमानपक्षेऽखण्डिताभिमान इत्यर्थः । व्याख्यातमन्यत् । तन्नम इत्युपासीत । नमो नमनगुणवत् । व्याख्यातमन्यत् ।

तत्र फलमाह । नम्यन्ते नता भवन्ति प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । अस्मै ब्रह्मनम इत्युपासकाय । 'कामाः कामनाविषयाः पुत्रादयः । 'तद्ब्रह्मेत्युपासीत । ब्रह्मवान्भवति' । ब्रह्म-परिवृढं वेदरूपं वा । तद्वान्ब्रह्मवान् । परिवृढपक्षे स्वयं परिवृढो भवतीत्यर्थः । व्याख्यातमन्यत् । तद्ब्रह्म । ब्रह्मणोऽसङ्गोदासीनस्य । परिमरः परिम्रियन्ते विद्युद्वृष्टिश्चन्द्रमा आदित्योऽग्नीरश्मिररिति वायुः परिमरस्तज्जनक आकाशोऽपि परिमरः । अथवा सर्वविनाशकः कालः परिमरः । ब्रह्मणा संबद्धश्च स इति आकाशः । परिमरगुणविशिष्टः काल एव वा । सर्वोपसंहारकार्ये इति अनेन प्रकारेण । उपासीतोपासनं कुर्यात् । पर्येणं सर्वत उपासकं । म्रियन्ते विनश्यन्ति । द्विषन्तो

१ ख. °त्योग्नि: अस्मिन्निति°।

द्वेषं कुर्वन्तः। सपत्नाः कामादयो बाह्या वा वैरिणः। सपत्नीमातृजा वा। स्वस्य प्रिया अप्यसाधुत्वादज्ञानाद्वा। परि सर्वतः। ये प्रसिद्धाः। अप्रियाः कर्णनेत्र-मनोदाहकाः। स्वस्य भ्रातृव्याः वैरिणो द्विषन्तोऽपि—अयमस्माकं वैरी। अस्यानिष्टमस्माभिः करणीयं—इत्युपासके संकल्पयन्त उपासको वा। एते मयि वैरिण—इति सङ्कल्पं करोति येषु वैरमकुर्वाणेष्वपि ते सर्वे विनश्यन्तीत्यर्थः।

एवमानन्दे ब्रह्मण्युपासनान्युक्त्वेदानीं स्थिरचेतसमधिकारिणमुपलभ्य पूर्ववल्ल्युक्तमेवाधिदैवादिभेदरहितमानन्दात्मानमाह। 'स यश्चायं पुरुषे। यश्चासावादित्ये। स एकः। स य एवं वित्। अस्माल्लोकात्प्रेत्य। एतमन्नमयमात्मानमुपसंक्रम्य। एतं प्राणमयमात्मानमुपसंक्रम्य। एतं मनोमयमात्मानमुपसंक्रम्य। एतं विज्ञानमयमात्मानमुपसंक्रम्य। एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्य'। व्याख्यातं पूर्ववल्ल्याम्। इयांस्तु विशेषः। पूर्वं विदेहकैवल्यस्याभिधानात्पञ्चकोशेषु लटः प्रयोगः। इदानीं तु जीवन्मुक्तेरभिधानात्तेष्वेव ल्यपः प्रयोगः।

इमान्भूरादीन्लोकान्कर्मफलभूतान्। कामान्नी कामं यथाभिलाषमन्नमदनीयमस्यास्तीति कामान्नी। कामरूपी कामं यथाभिलाषं रूपमस्यास्तीति कामरूपी। अनुसंचरन्। आत्मसाक्षात्कारमनु इमांल्लोकान्सम्यक् चरन्पर्यटन् मानुषेण शरीरेणाधिकारिकेण वा। एतद्वक्ष्यमाणं लोकानुग्रहार्थम्। साम समत्वप्रतिपादकं वचनं। संसारशूलार्पितान्प्राणिनो निरीक्ष्य भृशं करुणाक्रान्त मनाः गायन्नत्युन्नतान् शब्दान्कुर्वन्। दग्धपटन्यायेन [†]शरीरं गृहीत्वाऽऽस्ते तिष्ठति। अतः संगच्छत हे जनाः। मा संसारशूले पतत—इति श्रुतेः करुणावत्या मातुरिवाभिप्रायः। हा ३ वुहा ३ वुहा ३ वु। लोकत्रयीस्थान्संबोधयति वचनत्रयेण। अहो अहो अहो इति प्लुतिः पदत्रयेऽप्याश्चर्यार्था। अहम्। आनन्दात्माऽसङ्गोदासीनोऽनाद्यनिर्वाच्याविद्यया। अन्नमदनीयमुपभोग्यमित्यर्थः। इदं भूर्लोकस्थान्प्रति। अहमन्नमहमन्नं व्याख्यातम्। अन्तरिक्षस्वर्लोकस्थान्प्रति वचनद्वयम्। अहं व्याख्यातम्। अन्नादः अन्नमत्तीत्यन्नादो भोक्ता। इदं भूर्लोकस्थान्प्रति। अहमन्नादः। व्याख्यातम्। इदमन्तरिक्षस्वर्लोकद्वयस्थान्प्रति।

इदानीं कीर्तिकारित्वमपि स्वस्यैवेति लोकत्रयीस्थान्प्रति पूर्ववत्कथयति। अहꣳश्लोककृदहꣳश्लोककृदहꣳश्लोककृत्। श्लोकः कीर्तिस्तां करोतीति श्लोककृत्। व्याख्यातमन्यत्। पूर्वं वाक्यत्रयेण संबोधनेनान्नान्नादश्लोककृत्त्वमात्मन उक्त्वा लोकत्रयीं प्रति विभागेन कार्यकारणरूपत्वमात्मन आह। अहमानन्दात्मा। अस्मि भवामि। प्रथमजाः प्रथमजो हिरण्यगर्भ इत्यर्थः। ऋतास्य ऋतस्य मूर्तामूर्तात्मकस्य सत्यस्य प्रपञ्चस्य कर्ता प्रथमंत इत्यर्थः। ऋता इति-प्लुतिराश्चर्यार्था।

---

१ क.घ. °अपि सा°। † यथा दग्धोऽपि पटः कञ्चित्कालपर्यन्तं स्वाकारं न जहाति तथा ज्ञानाग्निदग्धकर्मा वासनाक्षयेन नष्टमपि शरीरं धृत्वा करुणाक्रान्तो गायन्नास्त इति भावः। २ क.ग. °न्नप्रवणः। अ°। ३ क. °मज इ°।

ननु—संसारात्पूर्वं देवाः प्रसिद्धा इत्यत आह। पूर्वं प्रथमः। देवेभ्यो विराडवयवभूतेभ्योऽग्न्यादिभ्यः। अमृतस्यामरणधर्मिणो वेदस्य। ना ३ भायि। नाभिर्मध्यं वेदरहस्यमित्यर्थः। अत्रापि नकारे प्लुतिराश्चर्यार्था कार्यकारणहीनोऽसङ्गोदासीनोऽहं वेदगर्भ इत्येवं रूप इति योऽन्नस्य दाताऽऽत्मनो वा सर्वाभिन्नस्य तत्त्वमसीत्यादिवाक्येभ्यो दाता क्षुधार्तेभ्यः संसारतापतप्तेभ्यो वा। मा माम्। अन्नमानन्दात्मरूपं वा। ददाति प्रयच्छति। स उक्तो दाता। इत् इत्थं दानं कुर्वन्। एवमनेन दानेन। आ ३ वाः अवः अवतीत्यर्थः। अकारप्लुतिराश्चर्यार्था। मां सर्वाभिन्नमपि रक्षयतीति।

ननु—अन्ने दीयमाने कथं भवान्दत्त इत्यत आह। अहमन्नं व्याख्यातम्। ननु–अन्नस्य दानेन आत्मनो वा त्वद्रक्षणजं सुकृतं भवतु दातर्यस्य तु तस्मिन्नाभिलाषः स तु त्वामन्नमात्मानं वा परस्मै मा प्रयच्छतु। भक्षयतु स्वयं काममन्नं कोऽस्यानर्थ?—इत्यत आह। अन्नमदनीयं मां तद्रूपमात्मानं वाऽदत्वा। अदन्तं भक्षयन्तम्। आ३द्मि अद्मि भक्षयाम्यन्नभक्षकम्। अकारे प्लुतिराश्चर्यार्था। सर्वाभिन्नोऽप्येवं भक्षयामीति।

ननु—यथात्वमेनं भक्षयसि तथा त्वामप्यन्यः। यथा मण्डूकः क्षुद्रं जीवं तं सर्पः, सर्पं मकरो विश्वस्य विचित्रशक्तिभूताक्रान्तत्वात्ततो न भवतः प्राप्तिः पुरुषार्थ इत्यत आह। अहमानन्दात्मा। विश्वं। निखिलं भुवनं भवन्त्यस्मिन्भूतानीति भवनं भवनमेव भुवनम्। अविद्या-तत्कार्य-तत्संस्कारजातं कार्य-कारणरूपमित्यर्थः। अभ्यभवां अभ्यभवं स्वकीयेनानन्दात्मरूपेण देश-काल-वस्तुपरिच्छेदशून्येन चरमवृत्तिसाक्षात्कारविषयेण निखिलमिदमात्मरूपकारणेन परिभवामि। अतो न मम कश्चन भक्षकः किंत्वहमेव सर्वस्य। ततो न मत्प्राप्तिरपुरुषार्थ इत्यर्थः।

ननु—सर्वाभेदेऽन्येभ्यः कस्त्वेतिशय इत्यत आह[1]। सुवर्णः सुवर्णस्तत्समानवर्ण आदित्य इव। सुवर्णज्योतिः ज्योतिः प्रकाशः स्वयंप्रकाशानन्दरूपोऽहं ततो मय्यतिशय इत्यर्थः। इदानीं श्रुतिराह। योऽधिकारी। एवमुक्तप्रकारमानन्दात्मानम्। वेद जानाति साक्षात्करोतीत्यर्थः। सोऽपीमान्लोकानित्यादिनोक्तं फलं प्राप्नोतीत्यभिप्रायः। इत्युपनिषत्। व्याख्यातं पूर्ववल्याम्।

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यानदात्मपूज्यपादशिष्यस्य श्रीशंकरानन्दभगवतः कृतौ तैत्तिरीयोपनिषद्दीपिकायां भृगुवल्लीनाम तृतीयः प्रपाठकः॥ ३ ॥

समाप्ता चेयं तैत्तिरीयोपनिषद्दीपिका।

---

१ ख. °त्मस्वरू°। २ ख. °स्त्वव्याति°। ३ ख. °ह सुवर्णस्त°। ४ ख. °य्यस्त्याति°।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

विद्यारण्यविरचिता तैत्तिरीयोपनिषद्दीपिका ।

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।
यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥
यस्य निश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ २ ॥
तत्कटाक्षेण तद्रूपं दधद्बुक्कमहीपतिः ।
आदिशत्सायणाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने ॥ ३ ॥
ये पूर्वोत्तरमिमांसे ते व्याख्यायातिसंग्रहात् ।
कृपालुः सायणाचार्यो वेदार्थं वक्तुमुद्यतः ॥ ४ ॥
व्याख्यातः पितृमेधान्तः कर्मकाण्डो नयैः स्फुटम् ।
अथोपनिषदं न्यायैर्व्याकुर्वे ब्रह्मबुद्धये ॥ ५ ॥
अत्रे ह्युपनिषच्छब्दो ब्रह्मविद्यैकगोचरः ।
तच्छब्दावयवार्थस्य विद्यायामेव संभवात् ॥ ६ ॥
उपोपसर्गः सामीप्ये तत्प्रतीचि समाप्यते ।
सामीप्यात्तारतम्यस्य विश्रान्तेः स्वात्मनीक्षणात् ॥ ७ ॥
त्रिविधः सदिधात्वर्थो विद्यायां संभविष्यति ।
श्रीमत्सुरेश्वराचार्यैर्विस्पष्टमिदमीरितम् ॥ ८ ॥
उपनीयेममात्मानं ब्रह्मापास्तद्वयं स्वतः ।
निहन्त्यविद्यां तज्जं च तस्मादुपनिषद्भवेत् ॥ ९ ॥
निहत्यानर्थमूलां स्वाविद्यां प्रत्यक्तया परम् ।
गमयत्यस्तसंभेदमतो वोपनिषद्भवेत् ॥ १० ॥
प्रवृत्तिहेतून्निःशेषांस्तन्मूलोच्छेदकत्वतः ।
यतोऽवसादयेद्विद्या तस्मादुपनिषन्मतेति ॥ ११ ॥
यथोक्तविद्याहेतुत्वाद्ग्रन्थोऽपि तदभेदतः ।
भवेदुपनिषन्नामा लाङ्गलं जीवनं यथा ॥ १२ ॥

१ ख. °तीर्थं म°। २ क. ख. °त्र चोप°।

तत्र । विषयः कः फलं किं कः संबन्धः कोऽधिकारवान् ।
इत्याकाङ्क्षानिवृत्त्यर्थं चतुष्टयमुदीर्यते ॥ १२ ॥

अनन्यलभ्यो विषय इति हि विषयस्य लक्षणम् । औषधविशेषग्रहप्रचारसुशब्दनिर्णयादीनामायुर्वेदज्योतिःशास्त्रव्याकरणादिभिरेव लभ्यत्वात्तद्विषयत्वं दृष्टम् । अत्रापि तद्वदनन्यलभ्यमद्वैतम् । न खल्वद्वैतमात्मतत्त्वं वेदान्तव्यतिरिक्तेन केनचित्प्रमाणेन लभ्यते । भागान्तरे चाऽऽम्नायते । नावेदविन्मनुते तं बृहन्तमिति । अनया श्रुत्या यथा वेदव्यतिरिक्तं प्रमाणं निषिध्यते तथा श्रुत्यन्तरेणोपनिषद्व्यतिरिक्तो वेदभागो निषिध्यते । तथा च वाजसनेयिन आमनन्ति । तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीति । उपनिषत्स्वेवाधिगत औपनिषदः । यस्तु मानान्तरेण गम्यत्वं मन्यते स प्रष्टव्यः । किं प्रत्यक्षेणोतानुमानेनाऽऽहोस्विदागमेनेति । आद्येऽपि किं बाह्येन प्रत्यक्षेण किंवा मानसेन । तत्र बाह्यप्रत्यक्षनिषेधं तलवकारा आमनन्ति । न तत्र चक्षुर्गच्छतीति । तत्रोपपत्तिं तैत्तिरीयाः कठाः श्वेताश्वतराश्चाऽऽमनन्ति । न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनमिति । संदृशे सम्यग्द्रष्टुमस्य परमात्मनो रूपं नील[1]पीतह्रस्वाद्याकारं न तिष्ठति न विद्यते । अतः कश्चिदपि ब्रह्मादिस्तम्बान्ते जगति वर्तमानो जन्तुरेनं परमात्मानं चक्षुषा न पश्यति । चक्षुषो रूपैकविषयत्वं सार्वजनीनं । तैर्थिकानां पामराणां चात्र विसंवादाभावात् । यथा रूपराहित्याच्चक्षुर्विषयत्वं नास्ति तथा शब्दादिराहित्याच्छ्रोत्रादिविषयत्वमपि नास्तीति कठैराम्नायते । अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यदिति । तस्मान्न बाह्यप्रत्यक्षविषय आत्मा । मानसप्रत्यक्षमपि कीदृशमिति वक्तव्यम् । किं ममाऽऽत्मा भद्रसेन इत्येवंरूपमुताहं मनुष्यो ब्राह्मणो ब्रह्मचा[3]रीत्येवंरूपमथवा मदीयोऽयं देहो देहस्याहं स्वामी चक्षुरादीन्द्रियैर्ज्ञाता वागादीन्द्रियैरभिवदनादिक्रियायाः कर्ता मनसा सुखदुःखयोर्भोक्ता धर्माधर्माभ्यां स्वर्गनरकयोर्गन्तेत्येवंरूपमाहोस्वित्सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मैकमेवाद्वितीयमहमित्येवंरूपम् । नाऽऽद्यः । तस्य गौणात्मविषयत्वेन मुख्यात्मतत्त्वगोचरत्वाभावात् । त्रिविधो ह्यात्मा । गौणात्मा मिथ्यात्मा मुख्यात्मा चेति । यथा त्रिविधः सिंहस्तद्वत् । तद्यथा । सिंहदेवदत्तयोर्भेदं पश्यन्नेव सिंहगतक्रौर्यशौर्यादिगुणानां देवदत्ते सद्भावात्सिंहोऽयमिति व्यवहरति सोऽयं गौणः सिंहः । अरण्ये मन्दान्धकारे धावन्तं हरिणं दृष्ट्वा भ्रान्त्या सिंहोऽयमिति निश्चित्य बिभेति सोऽयं मिथ्यासिंहः । अह्नि स्फीतालोकमध्यवर्तिनं मृगेन्द्रं दृष्ट्वा सिंहोऽयमिति प्रतिपद्यते सोऽयं मुख्यः सिंहः । एवं

१ ख. ग. °ति वि°। २ क. ख. नीलं पीतं ह्रस्वदीर्घाद्या°। ३ क. ङ. °चार्येवं°।

सत्यत्र राजा भद्रसेने स्वस्माद्भेदं पश्यन्नेव धनरक्षणादिरूपं स्वकीयं गुणं तस्मिन्नवलोक्य ममाऽऽत्मा भद्रसेन इति प्रयुङ्क्तेऽतोऽयं गौणात्मा । नापि द्वितीयः । अहं मनुष्य इत्यादिप्रत्ययस्य देहगोचरत्वेन मिथ्यात्मविषयत्वात् । द्विपात्त्वाद्याकारतादात्म्यान्मनुष्यत्वाख्या महाजातिः । विशिष्टमातापितृजन्यत्वगम्या ब्राह्मणत्वाख्याऽवान्तरजातिः । उपनयनादिसंस्कारगम्यो ब्रह्मचारित्वाश्रम इत्येते स्थूलदेहधर्माः । स्थूलदेहस्य चानात्मत्वं चार्वाकव्यतिरिक्तानां सर्वेषामपि तैर्थिकानामविवादम् । तस्मादात्मदेहयोर्विद्यमानस्यैव भेदस्य प्रतीत्यभावादहं मनुष्य इतिप्रत्ययो मिथ्यात्मविषयः । इदं च देहस्य मिथ्यात्मत्वं प्राणमयकोशावतारे[1] प्रपञ्चयिष्यते । नापि तृतीयः । तस्यापि लिङ्गदेहविषयत्वात् । तथा हि । अयं देहो मदीय इत्येवं स्वस्वामिभावः प्रतीयते । तत्र स्वं देह आत्मा तु स्वामी तयोः कर्मनिमित्तः संबन्धः । कर्मणां च पुण्यपापलक्षणानामनेकत्वात्तदनुसारेणोच्चावचदेहान्पर्यायेण गृह्णाति । एतदेवाभिप्रेत्य भगवतोक्तम् । वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि । तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देहीति । तस्य च देहग्रणस्य कर्मनिमित्तत्वं श्वेताश्वतरा आमनन्ति । गुणान्वयो यः फलकर्मकर्ता कृतस्य तस्यैव स चोपभोक्ता । स विश्वरूपस्त्रिगुणस्त्रिवर्त्मा प्राणाधिपः संचरति स्वकर्मभिरिति । सत्त्वरजस्तमोगुणैरन्वयो यस्य जीवात्मनः सोऽयं गुणान्वयः । फलं सुखदुःखरूपं तस्य च कारणे पुण्यपापरूपकर्मणी तयोरयं कर्ता । स च कृतस्यैव कर्मण उपभोक्ता न त्वन्यस्य । कृतानां च कर्मणामनेकत्वात्तदनुसारेण बहुदेहस्वीकारादयं विश्वरूपः । गुणत्रयवशेन मार्गत्रयगामित्वात्त्रिवर्त्मा । सत्त्वगुणाधिक्ये सति यमनियमाद्यष्टाङ्गयोगमभ्यस्य सगुणब्रह्मोपासीन[2] उत्तरमार्गेणार्चिरादिना ब्रह्मलोकं प्राप्नोति । रजोगुणाधिक्ये सति काम्यकर्माणि ज्योतिष्टोमादीन्यनुष्ठाय धूमादिना दक्षिणमार्गेण स्वर्गाख्यं सोमलोकं प्राप्नोति । तमोगुणाधिक्ये सति महापातकोपपातकानि कृत्वा नरकलोकं तृतीयमार्गेण प्राप्नोति । इत्थं प्राणानामधिपतिर्जीवात्मा स्वकीयैः कर्मभिर्मार्गत्रये संचरति । तस्य च जीवस्य स्वरूपं तत्रैवाऽऽम्नातम् । अङ्गुष्ठमात्रो रवितुल्यरूपः संकल्पाहंकारसमन्वितो यः । बुद्धेर्गुणेनाऽऽत्मगुणेन चैव आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्ट इति । हृदयपुण्डरीकमङ्गुष्ठपरिमितं तन्मध्ये व्यवस्थानाज्जीवोऽप्यङ्गुष्ठमात्रः । हृदि ह्येष आत्मेतिश्रुत्यन्तरादस्य हृदये[3]ऽवस्थानं द्रष्टव्यम् । मनुष्याश्चाऽऽनिद्ध्रदङ्गनाविगोपालं कदाचिदात्मानमहमयमित्येवं[4] हस्तेनाभिनीय प्रदर्शयन्तो हृदयदेशमे-

---

१. ख. °कोशाव°। २ घ. °गुणं ब्र°। ३ ग. हृथव°। ४ क. ख. ग. °त्येन ह°।

व स्पृशन्ति न तु शिरःपृष्ठपादादिप्रदेशम् । अतो हस्तिमशकादिनानाविधदेहसंचारित्वेन संकोचविकासयुक्तस्यापि जीवस्य हृदयपरिमाणमुपचर्याङ्गुष्ठमात्रत्वमुच्यते । स च सूर्यसदृशः । यथा सूर्यः स्वमण्डलप्रकाशनाय मण्डलव्यतिरिक्तबाह्यं दीपादिप्रकाशं नापेक्षते । तथा जीवोऽपि चेतनत्वात्स्वात्मावबोधनाय नान्यत्साधनमपेक्षते । ननु चक्षुराद्यपेक्षाराहित्येऽपि मनोपेक्षा विद्यते । अयमहं सुखी दुःखीत्यादिशब्दव्यवहारस्य ध्यानपूर्वकत्वात् । यद्धि मनसा ध्यायति तद्वाचा वदतीतिश्रुतेर्वक्तृविवक्षितपूर्विका शब्दप्रवृत्तिरितिशास्त्रकृद्भिरुद्घोषणाच्च । भवेत्त्वेवं शब्दव्यवहारो ध्यानपूर्वकः । तच्च ध्यानं पूर्वप्रतीते वाच्ये वस्तुनि योग्यशब्दप्रयोजनायैव प्रवर्तते । पूर्वमप्रतीते वस्तुन्येतादृशः शब्दो योग्य इति निर्णेतुमशक्यत्वात् । एवं सति जडेषु घटादिषु प्रवृत्तं मनः प्रथमं वस्तु स्फोरयति । पश्चाद्योग्यं शब्दं ध्यायति । ततः पुमानभिवदति । चैतन्यात्मनि स्वत एव भासमाने शब्दविशेषनियमनायैव ध्यानापेक्षा । न तु स्फोरणाय । अन्यथा ध्यानवृत्तिरहितेषु क्षणेषु सुषुप्तिमूर्छामरणेभ्यः स्वात्मानुभवकृतं वैलक्षण्यं न स्यात् । लोकास्तु महदेव वैलक्षण्यं प्रतियन्ति । तस्माज्जीवात्मा लोकव्यवहारे स्वप्रकाशत्वाद्रवितुल्यरूपः । एतदेवाभिप्रेत्य वाजसनेयिनः समामनन्ति । विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति । स च जीवः संकल्पाहंकाराभ्यां समन्वितो व्यवहरति । प्रयाससाध्यत्वविनश्वरत्वादिदोषैरसमीचीनेऽपि गृहक्षेत्रादौ तात्कालिकोपभोगाभासं दृष्ट्वा समीचीनमिदं गृहादिकमितिकल्पनं संकल्पः । तस्य च गृहादेरहं स्वामीत्येवमभिमानोऽहंकारः । अन्तःकरणस्येदमाकारा वृत्तिर्बहिर्मुखाऽहमाकारा वृत्तिरन्तर्मुखा ततो द्वे एव वृत्ती । तथाऽपीदंवृत्तेर्विषयबाहुल्यादहंवृत्तेश्च कालभेदेन पुनः पुनरावृत्तेरविच्छिन्नो व्यवहारः प्रवर्तते । तस्य च व्यवहर्तुश्चिदचिदात्मकत्वमुच्यते । बुद्धेर्गुणेनाऽऽत्मगुणेन चैव आराग्रमात्र इति । लयोदयरूपो बुद्धेर्गुणः । अहंकर्ता च सुप्तौ लीयते प्रबोधे च पुनरुदेति । स्वयंप्रकाशश्चाऽऽत्मनो गुणः । स च सूर्यदृष्टान्तेनोपवर्णितः । एतेन गुणद्वयेन युक्तः । आराग्रमात्रः कृषिकाले बलीवर्दप्रतोदाय दण्डाग्रेस्थापितः सूक्ष्मलोह आरा तस्या अग्रं यथाऽत्यन्तसूक्ष्मं तथाऽयमप्यतिसूक्ष्मोऽन्यथा नाडीष्वप्रतिरुद्धसंचारासंभवात्सोऽयमीदृशो जीवात्मा परमात्मापेक्षयाऽवरो निकृष्टः । सोऽपि प्राणिभिर्दृष्टश्चक्षुषा रूपमिवाहंप्रत्ययेनानुभूतः । स्वप्रकाशस्यापि शब्दव्यवहारयोग्यत्वापादनेनानुभूत इत्युच्यते । तदिदं जीवस्य मानसप्रत्यक्षत्वम् । यद्यपि चिज्जडोभयात्मत्वादिविवेकः शास्त्रकृतस्तस्थाऽपि जीवस्वरूपमात्रं सर्वैर-

१ ग. °बाह्यदी° । २ ग. °खीत्या° । ३ क. °तेर्विव° । ४ घ. °वक्तुर्विव° । ५ क. °वत्येवं ।

प्यहमित्यनुभूयत एव । तस्य च जीवस्य स्त्रीत्वादिजातिर्न स्वाभाविकी । किंतु स्थूलशरीरोपाधिकृता । एतदपि तत्रैवाऽऽम्नातम् । नैव स्त्री न पुमानेष नैव चायं नपुंसकः । यद्यच्छरीरमादत्ते तेन तेन स युज्यत इति । तत्तन्नाम्ना व्यवह्रियत इत्यर्थः । किंचास्य कर्त्रात्मनः स्वरूपं मैत्रेया अपि स्पष्टमामनन्ति । अस्ति खल्वन्योऽवरो भूतात्माख्यः । योऽयं सितासितैः कर्मफलैरभिभूयमानः सदसद्योनिमापद्यत इति । अवाचीं वोर्ध्वां वा गतिं द्वंद्वैरभिभूयमानः परिभ्रमतीति । पूर्वत्र स वा एष शुद्धः पूत इत्यादिनोक्तो यः परमात्मा तस्मादन्योऽवरो निकृष्टोऽस्ति स च भूतात्माख्यः । सूक्ष्माणि पञ्चभूतानि लिङ्गदेहरूपेण विक्रियन्तेऽयःपिण्डेऽग्निवल्लिङ्गदेहे चिदात्मा संक्रामति । अतोऽयं लिङ्गदेहो भूतात्मेत्युच्यते । स च सितासितैः सुखदुःखरूपैः पुण्यपापकर्मफलैरभितः प्राप्यमाणः सद्योनिं ब्राह्मणादिरूपामसद्योनिं शूद्रादिरूपामापद्यते । एवमवाचीमधमां नारकीं वा गतिमूर्ध्वामुत्तमां स्वर्गरूपां वा गतिमापद्यते । द्वंद्वैः शीतोष्णमानावमानादिरूपैस्तिरस्क्रियमाणः पुनः पुनर्जायमानो म्रियमाणश्च परिभ्रमति । तस्य भूतात्मनो लिङ्गदेहप्रधानत्वात्तस्य च स्थूलदेहवन्मिथ्यात्मत्वात्तद्बोधकेनाहं कर्ता भोक्तेत्यनेन मानसप्रत्यक्षेणापि न मुख्यात्मलाभः । कर्त्रात्मनो विज्ञानमयस्य मिथ्यात्वमानन्दमयकोशावतारे प्रपञ्चयिष्यते । ननु ममाऽऽत्मा भद्रसेन इत्यनेन वाऽहं मनुष्य इत्यनेन वाऽहं कर्ता भोक्तेत्यनेन वा मुख्यात्मलाभो माभूदहं ब्रह्मेत्यनेन तु मानसप्रत्यक्षेण मुख्यात्मलाभ इति चतुर्थः पक्षोऽस्त्विति चेत्तत्र वक्तव्यं किमत्र ब्रह्मशब्देन सगुणं ब्रह्म विवक्षितं किंवा निर्गुणं ब्रह्मेति । सगुणत्वेऽपि किं प्राथमिकोऽहं ब्रह्मेतिप्रत्ययो ब्रह्मणि प्रमाणं ध्यानाभ्यासजन्यो वा । आद्ये तस्य शास्त्रजन्यत्वान्न प्रत्यक्षेऽन्तर्भावः । मानसप्रत्ययत्वमात्रेण प्रत्यक्षत्वे धर्मादेरपि प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः । द्वितीये मृतपुत्रसाक्षात्कारवद्भावनाजन्यत्वान्न तस्य प्रामाण्यमस्ति । अतएव वार्तिककारा आहुः । भावनाजं फलं यत्स्याद्यच्च स्यात्कर्मणः फलम् । न तत्स्थास्न्विति मन्तव्यं पण्यस्त्रीसंगतं यथेति । निर्गुणब्रह्मणि तु यः साक्षात्कारस्तस्य मानसप्रत्यक्षत्वेऽपि शास्त्रपूर्वकत्वादागम एवान्तर्भावः । तस्मान्न प्रत्यक्षेण ब्रह्मात्मलाभः । नाप्यनुमानेन तल्लाभः संभवति हेतुदृष्टान्तयोरभावात् । अतएवामृतबिन्दूपनिषद्याम्नायते । निर्विकल्पमनन्तं च हेतुदृष्टान्तवर्जितमिति । निर्धर्मकत्वान्न तत्र हेतुः संभवति । अद्वितीयत्वाच्च न दृष्टान्तः । ननु जन्मादिसूत्रे भाष्यकारा अनुमानमङ्गीचक्रुः । सत्सु तु वेदान्तवाक्येषु जगतो जन्मादिकारणवादिषु

१ ख. घ. °या विस्प° । २ घ. °न्योऽपरो । ३ घ. °न्योऽपरो नि° । ग. °न्योऽपरोऽव° ।

तदर्थग्रहणदार्ढ्यायानुमानमपि वेदान्तवाक्याविरोधे[1] प्रमाणं भवन्न निवार्यते श्रुत्यैव च तर्कस्याभ्युपेतत्वात्। श्रोतव्यो मन्तव्य इति श्रुतिरिति। नैष दोषः। ब्रह्मणि प्रमाणं वेदान्तवाक्यान्येव पुरुषबुद्धिस्वास्थ्याय त्वनुमानमप्यस्त्विवति भाष्याभिप्रायः। तत्रानुमानमारोपितौ हेतुदृष्टान्तावुपजीव्य प्रवर्तते। ब्रह्मसिद्धिरपि [4]तेनैवास्त्विवति चेन्न। तद्विशेषासिद्धेः। क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वाद्घटवदित्यनुमानेनेश्वरमात्रसिद्धावपि सत्यज्ञानानन्ताद्वितीयत्वलक्षणो विशेषो न सिध्यति। तस्मान्नानुमानेनापि ब्रह्मलाभः। आगमेऽपि कर्मकाण्डस्य साध्यसाधनभावबोधमात्रपर्यवसायित्वान्न तत्र ब्रह्मलाभशङ्काऽप्यस्ति। ननु ब्रह्मसिद्धिकारैरेवमुक्तम्। सर्वप्रत्ययवेद्ये च ब्रह्मरूपे व्यवस्थिते। प्रपञ्चस्य प्रविलयः शब्देन प्रतिपाद्यत इति। युक्तं चैतत्। सच्चिदानन्दरूपं हि ब्रह्म तत्र प्रमाणैः प्रमीयमाणेषु सर्वेष्वपि वस्तुषु सत्त्वं भानमानन्दं च विस्पष्टमतो ब्रह्म सर्वप्रत्ययवेद्यम्। बाढम्। सप्रपञ्चमेव ब्रह्म सर्वैः प्रत्ययैर्वेद्यते। न रूपरसगन्धादिविषयान्परित्यज्य चक्षुरादयः शुद्धं तत्त्वं गृह्णन्ति। अन्यथा गुरुशास्त्रनैरपेक्ष्येणैव सर्वे जना मुच्येरन्। पुरुषार्थस्तु निष्प्रपञ्चब्रह्मवेदनादेव। तद्बोधद्वारत्वेन तु शास्त्रेषु तत्र तत्र सप्रपञ्चं ब्रह्मोपन्यस्यते। तच्च पुरुषार्थभूतनिष्प्रपञ्चब्रह्मवेदनं शास्त्रेणैव जन्यते। तदपि तैरेवोक्तम्। प्रविलीनप्रपञ्चेन तद्रूपेण न गोचरः। मानान्तरस्येति मतमाम्नायैकनिबन्धनमिति। तस्मादद्वितीयब्रह्मात्मतत्त्वमनन्यलभ्यत्वादुपनिषदो विषय इति सिद्धम्। एतदेवाभिप्रेत्य भगवान्बादरायणः सूत्रयामास। शास्त्रयोनित्वादिति। तस्य च सूत्रस्य द्वितीयवर्णके योनिशब्दस्य ज्ञप्तिकारणत्वमर्थः। ततः शास्त्रप्रमाणत्वादित्युक्तम्। तत्रायं न्यायसंग्रहः। अस्त्यन्यमेयताऽप्यस्य किंवा वेदैकमेयता। घटवत्सिद्धवस्तुत्वाद्ब्रह्मान्येनापि मीयते। रूपलिङ्गादिराहित्यान्नास्य मान्तरयोग्यता। तं त्वौपनिषदेत्यादौ प्रोक्ता वेदैकमेयतेति। को विषय इत्यस्योत्तरमुक्तम्।

अथ किं फलमित्यस्योत्तरमुच्यते। उक्तविषयस्याद्वितीयब्रह्मात्मतत्त्वस्याभिव्यक्तिः साक्षात्फलम्। तच्च बृहदारण्यके दर्शितम्। आत्मन्येवाऽऽत्मानं पश्यति सर्वमात्मानं पश्यतीति। पूर्वोक्तो यो गौणात्मा पुत्रभृत्यादिर्यौ च मिथ्यात्मानौ स्थूलदेहलिङ्गदेहौ तेभ्यो व्यतिरिक्तः सांख्यादिसंमतः पुरुषश्चिद्रूपः साक्षी मुख्यात्मा तस्मिन्नेवाऽऽत्मनि जगत्कारणं परमात्मानं वेदान्तमहावा-

---

१ ख. °रोधि प्र°। २ घ. °धेन प्र°। ३ क. ङ. भवेन्न। ४ ग. तेनास्त्वि°। ५ ग. °धनद्वा°। ६ ग. °णम°।

क्येन पश्यति । आत्मन्यात्मानमित्याधाराधेयभेदो राहोः शिर इतिवदेकस्मिन्नेव वस्तुन्यौपचारिकः । जीवात्मानमेव परमात्मत्वेन वेदान्तमहावाक्यैः पश्यतीत्यर्थः । परमात्मा हि सर्वस्य जगत उपादानम् । न ह्युपादानव्यतिरेकेण कार्यं किंचिद्वस्त्वस्ति । मृत्सुवर्णादिव्यतिरेकेण घटकुण्डलादिवस्तूनामदर्शनात् । अतो जगत्कारणं परमात्मानं स्वात्मत्वेन पश्यञ्जगदपि सर्वं स्वात्मत्वेनैव पश्यति । न्यायवैशेषिकादिशास्त्राणि मिथ्यात्मन्येव कर्तृत्वादियुक्त उपक्षीणानि । सांख्यशास्त्रं[1] यद्यपि चिदात्मनि मुख्ये प्रवृत्तं तथाऽपि तावत्येव पर्यवसितम् । वेदान्तास्तु तस्य मुख्यात्मन ईश्वरत्वमशेषजगद्रूपत्वं च प्रतिपादयन्तीति विशेषः । एतादृशाद्वितीयत्वबोधः प्रथमफलम्[2] । तद्बोधादूर्ध्वमविद्या निवर्तते । एतच्चाऽऽथर्वणिकैराम्नायते । एतद्यो वेद निहितं गुहायां सोऽविद्याग्रन्थिं विकिरतीह सोम्येति । गुहा बुद्धिस्तस्यां निहितं साक्षित्वेनावस्थितमेतद्ब्रह्मात्मतत्त्वं यो वेद स पुमानिह देहे वर्तमान एव सन्नविद्याग्रन्थिं विश्लेषयति । हे सोम्येत्यङ्गिरा गुरुः शिष्यं शौनकं संबोध्य ब्रूते । यथा लोके साकल्येन राहुग्रस्तश्चन्द्रमाः स्वकीयोज्ज्वलत्वस्याऽऽच्छादितत्वेन स्वयं मलिनोऽम्बरे भासमानो राहुं चावभासयंस्तेन राहुणा तादात्म्यं प्राप्त इवावभासते । एवमयमद्वया[3]नन्दैकरसश्चिदात्मा स्वयमनादिरूपाविद्यापटलेनाऽऽवृतः सन्नद्वितीयत्वस्याऽऽनन्दैकरसत्वस्य चाऽऽच्छादित्वेन बहुविधद्वैतरूपेण जगता युक्तो दुःखी स्वचैतन्येन स्वात्मानमविद्यां चावभासयन्नविद्यया तादात्म्यं प्राप्त इवाहमज्ञ इत्येकीकृत्य व्यवहरति । सोऽयमेकीकारोऽविद्याग्रन्थिः । स च बोधेन विकीर्णो भवति । यथा राहुणा विमुक्तं चन्द्रमण्डलमुज्ज्वलं भासते । तथा बोधेनाऽऽच्छादिकायामविद्यायां निवृत्तायामद्वितीयत्वमानन्दैकरसत्वं चाऽऽविर्भवति । तदिदमविद्याग्रन्थेर्विकीर्णत्वम् । अयमेवार्थः पुराणेऽपि स्मर्यते । तरत्यविद्यां विततां हृदि यस्मिन्निवेशिते । योगी मायाममेयाय तस्मै विद्यात्मने नम इति । एकस्यैव भावरूपाज्ञानस्य स्वाश्रयं प्रत्यावरकत्वाकारेणाविद्यात्वम् । विचित्रकार्यजनकत्वाकारेण मायात्वम् । अतोऽविद्याया इव मायाया अपि तत्त्वज्ञानं निवर्तकम् । तस्मात्तत्त्वविदो नाद्वितीयानन्दैकरसस्वभावः कदाचिदप्यान्त्रियते । नापि जन्मान्तरादिकं नूतनकार्यमुत्पद्यते । एवमविद्याग्रन्थौ विकीर्णे सति ततो हृदयग्रन्थ्यादयोऽपि निवर्तन्ते । तदपि तत्रैवाऽऽम्नातम् । भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावर इति । परमुत्कृष्टं जगत्कारणमज्ञानमप्यवरमधमं यस्मात्परमात्मनः सोऽयं परा-

१ ग. सांख्यं शा°। २ ख. घ. °थमं फ°। ३ ग. °वमद्व°।

वरः । यद्वा परश्चासाववरश्चेति परावरः सर्वात्मक इत्यर्थः । परावरे तस्मिन्परमात्मनि साक्षात्कृते सति हृदयग्रन्थिर्भिद्यते । हृदयमन्तःकरणं लिङ्गशरीरं तच्चैतन्यच्छाया[1]व्याप्तत्वेन चेतनमहं कर्तेति प्रतिभासमानं[2] तर्कशास्त्रे पूर्वमीमांसायां च मुख्यात्मत्वेनाङ्गीकृतम् । वेदान्तदृष्ट्या स्थूलदेहवन्मिथ्यात्मरूपं तेन हृदयेन सह चिदानन्दैकरसस्याऽऽत्मनो योऽयमेकीभावभ्रमः सोऽयं हृदयग्रन्थिः । अज्ञातस्य शुक्तिरूपस्याऽऽरोपितेन रजतेन सह यथैकीभावस्तद्वद्गुरुशास्त्रोपदेशरहितः सर्वोऽपि जन्तुरज्ञानावृतचिदानन्दैकरसमात्मतत्त्वं सूक्ष्मभूतकार्यं कर्तृत्वादिधर्मोपेतं हृदयं च विवेक्तुमशक्नुवन्नेकीकृत्याहं कर्तेत्यशेषस्वरूपविवक्षया व्यवहरति । सोऽयं हृदयग्रन्थिस्तत्त्वदर्शनेन भिद्यते विविच्यते । न च तत्त्वविदोऽपि यथा पूर्वमहं कर्तेति व्यवहारो दृश्यत इति वाच्यम् । सत्यपि व्यवहारे यथापूर्वत्वाभावात् । अत एव श्रीमच्छारीरकमीमांसायां भगवद्भाष्यकारा आहुः । नावगतब्रह्मात्मभावस्य यथापूर्वं[4] संसारित्वम् । यस्य तु यथापूर्वं[5] संसारित्वं नासाववगतब्रह्मात्मभाव इति उपदेशसहस्र्यामप्युक्तम् । आत्मज्ञस्यापि यस्य स्याद्धानोपादानता मतिः । न मोक्षार्हः स विज्ञेयो वान्तोऽसौ ब्रह्मणा ध्रुवमिति । अहं कर्तेतिव्यवहारस्तु चिदात्मानं बुद्ध्या विविच्यापि कर्तुं शक्यते । अहंशब्दार्थस्य हृदयस्य तन्निष्ठकर्तृत्वधर्मस्य चाविद्यमानत्वात् । एतदपि सहस्र्यामभिहितम् । अहमित्यात्मधीर्या च ममेत्यात्मीयधीरपि । अर्थशून्ये यदा यस्य स आत्मज्ञो भवेत्तदेति । चिदात्महृदययोस्तादात्म्यभ्रमरूपः पूर्वसिद्धोऽर्थस्तेनार्थेन शून्ये केवलहृदयविवक्षापूर्विके इत्यर्थः । न हि भ्रमहेतावविद्यायां निवृत्तायां निर्हेतुको भ्रमः संभवति । न खलु स्वप्ने काशीं प्रत्यर्धमार्गं गत्वा प्रबुद्धः पुरुषो निपुणतरोऽपि पुरेद्युः पुरतो गन्तुं प्रभुर्भवति । तस्माद्धृदयग्रन्थिभेदो निर्विघ्नः सिद्धः । हृदयग्रन्थौ भिन्ने सति सर्वसंशयाश्छिद्यन्ते । अयमात्मा स्थूलदेहरूपो वा सूक्ष्मदेहरूपो वा ताभ्यामतिरिक्तो वाऽतिरिक्तत्वेऽप्यणुपरिमाणो वा मध्यमपरिमाणो वा सर्वगतो वा जडो वा द्रव्यबोधात्मको वा चिद्रूपो वेश्वरादन्यो वेश्वर एव वा प्रपञ्चः सत्यो वा मिथ्या वा मोक्षसाधनं कर्माणि[6] वा ज्ञानं[7] वेत्यादिका अनन्ताः संशयाः स्वबुद्धिदोषजन्या बहुविधशास्त्राभ्यासेनोत्पादिताश्च सर्वैर्बहिर्मुखैरनुभूयन्ते । ते सर्वेऽपि हृदयग्रन्थिपूर्वकाः । असति हृदयग्रन्थौ सुषुप्तिमूर्छासमाधिष्वदर्शनात् । तथा जागरणेऽप्यद्वितीयचिदानन्दैकरसमात्मानमनुभवतोऽन्तर्निपुणस्य

१ ग. °च्छायया । २ क. ङ. °नं शा° । ३ क. ख. ङ. °वेकम° । ४ ख. °पूर्वसं° । ५ क. ख. ङ. °पूर्वसं° । ६ ग. °णि ज्ञा° । ७ ग. °नं चेत्या° । ८ क. ङ. °विधाः शा° । ९ ङ. °गरेऽप्य° । १० घ. °र्निष्ठस्य ।

हृदयग्रन्थिरहितस्य शास्त्रसहस्रैरपि न ते संशया उत्पादयितुं शक्यन्ते । संशयेषु च्छिन्नेषु ज्ञानस्य फलप्रतिबन्धहेत्वभावादागामिजन्मकारणानि पूर्वानुष्ठितानि पुण्यपापरूपाणि सर्वाणि कर्माण्यपि क्षीयन्ते । यथा गृहस्थे प्रवृत्तानि देवर्षिपितृसंबन्धीनि त्रीण्यृणानि लौकिका गृहक्षेत्रादिविवादाः पारिव्राज्ये सति निवर्तन्ते तद्वत् । युक्तं चैतत् । कर्त्रात्मनिष्ठानि हि कर्माणि । स च कर्त्रात्मा यावच्चिदात्मना सहैकीभूतस्तावत्कर्माणि चिदात्मानं संस्पृशन्तु । विवेकेन त्वपाकृते कर्त्रात्मसंबन्धे कथं नाम तानि चिदात्मानं संस्पृशेयुः । एतच्च भगवता विस्पष्टमुक्तम् । अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् । विविधा च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम् । शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः । न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः । तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः । पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः । अधिष्ठानं स्थूलदेहः । तथा कर्ता चैतन्यच्छायोपेतो लिङ्गदेहः । करणानि लिङ्गदेहावयवभूतानि चक्षुरादीनि । प्राणवायुकार्यदर्शनश्रवणगमनादिरूपा विविधा चेष्टा । इन्द्रियप्रेरकमादित्यादिदेवतारूपं दैवम् । शरीरादिसाध्यस्य पुण्यस्य पापस्य चाधिष्ठानादयः पञ्च हेतवः । न तु चिदात्मा । एवं सत्यात्मस्वरूपमज्ञात्वा भ्रान्तैस्तत्र कर्तृत्वमारोप्यते । यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते । हत्वाऽपि स इमाँल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते । यस्य तु तत्त्वविदो भावः सत्तास्वभावश्चिदात्मा नाहं कर्तेतिप्रत्ययेन विषयीकृतो हृदयग्रन्थेर्भिन्नत्वात् । अत एवाहमित्यात्मधीरर्थशून्येति सहस्रीवचनं पूर्वमुदाहृतम् । केवलं लिङ्गदेहमेवाभिप्रेत्याहं कर्तेति तत्त्वविद्व्यवहरति । अतएव बुद्धौ लेपो न विद्यते । लिङ्गदेहकृतैः कर्मभिर्जन्मान्तरशङ्कालेपबाधे संशयविपर्ययोरभावान्नास्य बुद्धिर्लिप्यते । यद्यप्येतादृशस्य योगिनो रागद्वेषादिराहित्येन हननार्था प्रवृत्तिरेव न संभवति । तथाऽपि राज्येऽधिकृतस्य क्षत्रियस्यार्जुनस्य दुष्टशिक्षाशिष्टप्रतिपालनयोः कर्तव्यत्वेन तत्र प्रवृत्तिः संभवत्येव । यथा योगिन आहारनिद्रादौ योगाभ्यासे वा प्रवृतिस्तद्वत् । अनेनैव न्यायेन कौषीतकिवाक्यमपि नेतव्यम् । तत्र ह्येवमाम्नायते । स यो मां विजानीयान्नास्य केनचन कर्मणा लोको मीयते न मातृवधेन न पितृवधेन न स्तेयेन न भ्रूणहत्ययेति । अत्र ह्येवं संभावना द्रष्टव्या । क्षत्रियस्य पुत्रः कश्चित्स्वमातृपित्रादिकं स्वगृहेऽवस्थाप्य तत्पोषणार्थं परराष्ट्रे गत्वा राज्ञः समीपे जीवितं गृहीत्वा स्वामिकार्यार्थं धाटीमुखेन रात्रौ समागत्य विचारमन्तरेण स्वमात्रादीन्मारितवान् । यथा जमदग्नेराज्ञया परशुरामः स्वमातरमेव ज-

१ ख. °स्रशतैर°। २ क. ख. ग. ङ. कर्ताऽऽत्मा । ३ ङ. लोके । ४ घ. °र्थं वार्टा°।

धान । तद्वत् । अतस्तत्त्वविदोऽप्यधिकारविशेषेणैतादृशं संभाव्यते । तच्च तत्त्वदृष्ट्याऽन्यकृतत्वान्न तस्य जन्महेतुः । अन्यकृतत्वं च केनचिन्मन्त्रेणोच्यते। कामोऽकार्षीत्कामः करोति नाहं करोमि कामः कर्ता नाहं कर्ता कामः कारयिता नाहं कारयितेति । अयं मन्त्रो विवेकिनं प्रति कामात्मनोः संबन्धाभावं बोधयन्नविवेकिनः प्रायश्चित्तार्थो भवति । ब्रह्मविदोऽपि लोकव्यवहारमनुसरतः कामपुरःसरा प्रवृत्तिः संभवति । अतएवार्जुनं प्रति भगवतोक्तम् । लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन्कर्तुमर्हसीति । तस्माद्युद्धप्रसक्तियुक्तस्य क्षत्रियस्य हत्वाऽपि स इमानित्यादिभगवद्वाक्यं कौषीतकिवाक्यं च ब्रह्मवेदनान्निर्लेपत्वपरम् । इतरस्यापि लोकव्यवहारे हत्या मानसी वाचिकी वा प्रसक्तेति निर्लेपत्वं तेन वाक्यद्वयेन प्रतिपाद्यताम् । जन्मान्तरकृतेरेव विद्यादिभिर्निर्लेपत्वं वाक्यद्वयेनाभिधीयते । सत्स्वपि जन्मान्तरकृतपापेषु परिपक्वैरीश्वरार्पितैः पुण्यकर्मभिर्ब्रह्मविद्योत्पद्यत एव । पूर्वकृतपापाभावे च ब्रह्मविदां शरीरे रोगादिकं नोपलभ्येत । न च ब्रह्मविद्या प्रायश्चित्तत्वेन पापस्य निवर्तिका । किंतु प्रत्यगात्मनोऽसङ्गत्वबोधनेन पूर्वसिद्धमेव पापराहित्यमभिव्यनक्ति । तच्च नित्यसिद्धं पापराहित्यमेवमाम्नातम् । य आत्माऽपहतपाप्मेति । तद्वत्पुण्यराहित्यमप्यसङ्गत्वादेव नित्यसिद्धम् । तदवबोधेन जन्मान्तरकारणानि काम्यानि पुण्यान्यपि कर्माणि क्षीयन्ते । अतएव वाजसनेयिन आमनन्ति । एतमुहैवैते न तरत इत्यतः पापमकरवमित्यतः कल्याणमकरवमित्युभे उ हैवैष एते तरति नैनं कृताकृते तपत इति । एतमेव ब्रह्मविदमेते मानस्यौ चिन्ते न तरतो न प्राप्नुतः । कीदृश्याविति ते अभिधीयेते । इति शब्दः कर्महेतुभूतरागद्वेषप्रदर्शनार्थः । शत्रुं हनिष्यामीत्येतादृशो यो द्वेषोऽस्त्यतो द्वेषादहमभिचारादिना वधरूपं पापमकार्षम् । स्वर्गं प्राप्स्यामीत्येतादृशो यो रागोऽस्त्यतो रागादहं ज्योतिष्टोमादिरूपं कल्याणमकार्षम् । तत्र पापेन नरको भविष्यतीत्येवं विषादरूपा चिन्तैका । स्वर्गः कदा भविष्यतीत्येवं विलम्बासहिष्णुत्वरूपा चिन्ता द्वितीया । उभे अप्येते चिन्ते एष ब्रह्मविदुल्लङ्घयति । कृताकृते पुण्यपापे नैनं क्लेशयतः । अज्ञानिनं तु प्रत्यवायः कुतस्तपति । पुण्यं त्वकृतं संतपति । न त्वसावुभयविधः संतापो ब्रह्मविदोऽस्ति । तदेवं जन्मान्तरकारणानि कर्माणि क्षीयन्त इति सिद्धम् । इह जन्मन्यपि हर्षशोकौ क्षीयेते । तथा च कठा आमनन्ति । अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहातीति । आत्मानमधिकृत्य वर्तत इत्यध्यात्मं तथाविधो योगश्चित्तैकाग्र्यं तस्याधिगमः प्राप्तिस्तेन देवं स्वयं-

---

१ ग. °दिव°। २ घ. द्विविधो हि ।

प्रकाशं परमात्मानं मत्वा साक्षात्कृत्य हर्षशोकौ जहाति परित्यजति । न तावदस्य हर्षहेतुरस्ति । द्विधा हि हर्षहेतुः । समीचीनधनादिलाभो विस्मयहेतुरणिमादिसिद्धिश्च । समीचीनत्वबुद्धिस्तु न क्वाप्यस्य विद्यते । तदुक्तं वासिष्ठरामायणे । न केचन जगद्भावास्तत्त्वज्ञं रञ्जयन्त्यमी । नागरं नागरीकान्तं कुग्रामललना इवेति । विस्मयोऽप्यस्य न क्वापि संभवति । तदपि तत्रैवोक्तम् । अपि शीतरुचावर्कं उष्णे पीयूषमण्डले । अप्यधः प्रसरत्यग्नौ जीवन्मुक्तो न विस्मयी । चिदात्मन इमा इत्थं प्रस्फुरन्तीह शक्तयः । इत्यस्याऽऽश्चर्यजालेऽपि नाभ्युदेति कुतूहलमिति । शोकस्य तु पुत्रमित्रमरणादिकं निमित्तम् । तच्च नाद्वितीयमात्मानमनुभवतः संभवति । तदनुभवश्चाऽऽचार्यैरुदाहृतः । अहमेको न मे कश्चिन्नाहमन्यस्य कस्यचित् । न तं पश्यामि यस्याहं तं न पश्यामि यो ममेति । सोऽयं हर्षशोकपरित्यागो धीरस्यैव न त्वितरस्येत्यभिप्रेत्य धीर इत्युक्तम् । त्रिविधो हि ब्रह्मवित् । लोकव्यवहारप्रधानो विवेकप्रधानः समाधिप्रधानश्चेति । आरब्धकर्मवशाद्राज्यादिषु योऽधिकारी स व्यवहारप्रधानः । स च मूढवत्तात्कालिकाभ्यां हर्षशोकाभ्यामभिभूयत एव । तमेतमभिलक्ष्य भाष्यकारा आहुः । पश्वादिभिश्चाविशेषादिति । राज्याधिकारवशादेव कृष्णेन बोधितोऽर्जुनो वसिष्ठेन बोधितो रामश्च व्यावहारिकहर्षं शोकं च प्राप्तवन्तौ । विवेकप्रधानस्तु धीरो भूत्वेन्द्रियाणि विजित्य तदा तदा प्रसक्तौ हर्षशोकौ विवेकेन परित्यज्यति । समाधिप्रधानस्य तु हर्षशोकप्रसङ्ग एव नास्ति । ईदृशमेव विषयीकृत्याऽऽम्नातम् । पर्याप्तकामस्य कृतात्मनस्त्विहैव सर्वे प्रविलीयन्ति कामा इति । अन्तर्निष्ठ आत्मानमेव कामयते स चाऽऽत्मा नित्यप्राप्तत्वात्सर्वदा स्फुरतीति तदा तदा न विशेषेण कामयितव्यो भवति । अतोऽयमन्तर्निष्ठः पर्याप्तकामः । स च कृतात्मा नियमितान्तःकरणः । अतो बाह्यं न पश्यति । कुतस्तस्य कामः स्यात् । तथा सति कामयितव्यस्य कस्याप्यभावान्निरिन्धनाग्निवत्सर्वे कामाः प्रलीयन्ते । क्रोधलोभादीनां काममूलत्वात्कामलयेनैव तल्लयः । कामितार्थविघाते हि क्रोध उत्पद्यते । तच्च स्मर्यते । कामात्क्रोधोऽभिजायत इति । सोऽयमीदृशः कामक्रोधाद्यरिषड्वर्गरहितोऽन्तर्निष्ठो ब्रह्मविदामुत्तमः । स चैवमाम्नायते । आत्मक्रीड आत्मरतिः क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठ इति । आत्मन्येव क्रीडा यस्यासावात्मक्रीडः । यथा लौकिकः पुरुषो द्यूतादौ स्वस्य जयं परस्य पराजयं चैवान्विच्छन्क्रीडति । तथा ब्रह्मवित्पुमानात्मनः स्वप्रकाशत्वाद्वितीयत्वादिसाधक-

१ घ. द्विविधो हि । २ ख. संशयी । ३ घ. °लेषु ना° । ४ ग. घ. °रिकं ह° । ५ घ. °नस्त्विहै° । ६ ग. प्रविली° ।

श्रुतियुक्तीनां प्राबल्यं तद्विरुद्धानां दौर्बल्यं चान्विच्छन्क्रीडति। यथा च लौकिकः पुरुषार्थसिद्धये संध्यावन्दनादिक्रियावान्। तथा ब्रह्मविद आत्मरतिरेव क्रिया न तु बाह्यक्रिया काचिदस्ति। तथा चारुणोपनिषद्युक्तम्। संधिं समाधावात्मन्याचरेदिति। परमहंसोपनिषद्यपि। परमात्मात्मनोरेकत्वज्ञानेन तयोर्भेद एव विभग्नः सा संध्या सर्वान्कामान्परित्यज्याद्वैते परमे स्थितिः। एवं सत्यस्य लौकिकवैदिककर्तव्याभावादयं कृतकृत्यः। एतदपि परमहंसोपनिषद्युक्तम्। यत्पूर्णानन्दैकबोधस्तद्ब्रह्मैवाहमस्मीति कृतकृत्यो भवतीति। भगवताऽप्युक्तम्। यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः। आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यत इति। स्मृत्यन्तरं च। ज्ञानामृतेन तृप्तस्य कृतकृत्यस्य योगिनः। नैवास्ति किंचित्कर्तव्यमस्ति चेन्न स तत्त्वविदिति। कृतकृत्यस्य स्वरूपं तृप्तिदीप उदाहृतं विस्पष्टम्। ऐहिकामुष्मिकव्रातसिद्ध्यै मुक्तेश्च सिद्धये। बहुकृत्यं पुराऽस्याभूत्तत्सर्वमधुना कृतम्। तदेत्कृतकृत्यत्वं प्रतियोगिपुरःसरम्। अनुसंदधदेवायमेवं तृप्यति नित्यशः। दुःखिनोऽज्ञाः संसरन्तु कामं पुत्राद्यपेक्षया। परमानन्दपूर्णोऽहं संसरामि किमिच्छया। अनुतिष्ठन्तु कर्माणि परलोकंयियासवः। सर्वलोकात्मकः कस्मादनुतिष्ठामि किं कथम्। व्याचक्षतां ते शास्त्राणि वेदानध्यापयन्तु वा। येऽत्राधिकारिणो मे तु नाधिकारोऽक्रियत्वतः। निद्राभिक्षे स्नानशौचे नेच्छामि न करोमि च। द्रष्टारश्चेत्कल्पयन्ति किं मे स्यादन्यकल्पनात्। गुञ्जापुञ्जादि दह्येत नान्यारोपितवह्निना। नान्यारोपितसंसारधर्मानेवमहं भजे। शृण्वन्त्वज्ञाततत्त्वास्ते जानन्कस्माच्छृणोम्यहम्। मन्यन्तां संशयापन्ना न मन्येऽहमसंशयः। विपर्यस्तो निदिध्यासेत्किं ध्यानमविपर्यये। देहात्मत्वविपर्यासं न कदाचिद्भजाम्यहम्। अहं मनुष्य इत्यादिव्यहारो विनाऽप्यमुम्। विपर्यासं चिराभ्यस्तवासनातोऽवकल्पते। आरब्धकर्मणि क्षीणे व्यवहारो निवर्तते। कर्माक्षये त्वसौ नैव शाम्येद्ध्यानसहस्रतः। विरलत्वं व्यवहृतेरिष्टं चेद्ध्यानमस्तु ते। अबाधिकां व्यवहृतिं पश्यन्ध्यायाम्यहं कुतः। विक्षेपो नास्ति यस्मान्मे न समाधिस्ततो मम। विक्षेपो वा समाधिर्वा मनसः स्याद्विकारिणः। नित्यानुभवरूपस्य को मेऽत्रानुभवः पृथक्। कृतं कृत्यं प्रापणीयं प्राप्तमित्येव निश्चयः। व्यवहारो लौकिको वा शास्त्रीयो वाऽन्यथाऽपि वा। ममाकर्तुरलेपस्य यथारब्धं प्रवर्तताम्। अथवा कृतकृत्योऽपि लोकानुग्रहकाम्यया। शास्त्रीयेणैव मार्गेण वर्तेऽहं का मम क्षतिरिति। तस्यैतस्य कृतकृत्यस्य योगिनः सर्वदा मनस्यानन्द एवाऽऽविर्भवति। स चैवमाम्नायते। रसो वै सः। रस २ ह्येवायं ल-

१ ख. °त्मस्व°। २ क. ङ. °ष्टन्ति। ३ क. ङ. °कपिपास°।

ब्ध्वाऽऽनन्दीभवतीति । स परमात्मा रसो वै परमानन्दस्वभाव एव । तमेतं रसं परमानन्दस्वभावं परमात्मानं लब्ध्वा साक्षात्कृत्यायं योगी स्वमनस्याऽऽनन्दी भवति । विद्याजन्येन हर्षेण युक्तो भवति । हर्षशोकौ जहातीत्यत्र विषयभोगजन्यो हर्षो निषिद्धः । न तु विद्याजन्यः । तं च विद्याजन्यं हर्षं श्रुतिः सामोदाहरणेन स्पष्टीचकार । इमाँल्लोकान्कामान्नी कामरूप्यनुसंचरन् । एतत्साम गायन्नास्ते । हा२वु हा२वु हा२वु । अहमन्नमहमन्नमहमन्नम् । अहमन्नादो२ऽहमन्नादो२ऽहमन्नादः । अह ९ श्लोककृदह ९ श्लोककृदह ९ श्लोककृदित्यादि । ब्रह्मादीनां तिर्यग्रूपगोमहिषादिपर्यन्तानां प्राणिनां मध्ये येन येन यदन्नं भुज्यते तन्मुखेन तदन्नं ब्रह्मविदेव भुङ्क्ते । सर्वदेहानां स्वकीयत्वात् । तदुक्तमुपदेशसहस्र्याम् । ब्रह्माद्याः स्थावरान्ता ये प्राणिनो मम पूः स्मृता । कामक्रोधादयो दोषा जायेरन्मे कुतोऽन्यत इति । एवं च सति काम्यमानं सर्वमन्नमस्यास्तीति कामान्नी । अनेनैव न्यायेन देवमनुष्यादिरूपाणां सर्वेषां स्वकीयत्वात्कामरूपित्वम् । तथा सर्वलोकसंचारश्च । साम्नि त्वहोशब्दस्य गानार्थेन वर्णविकारेण हा२वुशब्दनिष्पत्तिः । एकदेहमात्रपरिच्छिन्नस्य ब्रह्मात्मत्वावबोधमात्रेण सर्वात्मकत्वलाभरूपमाश्चर्यमहोशब्दो ब्रूते । आदरार्थस्त्रिरभ्यासः । सर्वात्मत्वमेवोत्तरवाक्यैरुदाह्रियते । यदन्नं व्रीहियवगोधूमादिविकाररूपं यस्त्वन्नादो ब्राह्मणक्षत्रियादिरूपो भोक्ता यश्च श्लोककृत्काव्यनाटकादिकर्ता तत्सर्वमप्यहमेव । सर्वस्यापि ज्ञानसन्मात्ररूपत्वान्नामरूपविकाराणां च वाचारम्भणमात्रत्वात् । अस्मिन्नर्थे संशयनिवृत्त्यर्थस्त्रिरभ्यासः । सोऽयं विद्याजन्य आनन्दस्तृप्तिदीपेऽप्युदाहृतः । कृतकृत्यतया तृप्तः प्राप्तप्राप्यतया पुनः । तृप्यन्नेवं स्वमनसा मन्यतेऽसौ निरन्तरम् । धन्योऽहं धन्योऽहं नित्यं स्वात्मानमञ्जसा वेद्मि । धन्योऽहं धन्योऽहं ब्रह्मानन्दो विभाति मे स्पष्टम् । धन्योऽहं धन्योऽहं दुःखं सांसारिकं न वीक्षेऽद्य । धन्योऽहं धन्योऽहं स्वस्याज्ञानं पलायितं क्वापि । धन्योऽहं धन्योऽहं कर्तव्यं मे न विद्यते किंचित् । धन्योऽहं धन्योऽहं प्राप्तव्यं सर्वमद्य संपन्नम् । धन्योऽहं धन्योऽहं तृप्तेर्मे कोपमा भवेल्लोके । धन्योऽहं धन्योऽहं धन्यो धन्यः पुनः पुनर्धन्यः । अहो पुण्यमहो पुण्यं फलितं फलितं दृढम् । अस्य पुण्यस्य संपत्तेरहो वयमहो वयम् । अहो शास्त्रमहो शास्त्रमहो गुरुरहो गुरुः । अहो ज्ञानमहो ज्ञानमहो सुखमहो सुखमिति । इत्थं फलपरंपरा प्रतिपादिता । सर्वात्मकपरब्रह्मस्वरूपात्माविर्भावः प्रथमं फलम् । तत ऊर्ध्वमविद्याग्रन्थेर्विकीर्णत्वं हृदयग्रन्थेर्भेदः संशयच्छेदः कर्मक्षयो हर्षशोकपरित्यागः कामप्रविलय

---

१ ख. °हिष्यादि°। २ ग. °थमफ°।

आत्मन्येव क्रीडाऽऽत्मरतिरेव क्रिया कृतकृत्यत्वमानन्दित्वं चेत्येषा फलपरंपरा । को विषयः किं फलमित्यनयोरुत्तरमुक्तम् ।

अथ कः संबन्ध इत्यस्योत्तरमुच्यते । ज्ञानकाण्डस्य कर्मकाण्डेन सह साध्यसाधनभावलक्षणः संबन्धः । ज्ञानं साध्यम् । कर्माणि तु संस्कारकत्वेन वा विविदिषोत्पादनेन[1] वा ज्ञानस्य साधनानि । संस्कारकत्वमेवं स्मर्यते । यस्यैते चत्वारिंशत्संस्काराः स ब्रह्मणः सायुज्यं सलोकतां जयतीति । गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तो जातकर्म नामकरणान्नप्राशनं चौलमुपनयनं *चत्वारि वेदव्रतानि स्नानं सहधर्मचारिणीसंयोगः †पञ्चमहायज्ञाः ‡सप्त पाकयज्ञाः §सप्त हविर्यज्ञाः ¶सप्त सोमयज्ञा इत्येवं चत्वारिंशदेतैः कर्मभिः पुरुषस्य चित्तं संस्क्रियते ज्ञानयोग्यतामापद्यते । विविदिषाहेतुत्वं[2] तु वाजसनेयिभिराम्नायते । तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेनेति । विविदिषासंस्कारपक्षयोरवान्तरविशेषो वार्तिकसारे दर्शितः । जाता विविदिषाऽवश्यं संपाद्याखिलसाधनम् । स्वफलं जनयेदाशु बुभुक्षादिर्यथा तथा । प्रतिबन्धकपाप्मानं नाशयेच्चित्तसंस्कृतिः । साधनानि तु बोधस्य संपाद्यानि प्रयत्नतः । वर्णाश्रमादिशास्त्रेण प्रेरितोऽकरणे भयम् । पश्यन्करोति यत्कर्म तत्संस्कारकमुच्यते । तमेतमिति वाक्येन प्रेरितो बोधवाञ्छया । अन्तर्यामिण्यर्पयेद्यत्तत्स्याद्विविदिषाकरम् । कर्मणा पितृलोकः स्यादित्येवं नित्यकर्मणाम् । फलमुक्तं तथाऽप्येतैर्वेदनेच्छाऽपि तच्छ्रुतेः । नित्येषु शुद्धेः प्राधान्याद्भोगोऽप्यप्रतिबन्धकः[3] । भोगं भङ्गुरमीक्षन्ते बुद्धिशुद्ध्यनुरोधतः । काम्येष्वपि मुमुक्षुश्चेत्फलं देवे समर्पयेत् । एतद्भगवता प्रोक्तं कर्मबन्धनिवृत्तये । यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् । यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् । शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबन्धनैः । कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचनेति । तस्मादीश्वरार्पितानि कर्माणि नित्यानि काम्यान्यपि वेदनेच्छां जनयन्ति । यद्यपि श्रुतिवाक्यैर्वेदनसौन्दर्येऽवगते सति तदिच्छोत्पद्यते तथाऽपि वेदनेऽरुचिः कर्मभिर्जन्यते । यथा क्षीरप्रियस्य पुरुषस्य पित्तरोगग्रस्तस्य सत्यामपि क्षीरेच्छायां मुखे रुचिर्नास्ति । सा रुचिः पुनरौषधक्रियया पित्तोपशमने सत्युत्पद्यते । तथा निःशेषदुःखोच्छेदं नि-

---

१ ख. °दकत्वेन । * १ प्राजापत्यम् । २ सौम्यम् । ३ आग्नेयम् । ४ वैश्वदेवम् । इति । † १ देवयज्ञः । २ भूतयज्ञः । ३ पितृयज्ञः । ४ ब्रह्मयज्ञः । ५ मनुष्ययज्ञ इति । ‡ १ अष्टका । २ पार्वणः । ३ श्राद्धम् । ४ श्रावणी । ५ आग्रहायणी । ६ चैत्री । ७ आश्वयुजीति । § १ अग्न्याधानम् । २ अग्निहोत्रम् । ३ दर्शपूर्णमासौ । ४ आग्रयणम् । ५ चातुर्मास्यानि । ६ निरूढपशुबन्धः । ७ सौत्रामणी । ¶ १ अग्निष्टोमः । २ अत्यग्निष्टोमः । ३ उकथ्यः । ४ षोडशी । ५ वाजपेयः । ६ अतिरात्रः । ७ अप्तोर्याम इति । २ ख. ग. घ. °त्वं वा° । ३ क. ख. ङ. °गोऽथ प्र° ।

रतिशयानन्दप्राप्तिहेतुत्वं ब्रह्मवेदनस्य श्रुतवतः सत्यामपि वेदनेच्छायां पापप्रतिबन्धाद्वेदनसाधनेषु श्रवणादिषु रुचिर्न जायते । तथा चाभिहितं पुराणे । महापापवतां नॄणां ज्ञानयज्ञो न रोचते । प्रत्युत ज्ञानयज्ञस्तु प्रद्वेष्यो भासते स्वत इति । तस्मिंश्च ज्ञानप्रतिबन्धके महापापे परमेश्वरार्पितैः कर्मभिर्नाशिते सति श्रवणादौ रुचिरुत्पद्यते । सेयं रुचिरत्र विविदिषाशब्देनोच्यते । अतः परंपरया कर्माणि ज्ञानसाधनभावं प्रतिपद्यन्ते । तच्च पारंपर्यं वार्तिकसारे दर्शितम् । रुचिद्वारोपकुर्वन्ति कर्माण्यात्मविमुक्तये । अज्ञानस्याविरोधित्वान्न साक्षादात्मबोधवत् । अविद्याया न चोच्छित्तौ ज्ञानादन्यदपेक्षते । ज्ञानोत्पत्तौ तु नैवान्यच्छमादिभ्यो ह्यपेक्षते । शमाद्युत्पत्तये नान्यद्बुद्धिशुद्धेरपेक्षते । बुद्धिशुद्धौ च नित्यादिकर्मभ्यो नान्यदिष्यते । पारंपर्येण कर्मैवं वेदनायोपयुज्यते । साधनं कर्म तेनैतत्साध्यं ब्रह्मात्मवेदनम् । इत्येवमभिसंबन्धः कर्मविज्ञानकाण्डयोः । इतोऽन्यथाऽपि संबन्धे न किंचिन्मानमीक्ष्यत[1] इति । अत्रैतं यथोक्तं[2] संबन्धमसहमानाः प्रतिवादिनो बहुधोत्तिष्ठन्ति[3] । तेषां मध्ये केचिद्ब्रह्मज्ञाननैरपेक्ष्येणैव मोक्षं वर्णयन्ति । अन्ये ज्ञानकर्मसमुच्चयेन मुक्तिं ब्रुवते । अपरे ज्ञानस्यैव मुक्तिहेतुत्वमङ्गीकृत्यापि सोपानपङ्क्तिन्यायेन वा कामप्रविलापनेन वा प्रपञ्चलयेन वा कर्मकाण्डस्योपयोगमिच्छन्ति । तत्र ज्ञाननैरपेक्ष्यवादिनां मतं वार्तिकसारे दर्शितम् । निषिद्धस्य निरस्तत्वान्नारकीं नैत्यधोगतिम् । नित्यानुष्ठानतश्चैमं प्रत्यवायो न संस्पृशेत् । आगामिजन्मनोऽसत्त्वे निर्विघ्नं स्वास्थ्यमिष्यताम् । शरीरारम्भकं कर्म भोगेन क्षीयते ततः । विनाऽप्येकात्मसंबोधान्मुक्तिः सिद्धाऽन्तरात्म[न] इति । अस्य पक्षस्य दूषणमपि तत्रैवोक्तम् । सूक्ष्मापराधसंदृष्टेरतियत्नवतामपि । निषिद्धकाम्ये निःशेषं वर्जयेन्निपुणोऽपि कः । मुमुक्षुः पापकाम्ये द्वे वर्जयेदिति चोदना । नास्ति वेदे क्वचिद्येन वचसा तत्प्रकल्प्यते । काम्यादिवर्जनं त्वेतत्स्वकपोलप्रकल्पितम् । अतः प्रामादिकात्काम्यान्निषिद्धाच्च[4] पुनर्जनिः । नित्यस्य फलमिष्टं चेदुपात्तदुरितक्षयः । तथाऽपि काम्यपुण्यानां क्षयो नाऽदुरित्वतः । उपपातकमल्पं चेत्क्षीयेतां नित्यकर्मणा । अनन्तदेहहेतूनां हत्यादीनां कुतः क्षयः । नित्यकर्मभिरप्यस्ति स्वर्गः काम्याग्निहोत्रवत् । आपस्तम्बेन तत्प्रोक्तमाम्रवृक्षनिदर्शनात् । फलार्थे निर्मिते त्वाम्रे छायागन्धावनुवारितौ । तथा वर्णाश्रमाचारादनुगच्छेत्त्रिविष्टपम् । निषिद्धकाम्यनित्यानि पूर्वजन्मसु चात्र च । कृतानि सन्त्यनेकानि स्वास्थ्यं तत्राऽऽत्मनः कुतः । ऐकात्म्यबोधतः कर्मक्षयं चेदात्थ तर्हि ते । निर्विघ्ना मुक्तिरस्त्येवं ममेव न हि सं-

---

१ ख. °नमिष्यत° । २ ग. घ. °थोक्तसं° । ३ ग. °हुधा तिष्ठ° । ४ ख. °माणिका° । ५ क. ख. ग. °यते नि° ।

शय इति । अपरे मन्वते मोक्षे ज्ञानकर्मसमुच्चयम् । प्रधानगुणभावेन त्रिविधोऽसौ समुच्चयः । ज्ञानं प्रधानं केषांचिदन्येषां कर्ममुख्यता । समप्राधान्यमुभयोरपरेषां मते स्थितम् । एकदेशे चैककाले स्थितयोरविरुद्धयोः । समुच्चयः फलैक्ये स्यान्न त्वसौ ज्ञानकर्मणोः । बाध्यबाधकभावेन पश्चास्योरणयोरिव । एकदेशानवस्थानान्न समुच्चय एतयोः । साध्यसाधकरूपत्वादेककालानवस्थितिः । हेतुस्वरूपकार्येषु विरोधस्त्वनयोः स्फुटः । अध्यासः कर्मणो हेतुः प्रमाणं बोधकारणम् । न भासकं कर्मरूपं बोधरूपं तु भासकम् । कर्मकार्यं भावि जन्म तन्निवृत्तिस्तु बोधजा । समुच्चयो दुर्लभोऽतस्तेन मुक्तिः कथं भवेत् । सोपानपङ्क्तिगत्येव हर्म्यपृष्ठाधिरोहणम् । अशेषकर्मक्रमतोऽधिकारं केचिदूचिरे । संध्यावन्दनमारभ्य क्रमानुष्ठितकर्मभिः । सहस्रवर्षसत्रान्तैर्ज्ञानितामधिरोहति । यथैव नगराध्वस्थग्रामगत्युपदेशनम् । नगराध्वोपदेशस्य शेषत्वं प्रतिपद्यते । तथैव मोक्षमार्गस्थस्वर्गादिगतिभाषणम् । मोक्षमार्गोपदेशस्य शेषत्वं किं न गच्छति । यद्वोपच्छन्दनार्थानि स्वर्गादीनि विमुक्तये । नगराप्तौ तदध्वस्थग्रामादिगुणगीरिव । एवं च सति दृष्टेन द्वारेणैवोपकारिणः । आत्मज्ञानाधिकारार्था विधयः सकला अपि । मैवं ग्रामगतेः पुंसामध्वत्वादस्तु शेषता । स्वयमेव पुमर्थत्वात्स्वर्गादेः शेषता कथम् । यद्वुपच्छन्दनार्थत्वं त्वाक्ये तत्समञ्जसम् । वेदेषु वक्तृराहित्यादभिप्रायाद्यसंभवः । यद्वा तत्रैव तात्पर्यं यत्रोपच्छन्द्य नीयते । ततश्च विधितात्पर्यं स्वर्ग एव न मोक्षणे । दृष्टद्वारं च रागादिप्रवृत्तिप्रतिषेधनम् । यदि तर्हि निषेधेषु द्वारं भवतु तत्तथा । विधयस्तु निरुन्धन्ति न रागं रागहेतवः । वर्धयन्ति प्रत्युतामी रागं भोगप्रदानतः । अशेषकर्मानुष्ठानमल्पायुषि न संभवेत् । सोपानपङ्क्तिन्यायोऽतो मन्दबुद्धिप्रकल्पितः । अन्ये त्वाहुर्न शक्नोति कामसंदूषिताशयः । द्रष्टुं तत्परमद्वैतं सर्वकामासमाप्तितः । कर्मभिर्विविधैर्धीमान्स विराडाद्युपासनैः । वैराजान्तं फलं भुक्त्वा तदैकात्म्यं प्रपद्यते । सर्वभोगोपभोगेन कृत्स्नकामलयाध्वना । यान्ति मुक्तेरानुगुण्यं कर्माणि निखिलान्यपि । ब्रह्मानन्दो मतोऽप्यत्र चित्तेनाविषयीकृतः । दृष्टानन्दाभिलाषं स न मन्दीकर्तुमप्यलम् । कामप्रविलयायातो विधयः कर्मकाण्डगाः । प्रलीनकामो विज्ञानकाण्डेऽधिक्रियते पुमान् । मैवं न कामसंप्राप्त्या तन्नाशोऽब्दशतैरपि । तत्सेवातो विवृद्धिः स्यान्निवृत्तिर्दोषदर्शनात् । न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति । हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एव विवर्धते । गुणस्यादर्शनाद्दोषदृष्टेर्वा क्षीणकामतः । सर्वक्लेशोपशान्त्यर्थमात्मज्ञानं समाश्रयेत् । कामाश्रितो

---

१ घ. °धनरू°। २ घ.ङ. °ष्ठादिरो°। ३ ग. वक्तृरा°। ४ क.ख.ङ. °यादसं°। ५ क.ख.ग.ङ. °राजान्तु°

विधिः कामं दोषवन्न [1]विलापयेत् । कामुकः सम्प्रवर्तेत नाऽऽत्मज्ञाने कदाचन । उद्विजेताऽथवा ज्ञानात्सर्वपुंभोगघस्मरात् । तथा च रागिगीतायां पठ्यते वचनं त्विदम् । अपि वृन्दावने शून्ये [2]सृगालत्वं स इच्छति । न तु निर्विषयं मोक्षं कदाचिदपि गौतम । वैराजान्तं फलं भुक्त्वा मुच्येतेति यदीरितम् । क्रममुक्तौ तत्तथाऽस्तु न तु सद्यो विमोचने । द्वारं न नियतं मुक्तेः प्राजापत्यं पदं भवेत् । न ह्युपाधिषु तत्त्वस्य विशेषः कश्चिदीक्ष्यते । नाऽऽकाशस्य विशेषोऽस्ति कुम्भद्रोण्याद्युपाधिषु । दूरान्तिकादिभिन्नेषु कल्पिताकल्पितेष्वपि । अतः प्रजापतौ तत्त्वं क्रिमौ वा न विशिष्यते । तर्कादागमतश्चापि तद्योग इति हीदृशात् । प्रत्यबुध्यत देवानां मध्ये यो यः स एव तत् । अभवन्नान्य इत्याह श्रुतिर्वैषम्यवारिणी । एको देवः सर्वभूतेष्विति चाऽऽहापरा श्रुतिः । अतश्चोपाधिवैषम्यान्नाऽऽत्मतत्त्वं विशिष्यते । सद्योमुक्तिं वाञ्छतोऽतो दोषदृष्ट्या विलीयते । कामोऽतः कर्मकाण्डस्य तात्पर्यं नैव तल्लये । अन्ये तु मन्वते केचिद्गम्भीरन्यायवेदिनः । भेदस्य विलयो वेदे गम्यते कस्यचित्क्वचित् । देहात्मभावविलयः स्वर्गकामपदे खलु । देहाद्भिन्नोऽधिकार्यत्र स्वर्गभोग्येऽवगम्यते । रागाद्युत्थप्रवृत्तीनां निषेधेषु लयोऽञ्जसा । विधिष्वपि लयस्तासां कार्यान्तरनियोगतः । लोकेऽपि चानभिप्रेतात्पथः साक्षान्निवारणम् । मार्गान्तरोपदेशाद्वा वेदेऽप्येवं प्रतीयताम् । एवं रागादिहेतूत्थप्रवृत्तिलयवर्त्मना । आत्मज्ञानाधिकारार्था निःशेषा विधयः [3]स्थिताः । मैवं किं भेदविलयो विधीनां फलकाङ्क्षया । तात्पर्याद्वाऽऽत्मबोधस्य हेतुत्वाद्वाऽवकल्प्यते । नाऽऽद्यस्तावद्यतोऽशेषा न कर्मविधयः फलात् । स्ववाक्यावगतात्किंचिदपेक्षन्ते फलान्तरम् । तात्पर्यं च विधीनां स्यात्कर्मानुष्ठान एव हि । अन्तरेण ह्यनुष्ठानं स्वर्गपश्वाद्यसंभवात् । श्रुतेर्विलयतात्पर्ये फलमाकस्मिकं भवेत् । फलार्था चेल्लयो न स्यान्नोभयं वाक्यभेदतः । श्रुतेऽपि स्वर्गतात्पर्ये कल्पना चेल्लयेऽर्थतः । तन्न प्रत्यक्षवचनादेहादिल[4]यसिद्धितः । साक्षाद्धस्तिनि दृष्टे हि न हि हस्तिपदानुमा । अस्थूलादिवचः साक्षाद्देहादिप्रतिषेधकृत् । नाऽऽत्मबोधोऽपि देहस्य लयाद्भवति कुत्रचित् । अलयेऽप्युपपन्नत्वाल्लये सुप्ताववीक्षणात् । गुरुशास्त्राद्यविलये बोधोऽयमुपपद्यते । लयमात्रेण [5]चेद्बोधः सुप्तौ केन निवार्यते । सर्पाभासलयेऽपीयं रज्जुस्तमसि नेक्ष्यते । प्रत्युताऽऽभाससर्पोऽयं लीयते रज्ज्ववेक्षणात् । अथ प्रपञ्चनाशेन नाश्यते भेदकारणम् । [6]मैवं न कार्यनाशेन कारणं नश्यति क्वचित् । कारणं किमविद्या

१ क. ङ. विचालयेत् । २ ख. °न्ये शृगा° । ३ ग. स्मृताः । ४ क. ख. घ. °यमिच्छतः । ५ क. ङ. चोद्बोधः । ६ ग. घ. नैवं ।

स्याद्वस्तु वा तत्त्वबोधतः। अविद्यानाशनात्तत्र प्रपञ्चविलयोऽफलः। वास्तवोऽयं प्रपञ्चश्चेत्स विलाप्यो न केनचित्। अन्यथा स्वात्मतत्त्वस्य विलयः केन वार्यते। किंच कृत्स्नस्य विलयः कर्तुं शक्यो न जन्मभिः। लेशस्तु लीयते स्वापे स्वत एव न शास्त्रतः। किंच भावी न चोच्छेद्यो भूतोऽप्युपरतः स्वतः। प्रपञ्चो वर्तमानस्तु कार्यत्वान्नश्यति स्वतः। किंच भेदलयेनैव सर्वानर्थप्रहाणतः। पुरुषार्थस्य संसिद्धेर्विद्यानैष्फल्यमापतेत्। अत ऐकात्म्ययाथात्म्यज्ञानादज्ञानहानतः। सिद्धे पुमर्थे विलयकल्पना निष्प्रयोजना। इष्टसाधनता बोध्या विधिभिः सकलैरपि। अनिष्टसाधनत्वं तु निषेधैरिति हि स्थितिः। तस्मात्कामलये भेदलये सोपानवर्त्मनि। समुच्चये च संबन्धो न युक्तः काण्डयोर्द्वयोः। परिशेषात्पुरा प्रोक्तः साध्यसाधनलक्षणः। संबन्धोऽत्रावगन्तव्यो ज्ञानकर्माख्यकाण्डयोः। को विषयः किं फलं कः संबन्ध इत्येतेषां त्रयाणामुत्तरमुक्तम्।

अथ कोऽधिकारवानित्यस्योत्तरमुच्यते। अत्रेदं चिन्त्यते। किं चिकीर्षोरुपनिषद्यधिकारः किंवा जिज्ञासोरिति। चिकीर्षोरिति तावत्प्राप्तम्। कुतः। वेदान्तानां कार्यपरत्वात्। विमता वेदान्ताः कार्यपरा वेदभागत्वात्कर्मकाण्डवत्। ननु कर्मकाण्डस्यापि प्रमाणत्वाद्बोधकत्वमेव। न तु कारकत्वम्। कर्मकाण्डाभिज्ञानामपि बहूनां कर्मसु प्रवृत्त्यदर्शनात्। नायं दोषः। नदीप्रवाहवेगवत्प्रबलवायुवच्च चोदनाभावेऽपि ममेदं कर्तव्यमितिबुद्ध्युत्पादनेन राजाज्ञादिवत्प्रवर्तकत्वात्। अतएव भाष्यकारैः प्रथमसूत्रेऽभिहितम्। या हि चोदना धर्मस्य लक्षणं सा स्वविषये नियुञ्जानैव पुरुषमवबोधयतीति बहूनामप्रवृत्तिस्त्वश्रद्धाद्रव्यराहित्यादिप्रतिबन्धवशादुपपद्यते। अतः कर्मकाण्डवद्वेदान्तानामपि सिद्धार्थे पर्यवसानाभावाच्चिकीर्षोरेवात्राधिकारः। तस्माच्चित्तनिरोधं प्रतिपत्तिं प्रसंख्यानं वा यः कर्तुमिच्छति तस्यैव चोपनिषद्यधिकारः। न तु जिज्ञासुत्वधर्ममात्रेणेत्येवं प्राप्तेऽत्राभिधीयते। वेदान्तानां कार्यपरत्वं कुत इति वक्तव्यम्। किं सिद्धार्थे व्युत्पत्त्यभावात्किंवा सत्यामपि व्युत्पत्तौ प्रयोजनाभावादाहोस्वित्कार्यव्यतिरिक्तप्रमेयस्यासंभवात्। नाऽऽद्यः। वृद्धव्यवहारे गामानयेत्यत्र यथा कार्येषु व्युत्पत्तिस्तथा पुत्रस्ते जात इत्यत्र सिद्धे व्युत्पत्तिदर्शनात्। अत्र च पूर्वाचार्यैर्बहुभिः पराक्रान्तम्। नापि द्वितीयः। ब्रह्मात्मतत्त्वाविर्भावमुपक्रम्य कृतकृत्यत्वानन्दाभिव्यक्तिपर्यन्तायाः प्रयोजनपरंपरायाः प्रपञ्चितत्वात्। नापि तृतीयः। चिदात्मनस्तत्प्रमेयत्वात्। अत एवोक्तम्। न मेयाभावशङ्काऽस्ति सर्वव्याप्तिसाक्षिणः। चिदात्मनोऽपलापे तु जगदान्ध्यप्रसङ्गत इ-

१ ग. °म्। वे°। २ क. सिद्धान्ते। ३ घ. °यें व्यु°। ४ ग. °ह्मात्मात्त°।

ति । न च कर्मकाण्डस्यापि कृत्स्नस्य कार्यपरत्वमस्ति । ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्यादिषु निषेधेष्वनुष्ठेयस्य कस्याप्यभावात् । एवमर्थवादादीनामपि देवताविग्रहादौ सिद्धार्थे तात्पर्यमुदाहरणीयम् । एतच्च देवताधिकरणे प्रपञ्चितम् । अतो वेदान्तानां कार्यपरत्वाभावान्न चिकीर्षोरत्राधिकारः । इत्थं वेदान्तानां कार्यपरत्वे निराकृते सति विरोधवादिनः पुनः प्रत्यवतिष्ठन्ते । चिदात्मा न वेदान्तैर्बोधनीयस्तस्यान्वयव्यतिरेकसिद्धत्वात् । जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तेषु परस्परव्यावृत्तेषु चिदात्मा तत्रानुवृत्तोऽनुभूयते । अनुवृत्तं व्यावृत्ताद्भिन्नमिति जातिव्यक्त्यादौ दृष्टम् । यथा विश्वामित्रकठकौण्डिन्यव्यक्तिषु ब्राह्मणत्वं दृष्टम् । अतोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव चिदात्मा सिद्धः । एतदेवाभिप्रेत्य वार्तिकसारेऽभिहितम् । मानान्तरेण तत्सिद्धेर्नात्र व्याप्रियते वचः । वासनानां निरोधेऽतः पुमाञ्श्रुत्या नियुज्यते । अनिरोधे वासनानामन्त्यकालेऽनुवर्तनात् । भाविजन्मानिवार्यं स्यादन्त्यप्रत्ययकारितम् । यं यं वाऽपि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् । तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः । जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याख्या या अनात्मार्थवासनाः । निरोधनीयास्ताः सर्वा बिभ्यता भाविजन्मतः । अनात्मप्रत्ययानन्तरितस्वात्मैकभावना । कार्या तया निरुध्यन्ते वासना जन्महेतवः । उपासीत स्वमात्मानमिति साक्षाद्विधिः श्रुतः । तस्याङ्गभावसिद्ध्यर्थं चिदात्माऽनूद्यते श्रुतौ । आत्मैकप्रत्ययो यावत्स्वभावात्संततो भवेत् । कुर्यादुपासनं तावत्क्षीयन्ते वासनास्ततः । अन्यदृष्ट्या जाग्रदाद्याः कल्पन्तां[1] क्षीणवासने । विद्वान्स्वयं स्वदृष्ट्या तु स्वात्मनोऽन्यन्न पश्यति । देहं विनश्वरमवस्थितमुत्थितं वा सिद्धो न पश्यति यतोऽध्यगमत्स्वरूपम् । दैवादुपेतमथ दैववशादपेतं वासो यथा परिकृतं मदिरामदान्धः । तस्मादशेषवेदान्ता वासानानां निरोधने । नियुञ्जते हि पुरुषमात्मोपासनमार्गतः । अथवा मनसो रोधे मुमुक्षुं संनियुञ्जते । तस्मिन्निरुद्धे निखिला निरुध्यन्ते हि वासनाः । तावन्मनो निरोद्धव्यं यावद्धृदि गतं क्षयम् । इति श्रुतिर्मनोरोधं विदधाति विमुक्तये । पातञ्जलं योगशास्त्रं मनोरोधे समापितम् । प्रवृत्तिर्मनसो बन्धस्तन्निवृत्तिर्विमुक्तता । वासनामात्रहेतुत्वादात्मनोऽनर्थसंगतेः । अन्योपायोऽस्तु वा मा वा निरोधादेव मुक्तता । स्वयंज्योतिःस्वभावत्वान्निरुद्धस्वान्तवासनः[2] । प्रमान्तरानपेक्षोऽपि स्वयमात्मा प्रकाशते । एवं कार्यमुखेनैव ज्योतिष्टोमादिवाक्यवत् । वेदान्तानां प्रमाणत्वं नाक्षवद्वस्तुनीष्यते । इति व्याचक्षते मन्दा नियोगार्थैकरागिणः । नैतत्साध्वभ्यधाय्यत्र नियोगस्यानपेक्षणात् । कामितार्थस्य संसिद्धेर्लौकिकादेव मानतः । वैदिकेन नियोगेन किं कार्यं वद बुद्धि-

१ ङ. °न्मनः । २ क. ख. घ. ङ. कल्पयन्तां ।

मन् । मनसो वासनानां च भावेऽनर्थोऽस्तु जाग्रति । तदभावे सुषुप्तादावनर्थो नैव वीक्ष्यते । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां निरोधोऽनर्थवारणे । उपाय इति विज्ञातः किमपूर्वं विधीयते । उपासनाचित्तरोधौ विधेयावुदितौ त्वया । तौ स्तां तथैव बोधस्य हेतुत्वेनाभ्युपैमि तौ । लौकिकव्यवहारेषु प्रवृत्ता धीरुपासनात् । अन्तर्मुखा सती स्वात्मविचारक्षमतां व्रजेत् । शब्दस्पर्शादिरहितमात्मानं स्थूलधीर्न हि । द्रष्टुं शक्नोति सौक्ष्म्यार्थं धीनिरोधो विधीयताम् । एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते । दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मयेतिश्रुतेर्वचः । ब्रह्मात्मबोधहेतुत्वं वासनाधीनिरोधयोः । मानान्तरानधिगतं तेनास्तु विधिरेतयोः । ज्ञानेऽधिकारसिद्धिः स्यादुपासाधीनिरोधतः । सिद्धेऽधिकारे पश्चात्तु वेदान्ता आत्मबोधिनः । अतोऽत्र वासनारोधे धीरोधे वा चिकीर्षया । न वेदान्तेऽधिकारः स्यात्किंतु तत्त्वबुभुत्सया । चित्ततद्वासनारोधतात्पर्येऽत्र निराकृते । प्रतिपत्तिविधौ शास्त्रतात्पर्यं केचिदूचिरे । आत्मा द्रष्टव्य इत्येवं प्रतिपत्तिविधिः श्रुतः । कोऽसावात्मेति वीक्षायां सर्वमात्मेति वर्ण्यते । सत्यज्ञानादिवाक्यानि तत्त्वमस्यादिकान्यपि । विधिशेषतया ब्रह्म स्वात्मत्वेनार्पयन्ति हि । एवं विधिमिहेच्छन्ति विध्ययोगेऽपि वस्तुनि । विधिरागवशात्केचित्तान्प्रतीदमिहोच्यते । किमैकात्म्यं विधेयं स्यात्किंवा तद्दर्शनं वद । नाऽऽद्योऽस्य नित्यसिद्धत्वात्पुंव्यापारानपेक्षणात् । दर्शनं च प्रमाणेन जन्यते न त्वनुष्ठितेः । चक्षुषा दृश्यते रूपं नानुष्ठित्या कदाचन । समन्वयस्य सूत्रे हि पूर्वाचार्यैरिति स्फुटम् । निराकृतो विधिर्बोधे पुंव्यापाराप्रवेशनात् । तस्माद्द्रष्टव्य इत्येष प्रतिपत्तिविधिर्न हि । बहिर्मुखत्वव्यावृत्तिर्विधेयाहोर्थताऽथवा । आत्मबोधो वेदवाक्यजन्यो न तु विधिं स्पृशेत् । किं त्वैन्द्रियकविज्ञानमिव सिद्धार्थनिष्ठितम् । एवं च सति वेदान्ता ब्रह्मतत्त्वमलौकिकम् । प्रबोधयन्ति विध्वस्तनिखिलद्वैतमव्ययम् । ऐकात्म्यवस्तुयाथात्म्यप्रकाशनपटीयसः । वचसस्त्वतिरेकेण किं मानं तद्धुरं वहेत् । शाब्दज्ञानविधावेवं वेदान्तेषु निराकृते । अपरे पण्डितंमन्या विध्यन्तरमिहोचिरे । अन्योऽप्यनुभवोपायो मननध्यानलक्षणः । सोपायो विहितोऽस्त्येव प्रतिपत्तिविधिं विना । उपायाः शान्तिदान्त्याद्यास्तेषु सत्सु निरन्तरम् । अविक्षेपेण मननं ध्यानं वा सुकरं भवेत् । अवान्तरमहावाक्यरूपात्सिद्धावबोधकात् । शास्त्राद्ब्रह्मात्मतामादौ पुरुषः प्रतिपद्यते । तत्त्वे शास्त्रात्प्रपन्नेऽपि पारोक्ष्यानपहारतः । तत्साक्षात्करणायैव प्रसंख्यानं विधीयते । आवृत्तिर्हि प्रसंख्यानं शब्दयुक्त्योरिदं त्विह । मननध्यानरूपत्वात्साक्षात्कारयितुं क्षमम् । श्रवणं शाब्दविज्ञाने यथोपायस्तथा द्र-

१ ङ. °सिद्धित्वा° । २ ग. °हो ऽर्थतोऽथ° । ३ घ. °ष्ठितः । ए° । ४ ङ. हरेत । ५ ङ. त । शब्द° । ६ ग. °सिद्धस्व° ।

यम् । अनुभूतौ च मननं निदिध्यासनमित्यदः । तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत तत्त्ववित् । इत्यादिना प्रसंख्यानं विधेयमनुभूतये । एवमैकात्म्यतात्पर्ये शास्त्रस्येष्टेऽपि युक्तिभिः । केचित्कार्यमपीच्छन्ति तदेतन्नैव युज्यते । किमात्मभानायाभ्यास आपरोक्ष्याय वाऽथवा । व्यवधानापनुत्त्यर्थं मानजन्यफलाय वा । मानलोपस्य शङ्कापनुत्त्यर्थं वोतमुक्तये । सर्वथाऽपि प्रयासस्ते विध्यर्थोऽत्यन्तनिष्फलः । प्रमात्रादित्रयं यस्मात्संविन्मात्रवपुर्भृतः । भाति पूर्वमभातं सत्तद्भाने किमपेक्षते । अहंकारः प्रमाता स्याद्धीवृत्तिर्मानमुच्यते । घटादिकं प्रमेयं स्याच्चिद्भासा भाति तत्त्रयम् । परोक्षमपि देहादि यस्य भासाऽऽपरोक्ष्यवत् । विभात्यात्मैव तस्य स्यादापरोक्ष्यमहैतुकम् । अज्ञानमपि निःशेषप्रमेयव्यवधानकृत् । येनाव्यवहितं भाति तत्केन व्यवधीयते । स्वमहिम्नैव यत्सिद्धं तत्तमो हन्ति शास्त्रधीः । किं ततोऽन्यत्फलं मानजन्यं यद्विधितो भवेत् । मात्रादित्रयलोपेऽपि लोपसाक्षितयेक्ष्यते । योऽसावलुप्तचैतन्यस्तल्लोपः शङ्क्यते कथम् । ऐकात्म्यस्य स्वतो मुक्तेरज्ञानात्तस्य बद्धता । ज्ञानादज्ञानहानौ स्यात्किमपेक्ष्यं विमुक्तये । परोक्षत्वेन शास्त्रेण बुद्धं न त्वनुभूयते । प्रसंख्यानमतोऽपेक्ष्यमितिचेद्युज्यते न तत् । मेयस्वभावात्पारोक्ष्यं किंवा शब्दस्वभावतः । आद्ये किं ब्रह्मता तत्र परोक्षा स्यादुताऽऽत्मता । यत्साक्षादपरोक्षं तद्ब्रह्मेति ब्रह्मणः श्रुतौ । मुख्यापरोक्ष्यमुदितं पारोक्ष्यं शङ्क्यते कुतः । आत्मनस्तत्र पारोक्ष्यं पूर्वमेव निराकृतम् । शब्दः स्वयमुदासीनः परोक्षत्वापरोक्ष्ययोः । देशादिभिर्व्यवहितं पारोक्ष्येणावबोधयेत् । इतरत्त्वापरोक्ष्येण दशमस्त्वमसीतिवत् । देशात्कालाद्वस्तुतो वा व्यवधानं मनागपि । ऐकात्म्यवस्तुनो नास्ति तत्र पारोक्ष्यधीः कुतः । तमोमात्रान्तरायत्वादैकात्म्याख्यस्य वस्तुनः । असाध्यसाधने तस्मिन्काऽपेक्षा भावनां प्रति । ननु विज्ञाय कुर्वीत प्रज्ञामित्यनुशासनात् । कर्तव्या भावनेत्येवं यदि ब्रूषेऽस्तु भावना । नैतावताऽवकाशोऽस्ति त्वन्मतस्यात्र कश्चन । नैवानुभूतिसिद्ध्यर्थमिदं श्रौतानुशासनम् । विज्ञायेत्यनुभूतिं तां वाक्यजन्यामुपेत्य तु । विदधाति तदैकाग्र्यं बहिश्चित्तनिवृत्तये । विवक्षितोपयोगोऽत्र वाक्यशेषेण वर्णितः । नानुध्यायाद्बहूञ्शब्दान्वाचो विग्लापनं हि तत् । किं बहूक्त्याऽत्र वेदान्ता बोधमात्रावसायिनः । बुभुत्सोरधिकारोऽतश्चिकीर्षोस्तु न कस्यचित् । इत्थमुपनिषदो विषयप्रयोजनसंबन्धाधिकारिणो निरूपिताः । अधिकारिणः प्रमितिजनको वेद इति न्यायेनेयमुपनिषद्बुभुत्सोर्ब्रह्मात्मतत्त्वे प्रमितिं जनयति । न चोपनिषदः प्रामाण्ये विवदितव्यम् । तत्प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वाङ्गीकारा-

---

१ घ. भान॰ । २ ग. ॰िदिति । इत्थ॰ ।

दप्रामाण्ये कारणाभावाच्च । किमबोधकत्वादप्रामाण्यमुत बाधितत्वादथवाऽनुवादकत्वात् । नाऽऽद्यः । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्याद्यवान्तरवाक्यानामयमात्मा ब्रह्मेति महावाक्यानां च श्रवणमात्रेण बोधोपलम्भात् । नन्वात्मब्रह्मेतिपदयोरर्थौ लौकिकावलौकिकौ वा । नाऽऽद्यः । वेदस्यानुवादकत्वप्रसङ्गात् । द्वितीये संबन्धग्रहणासंभवादबोधकत्वम् । अथोच्येत । पदार्थयोर्लौकिकत्वेन संबन्धग्रहणम् । वाक्यार्थस्य लौकिकत्वाभावादननुवादकत्वम् । एतदेवाभिप्रेत्य धर्ममीमांसायां निर्णीतम् । लोकावगतसामर्थ्यः शब्दो वेदेऽपि बोधक इति । तदसत् । वाक्यार्थस्य दुर्निरूपत्वात् । किं संसर्गो वाक्यार्थः किंवा विशिष्ट उताखण्डैकरसः । तत्राभिहितान्वयवादिनो भट्टाः । पदैरभिहितानां पदार्थानां संसर्गं वाक्यार्थमाहुः । अन्विताभिधानवादिनस्तु प्राभाकरा योग्येतरविशिष्टं नियोगं वाक्यार्थमाहुः । एवमत्राप्यात्मब्रह्मणोः संसर्गस्याऽऽत्मविशिष्टब्रह्मणो वा वाक्यार्थत्वे सत्यपसिद्धान्तस्तव प्रसज्येत । त्वदभिमतस्याखण्डैकरसार्थस्यासिद्धेः । तर्ह्यखण्डैकरस एव वाक्यार्थोऽस्त्विति चेन्न दृष्टान्ताभावात् । कथंचित्सत्यपि दृष्टान्ते हानोपादानराहित्येन पुरुषार्थाभावात् । किञ्चाखण्डैकरसत्वसिद्ध्यर्थं जगतो मिथ्यात्वे वेदस्यापि मिथ्यात्वादप्रामाण्यं स्यात् । अत्रोच्यते । त्वया हि दूष्यत्वेन परमतमनुवदितुमखण्डैकरसं वस्त्विति यद्वाक्यं प्रयुज्यते तस्यैव वाक्यस्य दृष्टान्तत्वमभ्युपेयम् । न हि तत्र संसर्गस्य विशिष्टस्य वा वाक्यार्थत्वम् । तथा सत्यदूष्यत्वप्रसङ्गात् । न खलु तदुभयं त्वया दूष्यते स्वमतत्वेन स्वीकारात् । तस्मादनुवादकमखण्डैकरसं वस्त्विति वाक्यं तत्रैको दृष्टान्तः । पूर्वाचार्या अपि वर्णयन्ति । सत्यज्ञानादिवाक्यमखण्डार्थनिष्ठं लक्षणवाक्यत्वात्प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इतिवाक्यवत् । प्रकृष्टशब्देन नक्षत्रप्रकाशव्यावृत्तिः । प्रकाशशब्देन मेघादिव्यावृत्तिः । ततो बुभुत्सितं चन्द्रं प्रातिपदिकार्थमात्रमखण्डमनेन वाक्येन बोध्यते । तथा तत्त्वमस्यादिवाक्यमखण्डार्थनिष्ठमकार्यकारणद्रव्यनिष्ठत्वे सति समानाधिकरणत्वात्सोऽयं देवदत्त इतिवाक्यवत् । परस्परविरुद्धाभ्यां तद्देशकालाभ्यामेतद्देशकालाभ्यामुपलक्षितस्य देवदत्तव्यक्त्यैक्यस्य प्रतिपाद्यत्वादखण्डार्थत्वम् । वार्तिकसारेऽप्यखण्डार्थत्वं वाक्यस्य प्रतिपादितम् । प्रसिद्धात्मन्यात्मशब्दप्रयोगात्स हि लौकिकः । ब्रह्मार्थोऽपि महत्त्वेन प्रसिद्धो व्यवहारतः । एवं पदात्परिज्ञाते पदार्थे लोकमानतः । वाक्यार्थोऽतीन्द्रियो वेदवाक्यात्केन निवार्यते । अपूर्वदेवतास्वर्गपदार्थाँल्लोकमानतः । व्युत्पाद्यालौकिकोऽप्यर्थो वाक्याद्बुद्धस्त्वया यथा । यथार्थवादादिवशात्स्वर्गाद्यर्थोऽवगम्यते । तर्ह्यवान्तरवाक्येन ब्रह्मार्थोऽप्यवग-

---

१ ख. °धक°। २ ग. °फलाद°। ३ घ. भाट्टाः। ४ क. ख. ङ. °कपरम°।

म्यताम् । अप्रसिद्धपदार्थोऽपि प्रसिद्धार्थपदैः सह । समभिव्याहृतेर्बोद्‌धुं शक्यो मधुकरादिवत् । अतो लोकानुसारिण्या व्युत्पत्त्याऽर्थोऽप्यलौकिकः । धर्मब्रह्मात्मकः सिध्येत्तत्र कस्मादमानता । अन्यत्रैवात्र वाक्यार्थो नैव संसृष्टलक्षणः । विशिष्टलक्षणो वा स्यात्किंत्वखण्डत्वलक्षणः । ब्रह्मणोऽनात्मतारूपमब्रह्मत्वं तथाऽऽत्मनः । अज्ञानजं द्वयं द्वाभ्यां पदाभ्यां विनिवार्यते । नेहान्यदात्मनो ब्रह्म न चाऽऽत्मा ब्रह्मणोऽन्यतः । तादात्म्यमनयोस्तस्मान्नीलोत्पलविलक्षणम् । नीलत्वमुपलत्वं च अन्योन्यं व्यभिचारिणौ । आत्मब्रह्मत्वयोर्नास्ति व्यभिचारो मनागपि । प्रत्यक्त्वमात्मता तद्वद्ब्रह्मत्वं चाद्वितीयता । द्वौ प्रत्यञ्चावसंभाव्यौ तत्रैकस्य पराक्त्वतः । अतः प्रत्यक्त्वमेवैतद्द्वयत्वं[1] न चेतरत् । तथाऽप्यविद्याविश्रान्तिव्यावृत्त्यर्थं पदद्वयम् । आत्माऽपि सदिदं ब्रह्म मोहात्पारोक्ष्यदूषितम् । ब्रह्मापि संस्तथैवाऽऽत्मा सद्वितीयतयेक्ष्यते । आत्मा ब्रह्मेति पारोक्ष्यसद्वितीयत्वबाधनात् । अखण्डे [2]निष्ठितं शास्त्रं पुरुषार्थे[3] संमीहिते[4] । हानोपादानराहित्येऽप्यपुमर्थो भवेन्न हि । इष्टप्राप्तेरनिष्टार्थनिवृत्तेश्चेह संभवात् । त्वं ब्रह्मेति श्रुते वाक्ये सिध्यत्येवाप्रयत्नतः । अशेषानर्थविच्छेदो ब्रह्मानन्दोऽप्यनुत्तमः । पुरुषार्थोपदेष्टृत्वाच्चद्वत्कार्ये प्रमाणता । तथैकात्म्ये विशेषाद्वा पुमर्थातिशयत्वतः । न चैकात्म्याभ्युपायस्य मिथ्यात्वमिह चोद्यताम् । कदा वेदस्य मिथ्यात्वं भवता ज्ञायते वद । ऐकात्म्यप्रतिपत्तेः प्राङ्न मिथ्यात्वमबाधनात् । पुमर्थस्य समाप्तत्वादूर्ध्वं वेदेन किं तव । अज्ञातमपि मिथ्यात्वं प्रागस्त्येवेति तच्छृणु । मानसत्यत्वमिथ्यात्वे न मात्वामात्वकारणे । सत्येनाप्यनुपायेन घटेनाग्निर्न मीयते । असत्येनाप्युपायेन प्रतिबिम्बेन बिम्बधीः । तस्मादर्थावबोधित्वाद्दुष्टकारणवर्जनात् । अबाधाच्च प्रमाणत्वं वस्तुन्यक्षादिवच्छ्रुतेः । ननु भेदाश्रितैर्वाक्यैर्विधायकनिषेधकैः । अक्षादिभिश्च नैकात्म्यं बाधितत्वात्प्रमायुतम् । न चास्यैकात्म्यशास्त्रस्य तैर्विकल्पसमुच्चयौ । यत एतावसंभाव्यौ क्रियायामिव वस्तुनि । व्रीहिभिर्वा यवैर्वेति यथा यागो विकल्प्यते । नैवमेकमनेकं वेत्येतद्वस्तु विकल्प्यते । समुच्चितौ यथा दर्शपूर्णमासौ तथा न तु । भिन्नाभिन्नात्मना वस्तु समुच्चेतुमिहार्हति । अत ऐकात्म्यमानस्य भेदमानस्य वा द्वयोः । एकस्य बाधसंभाव्ये[?]कस्ये धीर्बाध्यतेऽन्यथा । नेह नानेतिभेदानां निषेधो नान्यबाधकः । वर्णादिग्रहणोपायप्रत्यक्षाद्युपजीवनात् । वर्णान्ग्रहीतुमर्थस्य व्युत्पत्त्यैवोपजीवति । श्रुतिरक्षानुमाने द्वे प्रबलत्वं तयोस्ततः । निषेधविध्योर्यच्छास्त्रं चित्तशुद्ध्युपकारि तत् । [5]ऐक्यशास्त्रेणोपजीव्यं प्रबलं तेन तन्मतम् ।

---

१ क. °दद्वैतत्वं । २ ख. निश्चितं । ३ ग. °षार्थे स° । ४ ग. घ. °समीहिते । ५ क. ख. ङ. एकशा° ।

तत्तु भेदाश्रयेणैव विधत्ते च निषेधति । तस्मादभेदशास्त्रस्य बाधो विध्यादिशास्त्रतः । औपचारिकमैकात्म्यशास्त्रं कर्त्रात्मसंस्तवात् । सावकाशं भवेद्यद्वा जपार्थमुपयुज्यते । भेदसाधनमक्षादिभेदादन्यत्र कुत्र वा । सावकाशं ततस्तस्य बाधो नैकात्म्यशास्त्रतः । ऐकात्म्यबोधकत्वेऽपि वेदान्ता बाधितत्वतः । अप्रामाण्यं भजन्तीति पूर्वः पक्षो व्यवस्थितः । उच्यते लोकतः सिद्धं भेदमाश्रित्य चोदना । प्रवृत्ता पुरुषार्थाय न तु भेदाववुद्धये । आश्रयोऽप्यत्र यो भेदो मायिकोऽसौ न वास्तवः । नेह नानेति शास्त्रात्तु वास्तवः प्रतिषिध्यते । आगमो मायिकं भेदं न निषेधति किं त्विमम् । मायिको भेद इत्येवं प्रत्युत प्रतिपादयेत् । मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः । इति माण्डूक्यशाखायां श्रुतिवाक्यमधीयते । प्रत्यक्षादिभिरप्यत्र भेदो भात्येष मायिकः । उपजीव्यः स एवातो नोपजीव्यविरोधिता । वास्तवे शुक्तिशकले मायिकं रजतं यथा । भासते तद्वदेवेदमद्वैते भेदभासनम् । वास्तवे ब्राह्मणे स्वप्ने मायिकी शूद्रता यथा । न विरुद्धा तथा भेदो नाद्वैतेन विरुध्यते । प्रत्यक्षादिप्रमाणानां प्रामाण्यं व्यावहारिकम् । आश्रित्यायं प्रपञ्चः स्यादलीकोऽपि प्रमाणवान् । अद्वैतागमवाक्यं तु तत्त्वावेदनलक्षणम् । प्रमाणभावं भजतां नातोऽन्योन्यविरोधिता । नायं शब्दः कुतो यस्माद्रूपं पश्यामि चक्षुषा । इति यद्वत्तथैवायं विरोधोऽक्षजवाक्ययोः । विभिन्नविषयत्वेन विरोधासंभवे सति । अबाधितत्वादैकात्म्यं प्रामाणिकमिति स्थितम् । ननु वेदान्तसिद्धान्तमजानन्तोऽपि वादिनः । लौकिकाश्च स्वमात्मानं जानन्ति स्वस्वमानतः । मानं प्रत्यक्षमन्यद्वा यथायोग्यं भवेत्ततः । ज्ञातात्मकथनादेते वेदान्ता अनुवादिनः । नैवाऽऽत्मनोऽन्यद्वस्त्वेतैर्वेदान्तैः प्रतिपाद्यते । येनापूर्वार्थलाभेन तेषामननुवादता । उच्यते मान्तरात्सिद्धः किं देहात्माऽथवेतरः । नाऽऽद्ये स्यादनुवादित्वं देहात्माननुकीर्तनात् । न वेदान्ताः क्वचिद्देह आत्मेति प्रत्यपादयन् । यः कोशोऽन्नमयः प्रोक्तस्तत्रास्त्वेवानुवादता । देहेतरोऽपि किं कर्ता ब्रह्म वोभयथाऽपि वा । तयोर्मानान्तराबोधादाशङ्क्या नानुवादता । वादिनो लौकिका वाऽत्र भविष्यद्देहभागिनम् कर्त्रात्मानं न जानन्ति वेदान्तवचसा विना । देहान्तराभिसंबद्धो भावित्वान्नाक्षगोचरः । लिङ्गसादृश्यविरहान्नानुमानोपमा तथा । भावरूपात्मबोधाय नाभावोऽपि प्रवर्तते । अर्थापत्तिर्न संभाव्या दृष्टकल्पकवर्जनात् । अन्यथाऽनुपपन्नोऽपि श्रुतः स्वर्गो न कल्पकः । श्रुतार्थापत्तितोऽप्यत्र श्रुतिरेव बलीयसी । योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः । इति वेदान्तवचसा भवि-

---

१ ख. °त्रादिसं°। २ ख. °त्येव मा°। ३ क. ग. ङ. ज्ञानात्म°।

ष्यद्देहयोगधीः । भविष्यद्देहसंबन्धी वाक्यादात्मा न चेन्मतः । चार्वाक इव नो कुर्यादद्दष्टार्थाः क्रियाः सुधीः । योगिप्रत्यक्षतो भाविसंबन्धो ज्ञायते यदि । तथाऽपि योगिता श्रौतानुष्ठानादेव नान्यथा । योगिभिर्व्यवधानाद्वा साक्षाद्वा श्रुतिरेव हि । कर्त्रात्मनि प्रमाणं स्यात्स्वर्गादिफलभोक्तरि । ब्रह्मात्मन्यप्यहंबुद्धिर्न मानं स्यात्कथंचन । प्रत्युताहंबुद्धिरेव सिध्यत्यात्मानुभूतितः । शास्त्रैकवेद्यता प्रोक्ता विषयत्वनिरूपणात् । तस्मादननुवादित्वात्सिद्धा वेदान्तमानता । प्रमाणं मेयसापेक्षं मेयता कस्य युज्यते । इत्याकाङ्क्षानिवृत्त्यर्थं मेयमत्र निरूप्यते । अविज्ञातः प्रमाणस्य विषयो वादिनां मतः । सोऽज्ञातोऽर्थः प्रमाणात्किं सिध्येद्यद्वाऽनुभूतितः । न तावन्मानतः सिद्धिर्मानात्पूर्वमपेक्षणात् । सिद्धमज्ञातमुद्दिश्य ज्ञप्त्यै मानं प्रवर्तते । अज्ञातत्वं न सिद्धं चेन्मानात्तत्केन सिध्यति । इति चेन्नित्यचैतन्यानुभावेनानुभूयते । मानप्रवृत्तितः पूर्वमज्ञातत्वं यथा तथा । ज्ञातत्वमप्युत्तरत्र चैतन्येनानुभूयते । प्रवृत्तं विषये मानं बोधयेद्विषयाकृतिम् । ज्ञातताज्ञातते भातो न तेनाविषयत्वतः । रूपार्थं संप्रवृत्तेन नेत्रेण रसगन्धयोः । अगृहीतिर्यथा तद्वज्ज्ञाताज्ञातत्वयोर्भवेत् । नेत्रागृहीतयोरन्यद्बोधकं स्याद्यथा तथा । ज्ञातताज्ञातते ग्राह्ये अमेये अपि ते चिता । अज्ञानव्याप्तमज्ञातं ज्ञातं मानेन भासितम् । तच्चोभयं साक्षिभास्यमाहुर्वेदान्तपारगाः । सर्वं वस्तु ज्ञाततया ह्यज्ञातत्वेन वा सदा । साक्षिचैतन्यविषय इति शास्त्रेषु निश्चयः । चितैवाज्ञातता सिद्धा वज्ञातो यः स मीयते । सर्वैर्मानैरतश्चिन्त्यं कस्याज्ञातत्वमीदृशम् । चेतनोऽचेतनो वाऽयमज्ञातो यद्यचेतनः । तन्नाज्ञातार्थकार्यस्य जडस्याज्ञातता कुतः । अज्ञातरज्जुकार्यस्य सर्पस्याज्ञातता न हि । अज्ञातब्रह्मकार्यस्य जडस्याज्ञातता कुतः । रज्जुसर्पं न जानामि बोद्धुमिच्छामि मानतः । इति व्यवहृतिं प्राज्ञा नाङ्गीकुर्वन्ति केऽपि च । किंचाज्ञातत्वतो लभ्यं तिरोधानं न चेतरत् । स्वयमेव तिरोभूते जडे काऽन्या तिरोहितिः । आविर्भूतस्वरूपे तु चेतनेऽन्येन निमित्तात् । तिरोधानाद्विशेषोऽस्ति शुभ्रवस्त्रे मषी यथा । चन्द्रं मलिनयेद्राहुर्नीलमेघं न तु क्वचित् । एवं चेतनमज्ञातं जडं त्वज्ञानदेहकम् । कार्यकारणरूपं यन्निखिलं जडमीक्ष्यताम् । तेन सर्वेण चिद्रूपः स्वप्रकाशस्तिरोहितः । तिरोहितेनोभयं तद्भासते चन्द्रराहुवत् । लयः प्रकाशनाशो वा नास्ति चन्द्रवदेव हि । राहुग्रस्तत्वमिन्दौ चेदस्मद्दृष्ट्यैव भासते । अज्ञातत्वं चितस्तद्वन्मूढदृष्ट्यैव भासताम् । अतोऽनुभव एवैको विषयोऽज्ञातलक्षणः । अक्षादीनां स्वतःसिद्धे यत्र

१ क. ङ. जायते । २ ख. °नुभवे° । ३ क. ङ. °यानपि । ज्ञा° । ४ ग. °तनाचे° । ५ क. ख. घ. ङ. °हृतिः प्रा° । ६ क. ख. ङ. केषु च । ७ ग. किंचाऽज्ञा° । ८ क. ख. ङ. °सिद्धो य° ।

तेषां प्रमाणता । अनुभूतिग्रहायैव प्रवृत्तान्यपि दुष्टया । सामग्र्याऽखिलमानानि गृह्णन्ते जडसंयुताम् । शुक्तिकाग्रहणायैव प्रवृत्तमपि लोचनम् । गृह्णीते रजतोपेतं शुक्त्यंशं दोषयोगतः । वेदान्तेतरसामग्री दुष्टैषा चक्षुरादिका । तज्जा धीरत्र गृह्णाति स्फूर्तिं रूपादिसंयुताम् । एवं च सति विभ्रान्तः कल्पिते रजते धियम् । प्रमाणं मनुते यद्वद्रूपादौ मनुजास्तथा । धर्मिण्यभ्रान्तमखिलं ज्ञानमिच्छन्ति वादिनः । विपर्ययं प्रकारे तु वदन्ति रजतादिके । सर्वधर्मिणि सद्रूपे प्रमाधीवृत्तयोऽखिलाः । तथा रूपादिके बुद्धिः स्याद्विपर्ययरूपिणी । एवं न्यायेन संसिद्धा प्रमाणानां प्रमाणता । ब्रह्मण्येव तथा प्रज्ञा रूपादावेव तां विदुः । धर्मिण्येव प्रमाणं सदपि मानं विमूढधीः । रजतग्राहकं मानमिति विद्याद्यथा तथा । ब्रह्मण्यक्षादिमानत्वमिति न्यायविदां मतम् । रूपादावेव तन्मात्वमिति मूढधियो जगुः । किं बहूक्त्या प्रमेयं स्यादज्ञातत्वेन चेतनः । सर्वेषामपि मानानामज्ञातत्वाभिभाविनाम् । वेदान्तानां विशेषेण निःशेषाज्ञानघातिनाम् । अज्ञातश्चेतनो मेयो नाज्ञातोऽन्योऽस्ति कश्चन । किं चाऽऽनन्दाप्तिरूपस्य पुरुषार्थस्य हेतवः । वेदान्तास्तेन तन्मेय आनन्दात्मा परः पुमान् । उक्तमत्रोपनिषदो विषयादिचतुष्टयम् । प्रामाण्यमपि तन्मेयमथ व्याख्या प्रवर्तते ।

सेयं तैत्तिरीयोपनिषत्त्रिविधा । सांहिती वारुणी याज्ञिकी चेति । तत्र प्रथमप्रपाठके संहिताध्यायस्योक्तत्वात्तद्रूपोपनिषत्सांहिती । द्वितीयतृतीययोः प्रपाठकयोर्या ब्रह्मविद्याऽभिहिता तस्याः संप्रदायप्रवर्तको वरुणस्तस्मात्तदुभयरूपोपनिषद्वारुणी । चतुर्थप्रपाठके यज्ञोपयुक्ता अपि मन्त्रास्तत्र तत्राऽऽम्नाता अतस्तद्रूपोपनिषद्याज्ञिकी । तासां तिसृणां मध्ये वारुणी मुख्या । तस्यां परमपुरुषार्थस्य ब्रह्मप्राप्तिलक्षणस्य साक्षादेव साधनभूतायां ब्रह्मविद्यायाः प्रतिपादितत्वात् । एवं तर्ह्यभ्यर्हितत्वेन सैव प्रथमं पठितव्येति चेन्न । तस्यामधिकारसिद्धये सांहित्याः प्रथमं पठितव्यत्वात् । यद्यपि विविदिषोर्विद्यायामधिकारो विविदिषा च कर्मभिरेवोत्पादिता तथाऽपि न कर्मभिश्चित्तस्यैकाग्र्यमुत्पद्यते । प्रत्युत प्रवृत्तिबाहुल्याद्विक्षेपवासनैव भूयसी भवति । ऐकाग्र्यस्य साक्षात्कारहेतुत्वं कठा आमनन्ति । दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिरिति । ऐकाग्र्यं च ध्यानाभ्यासेन जन्यते । अतएव पतञ्जलिर्योगस्वरूपं तत्साधनं च सूत्रयामास । योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः । अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोध इति । अतो ध्यानाभ्यासाय सांहित्याः प्रथमभावित्वं युक्तम् । श्रेयांसि बहुविघ्नानीति लौकिकन्यायाद्विशे-

---

१ ङ. तज्जधी॰ । २ ग. घ. ॰या वि॰ । ३ घ. ॰त तृ॰ ।

षतो ब्रह्मविद्यायां देवकृतविघ्नबाहुल्यसंभवाच्चाऽऽदौ विघ्नपरिहाराय प्रयतितव्यम् । दैविकविघ्नसंभावना च बृहदारण्यकेऽवगम्यते । अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवं स देवानां यथा ह वै बहवः पशवो मनुष्यं भुञ्ज्युरेवमेकैकः पुरुषो देवान्भुनक्त्येकस्मिन्नेव पशावादीयमानेऽप्रियं भवति किमु बहुषु तस्मादेषां तन्न प्रियं यदेतन्मनुष्या विद्युरिति । अयमर्थः । द्वौ हि पुरुषौ ब्रह्मवित्कर्मी च । तत्र ब्रह्मविदः सर्वभावापत्तिर्भवतीति पूर्ववाक्ये समाम्नातम् । य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवतीति । विदितब्रह्मतत्त्वस्य पुरुषस्य सर्वभावापत्तिविघ्नाय देवा अपि न समर्थाः । यस्मादयं ब्रह्मविदेषां देवानामात्मा भवति । एतदपि तत्रैवाऽऽम्नातम् । तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशत आत्मा ह्येषां स भवतीति । इत्थं ब्रह्मविदः परमपुरुषार्थमाम्नाय विद्यारहितस्य तदभावं दर्शयितुमथ योऽन्यामित्यादि वाक्यमाम्नातम् । अथ ब्रह्मविद्यामहिमोक्त्यनन्तरमविद्यामहिमा वर्ण्यते । यः पुमान्स्वातिरिक्तां देवतामुपास्ते सेवतेऽसावुपास्यो देवो मत्तोऽन्योऽहं चोपासको देवादन्योऽस्मीति सोऽयमुपासको भेददर्शी सन्स्वस्य ब्रह्मत्वलक्षणमहिमानं न जानाति । यथा गजाश्वादिरूपः पशुः स्वस्य शक्त्याधिक्यमज्ञात्वा स्वल्पशक्तीनामपि मनुष्याणामधीनो भवत्येवमज्ञानी स उपासको देवानामधीनो भवति । यथा धेन्वजाश्वबलीवर्दमहिषादयो बहवः पशवः क्षीरप्रदानभारवहनादिना स्वोचितव्यापारेणैकं मनुष्यं पालयन्त्येवमज्ञानी पुरुष एकैक एवाग्निसूर्येन्द्रादीन्देवान्हविष्प्रदानादिना पालयति । तस्मादेकैकः पुरुषो देवानां सर्वपशुस्थानीयः । यथा बहुपशुस्वामिनः पुरुषस्यैकस्मिन्नेव पशौ चोरव्याघ्रादिभिरपह्रियमाणे सति महदप्रियं भवति तत्र बहुषु पशुष्वपहृतेषु सत्सु किमु वक्तव्यम् । तस्मान्मनुष्या एतद्ब्रह्मात्मत्वं विद्युरिति यदेतदस्ति तदेतदेषां देवानामत्यन्तमप्रियमिति । एतस्य चाप्रियत्वस्य श्रुत्युक्तत्वाद्ब्रह्मविद्यायां देवकृतो विघ्नः संभाव्यते । अयमर्थो वार्तिकसारे स्पष्टं संगृहीतः । स्वस्य तत्त्वमविज्ञाय यागदानादिकर्मभिः । स्वतोऽन्या देवताः पाति ह्यनड्वान्वणिजं यथा । अपि भूरिपशोः पुंस एकस्मिन्नपि तस्करैः । ह्रियमाणे पशौ दुःखं किमु सर्वापहारतः । सर्वस्वतुल्ये नृपशौ ब्रह्मधीपरिमोषिणा । ह्रियमाणे महद्दुःखं स्यात्सर्वेषां दिवौकसाम् । तस्मादेषामप्रियं तद्यन्मनुष्या विजानते । ब्रह्मात्मत्वमतो देवाः प्रतिबध्नन्ति वेदनम् । प्रमादिनो बहिश्चित्ताः पिशुनाः कलहोत्सुकाः । संन्यासिनोऽपि दृश्यन्ते देवसंदूषिताशया इति । यथा देवाः प्रतिबन्धकास्तद्व-

१ ग. °वार्थी°।

द्दष्यादयोऽपि ब्रह्मविद्यायाः प्रतिबन्धकाः। एतदपि बृहदारण्यक एवाथोऽयं वाऽऽत्मा सर्वेषां भूतानां लोक इत्यादिनाऽभिहितम्। तदर्थोऽप्येवं संगृहीतः। वर्णाश्रमाभिमानी सन्नतत्त्वज्ञः पराङ्मतिः। देवादीनामाश्रयः स्यात्सर्वेषामापिपीलिकम्। देवानां यागहोमाभ्यामृषीणां वेदपाठतः। पितॄणां श्राद्धतो नृणां वस्त्रान्नगृहदानतः। पशूनां तृणनीराभ्यामुच्छिष्टकणधान्यतः। श्वाखुटिट्टिभमुख्यानामेवं सर्वाश्रयो गृही। कर्मणा नार्जितो यस्मान्न कश्चिदुपकारकृत्। गृही देवादिभिस्तस्मादार्जितोऽभूत्स्वकर्मभिः। स्वस्वकर्मार्जितत्वेन देवाद्याः स्वस्वदेहवत्। अविनाशं सदेच्छन्ति गृहिणः स्वोपकारिणः। तत्त्वं बुद्ध्वाऽननुष्ठानं नाशोऽयं गृहिणो महान्। एष देवादिभिः सर्वैर्न हि शक्यश्चिकित्सितुम्। कर्मणामननुष्ठानं रोगालस्यादिना तु यत्। नासावात्यन्तिको नाशो यतः पश्चात्करिष्यति। मा भूत्सर्वस्वहानिर्नो ब्रह्मयाथात्म्यविद्यया। इति देवादयो विद्यां प्रतिबध्नन्ति यत्नत इति। एतदेवाभिप्रेत्य कठवल्लीष्वाम्नातम्। श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तोऽपि बहवो यं न विद्युरिति। भगवताऽप्येतदेवोक्तम्। मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये। यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वत इति। तदेवं परमपुरुषार्थस्य विघ्नबाहुल्यसंभवात्तच्छान्तये सांहित्यामुपनिषद्याद्यानुवाके जप्यो मन्त्र आम्नायते। कर्मकाण्डस्योपक्रमे तु नायं मन्त्र आम्नातः कर्मानुष्ठानस्य देवादिभिरप्यपेक्षितत्वेन तत्र विघ्नानामसंभवात्। ननु पूर्वकाण्डोक्तैर्यज्ञदानादिरेवं विद्याविघ्न उपशाम्यति। बाढम्। तथाऽपि मन्त्रजपनिवर्तनीयं विघ्नान्तरं संभवति। विद्यायामरुचिराद्यो विघ्नः स च संचितैर्महद्भिः पापैरापाद्यते। एतच्च पुराणेऽभिहितम्। महापापवतां नृणां ज्ञानयज्ञो न रोचते। प्रत्युत ज्ञानयज्ञस्तु प्रद्वेष्यो भासते स्वत इति। तानि च महान्ति पापानि ब्रह्मवेदने रुचिमुत्पादयद्भिर्यज्ञदानादिभिर्निवर्त्यन्ते। सेयं रुचिर्विविदिषाशब्दवाच्या। तदुत्पादकत्वं च यज्ञादीनामेवमाम्नायते। तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेनेति। यज्ञादीनां च काम्यानां सांसारिकफलहेतुत्वेऽपीश्वरार्पितानां वेदनविघ्नकारिमहापातकनिवर्तकत्वं युक्तम्। अतएव भगवतोक्तम्। ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः। लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसेति। तस्य पापक्षयस्य विषयवैराग्यं लिङ्गम्। एतच्च नैष्कर्म्यसिद्धावुक्तम्। शोध्यमानं तु तच्चित्तमीश्वरार्पितकर्मभिः। वैराग्यं ब्रह्मलोकादौ व्यनक्त्यथ सुनिर्मलमिति। श्रेयोमार्गेऽप्यभिहितम्। ब्रह्मादिस्त-

१ ख. °व विघ्न। २ क. ख. ङ. °म्। शुध्य°। ३ क. ख. ग. ङ. °भिक्षितम्।

म्भ्रान्ते संसारेऽस्मिन्नसारताबुद्धिः। अन्तर्यामिणि देवे समर्पितस्वक्रियाविपक्तिरियमिति। विरक्तस्य विद्यायामरुचिकरे विघ्ने परिहृतेऽपि चित्तैकाग्र्यहेतोरुपासनस्य योगशब्दाभिधेयस्यान्तरायाः संभवन्ति। ते च पतञ्जलिना योगशास्त्रे सूत्रिताः। व्याधिस्त्यानसंशयप्रमादालस्याविरतिभ्रान्तिदर्शनालब्धभूमिकत्वानवस्थितत्वानि चित्तविक्षेपा योगान्तराया इति। व्याधिः प्रसिद्धः स्त्यानमकर्मण्यता चित्तस्य। चित्तं हि कदाचित्तमोगुणबाहुल्येन व्यापारायोग्यं सन्मूढं भवति। उपास्यनिश्चयराहित्यं संशयः। उपासनस्य कदाचिद्विस्मृतिः प्रमादः। पश्चात्करिष्यामीत्युपेक्षाऽऽलस्यम्। वैराग्यराहित्यमविरतिः। उपास्यवस्तुन्यन्यथा निश्चयो भ्रान्तिदर्शनम्। चित्तैकाग्र्यस्योत्तरोत्तराभिवृद्धिराहित्यमलब्धभूमित्वम्। कदाचिदुपासने प्रवृत्तिः कदाचिद्यागदानादौ कदाचित्कृषिवाणिज्यादावित्येतादृगनवस्थितत्वम्। एतेषां योगान्तरायाणामुपशमनाय जप्यं मन्त्रमाह। शं नो मित्र इति। अह्नः प्राणवृत्तेश्चाभिमानी देवो मित्रो नोऽस्माकं शं सुखहेतुर्भवतु। एवमुत्तरत्रापि योज्यम्। रात्रेरपानवृत्तेश्चाभिमानी वरुणः। चक्षुष आदित्यमण्डलस्य चाभिमान्यर्यमा। बाह्वोर्बलस्याभिमानीन्द्रः। वाचि बुद्धौ चाभिमानी बृहस्पतिः। पादयोरभिमानी विष्णुः स चोरुक्रमः। त्रिविक्रमावतारे विस्तीर्णपादोपेतत्वात्। अथवा प्राणादिष्ववयवेष्वभिमानिनां मित्रादीनामुक्तत्वादवयविनि कृत्स्नदेहेऽभिमानी विराट्पुरुषः परिशिष्यते। स चोरुक्रमशब्देनाभिधीयते। ब्रह्माण्डदेहोपेतत्वेन सर्वव्यापित्वमुरुक्रमत्वम्। इत्थमवयवेष्ववयविनि चाभिमानिनो देवा विघ्नपरिहारेण सुखहेतुतया प्रार्थिताः। अथ तेषां देवानामन्तर्यामित्वेन प्रेरकं यत्परं ब्रह्म तदेतन्नमस्क्रियते। यच्च ब्रह्म ज्ञानक्रियाशक्त्युपेतसूत्रात्मना वायुमूर्तिधारिणां सर्वेषां प्राणिनां विधारकं भवति। वायुर्वै गौतम तत्सूत्रं वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृब्धानि भवन्तीति श्रुतेः। अतो वायुरपि नमस्क्रियते। तत्रान्तर्यामिणः शास्त्रानुमानाभ्यामेवावगम्यत्वेन परोक्षत्वान्नास्ति संबोधनम्। सूत्रात्मना वायुरूपेण स्पर्शनेन्द्रियगम्यत्वात्संबोध्यते। अयमेवाभिप्रायस्त्वमेव प्रत्यक्षमिति वाक्येन स्पष्टीक्रियते। यतो वायूपाधिकं ब्रह्म प्रत्यक्षयोग्यम्। ततो हे वायो *त्वामेव व्याकरिष्यमाणेषूपासनवाक्येषु साक्षात्कारयोग्यं ब्रह्म वदिष्यामि। सोपाधिकं ब्रह्म तु येन येन प्रकारेणोपास्यते तेन तेन प्रकारेण चिराभ्यासे सति

---

१ ग. घ. °मित्रः। सोऽस्मा°। * यद्यपि शान्तिवाक्ये त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामीत्येव वैदिकपाठ उपलभ्यते तथाऽप्युपसंहारशान्तौ त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्मावादिषमित्येव वैदिकपाठात्तदनुरोधाद्भाष्यदीपिकयोरितिकाराध्याहारेण लापनमकृत्वा त्वामेवेत्युद्दिश्यैवार्थकरणाच्च पुरातनपाठस्त्वामेवेत्येवानुमीयते।

साक्षात्कर्तुं शक्यते । अतएव च्छन्दोगाः शाण्डिल्यविद्यायामामनन्ति । एतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मीति यस्य स्यादद्धा न विचिकित्साऽस्तीति । अद्धा साक्षादित्यर्थः । वाजसनेयिनोऽप्यामनन्ति । देवो भूत्वा देवानप्येतीति । इहैव जन्मनि साक्षात्कारो देवभावः । मरणादूर्ध्वं देवत्वापत्तिर्देवाप्ययः । अतो वक्ष्यमाणवाक्येषु नानृतं वदिष्यामि किंतु विद्यमानमेवार्थं प्रत्यक्षं ब्रह्मेत्येतादृशं वदिष्यामि विवक्षितस्य विद्यमानार्थस्याऽऽदौ मनसा पर्यालोचनमृतवदनं पश्चाद्वचसोच्चारणं सत्यवदनमिति तयोर्विवेकः । यदुत्तरत्र वक्ष्यमाणं प्रत्यक्षं ब्रह्म तन्मां विद्यार्थिनं शिष्यं वक्तारमाचार्यं च विद्याग्रहणोपदेशसामर्थ्यप्रदानेनाप्युभौ पालयतु । अनयैव विवक्षया पुनरप्यवतु माम् । अवतु वक्तारमित्यभिधीयते । इत्थं वायुरूपं प्रत्यक्षं ब्रह्म संप्रार्थ्यान्तर्यामिरूपं परोक्षं ब्रह्म तद्वाचकेन प्रणवेनानुस्मृत्य विघ्नशान्तिरस्त्विति प्रार्थ्यते । विघ्नाश्च त्रिविधाः । तत्र ज्वरशिरोव्यथादय आध्यात्मिकाः । देवाद्युपद्रवास्त आधिदैविकाः । यक्षराक्षसाद्युपद्रवास्त आधिभौतिकाः । तेषां त्रयाणामुपशमनाय त्रिः शान्तिशब्दः पठ्यते । प्रणवेनेश्वरानुस्मरणस्य विघ्नोपशमनार्थत्वं पतञ्जलिश्चतुर्भिः सूत्रैः सूत्रयामास । क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः । तस्य वाचकः प्रणवः । तज्जपस्तदर्थभावनम् । ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्चेति ॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते श्रीबुक्कणसाम्राज्यधुरंधरमाधवविद्यारण्यपरमेश्वरसंबन्धिवेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके सांहित्यामुपनिषदि प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

प्रथमानुवाकोक्तमन्त्रजपेन परिहृतविघ्नस्य पुरुषस्योपासनार्थं ब्रह्मावबोधार्थं च तत्प्रतिपादको ग्रन्थो वक्तव्यः । तस्य च ग्रन्थस्यार्थज्ञानप्रधानत्वात्पाठे मा भूदौदासीन्यमित्येतदर्थं द्वितीयानुवाके शिक्षाध्यायोऽभिधीयते । भवत्वौदासीन्यमितिचेन्न । अनर्थप्रसङ्गात् । मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधादित्यादिन्यायात् । इन्द्रशत्रुवृत्तान्तश्च त्वष्टा हतपुत्र इत्यनुवाके विस्पष्टमभिहितः । एवं तर्हि कर्मकाण्डेऽप्ययमध्यायो वक्तव्य इति चेद्बाढम् । अतएव काण्डद्वयशेषत्वा*देहलीप्रदीपन्यायेनोभयोः काण्डयोर्मध्येऽभिहितः । न चोभयशेषत्वेन वेदस्योपक्रम एव पठ्यतामिति वाच्यम् । उभयशेषस्यापि विद्यायां प्रयोजनाधिक्यद्योतनाय विद्याकाण्डे पठनीयत्वात् । कर्मकाण्डे क्वचित्स्वरवर्णादिव्यत्ययेन यथाशास्त्रमर्थानवबोधेऽपि प्रायश्चित्तेनानुष्ठानवैकल्यं परिहर्तुं शक्यम् । अतएव प्रायश्चि-

१ ख. वक्ष्यामि । २ ङ. °मिप° । * देहली सद्मद्वारसमीपतरभागः तत्स्थानस्थो दीपः द्वारान्तःप्रदेशं तद्बहिर्भूतं चत्वरं च समुज्ज्वलयति । तथाऽयमध्यायः कर्मज्ञानकाण्डयोर्मध्येऽभिहित इति पर्यवसितम् ।

त्ताज्याहुतिमन्त्र एवमाम्नायते। अनाज्ञातं यदाज्ञातं यज्ञस्य क्रियते मिथु। अग्ने तदस्य कल्पय त्व ँ हि वेत्थ यथातथमिति। विद्याकाण्डे त्वयथाशास्त्रमर्थावबोधे सति वैकल्यं न समाधीयेत। न ह्यन्यथाबोधः प्रायश्चित्तेन परिहर्तुं शक्यते। रज्जुसर्पादिभ्रान्तेर्गायत्रीजपादिभिः परिहारादर्शनात्। अतएव कर्मस्विव विद्यायां वैकल्यपरिहाराय प्रायश्चित्तं किमपि नाऽऽम्नातम्। प्रत्युत विद्यामभ्यस्यतः पापे प्रसक्तावप्यन्यप्रायश्चित्ताभावः स्मर्यते। यदि स्यात्पातकं किंचिद्योगी कुर्यात्प्रमादतः। योगमेव निषेवेत नान्यं मन्त्रं कदाचनेति। तस्माद्विद्यायामवैकल्याय यथाशास्त्रं बोद्धुमुपनिषत्पाठे प्रयत्नातिशयं विधातुमत्रैव शिक्षाध्यायोऽभिधीयते। शीक्षामिति। शिक्ष विद्योपादान इति धातुः। शिक्ष्यन्ते वेदनीयत्वेनोपदिश्यन्ते स्वरवर्णादयो यत्रासौ शिक्षा सैव शीक्षा तां विस्पष्टमासमन्ताद्व्याख्यास्यामः कथयिष्यामः। अकारादिर्वर्णः। उदात्तादिः स्वरः। ह्रस्वदीर्घादिका मात्रा। स्पृष्टत्वमीषत्स्पृष्टत्वमित्यादिकः प्रयत्नो बलम्। अतिद्रुतत्वमतिविलम्बितत्वं च परिहृत्य यस्य यः काल उचितस्तावति काले तदुच्चारणं साम्यं तदेव सामशब्देनोच्यते। पूर्वोत्तरवर्णयोः संहिता संतानः। त एते वर्णादयः संतानान्ताः षडपि तत्तल्लक्षणलक्षिताः पठनीया इत्यनेन प्रकारेण शिक्षारूपोऽध्याय उक्तः। वर्णादयः षडेव शिक्षणीयाः। न त्वन्यः कश्चिच्छिक्षणीयोऽस्तीति द्योतयितुमध्यायोपसंहारः। अध्येतव्यः पठनीयो ग्रन्थोऽध्यायः। यद्यप्यत्र शीक्षादिशब्दानामेकश्रुत्याऽधीयमानत्वाद्व्याकरणोक्तप्रकृतिप्रत्ययादिप्रयुक्तस्वरो नोपलक्ष्यते तथाऽपि संप्रदायप्रसिद्धः स्वरस्तथैवाभ्यसनीयस्तस्य चार्थविशेषज्ञान उपयोगाभावेऽप्यनेन शीक्षाध्यायेन विधीयमानत्वाददृष्टोपयोगो भविष्यति। तच्चादृष्टमुपासनायां तत्त्वजिज्ञासोस्तत्त्वविद्यायां च प्रतिबन्धपरिहाराय संपद्यते। इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते श्रीबुक्कणसाम्राज्यधुरंधरमाधवविद्यारण्यपरमेश्वरसंबन्धिवेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके सांहित्यामुपनिषदि द्वितीयोऽनुवाकः॥ २॥

द्वितीयेऽनुवाके[3] दृष्टादृष्टोपकारी ग्रन्थपाठनियमो विहितः। तृतीये त्वैहिकामुष्मिकफलसिद्धये काचिदुपासना विधीयते। तत्राऽऽदौ तावन्मङ्गलाचरणार्थोऽयं मन्त्र आम्नायते। पूर्वोक्तशान्तिमन्त्रेण विघ्नोपशमः प्रार्थितः। अनेन तु मन्त्रेण विद्यातत्फलयोरुत्कर्षः प्रार्थ्यते। तमिमं मन्त्रमाह। सह नाविति। विद्यानिमित्तं यद्यशस्तन्नावावयोः शिष्याचार्ययोः सहास्तु सम्यगनेनोपासनमनुष्ठीयत इति शिष्यस्य यशः सम्यगुपदिष्टमित्याचार्यस्य यशः। अनेन विद्या-

१ ख. °तमतिमन्दम°। २ ग. °दिपदाना°। ३ ख. °केऽदृष्टो°।

यामवैकल्यलक्षण उत्कर्षोऽभिहितो भवति । ब्राह्मणस्योचितं श्रुताध्ययनलक्षणं तेजो ब्रह्मवर्चसम् । एतच्च श्रूयमाणस्य फलस्य सर्वस्याप्युपलक्षणम् । संधीयते प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेनान्नाद्येन सुवर्ग्येण लोकेनेति हि श्रूयते । एतच्च ब्रह्मवर्चसादिफलमावयोः शिष्याचार्ययोः सहास्तु । यद्यप्युपासितुः शिष्यस्यैव तत्फलं तथाऽपि तदीयफलसंपत्तेराचार्यपरितोषहेतुत्वादाचार्यस्यापि फलत्वेनोपचर्यते । सोऽयं प्रार्थनारूपो मङ्गलाचरणार्थो मन्त्रः शिष्येण जप्य आचार्यस्य तु कृतार्थत्वान्नानेन कृत्यमस्ति । यदर्थमिदं मङ्गलाचरणं तामेतां विद्यां प्रतिजानीते । अथात इति । अथशब्दः पूर्वानुवाकविहितवर्णस्वराद्युच्चारणाभ्यासानन्तर्यमाचष्टे । अतःशब्दस्तदुच्चारणवासनया युक्तत्वं हेतूकरोति । यस्मादुपासनायां प्रवर्तमानः पुरुषश्चिराभ्यस्तवेदपाठेन वासितः सन्वेदपाठसंबन्धरहितेषूपासनेषु चित्तं सहसा प्रवेशयितुं न शक्नोति । तस्मात्तत्संबन्धिनीं संहिताया उपनिषदं विस्पष्टमासमन्तात्कथयिष्यामः । वर्णानां परस्परमत्यन्तसामीप्यं संहिता । परः संनिकर्षः संहितेति पाणिनिना सूत्रितत्वात् । उप सामीप्ये निषण्णं प्रजापशुब्रह्मवर्चसादिफलमस्यामित्युपनिषदुपासना ताम् । तत्र येयमुपासनीया संहिता सा पञ्चविधेष्वाश्रयेषु व्याख्यास्यते । आश्रयभेदेनोपासनाया [1]भेदशङ्का मा भूदित्येतदर्थमेकैवोपासना पञ्चस्वाश्रयेषु प्रतिज्ञायते । लोकज्योतिर्विद्याप्रजात्मानः पञ्चाऽऽश्रयाः । पृथिव्यादीँल्लोकानधिकृत्य वर्तत इत्यधिलोकम् । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । या एता लोकादिपञ्चविधाश्रयभेदभिन्नाः संहिताः सन्ति ताः सर्वा महासंहिता इत्येवमभिज्ञा उपासका आचक्षते । लोकादिविषयोत्कृष्टदृष्ट्योपासितत्वात्संहितानां महत्त्वम् । प्रतिज्ञातायामुपासनाया[2]मुपास्यं प्रथमावयवमाह । अथाधिलोकमिति । लोकादिपञ्चकविषयोपासनाप्रतिज्ञानन्तरं लोकविषय उपास्यावयव उच्यते । संहितावयवयोः पूर्वोत्तरवर्णयोर्मध्ये यत्पूर्ववर्णस्य स्वरूपं तत्पृथिवीदेवतारूपमिति चिन्तयेत् । यदुत्तरवर्णस्य स्वरूपं तद्द्युलोकाभिमानिदेवतारूपम् । यश्च तयोर्वर्णयोः संधिर्मध्यदेशः सोऽयं द्युलोकपृथिवीलोकमध्यवर्त्याकाशाभिमानिदेवतारूपः । यदपि तयोर्वर्णयोर्मध्यदेशे वर्तमानं संधानं संहितायाः स्वरूपं तदेतद्वायुदेवतारूपम् । इत्येवं लोकविषयं संहिताध्यानमुक्तम् । तदेतदुदाह्रियते । इषेत्वेत्यत्र षकारस्योपरि योऽयमेकारः सोऽयं पृथिवीरूपो यश्चोपरितनस्तकारोऽसौ द्युलोकात्मकस्तयोर्वर्णयोर्मध्यदेश आकाशात्मकस्तस्मिन्देशे संहितानिमित्तो द्विर्भावेनाऽऽपादितो योऽन्यस्तकारः स वाय्वात्मक इति ध्यायेत् । एवमुत्तरेष्वप्युपास्यावयवेषु चतुर्षु योज्यम् । तत्र द्वितीयमवयवमाह । अथा-

---

1 ग. घ. भेदाश॰ । 2 ग. ॰ताया ह॰ ।

धिज्यौतिषमिति । तृतीयमवयवमाह । अथाधिविद्यमिति । आचार्येणोपदेष्टव्यः शिष्येण पठनीयो ग्रन्थो विद्या । ग्रन्थस्य पाठः प्रवचनम् । चतुर्थमवयवमाह । अथाधिप्रजमिति । प्रजा पुत्रपौत्रादिरूपा । प्रजननमुत्पत्तिः । पञ्चममवयवमाह । अथाध्यात्ममिति । देहेन्द्रियादिसाक्षिचैतन्यान्तः संघातोऽत्राऽऽत्मशब्देन विवक्षितः । तस्याहंप्रत्ययगम्यत्वात् । तमात्मानमधिकृत्य वर्तत इत्यध्यात्मम् । वाक्शब्देन कण्ठताल्वादिस्थानगतमिन्द्रियमुच्यते । प्रतिपादितरूपान्संहितावयवानुपसंहरति । इतीमा इति । फलसाधनत्वेनोपासनं[1] विधत्ते । य एवमिति । यः पुमानेवमुपास्ते स पुमान्प्रजादिभिः [2]संबध्यते । यद्यपि विदिधातुः प्रमाणजज्ञानमभिधत्ते । न तु पुरुषतं[3]त्रमानसक्रियारूपमुपासनम् । तथाऽपि[4] विज्ञानवाचिविदिधातुनाऽत्रोपासनक्रियोपलक्ष्यते । तयोर्मानसत्वसाम्यात् । न खल्वत्र मुख्यार्थः संभवति । अपुरुषतन्त्रस्य ज्ञानस्य विधातुमयोग्यत्वात्पृथिवी पूर्वरूपमित्यादिवाक्येनैव ज्ञानसिद्धौ तद्विधिवैयर्थ्याच्च । न चात्र वेदेत्येष लट्प्रत्ययो न विधायक इति वाच्यम् । विधायकस्य पञ्चमलकारस्याऽऽश्रयणात् । न च वाक्यजन्यमेव ज्ञानं लट्प्रत्ययेनानूद्यतामिति वाच्यम् । ज्ञानमा[5]त्रेण प्रजापश्वादिफलासंभवात् । तस्मादुपासनक्रियां विदिधातुनोपलक्ष्य पञ्चमलकारेण विधत्ते । एवं च सत्युपासनप्रकरणमनुगृह्यते । इति प्राचीनयोग्योपास्वेत्यभिधानात्तत्प्रकरणत्वमवगम्यते । अत्र स्वर्गाख्यस्य फलस्या[6]ऽऽमुष्मिकत्वमेव । पश्वादिफलस्य तु चित्रान्यायेनाऽऽमुष्मिकत्वं पाक्षिकम् । चित्रया यजेत पशुकाम इत्यत्रासति प्रतिबन्धे पशुप्राप्तिरैहिकी । अन्यथा त्वामुष्मिकीति चित्रान्यायः । ईदृक्फलसिद्ध्यर्थं पुरुषतन्त्रोपासनक्रियाऽत्र वेदेत्यनेन विधीयते । अत्र मीमांसाचतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे *चिन्तितम् । नास्त्यासनस्य नियम उपास्तावुत विद्यते । न देहस्थितिसापेक्षं मनोऽतो नियमो न हि । शयनोत्थानगमनैर्विक्षेपस्यानिवारणात् । धीसमाधानहेतुत्वात्परिशिष्यत आसनम् । आसीनेनैवोपासितव्यमिति नास्ति नियमः । मानसव्यापारं प्रति देहस्थितिविशेषस्यानुपयुक्तत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः । परिशेषादासनं नियम्यते । तथा हि । न तावच्छयानेनोपासितुं शक्यमकस्मान्निद्रयाऽभिभूतिसंभवात् । नाप्युत्थितेन गच्छता वा देहधारणमार्गनिश्चयादिव्यापारेण चित्तस्य विक्षिप्तत्वादत आसीनेनैवोपासितव्यम् । तत्रैवा†न्यच्चिन्तितम् । दिग्देशकालनियमो विद्यतेऽथ न विद्यते । विद्यते वै-

* आसीनः संभवात् । अध्यायः ४ पादः १ अधिकरणसूत्रम् । ६ †यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् । अ० ४ पा० १ अ० ७ ।

१ ख. ग. °सनं वि°। २ ग. संपद्यते। ३ ग. घ. °तन्त्रं मा°। ४ घ. °पि ज्ञा°। ५ ख. °मात्रे प्र°। ६ क. ख. ग. ङ. °स्याऽऽमुष्मिकत्वं पा°।

दिकत्वेन कर्मस्वेतस्य दर्शनात् । ऐकाग्र्यस्याविशेषेण दिगादिर्न नियम्यते । मनोनुकूल इत्युक्तेर्दृष्टार्थं देशभाषणमिति । ब्रह्मयज्ञेन यक्ष्यमाणः प्राच्यां दिशीति दिङ्नियमः । प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेतेति देशनियमः । अपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्तीति कालनियमः । तदेतन्नियमत्रयं यथा कर्मणि दृश्यते तथोपासनेऽपि द्रष्टव्यम् । वैदिकत्वस्याविशेषादिति प्राप्ते ब्रूमः । ऐकाग्र्यं हि ध्यानस्य प्रधानसाधनं न च तस्य दिगादिनियतत्या कश्चिदतिशयो विद्यतेऽतो नास्ति नियमः । अतएव श्रुतिर्योगाभ्यासाय प्रदेशं निर्दिशन्ती मनोनुकूलत्वमेवाऽऽह । यस्मिन्देशे सौमनस्यं तत्रैव युञ्ज्यान्न तु शास्त्रेण नियमितः कश्चिद्देशोऽस्तीत्यर्थः । समे शुचौ शर्करावह्निवालुकाविवर्जित इति योगाभ्यासाय देशविशेषः श्रूयत इति चेत्सत्यम् । दृष्टसौकर्यार्थं तदिति वाक्यशेषे मनोनुकूलत्वविशेषणान्निश्चीयते । तस्मान्नास्ति दिगादिनियमः । अत्रोपास्यवस्तुस्वरूपस्येयत्तां निश्चेतुमिदमपरं चिन्तनीयम् । ऐतरेयोपनिषद्यपि संहितोपासना काचिदेवमाम्नायते । अथातः संहिताया उपनिषत् । पृथिवी पूर्वरूपम् । द्यौरुत्तररूपमित्यादि । अस्यामैतरेयशाखायां तैत्तिरीयशाखायां चाऽऽम्नाता येयमुपासना सा किमेका भिन्ना वेत्येको विचारः । उपासनैक्यपक्षेऽपि शाखाद्वये परस्परं गुणोपसंहारसद्भावासद्भावविषयो द्वितीयो विचारः । तत्र पञ्चाग्निविद्याप्राणविद्यान्यायेनोपासनैक्यं भवितुमर्हति स च न्यायस्तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे सम्यग्भिहितः * । सर्ववेदेष्वनेकत्वमुपास्तेरथ वैकता । अनेकत्वं कौथुमादिनामधर्मविभेदतः । विधिरूपफलैकत्वादेकत्वं नाम न श्रुतम् । शिरोव्रताख्यधर्मस्तु स्वाध्याये स्यान्न वेदने । छान्दोग्यबृहदारण्यकयोः पञ्चाग्न्युपासनमाम्नायते तदेकं न भवति नामभेदात् । कौथुममिति च्छान्दोग्यगतस्य नाम । वाजसनेयकमिति बृहदारण्यकगतस्य नाम । तथोपासनान्तरेषु योजयितव्यम् । धर्मभेदोऽप्युपासनाभेदगमकः शिरोव्रतलक्षणो मुण्डकशाखायां श्रूयते । तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु चीर्णमिति । शिरोव्रतं नाम वेदव्रतविशेष आथर्वणिकान्प्रति विहितो नेतरान्प्रति । तस्माच्छाखाभेदादुपासनाभेद इति प्राप्ते ब्रूमः । शाखाभेदेऽपि विध्यभेदादुपासनं न भिद्यते । तथा हि च्छान्दोग्ये । यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेदेति । यादृशः प्राणविद्याविधिस्तादृश एव बृहदारण्यकेऽप्याम्नायते । तथा द्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषिदाख्यमग्निपञ्चकं वेद्यतया पञ्चाग्निविद्यायां यत्स्वरूपं तदुभयोरपि शाखयोः समानम् । फलं च

* सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् । अ० ३ पा० ३ अ० १ ।

१ ग. °नानाध° । २ ख. °ण्यस्य । ३ क. ङ. °कस्य° ।

ज्येष्ठश्च ह वै श्रेष्ठश्च भवतीत्येवंरूपं प्राणोपास्तिजन्यं शाखाद्वयेऽप्येकविधम्। यस्तु कौथुमादिनामभेद उदाहृतो नासौ श्रुत्याऽभिहितः। किं तर्ह्यध्येतार एव केवलं तत्तच्छाखाप्रवर्तकमुनिनाम्ना तं तं वेदं व्याहरन्ति। योऽपि शिरोव्रताख्यधर्मभेद उक्तः सोऽप्यध्ययनविषय एव नोपास्तिविषयः। नैतदचीर्णव्रतोऽधीत इत्यध्ययनधर्मत्वावगमात्। तस्मादैक्यहेतुसद्भावाद्भेदहेत्वभावाच्च न शाखाभेदादुपासनं भिद्यते। अनेनैव न्यायेन संहितोपासनाया अप्यैक्यं द्रष्टव्यम्। य एवमेतां संहितां वेदेति। तथा पृथिवी पूर्वरूपमित्यादिकं वेद्यस्वरूपमप्युभयत्रैकविधम्। संधीयते प्रजया पशुभिरित्यादिकं फलमप्येकरूपम्। तस्मादुपासनैक्यं युक्तम्। गुणोपसंहारन्यायश्च तत्रैवाभिहितः।* एकोपास्तावनाहार्या आहार्या वा गुणाः श्रुतौ। अनुक्तत्वादनाहार्या उपकारः श्रुतैर्गुणैः। श्रुतत्वादन्यशाखायामाहार्या अग्निहोत्रवत्। विशिष्टविद्योपकारः स्वशाखोक्तगुणैः समः। वाजसनेयके प्राणविद्यायामधिको गुणो रेतआख्यः श्रुतः। रेतोहोच्चक्रामेति। नासौ छान्दोग्ये प्राणविद्यायामुपसंहर्तव्यः। अत्रानुक्तत्वात्। विद्योपकारस्तत्र श्रुतैरेव प्राणवागादिभिर्गुणैर्भविष्यतीति प्राप्ते ब्रूमः। एतच्छाखायामश्रवणेऽपि शाखान्तरे श्रुतत्वादुपसंहार्य एव। अग्निहोत्राद्यनुष्ठानेषु शाखान्तरोक्तगुणयुक्ततयैवानुष्ठानदर्शनात्। न च स्वशाखोक्तगुणैरेव विद्योपकारसिद्धौ गुणोपसंहारो निरर्थक इति वाच्यम्। कर्मभूयस्त्वात्फलभूयस्त्वमिति न्यायात्स्वशाखोक्तगुणवत्परशाखोक्तगुणानामप्युपकारित्वात्। तस्माद्गुणोपसंहारः कर्तव्यः। अनेनैव न्यायेनैतरेयकगतं वाक्पूर्वरूपं मन उत्तररूपमित्यादिगुणजातं तैत्तिरीय उपसंहर्तव्यम्। तैत्तिरीयगतं चाग्निः पूर्वरूपमित्यादिकमैतरेय उपसंहर्तव्यम्। तदेवं विद्यैक्ये गुणोपसंहारे च प्राप्ते सत्यत्रोद्गीथविद्यान्यायेनोभयं निराकरणीयम्। सोऽपि न्यायस्तत्रैवाभिहितः।† एका भिन्नाऽथवोद्गीथविद्या छन्दोगकाण्वयोः। एका स्यान्नामसामान्यात्सङ्ग्रामादिसमत्वतः। उद्गीथावयवोंकार उद्गातेत्युभयोर्भिदा। वेद्यभेदेऽर्थवादादिसाम्यमत्राप्रयोजकम्। उद्गीथविद्येति समाख्याया एकत्वाच्छान्दोग्यकाण्वशाखयोर्विद्यैकत्वमुचितम्। यद्यपि समाख्या न श्रौती तथाऽपि श्रौताः सङ्ग्रामादय उभयत्र समाः। तथा हि च्छान्दोग्ये। देवासुरभावं क्रमेण सात्त्विकेन्द्रियवृत्तीनां तामसेन्द्रियवृत्तीनां चाङ्गीकृत्य तत्सङ्ग्रामं निरूप्य वागादिदेवानामसुरविद्धत्वमुक्त्वा प्राणदेवस्यैकस्यैव तदविद्धत्वमुक्तम्। एतत्सर्वं काण्व-

* उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समाने च। अ० ३ पा० ३ अ० २। †अन्यथात्वं शब्दादितिचेन्नाविशेषात्। अ० ३ पा० ३ अ० ३।

१ ख. अनु°। २ ङ. तदेवं। ३ ग. घ. °गस्यै°।

वेदेऽपि समानम्। तस्मादुभयत्र विद्यैक्ये प्राप्ते ब्रूमः। भिन्नेयमुद्गीथविद्या वेद्यस्वरूपस्य भिन्नत्वात्। छान्दोग्ये तावत्सामभक्तिविशेषस्योद्गीथस्यावयवो य ओंकारः स एव प्राणदृष्ट्योपासनीयः। काण्ववेदे तु कृत्स्नोद्गीथभक्तेर्य उद्गाता वागिन्द्रियप्रेरकः प्राणः स उद्गातृत्वेनोपास्य इति वेद्यभेदाद्विद्याभेदः। यत्तु सङ्ग्रामसाम्यमुक्तं तदप्रयोजकमार्थवादिकत्वात्। यदपि प्राणस्यासुराविद्धत्वेन श्रेष्ठत्वमुक्तं तद्यद्यप्युपास्यं तथाऽप्युक्तस्य वेद्यभेदस्यानिराकरणाद्भिन्नैवोद्गीथविद्या। अनेनैव न्यायेन प्रकृतेऽपि वेद्यभेदाद्विद्याभेदो द्रष्टव्यः। तैत्तिरीयके पञ्चाधिकरणोपासने पूर्वं व्याख्यातानि वेद्यानि। ऐतरेयके त्वधिदैवाध्यात्मभेदभिन्नं वेद्यम्। तथा चाऽऽम्नायते। वायुश्चाऽऽकाशश्चेत्यधिदैवतम्। अथाध्यात्मं वाक्पूर्वरूपं मन उत्तररूपमित्यादि। यत्तु पृथिवी पूर्वरूपमित्यस्य वेद्यस्योभयत्र समानत्वमुक्तम्। नैतावता विद्यैकत्वं संभवति। वैलक्षण्यस्य बहुलत्वाद्बह्वनुग्रहस्य च न्याय्यत्वात्। सति च विद्याभेदे गुणोपसंहारो न युक्तः। यथा दर्शपूर्णमासगुणानां भिन्नाग्निहोत्राख्ये कर्मणि नोपसंहारस्तद्वदत्र विद्याभेदे गुणानामनुपसंहारे च स्थिते सत्यन्यदपि चिन्तयितुं विभज्यते। द्विविधान्युपासनान्यहंग्रहयुक्तानि प्रतीकविषयाणि चेति। येषु परमात्मा सगुणः सन्नुपास्यते तान्यहंग्रहयुक्तानि। तद्यथा। स य एषोऽन्तर्हृदय आकाशः। तस्मिन्नयं पुरुषो मनोमयः। अमृतो हिरण्मय इत्यत्र हृदयाकाशमध्यवर्ती परमात्माख्यः पुरुषो मनोमयत्वादिगुणयुक्त उपासितव्यः परमात्माऽहमिति। स चाहंग्रहश्चतुर्थाध्याय आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति चेति सूत्रेऽभिहितः। परमात्मव्यतिरिक्तानि लौकिकानि वस्तून्युत्कृष्टदेवतादृष्ट्या ब्रह्मदृष्ट्या वा संस्कृत्य यत्रोपास्यन्ते तानि प्रतीकविषयाणि। तद्यथा। पृथिवी पूर्वरूपमित्यत्र भूदेवतादृष्ट्या संस्कृतं पूर्ववर्णस्वरूपमुपास्यम्। मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यादौ ब्रह्मदृष्ट्या संस्कृतं मनःप्रभृतिकमुपास्यम्। तच्च प्रतीकमुपासकेन न स्वात्मतया ग्रहीतव्यम्। *प्रतीकस्य ब्रह्मकार्यत्वेनोत्कृष्टदृष्टिप्रत्यालम्बनत्वात्प्रतीकमित्युच्यते। तस्मिंश्च प्रतीकेऽहंग्रहो नास्तीति चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे †चिन्तितम्। प्रतीकेऽहंदृष्टिरस्ति न वा ब्रह्माविभेदतः। जीवप्रतीकयोर्ब्रह्मद्वाराऽहंदृष्टिरिष्यते। प्रतीकत्वोपासकत्वहानिर्ब्रह्मैक्यवीक्षणे। अवीक्षणे तु भिन्नत्वान्नास्त्यहंदृष्टियोग्यतेति। मनो ब्रह्मेत्युपासीताऽऽदित्यो ब्रह्मेत्यादेश इत्यादौ ब्रह्मदृष्ट्या संस्कृतं मन आदित्यादिप्रतीकमुपास्यम्। तच्च प्रतीकमुपासकेन स्वात्मतया ग्रहीतव्यम्। प्रतीकस्य ब्र-

* अस्मिन्वाक्ये यत इति शेषः। † न प्रतीके न हि सः। अ० ४ पा० १ अ० ३।

१ ख. °स्माद्विद्यै°। २ ङ. °ण्मयः। अन्तरेण तालुके इ°। ३ घ. पूर्वे व°। ४ ग. घ. तत्रोत्कृष्ट°।

ह्मकार्यत्वेन ब्रह्मणा सह भेदाभावाज्जीवस्य च ब्रह्माभिन्नत्वाद्ब्रह्मद्वारोपास्यस्य प्रतीकस्योपासकजीवस्य च भेदाभावेनैकत्वसंभवादिति प्राप्ते ब्रूमः। यदि ब्रह्मकार्यस्य प्रतीकस्य[1] ब्रह्मैक्यमवलोक्येत तदा प्रतीकस्वरूपमेव विलीयेत घटस्य मृद्रूपेणैक्ये विलयदर्शनात्। यदि जीवस्य ब्रह्मैक्यमवलोक्येत तदा जीवत्वस्यापाये सत्युपासकत्वं हीयेत। अथोपास्योपासकस्वरूपलोभेन कार्यकारणैक्यं जीवब्रह्मैक्यं च न पर्यालोच्येत तदा गोमहिषवदत्यन्तभिन्नयोः प्रतीकोपासकयोर्नास्त्येकत्वयोग्यता। तस्मान्न प्रतीकस्याहंदृष्टिः। तत्राहंग्रहोपासनानां सर्वेषामपि ब्रह्मसाक्षात्कारफलत्वादेकेनोपासनेन ब्रह्मणि साक्षात्कृते सत्युपासनान्तरवैयर्थ्यादुपासनान्तरप्रवृत्तौ पूर्वसाक्षात्कारविक्षेपप्रसङ्गाच्च बहुषूपासनेषु ब्रह्मसाक्षात्कारार्थिनः प्राप्तेष्विदं वा तद्वा यत्किंचिदेकमेवानुष्ठेयमित्येतादृशो विकल्पो निर्णीतः। इह तु संहितोपासनमेकं वा द्वयं वा यथेच्छमनुष्ठेयम्। एतदपि तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे *निर्णीतम्। प्रतीकेषु विकल्पः स्याद्याथाकाम्येन वा मितिः। अहंग्रहेष्विवैतेषु साक्षात्कृत्यै विकल्पनम्। देवो भूत्वेतिवन्नात्र काचित्साक्षात्कृतौ मितिः। याथाकाम्यमतोऽमीषां समुच्चयविकल्पयोः। प्रतीकोपासनेषु पूर्वाधिकरणन्याय इति प्राप्ते ब्रूमः। अस्त्यत्र महद्वैषम्यम्। देवो भूत्वा देवानप्येतीति जीवन्नेव भावनाप्रकर्षवशादेवभावसाक्षात्कारं प्राप्य मृतो देवत्वमुपैतीति यथाऽहंग्रहेष्ववगम्यते न तथा प्रतीकेषु साक्षात्कारफलत्वे किंचिन्मानमस्ति। साक्षात्कारफलत्वाभावे[3] च तत्र तत्र भोक्ता भोग्यवस्तुप्राप्तयः फलत्वेनाभ्युपगन्तव्याः[4]। तथा सति भिन्नफलत्वान्नान्यानर्थक्यं विक्षेपशङ्का तु दूरापेता। एकं प्रतीकं केषुचित्क्षणेषूपास्य क्षणान्तरेषु प्रतीकान्तरोपासने तु पूर्वोपासितजन्यस्यापूर्वस्याविनाशात्। तस्माद्विकल्पेनैकमेव वा बहूनि वा समुच्चित्य वा याथाकाम्येन प्रतीकमुपासितव्यम्। पृथिवी पूर्वरूपमित्यत्र प्रथमनिर्दिष्टत्वेनोद्देश्यतया यद्यपि पृथिव्याः प्रतीकत्वं प्राप्तम्। तथा चरमनिर्दिष्टत्वेन विधेयतया पूर्ववर्णस्य दृष्टिपरत्वं प्राप्तम्। तथाऽपि पृथिव्या उत्कृष्टत्वात्तद्दृष्टिरेव पूर्ववर्णे कर्तव्या। यथोत्कृष्टविष्णुशिवादिदृष्टिर्निकृष्टे शालग्रामादौ क्रियते न तु विपर्ययस्तद्वत्। उत्कर्षन्यायश्चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे †चिन्तितः। किमन्यधीर्ब्रह्मणि स्यादन्यस्मिन्ब्रह्मधीरुत। अन्यदृष्ट्योपासनीयं ब्रह्मात्र फलदत्वतः। उत्कर्षेतिपरत्वाभ्यां ब्रह्म-

---

* काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा पूर्वहेत्वभावात् अ० ३ पा० ३ अ० ३५। † ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् अ० ४ पा० १ अ० ४।

---

१ ग. °र्यत्वेन ब्रह्मणा सहैक्यं प्रतीकस्य तदा प्रतीक°। घ. °र्यत्वेनैक्यं प्र°। २ घ. °स्य प्रती°। ३ ग, घ. °वे त°। ४ ख. °नाभिग°।

दृष्ट्याऽन्यचिन्तनम्। अन्योपास्त्या फलं दत्ते ब्रह्मातिथ्याद्युपास्तिवत्। मनो ब्रह्मेत्यत्राब्रह्मरूपमनोदृष्टिं ब्रह्मणि कृत्वा ब्रह्मोपासनीयम्। ब्रह्मणः फलप्रदत्वेनोपास्यतार्हत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः। ब्रह्मण उत्कृष्टत्वात्तद्दृष्टिर्निकृष्टे मनसि कर्तव्या। लोके हि निकृष्टे भृत्ये राजदृष्टिं कृत्वा राजवत्तं पूजयन्ति। न तु विपर्ययः। किंच मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यत्र ब्रह्मशब्द इतिशब्दपरत्वेन दृष्टिलक्षको भविष्यति। मनःशब्दश्चानितिपरत्वान्मुख्यार्थवाची। यथा स्थाणुं चोर इति प्रत्येतीत्यत्र स्थाणुशब्दो मुख्यार्थवाची चोरशब्दो दृष्टिलक्षकस्तद्वत्। न चाब्रह्मस्वरूपस्य मनस उपास्यत्वे ब्रह्मणः फलप्रदत्वानुपपत्तिः। अब्रह्मरूपस्यातिथेरुपासने कर्माध्यक्षत्वेन यथा फलं प्रयच्छति तद्वदत्रापि संभवात्। तस्मादब्रह्मणि प्रतीके ब्रह्मधीः कर्तव्या। यद्यप्यधिलोकमितिशब्देन पृथिव्या अधिकरणत्वाभिधानात्प्रतीकत्वं प्रतिभाति तथाऽपि पृथिवीदृष्टिरेवात्र पूर्ववर्णात्मके युक्ता। यथा लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीतेत्यत्राधिकरणत्ववाचिन्या सप्तम्या निर्दिष्टानां लोकानां दृष्टिः कर्माङ्गे साम्नि प्रतीके संपादिता तद्वत्। एतदेपि यद्यादित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेरिति साम्न उपास्तिक्रियाकर्मत्वेनाभिधानाद्दृष्टिलक्षकत्वं लोकशब्दस्य युक्तमित्यभिप्रेत्य लोकदृष्ट्या सामाख्यं प्रतीकमुपास्येत। तर्ह्यत्रापि महासंहिता व्याख्याता वेदेतिसंहिताशब्देन विदिक्रियाकर्मणो निर्देशात्पृथिव्यादिदृष्ट्या संहितोपास्यताम्। पृथिव्याः प्रतीकत्वाभावेऽपि दृष्टिविषयत्वाभिप्रायेणाधिलोकमिति निर्देश उपपद्यते। तत्रेदमपरं चिन्तनीयम्। उपासनं नाम किं सकृत्प्रत्यय आहोस्वित्प्रत्ययावृत्तिरिति। तत्र यथाऽष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीतेत्यत्र सकृदनुष्ठानाद्विधिसिद्धिस्तद्वत्सकृत्प्रत्ययेनैव विधेश्चरितार्थत्वान्नाऽऽवृत्तिरिति चेन्न वेदाध्ययनवदावर्तनीयत्वात्। यथा स्वाध्यायो ध्येतव्य इत्यत्र वेदोच्चारणमावर्त्यते। तथा प्रत्यय आवर्तनीयः। तत्रोच्चारणावृत्तिरेवाध्ययनशब्दार्थ इति चेत्तर्ह्यत्रापि प्रत्ययावृत्तिरेवोपासनाशब्दार्थोऽस्तु। अत एव भगवद्भिर्भाष्यकारैरावृत्त्यधिकरणेऽभिहितम्। अपि चोपासनं निदिध्यासनं चेयत्यन्तर्णीतावृत्तिगुणैव क्रियाऽभिधीयते। तथा हि। लोके गुरुमुपास्ते राजानमुपास्त इत्यत्र यस्तात्पर्येण गुर्वादीननुवर्तते स एवमुच्यते। तथा। ध्यायति प्रोषितनाथा पतिमिति या निरन्तरस्मरणा। पतिं प्रति सोत्कण्ठा सैवमभिधीयत इति। यद्यपि पुरश्चरणादौ जप्यमन्त्रावृत्तिसंख्येव प्रत्ययावृत्तेरियत्ता न क्वचिच्छ्रुता तथाऽपि यस्मिन्प्रतीके यद्देवतादृष्टिर्विहिता तत्प्रतीकं तद्देवतारूपमिति निरूढोऽभिमानो यावत्संपद्यते तावदावर्तयेत्। अतएवं वार्ति-

---

१ ग. घ. 'यः प्र'। २ क. ख. घ. ङ. 'दप्यादि'। ३ घ. 'व च वा'।

ककारैरुक्तम्। शास्त्रार्पितधियोपेत्य यत्तादात्म्याभिमानतः। चिरासनं भवेद्यत्र तदुपासनमुच्यत इति। यथा प्रबुद्धा अमात्याः कंचिद्राजकुमारं बालं राज्येऽभिषिच्य यावता कालेनायं सर्वासां प्रजानां राजेत्यभिमानेन तदाज्ञावशवर्तित्वं संपद्यते तावदप्रमत्तास्तं प्रयत्नेन पालयन्ति तद्वत्। संपन्ने तु प्रतीकविषये देवत्वाभिमाने स पुनर्नापैति। यथा जीर्णदेवालये पूजारहितामपि प्रतिमां दृष्ट्वा देवत्वबुद्धिरनुवर्तते तद्वत्। तस्मात्प्रतीके देवत्वाभिमानदार्ढ्यपर्यन्तमुपासीनस्य यथोक्तं फलं सिध्यति। इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते श्रीबुक्कणसाम्राज्यधुरंधरमाधवविद्यारण्यपरमेश्वरसंबधिवेदार्थप्रकाशे युजरारण्यके सांहित्यामुपनिषदि तृतीयोऽनुवाकः॥ ३॥

तृतीयानुवाके प्रजादिफलसिद्धये[1] संहितोपासनमुक्तम्। तत्र ब्रह्मज्ञानसाधनं चित्तैकाग्र्यमप्यर्थात्संपद्यते। अथ मेधारहितस्य श्रुतग्रन्थार्थविस्मृतौ ब्रह्मज्ञानोदयासंभवाद्रोगादिना शरीरादिपाटवरहितस्याशनाच्छादनादिभिर्वा रहितस्य ब्रह्मज्ञानहेतुभूतश्रवणादिप्रवृत्त्यसंभवान्मेधादिसिद्ध्यर्था मन्त्राश्चतुर्थेऽनुवाकेऽभिधीयन्ते। तत्राऽऽदौ मेधाकामेन जप्यं मन्त्रमाह। यश्छन्दसामिति। यः प्रणवो गायत्र्यादिच्छन्दोयुक्तानां वेदानां मध्य ऋषभः श्रेष्ठः। तच्च कठवल्लीषु सर्वे वेदा यत्पदमामनन्तीत्युपक्रम्य तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतदित्याम्नातम्। स च प्रणवो विश्वरूपः सर्वजगदात्मकः। अर्थप्रपञ्चस्य शब्दात्मकवाच्यन्तर्भावाद्वाचश्चाकारे प्रणवस्य प्रथमावयवेऽन्तर्भावात्। अर्थप्रपञ्चस्य वाच्यन्तर्भाव ऐतरेयके समाम्नातः। तस्य वाक्तन्तिर्नामानि दामानि तदस्येदं वाचा तन्त्या नामभिर्दामभिः सर्वं सितं सर्वं हीदं नामनीति। यथा वणिजः प्रसारितया दीर्घरज्ज्वा संलग्नैर्बहुभिः पाशैर्बहून्बलीवर्दान्बध्नन्ति। तथा तस्य प्रणवोपाधिकस्य परमेश्वरस्य वागेव दीर्घरज्जुर्देवदत्तादिनामानि पाशास्तैः सर्वमर्थप्रपञ्चजातं बद्धम्। तस्मात्सर्वं नामनि वर्तते। सर्वो जनः स्वकीयं नाम श्रुत्वा पाशेन बद्ध्वा समाकृष्ट इवाऽऽगच्छतीति तस्य वाक्यस्यार्थः। अन्तर्भावितकृत्स्नार्थप्रपञ्चोपेताया वाचः प्रणवेऽन्तर्भावश्छन्दोगैराम्नायते। तद्यथा शङ्कुना सर्वाणि पर्णानि संतृण्णान्येवमोंकारेण सर्वा वाक्संतृण्णेति। लोके वटाश्वत्थादिपर्णानि शङ्कुशब्दाभिधेयेन स्वान्तर्गतशलाकाविशेषेण यथा व्याप्तानि तद्वदोंकारेण सर्वाऽपि वाग्व्याप्तेत्यर्थः। प्रणवे वाचोऽन्तर्भावोऽप्यकारद्वारेण द्रष्टव्यः। एतदप्यैतरेयके[2] समाम्नातम्। अकारो वै सर्वा वाक्सैषा स्पर्शोष्मभिर्व्यज्यमाना बह्वी नानारूपा

१ क. ख. ङ. °ये सांहि°। २ घ. °तदैत°।

भवतीति । कवर्गादिषु स्पर्शनामकेष्वक्षरेषु शषसहेषूष्मनामकेषु चाकारोऽनुगतो मातृकामन्त्रे पठ्यते । तस्मादकारस्य सर्ववाग्रूपत्वमित्यर्थः । तदेवं प्रणवस्य विश्वरूपत्वं सिद्धम् । तादृशः प्रणवश्छन्दोभ्यो वेदेभ्योऽधिकत्वेन सारत्वेन संबभूव सम्यक्प्रजापतेः प्रादुरभूत् । तथा च च्छन्दोगा आमनन्ति । प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत्तेभ्योऽभितप्तेभ्यस्त्रयी विद्या संप्रास्रवत्तामभ्यतपत्तस्या अभितप्ताया एतान्यक्षराणि संप्रास्रवन्त भूर्भुवःस्वरिति तान्यभ्यतपत्तेभ्योऽभितप्तेभ्य ओंकारः संप्रास्रवदिति । अभ्यतपत्सारजिघृक्षया पर्यालोचितवान् । संप्रास्रवत्सम्यक्सारत्वेन प्रत्यभादित्यर्थः । अमृतादित्यनेन निमित्तमुच्यते । मरणरहितं मोक्षरूपं यदमृतं तदेवोंकारप्रादुर्भूतौ निमित्तम् । अतएव च्छान्दोग्ये च तस्योंकारप्रादुर्भाववाक्यस्योपक्रमे ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीत्युपक्रान्तम् । प्रणवस्य ब्रह्मवाचकत्वेन प्रणवनिष्ठ एव ब्रह्मसंस्थः । स प्रणववाच्य इन्द्रः परमेश्वरो मेधया ग्रन्थतदर्थधारणशक्त्या मां विद्यार्थिनं स्पृणोतु प्रीणयतु । हे देव त्वत्प्रसादादहममृतस्य मोक्षोपलक्षितस्य मुक्तिहेतोर्ग्रन्थादेर्धारयिता भूयासम्[1] । मेधाहेतुमन्त्रमुक्त्वा रोगादिराहित्यहे[3]तुमन्त्रमाह । शरीरमिति । मम विद्याधिकारिणः शरीरं विचर्षणं विचक्षणं रोगादिराहित्येन विद्याभ्यासयोग्यमस्तु । मदीया जिह्वाऽप्यतिशयेन माधुर्योपेता ग्रन्थाभ्यासपटीयसी भवतु । कर्णाभ्यां च विद्योत्पादकं बहुविधग्रन्थजातं श्रूयासं कदाचिदपि बाधिर्यदोषो मा भूत् । हे प्रणव त्वं ब्रह्मणो जगत्कारणस्य परवस्तुनो ध्यानाय कोश आलम्बनभूतोऽसि । यथा चर्ममयः कोशः खड्गरक्षणायाऽऽलम्बनभूतस्तद्वद्ब्रह्मध्यानरक्षणाय प्रणव आलम्बनभूतः । अतएव कठवल्लीष्वोंकारं प्रकृत्याऽऽम्नायते । एतदालम्बनं श्रेष्ठमेतदालम्बनं परमिति । तादृशः प्रणवो मेधया धारणशक्त्या पिहितो व्याप्तः । तथाविधप्रणवप्रतिपाद्य हे परमेश्वर मदीयं श्रुतं कर्णाभ्यामवगतं वेदार्थरहस्यं विस्मृत्यादिदोषनिवारणेन पालय । आरोग्यादिसिद्धये जप्यो मन्त्रोऽभिहितः । अथान्नपानवस्त्रादिसिद्धये होमार्था मन्त्रा उच्यन्ते । तत्र प्रथमं मन्त्रमाह । आवहन्तीति । हे प्रणवाभिधेय परमेश्वर या श्रीरुक्तविधा तां श्रियं मदर्थमावह सर्वतः संपादय । किंविधेति तदुच्यते । यानि वासांसि याश्च गावो ये चान्नपाने तत्सर्वं सर्वदा मम भोगार्थमावहन्ती सर्वतः संपादयन्ती तथा संपादितं सर्वं वितन्वाना विस्तारयन्ती वर्धयन्ती वर्धितं तत्सर्वमात्मनो विद्यार्थिनो मम चिरं दीर्घकालं कुर्वाणा यथा विनष्टं न भवति तथा स्थापयन्ती । यस्मादेवंविधा श्रीस्ततस्तामावह । पुनरपि कीदृशीम् । पशुभिः

१ क. ङ. °भ्योऽधि°। २ घ. °हेतुं म°। ३ क. घ. ङ. °हेतुं म°।

सह लोमशामजावयोऽश्वाश्चेत्येवमादयो ये पशवस्तैः सह वर्तमानत्वेन बहुविधरोमयुक्ताम्। तथाविधश्रीप्रदाय देवायेदमाज्यादिहोमद्रव्यं स्वाहा हुतमस्तु। अथ वस्त्रान्नपानादिसमृद्ध्या श्रिया युक्तस्य विद्यासंप्रदायप्रवृत्त्यर्थं शिष्यसंपादकहोमार्थान्पञ्चमन्त्रानाह। आमायन्त्विति। ब्रह्मचारिणो वैदिकविद्याभ्यासपराः शिष्या मां संप्रदायप्रवर्तकमाचार्यमायन्तु प्राप्नुवन्तु। विशब्दो विविधत्वमाचष्टे। पश्वादिकामाः स्वर्गलोककामा ब्रह्मलोककामा मोक्षकामाश्चेत्येवं ब्रह्मचारिणां विविधत्वम्। प्रशब्दः प्रकर्षमाचष्टे। विद्याग्रहणे प्रज्ञातिशयः प्रकर्षः। दमित्यनेनाव्ययेन दान्तिरभिधीयते। बाह्येन्द्रियचेष्टाभ्यो बाललीलाभ्य उपरतिरत्र दान्तिः। शमित्यनेन शान्तिरभिधीयते। क्रोधादिचित्तदोषराहित्यं शान्तिः। विमायन्त्वित्यादयश्चत्वारो मन्त्राः शाखान्तरगतत्वाभिप्रायेण केषुचिद्देशेषु नाऽऽम्नायते। संप्रदायप्रवृत्तिजनितकीर्तिप्रदौ मन्त्रावाह। यशो जन इति। हे परमेश्वर त्वत्प्रसादादहं जने सर्वेषु जनेषु यशोऽसानि। आचार्योऽयमित्येवं यशस्वी भवानि। वसु धनं बहुलं यस्य सोऽयं वसुमानतिशयेन वसुमान्वसीयांस्तादृशादप्यहं श्रेयान्प्रशस्यतरो भवानि। यशस्वित्वश्रेयस्त्वंहेतुप्रतिपादकांस्त्रीन्मन्त्रानाह। तं त्वा भगेति। भगशब्द ऐश्वर्यादिषड्गुणवाचकः। ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः। ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीङ्गनेतिस्मरणात्। तेन तद्वानुपलक्ष्यते। हे भगवन्परमेश्वर तं भगवन्तं त्वामहं प्रविशानि तादात्म्येन त्वयि प्रविष्ट इव सर्वदा त्वां भजानि। स तादृशस्त्वमपि मां प्रविश मयि प्रविष्ट इवाऽऽदरेण मामनुगृहाण। सहस्रमूर्तिभेदयुक्ते तस्मिंस्त्वयि मामहं निमृजे नितरां शोधयामि। त्वद्भजनमेव श्रेयोहेतुरित्यर्थः। दृष्टान्तपुरःसरं बहुशिष्यसंपादकं मन्त्रमाह। यथाऽऽप इति। आपो लोके प्रवता प्रवणवता निम्नदेशगतेन मार्गेण यथा त्वरया समागच्छन्ति। यथा च मासाश्चैत्रवैशाखादयः सर्वेऽप्यहर्जरं संवत्सरमायन्ति। अहानि षष्ट्युत्तरशतत्रयसंख्याकानि जीर्णान्यन्तर्भवन्ति यस्मिन्संवत्सरे सोऽयमहर्जरः। न खलु कश्चिदपि मासः संवत्सरमतिक्रामति। हे धातः सर्वस्य जगतो विधातः सर्वेऽपि ब्रह्मचारिणो मासन्यायेन मामनतिक्रामन्तो जलन्यायेन त्वरोपेताः सर्वस्मादपि देशान्मामागच्छन्तु। होममन्त्रानभिधायोपस्थानमन्त्रमाह। प्रतिवेशोऽसीति। श्रमापनयनस्थानं गृहं प्रतिवेश इत्युच्यते। हे धातस्त्वं मम प्रतिवेशोऽसि। अतो मां प्रभाहि प्रकाशय। ब्रह्मविद्याचार्यत्वेन प्रख्यातं कुरु। तदर्थं मां प्रपद्यस्व प्राप्नुह्यनुगृहाणेत्यर्थः। इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते श्रीबुक्कणसाम्राज्यधुरंधरमाधवविद्यारण्य-

१ क. ख. ङ. स्वाहुत°। २ ख. प्रतिज्ञाति°। ३ ख. °स्त्वप्र°। ४ ख. °श प्र°।

परमेश्वरसंबन्धिवेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके सांहित्यामुपनिषदि चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

चतुर्थे मेधादिसिद्ध्यर्था मन्त्रा उक्ताः । अथ पञ्चमषष्ठयोर्ब्रह्मोपासनमुच्यते । तत्राप्यङ्गदेवतानामुपासनं पञ्चमे । षष्ठे त्वङ्गिनो ब्रह्मण इति विभागः । अङ्गदेवताध्यानस्य प्रतीकत्वेन व्याहृतित्रयं दर्शयति । भूर्भुवः सुवरितीति । भूरित्येका भुवरिति द्वितीया सुवरिति तृतीया । एतास्त्रिसंख्याका व्याहृतिशब्दवाच्याः । व्याहरणमुच्चारणं तद्विषयत्वान्मन्त्राणां व्याहृतित्वम् । यद्वा विविधे कर्मण्याह्रियन्ते प्रयुज्यन्त इति व्याहृतयः । तत्प्रयोगप्रसिद्धिद्योतनार्थो वैशब्दः । अग्निहोत्रहविष उपसादने दर्शपूर्णमासचातुर्मास्यहविषामासादने च प्रयोग एवमाम्नायते । अग्निहोत्रमेताभिर्व्याहृतिभिरुपसादयेदिति । दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यान्यालभमान एताभिर्व्याहृतिभिर्हवी१ ष्यासादयेदिति च । एवमाधानादावुदाहार्यम् । कर्मकाण्डप्रसिद्धं व्याहृतित्रयं दर्शयित्वा तथैव प्रतीकत्वेन व्याहृत्यन्तरं दर्शयति । तासामिति । महान्सोमपानार्थश्चमसः पात्रविशेषो यस्य मुनेः स मुनिर्महाचमसः । बहुषु सोमयागेषु वर्तमानत्वाच्चमसस्य महत्त्वम् । तस्यापत्यं माहाचमस्यनामक ऋषिः । स तासां भूरादीनां तिसृणां व्याहृतीनां चतुर्थीं चतुःसंख्यापूरणीमेतां मह इति व्याहृतिं प्रवेदयते प्राधान्येनोपासनायोपदिशति । उ ह स्मेति निपातत्रयसमुदायः प्रसिद्ध्यर्थः । ऋषेर्नामग्रहणमुपासनायामनुस्मरणार्थम् । तस्मिन्व्याहृतिचतुष्टये दृष्टिविशेषं विधत्ते । तद्ब्रह्मेति । यदेतन्मह इति चतुर्थव्याहृतिरूपमस्ति तदेतद्ब्रह्म वस्त्विति चिन्तयेत् । ब्रह्मत्वादेव चतुर्थव्याहृतिरूपः सोऽयं शरीरमध्येऽवस्थित आत्मा । अन्यास्तु व्याहृतिदेवता हस्तपादादिसदृशान्यङ्गानीति चिन्तयेत् । यद्वा चतुर्थव्याहृतिः प्रशस्यते । महःशब्दस्य पूजावाचिधातुनिष्पन्नत्वात् । पूज्यब्रह्मवस्तुरूपेण स्तुतिर्युक्ता । यथा शरीरगतावयवापेक्षया चेतन आत्मोत्कृष्टस्तथा व्याहृत्यन्तरापेक्षया मह इति चतुर्थव्याहृतिरुत्कृष्टा । उक्तासु व्याहृतिषु लोकदृष्टिं विधत्ते । भूरिति वा इति । यस्मादादित्येन प्रकाशिताः सन्तः सर्वे लोकाः पूज्या व्यवहारक्षमा भवन्ति । तस्मान्मह इति व्याहृतेरादित्यरूपत्वं युक्तम् । अथ तास्वेव व्याहृतिषु देवविशेषदृष्टिं विधत्ते । भूरिति वा अग्निरिति । सन्ति हि चन्द्रमण्डले परितोऽवस्थितानि नक्षत्रज्योतींषि सर्वाण्यपि पूज्यानि भासन्ते । अथ तास्वेव वेददृष्टिं विधत्ते । भूरिति वा ऋच इति । वेदत्रयगता मन्त्रविशेषा ऋगादयः । ब्रह्म त्वोंकारस्तेन हि सर्वे वेदाः पूज्यन्ते वेदोच्चारणस्य

१ क ख. ग. ङ. 'हृतीभि' । २ क. ख. ग. ङ. 'हृतीभि'। ३ क. ख. ङ. 'त्रयं स'।

प्रणवपूर्वकत्वात्। अथ प्राणदृष्टिं विधत्ते। भूरिति वै प्राण इति। अन्नेन हि भुक्तेन प्राणास्तृप्यन्ति। यथोक्तलोकादिदृष्टिभिरुक्ता व्याहृतीरुपसंहरति। ता वा इति। या भूरित्यादिव्याहृतयस्ता एताश्चतस्रो व्याहृतयो लोकदेववेदप्राणदृष्टिभिश्चतुर्धा भिद्यन्ते। तथा सति भूरित्येका व्याहृतिः पृथिव्यग्निर्ऋग्वेदः प्राण इत्येवं चतुर्विधा। ततश्चतस्रो व्याहृतयो भवन्ति। एवं भुव इत्यादिष्वपि प्रत्येकं चतुष्ट्वे सति षोडश संपद्यन्ते। तासां सर्वासामपि संग्रहाय चतस्रश्चतस्र इति वीप्सा। तासां व्याहृतीनामुपासनं विधत्ते। ता यो वेदेति। ताः पृथिव्यादिदृष्टिभिर्युक्ता व्याहृतीर्यो वेदोपास्ते तस्मा उपासकाय सर्वे देवा इन्द्रादयो बलिं पूजामावहन्ति संपादयन्ति। ननु यथोक्तव्याहृतिरूपप्रतीकोपासकस्य ब्रह्मलोकप्राप्तिर्नास्ति। अप्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायण इति सूत्रे प्रतीकरहितब्रह्मोपासकानामेव तत्प्राप्तिनिर्णयात्। ततो ब्रह्मप्राप्त्यभावेन सर्वदेवपूज्यत्वं न युक्तम्। नायं दोषः। यस्माद्यः पुमान्व्याहृतीर्वेद स पुमान्वक्ष्यमाणानुवाकोक्तं ब्रह्मोपास्ते। ब्रह्मोपासनमेवात्र प्रधानम्। व्याहृत्युपासनमङ्गम्। तस्माद्ब्रह्मप्राप्तौ सत्यां सर्वदेवपूज्यत्वं युक्तम्। इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते श्रीबुक्कणसाम्राज्यधुरंधरमाधवविद्यारण्यपरमेश्वरसंबन्धिवेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके सांहित्यामुपनिषदि पञ्चमोऽनुवाकः॥ ५॥

पञ्चमेऽङ्गोपासनमुक्तं षष्ठे त्वङ्गिन उपासनमुच्यते। तत्राऽऽदावुपास्यस्वरूपं दर्शयति। स य एष इति। हृदयपुण्डरीकस्य मध्ये स्वाङ्गुष्ठपरिमित आकाशो वर्तते। स एष इत्येताभ्यां दूरसामीप्यवाचिभ्यां व्यवहितयोगशास्त्रप्रसिद्धः संनिहितश्रुत्यन्तरप्रसिद्धश्चोच्यते। ईदृशो य आकाशस्तस्मिन्नाकाशे पुरुषः संपूर्णः परमात्माऽस्ति। यद्यप्यसौ सर्वत्र वर्तते तथाऽपि तस्योपलब्ध्यर्थमुपासनार्थं च हृदयस्थानमुपदिश्यते। हृदयकमलमध्ये हि समाधिना निरुद्धमेकाग्रं मनः परमात्मानं साक्षात्कर्तुं प्रभवति। दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्येतिश्रुत्यन्तरात्। अपरोक्षवाचकेनायमित्यनेन शब्देन सेयं साक्षात्कारयोग्यताऽभिधीयते। तादृशः पुरुषो हृदयमध्य उपास्यमानः प्रसीदति। अतएव दहरशाण्डिल्यविद्यासु हृदयमाम्नातम्। तस्मिन्हृदय उपासितव्यः पुरुषो मनोमयो मनःप्रधानः। जिज्ञासवो हि तं पुरुषं मनसा साक्षात्कुर्वन्ति। उपासकाश्च मनसा ध्यायन्ति तदिदं मनोमयत्वम्। अमृतत्वं विनाशराहित्यम्। हिरण्मयो ज्योतिर्मयः स्वप्रकाश इत्यर्थः। इत्थमुपास्यस्वरूपमभिधायोपासकस्य मार्गविशेषं दर्शयति। अन्तरेण तालुके इति। मुखबिलस्यान्तर्जिह्वामूलस्योपरि स्थितौ वामदक्षिणभागौ वा-

---

१ ख. °दिषु प्र°। २ ख. °ध्ये स°।

लुके इत्युच्येते। तालुके अन्तरेण तालुकयोर्मध्ये वत्सतर्याः स्तन इव स्वल्पः कश्चिन्मांसखण्डो लम्बमानस्तिष्ठति तस्य मांसखण्डस्य योगशास्त्रप्रसिद्धिं द्योतयितुं यच्छब्दः। प्रत्यक्षतां द्योतयितुमेतच्छब्दः। लम्बिकाकरणप्रवीणस्य जिह्वाग्रस्पर्शनेन प्रत्यक्षः। परकीयमुखे तु चक्षुषैव प्रत्यक्षः। स च मांसखण्ड इन्द्रस्य परमेश्वरस्य योनिः स्थानम्। शाखाग्रचन्द्रदर्शनन्यायेन स मांसखण्डः स्वसमीपवर्तिनीं योगशास्त्रप्रसिद्धां सुषुम्नाख्यां नाडीमुपलक्षयति तस्यां च नाड्यां प्रविष्टं चित्तमेकाग्रं भूत्वा परमात्मानं साक्षात्कर्तुं प्रभवति। एतदेवाभिप्रेत्य क्षुरिकोपनिषद्याम्नायते। एकोत्तरं नाडिशतं तासां मध्ये वरा स्मृता। सुषुम्ना तु परे लीना विरजा ब्रह्मरूपिणी। इडा तिष्ठति वामेन पिङ्गला दक्षिणेन तु। तयोर्मध्ये परं[1] स्थानं यस्तं वेद स वेदविदिति। अतः सा नाडी परमेश्वरस्य स्थानम्। किंचामृतत्वप्राप्तेर्मार्गभूतत्वादपि तस्य स्थानम्। तन्मार्गत्वमपि च्छन्दोगैः कठैश्चाऽऽम्नायते। शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका। तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेतीति[3]। सेयमिन्द्रस्य योनिः सुषुम्ना नाडी शिरसो वामदक्षिणकपाले व्यपोह्य विनिर्भिद्य यत्र यस्मिन्मूर्धप्रदेशे केशानामन्तो मूलमस्ति तत्र विशेषेण वर्तते। यथाऽग्रस्योपरि केशानामभावादग्रमन्तशब्देनोच्यते। तथा मूलादधोऽपि तदभावान्मूलमप्यन्तशब्दवाच्यम्। इत्थमुपासकस्य फलप्राप्तये निर्गमनद्वारमभिधायेदानीं[4] फलं दर्शयति। भूरित्यग्नाविति। व्याहृतित्रयध्यानेनाग्न्यादिषु प्रतितिष्ठति। अग्निवाय्वादित्यानां यदैश्वर्यं तत्प्राप्नोति। चतुर्थव्याहृतिध्यानेन ब्रह्मणि सत्यलोकवासिनि प्रतितिष्ठति। ब्रह्मणो यदैश्वर्यं तत्प्राप्नोति। तदेव स्वाराज्यादिवाक्यैः प्रपञ्च्यते। अग्न्यादीनामङ्गदेवतानां स्वयमेव राजा भवति। राजत्वादेव सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्तीत्युक्तम्। न केवलं स्वाराज्यप्राप्तिः किंतु सर्वेषां प्राणिनां यन्मनस्तस्य पतित्वं प्राप्नोति सर्वप्राण्यात्मको भूत्वा सर्ववागाद्याधिपत्यं द्रष्टव्यम्। एकमेवान्तःकरणं शक्तिभेदेन मनोविज्ञानशब्दाभ्यामभिधीयते। करणशक्त्या मन इत्युच्यते। कर्तृशक्त्या तु विज्ञानमिति। पूर्वमसावेव देहमात्रवर्तिमनोवागादीनामधिपतिरभूत्। इदानीं तु विद्यासामर्थ्येन सर्वात्मकविराडुपाधिमत्तां प्राप्य सर्वदेहवर्तिमनोवागाद्यधिपतिर्भवति। ततः समष्टिरूपविराट्प्राप्तेरनन्तरमुत्पन्नब्रह्मतत्त्वावबोधः सन्नविद्यायां विनष्टायामेतद्वक्ष्यमाणस्वरूपं भवति। आकाशेत्यादिना तदेतत्स्वरूपमभिधीयते। आकाशवन्मूर्तिरहितं शरीरं स्वरूपं यस्य ब्रह्मणस्तदाकाशशरीरम्। यद्वा सर्वजगत्कल्पनाधिष्ठानत्वेन सर्वात्मकत्वादाकाशोऽपि ब्र-

१ ख. ग. °न मां°। २ घ. °परस्था°। ३ ग. °ति। सोऽय°। ४ क. °मद्वा°।

ह्मणः स्वरूपम्। आकाशे हि सच्चिदानन्दरूपोऽधिष्ठानभागो नामरूपात्मक आरोप्यभागश्चेत्युभयं दृश्यते। तत्र नामरूपयोर्मिथ्यात्वेन ब्रह्मत्वाभावेऽप्यधिष्ठानस्य सत्यत्वेन ब्रह्मत्वं युक्तम्। एतदेवाभिप्रेत्य सत्यात्मेत्युच्यते। सत्यमबाध्यं सर्वजगत्कल्पनाधिष्ठानमात्मा स्वरूपं यस्य ब्रह्मणस्तत्सत्यात्म। तथा प्राणस्याऽऽरामः सर्वतः क्रीडारूप उत्पत्त्यादिव्यापारो यस्मिन्ब्रह्मणि तत्प्राणारामम्। प्राणोत्पत्तिश्च ब्रह्मणः सकाशादाम्नायते। एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चेति। प्रश्नोत्तराभ्यामपि स एवार्थ आम्नायते। भगवन्कुत एष प्राणो जायत इति प्रश्नः। आत्मन एष प्राणो जायत इत्युत्तरम्। प्राणोत्पत्तिप्रयोजनं चापरमात्मन उत्क्रान्त्यादिव्यपदेशसिद्धिः। एतदप्याम्नातम्। कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति स प्राणमसृजतेति। ईदृश्याः प्राणक्रीडाया आधारत्वेन प्राणारामम्। तथा मनस आनन्दो यस्मिन्ब्रह्मणि तन्मनआनन्दम्। यदा विषयाभिमुख्यं परित्यज्य मनो ब्रह्माभिमुखं भवति तदा महत्सुखं मनसा प्राप्यते। एतच्च मैत्रेयोपनिषद्याम्नातम् समाधिनिर्धूतमलस्य चेतसो निवेशितस्याऽऽत्मनि यत्सुखं भवेत्। न शक्यते वर्णयितुं[1] गिरा तदा स्वयं तदन्तःकरणेन गृह्यत इति। अत्राप्याम्नायते। रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दीभवतीति। तथा मनसो विक्षेपराहित्यं शान्तिस्तया शान्त्या समृद्धं संपूर्णं ब्रह्म। न खलु ब्रह्मण्यवगते सति ह्यानन्दैकरसे निमग्नस्य मनसः कदाचिदपि विक्षेपः संभवति। सेयं शान्तिः श्वेताश्वतरैराम्नायते। ज्ञात्वा शिवं शान्तिमत्यन्तमेतीति। भगवताऽप्युक्तम्। युञ्जन्नेवं सदाऽऽत्मानं योगी नियतमानसः। शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छतीति। तस्मान्मनोगतया शान्त्या समृद्धं ब्रह्म। यद्वा ब्रह्मगतैव शान्तिः। यथा माया जगदाकारेण विक्रियमाणा विक्षिप्यते तथा ब्रह्म कदाचिदपि न विक्रियते तस्य कूटस्थनित्यत्वात्। अज आत्मा महान्ध्रुव इत्यादिश्रुतेः। तस्मात्स्वनिष्ठया शान्त्या समृद्धं ब्रह्म। तथा तदेतद्ब्रह्मामृतं मरणरहितम्। मरणं नाम प्राणस्य देहान्निष्क्रमणम्। मृङ् प्राणत्याग इति धातुस्मरणात्। तच्च मरणं प्राणधारिणो जीवस्य संभवति न तु प्राणरहितस्य परमात्मनः। तद्राहित्यं चाप्राणो ह्यमनाः शुभ्र इति श्रुत्यन्तरादवगन्तव्यम्। इत्थमुपास्यस्वरूपं मार्गं फलं चाभिधायोपासनं विधत्ते। इति प्राचीनयोग्येति। प्राचीनानि पूर्वकाण्डोक्तानि नित्यनैमित्तिककर्माणि तैः पापे प्रक्षीणे सत्युपासनायां योग्यो भवति। तादृशं शिष्यं प्रति माहाचमस्यनामको गुरुरुपदिशति। इति शब्दः स य एषोऽन्तर्हृदये[2] आकाश इत्याद्युक्तप्रकारं[3] परामृशति। तथै-

१ घ. °तुं तदा गिरा स्व°। २ ग. °य इ°। ३ ङ. °युक्तं प्र°।

वाऽऽकाशशरीरं ब्रह्मेत्यादिगुणा अपि परामृश्यन्ते। यद्यप्येतत्ततो भवतीति वाक्येन विराट्प्राप्तेरूर्ध्वं ब्रह्मभावलक्षणस्य फलस्य प्रतिज्ञातत्वान्मुक्तिस्वरूपप्रतिपादकमाकाशशरीरादिवाक्यम्। तथाऽपि तं यथा यथोपासते तदेव भवतीति श्रुतावुपास्यफलयोरेकविधत्वश्रवणादाकाशशरीरत्वादिगुणानामुपास्यत्वमपि संभवतीति। तस्मादाचार्यैरुपास्यगुणत्वेन योजितम्। अथ मीमांसा। तत्रेदं चिन्तनीयम्। किं पञ्चमषष्ठयोरनुवाकयोरुपासना भिद्यत आहोस्विदेकेति। उपास्यवैलक्षण्यात्फलभेदाच्च भिद्यत इति तावत्प्राप्तम्। पञ्चमे लोकादिदृष्ट्या व्याहृतिरूपं प्रतीकमुपास्यम्। षष्ठे तु मनोमयत्वादिगुणकं ब्रह्मोपास्यमिति वैलक्षण्यम्। फलं च सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्तीति पञ्चमे श्रुतम्। षष्ठे त्वाप्नोति स्वाराज्यमित्यन्यदेव फलं श्रूयते। तस्मादुपासनाभेद इति प्राप्ते ब्रूमः। एकाधिकारित्वश्रवणादेकमेवोभयत्रोपासनम्। पञ्चमेऽभिहितम्। ता यो वेद स वेद ब्रह्मेति व्याहृत्युपासकस्यैव ब्रह्मोपासनाधिकारः श्रूयते। यथा षष्ठे भूरित्यग्नौ प्रतितिष्ठतीत्यादिना व्याहृत्युपासनफलं च सहैवाऽऽम्नातम्। तस्मादेकमेवोभयत्रोपासनम्। उपास्यवैलक्षण्यं त्वङ्गाङ्गिभावभेदेनाप्युपपद्यते। सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्तीत्येतदप्यङ्गफलं भविष्यति। यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोतीत्यादौ पर्णद्रव्यमन्तरेण क्रतुनिष्पत्त्यभावात्क्रत्वर्थत्वे सति फलाकाङ्क्षाया अभावात्फलस्यार्थवादत्वं युक्तम्। इह तु व्याहृतिध्यानमन्तरेणापि ब्रह्मोपासनसिद्धेः फलायैव व्याहृतिध्यानमुच्यत इति नार्थवादत्वम्। तस्मादङ्गाङ्गिभावेनैकोपासनत्वं युक्तम्। न चानेनैव न्यायेन सप्तमानुवाकोक्तस्य पृथिव्यन्तरिक्षाद्यात्मकब्रह्मोपासनस्यापि पूर्वेण सहैकत्वं शङ्कनीयम्। शाण्डिल्यदहरादिन्यायेन पृथगुपासनत्वात्। स च न्यायस्तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे *चिन्तितः। न भिन्ना उत भिद्यन्ते शाण्डिल्यदहरादयः। समस्तोपासनश्रैष्ठ्याद्ब्रह्मैक्यात्स्यादभिन्नता। कृत्स्नोपास्तेरशक्यत्वाद्गुणैर्ब्रह्मपृथक्त्वतः। दहरादीनि भिद्यन्ते पृथक्पृथगुपक्रमात्। छान्दोग्ये दहरविद्या शाण्डिल्यविद्या मधुविद्येत्यादयः पठिताः। तथा शाखान्तरेष्वपि। तत्र पूर्वाधिकरणन्यायेन समस्तोपासनस्य श्रैष्ठ्याद्वेद्यस्य ब्रह्मण एकत्वाच्च सर्वासामेकविद्यात्वमिति प्राप्ते ब्रूमः। अनन्तासु विद्यास्वेकीकरणेनानुष्ठानं तावदशक्यमिति विद्याभेदोऽप्यवगन्तव्यः। न च वेद्यस्य ब्रह्मण एकत्वं शङ्कनीयं गुणभेदेन व्यवस्थोपपत्तेः। न चैकैकस्या विद्याया इयत्ता निश्चेतुमशक्या प्रत्येकमुपक्रमोपसंहारयोस्तन्निश्चायकत्वात्। तस्माद्वि-

* नाना शब्दादिभेदात्। अ० ३ पा० ३ अ० ३३।

१ क. ग. ङ. °न पा°। २ क. ग. घ. ङ. °त्र स°।

द्यानां नानात्वम्। एवमुपासनयोर्भेदे सत्येकमेवानुष्ठेयं न तूभयम्। एतदपि तत्रैव *चिन्तितम्। अहंग्रहेष्वनियमो विकल्पनियमोऽथ वा। नियामकस्याभावेन याथाकाम्यं प्रतीयताम्। ईशसाक्षात्कृतेस्त्वेकविद्ययैव प्रसिद्धितः। अन्यानर्थक्यविक्षेपौ विकल्पस्य नियामकौ। द्विविधान्युपासनान्यहंग्रहाणि प्रतीकानि चेति। आत्मनः सगुणोपासनेष्वहंग्रहस्य चतुर्थाध्याये वक्ष्यमाणत्वात्तान्यहंग्रहाणि। अनात्मवस्तूनि देवतादृष्ट्या संस्कृत्योपास्यमानानि प्रतीकानि। तत्राहंग्रहेषु शाण्डिल्याद्युपासनेष्वेकं द्वे बहूनि वोपासनानि याथाकाम्येनानुष्ठेयानि विकल्पस्य नियामकाभावात्। न हि शाण्डिल्योपासनं दहरोपासनमन्यद्वैकमेवानुष्ठेयं नेतरदिति विकल्पनियमे किंचित्कारणमस्ति। तस्माद्याथाकाम्यमिति प्राप्ते ब्रूमः। अन्यानर्थक्यं तावदेकं नियामकम्। तथाहीश्वरसाक्षात्कार उपासनस्य प्रयोजनं तच्चैकेनैवोपासनेन सिध्यति चेदन्योपासनवैयर्थ्यम्। किंचोपासनेषु न प्रमाणजन्यः साक्षात्कारः। किं तर्हि निरन्तरभावनया ध्येयतादात्म्याभिमानः। स चाभिमान एकमुपासनमनुष्ठाय तत्परित्यज्यान्यत्र वर्तमानस्य पुरुषस्य चित्तविक्षेपे कथं नाम दृढीभवेत्। तस्मादानर्थक्यविक्षेपयोर्नियामकत्वाद्विकल्पो नियम्यते। ब्रह्मतत्त्वविद्यायामिव ब्रह्मोपासनेऽप्यहंग्रहः कर्तव्यः। तत्त्वविद्यायामहंग्रहश्चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे †चिन्तितः। ज्ञात्रा स्वान्यतया ब्रह्म ग्राह्यमात्मतयाऽथ वा। अन्यत्वेन विजानीयाद्दुःख्यदुःखिविरोधतः। औपाधिको विरोधोऽत आत्मत्वेनैव गृह्यते। गृह्णन्त्येवं महावाक्यैः स्वशिष्यान्ग्राहयन्त्यपि। यच्छास्त्रप्रतिपाद्यं ब्रह्म तज्जीवेन ज्ञात्रा स्वव्यतिरिक्ततया ग्रहीतव्यम्। दुःख्यदुःखिनोर्जीवब्रह्मणोरेकत्वविरोधादिति प्राप्ते ब्रूमः। वस्तुतो ब्रह्मरूपस्यैव सतो जीवस्यान्तःकरणोपाधिकृतो दुःखित्वादिसंसारधर्म इति वियत्पादे जीवविचारे प्रपञ्चितम्। अतो वास्तवविरोधाभावादात्मत्वेनैव ब्रह्म गृह्यताम्। अतएवाहं ब्रह्मास्म्ययमात्मा ब्रह्मेत्यादिमहावाक्यैस्तत्त्वविद आत्मत्वेनैव ब्रह्म गृह्णन्ति। तथा तत्त्वमस्यादिभिर्महावाक्यैः स्वशिष्यान्ग्राहयन्त्यपि। तस्मादात्मत्वेनैव ब्रह्म ग्रहीतव्यम्। एवं सति मनोमयोऽमृतो हिरण्मयः परमात्माऽहमित्युपासनीयम्। मनोमयस्य परमात्मत्वं शाण्डिल्यविद्योदाहरणेन प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादे ‡चिन्तितम्। मनोमयोऽयं शारीर ईशो वा प्राणमानसे। हृदयस्थित्यणीयस्त्वे जीवे स्युस्तेन जीवगीः। शमवा-

* विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात्। अ० ३ पा० ३ अ० ३४। † आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च। अ० ४ पा० १ अ० २। ‡ सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्। अ० १ पा० २ अ० १।

१ क. ख. ङ. °गुणत्वोपा°। २ ख. °समस्य न। ३ ख. °जन्यसा°। ४ घ. स एवाभि°। ५ ख. °क्षेपात्कथं।

क्यगतं ब्रह्म तद्धितादिरपेक्षते । प्राणादियोगश्चिन्तार्थश्चिन्त्यं ब्रह्म प्रसिद्धितः । छान्दोग्यस्य तृतीयाध्याये शाण्डिल्यविद्यायामिदमाम्नायते । मनोमयः प्राणशरीरो भारूप इति । तत्र जीव ईशो वेतिसंदेहे जीव इति प्राप्तम् । मनःसंबन्धादीनां जीवे सुसंवादत्वात् । मनसो विकारो मनोमय इति मनःसंबन्धः । प्राणः शरीरमस्येति प्राणसंबन्धः । न चेदं द्वयमीश्वरे सुसंवादम् । अप्राणो ह्यमनाः शुभ्र इति निषेधात् । तथैष य आत्माऽन्तर्हृदयेऽणीयानिति श्रूयमाणं हृदये[3]ऽवस्थानमणीयस्त्वं च निराधारस्य सर्वगतस्य न कथंचिदप्युपपद्यते तस्माज्जीव इति प्राप्ते ब्रूमः । सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीतेत्येतस्मिञ्शमविधिपरे पूर्ववाक्ये श्रूयमाणं यद्ब्रह्म तदेव मनोमयः प्राणशरीर इत्येताभ्यां तद्धितबहुव्रीहिभ्यां विशेष्यत्वेनापेक्ष्यते । शमवाक्यस्यायमर्थः । यस्मात्सर्वमिदं ब्रह्म तज्जत्वात्तल्लत्वात्तदनत्वात्तस्मात्सर्वात्मके ब्रह्मणि रागद्वेषविषयासंभवादुपास्तिकाले शान्तो भवेदिति । तथा तद्वाक्यगते ब्रह्मणि विशेष्यत्वेनान्विते मनोमयवाक्यमपि ब्रह्मपरं भविष्यति । न च ब्रह्मणो मनःप्राणसंबन्धा[4]नुपपत्तिः । निरुपाधिके तदनुपपत्तावपि सोपाधिकस्योपास्यस्य चिन्तनार्थतया तदुपपत्तेः । तस्मात्सर्वेष्वपि वेदान्तेषु यद्ब्रह्मोपास्यत्वेन प्रसिद्धं तदेवात्राप्युपास्यम् । न हि क्वचिदपि वेदान्ते जीवस्योपास्यत्वं प्रसिद्धम् । ततो ब्रह्मैवेति राद्धान्तः । तत्र यथा शमवाक्यगतं ब्रह्म मनोमयत्वविशेषणेन विशेष्यत एवमत्रापि परिपूर्णवाचिपुरुषशब्दोक्तः परमात्मा मनोमयशब्देन विशेष्यते । परिपूर्णवाचित्वं च श्रेयोमार्गे दर्शितम् । पुरुषः पुरि शयनाद्वा पूर्णत्वाद्वाऽमुनाऽस्य वा पूर्तेरिति । पुरिशयनपक्षे जीवपरत्वमपि भविष्यतीति चेन्न । ता यो वेद स वेद ब्रह्मेत्येवं ब्रह्मणः प्रक्रान्तत्वात् । आकाशशरीरं ब्रह्मेत्युपसंहाराच्च । हिरण्मयशब्दस्य तु ब्रह्मपरत्वं य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यत इति वाक्ये निर्णीतम् । स च निर्णयः प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादेऽ*भिहितः । हिरण्मयो देवातात्मा किंवाऽसौ परमेश्वरः । मर्यादाधाररूपोक्तेर्देवतात्मैव नेश्वरः । सार्वात्म्यात्सर्वदुरितराहित्याच्चेश्वरो मतः । मर्यादाद्या उपासार्थमीशेऽपि स्युरुपाधिगाः । छान्दोग्यस्य प्रथमाध्याय उद्गीथोपासनाया उपसर्जनान्युपास्यान्यभिधाय प्रधानमुपास्यं विधातुमिदमाम्नायते । अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यत इति ।

* अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् । अ० १ पा० १ अ० ७ ।

१ घ. °संपाद° । २ भ. °संपाद° । ३ क. ख. ङ. °येऽन्तरस्था° । ४ घ. °न्धायनु° । ५ क. ख. ङ. °शब्द एकः प° ।

तत्राऽऽदित्यमण्डले विद्याकर्मातिशयवशात्कश्चिज्जीवो देवरूपमुपेत्य जगदधिकारं निष्पादयन्नवतिष्ठते। ईश्वरश्च सर्वगतत्वान्मण्डलेऽपि वर्तते। अतस्तयोः संशयः। तत्र देवतात्मेति तावत्प्राप्तम्। कुतः। मर्यादाधाररूपाणामुच्यमानत्वात्। ये चामुष्मात्पराञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां चेत्यैश्वर्यमर्यादोक्तिः। अन्तरादित्य इत्याधारोक्तिः। हिरण्मय इति रूपोक्तिः। न हि सर्वेश्वरस्य सर्वाधारस्य नीरूपस्य परमेश्वरस्यैश्वर्यमर्यादाधाररूपाणि संभवन्ति। तस्माद्देवतात्मेति प्राप्त उच्यते। हिरण्मय ईश्वरो भवेत्। कुतः। सर्वात्मत्वेश्रवणात्। सैवर्क्तत्साम तदुक्थं तद्यजुस्तद्ब्रह्मेतिवाक्ये तच्छब्दैः प्रकृतं हिरण्मयं पुरुषं परामृश्य तस्यर्क्सामाद्यशेषजगदात्मकत्वमुपदिश्यते। तच्चाद्वितीये परमेश्वरे मुख्यमुपपद्यते न तु सद्वितीयायां देवतायाम्। तथा स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित इति श्रूयमाणं सर्वपापराहित्यं ब्रह्मणोऽसाधारणं[3] लिङ्गम्। यद्यपि देवतायाः कर्मण्यनधिकारात्क्रियमाणकरिष्यमाणपुण्यपापयोरभावस्तथाऽप्यसुरादिजनितनिमित्तदुःखसद्भावाद्दुःखहेतुभूतजन्मान्तरसंचितदुरितमनुवर्तत एव। मर्यादाधाररूपाणि तूपाधिधर्मतया सोपाधिके परमात्मन्युपास्ये वर्तितुमर्हन्ति। तस्मादीश्वरो हिरण्मयः। तत्र यथा सार्वात्म्यादिकं ब्रह्मलिङ्गमस्त्येवमत्राप्यमृतत्वसत्यात्मत्वादिकं लिङ्गमवगन्तव्यम्। अतो मनोमयत्वादिगुणकः परमात्माऽत्रोपास्यः। छन्दोगाः शाण्डिल्यविद्यायामेवमामनन्ति। मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः सत्यसंकल्प इति। वाजसनेयिनश्च बृहदारण्यके पठन्ति। मनोमयोऽयं पुरुषो भाः सत्यस्तस्मिन्नन्तर्हृदये यथा व्रीहिर्वा यवो वा स एष सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किंचेति। तथा शाखाभेदेऽपि पञ्चाग्निविद्यान्यायेन मनोमयत्वादिगुणकस्य वेद्यस्वरूपस्य प्रत्यभिज्ञानाद्विद्यैक्यं द्रष्टव्यम्। स च न्यायस्तृतीयानुवाके प्रदर्शितः। सति च विद्यैक्ये तिसृष्वपि शाखासु परस्परं विशेषगुणा उपसंहर्तव्याः। उपसंहारन्यायश्च तत्रैव प्रदर्शितः। उपसंहृतसर्वगुणोपेते ब्रह्मणि तादात्म्याभिमानरूपः साक्षात्कारो यावद्भवति तावत्प्रत्ययावृत्तिः कर्तव्या। उपास्वेत्युक्तस्योपासनशब्दस्य तद्वाचित्वात्। एतदपि तत्रैव प्रदर्शितम्। श्रुतिश्च देवो भूत्वा देवानप्येतीत्येतस्मिन्नेव जन्मनि देवभावलक्षणं साक्षात्कारं दर्शयति। उत्पन्नेऽपि साक्षात्कारे ब्रह्मोपासनमामरणमावर्तितव्यम्। तदेतच्चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे *चिन्तितम्। उपास्तीनां यावदिच्छमावृत्तिः स्यादुताऽऽमृति। उपास्त्यर्था-

* आप्रायणात्तत्रापि हि दृष्टम्। अ० ४ पा० १ अ० ८।

१ ङ. °गत्वा°। २ ङ. °त्वदर्शनात्। ३ क. ग. ङ. °रणाति°।

भिनिष्पत्तेर्यावदिच्छं न तूपरि । अन्त्यप्रत्ययतो जन्म भाव्यतस्तत्प्रसिद्धये । आमृत्यावर्तनं न्याय्यं सदा तद्भाववाक्यतः । विजातीयप्रत्ययानन्तरितसजातीयप्रत्ययप्रवाह उपास्तिशब्दस्यार्थः । स च कियताऽपि कालेन संपद्यतेऽतो यावदिच्छमावृत्तिर्न त्वामरणमिति प्राप्ते ब्रूमः । भाविजन्मनः प्रयोजकोऽन्त्यप्रत्यय आमरणावृत्तिमन्तरेण न सुलभोऽतएव स्मृतिः सदा तद्भावभावित इत्याह । कथं तर्हि ज्योतिष्टोमादिकर्मणा स्वर्गं गच्छतोऽन्त्यप्रत्ययः कर्मजन्यापूर्वादिति ब्रूमः । उपासनेऽप्यपूर्वमस्तीतिचेद्बाढम् । नैतावता निरन्तरावृत्तिलक्षणो दृष्टोपायः परित्याज्यो भवति । अन्यथा सर्वस्य सुखदुःखादेरपूर्वजन्यत्वेन भोजनाद्यर्थो दृष्टः प्रयत्नः परित्यज्येत । ततो दृष्टोपायत्वादामरणमावर्तनं कर्तव्यम् । तथाविधावृत्तियुक्तस्योपासकस्योत्क्रान्तौ विशेषश्चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे *चिन्तितः । अविशेषो विशेषो वा स्यादुत्क्रान्तेरुपासितुः । हृत्प्रद्योतनसाम्योक्तेरविशेषोऽन्यनिर्गमात् । मूर्धन्ययैव नाड्याऽसौ व्रजेन्नाडीविचिन्तनात् । विद्यासामर्थ्यतश्चेति विशेषोऽस्त्यन्यानिर्गमात् । उपासकस्य येयमुत्क्रान्तिः सेयमितरोत्क्रान्त्या मार्गोपक्रमपर्यन्तं समेत्युक्तम् । अथ मार्गोपक्रमेऽपि समैव भवितुमर्हति हृत्प्रद्योतनादेः समत्वश्रवणात् । तथा हि । तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुषो वा मूर्ध्नो वाऽन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्य इति श्रूयते । अयमर्थः । वाङ्मनसि संपद्यत इति क्रमेण सजीवं लिङ्गशरीरं शक्त्यवशेषं परमात्मनि यदा लीयते तदा पूर्वजन्म समाप्तं भवति । अथ जन्मान्तराय तल्लिङ्गं पुनर्हृदये प्रादुर्भवति । तस्मिन्नवसरे हृदयाग्रेऽवस्थितस्य लिङ्गस्य गन्तव्यभाविजन्मालोचनात्मकोऽन्त्यप्रत्ययत्वेन लोके प्रसिद्धः कश्चित्प्रद्योतो भवति तेन युक्तः सन्नाडीभ्यो निर्गच्छतीति । एतच्च सर्वेषां समानम् । तस्मान्नोपासकस्येतरेभ्यो विशेष इति प्राप्ते ब्रूमः । मूर्धन्ययैव नाड्योपासको निर्गच्छतीतराभ्य एव नाडीभ्य इतरे । कुतः । उपासकेन मूर्धन्यनाड्याश्चिन्तितत्वात्सगुणब्रह्मविद्यासामर्थ्याच्च । श्रुत्यन्तरे चायमर्थः स्पष्टमवगम्यते । शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका । तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्तीति । अन्या नाड्य उत्क्रमणाय युज्यन्ते । न त्वमृतत्वप्राप्तय इत्यर्थः । तस्मादस्त्युपासकस्य विशेषः । अस्मान्मूर्धन्यनाडीनिष्क्रमणरूपाद्विशेषात्प्रा-

---

* तदोकोग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः शताधिकया । अ० ४ पा० २ अ० ९ ।

---

१ ख. 'साम्ये को विशेषोऽन्यस्य नि । २ ग. अस्याय' ।

चीनो योऽयमुत्क्रान्तिप्रकारस्तत्र शाखान्तरवाक्योदाहरणेन पञ्च विचाराः प्रवृत्ताः। तद्वाक्यं च च्छन्दोगैराम्नायते। अस्य सोम्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि संपद्यते। मनः प्राणे। प्राणस्तेजसि। तेजः परस्यां देवतायामिति। तत्र म्रियमाणस्य पुरुषस्य वागुपलक्षितानां दशेन्द्रियाणां मनसि स्वरूपप्रविलयो न भवति। किंतु वृत्तिमात्रप्रविलय इत्येको विचारः। तस्य च मनसः प्राणे वृत्तिप्रविलय इति द्वितीयः। तस्य च प्राणस्य स्वात्मनि जीवे वृत्तिप्रविलय इममात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमायन्तीति बृहदारण्यकवाक्यादिति तृतीयः। सेयं वृत्तिप्रविलयरूपोत्क्रान्तिर्नाडीनिष्क्रमणरूपमार्गोपक्रमपर्यन्ता धर्माधर्मप्रवृत्तस्योपासकस्य तत्त्वज्ञानिनश्च त्रयाणामेतेषां समानैव न तु विषमेति चतुर्थः। बाह्येन्द्रियमनःप्राणा यस्मिञ्जीवात्मनि वृत्त्या प्रविलीयन्ते स जीवात्मा यस्मिंस्तेजःप्रधाने भूतपञ्चके वृत्त्या प्रविलीयते तद्भूतपञ्चकं ब्रह्मतत्त्वानभिज्ञस्य पुरुषस्य परमात्मनि वृत्त्यैव प्रविलीयते न तु स्वरूपेणेति पञ्चमः। एवमेतैः पञ्चभिर्विचारैः सर्वसाधारणोत्क्रान्तिर्विचारिता। अत्र परमात्मनि योऽयं पञ्चभूतरूपलिङ्गशरीरप्रविलयस्तेन पूर्वजन्म समाप्तम्। अथोपासकस्य ब्रह्मलोकप्राप्तये मूर्धन्यनाडीनिष्क्रमणरूपो विशेषो विचारितः। स चात्रान्तरेण तालुके इत्यारभ्य व्यपोह्य शीर्षकपाले इत्यन्तेन समाम्नातः। तच्च ब्रह्मलोकप्राप्तिपर्यन्तस्य मार्गस्योपलक्षणं द्रष्टव्यम्। तस्मिंश्च मार्गे शाखान्तरवाक्योदाहरणेन षड्विचाराः प्रवृत्ताः। तत्र च्छन्दोगा अथ यत्रैतदस्माच्छरीरादुत्क्रामत्यथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्व आक्रमत इति वाक्येन मूर्धन्यनाड्या निष्क्रान्तस्याऽऽदित्यरश्मिसंबन्धमामनन्ति। तत्राहर्मृतस्य तत्संभवेऽपि रात्रौ मृतस्योपासकस्य न संभवतीति पूर्वपक्षीकृत्य रात्रावादित्यरश्मीनामभिव्यक्त्यभावेऽपि नाडीरश्मिसंबन्धस्य यावद्देहभावित्वादस्ति रश्मिप्राप्तिरिति प्रथमो विचारः। एतस्मिन्नादित्यरश्म्यादिक उत्तरमार्ग उत्तरायणश्रवणाद्दक्षिणायने मृतस्योपासकस्य विद्याफलं नास्तीति पूर्वपक्षीकृत्योत्तरायणशब्देन तदभिमानिदेवताया विवक्षितत्वात्फलमस्तीत्युक्तम्। सोऽयं द्वितीयः। छन्दोगबृहदारण्यकयोस्तेऽर्चिषमभिसंभवन्तीत्यादिना पञ्चाग्निविद्यायामार्चिरादिको मार्ग आम्नातः। विद्यान्तरे तु वाजसनेयिभिः स वायुमागच्छतीत्यादिना वाय्वादिकः पठितः। पर्यङ्कविद्यायां कौषीतकिभिः स एतं देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छतीत्यग्निलोकादिकः पठितः। तस्मादुत्तरमार्गो नानाविध इति पूर्वपक्षीकृत्य वाय्वग्निलोकादीनामेकस्मिन्नेव मार्गे पर्वविशेषत्वेनान्वयसंभ-

---

१ ख. °प्रल°। २ क. ख. ङ. °स्य स्वात्म°। ३ क. ग. घ. ङ. °प्रल°।

वादेक एवार्चिरादिको मार्ग इत्युक्तः । सोऽयं तृतीयः । कौषीतकिप्रोक्तस्य वायुलोकस्य मार्गमध्ये संनिवेशासंभवमाशङ्क्य बृहदारण्यके वायुप्रक्तेन मार्गेणाऽऽदित्यादिप्राप्तिश्रवणादादित्यादर्वाग्वायोः संनिवेश उक्तः । सोऽयं चतुर्थः । तथा कौषीतकिप्रोक्तानां वरुणेन्द्रप्रजापतिलोकानां मार्गमध्ये संनिवेशासंभवमाशङ्क्य विद्युद्वरुणयोर्वृष्टिद्वारा संबन्धसंभवाद्विद्युल्लोकादूर्ध्वं वरुणलोकस्याऽऽगन्तूनामन्ते[1][2] संनिवेश इति न्यायेनेन्द्रप्रजापतिलोकयोर्वरुणलोकादूर्ध्वं संनिवेश इत्युक्तम् । सोऽयं पञ्चमः । तस्मिन्मार्गे श्रुतानामर्चिरादीनां मार्गचिह्नत्वं भोगभूमित्वं च निराकृत्याऽऽतिवाहिकदेवत्वमुक्तम् । सोऽयं षष्ठः । एतैः षड्भिर्विचारैर्निर्णीतो यो मार्गस्तस्य मार्गस्य ब्रह्मतत्त्वावबोधब्रह्मोपासनयोः साधारणत्वमाशङ्क्योपासनविषय एवायं मार्ग इति निर्णीतम् । उपासनेष्वपि यत्र मार्गश्रवणं तत्रैवेत्याशङ्क्य सर्वोपासनसाधारणत्वं मार्गस्य निर्णीतम् । तेन मार्गेणोपासकस्य ब्रह्मप्राप्तिर्भवति । तत्पुरुषो मानवः स एनान्ब्रह्म[3] गमयतीत्यमानवेन विद्युल्लोकवर्तिना पुरुषेण ब्रह्मप्रापणस्योक्तत्वात् । तत्र परब्रह्मैव प्राप्यमित्याशङ्क्य परब्रह्मणि गत्यसंभवाल्लोकविशेषरूपं कार्यमेव ब्रह्मोपासकेन प्राप्यमिति निर्णीतम् । एवं कार्यब्रह्मलोकप्राप्तिः प्रतीकोपासकानामप्यस्तीत्याशङ्क्य ब्रह्मोपासकानामेव नेतरेषामिति निर्णीतम् । योऽयमर्चिरादिमार्गेण प्राप्यो ब्रह्मलोकः स एव भूरित्यग्नौ प्रतितिष्ठतीत्यारभ्य विज्ञानपतिरित्यन्तया श्रुत्या प्रपञ्च्यते । तत्र ब्रह्मलोकप्राप्तौ सत्यां व्यष्ट्यभिमानः समष्ट्यभिमानश्चेत्युभयं संपद्यते । तयोर्मध्ये व्यष्ट्यभिमानेनाग्निवाय्वादित्यादिदेवतानां तादात्म्यं प्राप्य तदीयेष्वैश्वर्येषु प्रतितिष्ठति । समष्ट्यभिमानेन तु भूलोकाद्यधिष्ठातृब्रह्मरूपो भूत्वा स्वाराज्यमाप्नोति । तथाविधब्रह्मरूपत्वसिद्ध्यर्थमेव ब्रह्मलोकगामिनं योगिनं प्रति कौषीतकिनः पर्यङ्कविद्यायामेवमामनन्ति[4] । तं पञ्चशतान्यप्सरसां प्रतिधावन्ति शतं चामरहस्ताः[5] शतं मालाहस्ताः शतमाञ्जनहस्ताः[6] शतं वासोहस्ताः शतं फलहस्तास्तं[7] ब्रह्मालंकारेणालंकुर्वन्ति । स ब्रह्मालंकारेणालंकृतो ब्रह्म विद्वान्ब्रह्मैवाभिप्रैतीति । तदिदं ब्रह्मप्राप्तिलक्षणं स्वाराज्यमेव विविच्य चतुर्भिर्विचारैर्निर्णीतम् । ब्रह्मलोकवासिनो योगिनो भोग्यवस्तुसंपादने मनुष्यलोकवासिवद्बाह्यसाधनमपेक्षितमित्याशङ्क्य संकल्पमात्रस्य तत्साधनत्वं निर्णीतम् । सोऽयं प्रथमो विचारः । तस्य संकल्पमात्रेण भोग्यजातं सृष्टवतो योगिनो भोगाधिष्ठानस्य देहस्य भावाभावौ श्रुतिद्वयप्रोक्तौ पुरुषभेदेन व्यवस्थितावित्याशङ्क्यैकस्यैव

---

१ ख. ङ. °गन्तुकाना°। २ क. ख. घ. ङ. °न्ते नि°। ३ ख. ग. एतान्ब्र°। ४ ग. °विद्याधिष्ठातृब्र°। ५ क. ग. घ. चूर्णहस्ताः। ६ ख. °तमञ्ज°। ७ ग. °स्वर्णहस्तास्तं।

पुरुषस्यैच्छिकौ देहभावाभावाविति निर्णीतम्। सोऽयं द्वितीयः। यदाऽयं योगी स्वेच्छया युगपदेव बहून्देहान्सृजति तदानीं तेष्वेक एव देहो जीवात्मोपेत इतरे तु तद्रहिता इत्याशङ्क्यैकस्य चित्तानुवर्तिभिः पृथगेव जीवात्मभिरुपेतास्ते सर्वे देहा इति निर्णीतम्। सोऽयं तृतीयः। तस्य योगिनो भोग्यवस्तुदेहजीवात्मनां सृष्टिः संकल्पमात्रेण यथा भवति तथैवाऽऽकाशादिपञ्चमहाभूतानां भौतिकस्य ब्रह्माण्डादेर्जगतश्च सृष्टिरस्तीत्याशङ्क्यानादेर्नित्यसिद्धस्य परमेश्वरस्यैव जगत्स्रष्टृत्वम्। न तु योगिन इति निर्णीतम्। सोऽयं चतुर्थः। तैरेतैश्चतुर्भिर्विचारैर्निर्णीतं स्वाराज्यं प्राप्तवतो योगिनस्तस्मिन्नेतद्ब्रह्मलोके निर्गुणब्रह्मतत्त्वसाक्षात्कारे सति ब्रह्मलोकस्यावसाने विदेहकैवल्यं भवतीति। अयमर्थ एतत्ततो भवतीत्यादिना समाम्नातः। एतदेवाभिप्रेत्य भगवता व्यासेनापि सूत्रितम्। कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानादिति। कार्यस्य ब्रह्मलोकस्यात्यये प्रलये सत्यत ऊर्ध्वं तल्लोकाध्यक्षेण चतुर्मुखेन ब्रह्मणा सह परं ब्रह्म प्राप्नोतीति श्रुतिस्मृत्योस्तथाऽभिधानात्। वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः। ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे इति श्रुतिः। ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे। परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदमिति स्मृतिः। तदेवं ब्रह्मोपासकस्य ब्रह्मलोकप्राप्तिपूर्विका क्रममुक्तिर्भवतीति स्थितम्॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते श्रीबुक्कणसाम्राज्यधुरंधरमाधवविद्यारण्यपरमेश्वरसंबन्धि वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके सांहित्यामुपनिषदि षष्ठोऽनुवाकः॥ ६॥

षष्ठे[2]ऽनुवाके मनोमयत्वादिगुणविशिष्टस्य ब्रह्मण उपासनमुक्तम्। तस्य ब्रह्मणश्चक्षुर्गम्यगुणविशेषाभावेनोत्तमाधिकारिविषयत्वान्मन्दाधिकारिणं प्रति चक्षुर्गम्यगुणोपेतब्रह्मोपासनं सप्तमेऽनुवाकेऽभिधीयते। तत्र प्रथममाधिभौतिकं गुणपञ्चकत्रयं दर्शयति। पृथिव्यन्तरिक्षमिति। पृथिव्यादिकं लोकपञ्चकम्। अग्न्यादिकं देवतापञ्चकम्। आप इत्यादि[3]कं द्रव्यपञ्चकम्। तत्राऽऽत्मशब्देन समष्टिरूपो विराट्पुरुष उच्यते। इत्येवमुक्तं पञ्चकत्रयमधिभूतमहंप्रत्ययग्राह्येभ्यो वक्ष्यमाणेभ्यः प्राणादिभ्यो व्यतिरिक्तानीदंप्रत्ययग्राह्याणि पृथिव्यादीनि भूतान्याश्रित्य वर्तत इत्यधिभूतम्। भूतविषयमुपासनमुक्तमित्यर्थः। वक्ष्यमाणेनासंकीर्णत्वायोक्तं विभज्य प्रतिज्ञापुरःसरमन्यत्पञ्चकत्रयं दर्शयति। अथाध्यात्ममिति। अथ भूतविषयपञ्चकत्रयकथनानन्तरमध्यात्ममात्मविषयपञ्चकत्रयमभिधीयत इति शेषः। यस्मिन्देहेन्द्रियादिसंघाते शास्त्रसंस्काररहितस्य

१ ख. °नुवृत्तिभिः। २ ग. °ष्ठेनानुवाकेन म°। ३ क. ग. घ. ङ. °दि द्र°।

जनस्याहमिति बुद्धिः सोऽयं लोकप्रसिद्ध आत्मा तमधिकृत्य यदुपासनं वर्तते तदध्यात्मम् । देहमध्यवर्तिन एकस्यैव वायोः प्राणादयः पञ्च वृत्तिभेदाः । अतएव प्राणविचारे भगवता व्यासेन सूत्रितम् । पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यत इति। तासां च वृत्तीनां स्थानभेदः पूर्वैरुदाहृतः । हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः । उदानः कण्ठदेशे स्याद्व्यानः सर्वशरीरग इति । तदेतद्वायुपञ्चकम् । चक्षुरादिकमिन्द्रियपञ्चकम् । चर्मादि धातुपञ्चकम् । स्नावशब्देन वसाऽभिधीयते । यदेतदधिभूतपञ्चकत्रयं यच्चाध्यात्मपञ्चकत्रयं तेनोभयेन ब्रह्मण उपाधिभूतं कृत्स्नं जगदभिधीयते । तदेतज्जगदुपाधिविशिष्टं ब्रह्मस्वरूपमुपासितव्यम् । अथार्थवादेनोपास्तौ विधिमुन्नयति । एतदधिविधायेति । ऋषिरतीन्द्रियस्य शास्त्रार्थस्य द्रष्टा कश्चिन्मुनिरेतत्पृथिव्यन्तरिक्षादिकमुपास्यस्वरूपमधिविधायाधिकं साक्षात्कारपर्यन्तं यथा भवति तथोपास्य स्वानुभवेन सर्वात्मकं विराड्रूपं प्राप्य स्वानुभवसिद्धमर्थं शिष्येभ्यः प्रोक्तवान् । किमुक्तवानिति तदभिधीयते। इदं प्रतीयमानं सर्वं जगद्विराड्रूपं पाङ्क्तं पङ्क्तिच्छन्दसः संबन्धि। वैशब्देन तत्प्रसिद्धिरुच्यते। प्रसिद्धमेतत्सर्वस्य पाङ्क्तत्वम् । तथा हि । पञ्चाक्षरा पङ्क्तिरितिश्रुत्या पङ्क्तिश्छन्दः पञ्चसंख्योपेतम् । तथा जगदपि पञ्चसंख्योपेतम्। पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतानि तत्कार्यं च सर्वं विराडित्युच्यत इति संप्रदायविद्भिरभिधानात् । तथा सति जगतः पङ्क्तिच्छन्दसा सह सादृश्यलक्षणस्य संबन्धस्य विद्यमानत्वात्पाङ्क्तत्वम् । तथा पृथिव्याद्युपासनमपि पञ्चकैरुपेतत्वात्पाङ्क्तम् । तेन पाङ्क्तेनैवोपासनेन पाङ्क्तं विराड्रूपमुपासकः स्पृणोति प्रीणयति । प्राप्नोतीत्यर्थः। एतेनार्थवादेन पाङ्क्तरूपविराट्प्राप्तिकाम एवमुपासीतेति विधिरुन्नीयते । सत्यां च विराट्प्राप्तौ तत्त्वज्ञानोत्पत्तिद्वारा क्रममुक्तिः पूर्वोक्तन्यायेनावगन्तव्या॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते श्रीबुक्कणसाम्राज्यधुरंधरमाधवविद्यारण्यपरमेश्वरसंबधिवेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके सांहित्यामुपनिषदि सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

सप्तमे स्थूलदर्शिनो मन्दस्य स्थूलरूपपृथिव्याद्युपाधिकब्रह्मोपासनमुक्तम् । पूर्वस्मिन्ननुवाके षष्ठे किंचित्सूक्ष्मदर्शिनो मध्यमस्य सूक्ष्मरूपमनआद्युपाधिकब्रह्मोपासनमुक्तम् । अथोत्तमाधिकारिणोऽष्टमानुवाके वेदान्तप्रतिपाद्यप्रणवाभिधेयशुद्धब्रह्मोपासनमुच्यते । तत्रोपास्यस्वरूपं दर्शयति । ओमितीति । ओंकारः परमात्मनो वाचकः । तथा च पतञ्जलिप्रोक्तं योगसूत्रं पूर्वमेवोदाहृतम् । तस्य वाचकः प्रणव इति । इति शब्दोऽर्थान्तरव्यावृत्त्यर्थः । ओमित्यनेनैव शब्देन प्रतिपाद्यं यद्ब्रह्म तदेवात्रोपास्यं वस्तु । न ह्यत्र मनआद्युपाधि पृथिव्याद्युपाधि

१ क. ख. ङ. °नुभावे°। २ घ. न त्वत्र°।

वा चिन्तनीयम् । वाचकमोंकारमुच्चारयन्वाच्यं ब्रह्मोपासीतेत्यर्थः । ओंकारस्य ब्रह्मवाचकत्वयोग्यतां दर्शयति । ओमितीदमिति । ओमित्येतस्मिन्नेवाक्षरे शब्दरूपमर्थरूपं चेदं सर्वं जगदन्तर्भूतम् । तद्यथा शङ्कुनेत्यादिश्रुत्या शब्दान्तर्भाव आम्नातः । तस्य वाक्तन्तिरित्यादिश्रुत्या शब्दद्वारेणार्थान्तर्भावोऽप्याम्नातः । एतच्च सर्वं यश्छन्दसामृषभ इत्यत्र विश्वरूपपदव्याख्याने प्रपञ्चितम् । तथा सति प्रणवस्य सर्वात्मकत्वेन सर्वात्मकब्रह्मवाचकत्वयोग्यता संभवति । ओंकारस्य सर्वसंबन्धं केषुचिद्वैदिकव्यवहारेषूदाहृत्य प्रदर्शयति । ओमित्येतदनुकृतीति । दर्शपूर्णमासादियागेषु यजुर्वेदोक्तकर्मानुष्ठायिनोऽध्वर्यवो यस्मिन्काल आग्नीध्रं प्रत्याश्रावयेति प्रैषमन्त्रं प्रयुञ्जते । तदानीमोश्रावयेति मन्त्रं पठन्ति । अतएवाऽऽपस्तम्बः । आकारादिमोकारादिमोंकारादिं च तं मन्त्रं विकल्पेनोदाजहार । आश्रावयोश्रौंवयोंश्रावयेति श्रावयतीति । तेषु पक्षेषु द्वितीय ओकारादिपक्षोऽत्र श्रुत्योदाहृतः । मन्त्रगत ओकार आग्नीध्रसंबोधनार्थः । हे आग्नीध्र देवान्प्रति हविष्प्रदानावसरं श्रावयेतिमन्त्रार्थः । तस्मिन्मन्त्रे यदेतदोकारोच्चारणं तदेतदोमित्येतदनुकृति भवति । प्रणवे मकारात्पूर्वभागरूपो य ओकारस्तस्यानुकृतिरनुकरणं सादृश्यसंपादनं तद्यस्मिन्नुच्चारणे तदिदमोमित्येतदनुकृति । प्रसिद्धिद्योतनार्था ह स्म वा इति त्रयो निपाताः । प्रणवभागसादृश्यमोकारे प्रसिद्धमित्यर्थः । अपिशब्दो वक्ष्यमाणोदाहणसमुच्चयार्थः । अध्वर्यवोऽप्योकारेण प्रणवभागेनैवाऽऽश्रावयन्ति । तथा सामगा उद्गातारोऽपि प्रणवोच्चारणपुरःसरमेव सामगानं कुर्वन्ति बह्वृचा होतारोऽपि प्रणवोच्चारणेनोंशोमिति शब्दोच्चारणेनैव शस्त्राणि निष्केवल्यप्रउगादिनामकानि पठन्ति । तथा हि । शस्त्रशंसनस्याध्वर्युं प्रत्यनुज्ञां याचमाना होतारोऽनेन मन्त्रेण याचन्तोऽध्वर्यो शोंसावोमिति । तत्राऽऽदौ शोमितिशब्दोऽन्ते स प्रणव इत्युभयं दृश्यते । तदिदमभिलक्ष्योंशोमिति शस्त्राणि शंसन्तीत्याम्नातम् । हेऽध्वर्यो होतारो वयं किंशंसनं कुर्म इत्यनुज्ञापनं मन्त्रस्यार्थः यदा होता शस्त्राणि शंसति तदानीमध्वर्युः शंसितारं होतारं प्रति प्रोत्साहनद्योतकं शब्दमुच्चारयाति । सोऽयं शब्दः प्रतिगर इत्युच्यते । तं प्रतिगरं यदा प्रतिगृणात्युच्चारयति यदानीमोमिति प्रयुङ्क्ते । तदिदमापस्तम्बो विस्पष्टमाह । ऋतुपात्रं धारयमाणः

---

* ओमित्येतत्प्राग्वर्तिन ओकारस्यानुकरणमित्युक्त्यैकदेशविकृतमनन्यवत्प्रकृतिवदनुकरणमिति न्यायाभ्यां तस्मिन्पर ओमाङोरितिपररूपमिति सूचितम् ।

---

१ क. ग. ङ. °वयोमाश्रा° । २ क. ङ. ओंकार । ३ क. ख. घ. ङ. °सरे श्रा° । ४ क. ख. ग. ङ. तद्यथ° । ५ ङ. तदेतदोमि° । ६ ख. ग. °नाय ह ।

सदोबिले प्रत्यङ्ङ्तिष्ठन्प्रतिगृणाति मद्वो वोऽथा मोद इवेत्यर्धर्चेष्वोथामोद इवेत्यवसानेषु प्रणव एवान्त इति। शस्त्रमध्य एकस्या ऋचः पूर्वार्धे समाप्ते सत्यध्वर्युरोऽथा मोद इवेत्येतं प्रतिगरं प्रयुङ्क्ते। ओकारेण होता संबोध्यते। हे होतरथार्धर्चशंसनानन्तरमस्माकं मोद इव हर्ष एव संपन्न इत्यर्थः। ऋचोऽवसाने सति प्रतिगरादौ प्रणवः प्रयोक्तव्यः। स च शस्त्रशंनस्याङ्गीकारे वर्तते। कृत्स्नस्य शस्त्रस्यावसाने सत्यङ्गीकारार्थः प्रणव एव प्रयोक्तव्यः। अतः प्रतिगरेऽपि प्रणवोऽनुवर्तते। वेदत्रयोक्तप्रयोगज्ञर्त्विग्ब्रह्मा स च यदा प्रोक्षणादिक्रियास्वन्यानृत्विजः प्रेरयति तदानीमों प्रोक्षेत्येवं प्रणवपुरःसरमेव प्रसौति प्रेरयति। अग्निहोत्रहोमेऽध्वर्युर्होमद्रव्यं क्षीरं तत्पात्रादग्निहोत्रहव[1]णीनामके पात्रे यदा स्रुवेणोन्नयति तदानीमोमुन्नेष्यामि हव्यं देवेभ्य इत्यादिमन्त्रेण यजमानं प्रत्यनुज्ञां याचते। स च यजमान ॐकारेणानुज्ञां प्रयच्छति। तथा च सूत्रकार आह। ॐमुन्नयेत्युच्चैरनुजानातीति। तथा ब्रह्मयज्ञं चिकीर्षुर्ब्राह्मणो ब्रह्मयज्ञनामकस्य प्रवचनस्याऽऽदौ प्रणवं प्रयुङ्क्ते। तथा च ब्रह्मयज्ञप्रकरणे समाम्नातम्। दक्षिणोत्तरौ पाणी पादौ कृत्वा सपवित्रावोमिति प्रतिपद्यत इति। प्रतिपद्यते ब्रह्मयज्ञं प्रारभत इत्यर्थः। तदेवं वैदिकैरुदाहरणैरोंकारव्याप्तिः प्रपञ्चिता। अथ फलकथनव्याजेनोपासनविधिमुन्नयति। ब्रह्मेति। यः पुमान्ब्रह्म प्राप्नवानीति कामयते स पुमानोमित्यनेन शब्देन वाच्यं ब्रह्मोपासीत तेनोपासनेन ब्रह्म प्राप्नोत्येव। अथ मीमांसा। अत्रैतच्चिन्तनीयम्। ओमिति ब्रह्मेतिवाक्ये किमोंकारे प्रतीके ब्रह्मदृष्टिर्विधीयते किंवोपास्यं ब्रह्मोमित्यनेन विशेषणेन विशेष्यत इति। तत्र य ओमिति शब्दस्तद्ब्रह्मेत्येवमोंकारप्रतीकमाधारत्वेनोद्दिश्य तत्र ब्रह्मदृष्टिर्विधीयते। तथा सत्युद्देश्यविधेययोः क्रमनिर्देशस्योपपन्नत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः। उद्गीथन्यायेनात्रोंकारस्य विशेषणत्वं द्रष्टव्यम्। स च न्यायस्तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे *दर्शितः। किमध्यासोऽथ वा बाध ऐक्यं वाऽथ विशेष्यता। अक्षरस्यात्र नास्त्येकं नियतं हेत्वभावतः। वेदेषु व्याप्त ओंकार उद्गीथेन विशेष्यते। अध्यासादौ फलं कल्प्यं संनिकृष्टांशलक्षणा। ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतेत्यक्षरोद्गीथयोः सामानाधिकरण्यं श्रूयते। तत्र चतुर्धा संशयः। तथा हि। नाम ब्रह्मेत्युपासीतेत्यत्र नामनि ब्रह्मदृष्ट्यध्यासाय सामानाधिकरण्यं श्रुतम्। तथा बाधादिष्वप्युदाह्रियते। यश्चोरः स स्थाणुरिति चोरत्वस्य बाधः। यो जीवस्तद्ब्रह्मेत्येकत्वम्। यन्नीलं तदुत्पलमिति विशे-

---

* व्याप्तेश्च समञ्जसम्। अ० ३ पा० ३ अ० ४।

---

१ क. घ. °वणिना°। २ ग. °न्ब्रह्मोपाप्त°।

ष्यता। अतोऽक्षरस्य चतुर्धा संदेहे सतीदमेवेत्यध्यवसायो नास्ति नियामकस्य हेतोरभावादिति प्राप्ते ब्रूमः। अक्षरस्योद्गीथेन विशेष्यता नियन्तुं शक्यते। ओंकार ऋग्यजुःसामसु त्रिषु पठ्यते। तत्र कस्योपास्यत्वमित्यपेक्षायामुद्गीथभागगतस्य न त्वितरस्येति सामवेदगतस्य विशेषणीयत्वात्। अध्यासबाधैक्यपक्षेषु फलमपि कल्पनीयं प्रसज्येत। स्वतन्त्रोपासनत्वेन फलस्याऽऽकाङ्क्षितत्वात्। विशेषणपक्षे तु वक्ष्यमाणरसतमत्वादिगुणोपासनाय प्रतीकत्वेनोंकार उद्गीथेन विशेष्यते न तु स्वतन्त्रमुपासनम्। तदा न पृथक्कल्पनीयं फलम्। ननूद्गीथशब्दः कृत्स्नभक्तिवाचकः। ओंकारस्तु तदवयवः। अत ओंकारं विशेषयितुमुद्गीथशब्दे तदंशलक्षणा स्वीकरणीया स्यात्। बाढम्। तथाऽप्यध्यासपक्षात्समीचीनो विशेषणपक्षः। अध्यासपक्षे तु यथा विष्णुशब्दः स्वार्थं सर्वं परित्यज्यार्थान्तरभूतां शिलिप्रतिमां लक्षयति। तथोद्गीथशब्दोऽपीति विप्रकर्षः। अंशलक्षणायां तु स्वार्थैकदेशस्यैव परित्याग इति संनिकर्षः। ओंकारादितरदक्षरजातं यदस्ति सोऽयं परित्यक्तव्यस्तदेकदेशः। तस्माद्वेदान्तरगतोंकारव्यावृत्त्यर्थमुद्गीथावयवत्वेनेदमक्षरं विशेष्यते। अनेन न्यायेनात्रापि ब्रह्मशब्देन मनोमयत्वादिगुणकं पृथिव्यादिगुणकं शुद्धं चेति त्रिविधब्रह्मप्राप्तौ सत्यां सगुणत्वं व्यावर्त्य शुद्धब्रह्मसमर्पणार्थमोमिति विशेषणम्। ओमित्यनेनैव वाचकेन शब्देन वाच्यं यत्परं ब्रह्म तदुपासितव्यमित्युक्तं भवति। प्रतीकपक्षे त्वोंकारस्य शब्दात्मकस्य ब्रह्मदृष्ट्योपासनायां शब्दोपासनमेव स्यान्न तु ब्रह्मोपासनम्। तथा सति प्रतीकोपासकस्य ब्रह्मलोकप्राप्तिरेव तावन्न संभवति। कुतो ब्रह्मतत्त्वप्राप्तिः। तदभावे च ब्रह्मैवोपाप्नोतीति फलवाक्यं बाध्येत। ओंकारवाच्यब्रह्मतत्त्वोपासने तु ब्रह्मलोकप्राप्तिर्ब्रह्मतत्त्वज्ञानद्वारेण विदेहमुक्तिलक्षणा ब्रह्मप्राप्तिश्चोपपद्यते। तस्मादोंकारवाच्यत्वेन ब्रह्मतत्त्वं विशेषणीयम्। ननु ब्रह्मतत्त्वस्य प्रमाणजन्यं वेदनमेव संभवति न तूपासनम्। अतएव दहरशाण्डिल्यादिविद्यासु सर्वत्र सगुणस्यैव ब्रह्मण उपासनं विधीयते। न तु क्वचिदपि शुद्धस्य ब्रह्मतत्त्वस्य। किंच वेदान्तवाक्येन शुद्धे ब्रह्मतत्त्वेऽवगते सति कृतकृत्यत्वान्नानेनोपासनेन किंचित्प्रयोजनमस्ति। नापि ब्रह्मविदां कर्तृत्वेऽपगते सत्युपासकत्वं संभवतीति। नायं दोषः। द्विविधं हि वेदान्तवाक्यम्। अवान्तरवाक्यं महावाक्यं चेति। जगत्कारणब्रह्मणो यत्तात्त्विकं रूपं तस्य बोधकमवान्तरवाक्यम्। जीवब्रह्मणोस्तादात्म्यबोधकं महावाक्यम्। तत्र महावाक्येन तादात्म्यं विदितवतस्त्वदु-

१ क. ख. ङ. °ब्देन तदंशे ल°। २ घ. °विदः क°।

क्तरीत्या प्रयोजनाभाव उपासकत्वाभावश्च भवतु नाम । यस्त्ववान्तरवाक्यमात्रेण जगत्कारणस्य तत्त्वमात्रं बुध्यते । तस्य तावता कर्तृत्वानपायादुपासकत्वं संभवति । प्रयोजनं च ब्रह्मलोकप्राप्तिर्ब्रह्मतत्त्वावबोधे विदेहमुक्तिलक्षणं संभाव्यते । तस्मात्तादृशः पुमान्ब्रह्मतत्त्वमुपासीत । अत एवोत्तरतापनीयोपनिषदि निर्गुणब्रह्मतत्त्वविषयाण्येव बहून्युपासनानि विहितानि । स्मृतिश्च ब्रह्मतत्त्वध्यानं विदधाति । उपपातकसंघेषु पातकेषु महत्सु च । प्रविश्य रजनीपादं ब्रह्मध्यानं समाचरेदिति । तदेतद्ब्रह्मतत्त्वस्य ध्यानं प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे *चिन्तितम् । त्रिमात्रप्रणवे ध्येयमपरं ब्रह्म वा परम् । ब्रह्मलोकफलोक्त्यादेरपरं ब्रह्म गम्यते । ईक्षितव्यो जीवघनात्परस्तत्प्रत्यभिज्ञया । भवेद्धयेयं परं ब्रह्म क्रममुक्तिः फलिष्यति । प्रश्नोपनिषदि श्रूयते । यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीतेति । तत्र ध्येयं वस्तु हिरण्यगर्भाख्यमपरं ब्रह्मोत परं ब्रह्मेति संशये सति ह्यपरमिति प्राप्तम् । कुतः । स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकमिति कमलासनलोकप्राप्तिफलश्रवणात्परब्रह्मध्यानस्य परमपुरुषार्थत्वस्य तावन्मात्रफलत्वानुपपत्तेः । परं पुरुषमिति परब्रह्मविशेषणमपरस्मिन्नपि ब्रह्मण्युपपद्यते । तस्याप्यन्यापेक्षया परत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः । परमेव ब्रह्माभिध्येयम् । कुतः । ईक्षितव्यस्य परस्य ध्येत्वेन प्रत्यभिज्ञानात् । स एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षत इति वाक्यशेषे श्रूयते । तस्यायमर्थः । य उपासनया ब्रह्मलोकं प्राप्तः स एतस्मात्सर्वजीवसमष्टिरूपादुत्कृष्टाद्धिरण्यगर्भादप्युत्कृष्टं सर्वप्राणिहृदयेशयं परमात्मानं पश्यतीति । तत्रेक्षितव्यो यः परमात्मा स एव वाक्योपक्रमे ध्यानविषयत्वेनाभिप्रेत इत्यवगम्यते । परपुरुषशब्दाभ्यां तस्य प्रत्यभिज्ञानात् । न च ब्रह्मलोकमात्रमत्र फलं क्रममुक्तिसंभवात् । तस्माद्ब्रह्मैव ध्येयम् । तदेवं शुद्धब्रह्मतत्त्वस्याप्युपास्तिसंभवाद्ब्रह्मोपाप्रवानीत्येवं कामयमानः प्रणवमुच्चारयंस्तदर्थरूपं ब्रह्मतत्त्वमुपासीत । तेन चोपासनेन ब्रह्म प्राप्नोत्येव ॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते श्रीबुक्कणसाम्राज्यधुरंधरमाधवविद्यारण्यपरमेश्वरसंबन्धिवेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके सांहित्यामुपनिषद्यष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अष्टमेऽनुवाके शुद्धब्रह्मतत्त्ववाचिना प्रणवेन ब्रह्मोपासनमुक्तम् । तावतैव क्रममुक्तिलक्षणस्य पुरुषार्थस्य सिद्धत्वादुपासकस्य श्रुतिस्मृत्युदितनित्यकर्मवैयर्थ्यमाशङ्क्य नवमेऽनुवाके नित्यकर्मणामुपासनेन सह समुच्चयं विधत्ते । ऋतं

* ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः । अ० १ पा० ३ अ० ४ ।

चेत्यादिना। यं कंचिदर्थं विवक्षुः पुरुषो मनसा तमर्थं यथावस्तु पर्यालोच्य तद्वाचकं शब्दमनुस्मरति। तदिदं मानसं यथावस्तु भाषेणानुचितमृतमुच्यते। स्वाध्यायो नित्यमध्ययनम्। प्रवचनमध्यापनं ब्रह्मयज्ञो वा न केवलमुपासनमेव मुक्तिकामेनानुष्ठेयम्। किं तर्हि यद्दतमुक्तविधं तदप्यनुष्ठेयम्। तथा स्वाध्यायप्रवचने अप्यनुष्ठेये। उपासनेन सह समुच्चयार्थौ चकारौ। वाचा यथार्थभाषणं सत्यम्। अशनपरित्यागरूपं कृच्छ्रचान्द्रायणादिव्रतं तप इत्युच्यते। तपो नानशनात्परमिति श्रुतेः। यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेनेति श्रुत्यन्तरे तपसः पृथगेवानशनं निर्दिष्टमिति चेत्तर्हि तस्मिन्ननशने सामर्थ्यरहितस्य धनदानं तपोऽस्तु। एतत्खलु वाव तप इत्याहुर्यः स्वं ददातीति श्रुतेः। चक्षुरादीनां बाह्येन्द्रियाणां निषिद्धविषयेभ्यो निवर्तनं दमः। मनसो निषिद्धानुचिन्तनान्निवर्तनं शमः। आधानादिसंस्कारेण निष्पन्ना आहवनीयादयोऽग्नयः। आहिताग्नौ सायं प्रातश्चानुष्ठेयो होमोऽग्निहोत्रम्। अमावास्यादितिथिविशेषमनपेक्ष्य यदा कदाचिद्याच्ञार्थं परगृहे समागता अतिथयः। मनुष्यैर्विवाहाद्युत्सवेषु क्रियमाणं[4] वध्वादिपूजनं मानुषम्। एतदपि शिष्टाचारमाप्तत्वाच्छ्रौतस्मार्तवदनुष्ठेयमेव। प्रजाब्देन पुत्रोत्पत्तिविषया गर्भाधानायः संस्कारा विवक्षिताः। प्रजनशब्देन पुत्रोत्पत्त्यर्थमृतुकाले दारसंगमो विवक्षितः। प्रजातिशब्देन श्रुतिस्मृत्युदितं सर्वं कर्म स्ववर्णाश्रमानुसारेणोपासकोऽप्यनुतिष्ठेत्। अन्यथा विहिताकरणप्रत्यवायेन प्रतिबद्धमुपासनं फलपर्यवसायि न स्यात्। न चानेन न्यायेन ब्रह्मतत्त्वज्ञानस्यापि कर्मसमुच्चयः प्राप्नुयादिति शङ्कनीयम्। तत्त्वविदः स्वात्मनि कर्तृत्ववर्णाश्रमाद्यध्यासनिवृत्तौ कर्माधिकाराभावात्। उपासकस्य त्वध्यासस-द्भावादस्ति कर्माधिकार इति युक्तः समुच्चयः। निरन्तरमुपासीनस्य चित्तविक्षेपहेतावग्निहोत्रादौ बहुप्रयाससाध्ये कर्मणि प्रवृत्तिर्न संभवतीति चेत्तर्ह्यसौ शमदमादिलक्षणमनुकूलं कर्मानुतिष्ठतु। अत एवोपासकं प्रति यमनियमादिप्रतिपादकं योगशास्त्रं प्रवृत्तम्। अग्निहोत्रादीनां शमदमादीनां च पुरुषविशेषं प्रति चित्तसमाधानानुसारेण वैकल्पिकत्वेऽपि स्वाध्यायप्रवचनयोरवश्यमनुष्ठेयत्वमभिप्रेत्य तेन तेन कर्मणा सह समुच्चयं विधातुं पुनः पुनर्वाक्यमभ्यस्तम्। न हि स्वाध्यायः कदाचिदपि परित्यक्तुं शक्यते। तत्परित्यागे शूद्रत्वप्रसङ्गात्। तथा च स्मृतिः। योऽनधीत्य द्विजो वेदानन्यत्र कुरुते श्रमम्। स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वय इति। प्रवचनपरित्यागनिषेधस्तु ब्रह्मयज्ञप्रक-

१ क. ख. ङ. °लोक्य त°। २ ग. °षणमृतमित्युच्य°। ३ घ. °नुचिन्तनमृतमित्युच्य°। ४ घ. °णं बन्ध्वादि°। ५ क. ख. घ. ङ. °कालदा°।

रणे समाम्नायते । अपहतपाप्मा स्वाध्यायो देवपवित्रं वा एतत्तं योऽनूत्सृजत्यभागो वाचि भवत्यभागो नाके । तदेषाऽभ्युक्ता । यस्तित्याज सखिविद ँ सखायं न तस्य वाच्यपि भागो अस्ति । यदी ँ शृणोत्यलक ँ शृणोति न हि प्रवेद सुकृतस्य पन्थामिति । यस्तु परिव्राट् पूर्वकर्माणि संन्यस्यति तेनापि स्वाध्यायो न परित्याज्यः । तथा च स्मृतिः । संन्यसेत्सर्वकर्माणि वेदमेकं न संन्यसेदिति । नन्वारुण्युपनिषदि स्वाध्यायस्यापि संन्यासः श्रूयते पुत्रान्भ्रातृबन्ध्वादीञ्शिखां यज्ञोपवीतं यागं सूत्रं स्वाध्यायं चेति परित्याज्येषु वस्तुषु स्वाध्यायस्य पठितत्वात् । नायं दोषः । परिव्राजकानामनुपयुक्तस्यैव कर्मभागस्य त्याज्यत्वात् । उपयुक्तस्य तु भागस्याऽऽवृत्तिर्यतिधर्मेष्वाम्नायते । त्रिसंध्यादौ स्नानमाचरेत् । संधिं समाधावात्मन्याचरेत् । सर्वेषु वेदेष्वारणमावर्तयेत् । उपनिषदमावर्तयेदुपनिषदमावर्तयेदिति । अतः स्वाध्यायप्रवचनयोः परित्यागो न कस्यापीत्यभिप्रायेणाऽऽदरार्थोऽयं विधिवाक्याभ्यासः । अथ यथोक्तेषु कर्मसु प्राशस्त्येन मतभेदं दर्शयति । सत्यमितीत्यादिना । रथीतराख्यस्य मुनेः पुत्रः कश्चित्सर्वदा सत्यमेव वक्त्यतः सत्यवचा इति तस्य नामधेयम् । स हि सत्यमेवोत्तमं कर्मेति ब्रूते । पुरुशिष्ट्याख्यस्य मुनेः पुत्रः कश्चित्तपसि नियतो वर्तते । अतस्तपोनित्य इति तस्य नामधेयम् । स त्वनशनधनदानरूपमेव कर्मोत्तममिति ब्रूते । मुद्गलाख्यस्य मुनेः पुत्रः कश्चिन्मौद्गल्यः सर्वदा स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां तुष्टः सन्दुःखरहितो वर्तते । अतो नाक इति तस्य नामधेयम् । स तु स्वाध्यायप्रवचने एवोत्तमे कर्मणी इति ब्रूते । ननु तपसा देवा देवतामग्र आयन् । तपसर्षयः सुवरन्वविन्दन्नित्यादिश्रुतेस्तपस एवोत्तमत्वं युक्तमिति चेदस्तु नाम तावता स्वाध्यायप्रवचनवादिनो मौद्गल्यस्य न हानिः कदाचिदस्ति यस्मात्तत्स्वाध्यायप्रवचनानुष्ठानं तपोरूपम् । तस्मात्तदेव प्रशस्तम् । तद्धि तपस्तद्धि तप इत्यभ्यासो मुख्यतपस्त्वद्योतनार्थः । मुख्यतपोरूपत्वादेवानध्यायेष्वपि ब्रह्मयज्ञस्वाध्यायोऽध्येतव्यः । तथा चाऽऽम्नायते । य एवं विद्वान्मेघे वर्षति विद्योतमाने स्तनयत्यवस्फूर्जति पवमाने वायावमावास्यायाꣳ स्वाध्यायमधीते तप एव तत्तप्यते तपो हि स्वाध्याय इति । वाक्यान्तरेणाप्ययमेवार्थः स्पष्टीक्रियते । उत तिष्ठन्नुत व्रजन्नुताऽऽसीन उत शयानोऽधीयीतैव स्वाध्यायं तपस्वी पुण्यो भवति । य एवं विद्वान्स्वाध्यायमधीत इति । तस्मादनशनरूपं धनदानरूपं वा यत्तपोऽस्ति ततोऽप्यधिकफलहेतुत्वादेतदुत्तमं तपः । एतदप्याम्नातम् । यावन्तꣳ ह वा इमां वि-

१ घ. °न्भ्रातॄन्बन्ध्वा° । २ क. ख. घ. ङ. °ष्टः स दुः° ।

त्तस्य पूर्णां ददत्स्वर्गं लोकं जयति तावन्तं लोकं जयति भूयाꣳसं चाक्षय्यं चाप पुनर्मृत्युं जयति ब्रह्मणः सायुज्यं गच्छतीति ॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते श्रीबुक्कणसाम्राज्यधुरंधरमाधवविद्यारण्यपरमेश्वरसंबन्धिवेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके सांहित्यामुपनिषदि नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

नवमेऽनुवाके ब्रह्मोपासनेन समुच्चित्य श्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठेयमित्युक्तम्। तत्प्रसङ्गाद्ब्रह्मयज्ञस्योत्तमतपस्त्वमुक्तम्। यस्तु श्रद्धालुरपि प्रज्ञामान्द्यादिदोषेण वेदपाठाभावाद्ब्रह्मयज्ञे समर्थो न भवति तस्य ब्रह्मयज्ञफलसिद्धये जप्यं मन्त्रं दशमानुवाके दर्शयति। अहं वृक्षस्येति। वृश्च्यते तत्त्वज्ञानेनोच्छिद्यत इति वृक्षः संसारः स चारुणकेतुकर्मकरणे केनचिन्मन्त्रेण स्पष्टीकृतः। ऊर्ध्वमूलमवाक्शाखं वृक्षं यो वेद संप्रतीति। ऊर्ध्वं सर्वस्माज्जगत उत्कृष्टं परं ब्रह्म मूलं कारणं यस्य संसारवृक्षस्य सोऽयमूर्ध्वमूलः। अवाञ्चः सुरनरतिर्यग्देहाः शाखा यस्य सोऽयमवाक्शाखः। कठवल्लीष्वप्याम्नायते। ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाख एषोऽश्वत्थः सनातन इति। अनित्यतया श्वो न तिष्ठतीत्यश्वत्थः। सनातनत्वमनादित्वम्। भगवताऽप्यसौ वृक्षोऽभिहितः। ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम्। छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदविदिति। मुमुक्षुरहं तस्य संसाररूपस्याश्वत्थवृक्षस्य रेरिवा विषयवैराग्यरूपेण शस्त्रेण च्छेत्ता भूयासमितिशेषः। री हिंसायामिति धातोरयं शब्दो निष्पन्नः। वैराग्यशस्त्रेण च्छेदो भगवतोक्तः। अश्वत्थमेनं सुविरूढमूलमसङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्त्वा। ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं यस्मिन्गता न निवर्तन्ति भूय इति। संसारवृक्षे छिन्ने सति मदीया कीर्तिर्गिरेः पृष्ठमिव भवति। यथा पर्वतस्योपरिभागोऽत्यन्तमुन्नतः। या मदीया मोक्षविषया कीर्तिरत्यन्तमुन्नता सती देवलोकेष्वपि प्रसरति। ततो देवा अपि मदीयं पुरुषार्थं विहन्तुं न क्षमन्ते। तथा च श्रूयते। तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशत इति। वाजिनि स्वमृतमिवाहमूर्ध्वपवित्रोऽस्मि। वाजो गतिस्तद्वानादित्यो वाजी। स हि सर्वदा वेगेनैव गच्छति। तथा चोक्तम्। योजनानां सहस्रे द्वे द्वे शते द्वे च योजने। एकेन निमिषार्धेन क्रममाण नमोऽस्तु त इति। तस्मिन्वाजिन्यादित्ये शोभनममृतं विद्यते। अतएव च्छन्दोगा मधुविद्यायामादित्यमण्डलस्य मधुरूपत्वं तदीयप्रागादिभागेष्वृग्वेदादिप्रोक्तकर्मफलरूपाणि रोहितशुक्लादिवर्णयुक्तान्यमृतानि चाऽऽम्नातानि तद्यत्प्रथमममृतं तद्वसव उपजीवन्तीत्यादिना तेषाममृतानां वस्वाद्युपजीव्यत्वमामनन्ति। तदिदमादित्यमण्डलगतममृतं शोभनमत्यन्तं शुद्धम्। तद्वदहमप्यूर्ध्वपवित्र ऊर्ध्वं पवित्रमुत्कृष्टा

ग. घ. °न्त उन्न°। २ ग. °दिमार्गेष्वृ°।

शुद्धिर्यस्य मम सोऽहमूर्ध्वपवित्रः । तादृशस्य मम सवर्चसं द्रविणं सिध्यतु । द्विविधं हि द्रविणम् । मानुषं दैवं च । तत्र चक्षुषा दृश्यमानं सुवर्णरजतादिकं मानुषम् । श्रोत्रेण श्रूयमाणं वेदे प्रतीयमानं ब्रह्मज्ञानादिकं दैवम् । अतएव वाजसनेयिनः कस्मिंश्चिदुपासने चक्षुःश्रोत्रयोर्मानुषदैववित्तदृष्टिमामनन्ति । चक्षुर्मानुषं वित्तम् । चक्षुषा हि तद्विन्दते । श्रोत्रं दैवं । श्रोत्रेण हि तच्छृणोतीति । तत्र दैववित्तमभिप्रेत्य सवर्चसमिति विशेष्यते । वर्चो बलं तद्योगात्सवर्चसं बलवत्त्वं च दैववित्तस्य ब्रह्मज्ञानस्य सर्वसंसारनिवर्तकत्वादुपपन्नम् । ब्रह्मज्ञानरूपेण दैववित्तेनात्र द्रविणशब्दवाच्येन संपन्नोऽहं सुमेधा अमृतोक्षितश्च भूयासम् । शोभना मेधा ब्रह्मज्ञानप्रतिपादकग्रन्थतदर्थावधारणशक्तिर्यस्य मम सोऽहं सुमेधाः अतएवाहममृतेन ब्रह्मानन्दरसेनोक्षितः सेचितः । इत्यहं वृक्षस्येत्यास्यादिमन्त्रस्त्रिशङ्कुनामकस्य मुनेर्मतं वेदानुवचनं वेदस्य गुरुपूर्वकमध्ययनमनु पश्चाद्वचनं ब्रह्मयज्ञस्वाध्यायतप इत्यर्थः ॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते श्रीबुक्कणसाम्राज्यधुरंधरमाधवविद्यारण्यपरमेश्वरसंबन्धिवेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके सांहित्यामुपनिषदि दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

दशमे ब्रह्मयज्ञप्रतिनिधित्वेन जप्यो मन्त्र उक्तः । ततो मन्दप्रज्ञस्यापि सुकरो ब्रह्मयज्ञः । तथा तस्य ऋतं च स्वाध्यायप्रवचने चेत्येवमुक्तोपासनेन सह श्रौतस्मार्तकर्मसमुच्चयः क्रममुक्तिहेतुः सुस्थितः । अथैकादशेऽनुवाके केवलकर्मणामपि विविदिषोत्पादनद्वारेण मोक्षहेतुत्वमभिप्रेत्य तदनुशासनं विधत्ते । वेदमनूच्येति । आचार्यस्वरूपं मनुना स्मर्यते । उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्द्विजः । सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षत इति । अन्ते पूर्वोक्तस्याऽऽचार्यस्य समीपे सर्वदा वसतीत्यन्तेवासी । छायाभूतोऽपरित्यागी नित्यमेव वसेद्गुराविति स्मृतेः । तादृशं शिष्यमाचार्यो वेदमनूच्योपनयनमनु पश्चादध्याप्यानुशास्ति । ग्रन्थग्रहणादूर्ध्वमनुष्ठेयमर्थं ग्राहयति । अनेनैतदवगम्यते । अधीतवेदेन धर्मजिज्ञासामकृत्वा गुरुकुलान्न निवर्तितव्यमिति । अनुशासनप्रकारं संग्रहेण दर्शयति । सत्यमिति । सत्यशब्देनाहिंसा सत्यमस्तेयमित्यादिस्मृतिप्रसिद्धाः सर्वेऽप्युपलक्ष्यन्ते । धर्मशब्देन प्रत्यक्षश्रुतिविहिता अग्निहोत्रादयो विवक्षिताः । चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति जैमिनिना सूत्रितत्वात् । श्रौतं स्मार्तं च कर्म सर्वमनुष्ठेयमिति संग्रहवाक्ययोस्तात्पर्यार्थः सकृत्कृते कृतः शास्त्रार्थ इति न्यायेन श्रौतस्मार्तयोः सकृदनुष्ठितयोः पश्चात्परित्यागप्रसक्तौ तत्परित्यागरूपं प्रमादं निषेधति । स्वाध्यायादिति । अध्ययनेन गृहीतस्य स्वाध्यायस्य

१ ग. °माणवे°। २ ग. घ. °मंते वे°। ३ क. ख. ङ. °क्षणार्थो°।

विस्मृतिः प्रमादस्तं मा कार्षीः। ब्रह्महत्यासमं ज्ञेयमधीतस्य च नाशनमितिस्मृतेः। गोसुवर्णवस्त्रादिरूपं यद्धनमाचार्यस्य प्रियं तद्विद्यादक्षिणार्थं संपाद्य गुरवे समर्प्य ततो विवाहं कृत्वा प्रजायाः पुत्रपौत्रादिरूपायास्तन्तुर्विस्तारस्तस्य विच्छेदं मा कार्षीः। पूर्वोक्तयोः सत्यधर्मयोः कदाचिदालस्यादननुष्ठानं प्रमादः सोऽपि न कर्तव्यः। कुशलं क्षेमस्तेन तत्कारणं कर्म विवक्षितम्। तच्च द्विविधं वैदिकं लौकिकं च। यो ज्योगामयावी स्याद्यो वा कामयेत सर्वमायुरियामिति तस्मा एतामिष्टिं निर्वपेदित्यादिकमायुरारोग्यप्रदं वैदिकम्। विचिकित्सादिकं लौकिकम्। भूतिरैश्वर्यं तया तत्कारणमुपलक्ष्यते। तत्रापि वायव्यꣳश्वेतमालभेत भूतिकाम इत्यादिकं वैदिकम्। प्रतिग्रहादिकं लौकिकम्। कुशलभूत्योरभावे मुक्तिहेतुकर्मानुष्ठानासंभवात्तयोरप्रमादोऽनुशासनीयः। गृहीतस्वाध्यायस्य विस्मृतिरूपः प्रमादः पूर्वं निवारितः। अत्र त्वध्यापनीयस्वाध्यायब्रह्मयज्ञयोरननुष्ठानरूपः प्रमादो निवार्यते। पौराणिकं विनायकव्रतानन्तव्रतादिकं देवकार्यम्। प्रतिसांवत्सरादिकं पितृकार्यम्। अथ मात्रादिषु मनुष्यत्वबुद्धिपरित्यागेन देवताबुद्ध्या पूजां विधत्ते। मातृदेवो भवेति। मातैव पूजनीयो रुद्रविष्णुविनायकादिरूपो देवो यस्य सोऽयं मातृदेवः। एवमुत्तरत्रापि। यदुक्तं कुशलान्न प्रमदितव्यम्। भूत्यै न प्रमदितव्यमिति। तत्र कंचिद्विशेषं दर्शयति। यान्यनवद्यानीति। क्षेमैश्वर्यकारणानि कर्माणि द्विविधानि। अनिन्द्यानि निन्द्यानि च। तत्र पूर्वोदाहृतान्यायुष्कामेष्टिप्रतिग्रहयाजनादीन्यनिन्द्यानि कर्माणि सेवितव्यानि। इतराणि त्वाभिचारादीनि शत्रुवधद्वारा क्षेमहेतुत्वेऽपि नरकप्रदत्वेन निन्दितत्वान्न सेव्यानि। ननु शिष्टाचारस्यापि श्रुतिस्मृतिवत्प्रमाणत्वादाचार्यस्य तव संबन्धीनि चरितानि सर्वाण्यपि सेवितव्यानीत्याशङ्क्य तत्रापि विशेषं दर्शयति। यान्यस्माकमिति। द्विविधं चरितं दैवमासुरं चेति। तदुभयं भगवानुदाजहार। अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः। दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम्। अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम्। दया भूतेष्वलोलुत्वं मार्दवं ह्रीरचापलम्। तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता। भवन्ति संपदं दैवीमभिजातस्य भारत। दम्भो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च। अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ संपदमासुरीम्। दैवी संपद्विमोक्षाय निबन्धायाऽऽसुरी मतेति। तत्रास्माकं संबन्धीनि यान्यभयादीनि सुचरितानि त्वया तान्येव सेवितव्यानि। न तु दम्भादीनि। अयं न्यायः सर्वत्र शिष्टाचारे योजनीयः तथा हि। जामदग्न्यः पितुराज्ञया

१ ग. °लक्ष्यते।

स्वजननीं जघानेत्यत्रापि पित्राज्ञापालनरूपं सुचरितमादर्तव्यम् । न तु मातृवधरूपं दुश्चरितम् । एवमन्यदप्युदाहार्यम् । अथ महापुरुषसेवायां कंचिद्विशेषमुपदिशति । ये के चास्मदिति । वयोविद्यादिगुणैरस्मत्तो भवदाचार्येभ्यो येऽधिका धर्मनिष्ठाः सन्ति तेषामासनदानपादप्रक्षालनादिशुश्रूषया प्रश्वासः श्रमापनयनं त्वया कर्तव्यम् । अथवा तेषामासने त्वया प्रश्वासोऽपि न कर्तव्यः । पण्डितंमन्यतया विस्रम्भेण वादादि न कर्तव्यमिति किमु वक्तव्यम् । तस्मात्तदुपदिष्टार्थग्राहिणैव त्वया भवितव्यम् । अथ दाने कंचिद्विशेषमुपदिशति । श्रद्धयेति । यदा धनं विभाय दीयते तदा श्रद्धायुक्तेनैव भवता देयम् । अश्रद्धया तु किंचिदप्यदेयम् । श्रद्धया रहितस्य दानस्य लोकद्वयेऽप्यनुपयोगात् । तथा च भगवतोक्तम् । अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् । असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इहेति । अदेयमितिपदच्छेदपक्षे तदिदं व्याख्यानम् । देयमिति वा पदच्छेदः । यथा श्रद्धया युक्तो ददाति तथा श्रद्धाराहित्येऽपि दातव्यम् । सात्त्विकदानफलाभाव एवोदाहृतवाक्येन दर्शितः । राजसतामसदानफलं तु विद्यते । अतएव भगवता दाने त्रैविध्यमुक्तम् । दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे । देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् । यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः । दीयते च परिक्लिष्टं तद्राजसमुदाहृतम् । अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते । असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतमिति । श्रीर्विभवः । ह्रीर्लज्जा । भीः शास्त्रभीतिः । संविद्देशकालपात्रविशेषज्ञानम् । एतैर्वाक्यैः पूर्वोक्तं त्रिविधं दानं प्रपञ्च्यते । धनबाहुल्याच्छ्रीर्मम विद्यते । तत्र दासा दास्यश्च यथा धनमपहरन्ति । तथा ब्राह्मणैरप्यपह्रियतामित्येवमवजानानः श्रिया निमित्तभूतया यद्दानं करोति तत्तामसम् । मत्समाः पुरुषा दानं कुर्वन्ति मम त्वदानेन महती लज्जेत्येवं लज्जया निमित्तभूतया पूर्ववदवज्ञातो यद्ददाति तद्राजसम् । ऋत्विगादिभ्यो यद्दानं शास्त्रेण विहितं तस्यादाने मम प्रत्यवायः स्यादिति भीत्या यद्दानं तत्सात्त्विकम् । तत्राध्वर्युप्रमुखाश्चत्वारः प्रधानभूताः संपूर्णदक्षिणामर्हन्ति । प्रतिप्रस्थात्रादयस्तदर्धमर्हन्ति । नेष्ट्रादयस्तृतीयांशमर्हन्ति । उन्नेत्रादयश्चतुर्थांशमर्हन्तीत्येवं संविदा विवेकज्ञानेन युक्तः सात्त्विको दद्यात् । यद्वा सर्वमप्येतत्सात्त्विकदानविषयमेव । वित्तशाठ्यं न कारयेदित्यादिशास्त्राद्विभवानुसारेण दातव्यम् । स्वल्पदानेन मम प्रभोर्महती लज्जा भविष्यतीत्येवं लज्जया युक्तः प्रभूतं दद्यात् । एवमज्ञातमनुष्ठेयमर्थमुपदिश्यानन्तरं संदिग्धेऽनुष्ठेये निर्णयोपायमुपदिशति ।

१ घ. कार्यम् ।

अथ यदि त इति। कर्म श्रौतमग्निहोत्रादिकं स्मार्तं संध्यावन्दनादिकं च। उदिते जुहोति। अनुदिते जुहोतीति वाक्यद्वयं श्रुतवतः श्रौते कर्मणि संदेहः स्यात्। स्मार्तेऽपि संध्यादेवता पुरुषमूर्तिः स्त्रीमूर्तिर्वेति वचनद्वयेन संदेहः। वृत्तं कुलपरंपरागतो लौकिक आचारः। तत्रापि मातुलसुताविवाहमांसभक्षणादिविप्रतिपत्तिदर्शिनः संदेहो भवति। तदानीं यस्मिन्देशे यस्मिन्काले यस्मिन्कुले स्वयं वर्तते तत्र तेषु देशकालकुलविशेषेषु वर्तमानाः संमर्शादिविशेषणविशिष्टा ब्राह्मणास्तत्र तस्मिन्संदिग्धे विषये यथा वर्तेरंस्तथा त्वमपि वर्तस्व। रागद्वेषौत्सुक्यादिदोषराहित्येन सम्यक्शास्त्रार्थनिर्णयकुशलाः संमर्शिनः। नित्यनैमित्तिकानुष्ठाने स्वयं प्रवृत्ता युक्ताः। तत्राप्यासमन्ताद्युक्ता आयुक्ताः। अवैकल्येन सम्यगनुष्ठास्याम इत्येवमभियुक्ता इत्यर्थः। लूक्षेण क्रोधेनाऽऽग्रहेण वा रहिता अलूक्षाः। धर्ममेव कामयन्ते न तु लाभपूजादिकमिति धर्मकामाः। इत्थं संदिग्धधर्मनिर्णयोपायमुपदिश्यानन्तरं पातकादिशङ्कया निन्दितेषु पुरुषेष्वव्यवहार्यत्वे निर्णयोपायमुपदिशति। अथाभ्याख्यातेष्विति। पूर्ववद्व्याख्येयम्। उक्तमनुशासनमुपसंहरति। एष आदेश इति। सत्यं वदेत्यारभ्य तथा तेषु वर्तेथा इत्यन्तो योऽयं ग्रन्थसंदर्भः स एष आदेशः श्रौतो विधिः। यथा राजा स्वभृत्यमादिशति। तथा वैदिको विधिरनुष्ठातारमादिशति। आदेशस्य समीपवर्तित्वात्स्मार्तो विधिरुपदेशः। स्मृतीनां वेदमूलतया तत्समीपवर्तित्वम्। अप्रत्यक्षश्रुतिमूलासु स्मृतिष्वपि सत्यं वदेत्यादिवाक्यार्थ एवमेवोपलभ्यते। येयं सत्यं वदेत्याद्युक्तिः सैषा वेदोपनिषत्। वेदरहस्यं विध्यर्थवादमन्त्रात्मके वेदे विधिरूपः सारभागः। यदेतत्सत्यं वदेत्यादिकं तदेतदनुशासनमीश्वरस्याऽऽज्ञा। श्रुतिस्मृती ममैवाऽऽज्ञे इत्येवमीश्वरेणोक्तत्वात्। यस्मात्सत्यवदनादिकं श्रौतस्मार्तविध्युक्तं वेदरहस्यमीश्वराज्ञारूपं च। तस्मादेवमुक्तेन प्रकारेणोपासितव्यमनुष्ठातव्यम्। एवमुचैतदुपास्यमिति पुनर्वचनमादरार्थम्। उवचेत्यव्ययसमुदायोऽवधारणार्थः। उक्तप्रकारेणैतदनुष्ठेयमेव। न तु कदाचिदपि परित्यक्तुं शक्यम्। अत्र केचिदेवमादरं दृष्ट्वा कर्मभिरेव मोक्षं वर्णयन्ति। अपरे तु पुनर्ज्ञानकर्मसमुच्चयेन। तावेतौ पक्षावस्माभिः पूर्वोत्तरकाण्डसंबन्धकथनप्रसङ्गेनैव निराकृतौ। कर्मणां साक्षान्मोक्षहेतुत्वाभावेऽपि विविदिषोत्पादनद्वारेण तद्धेतुत्वमभिप्रेत्य विद्याप्रकरणे तदनुशासनमाम्नातम्। विद्याफले मोक्षे कर्मनैरपेक्ष्यं तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे *चिन्तितम्। आत्मबोधः फले कर्मापेक्षो नो वा ह्यपेक्षते। अ-

* अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा। अ० ३ पा० ४ अ० ५।

१ क. ख. ग. घ. ङ. °रूक्षेण। २ क. ख. ग. ङ. यो ग्र°।

ङ्गिनोऽङ्गेष्वपेक्षायाः प्रयाजादिषु दर्शनात् । अविद्यातमसोर्ध्वस्तौ दृष्टं हि ज्ञानदीपयोः । नैरपेक्ष्यं ततोऽत्रापि विद्या कर्मानपेक्षिणीति । विमतो ब्रह्मतत्त्वाववबोधः स्वफलदाने स्वाङ्गभूतकर्मापेक्षोऽङ्गित्वात्प्रयाजाद्यपेक्षदर्शपूर्णमासादिवत् । यद्यपि प्रथमाधिकरणे विद्यायाः स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वप्रतिपादनेन कर्माङ्गत्वं निवारितम् । तथाऽप्यङ्गित्वं न निवारितम् । अतो नासिद्धो हेतुः । अतः कर्मापेक्षो बोध इति प्राप्ते ब्रूमः । विमतं ब्रह्मज्ञानं स्वनिवर्त्यनिवर्तनेऽन्यापेक्षं न भवति प्रकाशकत्वात्प्रदीपवद्धटज्ञानवच्च । यत्त्वङ्गित्वमुक्तम् । तत्र कर्मणः कीदृशमङ्गत्वं भवतोऽभिप्रेतं किं प्रयाजादिवत्फलोपकार्यङ्गत्वमुतावघातादिवत्स्वरूपोपकार्यङ्गत्वम् । नाऽऽद्यः । मुक्तेः कर्मजन्यत्वेनानित्यत्वप्रसक्तेः । द्वितीये साध्यविकलो दृष्टान्तः प्रयाजादीनां स्वरूपोपकार्यङ्गत्वाभावात् । तस्मादुत्पन्ना विद्या स्वफलप्रदाने कर्माणि नापेक्षते । विद्यायाः स्वोत्पत्तौ कर्मापेक्षाऽपि तत्रैव *चिन्तिता । उत्पत्तावनपेक्षेयमुत कर्माण्यपेक्षते । फले यथाऽनपेक्षैवमुत्पत्तावनपेक्षता । यज्ञशान्त्यादिसापेक्षं विद्याजन्म श्रुतिद्वयात् । हलेऽनपेक्षितोऽप्यश्वो रथे यद्वदपेक्ष्यते । ब्रह्मविद्या स्वफले यथा कर्माणि नापेक्षते तथा स्वोत्पत्तावपि । अन्यथा क्वचिदपेक्षते क्वचिन्नापेक्षत इत्यर्धजरतीयन्यायः प्रसज्येतेति प्राप्ते ब्रूमः । नार्धजरतीयत्वदोषोऽत्रास्ति । योग्यतावशेनैकस्यैव कार्यविशेषेष्वपेक्षानपेक्षयोरुभयोरुपपत्तेः । यथा लाङ्गलवहनेऽनपेक्षितोऽप्यश्वो रथवहनेऽपेक्ष्यते तद्वत् । न च विद्यायाः स्वोत्पत्तौ कर्मापेक्षायाः[1] प्रमाणाभावः । तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेनेति प्रवृत्तिरूपाणां वेदानुवचेनादीनां विविदिषोत्पादनद्वारा बहिरङ्गसाधनत्वावगमात् । शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवाऽऽत्मानं पश्यतीति निवृत्तिरूपाणां शमदमादीनां विद्योत्पत्तौ साधनत्वेन विधीयमानतयाऽन्तरङ्गसाधनत्वावगमात् । तस्माद्यज्ञादीनि शमदमादीनि च विद्या स्वोत्पत्तावपेक्षते । विद्याहेतुभिरेवाऽऽश्रमसिद्धिश्च तत्रैव †चिन्तिता । विद्यार्थमाश्रमार्थं च द्विः प्रयोगोऽथवा सकृत् । प्रयोजनविभेदेन प्रयोगोऽपि विभिद्यते । श्राद्धार्थभुक्त्या तृप्तिः स्याद्विद्यार्थेनाऽऽश्रमस्तथा । अनित्यनित्यसंयोग उक्तिभ्यां खादिरे मत इति । यानि यज्ञादीनि विद्याहेतुत्वेन विविदिषावाक्ये विहितानि तान्येवाऽऽश्रमधर्मत्वेन पूर्वकाण्डे विहितानि तेषां प्रयोजनद्वैविध्याद्विरनुष्ठानमिति प्राप्ते ब्रूमः । यथा श्राद्धार्थभोजने तृप्तिर्नान्तरीयकतया सिध्यति तथा विद्यार्थमनुष्ठितैराश्रमधर्मः सिध्यतु । न च विद्या-

* सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् । अ०३पा०४अ०६ । † विहितत्वाच्चाऽऽश्रमकर्मापि । अ०३ पा०४ अ०८

[1] ग. घ. °क्षायां प्र° ।

हेतूनां काम्यत्वादाश्रमधर्माणां नित्यत्वाच्च सकृत्प्रयोगे नित्यानित्यसंयोगविरोध इति वाच्यम्। वचनद्वयबलेनैकस्यैव कर्मण आकारद्वयोपपत्तेः। यथा खादिरो यूपो भवति। खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्वीतेत्यत्र वचनद्वयेनैकस्य नित्यत्वकाम्यत्वे च तद्वत्। तस्मादुभयविधानां यज्ञादीनां सकृदेव प्रयोगः। अनाश्रमिकर्मणामपि विद्याहेतुत्वं तत्रैव *चिन्तितम्। नास्त्यनाश्रमिणो ज्ञानमस्ति वा नैव विद्यते। धीशुद्ध्यर्थाश्रमित्वस्य ज्ञानहेतोरभावतः। अस्त्येव सर्वसंबन्धिजपादेश्चित्तशुद्धितः। श्रुता हि विद्या रैक्कादेराश्रमे त्वतिशुद्धतेति। पूर्वमाश्रमं समाप्य केनापि कारणेनोत्तरमाश्रममप्रतिपन्नोऽनाश्रमी स्नातको विधुरादिस्तस्य तत्त्वज्ञानं न संभाव्यते। बुद्धिशुद्धिहेतोराश्रमस्याभावादिति प्राप्ते ब्रूमः। संभवत्येवानाश्रमिणामपि ज्ञानम्। आश्रमनिरपेक्षस्य जपादेर्बुद्धिशुद्धिहेतुत्वात्। जप्येनैव तु संसिद्ध्येद्ब्राह्मणो नात्र संशय इति स्मृतेः। श्रुतश्च संवर्गविद्यायामधिकारोऽनाश्रमिणोऽपि विवाहार्थिनो रैक्कस्य। एवमाश्रमरहिता गार्ग्यादय उदाहार्याः। न चैवं सत्याश्रमवैयर्थ्यम्। शुद्ध्यतिशयहेतुत्वात्। तस्मादनाश्रमिणोऽपि संभवति विज्ञानम्॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते श्रीबुक्कणसाम्राज्यधुरंधरमाधवविद्यारण्यपरमेश्वरसंबन्धिवेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके सांहित्यामुपनिषद्येकादशोऽनुवाकः॥ ११॥

एकादशे शिष्यं प्रत्याचार्यस्यानुशासनमुक्तम्। तावता ब्रह्मतत्त्वविद्याया बहिरङ्गसाधनान्युपासनानि कर्माणि च सन्तीत्यवगतानि। अथ तद्ग्रन्थपाठतदर्थज्ञानतदनुष्ठानानामवसाने जपितव्यं शान्तिमन्त्रं द्वादशे दर्शयति। शं नो मित्र इति। अक्षरार्थस्तूपक्रमे समाम्नातमन्त्रवदवगन्तव्यः। उपक्रमकाले ब्रह्मणः पूर्वमनुक्तत्वाद्ब्रह्म वदिष्यामीति पठितम्। तथा विघ्नपरिहारस्य प्रार्थनीयत्वादवत्विति पठितम्। अवसाने तु ब्रह्मणः पूर्वमुक्तत्वाद्विघ्नराशेश्च परिहृतत्वादवादिषमावीदिति पठितम्। निष्पन्नस्य विघ्नपरिहारस्य पुनः परामर्शः कृतघ्नत्वनिवारणार्थः। अन्यथा मित्रावरुणादिदेवकृतमुपकारमजानानस्य मुमुक्षोः कृतघ्नत्वं प्रसज्येत तच्चायुक्तम्। ब्रह्मघ्ने निष्कृतिर्दृष्टा कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिरिति स्मरणात्। निष्पन्नेऽपि साधनानुष्ठाने कृतघ्नत्वदोषेण फलं प्रतिबध्येत। तन्मा भूदित्याध्यात्मिकादिविघ्नानां शान्तिर्निष्पन्नेत्येवं देवकृत उपकारः परामृश्यते। वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्। पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते श्रीबुक्कणसाम्राज्यधुरंधरमाधवविद्यारण्यपरमेश्वरसं

---

* अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः। अ० ३ पा० ४ अ० ९।

---

१ ग. °योगे वि°।

र्वेधिवेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके सांहित्यामुपनिषदि द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥
समाप्ता च सांहित्युपनिषत् ॥ समाप्तेयं शिक्षाध्यायस्य दीपिका ॥

॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ॥

यस्य निश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥
साधनं ब्रह्मविद्यायाः सांहित्यामीरितं स्फुटम् ।
वारुण्युपनिषद्येतद्ब्रह्मतत्त्वं विविच्यते ॥ २ ॥

तत्राऽऽदौ शिष्याचार्ययोः परस्परानुकूल्यसिद्धये तत्प्रातिकूल्यशान्तिकरं जप्यं मन्त्रं पठति । सह नाविति । अत्र नावितिशब्देन शिष्याचार्यावुच्येते । अस्मिञ्जन्मन्यतीतजन्मसु वाऽनुष्ठितैः कर्मकाण्डोक्तैर्नित्यनैमित्तिककर्मभिरुत्पन्नविविदिषः सांहित्यामुपनिषदि प्रोक्तैरुपासनैरन्तर्मुख एकाग्रचित्तः काम्यकर्मादिभिः संपादितानां लोकानामसारत्वं परीक्ष्य ततो निर्विण्णः कर्मणा मोक्षो नास्तीति निश्चित्य मुक्तिहेतुब्रह्मतत्त्वज्ञानार्थं गुरूपसत्तिं यः करोति तादृशोऽत्र शिष्यो विवक्षितः । गुरुश्च श्रोत्रियो वेदशास्त्रार्थपारंगतत्वेन बोधयितुं कुशलो ब्रह्मनिष्ठत्वेन कदाचिदपि बहिर्मुखत्वरहितो विवक्षितः । तथा चाऽऽथर्वणिका आमनन्ति । परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः* †कृतेन तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठमिति । कठाश्चाऽऽमनन्ति । आश्चर्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धा आश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्ट इति । तत्र गुरोः कृतार्थत्वेन प्रार्थनीयाभावेऽप्यनेन मन्त्रेण शिष्यस्तयोरुभयोः क्षेमं प्रार्थयते । यद्ब्रह्माऽऽचार्यप्रसादानन्तरं मया वेदिष्यते तद्ब्रह्म नौ गुरुशिष्यावावामुभौ सहावतु रक्षतु । तथा भुनक्तु पालयतु । यथा गुरुर्निरालस्य उपदिशति यथा चाहमुपदिष्टमर्थमप्रतिपत्तिविप्रतिपत्तिरहितो गृह्णामि तथा रक्षणमुपदेशकाले प्रार्थ्यते । एककालीनत्वमुभयोरपि रक्षणे सह भावः । उपदिष्टार्थग्रहणेन ममाविद्या यथा निवर्तते तन्निवृत्तिं पश्यन्नाचार्यो यथा परितुष्यति तथा पालनमुत्तरकालीनं प्रथमं प्रार्थ्यते । उक्तप्रयोजनसिद्ध्यर्थमावामुभौ परस्परं सह विद्यायां वीर्यं स्वप्रयोजनसामर्थ्यं करवावहै तस्मिंश्च सामर्थ्यकरणे य एष उपायः स प्रार्थ्यते । नौ गुरुशिष्ययोरावयोः संबन्धि यदधीतं ग्रन्थजातं तत्तेजस्वि स्वार्थप्रकाशकमस्तु । आवां च परस्परं द्वेषं मा करवावहै । गुरुणा न सम्यग्व्याख्यातमिति शिष्यस्यापरितोषो द्वेषस्तथा शुश्रूषा न

* अकृतः मोक्ष इत्यर्थः । † कृतेन कर्मणेत्यर्थः ।

१ ख. °र्तीर्थ म° । २ घ. °जप्यम° ।

समीचीनेति गुरोरपरितोषस्तदुभयं मा भूदित्यर्थः। प्रणवशान्तिशब्दाः पूर्ववद्व्याख्येयाः॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते श्रीबुक्कणसाम्राज्यधुरंधरमाधवविद्यारण्यपरमेश्वरसंबन्धिवेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके वारुण्युपनिषदि प्रथमोऽनुवाकः॥ १॥

प्रथमे द्वेषादिरूपसंभावितविघ्नपरिहाराय जप्यमन्त्रमाम्नाय[1] द्वितीयस्यानुवाकस्याऽऽदौ कृत्स्नोपनिषत्सारं[2] संग्रहेण सूत्रयति। ब्रह्मविदिति। ब्रह्मवेदनेन मुक्तिः कृत्स्नोपनिषत्तात्पर्यार्थः। बृह बृहि वृद्धावित्यस्माद्धातोर्निष्पन्नो ब्रह्मशब्दो वृद्धं वस्त्वभिधत्ते। वृद्धिश्चात्र निरतिशया विवक्षिता। संकोचकयोः प्रकरणोपपदयोरभावात्। यदा त्वापेक्षिकवृद्धियुक्तं वस्तु प्रकृतं भवेत्। उपपदं वा किंचिद्वाचकं प्रयुज्येत तदा संकोचो भवेत्। न त्वेतदुभयमप्यत्रास्ति। निरतिशयवृद्धिर्नाम नित्यशुद्धत्वादिरूपा। एतदेवाभिप्रेत्य श्रीमच्छारीरमीमांसाभाष्ये भगवत्पादैरभिहितम्। अस्ति तावद्ब्रह्म नित्यशुद्धबुद्ध[3]मुक्तस्वभावं सर्वज्ञं सर्वशक्ति। ब्रह्मशब्दस्य हि व्युत्पाद्यमानस्य नित्यशुद्धत्वादयोऽर्थाः प्रतीयन्ते। बृंहतेर्धातोरर्थानुगमादिति। ईदृगर्थविवक्षा च सत्यं ज्ञानमित्यादिना लक्षणवाक्येन स्पष्टीकरिष्यते। तथाविधं ब्रह्म वेत्ति मनसा साक्षात्करोतीति ब्रह्मवित्। मनसैवानुद्रष्टव्यं नेह नानाऽस्ति किंचनेति वाजसनेयिनः समामनन्ति। चक्षुरादीन्द्रिययुक्तेन तु मनसा नामरूपादिविशिष्टमेव ब्रह्म गृह्यते। न तु शुद्धम्। अतो मनसैव केवलेन द्रष्टव्यमित्युच्यते। ननु चक्षुरादिनैरपेक्ष्येऽपि वेदवाक्यापेक्षा विद्यते ब्रह्मणः शास्त्रप्रमेयत्वात्। बाढम्। अत एवानुद्रष्टव्यमित्युच्यते। *ब्रह्मप्रतिपादकं शास्त्रमनु पश्चाद्द्रष्टव्यम्। अत्र मनसैवेत्येवकारेण चक्षुरादिबाह्येन्द्रियाणि व्यावृत्यानुशब्देन शास्त्रमङ्गीकरोति न च शास्त्रगम्यत्वे धर्माधर्मयोरिव परोक्षबोधः शङ्कनीयः। दृष्टान्तस्यात्र विषमत्वात्। अपरोक्षस्वभावं हि ब्रह्म। यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मेति श्रुतेः। धर्माधर्मौ परोक्षस्वभावाविति वैषम्यम्। स्वतोऽपरोक्षेऽपि ब्रह्मण्यस्ति परोक्षत्वभ्रम इति चेत्सत्यम्। अत एव श्रुतिर्जगत्कारणत्वेनोपलक्षितं ब्रह्म सत्यज्ञानाद्यवान्तरवाक्येन बोधयित्वा पुनः परोक्षत्वभ्रमनिवृत्त्यर्थं तस्य ब्रह्मणो महावाक्येन प्रत्यगात्मना तादात्म्यं बोधयति। तथा च वाजसनेयिनः पठन्ति। य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवतीति। अत्रापि प्रत्यगात्मतादात्म्यमेवाभिप्रेत्य यो वेद निहितं गुहायामिति वाक्येन च प्रत्यगात्मनि परोक्षत्व[4]भ्रमः शङ्कितुमपि न शक्यः। आबालगो-

* ब्रह्मप्रतिपादकशास्त्रश्रवणानन्तरं मनसैव द्रष्टव्यं ब्रह्मेत्यर्थः।

१ ग. जप्यं म°। २ क. ख. घ. ङ. °पत्तात्पर्यं सं°। ३ क. ख. घ. ङ. °द्धमु°। ४ ग. °क्षभ्र°।

पालं सर्वैरपि प्राणिभिः प्रत्यगात्मनोऽहमित्यनेन मानसप्रत्यक्षेण विस्पष्टं व्यवह्रियमाणत्वात्। यस्य [*]प्रत्यगात्मनः संबन्धिभिश्चक्षुरादीन्द्रियैर्गृह्यमाणा घटादयो [†]जडा अपि लिङ्गादिव्यवधानमन्तरेण प्रतीयमानत्वादपरोक्षा इत्युच्यन्ते। तस्य प्रत्यगात्मनो व्यवधानशङ्कारहितस्य चिद्रूपस्य स्वप्रकाशस्य सर्वावभासकस्य च भ्रान्त्याऽपि कथं परोक्षत्वमाशङ्क्येत। स्वप्रकाशत्वं सर्वावभासकत्वं चाऽऽम्नायते। तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति। एवं सति वस्तुतः सर्वावभासकस्य चिद्रूपस्य व्यवहारदशायां चाहंप्रत्ययेन भासमानस्य प्रत्यगात्मनो वास्तवं भ्रान्तं वा परोक्षत्वं न शङ्कितुं शक्यते। देहादिभ्यः पञ्चभ्यः कोशेभ्यो विविक्तः साक्षी परोक्ष इतिचेन्न तस्यात्यन्तापरोक्षत्वात्। यदा तिरोधायकत्वसंभावनोपेतैर्जडैर्देहादिभिः संयुक्तस्याप्यपरोक्षत्वमभ्युपगम्यते तदा तत्संयोगरहितोऽपरोक्ष इति किमु वक्तव्यम्। अतोऽपरोक्षप्रत्यगात्मतादात्म्याच्छास्त्रगम्यमपि ब्रह्मापरोक्षमेव मनसाऽवगम्यते। ननु मनसाऽवगतस्य ब्रह्मत्वमेव नास्ति। तथा च तलवकारा आमनन्ति। यन्मनसा न मनुते येनाऽऽहुर्मनो मतम्। तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासत इति। अयमर्थः। यत्साक्षिचैतन्यं सर्वो जनो मनसा विषयीकृत्यावगन्तुं न शक्नोति। येन तु साक्षिचैतन्येन तन्मनः प्रकाशितमि[+]त्यनेन च वेदरहस्याभिज्ञाः कथयन्ति। तदेव साक्षिचैतन्यं ब्रह्मेति हे शिष्य त्वं विजानीहि। उपासकास्तु स्वातिरिक्ततया घटादिवदिदमित्यनेन दृश्यत्वाकारेण भासमानं शास्त्रसिद्धं जगत्कारणं यद्ब्रह्मोपासते। तदिदमुपास्यं वस्तु मुख्यं ब्रह्म न भवति। न खलु स्वातिरिक्तस्य दृश्यस्योपाधिविशिष्टस्य मुख्यब्रह्मत्वमस्तीति। अतो निषेधान्मनसा विषयीकृत्य साक्षात्क्रियमाणं न ब्रह्मेति चेन्नायं दोषः। न ह्यस्यां श्रुतौ ब्रह्मणो म[‡]नोविषयत्वमभ्युपगम्यते। अन्यथा तदेव ब्रह्म त्वं विद्धीति कथमुच्येत। साक्षिणः स्वप्रकाशस्य घटादिवन्मनोजन्यस्फुरणभास्यत्वम[§]युक्तमिति चेदेवं[¶] तर्हि[*]फलव्याप्यत्वं मा भूद्वृत्तिव्याप्यत्वं तु भविष्यति। साक्षिचैतन्यं ब्रह्मेत्युल्लिखन्त्या महावाक्यजन्यया मनोवृत्त्या ब्रह्मणि व्याप्यमाने सति तद्वृत्तिरूपया तत्त्वविद्यया प्रत्यग्ब्रह्मणोर्भेदहेतुरविद्या निवर्तते। न चास्या वृत्तेः परोक्षज्ञानत्वं संभवति। विषयसंबन्धस्यैव वृत्त्याकारजनकत्वात्। यथा चक्षु-

---

* कैमुत्यन्यायेन परोक्षत्वाभावं साधयति। † व्यवधानशङ्कोपेता अपीतिशेषः। + अनेन प्रकारेणेत्यर्थः। ‡ अविषयत्वमिति च्छेदः। § एवं च यन्मनसा न मनुत इति श्रुतिविरोधस्तदवस्थ इति भावः। ¶ फलव्याप्यत्वनिषेधप्रतिपादिकैव श्रुतिरिति न तद्विरोध इत्यर्थः। * ज्ञानानुकूलव्यापारजन्यज्ञानरूपफलव्याप्यत्वम्।

---

१ ग. लिङ्गव्य॰। २ घ. ॰धानाश॰।

जन्या मनोवृत्तिर्घटसंबन्धाद्धटाकारा सती जनैरपरोक्षज्ञानमित्युच्यच्यते। तथा साक्षिसंबन्धात्साक्ष्याकाराया अस्या अप्यपरोक्षज्ञानत्वं कुतो न स्यात्। न च विषयसंबन्धादेव वृत्तेस्तदाकारत्वे वाक्यं व्यर्थमिति शङ्कनीयम्। जगत्कारणत्वेनोपलक्षितं ब्रह्म प्रत्यगात्मरूपाद्व्यतिरिक्तमित्येतादृशस्य भेदभ्रमस्य वाक्येनापोद्यत्वात्। तथा सति प्रत्यग्ब्रह्मैक्यरूपा वृत्तिर्भेदापवादेन विषयसंबन्धादेव जायत इति वाक्यज*न्यमपि ज्ञानमपरोक्षमेव। यस्य तु बहिर्मुखस्य मनोवृत्तिरभ्यन्तरवर्तिना साक्षिणा न संबध्यते तस्य शब्दसामर्थ्यादेव प्रत्यग्ब्रह्मैक्यरूपा वृत्तिर्जायते। तदिदं ज्ञानं धर्माधर्मस्वर्गनरकादाविव परोक्षम्। न ह्यत्र साक्षात्काराभावे वाक्यापराधो निमित्तम्। किंतु पराङ्मुखत्वलक्षणः पुरुषापराधः। यथा प्राङ्मुखस्य पश्चिमावस्थितरूपदर्शनाभावे चक्षुर्दोषो न निमित्तत्वेन कल्प्यते तद्वत्। स च बहिर्मुखः पुरुषो यदा निदिध्यासनशब्दवाच्येन ब्रह्मध्यानेनान्तर्मुखां सूक्ष्मवस्तुनिरूपणकुशलामेकाग्रां बुद्धिवृत्तिं संपादयति। तदाऽसौ बुद्धिवृत्तिः प्रत्यगात्मना संबध्य तदाकारा सती वाक्यानुग्रहेण भेदभ्रमं निराकुर्वती ब्रह्मसाक्षात्कार इत्युच्यते। वाक्यश्रवणात्पूर्वमेव सगुणब्रह्मोपासनेन वा पश्चान्निदिध्यासनेन वाऽन्तर्मुखस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां साक्षिचैतन्यं देहादिभ्यो विविच्यानुभवतोऽवा†न्तरवाक्येन ब्रह्मत्वं निश्चितवतो मुख्याधिकारिणो म‡हावाक्येन ब्रह्मात्मसाक्षात्कार एवोत्पद्यते। न तु परोक्षज्ञानम्। तदेतदभिप्रेत्य वाक्यवृत्तावुक्तम्। प्रत्यग्बोधो य आभाति सोऽद्वयानन्दलक्षणः। अद्वयानन्दरूपश्च प्रत्यग्बोधैकलक्षणः। इत्थमन्योन्यतादात्म्यप्रतिपत्तिर्यदा भवेत्। अब्रह्मत्वं त्वमर्थस्य व्यावर्तेत तदैव हि। तदर्थस्य च पारोक्ष्यं यद्येवं किं ततः शृणु। पू‡र्णानन्दैकरूपेण प्रत्यग्बोधोऽवतिष्ठत इति। ननु प्रत्यग्ब्रह्मणोरन्योन्यतादात्म्याङ्गीकारे सति नाखण्डैकरसत्वं सिध्यति। नीलमुत्पलमित्यत्र सत्यपि तादात्म्ये गुणद्रव्यभेदस्यापि सद्भावात्। एवमत्राप्यात्मत्वब्रह्मत्वकृतो भेदोऽपि प्रसज्येतेतिचेन्न। गुणद्रव्ययोः परस्परव्यभिचारेण वैषम्यात्। नैल्यगुणो मेघादावपि वर्तमान उ*त्पलं व्यभिचरति। उ†त्पलद्रव्यमपि शुक्लरक्तोत्पलयोर्वर्तमानत्वान्नैल्यगुणं व्यभिचरति। अतस्तत्रार्थभेदान्नाखण्डार्थत्वम्। इह त्वात्मब्रह्मणोः परस्परव्यभिचाराभावादेकार्थत्वे सत्यखण्डत्वसिद्धिः। एतच्च विश्वरूपाचार्यैर्दर्शितम्। नाऽऽत्मता ब्रह्मणोन्यत्र ब्रह्मता नाऽऽत्मनोऽन्यतः। तादात्म्य-

* भेदभ्रमनिवृत्तिद्वारेत्यर्थः। † सत्यं ज्ञानमित्यादिना। † भेदभ्रमनिवृत्तिद्वारेत्यर्थः। ‡ प्रकृत्यादित्वात्तृतीया। * उत्पलत्वमित्यर्थः। † उत्पलजातिरपीत्यर्थः।

१ क. ख. ग. ङ. °त्म ब्र°।

मनयोस्तस्मान्नीलोत्पलविलक्षणमिति। एवं तर्हि पर्यायत्वादात्मा ब्रह्मेति पदद्वयवैयर्थ्यमितिचेन्न प्रतिपाद्यभेदाभावेऽपि मोहकल्पितयोरब्रह्मत्वपारोक्ष्ययोर्व्यावर्त्ययोर्भिन्नत्वात् । तदप्याचार्यैर्दर्शितम् । आत्माऽपि सदिदं ब्रह्म मोहात्पारोक्ष्यदूषितम् । ब्रह्माऽपि संस्तथैवाऽऽत्मा *सद्वितीयतयेक्षत इति। एकमेव वस्तु शास्त्रगम्यत्वाकारेण ब्रह्मेत्युच्यते । मानसप्रत्यक्षत्वाकारेणाऽऽत्मेति। तत्र शास्त्रगम्यानां जगत्कारणत्वसर्वज्ञत्वादीनां परोक्षत्वेन ब्रह्मणोऽपि परोक्षत्वभ्रमः । अहंप्रत्ययरूपेण मानसप्रत्यक्षेण प्रतीयमानानां देहादीनामब्रह्मत्वात्साक्षिणि चिदात्मन्यप्यब्रह्मत्वभ्रमः । †तयोर्ब्रह्मात्मनोर्भेदेन पदद्वयोपयोगात्प्रतिपाद्यस्याखण्डैकरसत्वे सत्यपरोक्षप्रत्यगात्मरूपे ब्रह्मणि महावाक्येनापरोक्षज्ञानोदयात्तथाविधज्ञानोपेतः पुमानत्र ब्रह्मविच्छब्देन विवक्षितः । तादृशस्य परप्राप्तियोग्यत्वात्परमाप्नोतीति हि तत्प्राप्तिः श्रूयते । परशब्दैश्चान्यत्वं §तदत्र न संभवत्यद्वितीयत्वाद्वस्तुनः। नेह नानाऽस्ति किंचनेति श्रुत्या निषिद्धत्वात्। उत्कृष्टार्थत्वे तु ब्रह्मैव परशब्देनाभिधातव्यमितरस्य सर्वस्य मायामयत्वेन निकृष्टत्वात् । तथा सति ब्रह्मवित्पुमान्ब्रह्मैव प्राप्नोतीत्युक्तं भवति । आथर्वणिकास्तु विस्पष्टमिदमामनन्ति । स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति । ननु ग्रामं प्राप्नोतीत्यत्र गतिपूर्वको ग्रामसंयोगः प्राप्तित्वेन प्रसिद्धः। अतो यथा सगुणब्रह्मोपासको मूर्धन्यनाड्योत्क्रम्यार्चिरादिमार्गेण गत्वा ब्रह्मलोकं प्राप्नोति । तथाऽत्रापि ब्रह्मप्राप्तिर्वक्तव्येति चेन्न । उत्क्रान्तिगत्योर्निषेधात् । न तस्य प्राणा उत्क्रामन्तीति श्रुत्योत्क्रान्तिर्निषिध्यते। गतिनिषेधश्च स्मर्यते। सर्वभूतात्मभूतस्य सम्यग्भूतानि पश्यतः। देवा मार्गे विमुह्यन्ति ह्यपदस्य पदैषिण इति। अयमर्थः। सर्वेषां प्राणिनामात्मभूतो यो ब्रह्मवित्सोऽयं सर्वान्प्राणिनः स्वात्मत्वेन सम्यक्पश्यति तस्य मार्गे देवा अपि मुह्यन्ति । उत्तरदक्षिणाधोमार्गेष्वातिवाहिकत्वेनावस्थिता ये देवाः सन्ति ते सर्वेऽपि मार्गत्रयगन्तॄणामुपासकानामिष्टापूर्तानुष्ठायिनामिष्टापूर्ताननुष्ठायिनां पापिनां पदं गतिं यथा पश्यन्ति तथा ब्रह्मविदोऽपदस्य गतिरहितस्य पदैषिणो गतिमन्विच्छन्तस्तामदृष्ट्वा भ्रान्ता भवन्तीति। तस्मादस्य ब्रह्मप्राप्तित्वेनोपचर्यत इति । तं च विलयं श्रुतिर्दर्शयति। न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्ते ब्रह्मैव सन्ब्र-

---

* मोहादित्यत्राप्यन्वेति । † मोहकल्पितोपाधिविशिष्टयोरित्यर्थः । § भूत इति शेषः ।

---

१ ग. °येष्यत । २ ख. °ब्दस्यान्य°। ३ क. ख. ङ. °स्तुतः ने°। ४ ग. °ष्टार्थे तु । ५ ङ. °र्गेऽपि मु°। ६ ग. घ. °यिनां पा°।

ह्माप्येतीति। बोधात्पुराऽपि ब्रह्मैव सन्नज्ञानाज्जीवत्वभ्रमं प्राप्य पुनर्बोधादूर्ध्वमनुभवेनापि ब्रह्म यथा भवति तथा स्वयमप्येति विलीयते स्वकीयो जीवत्वोपाधिर्विनश्यतीत्यर्थः। यथा स्वकण्ठेऽवस्थितमाभरणमज्ञात्वाऽन्यत्रान्विष्यन्केनचिद्बोधितो हस्तेन संस्पृश्येदानीमेतत्प्राप्तमित्युपचरति। तद्वदौपचारिकी ब्रह्मप्राप्तिर्द्रष्टव्या। तदेवं ब्रह्मस्वरूपविषया मीमांसोपरिष्टाद्भविष्यति। वेदनविषया परप्राप्तिविषया चोदाह्रियते। यद्यपि पूर्वत्र सर्वत्र तत्तदनुवाकस्यावसान एव तत्तद्विषया मीमांसोदाहृता। तथाऽप्यत्र ब्रह्मविदित्यारभ्येत्युपनिषदित्यन्तस्यानुवाकस्यातिप्रौढतया तन्मध्ये मीमांसितव्यानामर्थानां बहुत्वाद्बुद्धिसौकर्याय तत्तद्वाक्यसमीप एव तत्तन्मीमांसोदाह्रियते। या तु देशविशेषे ब्रह्मविदित्यारभ्य नवानुवाका इति प्रसिद्धिः। सा त्वध्यापकैः पाठसौकर्याय परिकल्पिता। न त्वर्थानुसारिणी। ते हि तदप्येष श्लोको भवतीत्यस्याः प्रतिज्ञायाः श्लोकपाठस्य च मध्ये तं तमनुवाकं समापयन्ति। न चैतद्युक्तम्। कस्यचिदप्यर्थस्य पर्यवसानाभावात्। तस्मादितरदेशगताध्यापकप्रसिद्ध्या कृत्स्नोऽप्ययमेक एवानुवाकः। एतदेवाभिप्रेत्य काण्डानुक्रमणिकाभाष्यकारो वारुण्या उपनिषदः सह नाववतु। ब्रह्मविदाप्नोति परम्। भृगुर्वै वारुणिरित्यनुवाकत्रयात्मकत्वं व्याजहार। भारद्वाजसूत्रे मुमूर्षोः कर्णे जप्यत्वेनैवमुदाहृतम्। ब्रह्मविदाप्नोति परम्। भृगुर्वै वारुणिरित्येतावनुवाकौ ब्रह्मविदो दक्षिणे कर्णे जपतीति। ब्रह्मविदित्यारभ्य भृगुरित्यन्तः प्राक्तनो ग्रन्थ एक एवानुवाकः। येषां नवानुवाककल्पना तेषामप्येकवल्लीत्वप्रसिद्धिरस्ति। ब्रह्मवल्लीत्येवं तैर्व्याहृतत्वात्। भगवद्भिर्भाष्यकारैरप्यानन्दवल्लीत्येवं[3] व्याहृतम्। अतो बहुस्कन्धयुक्तवल्लीवद्बहुविधावान्तरपाठभेदयुक्तोऽप्येक[4] एवायमनुवाकः। तथा सति बुद्धिविक्षेपानुत्पादनाय तत्तद्वाक्यसमीप एव मीमांसोदाहरणं युक्तम्। अत्र यद्वेदनं ब्रह्मविच्छब्देन व्यवहृतं तस्य स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थहेतुत्वं तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे* चिन्तितम्। क्रत्वङ्गमात्मविज्ञानं स्वतन्त्रं वाऽऽत्मनो यतः। देहातिरेकमज्ञात्वा न कुर्यात्क्रतुगं ततः। नाद्वैतधीः कर्महेतुर्हन्ति प्रत्युत कर्म सा। आचारो लोकसंग्राही स्वतन्त्रा ब्रह्मधीस्ततः। आत्मनो देहातिरेकज्ञानमन्तरेण परलोकगामित्वानिश्चयाज्ज्योतिष्टोमादिप्रवृत्तिरेव न स्यादिति क्रतुषु प्रवर्तकत्वेनौपनिषदमात्मज्ञानं कर्माङ्गमिति प्राप्ते ब्रूमः। देहव्यतिरिक्तात्मज्ञानं द्विवि-

---

* पुरुषार्थोऽतःशब्दादिति बादरायणः अ० ३ पा० ४ अ० १।

---

१ घ. °मेकः स ए°। २ ङ. जपत्वे°। ३ घ. °त्येत्र व्या°। ४ ग. °ठ्यु°।

घम्। परलोकगामिकर्त्रात्मविज्ञानमेकं द्वितीयं ब्रह्मात्मतत्त्वविज्ञानं चेति। तत्र कर्त्रात्मज्ञानस्य प्रवर्तकत्वेऽपि नाद्वैतब्रह्मात्मतत्त्वज्ञानं प्रवर्तकम्। प्रत्युत क्रियाकारकफलनिषेधेन निवर्तकमेव। ननु तत्त्वविदामपि जनकादीनां कर्मप्रवृत्तिलक्षण आचारो दृश्यते। बाढम्। लोकसंग्रहार्थोऽयमाचारः। यदि तत्त्वविदामपि मुक्तये कर्माण्यनुष्ठेयानि स्युः कथं तर्हि प्रजादिवैयर्थ्यश्रुतिरुपपद्यते। किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोक इति। आत्मतत्त्वरूपस्य लोकस्यापरोक्षे सत्यनात्मलोकसाधनभूतायाः प्रजाया वैयर्थ्यं श्रूयते। एवं किमर्था वयमध्येष्यामहे किमर्था वयं यक्ष्यामह इत्याद्युदाहरणीयम्। तस्मादात्मतत्त्वज्ञानं स्वतन्त्रपुरुषार्थसाधनं न तु कर्माङ्गम्। तस्य च ज्ञानस्योत्पत्तिकालस्तत्रैव *चिन्तितः। इहैव नियतं ज्ञानं पाक्षिकं वा नियम्यते। तथाऽभिसंधेर्यज्ञादिः क्षीणो विविदिषाजनौ। असति प्रतिबन्धेऽत्र ज्ञानं जन्मान्तरेऽन्यथा। श्रवणायेत्यादिशास्त्राद्वामदेवोद्भवादपीति। श्रवणमनननिदिध्यासनेष्वनुष्ठीयमानेष्वस्मिन्नेव जन्मनि ज्ञानं जायत इति नियम्यते। न त्विहैव वा जन्मान्तरे वेति कालविकल्पः। कुतः। श्रवणादिषु प्रवर्तमानस्य पुरुषस्येच्छाया ऐहिकज्ञानोत्पत्तिविषयत्वात्। इहैव मे विद्या जायतामित्यभिसंधाय पुरुषः प्रवर्तते। न चादृष्टफलानां यज्ञादीनां †तत्साधनत्वेन स्वर्गवज्जन्मान्तरे ज्ञानोत्पत्तिः शङ्कनीया। श्रवणादिप्रवृत्तेः प्रागेव विविदिषामुत्पाद्य यज्ञादीनां चरितार्थत्वात्। तस्मादैहिकत्वेन ज्ञानोत्पत्तिर्नियम्यत इति प्राप्ते ब्रूमः। असति प्रतिबन्धे ज्ञानमिहैव संभवति। सति तु प्रतिबन्धेऽत्रानुष्ठितैः श्रवणादिभिर्जन्मान्तरे विज्ञानमुत्पद्यते। प्रतिबन्धश्च बहुविधः श्रूयते। श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तोऽपि बहवो यं न विद्युः। आश्चर्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धा आश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्ट इति। न च पूर्वजन्मानुष्ठितैः श्रवणादिभिर्जन्मान्तरे ज्ञानोत्पत्तिर्न दृष्टचरेति वाच्यम्। वामदेवस्य गर्भएवावस्थितस्य ज्ञानोत्पत्तिश्रवणात्। गर्भ एवैतच्छयानो वामदेव एवमुवाचेति श्रुतेः। तस्मादिह वा जन्मान्तरे वा ज्ञानोत्पत्तिः। परमाप्नोतीत्यत्र परशब्दोऽन्यवस्तुवाची न भवति। ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य वस्तुनोऽसत्त्वादिति यदुक्तम्। सोऽयमन्याभावस्तस्यैवाध्यायस्य द्वितीयपादे ‡चिन्तितः। अस्त्यन्यद्ब्रह्मणो नो वा विद्यते ब्रह्मणोऽधिकम्। सेतुत्वोन्मानवत्त्वाच्च संबन्धाद्भेदवत्त्वतः। धार-

* ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् अ० ३ पा० ४ अ० १६ † ज्ञानसाधनत्वेन। ‡ परमतःसेतून्मानसंबन्धभेदव्यपदेशेभ्यः। अ० ३ पा० २ अ० ७।

१ ग. °ज्ञानमिति। २ ख. पद्येत। किं°।

णात्सेतुत्वोन्मानमुपास्त्यै भेदसंगती। उपाध्युद्भवनाशाभ्यां नान्यदन्यनिषेधत इति। यदेतद्ब्रह्म नेति नेतीति दृश्यप्रतिषेधेन व्यवस्थापितम्। तस्मादपि ब्रह्मणोऽन्यदस्तीत्यभ्युपगन्तव्यम्। कुतः। सेतुत्वादिव्यपदेशेभ्यः। अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरिति सेतुत्वं चोपदिश्यते। तत्र यथा लोके पारावारवाञ्जलस्य विधारकः सेतुस्तं च सेतुं तीर्त्वा जाङ्गलं प्रतिपद्यते। तथा ब्रह्मणोऽपि सेतुत्वेन जगद्विधारकत्वाद्ब्रह्म तीर्त्वा गन्तव्येनान्येन केनचिद्भवितव्यम्। तथोन्मानव्यपदेशोऽपि ब्रह्मणः श्रूयते। चतुष्पाद्ब्रह्म षोडशकलं ब्रह्मेति। तच्चोन्मानं सद्वितीय एव गवादौ दृष्टचरम्। न त्वद्वितीये कुत्रचित्। तथा संबन्धव्यपदेशः श्रूयते। सता सोम्य तदा संपन्नो भवतीति। स च संबन्धः सब्रूपादसतोऽन्यस्य विद्यमानेतायोमवकल्पते। तथाऽऽत्मा वा अरे द्रष्टव्य इति द्रष्टृद्रष्टव्यभेदव्यपदेशोऽपि भवति। तस्मान्न द्वितीयं ब्रह्मेति प्राप्ते ब्रूमः। न तावद्ब्रह्मणः सेतुत्वं मुख्यं संभवति मृद्दारुमयत्वप्रसङ्गात्। केनचित्सेतुसामान्येन सेतुत्वविवक्षायां विधारकत्वमात्रं विवक्ष्यताम्। न तु सद्वितीयत्वम्। सेतुर्विधृतिरितिश्रवणात्। उन्मानं तूपास्त्यै व्यपदिश्यते तत्प्रकरणत्वात्। न तु तत्त्वावबोधाय। भेदव्यपदेशश्चोपाध्युद्भवमपेक्ष्य घटाकाशमठाकाशवदुपपद्यते। संबन्धव्यपदेशश्चोपाधिनाशमपेक्ष्य घटभङ्गे घटाकाशमहाकाशवदुपचर्यते। तस्माद्ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्तुसाधकहेतूनामन्यथासिद्धत्वादेकमेवाद्वितीयमित्यन्यवस्तुनिषेधाच्चाद्वितीयमेव ब्रह्म। आप्नोतीत्यत्र ब्रह्मलोकवत्प्राप्तिर्न भवत्युत्क्रान्तिनिषेधादिति यदुक्तं सोऽयं निषेधश्चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे *चिन्तितः। किं जीवादथवा देहात्प्राणोत्क्रान्तिर्निवार्यते। जीवान्निवारणं युक्तं जीवेद्देहोऽन्यथा सदा। तप्ताश्मजलवद्देहे प्राणानां विलयः स्मृतः। †उच्छ्वयत्यत्र देहोऽतो देहात्सा विनिवार्यते। न तस्य प्राणा उत्क्रामन्तीति तत्त्वविदः प्राणानामुत्क्रान्तिर्निषिध्यते तस्य निषेधस्यापादानं जीवः। न तु देहः। अन्यथा देहानुत्क्रान्तौ मरणाभावः प्रसज्येतेति प्राप्ते ब्रूमः। तप्ताश्मनि प्रक्षिप्तं जलं न यथाऽन्यत्र गच्छति नापि तत्र दृश्यते किंतु स्वरूपेण लीयते तद्वत्तत्त्वविदः प्राणा देहादनुत्क्रामन्तोऽपि न देहेऽवतिष्ठन्ते किंतु विलीयन्ते। अतो जीवनासंभवान्मृतो देह इति व्यवहारः। न चानुत्क्रान्तौ न मृतो देह इति व्यवहारः। अनुत्क्रान्तानां प्राणानां देहेऽवस्थानाभावे देहस्योच्छूनत्वमेव लिङ्गम्। नन्वियतः प्रयासाद्वरं देहादुत्क्रान्तिरस्तु प्रतिषेधस्तु जीवापादानको भवि-

* प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात्। अ० ४ पा० २ अ० ६। † निश्चेष्टो भवतीत्यर्थः।

१ क. ख. °नतयाऽव°। २ ग. °यामेव क°। ३ क. ख. ङ. ब्रूमः।

ष्यति। मैवम्। देहादुत्क्रम्य जीवेन सहावस्थितेषु प्राणेषु देहान्तरग्रहणस्याऽऽवश्यकत्वान्मुक्तिरेव न स्यात्। तस्मादुत्क्रान्तिप्रतिषेधस्य देह एवापादानं न जीवः। प्राप्तिशब्देन जीवत्वोपाधिविलयो विवक्षित इत्युक्तं सोऽपि विलयस्तत्रैव *चिन्तितः। तस्य वागादयः स्वस्वहेतौ लीनाः परेऽथवा। गताः कला इति श्रुत्या स्वस्वहेतुषु तल्लयः। नद्यब्धिलयसाम्योक्तेर्विद्वद्दृष्ट्या लयः परे। अन्यदृष्टिपरं शास्त्रं गता इत्याद्युदाहृतम्। तत्त्वज्ञानिनो वागादयः प्राणा विलीयमानाः प्रातिस्विकेषु कारणेषु विलीयन्ते न तु परमात्मनि। गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठा इति कलाशब्दवाच्यानां प्राणादीनां प्रतिष्ठाशब्दवाच्यस्वस्वकारणप्राप्तिप्रतिपादिकाया यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणश्चक्षुरादित्यमित्यादिश्रुतेरिति प्राप्ते ब्रूमः। तत्त्वविद्दृष्ट्या परमात्मन्येव लय इति श्रुत्यन्तरान्निर्श्चीयते। यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय। तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यमिति श्रुतौ नद्यब्धिलयदृष्टान्त उपन्यस्यते। अथ दार्ष्टान्तिके परमात्मनि लय इत्ययमर्थो न विशदस्तर्हि श्रुत्यन्तरे विशदो गम्यते। यथेमा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रायणाः समुद्रं प्राप्यास्तं गच्छन्ति भिद्येते तासां नामरूपे समुद्र इत्येवं प्रोच्यते। एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडशकलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति भिद्येते चासां नामरूपे पुरुष इत्येवं प्रोच्यत इति। भिद्येते विलीयेते। सेयं श्रुतिस्तत्त्वविद्दृष्टिविषया। गताः कला इति शास्त्रं तु तटस्थपुरुषप्रतीतिविषयम्। म्रियमाणे तत्त्वविदि समीपवर्तिनः पुरुषाः स्वस्वदृष्ट्या तदीयवागादीनामप्यग्न्यादिषु लयं मन्यन्तेऽतः श्रुत्योर्न विरोधः। तस्मात्परमात्मनि तत्त्वविदः प्राणानां विलयः। उपाधिविलये यन्मुक्तिरूपं तस्मिन्नेवाध्याये चतुर्थपादे † चिन्तितम्। नाकवन्नूतनं मुक्तिरूपं यद्वा पुरातनम्। अभिनिष्पत्तिवचनात्फलत्वादपि नूतनम्। स्वेन रूपेणेतिवाक्ये स्वशब्दात्तत्पुरातनम्। आविर्भावोऽभिनिष्पत्तिः फलं चाज्ञानहानितः। एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति श्रूयते। अस्या अयमर्थः। सम्यक्प्रसीदत्युपाध्युपशान्ताविति संप्रसादो जीवः स च शरीरत्रयाभिमानं परित्यज्य परं ब्रह्म प्राप्य मुक्तरूपेणावतिष्ठत इति तत्रैतन्मुक्तिरूपं न जीवस्य पूर्वसिद्धं किंतु स्वर्गवदागन्तुकम्। कुतः। अभिनिष्पद्यत इत्युत्पाद्यत्वश्रवणात्।

* तानि परे तथा ह्याह। अ० ४ पा० २ अ० ७ † संपद्याऽऽविर्भावः स्वेनशब्दात्। अ० ४ पा० ४ अ० १।

१ क. ग. घ. ङ. 'विदो दृष्ट्या'।

पूर्वसिद्धत्वे संसारदशायामपि सद्भावेन फलत्वं न स्यात्तस्मात्स्वर्गवदिदं नूतनं मुक्तिरूपमिति प्राप्ते ब्रूमः। स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति स्वशब्देन विशेषितत्वात्पूर्वमपि विद्यत एव मुक्तिरूपम्। न चात्र स्वशब्दः स्वकीयत्वमभिधत्ते विशेषणवैयर्थ्यप्रसङ्गात्। यद्यद्रूपं मुक्तावुपादत्ते तत्तत्स्वकीयमेवेति कस्य व्यावृत्तये विशेष्येत। आत्मवाचित्वे तु स्वशब्दस्य स्वकीयत्वव्यावृत्तिः प्रयोजनम्। न चाभिनिष्पत्तिरुत्पत्तिः पूर्वसिद्धस्योत्पत्त्यसंभवात्। किं तर्हि तत्त्वज्ञानेन ब्रह्मत्वाविर्भावोऽभिनिष्पत्तिः। न चैवं सत्युपसंपद्याभिनिष्पद्यत इत्यनयोः पुनरुक्तिरिति शङ्कनीयम्। संपत्तिशब्देन तत्पदार्थशोधनस्य विवक्षितत्वात्। अभिनिष्पत्तिस्तु वाक्यार्थावबोधः। न च पूर्वसिद्धत्वे मुक्तिरूपस्य फलत्वविरोधः। निवृत्ताज्ञानरूपत्वाकारेण पूर्वसिद्धत्वाभावात्। तस्मात्पुरातनं वस्त्वेव मुक्तिरूपम्। तत्रैवान्यच्चिन्तितम्*। मुक्तरूपाद्ब्रह्म भिन्नमभिन्नं वा विभिद्यते। संपद्य ज्योरित्येवं कर्मकर्तृभिदोक्तितः। अभिनिष्पन्नरूपस्य स उत्तमपुमानिति। ब्रह्मत्वोक्तेरभिन्नं तद्भेदोक्तिरुपचारतः। पूर्वाधिकरणे निर्णीतम्। यदेतन्मुक्तस्य स्वरूपं तत्परस्माद्ब्रह्मणो भिन्नं भवितुमर्हति। कुतः। कर्मकर्तृव्यपदेशात्। एष संप्रसादः परं ज्योतिरुपसंपद्येत्यत्र संप्रसादशब्दोदितो जीव उपसंपत्तौ कर्तृत्वेनोपदिश्यते। ज्योतिःशब्दवाच्यं च ब्रह्म कर्मत्वेन। तस्मान्मुक्तस्य जीवस्य स्वरूपं ब्रह्मणो भिन्नमिति प्राप्ते ब्रूमः। ज्योतिरुपसंपद्येति वाक्यं तत्पदार्थशुद्धिविषयमुक्तम्। अतस्तदानीं भेदोऽस्तु नाम। तदुपरि स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति वाक्यं वाक्यार्थदशापन्नं मुक्तस्वरूपं प्रतिपादयति। न च तस्य ब्रह्मणा सह भेदोऽस्ति। स उत्तमः पुरुष इति वाक्ये तच्छब्देनाभिनिष्पन्नरूपं मुक्तस्वरूपं परामृश्य तस्योत्तमपुरुषशब्दवाच्यब्रह्मस्वरूपत्वाभिधानात्। तस्मान्मुक्तस्वरूपं ब्रह्माभिन्नम्। पुनरन्यच्चिन्तितम्†। क्रमेण युगपद्वाऽस्य सविशेषाविशेषते। विरुद्धत्वात्कालभेदाद्व्यवस्था श्रुतयोस्तयोः। मुक्तामुक्तदशोर्भेदाद्व्यवस्थासंभवे सति। अविरुद्धं यौगपद्यमश्रौतं क्रमकल्पनम्। मुक्तस्य स्वरूपभूतं ब्रह्म श्रुतिषु द्विधा प्रतिपाद्यते। क्वचित्सविशेषं क्वचिन्निर्विशेषम्। तथा हि। य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्प इति सविशेषत्वश्रुतिः। स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एवैवं वाऽरेऽयमात्माऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवेति निर्विशेषत्वश्रुतिः। ते एते सविशेषत्वनिर्विशेषत्वे मुक्तिदशायां ब्रह्मणो

* अविभागेन दृष्टत्वात् अ० ४ पा० ४ अ० २ † ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः अ० ४ पा० ४ अ० ३

१ ग. घ. °तनमि°। २ क. ख. ङ. °क्तस्य स्व°।

न युगपत्संभवतः परस्परविरुद्धत्वात् । अतः कालभेदेनोभे व्यवस्थापनीये इति प्राप्ते ब्रूमः । प्रतिपत्तृभेदाद्युगपदेव सविशेषत्वनिर्विशेषत्वे उपपद्येते । मुक्तप्रतिपत्त्या निर्विशेषत्वमेव । बद्धप्रतिपत्त्या तु मुक्तस्वरूपं ब्रह्म सर्वज्ञत्वादिगुणविशिष्टं सज्जगत्कारणत्वेनावभासते । न हि मुक्ताः पुरुषाः कदाचिदपि सर्वज्ञत्वसत्यसंकल्पत्वादिगुणयुक्ता वयमिति प्रतिपद्यन्ते । तत्प्रतिपत्तिहेतुभूताया अविद्याया विनाशितत्वात् । बद्धपुरुषास्त्वविद्यायुक्ताः सन्तो निर्विशेषमेव ब्रह्म सर्वज्ञत्वादिगुणविशिष्टं कल्पयन्ति । अतः प्रतिपत्तृभेदाद्युगपद्व्यवस्थासिद्धौ किमनेन कालभेदकल्पनेन । तस्माद्युगपदेव सविशेषत्वनिर्विशेषत्वे । मुक्तावन्यो विशेषस्तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे *चिन्तितः । मुक्तिः सातिशया नो वा फलत्वाद्ब्रह्मलोकवत् । स्वर्गवच्च नृभेदेन मुक्तिः सातिशयैव हि । ब्रह्मैव मुक्तिर्न ब्रह्म क्वचित्सातिशयं श्रुतम् । अत एकविधा मुक्तिर्वेधसो मनुजस्य वा । यथा ब्रह्मलोकाख्यं फलं सालोक्यसारूप्यसामीप्यसार्ष्टिभेदेन चतुर्विधम् । तत्र सार्ष्टिर्नाम चतुर्मुखेन समानैश्वर्यत्वम् । यथावा कर्मभूयस्त्वात्फलभूयस्त्वमितिन्यायेन स्वर्गो बहुविधस्तथा मुक्तिरपि फलत्वाविशेषात्सातिशयेति प्राप्ते ब्रूमः । मुक्तिर्नाम निजसिद्धब्रह्मस्वरूपमेव न तु स्वर्गवदागन्तुकं किंचिद्रूपमिति वक्ष्यते । ब्रह्म चैकविधत्वेन श्रुतं निर्णीतं च । तस्माच्चतुर्मुखस्य मानुषस्य वा मुक्तिरेकविधैव । सालोक्यादिविशेषस्तु जन्यरूपत्वादुपासनातारतम्येन सातिशयो भविष्यति । मुक्तिस्तु न तादृशीति सिद्धम् । यथोक्तैर्दशभिर्विचारैर्निर्णीतौ ज्ञानमोक्षौ साधनफलरूपौ ब्रह्मविदाप्नोति परमिति वाक्येन सूत्रितौ । इदानीं तस्य सूत्रस्य संक्षिप्तव्याख्यानरूपां कांचिदृचमुदाहरति । तदेषेति । तत्तस्मिन्पूर्वसूत्रार्थे तदभिप्रायपरिज्ञानार्थमेषाऽनन्तरमेव वक्ष्यमाणा काचिदृगभ्युक्ताऽभितः कथिता । सर्वोऽपि सूत्राभिप्रायस्तस्यां विस्पष्ट इत्यर्थः । ब्रह्मविदित्युक्ते कीदृशं ब्रह्मेत्येवं बुभुत्सोदयात्सत्यादिभिश्चतुर्भिः पदैस्तत्स्वरूपमुच्यते । तानि च पदानि समानाधिकरणत्वाद्विशेषणविशेष्यरूपाणि । यथा नीलं महत्सुगन्ध्युत्पलमित्यत्र विशेषणविशेष्यभावस्तद्वत् । तत्र वेद्यतया विवक्षितत्वात्प्रधानं ब्रह्म विशेष्यं सत्यादिपदानि च स्वार्थविपरीतेभ्यस्तद्ब्रह्म व्यावर्तयन्ति । ननु विवक्षितोत्पलविपरीतान्यन्यान्युत्पलानि विद्यन्ते रक्तमुत्पलं स्वल्पमुत्पलमीषद्गन्धमुत्पलमित्येवं दृष्टत्वात् । अतो विवक्षितस्योत्पलस्य तेभ्यो व्यावृत्तये नीलादिपदानि । अत्र त्वनृतं ब्रह्म जडं ब्रह्म प-

* एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः । अ० ३ पा० ४ अ० १७ ।

१ क. ख. ङ. 'पत्त्वासि'। २ ग. च । ३ ग. घ. मनुष्यस्य ।

रिच्छिन्नं ब्रह्मेत्येवं विपरीतानि ब्रह्माणि न सन्ति। यथाऽसावादित्य एकस्तद्वद्ब्रह्माप्येकमेव तस्य व्यावर्त्याभावात्सत्यादिविशेषणानि व्यर्थानीति चेन्न। तेषां लक्षणरूपविशेषणत्वेन व्यावर्त्यसद्भावात्। सजातीयमात्राद्व्यावर्तकं केवलं विशेषणम्। स्वेतरकृत्स्नव्यावर्तकं लक्षणरूपविशेषणमिति तयोर्विवेकः। तथा सत्यब्रह्मरूपेभ्योऽसत्यजडपरिच्छिन्नेभ्यो व्यावृत्तये सत्यादिपदानि भविष्यन्ति। अवकाशरूपमाकाशमित्येतस्मिँल्लक्षणे सजातीयस्याऽऽकाशान्तरस्य व्यावर्त्यस्याभावेऽपि विजातीयानि मूर्तद्रव्याणि यथा व्यावर्त्यन्ते। तद्वदसत्यादीन्यत्र व्यावर्त्यन्ताम्। सत्यादिपदानि ब्रह्म विशेष्टुं प्रवृत्ततया परार्थत्वात्परस्परनिरपेक्षाण्येव ब्रह्मशब्देन संबध्यन्ते। सत्यं ब्रह्म ज्ञानं ब्रह्मानन्तं ब्रह्मेति यद्वस्तु येन रूपेण निश्चीयते तच्चेत्कदाचिदपि तद्रूपं न व्यभिचरेत्तदा तद्वस्तु सत्यमित्युच्यते। यथा सर्पस्याधिष्ठानभूता रज्जुः। यस्य तु व्यभिचारोऽस्ति तदनृतम्। यथा रज्ज्वां प्रतीतः सर्पस्तथा सर्वजगदधिष्ठानभूतं ब्रह्म मुक्तावपि व्यभिचाराभावात्सत्यम्। ज्ञानबाध्यत्वेन मुक्तौ व्यभिचरितत्वाज्जगदनृतम्। अतएव माण्डूक्यश्रुतिर्जगतो मिथ्यात्वं दर्शयति। मायामात्रमिदं द्वैतमिति। छन्दोगाश्च दृष्टान्तत्वेन विकारस्य घटादेरनृतत्वं प्रकृतेश्च मृत्तिकायाः सत्यत्वमामनन्ति। वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति। ब्रह्म जडं भवितुमर्हति सत्यत्वान्मृत्तिकावदित्याशङ्क्य ज्ञानमित्युच्यते। व्यावहारिकसत्यं त्वचिद्रूपमित्यभिप्रायः। ब्रह्म परिच्छिन्नं भवितुमर्हति ज्ञानशब्दार्थत्वाद्घटज्ञानवदित्याशङ्क्यानन्तमित्युच्यते। ज्ञायते स्फोर्यते घटादिकमनेनेति व्युत्पत्त्या घटस्फुरणयोः संबन्धजनकोऽन्तःकरणवृत्तिविशेषो लोके ज्ञानशब्दस्यार्थः। स च भौतिकः। अन्नमयं हि सोम्य मन इति श्रुतेः। तस्माद्युक्तं तस्य ज्ञानस्य परिच्छिन्नत्वम्। इह तु ज्ञप्तिर्ज्ञानमिति व्युत्पत्त्या स्फुरणमेवोच्यते तस्य भौतिकत्वाभावादनन्तत्वम्। अन्तः परिच्छेदः। स च त्रिविधः। देशकृतः कालकृतो वस्तुकृतश्चेति। तत्राऽऽकाशवत्सर्वगतश्च नित्य इति श्रुत्या सर्वदेशसर्वकालसंबन्धावगमाद्देशकालपरिच्छेदौ न स्तः। ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात्पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण। अधश्चोर्ध्वं च प्रसृतं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठमिति श्रुतौ सर्वदेशकालसंबन्धवत्सर्ववस्त्वात्मकत्वस्यापि श्रवणाद्ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्त्वभावेन वस्तुपरिच्छेदोऽपि नास्ति। तदेवं सत्यादिशब्दैर्मिथ्यात्वजाड्यपरिच्छेदेभ्यो यद्व्यावर्तितं तद्ब्रह्मेति वाक्यार्थः संपद्यते। ननु सत्यादिपदानामतद्व्यावृत्तिपरत्वाद्ब्रह्मशब्दार्थस्योत्पलादिशब्दार्थवल्लोके प्रसिद्ध्यभावाद्वाक्यं शून्यपरं प्रस-

१ क. ख. घ. ङ. °तैकरूपं लक्षणमिति। २ घ. °स्तद्ब्रह्म पश्चा°।

ज्येत । मृगतृष्णाम्भसि स्नातः खपुष्पकृतशेखरः । एष वन्ध्यासुतो याति शशशृङ्गधनुर्धर इति वाक्यार्थवदिति चेन्न। बृंहतेर्धातोरर्थानुगमेन ब्रह्मशब्दार्थस्य प्रसिद्धत्वात् । प्रकारान्तरेणापि प्रसिद्धिर्भगवद्भिर्दर्शिता । सर्वस्याऽऽत्मत्वाच्च ब्रह्मास्तित्वप्रसिद्धिः । सर्वो ह्यात्मास्तित्वं प्रत्येतीति । ब्रह्मणश्चाऽऽत्मत्वादस्तित्वं प्रसिद्धम् । ब्रह्मणश्चाऽऽत्मत्वमयमात्मा ब्रह्मेत्यादिश्रुतिसिद्धम् । अतः शून्यार्थत्वाभावे सति सत्यादिपदानां विशेषणत्वं लक्षणत्वं चोपपद्यते । अन्यथा किं विशेष्येत किं वा लक्ष्येत । वस्तुतो ब्रह्मान्तराभावेऽप्यविद्यादशायामनृतजडपरिच्छिन्नैरुपाधिभिरुपहितत्वाकारेणानृतत्वादिधर्मविशिष्टानां त्रयाणां[1] ब्रह्मान्तराणां सजातीयानां सद्भावाद्विवक्षितं ब्रह्म तेभ्यो ब्रह्मभ्यः सत्यादिपदैर्[2]विशेष्यते[3] । लक्षणपक्षे तु विजातीयेभ्योऽप्युपाधिभ्यो व्यावर्त्यते । यथा द्रष्टृदर्शनदृश्यादित्रिपुटीव्यवहाराद्व्यावर्त्य भूमपदार्थो लक्ष्यते तद्वत् । तथा च च्छन्दोगा आमनन्ति । यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमेति । अन्योऽन्यत्पश्यतीत्येवमादिका त्रिपुटी यस्मिन्पदार्थे नास्ति स पदार्थो भूमेत्यतद्व्यावृत्त्या सर्वव्यवहाररहितं वस्तु लक्ष्यते । एवमत्रापि सत्यादिपदैर्मिथ्यात्वादिव्यावृत्त्या तद्रहितं तद्ब्रह्म लक्ष्यताम् । अत्र केवलविशेषणत्वपक्षे सत्यादिपदानि त्रीण्यपि परस्परनियामकत्वेन मिलित्वा ब्रह्मस्वरूपं प्रतिपादयन्ति । तथा हि । बाधराहित्यवाची सत्यशब्दस्त्रिविधं सत्यमाचष्टे । प्रातिभासिकं व्यावहारिकं पारमार्थिकं चेति त्रैविध्यम् । शुक्तिरजतादीनां यावत्प्रतिभासं बाधराहित्यात्प्रातिभासिकसत्यत्वम् । पृथिव्यादिभूतानां शरीरादिभौतिकानां च तत्त्वज्ञानोदयात्पूर्वं लोकव्यवहारे[4] बाधाभावाद्व्यावहारिकं सत्यत्वम् । वेदान्तोत्पादितविज्ञानादूर्ध्वमपि बाधाभावाद्ब्रह्मणः पारमार्थिकसत्यत्वम् । तत्राविशेषेण त्रिष्वपि प्रवर्तमानः[5] सत्यशब्दो ज्ञानानन्तशब्दाभ्यां नियमितः सन्ब्रह्मण्येव पर्यवस्यति । न हि व्यावहारिकप्रातिभासिकयोश्चिद्रूपत्वमपरिच्छिन्नत्वं वाऽस्ति । ज्ञानशब्दोऽपि चिद्वस्तुनि बुद्धिरूपज्ञाने च प्रवर्तमानः[6] सत्यानन्तशब्दाभ्यां नियमितश्चिद्रूपे ब्रह्मण्येवावतिष्ठते[7] । न खलु बुद्धिवृत्तिर्ब्रह्मवदत्यन्तमबाध्या त्रिविधपरिच्छेदरहिता वा । अनन्तशब्दश्च देशपरिच्छेदरहित आकाशे सर्वपरिच्छेदरहिते ब्रह्मणि च प्रवर्तमानः[8] सत्यज्ञानशब्दाभ्यां नियमितो ब्रह्मण्येवावतिष्ठते । न ह्याकाशस्य पारमार्थिकं सत्यत्वं स्फुरणत्वं वाऽस्ति ।

---

* व्यावर्त्यत इत्यर्थः ।

---

१ घ. वाक्यव° । २ क. ङ. °णां स° । ३ ग. °र्विशिष्य° । ४ ग. घ. °हारैर्बाधा° । ५ घ. वर्तमानः । ६ ग. घ. वर्तमानः । ७ घ. ण्येव ति° । ८ ग. घ. वर्तमानः ।

तदेवं परस्परं नियमितानि त्रीणि सत्यादिपदानि कूटस्थं चिद्रूपमद्वितीयं ब्रह्म प्रतिपादयन्ति। तदुक्तं पूर्वाचार्यैः। कौटस्थ्यमेव सत्यत्वं स्फुरणं ज्ञानमुच्यते। आनन्त्यमेकता चैवं बोध्यते ब्रह्म तैस्त्रिभिरिति। तेष्वनन्तशब्द इतरव्यावृत्तिमुखेनैव ब्रह्म विशिनष्टि। सत्यज्ञानशब्दौ तु स्वार्थरूपं कूटस्थत्वं स्फुरणं च *समर्पयन्तौ तद्विपरीतं मिथ्यात्वं जाड्यं चार्थान्निवारयन्तौ विशेषणत्वं प्राप्नुतः। तदुक्तं वार्तिककृद्भिः। तत्रानन्तोऽन्तवद्वस्तुव्यावृत्त्यैव विशेषणम्। स्वार्थार्पणप्रणाड्या च परिशिष्टौ विशेषणम्। शब्दात्प्रतीयते तावत्†संगतिर्धर्मधर्मिणोः। मानान्तरादपोहस्तु न शाब्दस्तेन स स्मृत इति। सत्यत्वज्ञानत्वयोर्मिथ्यात्वजडत्वयोश्च सहावस्थानान्यथानुपपत्तिर्मानान्तरम्। यद्यपि धर्मधर्मिसंबन्धो न वास्तवस्तथाऽपि ब्रह्मबोधस्य द्वारं भवत्येव। मिथ्याभूतेन प्रतिबिम्बेन सत्यबिम्बावबोधदर्शनात्स्वप्रकामिनीदर्शनेन भाविश्रेयःसूचनाच्च। तदेवं सत्यादिविशेषणत्रयेण ब्रह्मस्वरूपावबोधादेतावद्ब्रह्मणो लक्षणम्। यद्वा तेषां पदानामेकैकमेव निरपेक्षं ब्रह्मलक्षणम्। सत्यशब्देन मिथ्याभूतयोरज्ञानतत्कार्ययोर्व्यावृत्तौ सत्यामखण्डबोधं ब्रह्मैकमेव परिशिष्यते। ब्रह्मण उपलक्षको यः सत्यत्वधर्मः सोऽप्यविद्याकार्यत्वान्मिथ्यैवेति सत्यशब्देनैव व्यावर्त्यते। यथा कलुषिते जले प्रक्षिप्तं कतकरजः पूर्वकालुष्यं निवर्तयत्स्वयमपि निवर्तते। यथावा भुक्तान्नजरणाय स्वीकृतमौषधमन्नं च स्वात्मानमपि जरयति तद्वत्। न च सत्यत्वधर्मे व्यावर्तिते सति ब्रह्मणो मिथ्यात्वं प्रसज्येतेति शङ्कनीयम्। मिथ्यात्वस्याऽऽदावेव निवर्तितत्वात्। न हि कतकरजसो निवृत्तौ पूर्वकालुष्यं पुनरागच्छति। नाप्यौषधे जीर्णे पुनरन्नमजीर्णं भवति। सत्यत्वमिथ्यात्वयोरुभयोरपि व्यावृत्तौ निर्धर्मकं ब्रह्मेति लक्षितं भवति। न च तादृशं नास्त्येवेति शङ्कनीयं सदात्मरूपत्वानुपपत्तेः। सद्रूपत्वमात्म[४]रूपत्वं च च्छन्दोगा आमनन्ति। सदेव सोम्येदमग्र आसीदिति सद्वस्तु प्रक्रम्य तत्सत्यं स आत्मेति श्रवणात्। अतो यदत्र सत्यशब्देन विवक्षितं तदेव सद्रूपमात्मरूपं चेत्यवगम्यते। न हि तेजसस्तमस्त्वमिव सतोऽसत्ता संभवति। आत्मनोऽसत्त्वं भाष्यकारवचनमुदाहृत्य पूर्वमेव निराकृतम्। किंच सत्यत्वमिथ्यात्वादिकल्पनाया अधिष्ठानत्वादपि ब्रह्मणो नासत्यत्वम्। न हि निरधिष्ठानो भ्रमः संभवति। एतदेवाभिप्रेत्य च्छान्दोग्ये तद्धैक आहुर-

* बोधयन्तावित्यर्थः। † संबन्ध इत्यर्थः।

१ ग. °स्परनि°। २ ग. °वृत्तेः पू°। ३ ख. नास्तीति। ४ क. ख. घ. ङ. °त्मत्वं छन्दो°। ५ ख. °त्मेत्युपसंहारात्।

सदेवेदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तस्मादसतः सज्जायतेति परकीयमतत्वेनासत्पक्षमुपन्यस्य कुतस्तु खलु सोम्यैवं स्यादिति होवाच कथमसतः सज्जायतेति तं पक्षं दूषयित्वा सत्त्वेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमिति सत्पक्षं स्वकीयमतत्वेनोपसंहरति । युक्तश्चायमेव पक्षः । असतो जगदुपादानत्वे तु पृथिवी नास्त्यापो न सन्तीति सर्वं जगदसदनुविद्धं प्रतीयेत नत्वेवं प्रतीयते । किं त्वस्ति पृथिवी सन्त्याप इत्येवं सदनुविद्धमेव सर्वं प्रतीयते । तस्माज्जगत्कारणं ब्रह्म सद्रूपमेव । यथा छान्दोग्ये ब्रह्मणः कारणत्वमुपजीव्य सत्त्वासत्त्वपक्षयोर्गुणदोषावुपन्यस्तावेवमत्रापि ब्रह्मणः प्रत्यगात्मरूपत्वमुपजीव्य सत्त्वासत्त्वपक्षयोस्तावुपन्यसिष्येते असन्नेव स भवति । असद्ब्रह्मेति वेद चेत् । अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद । सन्तमेनं ततो विदुरिति । कठाश्चाऽऽमनन्ति । अस्तीत्येवोपलब्धव्य इति । तस्माद्वस्तुतः सत्यत्वधर्मरहितमपि ब्रह्म तत्कल्पनाधिष्ठानत्वात्सद्रूपमेव । परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिरितिन्यायेन सत्यत्वमिथ्यात्वोभयराहित्यमयुक्तमिति चेत् । मैवम् । नपुंसकव्यक्तिवत्तदुपपत्तेः । यथा परस्परविरुद्धस्त्रीत्वपुरुषत्वोभयरहिता सा व्यक्तिस्तद्वत् । प्रत्यक्षेण प्रमिताऽसौ व्यक्तिरितिचेत्तर्हि ब्रह्मापि श्रुत्या प्रमीयताम् । श्रुतिस्तु सत्यं ब्रह्मेति सत्यशब्दवाच्यत्वं ब्रुवती सत्यत्वधर्ममङ्गीकरोतीतिचेन्न । यतो वाचो निवर्तन्त इति वाच्यत्व प्रतिषेधश्रुतेः । सत्यशब्दस्तु *व्यावहारिकसत्यत्वधर्मवाचकतया लोके व्युत्पन्नः सन्ब्रह्मण्यारोपितं व्यावहारिकसत्यत्वधर्ममुपजीव्य तद्विरुद्धं मिथ्यात्वं निराकुर्वन्धर्मद्वयरहितं सन्मात्रं ब्रह्मतत्त्वं †लक्षयति । यथा पादतले लग्नकण्टकमन्येन कण्टकेनोद्धृत्य कण्टकद्वयं परित्यज्य केवलपादमवशेषयति तद्वत् । तस्मात्सत्यं ब्रह्मेत्येतल्लक्षणं निर्दोषम् । ननु ज्ञानं ब्रह्मणि क्रिया प्रसज्येत । तथा हि ज्ञायतेऽनेनेतिव्युत्पत्तौ ब्रह्मणो ज्ञानक्रियाकरणत्वं भावार्थव्युत्पत्तौ तु क्रियारूपत्वम् । न चोभयं युज्यते । निष्कलं निष्क्रियं शान्तमितिक्रिया प्रतिषिध्यते । तस्मादेतल्लक्षणं दुष्टमितिचेत् । मैवम् । सत्यशब्दवज्ज्ञानशब्दस्यापि लक्षणत्वात् । धात्वर्थस्तु बुद्धेर्वृत्तिः । तथा चोपदेशसहस्र्यामभिहितम् । आत्माभासस्तु तिङ्वाच्यो धात्वर्थश्च धियः क्रिया । उभयं त्वविवेकेन जानातीत्युच्यते मृषा । चैतन्यप्रतिबिम्बेन व्याप्तो बोधोऽभिजायते । बुद्धेः शब्दादिनिर्भासस्तेन मोमुह्यते जगदिति । चैतन्यप्रतिबिम्बयुक्तायां शब्दस्पर्शादिविषयावभासिकायां बुद्धौ व्युत्पन्नो ज्ञानशब्दो ब्रह्मण्यारोपितसर्वदृश्यभासकत्वधर्मं ज-

* व्यावहारिकश्चासौ सत्यत्वधर्मश्चेति समासः । † बोधयतीत्यर्थः ।

१ ग. घ. °ति तत्पक्षं । २ क. ख. ङ. °कत्वव्य° । ३ ग. °याकार° । ४ ख. °शसाह° । ५ ग. °पितं स° ।

ड्त्वनिवारणायोपजीव्य ततस्तेनापि धर्मेण विरहितं नित्यचैतन्यं प्रत्यगात्मरूपं ब्रह्मतत्त्वमुपलक्षयति। तदेतत्सर्वं वार्तिककारैर्विस्पष्टमभिहितम्। बुद्धेः प्रत्ययकारित्वं तत्साक्षिण्युपचर्यते। आत्मचैतन्यसंदीप्तां वृत्तिं धीः कुरुते यतः। चैतन्यालिङ्गिताः सर्वास्तप्तायोविस्फुलिङ्गवत्। धीवृत्तयो हि जायन्ते न कचिच्चिद्विवर्जिताः। चैतन्यखचितान्दृष्ट्वा प्रत्ययान्बुद्धिकर्तृकान्। ज्ञानं क्रियत ईत्यज्ञाः कूटस्थमिति मेन्वते। बुद्ध्यभावादवच्छिन्नं न दृग्रूपं यथा पुरा। बुद्ध्युत्पत्तावपि तथा निष्क्रियं ह्यनुभूयतामिति। न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते। स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एवं वाऽरेऽयमात्माऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवेत्यादिश्रुतेर्नित्यचैतन्यैकरसस्वभावावगमात्। तादृशस्यैव निष्क्रियस्याऽऽत्मनो ज्ञानशब्देन लक्ष्यमाणत्वाज्ज्ञानं ब्रह्मेत्येतल्लक्षणमपि निर्दोषमेव। नन्वनन्तं ब्रह्मेति लक्षणे त्रिविधपरिच्छेदनिषेधात्तदभावविशिष्टं ब्रह्मेति प्राप्नुयात्। इह भूतले घटो नास्तीतिनिषेधेन यथा घटाभाववैशिष्ट्यं भूतलस्य प्रतीयते तद्वत्। तथा च नाखण्डैकरसत्वसिद्धिरितिचेन्मैवम्। वस्तुपरिच्छेदनिषेधेन ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य *वास्तवस्याभावस्यापि निषेधान्मायाकार्यमेवाभावमुपजीव्य परिच्छेदं व्यावर्त्य कतकरजोन्यायेनैनमप्यभावं व्यावर्त्य सदेकरसमेव लक्ष्यते। तथा सति। श्रुत्यन्तरे सदेव सोम्येत्यवधारणमुपपद्यते। तस्मादनन्तं ब्रह्मेत्येतदपि लक्षणमदुष्टमेव। तदेतदभिप्रेत्य वार्तिककार आह। कालाकाशादियोनित्वात्सर्वात्मत्वात्तथाऽऽत्मनः। वस्त्वन्तरस्य चाभावान्मुख्यानन्त्यं परात्मनः। कल्पितेन परिच्छेदो न ह्यकल्पितवस्तुनः। कल्पितश्चेह कालादिर्वाचारम्भणशास्त्रत इति। अनेनैव सत्यादिन्यायेन विज्ञानमानन्दं ब्रह्म। अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति। पूर्णमदः पूर्णमिदमित्यादिश्रुतिषूक्ता आनन्दस्वयंज्योतिःपूर्णादिशब्दाः प्रत्येकं लक्षणत्वेन योजनीयाः। तदर्थमानन्दादयो गुणा अत्रोपसंहर्तव्याः। ब्रह्मणि निवर्तनीयानां पुरुषभ्रान्तीनां बहुत्वेन लक्षणबाहुल्यम्। न त्वेतावता ब्रह्मणो बहुविधत्वमस्ति। निर्विशेषमेव सर्वैरपि लक्षणैः प्रतिपाद्यते। आनन्दाद्युपसंहारस्तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे †चिन्तितः। अनाहार्या उताऽऽहार्या आनन्दाद्यास्तु नाऽऽहृतिः। वामनीसत्यकामादेरिवैतेषां व्यवस्थितेः। विधीयमानधर्माणां व्यवस्था स्याद्यथाविधि। प्रतिपत्तिफलानां तु सर्वशाखासु संहृतिः। आनन्दो ब्रह्म। सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यानन्दसत्यत्वादयस्तैत्तिरीयके परब्रह्म-

* व्यावहारिकस्येत्यर्थः। † आनन्दादयः प्रधानस्य। अ० ३ पा० ३ अ० ६

१ ख. इत्यज्ञः। २ ख. मन्यते।

विद्यायां पठ्यन्ते[1] । ते प्रज्ञानं ब्रह्मेत्याद्यैतरेयकादिप्रोक्तासु परविद्यासु नोपसंहर्तव्याः । वामनीत्वादिवद्व्यवस्थोपपत्तेः । एष उ एव वामनी[2] एष[3] उ एव भामनीरिति कामनेतृत्वभासकत्वादयो गुणा उपकोसलविद्यायामाम्नाताः । सत्यकामः सत्यसंकल्प इति सत्यकामत्वादयो[4] दहरविद्यायामाम्नाताः । तत्र यथा परस्परं गुणानुपसंहारः । एवमानन्दादीनां व्यवस्थाऽस्त्विति प्राप्ते ब्रूमः । विषमो दृष्टान्तः । वामनीत्वादीनां[5] ध्येयत्वेन विधीयमानत्वाद्यथाविधि व्यवस्था युक्ता । आनन्दादयस्तु प्रतिपत्तिफला इति न विधीयन्ते । अतो व्यवस्थापकविध्यभावात्प्रतिपत्तिफलस्य सर्वत्र समत्वाच्चाऽऽनन्दादय उपसंहर्तव्याः । ब्रह्मणो निर्विशेषत्वं तत्रैव द्वितीयपादे *चिन्तितम् । ब्रह्म किं † रूपि वाऽरूपि भवेन्नीरूपमेव वा । द्विविधश्रुतिसद्भावाद्ब्रह्म स्यादुभयात्मकम् । नीरूपमेव वेदान्तैः प्रतिपाद्यमपूर्वतः । रूपं त्वनूद्यते ध्यातुमुभयत्वं विरुध्यते । तदेतच्चतुष्पाद्ब्रह्मेत्यादिश्रुतयो रूपवद्ब्रह्म प्रतिपादयन्ति । अस्थूलमनण्वित्यादिश्रुतयो नीरूपम् । तस्माद्वस्तुत उभयात्मकं ब्रह्मेति प्राप्ते ब्रूमः । नीरूपमेव शास्त्रप्रतिपाद्यं मानान्तरासिद्धत्वात् । जगत्कर्तृत्वादिरूपयुक्तं तु ब्रह्म क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वादित्यनुमानेनावगन्तुं शक्यमत एवोपासनायामनूद्यते[6] न तु तात्पर्येण प्रतिपाद्यते । न चानुमानशास्त्रसिद्धयोरुभयोर्वास्तवत्वमेकस्मिन्वस्तुनि सरूपत्वनीरूपत्वयोर्विरुद्धत्वात् । तस्मादतात्पर्यविषयस्य सरूपत्वस्य भ्रान्तत्वान्नीरूपमेव तत्त्वतो ब्रह्म । तदेतदखण्डैकरसं ब्रह्म सत्यज्ञानादिवाक्येन लक्षितम् । ब्रह्मविदाप्नोति परमिति सूत्रस्य व्याख्यानरूपायामृचि प्रथमपादेन ब्रह्मशब्दार्थं व्याख्यायावशिष्टेन यो वेदेत्यादिना पादत्रयेण वेदनपरप्राप्ती[7] व्याख्यायेते । यः पुमान्वेद स पुमानश्नुते व्याप्नोति । किं वेदेत्याशङ्क्यैतदुच्यते । गुहायां परमे व्योमन्निहितमिति । अन्नमयाद्यानन्दमयान्तानां वक्ष्यमाणानां पञ्चकोशानां समुदायो गुहा । तथा चान्यत्रोक्तम् । देहादभ्यन्तरः प्राणः प्राणादभ्यन्तरं मनः । ततः कर्ता ततो भोक्ता गुहा सेयं परंपरेति । यदेतत्पञ्चकोशोपादानकारणमव्याकृतं तदेतत्परमं व्योमेत्युच्यते । तच्चाव्याकृतं संप्रदायविद्भिर्दर्शितम् । शरीरद्वयकारणमात्माज्ञानं साभासमव्याकृतमित्युच्यत इति । श्रुतिश्च सर्वस्यास्य जगत उत्पत्तेः प्रागव्याकृतत्वं दर्शयति । तद्धेदं[8] तर्ह्यव्याकृतमासीदिति । अस्पष्टदशापन्नत्वमव्याकृतत्वम् । तच्चाव्याकृतममूर्तत्वसाम्येन वाजसनेयिनोऽक्षरब्राह्मणे गा-

---

* न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि । अ० ३ पा० २ अ० ५ † प्रतिपाद्यमित्यर्थः ।

---

१ घ. °न्ते । प्र° । २ क. ख. ङ. °नीत्यादि° । ३ ग. °ष ए° । ४ क. ग. घ. ङ. °कामाद° ५ क. ख. ङ. °नीत्यादी° । ६ घ. °नायानू° । ७ घ. °न प्रा° । ८ क. ख. ङ. तदिदं ।

गार्गीयाज्ञवल्क्यप्रश्नोत्तरयोराकाशशब्देन समामनन्ति। कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति प्रश्नः। एतस्मिन्खल्वक्षरे गार्गि आकाश ओतश्च प्रोतश्चेत्युत्तरम्। तस्य चाऽऽकाशस्य लोकप्रसिद्धाकाशवाय्वादिपञ्चमहाभूतकारणत्वात्परमत्वम्। तस्मिन्परमाकाशे निहितमवस्थितं ब्रह्म। यद्यप्यविनाशिन्यक्षरशब्दवाच्ये सर्वाधिष्ठाने ब्रह्मण्यव्याकृतपञ्चभूतादिकं जगदारोपि[1]तं सदवस्थितम्। तथाऽपि बुभुत्सोर्बुद्धिर्बाह्यान्रूपरसादिविषयानुपेक्ष्यान्नमयादिक्रमेणाव्याकृतपर्यन्तं प्रविश्य निष्प्रपञ्चब्रह्मतत्त्वं साक्षात्करोति। तस्माद्बुभुत्सुदृष्टिमपेक्ष्य परमे व्योमन्नवस्थितमित्युपचर्यते। यद्वा गुहायां परमे व्योमन्निति सामानाधिकरण्यादव्याकृतमेव गुहाशब्देनाप्यभिधीयते। सर्वस्य जगतस्तत्र निगूढत्वात्। अथवा हृदयपुण्डरीकस्य मध्ये स्वाङ्गुष्ठपरिमितो यः प्रसिद्ध आकाशः स एवात्र परमं व्योमेत्युच्यते। जागरणव्यवहारहेतुं स्वप्नव्यवहारहेतुं देहमध्यवर्त्याकाशं बाह्याकाशं चापेक्ष्य सर्वदुःखरहितयोः सुषुप्तिसमाध्योः स्थानत्वेन हृदयाकाशस्योत्कृष्टत्वं युक्तम्। तस्मिन्नाकाशेऽवस्थिता बुद्धिर्गुहा तस्यां ज्ञातृज्ञेयज्ञानरूपत्रिपुटीव्यवहारस्य भ्रान्तिविवेकाभ्यां संपादितयोर्भोगमोक्षयोश्च निगूढत्वात्तया बुद्ध्योपलभ्यत्वेन ब्रह्म तत्र निहितम्। तत्र हि प्रत्यग्ब्रह्मास्ति। ए[2]तच्च वार्तिके स्पष्टमुक्तम्। ज्ञातुर्हार्दगुहान्त[3]स्थं प्रतीचोऽन्यन्न लभ्यते। सत्यादिमदतो ब्रह्म प्रत्यगात्मैव तद्विद इति। स्वरूपत्वेऽपि कामाविद्यादिभिरावृतत्वाद्बहिर्मुखैर्नोपलभ्यते। अन्तर्मुखैस्तु तदावरणबाधादुपलभ्यते। तदप्युक्तम्। बुद्धौ निगूढं तद्ब्रह्म कामाविद्याद्युपप्लवात्। प्रत्यग्धियोऽनुपश्यन्ति न तु बाह्यधियोऽपरे। सत्याद्यर्थविरुद्धेभ्यः सम्यग्व्यावृत्तधीर्य[4]तिः। धियः प्रत्यक्प्रविश्याथ सत्यात्मानं प्रपश्यतीति। ब्रह्मप्रतीचोरेकत्वे सति वेद्यवेदितृवेदनाभावेन वेदनमयुक्तमितिचेन्न। वेदनसर्वकामप्राप्तिमुक्त्यादिव्यवहाराणामौपचारिकत्वात्। तदप्युक्तम्। ज्ञात्रभेदात्तु तद्ब्रह्म ह्यनीप्सिततमं परम्। ज्ञातुरन्यस्य चाभावाद्यो वेदेत्युच्यते कथम्। सत्यादिलक्ष्याऽज्ञानोत्थासत्याद्यर्थनिषेधधीः। ए[5]वं चाऽऽप्तमवाप्नोति केवलाज्ञानहानतः। त[6]द्वज्ज्ञा[7]तं विजानाति विमुक्तश्च विमुच्यते। निवर्तते निवृत्तं च त्रिर्वः शपथयाम्यहमिति। यथा ज्ञातृज्ञानज्ञेयभेदाभावेऽपि दशमस्त्वमसीतिवाक्येन स्वकी[8]यं दशमत्वं बुध्यते तथा स्वकीयं ब्रह्मत्वमप्यवबुध्यताम्। अबुद्धे तु स्वकीये ब्रह्मत्वे ब्रह्मबोधमात्रेण स्वकीयो जीवत्वभ्रमो न निवर्तते। तस्माद्गुहानिहितं प्रत्य[9]क्त्वमेव ब्रह्मतया विद्या-

---

१ ङ. °तात्मकं। २ ग. घ. तच्च। ३ क. ग ङ. °न्तस्थे प्र°। ४ क. ख. ङ. °र्यैतः। ५ ग. घ. र्मनैवाप्तमाप्नो°। ६ घ. एवं ज्ञातं। ७ ग. °ज्ज्ञानं वि°। ८ ग. °कीयद°। ९ ख. त्यक्तत्त्वमे°।

त्। एतावता सूत्रोक्तं वेदनं व्याख्यातम्। सोऽश्नुत इत्यादिना परप्राप्तिर्व्याख्यायते। स ब्रह्मवित्पुमान्सर्वान्कामान्सर्वप्राणिगतान्भोगान्सहाश्नुते युगपदाप्नोति। अज्ञानी पुरुषः क्रमेण विविधानि स्वकर्मफलभूतानि शरीराणि गृहीत्वा चक्षुरादिकरणापेक्ष उपाधिकृतेन जलसूर्यकादिवत्प्रतिबिम्बभूतेन जीवरूपेण तं तं भोगमनुभवति। ज्ञानी तु विपश्चिता ब्रह्मणा सर्वज्ञब्रह्मरूपेण सर्वान्भोगान्युगपदनुभवति। तदेतत्पूर्वाचार्यैरप्युक्तम्। अवगत्याखिलान्कामानेकदा क्रमशून्यया। ब्रह्मज्ञानी सदा वेत्ति ततः सर्वज्ञ ईरितः। आदावन्ते तथा मध्ये धियोऽनेकशरीरगाः। स्वप्रकाशचिता व्याप्ता ह्यनन्यानुभवात्मनेति। ननु द्वा सुपर्णेतिमन्त्रेण शरीरे चेतनद्वयमाम्नातम्। तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीतीति। तत्र सोपाधिकेन प्रतिबिम्बरूपेण भोक्त्रा जीवेनैकशरीरमात्रवेता भोगः प्राप्यते। अभोक्त्रा तु साक्षिणा ब्रह्मचैतन्येन निरुपाधिकतया सर्वगतेन कृत्स्नमपि भोग्यजातं प्रकाश्यते। तदेतदविद्वद्विदुषोः धारणम्। तथा सति किं विशेषमभिप्रेत्य विदुषः फलत्वेनोपन्यस्यत इति चेदुच्यते। अत्र विद्वान्हि मदीयं वास्तवस्वरूपं ब्रह्म सर्वभोगप्रकाशकमित्यवगत्य परितुष्यति। मूढस्तु न तथेत्ययमेव विशेषोऽभिप्रेतः। ननु ब्रह्मचैतन्येन सर्वगतशरीरसुखवत्तद्गतदुःखान्यपि प्रकाश्यन्ताम्। ततस्तदवगमेन विदुषः क्लेशोऽपि प्रसज्येतेतिचेन्न ब्रह्मणः साक्षिणो दुःखलेपाभावात्। तथा च कठाः पठन्ति। सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः। एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्य इति। दुःखवत्सुखेनापि ब्रह्म न लिप्यत इति चेन्माऽस्तु सुखलेपः। सुखं तु ब्रह्मणः स्वरूपमेव। आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्। विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यादिश्रुतिभ्यः। ब्रह्मणः स्वरूपभूतोऽप्यानन्दश्चित्तवृत्त्या परिच्छिद्यमानो विषयानन्द इत्युच्यते। अभीष्टविषयेष्विच्छया प्रवर्तमानः पुरुषस्तदलाभेन क्लिश्यन्कदाचित्पुण्यवशाद्विषयलाभे सति तदिच्छायां निवृत्तायामन्तर्मुखां सात्त्विकीं कांचिद्वृत्तिं लभते। सा च वृत्तिरान्तरं ब्रह्मानन्दं व्यवच्छिनत्ति सोऽयं परिच्छिन्नो विषयानन्दः। एतदेवाभिप्रेत्य बृहदारण्यके पठ्यते। एषोऽस्य परमानन्दः। एतस्यैवाऽऽनन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति। ब्रह्मादिस्तम्बान्तेषु प्राणिषु वर्तमानाः सात्त्विकवृत्तिभिरवच्छिन्ना ब्रह्मानन्दस्य लेशरूपा ये विषयानन्दाः सन्ति। तेऽत्र सर्वान्कामानित्यनया श्रुत्या विवक्षिताः। काम्यन्त इति कामाः। सुखान्येव प्राणिभिः काम्यन्ते न दुःखानि तेष्वानन्देषु

---

१ क. ख. ङ. °काशाग्विता°। २ क. ख. ङ. °वर्ती भो°। ३ क. ख. ग. ङ. °लेशाभा°।

वृत्तिकृतमवच्छेदं विद्यया बाधित्वा तदवच्छेदरहितमानन्दैकरसं वस्तु ब्रह्मरूपेणावगत्य कृतं कृत्यं प्राप्तं प्रापणीयमित्येवं ब्रह्मवित्सर्वदा परितुष्यति। सोऽयं परितोषो मूढाद्विशिष्यते। तदेवं सूत्रव्याख्यानरूपायां सत्यं ज्ञानमित्यादिकायामृचि ब्रह्मतद्वेदनप्राप्तयः कीदृश्य इत्याकाङ्क्षानिवृत्त्यर्थं त्रयमप्येतन्निरूपितम्। श्रौत इतिशब्द ऋक्समाप्त्यर्थः। वेदो हि मन्त्रब्राह्मणभेदेन द्विविधः। तत्रेयं ब्रह्मवल्ली ब्राह्मणरूपा। ब्राह्मणं चाष्टधा भिन्नम्। तद्भेदास्तु वाजसनेयिभिराम्नायन्ते। इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानीति। १ भृगुर्वै वारुणिरित्यादिरितिहासः। २ यतो वा इमानि भूतानि जायन्त इत्यादिकं सर्गप्रतिसर्गादिप्रतिपादकं पुराणम्। ३ य एवमेता महासꣳहिता व्याख्याता वेदेत्यादय उपास्तयो विद्याः। ४ रहस्य.र्थोपदेशा उपनिषदः। अत एवानुशासनानुवाके पूर्वमेषा वेदोपनिषदित्युक्तम्। ५ श्लोकास्तु तत्र तत्रोदाहरिष्यन्ते। ६ ब्रह्मविदित्यादिकं सूत्रम्। ७ सत्यं ज्ञानमित्यादिकमनुव्याख्यानम्। अनुक्रमेण सूत्रगतानां पदानां तात्पर्यकथनात्। ८ तस्मिन्ननुव्याख्याने यो बुभुत्सितोऽर्थविशेषस्तस्य विस्पष्टमासमन्तात्कथनं व्याख्यानम्। तदिदमत्र तावत्तस्माद्वा एतस्मादित्यारभ्यान्नात्पुरुष इत्यन्तेन ग्रन्थेनाभिधीयते। अनुव्याख्यानगतमनन्तत्वमुपपादयितुं तस्मिन्ग्रन्थे सृष्टेः प्रतिपाद्यमानत्वात्। तथा च वाक्यवृत्तिकारैरुक्तम्। यदानन्त्यं प्रतिज्ञाय श्रुतिस्तत्सिद्धये जगौ। तत्कार्यत्वं प्रपञ्चस्य तद्ब्रह्मेत्यवधारयेति। तामेतामानन्त्योपपादनोपयुक्तां सृष्टिं दर्शयति। तस्माद्वा इत्यादिना। व्यवहिते सूत्रवाक्ये ब्रह्मशब्देन परशब्देन चोपात्तं यद्वस्तु तदत्र व्यवहितार्थवाचिना तस्मादित्यनेन तच्छब्देन परामृश्यते। संनिहितायां सूत्रव्याख्यानरूपायामृचि सत्यादिशब्देन निहितशब्देन च व्यवहृतं वस्तु संनिहितवाचकेनैतस्मादित्येतच्छब्देन परामृश्यते। वैशब्दोऽवधारणार्थः। तस्मादेवैतस्मादित्युक्ते सत्यृचा सूत्रेण च प्रतिपादितमेकमेव वस्त्वित्युक्तं भवति। अथवा परोक्षवाचिना तच्छब्देन शास्त्रगम्यो ब्रह्मत्वाकारोऽभिधीयते। वैशब्दस्तस्मिन्ब्रह्मणि सर्ववेदान्तप्रसिद्धिप्रदर्शनार्थः। प्रत्यक्षवाचिनैतच्छब्देनापरोक्षानुभवगम्यः प्रत्यगात्मत्वाकारोऽभिधीयते। तदेव विस्पष्टयितुमात्मन इत्युच्यते। तस्मादेतस्मादितिपदद्वयसामानाधिकरण्येन प्रत्यग्ब्रह्मणोस्तादात्म्यमुच्यते। एतदेव पूर्वस्यामप्यृचि ब्रह्मणा विपश्चितेतिसामानाधिकरण्येनोदाहृतम्। सर्वप्राणिनां प्रत्यगात्मभूतं यत्परं ब्रह्म तस्य ब्रह्मण आकाशवाय्वादिकाञ्जायमानपदार्थान्प्रति यत्प्रकृतित्वं तत्पञ्च-

१ ग. °तस्यावच्छेदस्य वि°। २ ग. घ. °धितत्वाद°। ३ ग. °दनयु°। ४ घ. °मानान्पदा°।

मीविभक्त्या प्रतिनिर्दिश्यते। जनिकर्तुः प्रकृतिरित्यनेन पाणिनीयसूत्रेणापादानसंज्ञाविधानात्। आकाशः संभूत इत्युक्तत्वादुत्पद्यमान आकाशो जनिकर्ता तस्य प्रकृतिरुपादानकारणं ब्रह्मेत्यमुमर्थं बोधयितुं पञ्चमी प्रयुक्ता। प्रकर्षेण क्रियत उत्पाद्यते कार्यमनयेतिव्युत्पत्त्या प्रकृतिरुपादानं मृदादिकम्। यद्यपि निमित्तकारणेन कुलालेनापि घट उत्पाद्यते तथाऽपि कुलालस्य तदुत्पादने प्रकर्षो नास्ति। न हि कुलालो मृत्तिकेव कार्ये घटे सर्वदाऽनुगच्छति। तस्मात्कार्यं प्रत्युपकारप्रकर्षादुपादानैवत्प्रकृतिः। ननु प्रकृतित्वं मायाया एव न तु ब्रह्मणः। तथा च श्वेताश्वतरा आमनन्ति। मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरमिति। नायं दोषः। मायाया ब्रह्मशक्तित्वेन स्वातन्त्र्याभावात्। शक्तित्वमपि तत्रैवाऽऽम्नातम्। न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते। परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेति। ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढामिति। न खलु शक्तिः क्वचिदपि स्वाश्रयमुल्लङ्घ्य स्वतन्त्राऽवतिष्ठते। अतः शक्तिरूपाया मायाया यत्प्रकृतित्वं तदेव ब्रह्मणः शक्तिमतः प्रकृतित्वम्। योऽयं प्रकृतिरू[३]पः परमात्मा मायी महेश्वरोऽन्यत्र श्रुतः सोऽयमत्राऽऽत्मन इत्यनेन पञ्चम्यन्तेन निर्दिश्यते। तस्मान्मायिनः परमात्मन आकाशः संभूत उत्पन्नः। परमात्मैवाऽऽकाशवाय्वाद्याकारेण [४]प्रतिभासत इत्यर्थः। यदुपादानकारणं मृद्रूपं तदेतत्[५]स्वस्माद्भिन्नं घटमारभते। क्षीरस्वरूपमुपादानं स्वयं दध्याकारेण परिणमते। रज्जुरूपमुपादानमज्ञानेन सहितं सर्पाकारेण विवर्तते। तत्र नैयायिकादयो मृद्घटन्यायेन [६]सर्वेपरमाणुभिः पृथिव्यादिकं जगदारभ्यत इत्याहुः। सांख्यास्तु क्षीरदधिन्यायेन सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकं प्रधानमेव महदहंकारादिजगदाकारेण परिणमत इति वर्णयन्ति। वेदान्तास्तु रज्जुसर्पन्यायेन[७] सर्वजगत्कल्पनाधिष्ठानभूतमखण्डैकरसं ब्रह्मैव स्वमायावशादाकाशादिजगदाकारेण विवर्तत इत्यभिप्रायेण सृष्टिं प्रतिपादयन्ति। तेषु त्रिषु मतेष्वारम्भपरिणामवादौ शारीरकमीमांसायां निराकृतौ। का तर्हि महर्षिप्रणीतयोर्वादयोर्गतिरितिचेन्मन्दबुद्ध्यनुग्रहार्थमवान्तरसृष्टिविषयौ तौ वादाविति ब्रूमः। यः पुमाँल्लोकायतमतानुसारेण देहमात्मत्वेनाभिमन्यमानः स्वर्गनरकयोर्गन्तारं देहव्यतिरिक्तमात्मानमज्ञात्वा कर्माणि ज्योतिष्टोमादीनि चाननुतिष्ठन्नुपास्यमीश्वरमज्ञात्वा तदुपासनेऽपि ब्रह्मलोकहेतौ न प्रवर्तते। तादृशस्य जीवेश्वरविवेकाय प्रयतमानो गौतमादिर्महर्षिः परमाणुभ्यः

---

१ क. ख. घ. ङ. निर्दिश्यते। २ घ. °नमेव प्रकृ°। ३ क. ख. ङ. °रूपप°। ४ घ. भासत। ५ ग. °तत्समा°। ६ ग. सर्वे प°। ७ घ. °न ज°।

पृथिव्याद्युत्पत्तिमुवाच । मूलकारणात्परब्रह्मण उत्पन्ना आकाशकालदिशः परमाणवश्च यदा व्यवस्थितास्तदा तत आरभ्योत्तरकालीना सृष्टिर्गौतमाद्युक्तप्रकारेण व्यवतिष्ठताम् । किं नश्छिन्नं वेदान्तिनाम् । न चैतावता मायावादस्य हानिः शङ्कनीया । ब्रह्मादिस्तम्बान्तानां सर्वेषां प्राणिनां विचित्रसंसारभ्रममुत्पादयन्त्या माययैव दृश्यस्य गौतमादिमतभ्रमस्योत्पादितत्वात् । अनेनैव न्यायेन वेदान्तैर्या सृष्टिरभिहिता सा भ्रान्तिर्भवेदितिचेत् । भवत्वेवं कृत्स्नायाः[1] सृष्टेर्भ्रान्तित्वं बोधयितुमेव वेदान्तैः प्रवृत्तत्वात् । यथा मन्दाधिकारिणो देहव्यतिरिक्तं स्वर्गे[2]प्राप्तियोग्यं कर्त्रात्मानं[3] बोधयितुं गौतमस्योद्योगः। तथा मध्यमाधिकारिणो ब्रह्मबोधयोग्यतायै कर्तृत्वरहितं साक्षिणं चिदात्मानमसङ्गं बोधयितुं कपिलमहर्षिः सांख्यशास्त्रं निर्ममे। तत्र परमाणुभ्यः प्राचीना चिदचिद्विवेकहेतुरवान्तरसृष्टिः कियत्यपि वर्णिता। अखण्डैकरसे ब्रह्मणि मायया चिज्जडभेदश्चिदात्मनां परस्परभेदः सत्त्वादिगुणाश्चेत्येते पदार्थाः कल्पिताः। तत उत्तरकालीना सृष्टिः सांख्येनाभिधीयताम्[4]। एवमुपास्यमीश्वरं विवेक्तुं सांख्योक्तेभ्यः पञ्चविंशतितत्त्वेभ्यः पूर्वभाविन्येकादशतत्त्वानि शैवागमेषु निरूप्यन्ते। श्रुतिस्तु प्रदर्शनार्थत्वेनाऽऽकाशादिकां कियतीमपि सृष्टिमुदाजहार। साकल्येन त्वभिधानमशक्यमनुपयुक्तं च । ब्रह्मावबोधद्वारत्वेन तदभिधानम्। तच्च द्वारत्वमल्पाभिधानेऽपि संपद्यते। द्वारत्वेनोपयोगो गौडाचार्यैरुदाहृतः। मृल्लोहविस्फुलिङ्गाद्यैः सृष्टिर्या चोदिताऽन्यथा। उपायः सोऽवताराय नास्ति भेदः कथंचनेति। न हि सृष्टिरुपास्यत्वेन ज्ञेयत्वेन वा स्वतन्त्रपुरुषार्थाय कल्पते[5] । सृष्टिमुपासीत । सृष्टिविच्छ्रेयः प्राप्नोतीत्येवंवचनाभावात् । अतएव श्रुतिस्मृतिपुराणागमेषु परस्परविरोधेन बहुधा कथ्यमाना सृष्टिः सर्वाऽपि वार्तिककारैरङ्गीकृता। यया यया भवेत्पुंसां व्युत्पत्तिः प्रत्यगात्मनि। सा सैव प्रक्रियेह स्यात्साध्वी सा[6] चानवस्थितेति। न बहुभिर्दृष्टेषु बहुविं[7]धस्वप्नेषु कश्चिदेवाङ्गीकार्यो न त्वितरेऽङ्गीकार्या इति नियमोऽस्तीत्यलमतिप्रसङ्गेन। योऽयमाकाशो मायाविशिष्टब्रह्मण उपादानकारणादुत्पन्नस्तस्मिन्ब्रह्मांशो मायांशश्चोभावनुगतौ । सत्यं ज्ञानमिति यद्ब्रह्म सत्यत्वेनाभिहितं तत्सदात्मकम् । सदेव सोम्येति प्रकृत्य तत्सत्यमिति श्रुतत्वात्। सत्त्वं चाऽऽकाशेऽनुगच्छत्याकाशोऽस्तीत्येवं भासमानत्वात् । मायात्वं नामाऽऽश्चर्यरूपत्वम्। ऐन्द्रजालिकेन गृहपर्वतादौ निगीर्णे सति माययैवेति लोकैर्व्यवह्रियमाण-

---

१ क. ख. ङ. कृत्यायाः । २ क. ख. ङ. °र्गयो° । ३ क. ख. ङ. कर्तारमात्मा°। ४ ग. °यते। ए° । ५ ग. घ. कल्प्यते । ६ ग. सा वाऽन° ७ क. ख. ङ. °विधं स्व° ।

त्वात् । यथा निश्छिद्रे कांस्यघनरूपे दर्पणे भासमानो विशाल आकाशप्रतिबिम्ब आश्चर्यरूपस्तथा निश्छिद्रे सत्यज्ञानानन्तानन्दैकरसे ब्रह्मण्यसंभावितस्याऽऽकाशस्य प्रतिभास आश्चर्यरूपः । यथा गृहादिनिगरणमैन्द्रजालिकव्य[1]तिरे[2]केण केनापि कर्तुमशक्यत्वादितरैराश्चर्यमित्युच्यते । एवमीश्वरेण निर्मिता आकाशवाय्वादयो जीवेन केनापि निर्मातुमशक्यत्वादाश्चर्यरूपा इत्युच्यन्ते । तदिदमाश्चर्यरूपत्वं मायांशः । यस्तु वस्तूनामवकाशप्रदानयोग्यस्वरूपः सोऽयमाकाशभागः । एवं चास्त्याश्चर्यरूपमवकाशप्रदमित्येवं ब्रह्मांशमायांशाभ्यामनुगत आकाशः प्रतिभासते । स च शब्दगुणको गिरिगुहादौ यः प्रतिध्वनिः सोऽयमाकाशसमवेतत्वेन प्रतीयमानत्वादाकाशगुण इत्युच्यते । यथोक्तशब्दमात्रगुणकस्यावकाशप्रदस्याऽऽकाशस्य सर्जने कामसंकल्पाविव तु मायाविशिष्टस्य ब्रह्मणः । आकाशं स्रक्ष्यामीत्येवंविधेच्छा काम इत्युच्यते । यथोक्तस्वरूप आकाशो निष्पद्यतामित्येवंविधा भावना संकल्प इत्युच्यते । ब्रह्मणो मनोराहित्येन मनोवृत्तिरूपाया भावनाया अभावेऽप्यचिन्त्यशक्तिरूपमायैव कामसंकल्पाख्यवृत्तिद्वयाकारेण विक्रियत इति । इन्द्रियरहितस्याप्यचिन्त्यशक्तिबलात्सर्वव्यवहारः श्रूयते । अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्ण इति । पूर्वसृष्टावनुष्ठितानि सर्वप्राणिकर्माणि पूर्वमपक्वानि प्रलयकाले मायाविशिष्टे ब्रह्मणि स्थित्वा शनैः पच्यन्ते । पक्वेषु कर्मसु तत्फलभोगदानाय जगत्सृजति । तदेतच्छैवागमसारसंग्रहरूपायां तत्त्वप्रकाशिकायामुक्तम् । संसारे खिन्नानां निखिलानां प्राणिनां प्रभुः कृपया । कुरुते महार्थसंहृतिमेतेषामेव विश्रान्त्यै । कर्मविपाचनहेतोः पश्चदयया पुनरपीह परमेशः । सृष्टिं विधाय तेषां कर्म विपाचयति देहभृतामिति । अतः प्राग्कर्मपरिपाकवशात्परमेश्वरस्य सिसृक्षा स्रष्टव्यपदार्थसृष्टिगोचरसंकल्पश्चोपजायते । तदीयेच्छासं[3]कल्पावनुं[4]स्मृत्य स्रष्टव्यपदार्थोऽपि तथैवोत्पद्यते । अतएव परमात्मप्रकरणे सत्यकामः सत्यसंकल्प इत्याम्नातम् । एवं सत्युत्तरोत्तरपदार्थान्यथा यथाऽसौ संकल्पयति तथा तथा ते सर्वेऽप्युत्पद्यन्ते । प्रथमं सृष्टेनाऽऽकाशेनोपहितान्मायाविशिष्टब्रह्मणो वायुः संभूतः । मायाब्रह्मणोः सर्वसाधारणकारणत्वात्तदुपाधिभूतस्याऽऽकाशस्य वायुं प्रत्यसाधारणलक्षणां प्रत्यासत्तिमपेक्ष्याऽऽकाशाद्वायुरित्याम्नातम् । तस्य यो वायोर्गुणः स्पर्शः स चानुष्णाशीतरूपः । आकाशस्यावकाशप्रदानवद्वहनं वायोः कृत्यम् । कारणधर्माश्च तस्मिन्वायावनुगच्छन्ति । अस्ति वायुरित्यभिधीयमानं सत्त्वं ब्रह्मधर्मः । वस्त्वन्तरेष्वदृष्टत्वेनाऽऽ-

१ घ. °जालव्यतिरिक्तेन के° । २ ग. °निरिक्तेन के° । ३ ग. °नेच्छासं° । ४ ख. °नुसृत्य ।

श्चर्यरूपो यो वायौ स्वभावः सोऽयं मायाधर्मः। समुद्रतीरादौ प्रसरतो वायोर्यो घोषः सोऽयं शब्द आकाशधर्मः। एवं वायोरग्निरित्यादौ योजनीयम्। भास्वररूपमग्नेर्गुणः। प्रकाशनमग्नेः कार्यम्। तत्राप्यग्नेः सत्त्वं ब्रह्मधर्मः। इतरसर्ववस्तुविलक्षणत्वेनाऽऽश्चर्यकरत्वं मायाधर्मः। ज्वलतोऽग्नेर्योऽयं भुगुभुगिति शब्दः सोऽयमाकाशधर्मः। यस्तूष्णः स्पर्शः सोऽयं वायुधर्मः। तत्र शब्दस्पर्शयोराकाशवायुनिष्ठशब्दादिवैलक्षण्यं भासमानं यदस्ति तदप्याश्चर्यहेतुत्वान्मायाप्रयुक्तमेव। यथोक्तादग्नेरापः संभूताः। अपां मधुररसो विशेषणगुणः। कारणधर्माश्च तत्रानुगच्छन्ति। आपः सन्ति। ताश्चेतरविलक्षणेन द्रवत्वेनाऽऽश्चर्यरूपाः। पाषाणबहुलनदीप्रवाहादौ बुलुबुल्वित्येवं शब्दः श्रूयते। स्पर्शः शीतलः। रूपं श्वेतम्। तादृशीभ्योऽद्भ्यः पृथिवी संभूता। गन्धस्तस्या विशेषगुणः। अस्ति पृथिवी। सा च काठिन्येनेतरविलक्षणेनाऽऽश्चर्यरूपा। तस्यां च मूर्तद्रव्यसंयोगेन कटकटेत्येवंशब्दः श्रूयते। स्पर्शः कठिनः। रूपं नीलपीताद्यनेकविधम्। रसो मधुरादिलक्षणः। एतत्सर्वं पञ्चभूतविवेके संगृह्योक्तम्। शब्दस्पर्शौ रूपरसौ गन्धो भूतगुणा इमे। एकद्वित्रिचतुःपञ्च गुणा व्योमादिषु क्रमात्। प्रतिध्वनिर्वियच्छब्दो वायौ बीसीति शब्दनम्। अनुष्णाशीतसंस्पर्शो वह्नौ भुगुभुगुध्वनिः। उष्णः स्पर्शः प्रभा रूपं जले बुलुबुलुध्वनिः। शीतः स्पर्शः शुक्लरूपं रसो माधुर्यमीरितम्। भूमौ कटकटाशब्दः स्पर्शः कठिन ईर्यते। नीलादिकं च भूरूपं मधुराम्लादिको रसः। सुरभीतरगन्धौ द्वौ गुणाः सम्यग्विवेचिता इति। इत्थमाकाशादिपृथिव्यन्तानां पञ्चभूतानां सृष्टिरुक्ता। ओषध्यन्नपुरुषा भौतिकास्तेषां सृष्टिकथनेन गिरिनदीसमुद्रादिकृत्स्नभौतिकसृष्टिरुपलक्ष्यते। यद्यपि मिथुनजन्याः पश्वादिदेहाः सर्वेऽप्यन्नमयास्तथाऽपि मनुष्यदेहस्य ज्ञानकर्माधिकारित्वेन प्राधान्यमभिप्रेत्य तेषु पुरुषसृष्टिरत्राभिहिता। तच्च प्राधान्यमैतरेयके स्पष्टं प्रतीयते। पुरुषे त्वेवाऽऽविस्तरामात्मा स हि प्रज्ञानेन संपन्नतमो विज्ञातं वदति विज्ञातं पश्यति वेद श्वस्तनं वेद लोकालोकौ मर्त्येनामृतमीप्सत्येवं संपन्नोऽथेतरेषां पशूनामशनायापिपासे एवाभिविज्ञानं न विज्ञातं वदन्ति न विज्ञातं पश्यन्ति न विदुःश्वस्तनं न लोकालोकाविति। एतस्या आकाशादिपुरुषान्ताया भूतभौतिकसृष्टेः स्वयमुपादानरूपा स्वाश्रये ब्रह्मण्यपि प्रकृतित्वमापादयन्ती या माया तस्याः स्वभावविशेष उत्तरतापनीये विस्पष्टमाम्नातः। माया च तमोरूपाऽनुभूतेस्तदेतज्जडं मोहात्मकमनन्तं तुच्छमिदं रूपमस्यास्य व्यञ्जिका नित्यं नित्यनिवृत्ताऽपि मूढैरात्मैव दृष्टाऽस्य सत्त्वमसत्त्वं च दर्शयति सिद्धत्वा-

---

१ ग. घ. °शनापि°। २ ग. °रूपस्वा°। ३ ग. °बहमो°।

सिद्धत्वाभ्यां स्वतन्त्रास्वतन्त्रत्वेनेति । अस्याः श्रुतेरभिप्रायश्चित्रदीपे प्रपञ्चितः । माया चेयं तमोरूपा तापनीये तदीरणात् । अनुभूतिस्तत्र मानं प्रतिजज्ञे श्रुतिः स्वयम् । जडं मोहात्मकं तच्चेत्यनुभावयति श्रुतिः । आबालगोपं स्पष्टत्वादानन्त्यं तस्य साऽब्रवीत् । अचिदात्मघटादीनां यत्स्वरूपं जडं हि तत् । यत्र कुण्ठीभवेद्बुद्धिः स मोह इति लौकिकाः । इत्थं लौकिकदृष्ट्यैतत्सर्वैरप्यनुभूयते । युक्तिदृष्ट्या त्वनिर्वाच्यं नासदासीदिति श्रुतेः । नासदासीद्विभातत्वान्नो सदासीच्च *बाधनात् । विद्यादृष्ट्या श्रुतं तुच्छं तस्य नित्यनिवृत्तितः । तुच्छाऽनिर्वचनीया च वास्तवी चेत्यसौ त्रिधा । ज्ञेया माया त्रिभिर्बोधैः श्रौतयौक्तिकलौकिकैः । अस्य सत्त्वमसत्त्वं च जगतो दर्शयत्यसौ । प्रसारणाच्च संकोचाद्यथा चित्रपटस्तथा । अस्वतन्त्रा हि माया स्यादप्रतीतेर्विना चितिम् । स्वतन्त्राऽपि तथैव स्यादसङ्गस्यान्यथाकृतेः । कूटस्थासङ्गमात्मानं जगत्त्वेन करोति सा । चिदाभासस्वरूपेण जीवेशावपि निर्ममे । कूटस्थमनुपद्रुत्य करोति जगदादिकम् । दुर्घटैकविधायिन्यां मायायां का चमत्कृतिः । द्रवत्वमुदके वह्नावौष्ण्यं काठिन्यमश्मनि । मायायां दुर्घटत्वं च स्वतः सिध्यति नान्यतः । न वेत्ति मायिनं लोको यावत्तावच्चमत्कृतिं । धत्ते मनसि पश्चात्तु मायैवेत्युपशाम्यति । प्रसरन्ति हि चोद्यानि जगद्वस्तुत्ववादिषु । न चोदनीयं मायायां तस्यां चोद्यैकरूपतः । चोद्येऽपि यदि चोद्यं स्यात्त्वच्चोद्ये चोद्यते मया । परिहार्यं ततश्चोद्यं न पुनः प्रतिचोद्यताम् । विस्मयैकशरीराया मायायाश्चोद्यरूपतः । अन्वेष्यः परिहारोऽस्या बुद्धिमद्भिः प्रयत्नतः । मायात्वमेव निश्चेयमिति चेत्तर्हि निश्चिनु । लोकप्रसिद्धमायाया लक्षणं यत्तदीक्ष्यताम् । न निरूपयितुं शक्या विस्पष्टं भासते च या । सा मायेतीन्द्रजालादौ लोकाः संप्रतिपेदिरे । स्पष्टं भाति जगच्चेदमशक्यं तन्निरूपणम् । मायामयं जगत्तस्मादीक्षस्वापक्षपाततः । निरूपयितुमारब्धे निखिलैरपि पण्डितैः । अज्ञानं पुरतस्तेषां भाति कक्ष्यासु कासुचित् । देहेन्द्रियादयो भावा वीर्येणोत्पादिताः कथम् । कथं वा तत्र चैतन्यमित्युक्ते ते किमुत्तरम् । वीर्यस्यैव स्वभावश्चेत्कथं तद्विदितं त्वया । अन्वयव्यतिरेकौ यौ भग्नौ तौ व्यर्थवीर्यतः । न जानामि किमप्येतदित्यन्ते शरणं तव । अतएव महान्तोऽस्य प्रवदन्तीन्द्रजालताम् । एतस्मात्किमिवेन्द्रजालमपरं यद्गर्भवासस्थितं रेतश्चेतति हस्तमस्तकपदप्रोद्भूतनानाङ्कुरम् । पर्यायेण शिशुत्वयौवनजरावेषैरनेकैर्वृतं पश्यत्यत्ति शृणोति जिघ्रति तथा गच्छत्य-

* नेह नानास्ति किंचनेतिश्रुत्या निषेधादित्यर्थः ।

१ क. ङ. 'यैवेत्यु'। २ ख. तस्याश्चोद्यं'।

थाऽऽगच्छति। देहवद्घटधानादौ सुविचार्यं[1] विलोक्यताम्। क धानाः कुत्र वा वृक्षस्तस्मान्मायेति निश्चिनु। निरुक्तावभिमानं ये दधते तार्किकादयः। हर्षमिश्रादिभिस्ते तु खण्डनादौ सुशिक्षिताः। अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत्[2]। अचिन्त्यरचनारूपं मनसाऽपि जगत्खलु। अचिन्त्यरचनाशक्तिबीजं मायेति निश्चिनु। मायाबीजं तदेवैकं सुषुप्तावनुभूयत इति। ईदृङ्मायाधिष्ठानत्वेन मायी महेश्वरो यः स श्वेताश्वतरैराम्नातः। तस्य स्रष्टृत्वं[3] त एवाऽऽमनन्ति। अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिंश्चान्यो मायया संनिरुद्ध इति। सृष्टिप्रयोजने मतभेदा माण्डूक्यशाखायामाम्नायन्ते। विभूतिप्रसवं त्वन्ये मन्यन्ते सृष्टिचिन्तकाः। स्वप्नमायासरूपेति सृष्टिरन्यैर्विकल्पिता। इच्छामात्रं प्रभोः सृष्टिरिति सृष्टिर्विनिश्चिता। कालात्प्रसूतिं भूतानां मन्यन्ते कालचिन्तकाः। भोगार्थं सृष्टिरित्यन्ये क्रीडार्थमिति चापरे। देवस्यैष स्वभावोऽयमाप्तकामस्य का स्पृहेति। यः प्रसवो जगदुत्पत्तिः सेयमीश्वरस्य विभूतिस्तत्प्रकटनार्थमीश्वरः सृजतीत्येकं मतम्। यथा स्वप्नो विचारमन्तरेणाकस्मादुत्पद्यते तद्वदिति द्वितीयं मतम्। इन्द्रजालरूपा माया यथा लोके चमत्काररूपा तथा चमत्कारप्रदर्शनार्थमिति तृतीयं मतम्। यथा सत्स्वपि बहुषु भक्ष्यभोज्येषु कश्चित्किंचित्स्वीकरोतीत्यत्र तदिच्छैव नियामिका तद्वदिति चतुर्थं मतम्। यथा वसन्ताद्यृतुलिङ्गानि पुष्पोद्गमादीनि कालविशेषाधीनानि तद्वदिति पञ्चमं मतम्। यथा कृषिवाणिज्यादिकं स्वभोगार्थं क्रियते तद्वदिति षष्ठं मतम्। यथाऽक्षद्यूतादिकं क्रीडार्थं तद्वदिति सप्तमं मतम्। यथा ब्रह्मतत्त्वस्य सच्चिदानन्दैकरसत्वं स्वभावस्तथा मायाविशिष्टस्य सृष्टिस्थितिसंहाराः स्वभावभूता अतो निस्पृहस्य प्रयोजनविशेषो न कल्पनीय इत्यष्टमं मतम्। एतदेव सिद्धान्तरहस्यम्। ननु कर्माण्येव स्वस्वफलदानाय प्राणिदेहानुत्पादयन्ति किमनेनेश्वरेणेतिचेन्न। ईश्वर एव फलदातेति तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे *चिन्तितत्वात्। कर्मैव फलदं यद्वा कर्माराधित ईश्वरः। अपूर्वावान्तरद्वारा कर्मणः फलदातृता। अचेतनात्फलासूतेः शास्त्रीयात्पूजितेश्वरात्। कालान्तरे फलोत्पत्तेर्नापूर्वपरिकल्पना। अन्वक्षविनाशिनोऽपि[4] कर्मणोऽपूर्वव्यवधानेन कालान्तरभाविफलप्रदत्वसंभवादीश्वरकल्पने गौरवमितिप्राप्ते ब्रूमः। अचेतनस्य कर्मणोऽपूर्वस्य तारतम्येन प्रतिनियतफलं दातुं न सामर्थ्यमस्ति। लोके सेवा-

* फलमत उपपत्तेः। अ० ३ पा० २ अ० ८।

1 घ. °चार्यावलो°। २ क. ख. घ. ङ. केषु यो°। ३ क. ख. ङ. तद्धत्त्वं। ४ ख. अनुक्षणवि°।

दिक्रियायामचेतनायां तददर्शनात्ततः सेवितराजवत्पूजितेश्वरात्फलसिद्धिरभ्युपेया। न च कल्पनागौरवं शास्त्रसिद्धत्वेनेश्वरस्याकल्पनीयत्वात्। एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते। एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषत इति श्रुतिरीश्वरस्यैव धर्माधर्मयोः फलदातृत्वं तत्कारयितृत्वं चाभिदधाति। सति चेश्वरस्य प्रामाणिकत्वे तवैव प्रत्युताश्रुतस्यापूर्वस्य कल्पने गौरवं भवेत्। तस्मात्कर्मभिराराधित ईश्वरः फलदाता। तस्येश्वरस्योभयविधकारणत्वं प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे *चिन्तितम्। निमित्तमेव ब्रह्म स्यादुपादानं च वेक्षणात्। कुलालवन्निमित्तं तन्नोपादानं मृदादिवत्। बहु स्यामित्युपादानभावोऽपि श्रुत ईक्षितुः। एकबुद्ध्या सर्वधीश्च तस्माद्ब्रह्मोभयात्मकम्। जगत्कारणत्वप्रतिपादकानि सर्वाणि वाक्यानि विषयः। तत्र किं ब्रह्मनिमित्तकारणमेवोतोपादानकारणमपीति संदेहे निमित्तकारणमेवेति तावत्प्राप्तम्। कुतः। तदैक्षतेति स्रज्यकार्यविषयपर्यालोचनश्रवणात्। पर्यालोचनं च निमित्तकारणमेवेति प्राप्ते ब्रूमः। तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेतीक्षितुरेव प्रकर्षेणोत्पत्त्या बहुभावः श्रूयते। तत उपादानत्वमप्यस्ति। किंच येनाश्रुतं श्रुतं भवतीत्यादिना ब्रह्मण्येकस्मिञ्श्रुते सत्यश्रुतमपि जगच्छ्रुतमेव भवतीति प्रतिपाद्यते। तदेतदेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानम्। तच्च ब्रह्मणः सर्वोपादानत्वे सति ब्रह्मव्यतिरेकेण कार्याभावादुपपादयितुं सुशकम्। केवलनिमित्तत्वे तु सर्वेषु कार्येषु ब्रह्मव्यतिरिक्तेषु सत्सु कथं नामैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिपा[1]द्येत। तस्मादुभयविधकारणं ब्रह्म। तस्योभयविधकारणत्वस्य प्रतिपादको वेदान्तसमन्वयः श्रुत्यन्तरविसंवादपरिहारेण तत्रैव †समर्थितः। समन्वयो जगद्योनौ न युक्तो युज्यतेऽथ वा। न युक्तो वेदवाक्येषु परस्परविरोधतः। सर्गक्रमविवादेऽपि नासौ स्रष्टरि युज्यते। अव्याकृतमसत्प्रोक्तं युक्तोऽसौ कारणे तत इति। योऽयं वेदान्तानां समन्वयो जगत्कारणविषयः सार्धैस्त्रिभिः पादैः प्रतिपादितस्तमाक्षिप्य समाधातुमयमारम्भः। न युक्तोऽयं समन्वय इति तावत्प्राप्तम्। कुतः। वेदान्तेषु बहुशो विरोधप्रतीतेः। प्रामाण्यस्यैव दुःसंपादत्वात्। तथा हि। आत्मन आकाशः संभूत इति तैत्तिरीयके वियदादीन्प्रति स्रष्टृत्वं श्रूयते। छान्दोग्ये। तत्तेजोऽसृजतेति तेज आदीन्प्रति। ऐतरेयके। स इमाँल्लोकानसृजतेति लोकान्प्रति। मुण्डके। एतस्माज्जायते प्राण इति प्राणादीन्प्रति। न केवलं

* प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्। अ० १ पा० ४ अ० ७। † कारणत्वेन चाऽऽकाशादिषु यथा व्यपदिष्टोक्तेः। अ० १ पा० ४ अ० ४।

1 ग. °पाद्यते।

कार्यद्वारेणैव विरोधः किंतु कारणस्वरूपोपन्यासेऽपि। सदेव सोम्येदमग्र आसीदिति च्छान्दोग्ये सद्रूपत्वं कारणस्यावगम्यते। तैत्तिरीयके तु। असद्वा इदमग्र आसीदित्यसद्रूपत्वम्। ऐतरेयके च। आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदित्यात्मरूपत्वम्। अतो विरोधान्न युक्तः समन्वय इति प्राप्ते ब्रूमः। भवतु नाम सृज्येषु वियदादिषु तत्क्रमे च विवादः। वियदादीनामतात्पर्यविषयद्वितीयब्रह्मबोधायैव तदुपन्यासः। तात्पर्यविषये तु जगत्स्रष्टरि ब्रह्मणि न क्वापि विवादोऽस्ति। क्वचित्सच्छब्देनोक्तस्य ब्रह्मणोऽन्यत्र सर्वजीवस्वरूपत्वविवक्षयाऽऽत्मशब्देनाभिधानात्। यत्त्वसच्छब्देनाभिधानं तदव्याकृताभिप्रायम्। न त्वत्यन्तासत्त्वाभिप्रायम्। कथमसतः सज्जायतेतिश्रुत्यन्तरे चासत्कारणत्वनिषेधात्। तस्मादेकवाक्यतायाः सुसंपादत्वाद्युक्तो जगत्कारणे समन्वयः। तत्रैव पुनरपि परमाण्वादिकारणानां श्रौतत्वनिराकरणेन स एव *समर्थितः। अण्वादेरपि हेतुत्वं श्रुतं ब्रह्मण एव वा। वटधानादिदृष्टान्तादण्वादेरपि तच्छ्रुतम्। शून्याण्वादिष्वेकबुद्ध्या सर्वबुद्धिर्न युज्यते। स्युर्ब्रह्मण्यपि धानाद्यास्ततो ब्रह्मैव कारणम्। वेदान्तो विषयः। तत्र किं ब्रह्मण इव परमाणुशून्यादीनामपि क्वचिज्जगत्कारणत्वं श्रुतमस्ति। अथवा सर्वत्र ब्रह्मण एव कारणत्वं प्रतिनियतमिति संशयः। अण्वादेरपि कारणत्वं श्रुतम्। कुतः। वटधानादिदृष्टान्तश्रवणात्। तथा हि। छान्दोग्ये षष्ठाध्याये श्वेतकेतुं प्रत्युपदिशन्नुद्दालकः सूक्ष्मतत्वे स्थूलस्य जगतोऽन्तर्भावं प्रतिपादयितुं महावृक्षगर्भितानि वटबीजानि दृष्टान्तत्वेनोदाजहार। अतस्तत्सदृशाः परमाणवो दार्ष्टान्तिकत्वेन श्रुता भवन्ति। शून्यस्य चासद्वा इदमग्र आसीदिति साक्षादेव कारणत्वं श्रुतम्। स्वभावमेके कवयो वदन्ति कालं तथाऽन्य इति स्वभावकालपक्षौ तु श्रौतौ। तस्मात्परमाण्वादीनामपि श्रौतं कारणत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः। एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं शून्यादिमतेषु नोपपद्यते। शून्यादिभिरजन्यस्य ब्रह्मणः शून्यादिज्ञानेनाज्ञातत्वात्। धानादिदृष्टान्तस्तु ब्रह्मणोऽपीन्द्रियागम्यतया सूक्ष्मत्वादुपपद्यते। असच्छब्दस्य नामरूपराहित्याभिप्रायश्चतुर्थाधिकरणे वर्णितः। स्वभावकालपक्षौ तु पूर्वपक्षत्वेन श्रुत्योपन्यस्तौ। तस्माद्ब्रह्मैव श्रुत्यभिहितं जगत्कारणं न परमाण्वादीति सिद्धम्। तस्यैतस्य समन्वयस्य स्मृतिविरोधतर्कविरोधौ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे त्रयोदशाधिकरणैः परिहृ-

* एतेन सर्वे व्याख्याताव्याख्याताः। अ० १ पा० ४ अ० ८।

१ क. ग. ङ. °सिद्धान्तस्यै°।

तौ। तत्र संग्रहकारः प्रथमाधिकरणमारचयति। सांख्यस्मृत्याऽस्ति संकोचो न वा वेदसमन्वये। धर्मे वेदः सावकाशः संकोच्योऽनवकाशया। प्रत्यक्षश्रुतिमूलाभिर्मन्वादिस्मृतिभिः स्मृतिः। अमूला कापिली बाध्या न संकोचोऽनया ततः। अस्मिन्पादे सर्वेष्वधिकरणेषु पूर्वाध्यायोक्तः समन्वयो विषयः। तत्रास्मिन्नधिकरणे वैदिकस्य समन्वयस्य सांख्यस्मृत्याऽभिसंकोचोऽस्ति न वेति संशयः। संकोचोऽस्तीति तावत्प्राप्तम्। कुतः। सांख्यस्मृतेरनवकाशत्वेन प्रबलत्वात्। सांख्यस्मृतिर्हि वस्तुतत्त्वनिरूपणायैव प्रवृत्ता न त्वनुष्ठेयं धर्मं क्वचिदपि प्रतिपादयितुम्। यदि तस्मिन्नपि वस्तुन्यसौ बाध्येत तदा निरवकाशा स्यात्। वेदस्तु धर्मब्रह्मणी प्रतिपादयन्ब्रह्मण्येकस्मिन्बाध्यमानोऽपि धर्मे सावकाशः। तस्मादनवकाशया स्मृत्या सावकाशस्य वेदस्य संकोचो युक्त इति प्राप्ते ब्रूमः। सांख्यस्मृत्या वेदस्य संकोचो न युक्तः। कुतः। मन्वादिस्मृतिभिर्ब्रह्मकारणवादिनीभिर्बाधितत्वात्। प्रबला हि मन्वादिस्मृतयः। प्रत्यक्षवेदमूलत्वात्। न तु तथा कापिली स्मृतिः। न हि प्रधानकारणवादिन्या मूलभूतं कंचन वेदमुपलभामहे। दृश्यमानवेदवाक्यानां ब्रह्मपरत्वस्य पूर्वमेव निर्णीतत्वात्। तस्मान्न सांख्यस्मृत्या वेदस्य संकोचो युक्तः। द्वितीयाधिकरणमारचयति। योगस्मृत्याऽस्ति संकोचो न वा योगो हि वैदिकः। तत्त्वज्ञानोपयुक्तश्च ततः संकुच्यते तया। प्रमाऽपि योगे तात्पर्यादतात्पर्यान्न सा प्रमा। अवैदिके प्रधानादावसंकोचस्तयाऽप्यतः। योगस्मृतिः पातञ्जलशास्त्रं तत्रोक्तोऽष्टाङ्गयोगः प्रत्यक्षवेदेऽप्युपलभ्यते। श्वेताश्वतरादिशाखासु योगस्य प्रपञ्चितत्वात्। किंचायं योगस्तत्त्वज्ञानोपयोगी। दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्येति योगसाध्यस्य चित्तैकाग्र्यस्य ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वश्रवणात्। अतः प्रमाणभूतं योगशास्त्रम्। तच्च प्रधानस्यैव जगत्कारणतां वक्ति। तस्माद्योगस्मृत्या वेदस्य संकोच इति प्राप्ते ब्रूमः। अष्टाङ्गयोगे तात्पर्यवत्त्वात्प्रमाणभूताऽपि सती योगस्मृतिरवैदिके प्रधानादौ न प्रमाणं तत्र तात्पर्याभावात्। तथा हि। अथ योगानुशासनमिति प्रतिज्ञाय योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इति योगस्यैव लक्षणमुक्त्वा तमेव कृत्स्नशास्त्रेण प्रपञ्चयामासेति तस्य योगे तात्पर्यम्। प्रधानादीनि तु न प्रतिपाद्यतया प्रतिजज्ञे किं तर्हि द्वितीयपादे यमनियमादिसाधनप्रतिपादके हेयं हेयहेतुं हानं हानहेतुं च विवेचयन्प्रसङ्गात्सांख्यस्मृतिप्रसिद्धानि प्रधानादीनि व्योजहारैव ततो न तत्र

† स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात्। अ० २ पा० १ अ० १

* एतेन योगः प्रत्युक्तः। अ० २ पा० १ अ० २

१ घ. न त°। २ ग. व्यवजहारैव।

तात्पर्यम्। तस्मान्न योगस्मृत्या वेदस्य संकोचः। तृतीयाधिकरणमारचयति। वैलक्षण्याख्यतर्केण बाध्यतेऽथ न बाध्यते। बाध्यते साम्यनियमात्कार्यकारणवस्तुनोः। मृद्घटादौ समत्वेऽपि दृष्टं वृश्चिककेशयोः। स्वकारणेन वैषम्यं तर्काभासो न बाधकः। अचेतनं जगच्चेतनाद्ब्रह्मणो न जायते विलक्षणत्वात्। यद्येन विलक्षणं तत्तस्मान्न जायते। यथा गोर्महिषीत्यनेन तर्केण समन्वयो बाध्यत इति प्राप्ते ब्रूमः। ये ये कार्यकारणे ते ते सलक्षणे इत्यस्या व्याप्तेर्वृश्चिककेशयोर्व्यभिचारो दृश्यते। अचेतनाद्गोमयाद्वृश्चिकस्य चेतनस्योत्पत्तेश्चेतनाच्च पुरुषादचेतनानां केशानामुत्पद्यमानत्वात्। अतो वेदनिरपेक्षः शुष्कतर्को न कुत्रापि प्रतितिष्ठति। तदुक्तमाचार्यैः। यत्नेनानुमितोऽप्यर्थः कुशलैरनुमातृभिः। अभियुक्ततरैरन्यैरन्यथैवोपपाद्यत इति। तस्मादाभासत्वाद्वैलक्षण्यहेतुर्न बाधकः। चतुर्थाधिकरणमारचयति। बाधोऽस्ति परमाण्वादिमतैर्नो वा यतः पटः। न्यूनतन्तुभिरारब्धो दृष्टोऽतो बाध्यते मतैः। शिष्टेष्टाऽपि स्मृतिस्त्यक्ता शिष्टत्यक्तं मतं किमु। न तैर्बाधो विवर्ते तु न्यूनत्वनियमो न हि। सांख्ययोगस्मृतिभ्यां तदीयतर्केण च बाधो माऽस्तु नाम। कणादबुद्धादिस्मृतिभिस्तदीयतर्केण च समन्वयो बाध्यताम्। कणादो हि परमर्षिः परमाणूनां जगत्कारणत्वं स्मरति स्म तर्कं च तस्मिन्नर्थे प्रोवाच। विमतं द्व्यणुकादिकं स्वन्यूनपरिमाणेनाऽऽरब्धम्। कार्यद्रव्यत्वात्। यथा तन्तुभिः पट इति। बुद्धश्च भगवतो विष्णोरवतारः। स चाभावं जगद्धेतुं स्मरति स्म तर्कं च तदनुकूलमाह। विमतं भावरूपं जगदभावपुरःसरं भावरूपत्वाद्यथा सुषुप्तिपुरःसरः स्वप्नप्रपञ्च इति। तस्मात्तैः प्रबलैः कणादादिमतैर्बाध इति प्राप्ते ब्रूमः। यदा वैदिकशिरोमणिभिः पुराणकर्तृभिस्तत्र तत्र प्रसङ्गादुदाहृता प्रकृतिपुरुषादिप्रतिपादिका सांख्ययोगस्मृतिर्जगत्कारणविषये दौर्बल्येन परित्यक्ता तदा निखिलैः शिष्टैरुपेक्षितानां कणादादिमतानां दौर्बल्यमिति किमु वक्तव्यम्। न खलु ब्राह्मपाद्मादिषु पुराणेषु क्वचिदपि प्रसङ्गाद्व्यणुकादिप्रक्रियोदाहृता। प्रत्युत हैतुकान्बैकवृत्तींश्च वाङ्मात्रेणापि नार्चयेदिति बहुशो निन्दोपलभ्यते। यस्तु न्यूनारभ्यत्वनियम उक्तो नासौ विवर्तवादेऽस्ति। दूरस्थपर्वताग्रस्थितैर्महद्भिर्वृक्षैरत्यल्पदूर्वाग्रभ्रमस्य जन्यमानत्वात्। यदप्यभावपुरःसरत्वानुमानं तत्रापि सा-

* न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात्। अ० २ पा० १ अ० ३ † एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः। अ० २ पा० १ अ० ४

१ ख. °त्पत्तिः। अचेत°। २ ख. स तैः। ३ घ. °न्बलन्त्र°। ४ ख. °भ्यनि°। ५ ख. °रल्पत्वदू°। ६ ४ ख. दूर्वाङ्कुरावगम°। ख. दूर्वाङ्कुराग्र°।

ध्यविकलो दृष्टान्तः । सुषुप्तेरवस्थात्वेनावस्थावत आत्मनः सद्रूपस्याङ्गीकरणीयत्वे सति स्वप्नस्य भावपुरःसरत्वात् । तस्मादेतैर्मतैर्नास्ति बाधः । पञ्चमाधिकरण-*मारचयति । अद्वैतं बाध्यते नो वा भोक्तृभोग्यविभेदतः । प्रत्यक्षादिप्रमासिद्धो भेदोऽसावन्यबाधकः । तरङ्गफेनभेदेऽपि समुद्राभेद इष्यते । भोक्तृभोग्यविभेदेऽपि ब्रह्माद्वैतं न बाध्यत इति । समन्वयेनावगम्यमानमद्वैतं प्रत्यक्षादिप्रसिद्धेन भोक्तृभोग्यविभेदेन बाध्यत इतिचेत् । न । तरङ्गादिरूपेण भेदस्य समुद्ररूपेणाभेदस्य च दृष्टत्वेन भेदाभेदयोर्विरोधाभावात् । भेदाभेदविरोधव्यवहारस्याऽऽकारभेदेनापि रहितेऽत्यन्तमेकस्मिन्नपि वस्तुनि सावकाशत्वात् । तस्माद्ब्रह्माकारेणाद्वैतं भोक्तृभोग्याकारेण द्वैतमित्याकारभेदाद्व्यवस्थासिद्धौ न कोऽपि बाधः । षष्ठाधिकरणमा†रचयति । भेदाभेदौ तात्त्विकौ स्तो यदि वा व्यावहारिकौ । समुद्रादाविव तयोर्बाधाभावेन तात्त्विकौ । बाधितौ श्रुतियुक्तिभ्यां तावतो व्यावहारिकौ । कार्यस्य कारणाभेदादद्वैतं ब्रह्म तात्त्विकम् । स्पष्टौ संशयपूर्वपक्षौ । नेह नानाऽस्ति किंचनेति श्रुतिर्भेदं बाधते । युक्तिश्च परस्परोपमर्दात्मकयोर्भेदाभेदयोरेकत्रासंभवादेकस्मिंश्चन्द्रमसि द्वित्वासंभवात् । यदुक्तं पूर्वाधिकरण आकारभेदाद्भेद इति तदप्यसत् । अद्वैते वस्तुन्याकारभेदस्यासंप्रतिपत्तेः । समुद्रादौ तु दृष्टत्वादभ्युपगम्यते । न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नामेति न्यायात् । अत्रापि ब्रह्माकारजगदाकारौ दृष्टावितिचेन्न । ब्रह्मणः शास्त्रैकसमधिगम्यत्वात् । तस्माच्छ्रुतियुक्तिभ्यां बाधितत्वाद्व्यावहारिकौ भेदाभेदौ । किं तर्हि वस्त्वितिचेदद्वैतमेवेति ब्रूमः । कार्यस्य कारणाव्यतिरेकेण कारणमात्रस्य वस्तुत्वात् । तथा च श्रुतिर्मृत्तिकादिदृष्टान्तैः कारणस्यैव सत्यत्वं प्रतिपादयति । यथा सोम्यैकेन[1] मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमेवं सोम्य[2] स आदेशो भवतीति । अस्यायमर्थः । मौढो मृत्पिण्डः कारणं तद्विकारा घटशरावादयः । तत्र मृद्वस्त्वन्यद्घटादीनि चान्यानि वस्तूनीति तार्किका मन्यन्ते । तत्र घटादीनां पृथग्वस्तुत्वनिरासाय विकारशब्देन श्रुतिस्तान्व्यवहरति । मृद्वस्तुनो विकाराः संस्थानविशेषा घटादयो न पृथग्वस्तुभूताः । यथा देवदत्तस्य बाल्ययौवनस्थाविरादयस्तद्वत् । एवं च सति घटाद्याकारप्रतिभासदशायामपि मृन्मात्रमेव स्वतन्त्रं वस्तु । ततो मृद्यवगतायां घटादीनां यत्तात्त्विकं स्वरूपं तत्सर्वमवगतम् । आकारविशेषो न ज्ञा-

---

* भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् । अ० २ पा० १ अ० ५ † तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः । अ० २ पा० १ अ० ६

---

१ क. ग. ङ. सौम्यैकेन । २ ग. सौम्य । ३ ग. 'स्थाविरि' । ४ ग. 'टाकी' ।

यत इति चेन्मा ज्ञायतां नाम। तेषामवस्तुभूतानामजिज्ञासार्हत्वात्। चक्षुषा प्रतिभासमाना अपि विकारा निरूपिताः सन्तो मृद्व्यतिरेकेण न स्वरूपं किंचिल्लभन्ते। घटोऽयं शरावोऽयमिति वाङ्निष्पाद्यनामधेयमात्रं लभन्ते। अतो निर्वस्तुकत्वे सत्युपलभ्यमानत्वरूपेण मिथ्यात्वलक्षणेनोपेतत्वादसत्या विकाराः। मृत्तिका तु विकारव्यतिरेकेणापि स्वरूपं लभत इति सत्या। तथा ब्रह्मोपदेशोऽवगन्तव्यः। ब्रह्मणि मृत्तिकान्यायस्य जगति घटादिन्यायस्य च योजयितुं शक्यत्वादिति। तस्माज्जगतो ब्रह्माभेदादद्वैतं ब्रह्म तात्त्विकम्। एवंविधविचारशून्यानां पुरुषाणामापातदृष्ट्या वेदेनाभ्युपेताद्वितीयब्रह्मप्रतिपत्तेः प्रत्यक्षादिभिर्भेदप्रतिपत्तेश्च सद्भावात्समुद्रतरङ्गन्यायेन भेदाभेदौ भासमानौ व्यावहारिकावेवेति स्थितम्। सप्तमाधिकरणमारचयति[*]। हिताहितक्रियादिः स्यान्नो वाऽभेदं प्रपश्यतः। जीवाहितक्रिया स्वार्था स्यादेषा न हि युज्यते। अवस्तुजीवसंसारस्तेन नास्ति मम क्षतिः। इति पश्यत ईशस्य न हिताहितभागिता। परमेश्वरो हि केषांचिज्जीवानां संसारासक्तानां वैराग्यादिकं हितं निर्मिमीते। अहितं च नरकहेतुमधर्मं निर्मिमीते। निर्मिमाणश्च स्वस्य जीवैरभेदं सर्वज्ञतया पश्यति। तस्मात्स्वस्यैव हिताकरणमहितकरणं च प्रसज्येयाताम्। एतच्च न युक्तम्। न हि लोके प्रेक्षावान्कश्चिदपि स्वस्य हितं न करोत्यहितं वा करोति। तस्माद्धिताकरणादिदोष इति प्राप्ते ब्रूमः। सर्वज्ञत्वादीश्वरो जीवसंसारस्य मिथ्यात्वं स्वस्य निर्लेपत्वं च पश्यत्यतो न हिताहितभाक्त्वदोषः। अष्टमाधिकरणमारचयति[†]। न संभवेत्संभवेद्वा सृष्टिरेकाद्वितीयतः। नानाजातीयकार्याणां क्रमाज्जन्म न संभवि। अद्वैतं तत्त्वतो ब्रह्म तच्चाविद्यासहायवत्। नानाकार्यकरं कार्यक्रमोऽविद्यास्थशक्तिभिरिति। एकमेवाद्वितीयमिति ब्रह्मणः स्वगतसजातीयविजातीयभेदैः शून्यत्वमवगम्यते। स्रष्टव्यानि चाऽऽकाशवाय्वादीनि विचित्राणि। न ह्यविचित्रे कारणे कार्यस्य विचित्रत्वं युक्तम्। अन्यथैकस्मादपि क्षीराद्दधितैलाद्यनेकविचित्रकार्यप्रसङ्गात्। क्रमश्चाऽऽकाशादीनां श्रुताववगम्यते। न च तस्य व्यवस्थापकं किंचिदस्ति। तस्मादनेककार्याणां क्रमेण जन्माद्वितीयब्रह्मणो न संभवतीति प्राप्ते ब्रूमः। यद्यपि तत्त्वतो ब्रह्माद्वैतं तथाऽप्यविद्यासहायोपेतमिति श्रुतियुक्त्यनुभवैरवगम्यते। मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरमिति श्रुतिः। मायैवाविद्या। उभयोर-

* इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः। अ० २ पा० १ अ० ७ † उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि। अ० २ पा० १ अ० ८।

१ क. ग. ङ. °षाणां माया तद्दृष्ट्या°। २ क. ख. ङ. °कंचि°।

प्यनिर्वचनीयलक्षणस्यैकत्वात् । न च मायाङ्गीकारे द्वैतापत्तिर्वास्तवस्य द्वितीयस्याभावात् । अत एकमपि ब्रह्माविद्यासहायवशान्नानाकार्यकरं भविष्यति । न च कार्यक्रमस्य व्यवस्थापकाभावः । अविद्यागतानां शक्तिविशेषाणां व्यवस्थापकत्वात् । तस्मादद्विती[1]याद्ब्रह्मणो नानाकार्याणां क्रमेण सृष्टिः संभवति । नवमाधिकरणं[*]रचयति । न युक्तो युज्यते वाऽस्य परिणामो न युज्यते । कार्त्स्न्याद्ब्रह्मानित्यताप्तिरंशात्सावयवं भवेत् । मायाभिर्बहुरूपत्वं न कार्त्स्न्यान्नापि भागतः । युक्तोऽनवयवस्यापि परिणामोऽत्र मायिकः । आरम्भणाधिकरणे कार्यकारणयोरभेदः प्रतिपादितः । अतो न वैशेषिकादिवदारम्भवादो ब्रह्मवादिनोऽभिमतः । तस्मात्क्षीरदधिन्यायेन परिणामोऽभ्युपगन्तव्यः । तत्र किं ब्रह्म कार्त्स्न्येन परिणमत उतैकदेशेन । नाऽऽद्यः । अशेषपरिणामे ब्रह्मणः क्षीरवदनित्यत्वप्रसङ्गात् । द्वितीये सावयवत्वप्रसङ्गः । तस्मान्न परिणाम इति प्राप्ते ब्रूमः । इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयत इति श्रुतेर्ब्रह्मणो मायाशक्तिभिर्जगद्रूपत्वं परिणामो न त्वसौ वास्तवः । तेन कृत्स्नैकदेशविकल्पयोर्नावकाशः । तस्माद्युज्यते परिणामः । दशमाधिकरणं[†]रचयति । नाशरीरस्य मायाऽस्ति यदि वाऽस्ति न विद्यते । ये हि मायाविनो लोके ते सर्वेऽपि शरीरिणः । बाह्यहेतुमृते यद्वन्मायया कार्यकारिता । ऋतेऽपि देहं मायैवं ब्रह्मण्यस्तु प्रमाणतः । लोके मायाविनामैन्द्रजालिकानां[2] सशरीरत्वदर्शनादशरीरस्य ब्रह्मणो न माया संभवतीति प्राप्ते ब्रूमः । गृहादिनिर्मातॄणां स्वव्यतिरिक्तमृद्दारुतृणादिबाह्यसाधनसापेक्षत्वदर्शनेऽप्यैन्द्रजालिकस्य बाह्यसाधननैरपेक्ष्येण यथा[3] गृहादिनिर्मातृत्वं तथा लौकिकमायाविनः शरीरसापेक्षत्वदर्शनेऽपि ब्रह्मणो मायासिद्ध्यर्थं तदपेक्षा माभूत् । अथो[4]च्येत । ऐन्द्रजालिकस्य बाह्यसाधननैरपेक्ष्येण निर्मातृत्वे प्रत्यक्षप्रमाणमस्तीति । तर्हि ब्रह्मणोऽपि शरीरनैरपेक्ष्येण मायासद्भावे मायिनं तु महेश्वरमिति श्रुतिः । प्रमाणमस्तु । एकादशाधिकरणं[$]रचयति । तृप्तोऽस्रष्टाऽथ वा स्रष्टा न स्रष्टा फलवाञ्छने । अतृप्तिः स्यादवाञ्छायामुन्मत्तनरतुल्यता । लीलाश्वासवृथाचेष्टा अनुद्दिश्य फलं यतः । अनुन्मत्तैर्विरच्यन्ते तस्मात्तृप्तस्तथा सृजेदिति । आनन्दो ब्रह्मेति शास्त्रान्नित्यतृप्तः परमेश्वरः । तादृशस्य सृष्टिविषयायामिच्छायामभ्युपगम्यमानायां नित्यतृप्तिर्व्याहन्येत । अनभ्युपगम्यमानायामबुद्धिपूर्विकां सृष्टिं विरच-

---

* कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा । अ० २ पा० १ अ० ९ † सर्वोपेता च तद्दर्शनात् । अ० २ पा० १ अ० १० $ न प्रयोजनवत्त्वात् । अ० २ पा० १ अ० ११

---

१ ख. °तीयब्रह्म° । २ क. ख. ग. ङ. °नां शरीरित्व° । ३ ग. °था मृदादि° । ४ ग. अथोच्यते ।

यत उन्मत्तनरतुल्यता प्रसज्येतेति प्राप्ते ब्रूमः। बुद्धिमद्भिरेव राजादिभिरन्तरेण प्रयोजनं लीलया मृगयादिप्रवृत्तिः क्रियते। श्वासोच्छ्वासव्यवहारस्तु सार्वजनीनः। व्यर्थचेष्टाश्च बालकैः क्रियमाणा बहुशो दृश्यन्ते। तद्वन्नित्यतृप्तोऽपीश्वरः प्रयोजनमन्तरेणाप्यनुन्मत्तः सन्नशेषं जगत्सृजतु। द्वादशाधिकरणमारचयति। वैषम्याद्यापतेन्नो वा सुखदुःखे नृभेदतः। सृजन्विषम ईशः स्यान्निर्घृणश्चोपसंहरन्। प्राण्यनुष्ठितकर्मादिमपेक्ष्येशः प्रवर्तते। नातो वैषम्यनैर्घृण्ये संसारस्तु न चाऽऽदिमानिति। ईश्वरो देवादीनत्यन्तसुखिनः सृजति पश्वादीनत्यन्तदुःखिनो मनुष्यांश्च मध्यमानेवं तारतम्येन पुरुषविशेषेषु सुखदुःखे सृजन्नीश्वरः कथं विषमो न स्यात्। कथं च नीचैरप्यत्यन्तजुगुप्सितं देवतिर्यङ्मनुष्याद्यशेषजगदुपसंहारं कुर्वन्निर्घृणो न भवेत्। तस्माद्वैषम्यनैर्घृण्ये प्रसज्येयातामितिप्राप्ते ब्रूमः। न तावदीश्वरस्य वैषम्यप्रसङ्गोऽस्ति। प्राणिनामुत्तममध्यमाधमलक्षणवैषम्ये तत्तत्कर्मणामेव प्रयोजकत्वात्। न चैतावतेश्वरस्य स्वातन्त्र्यहानिः। अन्तर्यामितया कर्माध्यक्षत्वात्। न त्वेवं सति †घट्टकुटिप्रभातन्याय आपद्यते। ईश्वरे वैषम्यं परिहर्तुं कर्मणां वैषम्ये हेतुत्वमुक्त्वा पुनरपीश्वरस्य स्वातन्त्र्यसिद्धये तत्कर्मनियामकत्वेऽभ्युपगम्यमाने सत्यन्ततो गत्वा चेश्वरस्यैव वैषम्यहेतुत्वप्रसङ्गात्। नाऽयं दोषः। नियामकत्वं नाम तत्तद्वस्तुशक्तीनामव्यवस्थापरिहारमात्रम्। शक्तयस्तु मायाशरीरभूताः। न तु तासामुत्पादक ईश्वरः। ततः स्वशक्तिवशात्तत्तत्कर्मणां वैषम्यहेतुत्वेऽपि न व्यवस्थापकस्येश्वरस्य वैषम्यप्रसङ्गः। संहारस्य सुषुप्तिवदुःखजनकत्वात्प्रत्युत सर्वक्लेशनिवर्तकत्वाच्च ततः सघृणत्वमेव। नन्ववान्तरसृष्टिषु पूर्वपूर्वकर्मापेक्षया सृजत ईश्वरस्य वैषम्याभावेऽपि प्रथमसृष्टौ पूर्वकर्मासंभवाद्वैषम्यदोषस्तदवस्थ इति चेन्न। सृष्टिपरंपराया अनादित्वात्। नान्तो न चादिरित्यादिशास्त्रात्। तस्मान्न कोऽपि दोषः। त्रयोदशाधिकरणमारचयति। नास्ति प्रकृतिता यद्वा निर्गुणस्यास्ति नास्ति सा। मृदादेः सगुणस्यैव प्रकृतित्वोपलम्भनात्। भ्रमाधिष्ठानताऽस्माभिः प्रकृतित्वमुपेयते। निर्गुणेऽप्यस्ति जात्यादौ सा ब्रह्म प्रकृतिस्ततः। प्रकृतित्वं नाम कार्याकारेण विक्रियमाणत्वम्। तच्च लोके सगुण एव मृदादावुपलब्धम्। अतो निर्गुणस्य ब्रह्मणः

* वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति। अ० २ पा० १ अ० १२ † यथा कश्चिद्रसायं पान्थो द्रव्यलिप्सुर्घट्टपालभिया तान्प्रतारयितुं पलायनमार्गभ्रंशात्पुनरपि प्रातर्घट्टकुट्यामेवाऽऽयातीति। ‡ सर्वधर्मोपपत्तेश्च। अ० २ पा० १ अ० १३।

१ क. घ. ङ. गत्वेश्वरवै°।

कथं प्रकृतितेति प्राप्ते ब्रूमः। यद्यपि प्रक्रियतेऽनयेतिव्युत्पत्त्या विक्रियमाणत्वं प्रतीयते तथाऽपि तद्विक्रियमाणत्वं द्वेधाऽपि संभवति। क्षीरादिवत्परिणामित्वेन वा रज्ज्वादिवद्भ्रमाधिष्ठानत्वेन वा। तत्र निर्गुणस्य परिणामित्वासंभवेऽपि भ्रमाधिष्ठानत्वमस्तु। दृश्यते हि निर्गुणेऽपि जात्यादौ भ्रमाधिष्ठानता। मलिनं ब्राह्मणं दृष्ट्वा शूद्रोऽयमिति भ्रान्तिव्यवहारदर्शनात्। तस्मान्निर्गुणमपि ब्रह्म प्रकृतिरिति सिद्धम्। द्वितीयपादेऽष्टाभिरधिकरणैर्मतान्तरनिराकरणेन ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं प्रतिष्ठापितम्। तत्र प्रथमाधिकरणम्*आरचयति। प्रधानं जगतो हेतुर्न वा सर्वे घटादयः। अन्विताः सुखदुःखाद्यैर्यतो हेतुरतो भवेत्। न हेतुर्योग्यरचनाप्रवृत्त्यादेरसंभवात्। सुखाद्या आन्तरा बाह्या घटाद्यास्तु कुतोऽन्वयः। सुखदुःखमोहात्मकं प्रधानं जगतः प्रकृतिः। जगति सुखाद्यन्वयदर्शनात्। घटपटादयो लभ्यमानाः सुखाय भवन्त्युदकाहरणप्रावरणादिकार्यकारित्वात्। अतएव घटादयोऽन्यैरपह्रियमाणास्तस्यैव दुःखजनकाः। यदा तूदकानयनादिकार्यं नापेक्षितं तदा न सुखदुःखे जनयन्ति। केवलमुपेक्षणीयत्वेनावतिष्ठन्ते। तदिदमुपेक्षाविषयत्वं मोहः। मुह वैचित्त्ये इतिधातोर्मोहशब्दनिष्पत्तेः। उपेक्षणीयेषु च चित्तवृत्त्यनुदयात्। अतः सुखदुःखमोहान्वयदर्शनात्प्रधानं प्रकृतिरिति सांख्या मन्यन्त इति प्राप्ते ब्रूमः। न प्रधानं जगतो हेतुः। देहेन्द्रियमहीधरादिरूपस्य विचित्रस्य प्रतिनियतसंनिवेशविशेषस्य जगतो रचनायामचेतनस्य प्रधानस्य योग्यत्वासंभवात्। लोके हि प्रतिनियतकार्यस्य विचित्रप्रासादादेरतिबुद्धिमत्कर्तृकत्वोपलम्भनात्। आस्तां तावदियं रचना तत्सिद्ध्यर्थं प्रवृत्तिरपि नाचेतनस्योपपद्यते। चेतनानधिष्ठिते शकटादौ तददर्शनात्। अथ पुरुषस्य चेतनस्य प्रकृत्यधिष्ठातृत्वमभ्युपगम्येत तर्ह्यसङ्गत्वं पुरुषस्य हीयेतेत्यपसिद्धान्तापत्तिः। यदुक्तं सुखदुःखमोहान्विता घटादय इति। तदसत्। सुखादीनामान्तरत्वाद्घटादीनां बाह्यत्वात्। तस्मान्न प्रधानं जगद्धेतुः। द्वितीयाधिकरणम्†आरचयति। नास्ति काणाददृष्टान्तः किंवाऽस्त्यसदृशोद्भवे। नास्ति शुक्लः पटः शुक्लतन्तोरेव हि जायते। अणुद्व्यणुकमुत्पन्नमनणोः परिमण्डलात्। अदीर्घाद्व्यणुकाद्दीर्घं त्र्यणुकं तन्निदर्शनम्। पूर्वस्मिन्पादे चेतनाद्ब्रह्मणो विलक्षणमचेतनं जगज्जायत इत्यत्र सांख्यान्प्रति लोकसिद्धं गोमयवृश्चिकादिनिदर्शनमभिहितम्। तावता सांख्यैः क्रियमाणस्याऽऽक्षेपस्य परिहृतत्वात्स्व-

* रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम्। अ० २ पा० २ अ० १। † महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम्। अ० २ पा० २ अ० २

१ ग. °णे जा°। २ ग. °ति व्य°। ३ क. ङ. सुखदुःखा°। ४ ख. यदि°। ५ ग. घ. अस्ति
६ क. ख. ग. ङ. °मणवः प°।

स्वसाधनं संपन्नम्। परपक्षदूषणं चास्मिन्पादे प्रक्रम्य पूर्वाधिकरणे सांख्यमतं दूषितम्। अतःपरं वैशेषिकमतं दूषयितव्यम्। तन्मतस्य च प्रक्रियाबहुलत्वा-त्तद्वासनावासितः कश्चित्पुरुषस्तत्प्रक्रियासिद्धं विलक्षणोत्पत्तिदृष्टान्तमन्तरेण ब्रह्मकारणवादं न बहु मन्यते। अतो विसदृशोत्पत्तौ काणादमतसिद्धो दृष्टा-न्तोऽस्ति वा न वेति विचार्यते। नास्तीति तावत्प्राप्तम्। यतः शुक्लः पटः शु-क्लेभ्य एव तन्तुभ्यो जायते न तु रक्तेभ्यस्तस्मान्नास्तीति प्राप्ते ब्रूमः। अस्त्ये-व विसदृशोत्पत्तौ दृष्टान्तः। तथा हि। परमाणवः पारिमाण्डल्यपरिमाणयुक्ताः। न त्वणुपरिमाणयुक्ताः। द्वाभ्यां परमाणुभ्यामणुपरिमाणरहिताभ्यामणुपरिमा-णोपेतं द्व्यणुकमुत्पद्यते। इदमेकं निदर्शनम्। तथा ह्रस्वपरिमाणोपेतत्वाद्दीर्घ-परिमाणरहितं द्व्यणुकं तादृशेभ्यस्त्रिभ्यो द्व्यणुकेभ्यो दीर्घपरिमाणोपेतमणुपरि-माणरहितं त्र्यणुकमुत्पद्यते। इदमपरं निदर्शनम्। एवमन्यान्यपि तत्प्रक्रिया-प्रसिद्धानि निदर्शनान्युदाहरणीयानि। तृतीयाधिकरणमारचयति। जन-यन्ति जगन्नो वा संयुक्ताः परमाणवः। आद्यकर्मजसंयोगाद्द्व्यणुकादिक्रमाज्ज-निः। सनिमित्तानिमित्तादिविकल्पेष्वाद्यकर्मणः। असंभवादिसंयोगे जन-यन्ति न ते जगदिति। प्रलीने पूर्वसिद्धे जगति यदा महेशस्य सिसृक्षा। भवति। तदा प्राणिकर्मवशान्निश्चलेषु परमाणुष्वाद्यं कर्मोत्पद्यते। तस्मात्कर्म-ण एकः परमाणुः परमाण्वन्तरेण संयुज्यते। तस्मात्संयोगाद्द्व्यणुकमारभ्यते। तेभ्यस्त्रिभ्यो द्व्यणुकेभ्यस्त्र्यणुकमित्यादिक्रमेण कृत्स्नस्य जगत उत्पत्तौ बाध-काभावात्संयुक्ताः परमाणवो जगज्जनयन्तीति प्राप्ते ब्रूमः। यदेतदाद्यं कर्म तत्सनिमित्तमनिमित्तं वा। अनिमित्तत्वे नियामकाभावात्सर्वदा तदुत्पत्तौ प्र-लयाभावप्रसङ्गः। सनिमित्तत्वेऽपि तन्निमित्तं दृष्टमदृष्टं वा। न तावद्दृष्टम्। प्र-यत्नस्य वाऽभिघातस्य वा शरीरोत्पत्तेः प्रागसंभवात्। ईश्वरप्रयत्नस्य नित्य-स्य कादाचित्कीमाद्यकर्मोत्पत्तिं प्रत्यनियामकत्वात्। नाप्यदृष्टमाद्यकर्मनिमित्त-म्। आत्मसमवेतस्यादृष्टस्य परमाणुभिरसंबन्धात्। अत एवमादिविकल्प्यदो-षप्रसरे सत्याद्यकर्मासंभवान्न परमाणुसंयोगो जायते। ततः संयुक्तेभ्यः परमा-णुभ्यो जगज्जनिरितिमतं दूरापास्तम्। चतुर्थाधिकरणमारचयति। समुदाया-वुभौ युक्तावयुक्तौ वाऽणुहेतुकः। एकोऽपरः स्कन्धहेतुरित्येवं युज्यते द्वयम्। स्थिरचेतनराहित्यात्स्वयं चाचेतनत्वतः। न स्कन्धानामणूनां वा समुदायोऽत्र

* उभयथाऽपि न कर्मातस्तदभावः। अ० २ पा० २ अ० ३ † समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः अ० २ पा० २। अ० ४

१ ग. °दायक°।

युज्यते । बाह्यास्तित्ववादिनो बौद्धा मन्यन्ते । द्वौ समुदायौ बाह्य आभ्यन्तरश्चेति । तत्र बाह्यो भूनदीसमुद्रादिकः । आन्तरश्चित्तचैत्यात्मकः । तदेतद्द्वयमेवाशेषं जगत् । तत्र बाह्यसमुदायस्य परमाणवः कारणम् । ते च परमाणवश्चतुर्विधाः । केचित्खराः पार्थिवाख्याः । अपरे स्निग्धा आप्याख्याः । अन्ये चोष्णास्तैजसाख्याः । अन्ये चेलनात्मका वायवीयाख्याः । तेभ्यश्चतुर्विधेभ्यः परमाणुभ्यो युगपत्पुञ्जीभूतेभ्यो बाह्यः समुदायो जायते । आन्तरसमुदायस्य स्कन्धपञ्चकं कारणम् । रूपस्कन्धो विज्ञानस्कन्धो वेदनास्कन्धः संज्ञास्कन्धः संस्कारस्कन्धश्चेति पञ्च स्कन्धाः । तत्र चित्तेन निरूप्यमाणाः शब्दस्पर्शादयो रूपस्कन्धः । तदभिव्यक्तिर्विज्ञानस्कन्धः । तज्जन्यसुखदुःखे वेदनास्कन्धः । देवदत्तादिनामधेयं संज्ञास्कन्धः । एतेषां वासना संस्कारस्कन्धः । तेभ्यः पञ्चस्कन्धेभ्यः पुञ्जीभूतेभ्य आन्तरसमुदायो जायते । तस्माद्युज्यते समुदायद्वयमिति प्राप्ते ब्रूमः । किमणूनां स्कन्धानां[4] च संघातापत्तौ निमित्तभूतश्चेतनोऽन्योऽस्ति । किंवा स्वयं संहन्यन्ते । आद्येऽपि स चेतनः स्थायी क्षणिको वा स्यात् । स्थायित्वेऽपसिद्धान्तः । क्षणिकत्वे प्रथमं स्वयमलब्धात्मकः पश्चात्संघातापत्तिं करोतीति वक्तुमशक्यम् । द्वितीये त्वचेतनाः स्कन्धा अणवश्च नियामकं चेतनमन्तरेण प्रतिनियताकारेण कथं संहन्यन्ताम् । तस्मान्न युक्तं समुदायद्वयम् । पञ्चमाधिकरणम्* आरचयति । विज्ञानस्कन्धमात्रत्वं युज्यते वा न युज्यते । युज्यते स्वप्नदृष्टान्ताद्बुद्ध्यैव व्यवहारतः । अबाधात्स्वप्नवैषम्याद्बाह्यार्थस्तूपलभ्यते । बहिर्वदिति तेऽप्युक्तिर्नातो धीरर्थरूपभाक् । केचिद्बौद्धा बाह्यार्थमपलपन्तो विज्ञानस्कन्धमात्रं तत्त्वमित्याहुः । न चात्र व्यवहारानुपपत्तिः स्वप्ने बाह्यार्थाननपेक्ष्य केवलया बुद्ध्या व्यवहारदर्शनात् । तथैव जाग्रद्व्यवहारस्याप्युपपत्तेः । तस्माद्विज्ञानस्कन्धमात्रत्वं युज्यत इति प्राप्ते ब्रूमः । विषमो हि स्वप्नदृष्टान्तः । प्रबोधदशायां स्वप्नस्य बाध्यमानत्वात् । जाग्रद्व्यवहारस्य न क्वचिद्बाधं पश्यामः । न च बाह्यार्थसद्भावे प्रमाणाभावः । उपलब्धेरेव प्रमाणत्वात् । उपलभ्यन्ते हि घटादयो बहिष्ठत्वेन । अथोच्येत । बुद्धिरेव बाह्यघटादिवदवभासते । तथा चाऽऽहुः । यदन्तर्ज्ञेयं तत्त्वं तद्बहिर्वदवभासत इति । एवं तर्हि त्वदुक्तिरेव बाह्यार्थसद्भावे प्रमाणमिति ब्रूमः । क्वचिदपि बाह्यार्थासद्भावे तद्व्युत्पत्तिरहितत्वाद्बहिर्वदित्युपमानोक्तिर्न संगच्छते ।

---

* नाभाव उपलब्धेः । अ० २ पा० २ अ० ५

---

१ क. ख. ङ. °च्चिदस्थिराः । २ ग. चान्तरिक्षात्मका । घ. च तरलात्मका ३ बाह्यस° । ४ ख. ग. घ. °नां सं° ।

तस्माद्बाह्यार्थसद्भावाद्विज्ञानमात्रत्वं न युक्तम्। षष्ठाधिकरणमारचयति*। सिद्धिः सप्तपदार्थानां सप्तभङ्गीनयान्न वा। साधकन्यायसद्भावात्तेषां सिद्धौ किमद्भुतम्। एकस्मिन्सदसत्त्वादिविरुद्धप्रतिपादनात्। अपन्यायः सप्तभङ्गी न च जीवस्य सांशता। अत्राऽऽर्हता मन्यन्ते। जीवोऽजीवश्चेति द्वौ पदार्थौ। जीवश्चेतनः शरीरपरिमाणः सावयवः। अजीवः षड्विधः। तत्र महीधरादिरेकः। आस्रवसंवरनिर्जरबन्धमोक्षाख्याः पञ्च। आस्रवत्यनेन जीवो विषयेष्वित्यास्रव इन्द्रियसंघातः। संवृणोति विवेकमित्यविवेकादिः संवरः। निःशेषेण जीर्यत्यनेन कामक्रोधादिरिति केशोल्लुञ्चनतप्तशिलारोहणादिकं तपो निर्जरः। कर्माष्टकेनाऽऽपादिता जन्ममरणपरंपरा बन्धः। चत्वारि घातकर्माणि[1] पापविशेषरूपाणि चत्वारि चाघातकर्माणि[2] पुण्यविशेषरूपाणि शास्त्रोक्तोपायेन[3] तेभ्योऽष्टभ्यः कर्मभ्यो विनिर्गतस्य जीवस्य संततोर्ध्वगमनं मोक्षः। त एते सप्त पदार्थाः सप्तभङ्गीरूपेण न्यायेन व्यवस्थाप्यन्ते १ स्यादस्ति २ स्यान्नास्ति ३ स्यादस्ति च नास्ति च ४ स्यादवक्तव्यः ५ स्यादस्ति चावक्तव्यश्च ६ स्यान्नास्ति चावक्तव्यः ७ स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्यश्चेति सप्तभङ्गीनयः। अस्यायमर्थः। स्याच्छब्द ईषदर्थवाची निपातः। प्रतिवादिनो हि चतुर्विधाः। सद्वादिनोऽसद्वादिनः सदसद्वादिनोऽनिर्वचनीयवादिनश्चेति। पुनरप्यनिर्वचनीयमतेन मिलितानि[4] सदसदादीनि मतानि त्रिविधानि। तानेतान्सप्तविधान्वादिनः प्रति सप्तविधा न्यायाः प्रयोक्तव्याः। तद्यथा। सद्वादी समागत्याऽऽर्हतं प्रति किं त्वन्मते मोक्षोऽस्तीति पृच्छति। तत्राऽऽर्हत उत्तरं ब्रूत ईषदस्तीति। एवमन्यानपि वादिनः प्रतीषन्नास्तीत्यादीन्युत्तराण्युदाहर्तव्यानि। तावता वादिनः सर्वे निर्विण्णाः सन्तो नोत्तरं प्रतिपद्यन्ते। अतोऽस्य सप्तभङ्गीरूपस्य साधकन्यायस्य सद्भावाज्जीवादीनां सप्तपदार्थानां सिद्धौ किमत्राऽऽश्चर्यमिति प्राप्ते ब्रूमः। सप्तभङ्गीरूपोऽयमपन्यायः। एकस्य जीवपदार्थस्य सद्वादिनं प्रति सद्रूपत्वमसद्वादिनं[5] प्रत्यसद्रूपत्वं चेत्येवमादिविरुद्धधर्मप्रतिपादकत्वात्। न च जीवस्य सावयवत्वं युज्यतेऽनित्यत्वप्रसङ्गात्। तदनित्यत्वे च मोक्षः कस्य पुरुषार्थः स्यात्। तस्मान्न्यायाभासेन सप्तभङ्ग्याख्येन जीवादिपदार्थानां न सिद्धिः। सप्तमाधिकरणमारचयति†। तटस्थेश्वरवादो यः स युक्तोऽथ न युज्यते। युक्तः कुलालदृष्टान्तान्नियन्तृत्वस्य संभवात्। न युक्तो

* नैकस्मिन्नसंभवात्। अ० २ पा० २ अ० ६ † पत्युरसामञ्जस्यात्। अ० २ पा० २ अ० ७

१ ग. घ. घातिक°। २ ग. घ. °घातिक°। ३ घ. °स्त्रोक्तेनोपा°। ४ घ. मिश्रितानि। ५ घ. सदादिम°।

विषमत्वादिदोषाद्वैदिक ईश्वरे । अभ्युपेते तटस्थत्वं त्याज्यं श्रुतिविरोधतः । पूर्वाध्यायस्योपान्त्याधिकरणे जगतो निमित्तमुपादानं चेश्वर इत्यागमबलादुक्तम् । तदेतदसहमानास्तार्किकशैवादयः केवलं निमित्तत्वमीश्वरस्य मन्यन्ते । युक्तिं चाऽऽहुः । यथा कुलालोऽनुपादानादिभूतो दण्डचक्रादीन्नियच्छन्कर्ता भवति । तथा तटस्थ ईश्वर इति प्राप्ते ब्रूमः । न युक्तं केवलनिमित्तत्वं वैषम्यनैर्घृण्यादिदोषस्य दुष्परिहरत्वात् । कथं त्वया परिहृतो दोष इतिचेत्प्राणिकर्मसापेक्षत्वादिति ब्रूमः । तथोक्त्वे चाऽऽगमोऽस्माकं प्रमाणं त्वयाऽप्यन्ततो गत्वाऽऽगमश्चेदङ्गीक्रियते तर्हि तटस्थत्वमीश्वरस्य त्याज्यं स्यात् । बहु स्यां प्रजायेयेत्युपादानत्वश्रुत्या विरोधात् । तस्मान्न युक्तस्तटस्थेश्वरवादः । अष्टमाधिकरणमारचयति । जीवोत्पत्त्यादिकं पाञ्चरात्रोक्तं युज्यते न वा । युक्तं नारायणव्यूहतत्समाराधनादिवत् । युज्यतामविरुद्धोंऽशो जीवोत्पत्तिर्न युज्यते । उत्पन्नस्य विनाशित्वे कृतनाशादिदोषतः । पाञ्चरात्रिका भागवता मन्यन्ते । भगवानेको वासुदेवो जगत उपादानं निमित्तं च तत्समाराधनज्ञानध्यानैर्भवबन्धविच्छेदः । तस्माच्च वासुदेवात्संकर्षणाख्यो जीवो जायते । जीवाच्च प्रद्युम्नाख्यं मनः । मनसश्चानिरुद्धाख्योऽहंकारः । त एते वासुदेवादयश्चत्वारो व्यूहाः सर्वात्मका इति प्राप्ते ब्रूमः । तत्र वासुदेवं तत्समाराधनादिकं च श्रुत्यविरोधादभ्युपगच्छामः । यत्तु जीव उत्पद्यत इत्युक्तं तदसत् । कृतनाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गात् । पूर्वसृष्टौ यो जीवस्तस्मिन्नुत्पत्तिमत्त्वेन प्रलयदशायां विनष्टे सति तत्कृतयोर्धर्माधर्मयोरफलप्रदत्वेन विनाशः प्रसज्यते । अस्मिंश्च कल्प उत्पद्यमानस्य नूतनजीवस्य धर्माधर्मयोः पूर्वमननुष्ठितयोः सतोरिह सुखदुःखप्राप्तिर्भवतीत्यकृताभ्यागमः प्रसज्येत । तस्माज्जीवोत्पत्त्यादिकं न युक्तम् । तृतीयपादे नवभिरधिकरणैराकाशादिसृष्टिर्विचारिता । तत्र प्रथमाधिकरणमारचयति । व्योम नित्यं जायते वा हेतुत्रयविवर्जनात् । जनिश्रुतेश्च गौणत्वान्नित्यं व्योम न जायते । एकज्ञानात्सर्वबुद्धेर्विभक्तत्वाज्जनिश्रुतेः । विवर्ते कारणैकत्वाद्ब्रह्मणो व्योम जायते । तैत्तिरीये तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत इति श्रूयते । तत्राऽऽकाशं नित्यं न तु जन्मवत् । कुतः । आकाशोत्पादकस्य समवाय्यसमवायिनिमित्ताख्यकारणत्रितयस्य दुःसंपादत्वात् । संभूत इति जनिश्रुतिस्तु संप्रतिपन्नब्र-

---

* उत्पत्त्यसंभवात् । अ० २ पा० २ अ० ८ । न वियदश्रुतेः । अ० २ पा० ३ अ० १

---

१ घ. °दानभू° । २ घ. °था सत्याग° । ३ ग. घ. °मत्त्वे प्र° । ४ख. °सज्येतेति कृतविप्रणाशः । अ° । ५ ग. सज्यते । त° ।

ह्मकार्यवद्व्योम्नि सत्ताश्रयत्वगुणयोगात्प्रवृत्ता। तस्मादनाद्यनन्तं व्योम न जायत इति प्राप्ते ब्रूमः। एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं तावदशेषेषु वेदान्तेषु डिण्डिमः। तच्च व्योम्नो ब्रह्मकार्यत्वे मृद्धटन्यायेन ब्रह्माव्यतिरेकादुपपादयितुं सुशकम्। नान्यथा। किंचाऽऽकाशं जायते विभक्तत्वाद्धटवत्। न चायमसिद्धो हेतुः। वाय्वादिवैलक्षण्यस्याऽऽकाशे प्रसिद्धत्वात्। नापि ब्रह्मण्यनैकान्तिकत्वम्। सर्वात्मकस्य ब्रह्मणः कस्माचिदपि विभक्तत्वस्य दुर्भणत्वात्। जनिश्रुतिश्चोत्पत्तिवादिनाऽनुगृहीता भवति। यत्तु कारणत्रितयासंभव इत्युक्तम्। तदसत्। आरम्भवादे त्रितयापेक्षायामपि विवर्तवादे तदनपेक्षत्वात्। तस्मादेतेभ्यो हेतुभ्यो ब्रह्मणः कारणाद्व्योम जायते। द्वितीयाधिकरणमारचयति*। वायुर्नित्यो जायते वा छान्दोग्येऽजन्यकीर्तनात्। सैषाऽनस्तमिता देवतेत्युक्तेश्च न जायते। श्रुत्यन्तरोपसंहाराद्गौण्यनस्तमयश्रुतिः। वियद्वज्जायते वायुः स्वरूपं ब्रह्म कारणम्। तैत्तिरीय एवाऽऽकाशाद्वायुरिति श्रूयते। सेयमुत्पत्तिर्गौणी। छान्दोग्ये सृष्टिप्रकरणे तेजोबन्नानामेवोत्पत्त्यभिधानाद्वायोरुत्पत्त्यनभिधानात्। ननु क्वचिदश्रवणमन्यत्र श्रुतं न निवारयितुमुत्सहत इति न्यायेन तैत्तिरीयश्रुतेः कुतो गौणत्वमितिचेच्छ्रुत्यन्तरविरोधादिति ब्रूमः। बृहदारण्यके सैषाऽनस्तमिता देवता यद्वायुरिति वायोर्विनाशप्रतिषेधादुत्पत्तिमत्त्वे च तदयोगात्तस्मान्न जायते वायुरिति प्राप्ते ब्रूमः। छान्दोग्ये जन्माश्रवणेऽपि गुणोपसंहारन्यायेन तैत्तिरीयवाक्यस्येतरत्रोपसंहारे सति श्रुतमेव छान्दोग्ये वायुजन्म। अनस्तमयश्रुतिस्तु न मुख्या। उपासनप्रकरणपठितत्वेन स्तुत्यर्थत्वात्। आकाशोत्पत्तिहेतवश्चात्रानुसंधेयाः। न च वायोराकाशकार्यत्वेन ब्रह्मण्यनन्तर्भावाद्ब्रह्मज्ञानेन वायुज्ञानं न सिध्येदिति शङ्कनीयम्। पूर्वपूर्वकार्यविशिष्टस्य ब्रह्मण उत्तरोत्तरकार्यहेतुत्वस्य वक्ष्यमाणतया वियद्रूपापन्नस्य ब्रह्मण एव वायुकारणत्वात्। तस्माद्वायुर्जायते। तृतीयाधिकरणमारचयति†। सद्ब्रह्म जायते नो वा कारणत्वेन जायते। यत्कारणं जायते तद्वियद्वाय्वादयो यथा। असतोऽकारणत्वेन खादीनां सत उद्भवात्। व्याप्तेरजादिवाक्येन बाधात्सन्नैव जायते। छान्दोग्ये सदेव सोम्येदमग्र आसीदिति श्रूयते। तत्सद्रूपं ब्रह्म जन्मवद्भवितुमर्हति कारणत्वाद्वियदादिवदिति प्राप्ते ब्रूमः। सद्रूपं ब्रह्म न जायते। कुतः। तज्जनकस्य कारण-

* एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः। अ० २ पा० ३ अ० २ † असंभवस्तु सतोऽनुपपत्तेः। अ० २ पा० ३ अ० ३

१ ख. °शेषे°। २ ग. °व सौम्ये°।

स्य दुर्निरूपत्वात् । तथा हि न तावदसत्कारणं कथमसतः सज्जायतेतिनिषेधात् । नापि सदेव सतः कारणमात्माश्रयापत्तेः । नापि वियदादिकं सतः कारणं वियदादीनां सतो जायमानत्वात् । या तु व्याप्तिर्यद्यत्कारणं तत्तज्जायत इति सा स वा एष महानज आत्मेत्यादिश्रुतिबाध्या । तस्मात्सद्ब्रह्म नैव जायते चतुर्थाधिकरणम्[*]आरचयति । ब्रह्मणो जायते वह्निर्वायोर्वा ब्रह्मसंयुतात् । तत्तेजोऽसृजतेत्युक्तेर्ब्रह्मणो जायतेऽनलः । वायोरग्निरितिश्रुत्या पूर्वश्रुत्यैकवाक्यतः । ब्रह्मणो वायुरूपत्वमापन्नादग्निसंभवः । छान्दोग्ये तत्तेजोऽसृजतेति तेजसो ब्रह्मजत्वं श्रूयते । तैत्तिरीयके वायोरग्निरिति वायुजत्वम् । तत्र वायोरिति पञ्चम्या [¶]आनन्तर्यार्थत्वस्यापि संभवात्केवलब्रह्मजन्यं तेज इति प्राप्ते ब्रूमः । अनुवर्तमानेन संभूतशब्देनान्वितायां वायोरितिपञ्चम्या [†]उपादानार्थत्वस्यैव मुख्यत्वादुभयोः श्रुत्योरेकवाक्यत्वे सति वायुरूपापन्नाद्ब्रह्मणस्तेजो जायत इति लभ्यते । पञ्चमाधिकरणम्[‡]आरचयति । ब्रह्मणोऽपां जन्म किंवा वह्नेर्नाग्नेर्जलोद्भवः । विरुद्धत्वान्नीरजन्म ब्रह्मणः सर्वकारणात् । अग्नेराप इति श्रुत्या ब्रह्मणो वह्न्युपाधिकात् । अपां जन्म विरोधस्तु सूक्ष्मयोर्नाग्निनीरयोः । यद्यपि तदपोऽसृजत । अग्नेराप इत्युभयोश्छान्दोग्यतैत्तिरीययोस्तेजोजन्यत्वमेवापां श्रूयते तथाऽपि न तद्युक्तम्[1] । निवर्त्यनिवर्तकयोरग्निजलयोर्विरुद्धयोर्न हेतुहेतुमद्भाव इति पूर्वः पक्षः । पञ्चीकृतयोर्दृश्यमानयोर्विरोधेऽप्यपञ्चीकृतयोः श्रुत्यै[2]कसमधिगम्ययोर्विरोधकल्पनायोगात्संतापाधिक्ये स्वेदवृष्ट्युद्भवदर्शनाच्च श्रुतिद्वयानुसारेण तेजोरूपापन्नाद्ब्रह्मणोऽपां जनिरिति राद्धान्तः । षष्ठाधिकरणम्[$]आरचयति । ता अन्नमसृजन्तेति श्रुतमन्नं यवादिकम् । पृथिवी वा यवाद्येव लोकेऽन्नत्वप्रसिद्धितः । भूताधिकारात्कृष्णस्य रूपस्य श्रवणादपि । तथाऽद्भ्यः पृथिवीत्युक्तेरन्नं पृथ्व्यन्नहेतुतः । छान्दोग्ये ता अन्नमसृजन्तेत्यद्भ्योऽन्नस्य जन्म श्रूयते । तत्रान्नशब्दस्य लोकप्रसिद्ध्या व्रीहियवादिकमर्थ इति प्राप्ते ब्रूमः । पृथिव्यत्रान्नशब्दार्थः । कुतः । पञ्चमहाभूतसृष्टेरधिकृतत्वात् । किंच यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्येति श्रुतं कृष्णरूपं[3] पृथिव्यां बहुलमुपलभ्यते । न तु व्रीहियवादौ । तथाऽद्भ्यः पृथिवीति तैत्तिरीयश्रुत्येकवाक्यताबलाद[4]त्रान्नं पृथिवी । न चान्नशब्दस्य तत्र प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । कार्यकारणयोरन्नपृथिव्योरभेदविवक्षया तदुपपत्तेः । तस्मादन्नं पृथिवी ।

* तेजोऽतस्तथा ह्याह । अ० २ पा० ३ अ० ४ ¶ पश्चादित्यर्थः । † जनिकर्तुः प्रकृतिरितिसूत्रात् । ‡ आपः । अ० २ पा० ३ अ० ५ $ पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः । अ० २ पा० ३ अ० ६

१ घ. युक्तम् । २ ख. °श्रुत्यैक° । ३ ख. कृष्णं रू° । ४ घ. °दन्नं ।

सप्तमाधिकरणमारचयति[*]। व्योमाद्याः कार्यकर्तारो ब्रह्म वा तदुपाधिकम्। व्योम्नो वायुर्वायुतोऽग्निरित्युक्तेः खादिकर्तृता। ईश्वरोऽन्तर्यमयतीत्युक्तेर्व्योमाद्युपाधिकम्। ब्रह्म वाय्वादिहेतुः स्यात्तेजआदीक्षणादपि। पूर्वाधिकरणेषु पूर्वपूर्वकार्योपाधिकाद्ब्रह्मण उत्तरोत्तरकार्योत्पत्तिरिति यदेतत्सिद्धवत्कृत्य सिद्धान्तितम्। तदयुक्तम्। व्योम्नो वायुर्वायुतोऽग्निरित्यादौ ब्रह्मनिरपेक्षात्केवला[1]द्व्योमादेरुत्तरकार्योत्पत्तिश्रवणादिति प्राप्ते ब्रूमः। य आकाशमन्तरो यमयति यो वायुमन्तरो यमयतीत्यादिनाऽन्तर्यामिब्राह्मणे व्योमादेः स्वातन्त्र्यं निवारितम्। तथा तत्तेज ऐक्षत ता आप ऐक्षन्तेति तेजआदेरीक्षणपूर्वकं स्रष्टृत्वं श्रूयते। तच्चेक्षणं चेतनब्रह्मनिरपेक्षाणामचेतनानां न संभवति। तस्माद्व्योमाद्युपाधिकस्य ब्रह्मण एव कारणत्वम्। अष्टमाधिकरणमारचयति[†]। सृष्टिक्रमो लये ज्ञेयो विपरीतक्रमोऽथवा। क्लृप्तं कल्प्याद्वरं तेन लये सृष्टिक्रमो भवेत्। हेतावसति कार्यस्य न सत्त्वं युज्यते ततः। पृथिव्यप्स्विति चोक्तत्वाद्विपरीतक्रमो लये। आकाशादिक्रमः सृष्टौ क्लृप्तोऽतः प्रलयेऽपि स एव क्रम इति प्राप्ते ब्रूमः। प्रथमतः कारणे लीने सति निरुपादानानां कार्याणां कंचित्कालमवस्थानं प्रसज्येत[2]। किंच। जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे पृथिव्यप्सु प्रलीयते। ज्योतिष्यापः प्रलीयन्ते ज्योतिर्वायौ प्रलीयत इति पुराणे विपरीतक्रमस्योक्तत्वात्क्लृप्त एवायं क्रमः। तस्मात्सृष्टिविपरीतेन पृथिव्यादिक्रमेण प्रविलयः[3]। नवमाधिकरणमारचयति[‡]। किमुक्तक्रमभङ्गोऽस्ति प्राणाद्यैर्नास्ति वाऽस्ति हि। प्राणाक्षमनसां ब्रह्म वियतोर्मध्य ईरणात्। प्राणाद्या भौतिका भूतेष्वन्तर्भूताः[4] पृथक्क्रमम्। नेच्छन्त्यतो न भङ्गोऽस्ति प्राणादौ न क्रमः श्रुतः। मुण्डके श्रूयते। एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च। खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणीति। तत्र प्राणादीनां वियदादिभ्यः पूर्वं श्रूयमाणत्वादाकाशादिकः पूर्वोक्तसृष्टिक्रमो भज्येतेति प्राप्ते ब्रूमः। अन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति प्राणादीनां भौतिकत्वश्रवणाद्भूतेष्वेवान्तर्भावेन पृथक्क्रमो नापेक्षितः। न च मुण्डकश्रुतिः क्रमवाचिनी। आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरित्यादाविव क्रमस्याप्रतीयमानत्वात्। तदुत्पत्तिमात्रं तु केवलं ब्रूते। तस्मान्नानया[5] श्रुत्या पूर्वोक्तक्रमभङ्गोऽस्ति। तैरेतैरधिकरणैर्मायाविशिष्टाद्ब्रह्मण आकाशादि[6]-

* तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात्सः। अ० २ पा० ३ अ० ७। † विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च। अ० २ पा० ३ अ० ८। ‡ अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेन्नाविशेषात्। अ० २ पा० ३ अ० ९।

१ घ. °वलव्योमा°। २ ग. घ. प्रसज्यते। ३ घ. प्रलयः। ४ घ. °तेष्वन्त°। ५ घ. °या पू°। ६ घ. °शादिपु°।

का पुरुषान्ता जगदुत्पत्तिः सुस्थिता। तस्यां च सुस्थितायां कारणव्यतिरेकेण कार्यस्याभावाद्ब्रह्मणो देशकालसर्ववस्त्वात्मकत्वेनानन्तत्वं सुस्थितम्। तस्य सत्यं ज्ञानमनन्तमिति प्रतिज्ञातमनन्तत्वं समर्थ्य यो वेद निहितं गुहायामित्युक्तं गुहानिहितत्वं समर्थयितुमन्नमयादिभ्य आनन्दमयान्तेभ्यः पञ्चभ्यः कोशेभ्यो ब्रह्मतत्त्वं विवेक्तुकाम आदावन्नमयकोशं दर्शयति। स वा एष इति। यः पुरुषः शिरःपाण्यादिमानाकृतिविशेषः सृष्ट्यादावाकाशादिक्रमेणोत्पन्नः स एवैष इदानीमस्मद्देहत्वेनानुभूयते। यद्यप्ययं न सृष्ट्यादावुत्पन्नस्तथाऽप्याकाशादिपरंपराप्राप्तान्नकार्यत्वेन सजातीयतया स एवोच्यते। तामेतां विवक्षां स्पष्टीकर्तुमन्नरसमयशब्दः। मधुराम्ललवणतिक्तकटुकषायात्मकः षड्विधोऽन्नस्य रसस्तस्य च विकारोऽन्नरसमयः। मातापितृभ्यां भुक्तान्नरसस्तयोः शरीरे त्वगसृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राख्यसप्तधातुरूपेण क्रमात्परिणतः सन्गर्भाशये प्रविश्य पुनर्देहरूपेण विक्रियते। तथाच गर्भोपनिषद्याम्नायते। षड्विधो रसो रसाच्छोणितं शोणितान्मांसं मांसान्मेदो मेदसोऽस्थीन्यस्थिभ्यो मज्जा मज्जायाः शुक्रं शुक्रशोणितसंयोगादावर्तते गर्भ इति। एतेनान्नरसमयेन स्थूलदेहेन तदन्तर्वर्ती सूक्ष्मदेहोऽप्युपलक्ष्यते। तस्यापञ्चीकृतभूतकार्यत्वाद्भुक्तेनान्नादिना पोष्यमाणत्वाच्च। तत्र भूतकार्यत्वमाचार्यैरुदाहृतम्। अपञ्चीकृतपञ्चमहाभूतानि तत्कार्यं च सप्तदशकं लिङ्गं भौतिकमिति। अन्नादिपोष्यत्वं छन्दोगैराम्नायते। अन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति। उपवासेन प्रक्षीणशक्तिकस्य मनसः पारणेनाऽऽप्यायनं जन्तूनामन्वयव्यतिरेकसिद्धम्। तथा मार्गश्रमेण प्रक्षीणशक्तेः प्राणो जलपानेनाऽऽप्यायमानो लोके दृश्यते। तथा घृततैलादितैजसद्रव्यसेवया कण्ठशुद्धिं कृत्वा वाचं पोषयन्तो गायका उपलभ्यन्ते। ईदृशेन मनःप्राणवागादिना लिङ्गदेहेन संयुतो योऽन्नकार्यः स्थूलदेहोऽस्माभिरुपलभ्यते सोऽयमाध्यात्मिकः। एतेनाधिदैविको वैराजदेहो ब्रह्माण्डरूप उन्नेयः। सोऽप्याचार्यैर्वार्तिके दर्शितः। दिगादिकरणो देवः पञ्चभूतशरीरभृत्। सर्वोऽस्मीत्यभिमानेद्धो विराडेवमजायतेति। सोऽयमन्नमयः कोशः शाखाग्रचन्द्रदर्शनन्यायेन ब्रह्मतत्त्वं बोधयितुमुपन्यस्तः। अथास्य कोशस्य चित्याग्निवत्पक्ष्याकारेणोपासनार्थं पञ्चावयवानुपन्यस्यति। तस्येदमेवेति। यथा श्येनकङ्कादिपक्ष्याकारेण चीयमानस्याग्नेः शिरः पक्षौ मध्यशरीरं पुच्छं चेति पञ्चावयवाः। एवमत्रापि द्रष्टव्यम्। तस्योपासितव्यस्यान्नमयस्य ग्रीवाया उपरि प्र-

१ क. ख. घ. ङ. °हाहि°। २ ग. भुक्तोऽन्न°। ३ ख. ग. °शुक्राख्य°। ४ ख. ग. घ. शुक्रं शुक्रशो°। ५ घ. °था च मा°। ६ ग. उपलक्ष्यन्ते। ७ ग. °दिलि°। ८ घ. संयुक्तो। ९ घ. मध्यं श°।

सिद्धत्वेन दृश्यमानमिदमेव शिरः। नात्रोपचारः कश्चिदस्ति। तथा दृश्यमानौ हस्तावेव पक्षत्वेन ध्यातव्यौ। कण्ठादधस्तान्नाभेश्चोपरिष्टाद्दृश्यमानोऽयं शरीरभाग आत्मा जीवावस्थानक्षमदेशरूपो मध्यदेहः। मध्यं ह्येषामङ्गानामात्मेति श्रुतेः। नाभेरधोवर्ति यदङ्गमस्ति तदिदं पक्ष्याकारस्य पुच्छस्थानीयम्। तच्च प्रतिष्ठा शरीराधारः प्रतितिष्ठत्यस्यामिति शब्दस्य व्युत्पत्तिः। मनुष्यशरीरे नाभेरधोभागस्योर्ध्वभागं प्रत्याधारत्वं प्रसिद्धम्। गवादिशरीरे मक्षिकादिनिवारणेन पुच्छस्याऽऽधारत्वं द्रष्टव्यम्। पुच्छस्याऽऽधारतोक्तिरुपासनार्था। तदेवमन्नमयकोशस्योपासनीय आकारः प्रतिपादितः। अथास्य कोशस्य तदुपासनस्य च ब्राह्मणवाक्येनाभिहितस्य संवादेन दार्ढ्यार्थं कंचिन्मन्त्रमुदाहरति। तदप्येष श्लोक इति। तदपि तस्मिन्नप्यर्थे ब्राह्मणोक्तेऽन्नमयकोशे संवादबुद्धिजनक एष वक्ष्यमाणोऽन्नाद्वै प्रजा इत्यादिकस्तस्मादन्नं तदुच्यत इत्यन्तः श्लोकः पादबद्धो मन्त्रो विद्यते। पूर्वं सूत्रोक्तेऽर्थे काचिदृगुदाहृता। तत्समुच्चयमभिप्रेत्यात्रापिशब्दः प्रयुक्तः। चतुर्दशभिः पादैरुपेतोऽयं श्लोकः। ईदृशस्य लोकप्रसिद्धस्य च्छन्दोविशेषस्याभावेऽपि वैदिकं किंचिदतिच्छन्दो भविष्यति। जरायुजाण्डजादिदेहरूपाः प्रजा याः काश्चित्पृथिवीमाश्रित्योपलभ्यन्ते। ताः सर्वा अन्नादेवोत्पद्यन्ते तच्च पूर्वमेव प्रपञ्चितम्। अपिचान्नेनैव जीवन्ति प्राणान्धारयन्ति तच्च लोके प्रसिद्धम्। अथ जीवनानन्तरमन्तत आयुषोऽन्ते ताः प्रजा एतदन्नमपियन्ति प्रविशन्ति। अन्ने लीयन्ते। मृगादिदेहानां व्याघ्राद्यन्नत्वेनान्ने लयो द्रष्टव्यः। हि यस्मात्कारणादन्नं भूतानां प्राणिदेहानां ज्येष्ठमुक्तरीत्या कारणम्। तस्मात्कारणात्सर्वौषधं सर्वेषां प्राणिनां क्षुद्रोगनिवर्तकमित्युच्यते। निवर्तिते हि क्षुद्रोगे जीवनरूपायाः स्थितेः कारणं भवति। अतः स्थितिहेतुत्वसिद्धये क्षुन्निवर्तकत्वं युक्तम्। अनेनोत्पत्तिस्थितिलयकारणत्वप्रतिपादनेनान्नमयकोशः प्रपञ्चितः। सर्वं वा इत्यादिना सफलमुपासनं विधीयते। ये पुरुषा अन्नं ब्रह्मोपासतेऽन्ने प्रतीके ब्रह्मदृष्टिं कुर्वन्ति। ब्रह्मदृष्ट्या संस्कृतमन्नं देहाकारेण परिणतं सच्छिरआदिभिः पुच्छान्तैरवयवैरुपेतमिति ध्यायन्ति। ते ध्यातारः सर्वमेवान्नं भक्ष्यभोज्यलेह्यचोष्यरूपं प्राप्नुवन्ति। यद्वा वियदादिपरंपरया ब्रह्मणः सकाशान्निष्पन्नमन्नमाध्यात्मिकमानुषदेहरूपेणाऽऽधिदैविकविराड्रूपेण चावस्थितं तेनान्नोपाधिना विशिष्टं ब्रह्मोपासकाः पुरुषाः सर्वात्मकं विराड्रूपं प्राप्य ब्रह्मादिस्तम्बान्तानां सर्वेषां प्राणिनां यद्यदुचितमन्नं तत्तत्सर्वं प्राप्नुवन्ति। पूर्वत्र बुभुत्सुं प्रति बोधसाधनभूतकोशप्रतिपा-

१ क. ख. ङ. चारात्काश्चि°। २ ग. घ. °नदे°। ३ क. °मयः को°। ४ क. ङ. °शिष्टब्र°।

दनार्थमन्नं हि भूतानामित्युक्तम् । अत्र तूपास्यवस्तुप्रशंसार्थं पुनरप्युच्यते । अस्मदादीनां विराट्पर्यन्तानां प्राणिदेहानां यस्मादन्नं ज्येष्ठमतिशयेन वृद्धं कारणभूतम् । तस्मात्सर्वस्य संसारव्याधेरौषधं निवर्तकम् । यथोक्तोपासनं हि विराट्प्राप्तिद्वारा क्रममुक्तिहेतुः । सर्वप्राणिदेहानामुत्पत्त्यभिवृद्धिहेतुत्वादप्युपास्यमन्नं प्रशस्तम् । अन्नशब्दनिर्वचनपर्यालोचनेऽपि सर्वदेहकारणत्वेनान्नस्य प्रशस्तत्वमवगम्यते । अद्यते सर्वैः प्राणिभिर्जीवनार्थं भक्ष्यत इत्यन्नम् । यद्वा सर्वान्प्राणिनोऽत्ति भक्षयति संहरतीत्यन्नम् । सर्वेऽपि देहा अन्नरसवैषम्योत्पादितरोगादिना म्रियन्त इति लोके प्रसिद्धम् । श्लोत इतिशब्द उदाहृतश्लोकसमाप्त्यर्थः कोशसमाप्त्यर्थश्च । यः पुमान्गुहाहितं ब्रह्मतत्त्वं बुभुत्सते तं प्रति बोधद्वारभूतोऽयमन्नमयकोशोऽभिहितः । द्वारत्वं[1] चास्य पुत्रमित्रकलत्रगृहक्षेत्रादिबाह्यविषयासक्तिं निवार्य देहमात्रपर्यवसायित्वसंपादनादुपपद्यते । प्राणिनां हि स्वभावत एव पुत्रादिष्वात्मव्यवहारो भवति । तं च श्रुतिरनुवदति । आत्मा वै पुत्रनामासीति । ऐतरेयकेऽप्याम्नायते । सोऽस्यायमात्मा पुण्येभ्यः कर्मभ्यः प्रतिधीयतेऽथास्यायमितर आत्मा कृतकृत्यो वयोगतः प्रैतीति । अस्यायमर्थः । पुत्रवतो गृहस्थस्य द्वावात्मानौ पुत्ररूपः पितृरूपश्चेति । अस्य गृहिणः संबन्धी सोऽयं पुत्ररूप आत्मा श्रौतस्मार्तपुण्यकर्मानुष्ठानार्थं गृहेऽवस्थाप्यते । पितृरूपस्तु स्वस्य कर्तव्यानि सर्वाणि कृत्वा वयोगत आयुष्येण विरहितो म्रियत इति । ईदृशं पुत्रादावात्मत्वारोपं भगवान्भाष्यकार उदाजहार । पुत्रभार्यादिषु विकलेषु सकलेषु वाऽहमेव विकलः सकलो वेति बाह्यधर्मानात्मन्यध्यस्यतीति । स्वस्माद्भेदस्य पुत्रे प्रतीयमानत्वात्तस्मिन्नात्मत्वव्यवहारः सिंहो देवदत्त इतिवत् । तदमुमेव मुख्यताभावं बोधयितुं पुत्रमित्रादिकाद्बाह्यात्सर्वस्माल्लोकाद्व्यावर्त्यात्म[2]तत्त्वबुद्धिं देहे संकोचयितुमन्नमय आत्मोपदिश्यते । एतमेवाभिप्रायमुपरिष्टाद्विस्पष्टीकरिष्यति । स य एवं वित् । अस्माल्लोकात्प्रेत्य । एतमन्नमयमात्मानमुपसंक्रामतीति । यस्तु बाह्यविषयासक्तिवासनाप्राबल्यात्सकृदुपदेशमात्रेणान्नमयात्मनि न पर्यवस्यति । तस्य तत्पर्यवसानार्थं तद्विषयोपासनोपदिष्टा । स चोपासको निरन्तरमन्नमयमात्मानमुपासीनो बाह्यविषयेभ्यो व्यावृत्तोऽर्थादन्नमये पर्यवस्यति । यदि कश्चिदल्पायुः सन्नुपरितनस्य प्राणमयादिविवेकस्याभावेन ब्रह्मतत्त्वबोधस्य संपूर्त्यभावादुक्तोपासनं कुर्वन्नेव म्रियेत । तदानीमुक्तरीत्या तस्य सर्वान्नप्राप्तिर्भवति । ईदृशमेव विषयमभिप्रेत्य भगवतोक्तम् । प्राप्य पुण्यकृतां लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः । शुचीनां श्रीम-

---

१ ग. द्वारं चा°। २ घ. °त्मतत्त्वबु°। ३ ग. °वृत्त्यार्था°। ४ ग. म्रियेत । तत्तदा°।

तां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायत इति। तदेवं विषयाभिमुख्यनिवृत्त्यर्थमन्नमयकोशमुपदिश्य प्रसङ्गात्तदुपासनं तत्फलं चोक्तम्। अथ विषयेभ्यो निवृत्तस्यान्नमयकोशादप्यन्तःप्रवेशाय प्राणमयकोशमुपदिशति। तस्माद्वा इति। यः परमात्मा स्वयमाकाशादिक्रमेणान्नमयतां प्राप्त इति ब्राह्मणेन प्रतिपादितः। स एव पुनः श्लोकेन स्पष्टीकृतः तस्मादेव ब्राह्मणोक्तादेतस्माच्छ्लोकेन प्रतिपादितादहं मनुष्य इत्यनुभूयमानाद्व्यतिरिक्तोऽभ्यन्तरप्रदेशवर्ती कश्चित्प्राणमय आत्मा विद्यते। तेन प्राणमयेनैषोऽन्नमयः पूर्णः। देहस्यान्तरापादमस्तकं प्राणमयो व्याप्य वर्तते। लिङ्गशरीरे ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिश्चेतिद्वयं विद्यते। तयोर्मध्ये क्रियाशक्तिकार्यभूतः कश्चित्प्राणाख्यः पदार्थः। तस्य च प्राणस्य विकारः पञ्चवृत्तिसमूहः प्राणमयः। वृत्तयश्च प्राणापानव्यानोदानसमानाख्यास्तस्य प्राणपदार्थस्य व्यापारविशेषास्ते च हृदयादिप्रदेशेषु निष्पद्यन्ते। तथा चोक्तम्। हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः। उदानः कण्ठदेशस्थो व्यानः सर्वशरीरग इति। तस्यैतस्य वृत्तिसमूहरूपस्य प्राणमयस्याऽऽत्मन्यारोपितत्वादहं प्राणिमीत्येवमुच्छ्वासादिकर्तृत्वेनाहंप्रत्ययगम्यत्वाच्चाऽऽत्मत्वं द्रष्टव्यम्। आत्मत्वं नाम प्रत्यक्स्वरूपत्वम्। तत्र यथा पुत्रापेक्षया प्रतीच्यन्नमयदेहे आत्मत्वेनोपदिष्टे सति पराग्रूपे पुत्रादौ मुख्यात्मत्वबुद्धिर्निवृत्ता। तथा देहादप्यान्तरे प्राणमयात्मन्युपदिष्टे सति देहस्य मुख्यात्मत्वं निवारितं भवति। पुत्रदेहयोर्मुख्यात्मत्वाभावसाम्येऽप्यवान्तरवैषम्याद्गौणात्मत्वं मिथ्यात्मत्वं चास्ति। तच्च भगवद्भिर्भाष्यकारैरेवमुदाहृतम्। गौणमिथ्यात्मनोः सत्त्वे पुत्रदेहादिबाधनादिति। तयोरात्मत्वव्यवहारदशायां स्वस्माद्भेदप्रतीत्यप्रतीतिभ्यां वैषम्यं द्रष्टव्यम्। देहात्मनोर्भेदमजानद्भिर्लौकिकैर्लोकायतिकैश्चोच्यमानं देहस्याऽऽत्मत्वं मिथ्येति यदत्र प्राणमयात्मोपदेशेनार्थात्संपादितम्। तदेतत्तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे *निर्णीतम्। आत्मा देहस्तदन्यो वा चैतन्यं मदशक्तिवत्। भूतमेलनजं देहे नान्यत्राऽऽत्मा वपुस्ततः। भूतोपलब्धिर्भूतेभ्यो विभिन्ना विषयित्वतः। सैवाऽऽत्मा भौतिकाद्देहादन्योऽसौ परलोकभाक्। पूर्वत्र मनश्चिदादीनां क्रत्वर्थता नास्ति किंतु पुरुषार्थत्वमित्युक्ते सति कोऽसौ पुरुष इति प्रसङ्गाद्विचार्यते। तदेतदधिकरणं पूर्वोत्तरयोर्मीमांसयोः शेषभूतम्। देहव्यतिरिक्तस्य स्वर्गमोक्षभागिन आत्मनः प्रतिपादकत्वात्। तत्र लोकायतिका देह एवाऽऽत्मेति मन्यन्ते। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां चैतन्यस्य देह एवोपलम्भात्। सति च

---

* एक आत्मनः शरीरे भावात्। अ० ३ पा० ३ अ० ३०

---

१ ख. तत्तृ॰। २ ग. ॰रमीमां॰। ३ क. ख. ग. ङ. ॰ति दे॰।

देहे चैतन्यमुपलभ्यते न त्वसति । न च चैतन्यस्य जात्यन्तरतया देहव्यतिरिक्तात्मत्वं शङ्कनीयम् । क्रमुकनागवल्लीचूर्णानां संयोगान्मदशक्तिरिव देहाकारपरिणतेभ्यो भूतेभ्यो जायमानं चैतन्यं कथं नाम जात्यन्तरं स्यात् । तस्माच्चेतनो देह आत्मेति प्राप्ते ब्रूमः । पृथिव्यादीनां भूतानामुपलब्धिर्भूतेभ्यो व्यतिरिक्ता भवितुमर्हति विषयित्वात् । यद्यद्विषयि तत्तद्विषयाद्व्यतिरिक्तम् । यथा रूपाच्चक्षुः । तथा सति तादृशचैतन्यस्याऽऽत्मत्वं वदन्तं प्रति कथं भौतिकदेहरूपत्वमापाद्यते । सत्येव देहे चैतन्यमुपलभ्यते नासतीति यावन्वयव्यतिरेकावुक्तौ तत्र व्यतिरेकोऽसिद्धः । असत्यपि देहे परलोकगामिनश्चिदात्मनः शास्त्रेणोपलम्भात् । शास्त्रस्य च प्रामाण्यं समर्थनीयम् । अनात्मत्वेन निर्णीतादस्माद्देहादभ्यन्तरो यः प्राणस्तस्योत्पत्तिर्द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादे *चिन्तिता । मुख्यप्राणः स्यादनादिर्जायते वा न जायते । आनीदिति प्राणचेष्टा प्राक्सृष्टेः श्रूयते यतः । आनीदिति ब्रह्मसत्त्वं प्रोक्तं वायुनिषेधनात् । एतस्माज्जायते प्राण इत्युक्तेरेष जायत इति । मुखबिले संचरन्नुच्छ्वासनिश्वासकारी वायुर्मुख्यप्राणः । सोऽनादिः । कुतः । नासदासीदितिसूक्ते आनीदवातमित्यानीच्छब्देन सृष्टेः वाक्प्राणचेष्टाश्रवणादिति प्राप्ते ब्रूमः । आनीच्छब्दो न प्राणव्यापारं वक्त्यवातमितिनिषेधात् । किं तर्हि ब्रह्मसत्त्वं ब्रूते । सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यादिभिः सृष्टिप्रागवस्थाप्रतिपादकश्रुत्यन्तरैः समानार्थत्वात् । एतस्माज्जायते प्राण इतिश्रुतिस्तु स्पष्टमेव प्राणजन्म प्रतिपादयति । तस्मादिन्द्रियवत्प्राणो जायते । तत्रैवान्यच्चिन्तितम् । वायुर्वाऽक्षक्रिया वाऽन्यो वा प्राणश्रुतितोऽनिलः । सामान्येन्द्रियवृत्तिर्वा सांख्यैरेवमुदीरणात् । भाति प्राणो वायुनेति भेदोक्तेरेकताश्रुतिः । वायुजत्वेन सामान्यवृत्तिर्नाक्षेष्वतोऽन्यतेति । बाह्यवायुरेव वेणुरन्ध्रवन्मुखच्छिद्रे प्रविश्यावस्थितः प्राणनाम्ना व्यपदिश्यते । न तु प्राणो नाम किंचित्तत्वान्तरमस्ति । कुतः । यः प्राणः स वायुरिति श्रुतेः । अथवा पञ्जरस्था यथा बहवः पक्षिणः स्वयं चलन्तः पञ्जरमपि चालयन्ति एवमेकादशाक्षाणि स्वस्वव्यापारद्वारा देहं चेष्टयन्ते । तत्र देहचालनाख्यो योऽयं सर्वेन्द्रियसाधारणो व्यापारः स प्राणो भविष्यति । तथा च सांख्यैरुक्तम् । सामान्या करणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्चेति । तस्मान्न तत्त्वान्तरं प्राण इति प्राप्ते ब्रूमः । प्राण एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः । स वायुना ज्योतिषा भातीति श्रुत्यन्तरे चतुष्पाद्ब्रह्मोपासनप्रसङ्गेनाऽऽध्यात्मिकप्राणस्याऽऽधिदैविकवायोश्चानुग्राह्यानुग्राहकरूपेण[३]

* श्रेष्ठश्च । अ० २ पा० ४ अ० ४ । † न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् । अ० २ पा० ४ अ० ५

१ ख. न चै° । २ क. ख. ग. ङ. °सक्ता° । ३ घ. °ण मे° ।

विभेदः स्पष्टमेव निर्दिष्टः । अतो यः प्राणः स वायुरित्येकत्वश्रुतिः कार्यकारणयोरभेदवृत्त्या नेतव्या। यत्तु सांख्यैरुक्तं तदसत्। इन्द्रियाणां सामान्यवृत्त्यसंभवात्। पक्षिणां तु[1] सामान्यचलनान्येकविधानि पञ्जरचलनस्यानुकूलानि । न तु तथेन्द्रियाणां दर्शनश्रवणमननादिव्यापारा एकविधाः। नापि देहे[3]चलनानुकूलाः। तस्मात्तत्वान्तरं प्राण इति परिशिष्यते। तत्रैव पुनरप्य[4]न्य*च्चिन्तितम् । प्राणोऽयं विभुरल्पो वा विभुः स्यात्प्लुष्युपक्रमे। हिरण्यगर्भपर्यन्ते सर्वदेहे समोक्तितः । समासव्यासरूपेण विभुतैवाऽऽधिदैविकी। आध्यात्मिकोऽल्पः प्राणः स्याददृश्यश्च यथेन्द्रियम् । प्लुषिर्नाम मशकादेरपि न्यूनकायः पुत्तिकाख्यो जीवस्तमारभ्य हिरण्यगर्भपर्यन्तेषु देहेषु तैस्तैर्देहैः समत्वं प्राणस्य श्रूयते। समः प्लुषिणा समो मशकेन समो नागेन सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः समोऽनेन सर्वेणेति । तस्माद्व्यापी प्राण इति प्राप्ते ब्रूमः। आधिदैविकस्य हिरण्यगर्भप्राणस्य समष्टिरूपेण व्यष्टिरूपेण चावस्थानाद्विभुत्वमस्तु। वायुरेव व्यष्टिर्वायुः समष्टिरिति श्रुतेः। तदेव विभुत्वं समः प्लुषिणेत्यादिश्रुतावुपासनार्थं प्रपञ्चितम्। आध्यात्मिकस्तु प्राण इन्द्रियवदहृश्यः परिच्छिन्नश्च। यस्त्वनेकजन्माभ्यस्तदेहात्मत्ववासनाप्राबल्यात्प्राणमयात्मोपदेशमात्रेणाऽऽत्मत्वबुद्धिं देहे परित्यक्तुं न शक्नोति तं प्रत्युपासनान्तरं विधातुमुपास्यस्वरूपं दर्शयति। स वा एष पुरुषेति। देहादभ्यन्तरत्वेन यः प्रोक्तः स एवैष प्राणिमीत्येवमनुभूयमानः प्राणमयः पुरुषविध एव । यद्यप्यस्य शिरआद्यवयवाः स्वतो न सन्ति। तथाऽपि तान्संपाद्य पुरुषाकार एव उपासनीयः । न चात्र दुःसंपादत्वं शङ्कनीयम्। तस्य पूर्वोक्तस्यान्नमयस्य पुरुषप्रकारतामनुसृत्य तन्मध्ये पूर्णत्वेन वर्तमानोऽयं प्राणमयोऽपि पुरु[6]षप्रकार इति वक्तुं शक्यत्वात्। यथा मूषायां निषिक्तं द्रु[7]तताम्रं प्रतिमाकारं संपद्यते तद्वत्। तत्र हृदयादूर्ध्वं मुखनासिकयोः संचारी प्राणाख्यो वृत्तिविशेषः शिरस्त्वेन चिन्तनीयः। सर्वासु नाडीषु संचारी व्याना[8]ख्यो यो वृत्तिविशेषः। यश्चापानाख्यो वृत्तिविशेषो हृदयादधो निर्गच्छति। तावुभौ पक्षद्वयरूपेण चिन्तनीयौ। आकाशशब्देनोदरमध्यवर्ती नाभिसमीपस्थो देशविशेष उच्यते। तेन तत्रावस्थितः समानो वायुरुपलक्ष्यते। स च वायुरात्मा प्राणमयकोशस्य मध्यमभागः। पृथिवीशब्देना-

---

* अणुश्च। अ० २ पा० ४ अ० ६

---

१ ग. घ. तु च°। २ घ. °ननव्या°। ३ घ. °हचाल°। ४ ग. °स्न्य°। ५ ख. घ. °सर्ना वि°। ६ घ. °रुषाका°। ७ घ. द्रुतं ता°। ८ घ. °ख्यो वृ°।

वशिष्ट उदानवायुरुपलक्ष्यते। मुख्यार्थस्वीकारे हि प्राणमयकोशाधिकारो बाध्येत। यथा पृथिवी प्राणिनामवस्थानहेतुत्वात्प्रतिष्ठा। तथैवोदानवायुः प्राणादिवायूनां देहेऽवस्थानहेतुः। यावदयमुदानवायुरुत्क्रान्तिं न जनयति तावत्प्राणापानादीनां देहेऽवस्थानम्। अतः प्रतिष्ठा। उदानाख्यवृत्तिविशेषयुक्तस्य पञ्चविधवृत्तिकर्तुः प्राणपदार्थस्योत्क्रान्तिप्रतिष्ठयोः स्वातन्त्र्यमाथर्वणिका आमनन्ति। स ईक्षांचक्रे कस्मिंन्वहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति। स प्राणमसृजतेति। अतः प्रतिष्ठाहेतोः प्राणपदार्थस्य वृत्तिविशेष उदानः पक्ष्याकारेण ध्येयस्य प्राणमयकोशस्य पुच्छस्थानीयः। ये शिरःपक्षादिरूपेण परिकल्पिताः प्राणापानादिवृत्तिविशेषाः। यच्च वृत्तिमत्प्राणतत्त्वं तत्सर्वं मैत्रेयोपनिषदि स्पष्टमाम्नातम्। प्रजापतिर्वा एक एवाग्रेऽतिष्ठत्स नारमतैकः। स आत्मानमभिध्यायन्बह्वीः प्रजा असृजत ता अश्मेवाप्रबुद्धा अप्राणाः स्थाणुरिव तिष्ठमाना अपश्यत्स नारमत सोऽमन्यतैतासां प्रतिबोधनायाभ्यन्तरं विविशामीति स वायुरिवाऽऽत्मानं कृत्वाऽभ्यन्तरं प्राविशत्[3]स एको नाशकत्स पञ्चधाऽऽत्मानं[4] प्रविभज्योच्यते यः प्राणोऽपानः[5] समान उदानो[6] व्यान इति। अथ योऽयमूर्ध्वमुत्क्रामत्येष वाव स प्राणो अथ योऽयमवाङ्संक्रामत्येष वाव सोऽपानो अथ येन वा एता अनुगृहीता इत्येष वाव स व्यानो अथ योऽयं स्थविष्ठमन्नधातुमपाने स्थापयत्यणिष्ठं चाङ्गेऽङ्गे समानयत्येष वाव समानसंज्ञोत्तरं[7] व्यानस्य रूपं चैतेषामन्तरा प्रसूतिरेवोदानस्याथ योऽयं पीतमशितमुद्गिरति निगिरति चैषो वाव स उदान इति। पुरा प्रजापतिः स्वयमेकाकित्वेन क्रीडारहितस्तत्सिद्ध्यर्थं देहान्सृष्ट्वा सृष्टानां तेषां व्यवहारसिद्ध्यर्थं प्राणवायूपाधिक[8]जीवात्मरूपेणान्तः प्रविश्य पञ्चधा विभज्य व्यवहरतीति श्रुतेरर्थः। पूर्वोक्तान्नमयवत्प्राणमयेऽपि श्लोकमुदाहरति। तदप्येष इत्यादिना। ये सात्त्विका अग्नीन्द्रादयो देवा ये च राजसा ब्राह्मणक्षत्रियादयो मनुष्या येऽपि तामसा गवाश्वादयः पशवः सर्वेऽपि स्वस्वदेहमध्यवर्तिनं प्राणवायुं चेष्टमानमनुसृत्य स्वयमपि चेष्टन्ते। प्राण एव हि देहं चालयति। तथा कौषीतकिनः समामनन्ति। अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयतीति। आथर्वणिकाश्चाकाशादिभूताभिमानिदेवैर्वागादीन्द्रियाभिमानिदेवैश्च सह प्राणाभिमानिदेवस्य देहधारणविषये संवादे समामनन्ति। तान्वरिष्ठः प्राण उवाच मा मोहमापद्यथा-

---

१ ग. °स्मिन्नह°। ख. °स्मिन्वाऽह°। २ क. ख. ङ. अस्मै वा प्राबुद्ध्याप्रा°। ३ क. ख. ङ. °विरय स ए°। ४ ग. °नं वि°। ५ घ. °पानो व्यानः। ६ घ. °दान इ°। ७ क. ख. ङ. °रं पान°। ८ क. ख. ग. ङ. °जीवरू°।

हमेवैतत्पञ्चधाऽऽत्मानं प्रविभज्यैतद्बाणमवष्टभ्य विधारयामीति। यथा बाणो धानुष्केण प्रेर्यते तथा प्राणेन प्रेर्यमाणत्वाद्बाणशब्देन शरीरमुपलक्ष्यते। यः प्राणो देवमनुष्यपश्वादिदेहानां चेष्टामुत्पादयति स प्राणो यस्मात्सर्वप्राणिनामायुर्हेतुस्तस्मात्सर्वायुषमुच्यत इति प्राणस्य नामधेयम्। यथोक्तप्राणमयकोशज्ञानमात्रेणान्नमयात्मवासनां परित्यक्तुमशक्नुवन्तो ये पुरुषास्तद्वासनानिवृत्तये प्राणोपाधिकं ब्रह्मोपासते। ते पुरुषा आध्यात्मिकप्राणोपाधिकब्रह्मोपासनादेतस्मिञ्जन्मन्यपमृत्युपरिहारेण सर्वमायुः प्राप्नुवन्ति। आधिदैविकहिरण्यगर्भाख्यप्राणोपासनेन तु जन्मान्तरे स्वयमेव हिरण्यगर्भरूपाः सन्तो महाप्रलयपर्यन्तं सर्वमायुः प्राप्नुवन्ति। कोशप्रशंसार्थं पूर्वमुक्तस्य प्राणो हीतिवाक्यस्योपास्तिप्रशंसार्थं पुनरप्यभिधानम्। प्राणमयोपदेशस्य तात्पर्यं दर्शयति। तस्यैष इति। यः प्राणमय इदानीमुक्तः। स एष एव तस्य पूर्वस्यान्नमयस्य शरीरे भवः शारीर आत्मा। यदा प्राणमयस्याऽऽत्मत्वं दृढवासितं[1] भवति तदानीमन्नमये स्वात्मत्वभ्रमोऽपगच्छति। किंत्वन्नमयः शरीरं प्राणमयस्तु शरीरी स्वात्मेति निश्चयो जायते। द्वयोरात्मनोरसंभवादित्यर्थः। अथान्नमयकोशान्निवृत्तस्याधिकारिणः प्राणमयकोशादप्यन्तःप्रवेशाय मनोमयकोशमुपदिशति। तस्माद्वा इत्यादिना। ब्रह्मण्याश्रिता जगदुपादान[3]रूपा माया त्रिगुणात्मिका। तत्र तमोगुणभागस्यान्नमयकारणत्वात्तस्मिन्कोशे जाड्यमेव बहुलमुपलभ्यते। न तु क्रियाशक्तिर्ज्ञानशक्तिर्वा तस्मिन्नस्ति। रजोगुणभागस्य प्राणमयकारणत्वात्तस्मिन्प्राणमये क्रियाशक्तिरुपलभ्यते। सत्त्वगुणभागस्य मनोमयादिकोशत्रयकारणत्वात्तेषु त्रिषु कोशेषु ज्ञानशक्तिरुपलभ्यते। तमोमिश्रः सत्त्वगुणो मनोमयकारणम्। अतो मनोमये तामसभागधर्मा रागद्वेषादय उपलभ्यन्ते। रजोमिश्रः सत्त्वगुणो विज्ञानमयकारणम्। अतो विज्ञानमये यज्ञादीनां वैदिकक्रियाणां कृष्यादीनां लौकिकक्रियाणां च कर्तृत्वमुपलभ्यते। शुद्धसत्त्वगुण आनन्दमयकारणम्।अतस्तत्र प्रियादिशब्दवाच्याः सुखविशेषा एवोपलभ्यन्ते। यद्यपि स्वरूपेणैकैव ज्ञानशक्तिस्तथाऽपि तदवान्तरभेदात्त्रिविधा। करणशक्तिः कर्तृशक्तिर्भोगशक्तिश्चेति। तत्र करणशक्तिजन्यं मनस्तस्य विकारः कामसंकल्पादिवृत्तिसमूहो मनोमयः। वृत्तयश्च वाजसनेयिभिराम्नायन्ते। कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एवेति। तथा तृष्णा स्नेहो रागो लोभ इत्यादिश्रुत्यन्तराण्युदाहार्याणि। सोऽयं मनोमयः प्राणमयादभ्यन्तरः। अतएव प्रत्यासन्नत्वान्मनस्यात्म-

---

१ घ. दृढं वा°। २ ख. °त्मभ्र°। ३ ख. °नभूता मा°। ४ घ. °र्भोक्तृश°। ५ ख. °यादाभ्य°।

चैतन्यं सर्वान्तरमभिव्यज्यते । तदभिव्यक्तिवशादेव मनोमयस्याऽऽत्मत्वम् । तेनाभ्यन्तरेण मनोमयेन बाह्यः प्राणमयः पूर्णो वर्तते । यथा क्रियाशक्तेरापादमस्तकं व्याप्तिस्तथा ज्ञानशक्तेरपि व्याप्तिरुपलभ्यते । अत्रान्तःकरणेन मनसा बहिष्करणानि वाक्चक्षुरादीनि दशाप्युपलक्ष्यन्ते । अतः सर्वेषां ज्ञानेन्द्रियाणां कर्मेन्द्रियाणां च मनोमयाख्ये कोशेऽन्तर्भावो द्रष्टव्यः । तेषामिन्द्रियाणामुत्पत्तिर्द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तिता* । किमिन्द्रियाण्यनादीनि सृज्यन्ते वा परात्मना । सृष्टेः प्रागृषिनाम्नैषां सद्भावोक्तेरनादिता । एकबुद्ध्या सर्वबुद्धेर्भौतिकत्वाज्जनिश्रवात् । उत्पद्यन्तेऽथ सद्भावः प्रागवान्तरसृष्टितः । ऋषयो वाव तदग्रे सदासींत्के त ऋषय इति प्राणा वा ऋषय इति श्रुत्या सृष्टेः पूर्वमिन्द्रियाणां सद्भावावगमादनादित्वं तेषामिति प्राप्ते ब्रूमः । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं तावदिन्द्रियाणामनुत्पत्तौ न घटते । तथाऽन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति भूतकार्यत्वमिन्द्रियाणां श्रूयते। एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चेति स्पष्टमेवेन्द्रियाणां जन्मश्रवणम् । यत्तु सृष्टेः प्राक्सद्भाववाक्यं तदवान्तरसृष्टिविषयं व्याख्येयम् । तस्मादिन्द्रियाणि परमात्मन उत्पद्यन्ते । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्$ । सप्तैकादश वाऽक्षाणि सप्त प्राणा इति श्रुतेः । सप्त स्युर्मूर्धनिष्ठेषु च्छिद्रेषु च विशेषणात् । अशीर्षण्यस्य हस्तादेरपि वेदे समीरणात् । ज्ञेयान्येकादशाक्षाणि तत्तत्कार्यानुरोधतः । सप्तैवेन्द्रियाणि । कुतः । सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मादिति सामान्यश्रुतेः। सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा इति शिरोगतसप्तच्छिद्रनिष्ठत्वेन विशेषितत्वाच्चेति प्राप्ते ब्रूमः । शिरोनिष्ठेभ्य इतराणि हस्तादीन्यपि वेदे समीर्यन्ते । हस्तौ चाऽऽदातव्यं चोपस्थश्चाऽऽनन्दयितव्यं चेत्यादिना । तथा च वेदमुखादेव निश्चये सत्येकादशव्यापाराणां दर्शनश्रवणाघ्राणास्वादनस्पर्शनाभिवदनादानगमनानन्दविसर्गध्यानानामुपलम्भात्तत्साधनत्वेनेन्द्रियाण्येकादशेत्युपगन्तव्यम्। पुनरप्यन्यच्चिन्तितम्¶ । व्यापीन्यणूनि वाऽक्षाणि सांख्या व्यापित्वमूचिरे । वृत्तिलाभस्तत्र तत्र देहे कर्मवशाद्भवेत् । देहस्थवृत्तिमद्भागेष्वेवाक्षत्वं प्रकाश्यते। उत्क्रान्त्यादिश्रुतेस्तानि ह्यणूनि स्युरदर्शनात् । सर्वगतानामिन्द्रियाणां तत्तच्छरीरावच्छिन्नप्रदेशेषु तत्तज्जीवकर्मफलभोगाय वृत्तिलाभो भवतीति यत्सांख्यैरुक्तम् । तदयुक्तम् । कल्पनागौरवप्रसङ्गात् । देहावच्छिन्नवृत्तिमद्भागैरेवाशेषव्यवहारसिद्धौ

* तथा प्राणाः । अ० २ पा० ४ अ० १ $ सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च । अ० २ पा० ४ अ० २ ¶ अणवश्च । अ० २ पा० ४ अ० ३

१ ग. सर्वोत्तर॰। २ घ. ॰नि चक्षु॰। ३ ग. ॰न्ते च स॰। ४ ग. सप्तशी॰। ५ ख. देशे।

किमनया वृत्तिरहितानां सर्वगतानामिन्द्रियाणां कल्पनया। किंच श्रुतिरुत्क्रान्तिगत्यागतीर्जीवस्य प्रतिपादयति। ताश्च सर्वगतस्य जीवस्य न मुख्याः संभवन्तीति मुख्यत्वसिद्ध्यर्थमिन्द्रियोपाधिः स्वीकृतः। यदि सोऽप्युपाधिः सर्वगतः स्यात्कुत्र तदुत्क्रान्त्यादयो मुख्याः संभवेयुः। तस्मादसर्वगतान्यक्षाणि। मध्यमपरिमाणेष्वदृश्यत्वविवक्षया सूत्रकारेणाणुशब्दः प्रयुक्तः। पुनरप्यन्यच्चिन्तितम्*। स्वतन्त्रा देवतन्त्रा वा वागाद्याः स्यात्स्वतन्त्रता। नोचेद्वागादिजो भोगो देवानां स्यान्न चाऽऽत्मनः। श्रुतमग्न्यादितन्त्रत्वं भोगोऽग्न्यादेस्तु नोचितः। देवदेहेषु सिद्धत्वाज्जीवो भुङ्क्ते स्वकर्मणा। वागादीन्यक्षाणि स्वस्वविषये स्वातन्त्र्येण प्रवर्तन्ते न तु देवतापरतन्त्राणि। अन्यथा वागादिजन्यस्य भोगस्य देवानां भोक्तृत्वान्न जीवात्मनो भोगः स्यादिति प्राप्ते ब्रूमः। अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशदित्यादौ वागादीनामग्न्याद्यनुगृहीतत्वं श्रूयते। अतो देवपरतन्त्रैवेन्द्रियप्रवृत्तिः। न चैतावता देवानामत्र भोक्तृत्वम्। महापुण्यफलं देवत्वं प्राप्तानामधमभोगस्यानुचितत्वाद्देवतादेहेषु परमभोगस्य सिद्धत्वाच्च। मनुष्यादिजीवस्तु देवप्रेरितैरक्षैरापादितं भोगं स्वकर्मफलतया भुङ्क्त इत्युपपद्यते। तस्माद्देवतापरतन्त्राणीन्द्रियाणि। पुनरप्यन्यच्चिन्तितम्†। प्राणस्य वृत्तयोऽक्षाणि प्राणात्तत्त्वान्तराणि वा। तद्रूपत्वश्रुतेः प्राणनाम्नोक्तत्वाच्च वृत्तयः। श्रमाश्रमादिभेदोक्तेर्गौणे तद्रूपनामनी। आलोचकत्वेनान्यानि प्राणो नेताऽक्षदेहयोरिति। इह वागादीन्यक्षाणि मुख्यप्राणवृत्तयो भवितुमर्हन्ति। कुतः तेषां प्राणरूपत्वश्रवणात्। त एतस्यैव सर्वे रूपमभवन्निति श्रुतेः। किंच प्राणशब्देनैव तानि लोके व्यवह्रियन्ते म्रियमाणस्य प्राणा नाद्यापि निर्गच्छन्तीत्यादौ। श्रुतिश्च वागादीनां प्राणनाम्नैकतामाह। न वै वाचो न चक्षूंषि न श्रोत्राणि न मनांसीत्याचक्षते प्राणा इत्येवाऽऽचक्षत इति। तस्मान्न प्राणादन्यानि तत्त्वानीति प्राप्ते ब्रूमः। तानि मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेमे तस्माच्छ्राम्यत्येव वागित्यादिना वागादीनां स्वस्वविषयेषु श्रान्त्यादिमभिधायाथेममेव नाऽऽप्नोद्योऽयं मध्यमः प्राणो यः संचरंश्चासंचरंश्च न व्यथत इति प्राणस्य स्वव्यापारे श्रान्त्यभावमाह। अयमेको भेदः। तथा प्राणसंवादे वागादिनिर्गमनप्रवेशयोर्देहस्य मरणोत्थानाभावमभिधाय प्राणनिर्गमनप्रवेशयोर्मरणोत्थाने दर्शयति। अत एवमादिभेदोक्तेर्वागादीनां प्राणरूपत्वं प्राणनामत्वं च गौणम्। स्वामिभृत्यन्यायेन च प्राणानु-

---

* ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात्। अ० २ पा० ४ अ० ७ † त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात्। अ० २ पा० ४ अ० ८

---

१ घ. °ख्याः स्युः। त°।

वर्तित्वात् । व्यवहारभेदश्च भूयानुपलभ्यते । स्वस्वविषयं परिच्छिद्याऽऽलोचकानीन्द्रियाणि । प्राणस्त्वक्षाणां देहस्य च नेता । तस्माद्बहुश्रमादिवैलक्षण्यात्प्राणात्तत्त्वान्तराणीन्द्रियाणि । एतेषामेकादशेन्द्रियाणां मध्ये मनसो मुख्यत्वात्तन्नाम्ना मनोमयकोश इत्युच्यते । प्राधान्यं च मनसो वागादीन्द्रियैः स्वस्वव्यवहारेषूपजीव्यत्वादुपपद्यते । वागादयस्तु विवक्षादिदृक्षाशुश्रूषादिरूपां प्रज्ञाशब्दाभिधेयां मनोवृत्तिं पुरस्कृत्यैव व्यवहरन्ति । एतच्चान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रपञ्च्य कौषीतकिनः समामनन्ति । प्रज्ञया वाचं समारुह्य वाचा सर्वाणि नामान्याप्नोति प्रज्ञया चक्षुः समारुह्य चक्षुषा सर्वाणि रूपाण्याप्नोतीत्यादिरन्वयः । न हि प्रज्ञापेता वाङ्नाम किंचन प्रज्ञापयेदन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह नाहमेतन्नाम प्राज्ञासिषमिति । न हि प्रज्ञापेतं चक्षू रूपं किंचन प्रज्ञापयेदन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह नाहमेतद्रूपं प्राज्ञासिषमित्यादिर्व्यतिरेकः । एतस्मिन्सर्वेन्द्रियसमष्टिरूपे मनोमयकोशे स्वात्मत्वमुपदिश्य तदेव हृदि दृढं वासयितुमुपासनाविधिमभिप्रेत्योपास्यस्वरूपं दर्शयति । स वा इत्यादिना । यो मनोमयः प्राणमयादभ्यन्तर आत्मत्वेनोपदिष्टः स एवैष संकल्पयाम्यहमित्यनुभूयमान उपासनार्थं पञ्चावयवोपेतः पुरुषाकार एव भवति । पूर्ववन्मूषानिषिक्तद्रुतताम्रन्यायेन प्राणमयमनुसृत्य पुरुषविधत्वम् । यजुरादयस्त्रयो वेदत्रयगता मन्त्राः । आदिश्यते विधीयतेऽनेनेत्यादेशो विधायकं ब्राह्मणवाक्यम् । अथर्वाख्येनाङ्गिरोनामकेन च महर्षिणा दृष्टाश्चतुर्थवेदगता मन्त्रा अथर्वाङ्गिरसः । तेषां चैहिकाविष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारौ प्रति साधनत्वेन प्रतिष्ठात्वम् । यद्यपि शब्दात्मका यजुरादयो न मनोरूपास्तथाऽपि तदालोचकाः मनोवृत्तिविशेषा यजुरादिशब्दैरुपलक्ष्यन्ते । पूर्ववदस्मिन्मनोमयेऽपि श्लोकमुदाहरति । तदप्येष इति । वाचकाः शब्दा ज्ञापकेन मनसा सह ब्रह्मणः स्वरूपभूतमानन्दमप्राप्य यस्माद्ब्रह्मानन्दान्निवर्तन्ते । तद्ब्रह्मानन्दं विद्वान्मनोमयोपाधिविशिष्टमुपासीनः कदाचिदपि न बिभेति । जातिगुणाद्यभावान्न ब्रह्मणि वाचकशब्दप्रवृत्तिः । एतच्च नैष्कर्म्यसिद्धावुक्तम् । षष्ठीगुणक्रियाजातिरूढयः शब्दहेतवः । नोऽऽत्मन्यन्यतमोऽमीषां तेनाऽऽत्मा नाभिधीयत इति । मनोऽपि वस्तूनि संकल्पयत्तदानीमीदृगिति वा तादृगिति वा संकल्पयति । न चैतदुभयं ब्रह्मणि संभवति । तस्मान्मनो ब्रह्मणो निवर्तते । तदेतत्पञ्चकोशविवेकेऽभिहितम् । कीदृक्तदिति चेत्पृच्छेरीदृक्ता नास्ति तत्र हि । यदनीदृगतादृक्च तत्स्वरूपं विनिश्चिनु । अक्षाणां विषयस्त्वीदृक्परोक्षस्तादृ-

१ ख. °णि । ते° । २ घ. °तीत्यन्व° । ३ घ. °चकम° । ४ ग. °श्लोको भवति । ५ घ. °न्ते । तं ब्रह्मा° । ६ नास्मिन्नन्यत° । ७ क. ख. घ. ङ. °च्छेदीदृ° ।

गुच्यते। विषयी नाक्षविषयः स्वत्वान्नास्य परोक्षतेति। पूर्वत्र यथाऽन्नमयोपाधिविशिष्टस्य प्राणमयोपाधिविशिष्टस्य च ब्रह्मण उपासनमुक्तम्। एवमत्रापि मनोमयोपाधिविशिष्टस्यो पासनं विवक्षितम्। अन्यथा यजुरादिषु शिरःपक्षादिकल्पनावैयर्थ्यं प्रसज्येत। विद्वानित्यत्र विदिधातुरुपासनवाची। विद्युपास्तिक्रिययोरुपास्तिप्रकरणे पर्यायत्वदर्शनात्। एतच्चाऽऽवृत्त्यधिकरणे भाष्यकारैरुदाहृतम्। क्वचिद्विदिनोपक्रम्योपासिनोपसंहरति। यस्तद्वेद यत्स वेदेत्यत्रानु म एतां भगवो देवतां शाधि यां देवतामुपास्स इति क्वचिच्चोपासिनोपक्रम्य विदिनोपसंहरति। यथा मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यत्र भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेदेति। तस्माद्वेदनमत्रोपासनम्। तेन चोपासनेनेहामुत्र च भीतिर्न भवति। निरन्तरमुपासीनस्य रागद्वेषाद्यवसराभावादैहिकभीत्यभावः क्रममुक्तिसद्भावाच्चाऽऽमुष्मिकभीत्यभावः। उभयमपि विवक्षित्वा कदाचनेत्युक्तम्। मनोमयोपदेशेऽस्य तात्पर्यं दर्शयति। तस्येति। प्राणमयः शरीरं तत्स्वामी मनोमय आत्मेतिदृढनिश्चयो जायत इत्यर्थः। बृहदारण्यके बालाक्यजातशत्रुसंवादे प्राणात्मवादिनं बालाकिं प्रति प्राणस्यानात्मत्वं बोधयितुमजातशत्रुर्बालाकिना सह कस्यचित्पुरुषस्य सुप्तस्य समीपे गत्वा शास्त्रप्रसिद्धैः प्राणनामभिश्चतुर्भिस्तं पुरुषमामन्त्र्य तावता तस्मिन्ननुत्थिते सति जडत्वेन प्राणस्यानात्मत्वं निश्चित्य प्राणादन्यं चेतनमात्मानं दर्शयितुं पाणिना तं पुरुषं पुनःपुनरापिष्य बोधयांचकार। ततश्चेतन आत्मोत्तस्थौ। तथा च श्रूयते। तौ ह सुप्तं पुरुषमाजग्मतुस्तमेतैर्नामभिरामन्त्रयांचक्रे। बृहत्पाण्डुरवासः सोमराजन्निति। स नोत्तस्थौ। तं पाणिना पेषं बोधयांचकार। स होत्तस्थाविति। अथ प्राणमयान्निवृत्तस्य मनोमयकोशादप्यन्तःप्रवेशाय विज्ञानमयकोशमुपदिशति। तस्माद्वा इति। कामसंकल्पादिवृत्तिसमूहरूपो यो मनोमयः प्रत्यगात्मोपाधित्वादात्मत्वेनोपदिष्टः। तस्मादेवैतस्मादहं कामयेऽहं संकल्पयामीत्येवमनुभूयमानादभ्यन्तरो विज्ञानमयाख्योऽन्य आत्माऽस्ति। तेन विज्ञानमयेनान्तरवस्थितेन बहिस्स्थितो मनोमयः पूर्णो वर्तते। सत्त्वगुणकार्यायां ज्ञानशक्तौ तमोमिश्रभागो यथा रागद्वेषादितामसधर्मोपेतं मनो भवति। तथा रजोमिश्रो भागो राजसेन कर्तृत्वेन धर्मेणोपेतं विज्ञानं भवति। मनोवृत्तीनां मध्ये विशिष्टमहं कर्तेत्येवंरूपं वृत्तिज्ञानं यस्य कर्तृत्वधर्मोपेतस्य वस्तुनो ग्राहकं भवति। तद्रूपस्तु विज्ञानं तस्य विकारो विज्ञानमयः। रजोमिश्रसत्त्वगुणकार्यं हि विज्ञानमहंप्रत्ययविषयाभिमन्तृरूपेण

---

१ क. ग. ङ. °पास्त इ°। २ क. ख. घ. ङ. °त्पाण्डर°। ३ क. घ. ङ. °नोपादि°। ४ क. ख. घ. ङ. °र्तृत्वध°। ५ ख. धर्मोपे°।

विक्रियते । तमेतमभिमन्तारं सर्वे जना अहंप्रत्ययेन विषयं कुर्वन्ति । द्विविधो मनसः प्रत्ययः । इदंप्रत्ययोऽहंप्रत्ययश्चेति । तत्रेदंप्रत्ययो बहिर्मुखतया प्रमातुरन्यपदार्थं प्रमेयं विषयीकरोति । अहंप्रत्ययस्त्वन्तर्मुखः प्रमातारमेव विषयीकरोति । नं चात्र प्रमातृप्रमेयसांकर्यदोषः शङ्कनीयः । दृष्टत्वेन तस्य दोषत्वाभावात् । न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नामेतिन्यायात् । योऽयमहंप्रत्ययविषयोऽभिमन्ता सर्वेषु प्रमाणव्यवहारेषु प्रमाता सोऽयमत्र विज्ञानमयः । एतमेवोद्दिश्याऽऽथर्वणिकाश्चक्षुश्च द्रष्टव्यं च श्रोत्रं च श्रोतव्यं चेत्यादिना प्रमाणप्रमेयजातं सर्वमनुक्रम्य सर्वव्यवहारकर्तारं पृथगेव विस्पष्टमामनन्ति । एष हि द्रष्टा स्प्रष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुष इति । कौषीतकिनश्च प्रज्ञया वाचं समारुह्येत्यादिना विषयेन्द्रियव्यवहारस्य सर्वस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां मनोधीनत्वमाम्नायाशेषव्यवहारकर्तारं पृथगामनन्ति न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यादित्यादिना । नन्वात्मैव व्यवहारस्य कर्ता भवति । नं त्वसौ विज्ञानमयाख्यश्चतुर्थः कोशः । अतएव भगवान्बादरायणो द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे जीवात्मविचारे कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादिति सूत्रयामास । नायं दोषः । आत्मकर्तृत्वस्यौपाधिकत्वात् । एतच्च यथा च तक्षोभयथेत्येवं सूत्रितम् । लोके तक्षा यथा बाह्यसाधनैर्वास्यादिभिर्युक्तः प्रासादस्य कर्ता भवति । साधनहीनस्तु नैव कर्ता । तथाऽयमात्माऽपि स्वरूपतोऽसङ्ग एव सन्वागादिकरणसहितः कर्तेति सूत्रार्थः । तर्हि पूर्वोक्तबाह्येन्द्रियान्तःकरणसमूहरूपमनोमयस्य संयोगेनैवाऽऽत्मनः कर्तृत्वसिद्धौ किमनेन विज्ञानमयेनेतिचेन्मैवम् । अनेन न्यायेन तक्षण्यपि वैयर्थ्यस्याऽऽपादयितुं शक्यत्वात् । वास्यादिसाधनसंयुक्तस्य ब्राह्मणादेरेव प्रासादकर्तृत्वे सति व्यर्थस्तक्षा स्यात् । यदि ब्राह्मणादौ प्रासादगोचरज्ञानक्रियाशक्त्योरभावात्तक्षाऽपेक्ष्येत । तर्ह्यत्रापि सर्वव्यवहारगोचरज्ञानक्रियाशक्तियुक्तो विज्ञानमयोऽपेक्ष्यते । न चासङ्गस्याऽऽत्मन आरोपमन्तरेण शक्तिद्वयं संभवति । आरोपश्च क्वचिन्मुख्यस्यैवाऽऽधारान्तरे दृश्यते । बिलगते हि सर्पे मुख्यं सर्पत्वं रज्जावारोप्यमाणं दृष्टम् । तस्मादत्रापि विज्ञानमये मुख्यं शक्तिद्वयं चिदात्मन्यारोप्यताम् । एतदेवाभिप्रेत्य वाजसनेयिनः समामनन्ति । योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः स समानः सन्नुभौ लोकावनुसंचरति ध्यायतीव लेलायतीवेति । अत्र योऽयं चैतन्यज्योतिःस्वरूपः पुरुषो विज्ञानमयोपाधिकः स पुरुषस्तेनोपाधिना समानः परिच्छिन्नः सन्नुपाधिं संचरन्तमनु स्वयमपि लोकावुभौ संचरति । स्व-

---

१ क. न त्वत्र । २ ग. °द्रि । न° । ३ ग. घ. °र्ता न° । ४ ख. न वि° । ५ घ. मुख्ये ।

यमसंचरन्नेवोपाधिसंचारेण च संचारवानिवोपलभ्यते। यथा घटे देशान्तरं प्रति नीयमाने घटावच्छिन्नस्याऽऽकाशस्यान्यदेशे नयनं न स्वतस्तद्वत्। सोऽयमर्थः श्रुताविवशब्देन स्पष्टीक्रियते। उपाधौ ध्यायति सति चिदात्मा स्वयमपि ध्यायन्निवोपलभ्यते। तथोपाधौ लेलायमाने स्वयमपि चलन्निवोपलभ्यते। एतमेवोपाधिप्रयुक्तमुत्क्रान्तिगमनागमनादिसंसारं भगवान्सूत्रयामास। तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेश इति। एवं च सति कर्तृत्वमपि विज्ञानमयोपाधौ वर्तमानमात्मन्यारोप्यत इत्यभ्युपगन्तव्यम्। सोऽयं कर्तृत्वशक्तियुक्तो विज्ञानमयः करणत्वशक्तियुक्तान्मनोमयादभ्यन्तरः। ननु मनसा सहितान्येकादशेन्द्रियतत्त्वानि पञ्चवृत्त्युपेतं प्राणतत्त्वं चेत्येतावदेव लिङ्गशरीरं मीमांसाशास्त्रे विचारितम्। न तु विज्ञानाख्यं किंचित्तत्त्वमितिचेत्प्राणपादे तद्विचाराभावेऽपि ततः पूर्वस्मिन्पादे जीवात्मनि संसारधर्मापादकत्वेन तद्गुणसारत्वादित्यादिना विचारितत्वात्। अङ्गीकृतेऽपि विज्ञानाख्ये बुद्धितत्त्वे लिङ्गशरीरस्य सप्तदशसंख्या पूर्यते। सा च संख्या भगवद्भिरुदाहृता। अपञ्चीकृतपञ्चमहाभूतानि तत्कार्यं च सप्तदशकं लिङ्गमिति। तस्याश्च संख्यायाः संख्येयानि तत्त्वानि विश्वरूपाचार्यैर्दर्शितानि। ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चैव तथा कर्मेन्द्रियाण्यपि। वायवः पञ्च बुद्धिश्च मनः सप्तदशं विदुरिति। नन्वेकस्यैवान्तःकरणतत्त्वस्य मनोबुद्ध्यहंकारचित्ताख्याश्चत्वारो वृत्तिभेदाः। संशयात्मकं मनः। निश्चयात्मिका बुद्धिः। अभिमानात्मकोऽहंकारः। चेतनात्मकं चित्तमिति वृत्तीनां लक्षणानि। एताश्चतस्रो वृत्तयस्तद्विषयाश्चाऽऽथर्वणिकैरनुक्रान्ताः। मनश्च मन्तव्यं च बुद्धिश्च बोद्धव्यं चाहंकारश्चाहंकर्तव्यं च चित्तं च चेतयितव्यं चेति। एते च वृत्तिविशेषाः क्षणिकाः कालभेदेनैवोत्पद्यन्ते। युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गमितिन्यायात्। तथा सति वृत्तिमात्रस्वरूपयोर्मनोमयविज्ञानमययोरन्नमयप्राणमयवत्पृथक्तत्त्वरूपत्वाभावाद्भिन्नकालीनत्वाच्चान्तर्बहिर्भावो न युक्त इतिचेत्। न। करणरूपेण कर्तृरूपेण च तयोस्तत्त्वभेदाङ्गीकारात्। पूर्वोक्ता मनोबुद्ध्यादयश्चत्वारोऽपि करणस्यैव व्यापारविशेषाः। कर्तृरूपं तु करणात्पृथगेव तत्त्वम्। तच्च बुद्धिशब्देन विज्ञानशब्देनाहंशब्देन च तत्र तत्र व्यवह्रियते। तत्र कठाः कर्तरि बुद्धिशब्दमेवमामनन्ति। आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु। बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च। इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरानिति। चिदात्मा रथस्वामी। अचिद्रूपा दर्पणसदृशी चैतन्यप्रतिबिम्बस्य कर्तृत्वधर्मस्य वाऽऽधारभूता बुद्धिः सारथिः। सा हि चि-

---

१ ग. °नादि°। २ ग. °ते हि वि° ३ ग. °र्वोक्तम°।

च्छायोपेतत्वेन चेतना कर्तृत्वेन च सारथिवत्स्वतन्त्रा सती प्रग्रहसदृशेन मनोरूपेण करणेन हयसदृशानीन्द्रियाणि नियमयन्ती रथसदृशं शरीरं व्यापारयति। अतोऽत्र बुद्धिमनसोस्तत्त्वभेदः। बुद्धिस्थायित्वमेककालवर्तित्वं चावगम्यते। विज्ञानशब्दोऽपि तत्रैवाऽऽम्नायते। विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रग्रहवान्नरः। सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदमिति। बुद्धेरान्तरत्वविवक्षयोत्कर्षस्तत्रैवाऽऽम्नातः। इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः। मनसस्तु परा बुद्धिरिति। तथा प्रत्यगात्मदर्शनार्थं निरोधसमाधिरूपं योगं ब्रुवती श्रुतिर्विज्ञानस्याभ्यन्तरत्वं दर्शयति। यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनीति। प्रथमतो वागादीनि बाह्यानीन्द्रियाण्यभ्यन्तरे मनसि नियम्य तदपि मनस्ततोऽप्यान्तरे ज्ञानात्मनि नियच्छेत्। ज्ञानात्मशब्देनात्र विज्ञानमयोऽभिधीयते। न तु चिदात्मा। तस्योत्तरत्र तद्यच्छेच्छान्त आत्मनीति वक्ष्यमाणत्वात्। परब्रह्मरूपस्य प्रत्यगात्मनः संसारार्थं विज्ञानं प्रथममुपाधिस्ततो[3] मनस्ततोऽपि बहिः प्राणः। सोऽयं क्रमः संसारवर्णनप्रस्तावे वाजसनेयिभिराम्नायते। स वा अयमात्मा विज्ञानमयो मनोमयः प्राणमय इति। सोऽयं बुद्धिविज्ञानशब्दाभ्यामभिधीयमानः पदार्थः सर्वैरप्यहंशब्देन व्यवह्रियते। भाष्यकाराश्चाध्यासमुदाहरन्तः पुत्रभार्यादिकं देहेन्द्रियमनांसि चोदाहृत्य तद्दृष्टान्तेन विज्ञानमयस्याध्यासमुदाजह्रुः। एवमहंप्रत्ययिनमशेषस्वप्रचारसाक्षिणि प्रत्यगात्मन्यध्यस्येतिसमन्वयसूत्रभाष्येऽप्येवमाहुः। तेनैवाहंकर्त्राऽहंप्रत्ययिना सर्वाः क्रिया निष्पाद्यन्ते तत्फलं च स एवाश्नाति। तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीति श्रुतेरिति। अयमेव कर्ता भोक्ता नैयायिकादिमतसिद्धो जीवात्मा। सांख्याश्चैवमाहुः। अन्तःकरणं त्रिविधमिति। तत्रेन्द्रियाणामेकादशसंख्यापूरकं मनोनामकमेकम्। अहंकारतत्त्वं द्वितीयम्। महत्तत्त्वं तृतीयम्। तेष्वहंकारमेवं लक्षयन्ति। अभिमानोऽहंकार इति। स एष चितिच्छायोपेतोऽहंकारोऽत्र विज्ञानमयः। तेन विज्ञानमयेन मनोमयस्य पूर्णत्वात्तादृशमनोमयव्याप्तप्राणमयेन पूर्णेऽन्नमयेऽप्यापादमस्तकमहं मनुष्य इत्यभिमान उपलभ्यते। अथ विज्ञानमये स्वात्मत्वबुद्धिदार्ढ्यार्थमुपासनं विधित्सुरुपास्यस्वरूपं निरूपयति। स वा इति। यः पूर्वोक्तप्रकारेण श्रुतिषु नैयायिकादिमतेषु लोकव्यवहारे च प्रसिद्धः कर्ता स एवैषोऽस्माभिरहं कर्तेत्यनुभूयमानो विज्ञानमयः। शिरःपक्षादिकल्पनयोपासितं मनोमयमनु स्वयमपि ताम्रप्रतिमान्यायेन शिरःपक्षादिकल्पनया पुरुषाकार एव भवति। यद्यपि श्रद्धादयो वृत्तिरूपत्वान्मनोमयस्य कार्याः। तथाऽपि विज्ञानमयस्य कर्तृ-

१ ग. घ. बुद्धेः स्था°। २ ख. °त्रैव नाम्नातः। ३ ग. घ. °तोऽपि बहिर्मन°। ४ घ. चिच्छा°।

त्वेन करणतद्वृत्तिस्वामित्वान्मनोवृत्तय एतदीया अपि भवन्तीत्यभिमेत्य विज्ञानमयस्य श्रद्धा शिर इत्युच्यते। गुरुशास्त्राभ्यामभिहिते तत्त्वे तदवबोधोपाययोश्च परमो विश्वासः श्रद्धा। ऋतसत्यशब्दाभ्यामप्यत्र तत्तत्कर्तृत्वाभिमानरूपं वृत्तिद्वयं विवक्षितम्। योगः संप्रज्ञातासंप्रज्ञातसमाधिद्वयम्। योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इति योगशास्त्रे सूत्रितत्वात्। महःशब्देन महतः परमितिश्रुत्यन्तरोक्तमव्याकृतस्य प्रथमकार्यरूपं हिरण्यगर्भाख्यं महत्तत्त्वं विवक्षितम्। तच्च सर्वेषामहंप्रत्ययगम्यानां कर्त्रात्मनां समष्टिरूपत्वेन प्रतिष्ठा। एतदेवाभिमेत्योत्तरतापनीये समाम्नायते। सर्वाहंमानी हिरण्यगर्भ इति। अस्मिन्विज्ञानमयेऽपि पूर्ववच्छ्लोकमुदाहरति। तदप्येष इति। यदेतत्कर्तृत्वशक्तियुक्तं विज्ञानं तदेव ज्योतिष्टोमादीन्यज्ञाननुतिष्ठति। एतदीयमनुष्ठानं तत्साक्षिणि चिदात्मनि भ्रान्त्या परिकल्प्यते। तथा कृषिवाणिज्यादिलौकिककर्माण्यपि विज्ञानेनैव क्रियन्ते। तदेतल्लौकिकवैदिकसर्वक्रियाकर्तृरूपमाध्यात्मिकं विज्ञानमिन्द्रादयः सर्वे देवा ज्येष्ठब्रह्मरूपेणोपासते। महत्तत्त्वरूपं हिरण्यगर्भाख्यं प्रथमोत्पन्नज्येष्ठशरीरम्। स यो हैतन्महः प्रथमजं यक्षमिति श्रुतेः। यक्षं पूज्यम्। तथा हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इति श्रुत्यन्तरम्। स्मृतिश्च। स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते। आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्माऽग्रे समवर्ततेति। इन्द्रादिवद्यः पुमान्विज्ञानोपाधिकं ब्रह्म यद्युपासीत तदुपासीनश्च यावज्जीवं तस्माद्विज्ञानोपाधिकाद्ब्रह्मणो यदि न प्रमाद्येत्। उक्तविधं ब्रह्माहमस्मीत्येवं प्रत्ययप्रवाहं परित्यज्य मनुष्योऽहं कर्ता भोक्ता सुखी दुःखीत्येवं प्राकृतजनवद्व्यवहारः प्रमादः। तं यदि न कुर्यात्तदानीमयं शरीरे वर्तमान एव सम्भाविजन्मरूपदुःखहेतून्सर्वान्पाप्मनः परित्यज्य ब्रह्मलोके संकल्पमात्रसंपादितान्सर्वान्भोगान्भुक्त्वा तत्त्वज्ञानोदये सति विमुच्यते। इन्द्रादिदेवानां स्त्रीशूद्रवद्वेदाध्ययनाभावेऽप्यस्ति वैदिकब्रह्मविद्यायामधिकारः। शूद्रादेस्तु वेदमुखेनाधिकाराभावेऽपि स्मृतिपुराणादावँस्त्यधिकारः प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे *चिन्तितः। नाधिक्रियन्ते विद्यायां देवाः किंवाऽधिकारिणः। विदेहत्वेन सामर्थ्यहानेर्नैषामधिक्रिया। अविरुद्धज्ञानवादिमन्त्रादेर्देहसत्त्वतः। अर्थित्वादेश्च सौलभ्याद्देवाद्या अधिकारिण इति। बृहदारण्यके तृतीयाध्याये श्रूयते। तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथर्षीणामिति। देवादीनां मध्ये यो यो

* तदुपर्यपि बादरायणः संभवात्। अ० १ पा० ३ अ० ९।

१ ग. °रूपवृ°। २ घ. °रूपहि°। ३ ग. स व्यव°। ४ ङ. °नस्य या°। ५ ङ. नो। ६ ग. °त्वेव प्र°। ७ ख. °वधि°। ८ ग. °तीये पा°। ९ क. ग. °रुद्धाज्ज्ञान°।

ब्रह्म बुबुधे स स एव ब्रह्माभवदित्यर्थः। तत्र देवर्ष्यादयो विद्यायां नाधिक्रियन्त इति प्राप्तम्। कुतः। अर्थी समर्थो विद्वाञ्शास्त्रेणापर्युदस्तोऽधिक्रियत इत्युक्तानामधिकारहेतूनामशरीरेषु देवेष्वसंभवात्। न च मन्त्रार्थवादादिभ्यो देवानां विग्रहवत्त्वम्। विध्येकवाक्यतापन्नानां मन्त्रादीनां स्वार्थे तात्पर्याभावादिति प्राप्ते ब्रूमः। त्रिविधो ह्यर्थवादः। गुणवादोऽनुवादो भूतार्थवादश्चेति। तथा चाऽऽहुः। विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते। भूतार्थवादस्तद्धानादर्थवादस्त्रिधा मत इति। आदित्यो यूपो यजमानः प्रस्तर इत्यत्र प्रत्यक्षविरोधे सत्यादित्यादिवद्यूपादेर्यज्ञनिर्वाहकत्वगुण आदित्यादिशब्दैरुपलक्षित इति गुणवादः। अग्निर्हिमस्य भेषजं वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेत्यादिषु मानान्तरसिद्धार्थवादत्वादनुवादत्वम्। तयोरुभयोः स्वार्थे तात्पर्यं माभूत्। इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छदित्यादिष्वविरुद्धेषु भूतार्थवादेषु स्वतः प्रामाण्यवादे स्वार्थे तात्पर्यस्य निवारयितुमशक्यत्वात्पदैकवाक्यतया स्वार्थेऽवान्तरतात्पर्यं प्रतिपाद्य पश्चाद्वाक्यैकवाक्यतया विधिषु महातात्पर्यं भूतार्थवादाः प्रतिपद्यन्ते। मन्त्रेष्वप्ययं न्यायो योज्यः। तथा च मन्त्रार्थवादादिबलाद्देवादीनां विग्रहवत्त्वे सति श्रवणादिषु सामर्थ्यं सुलभम्। अर्थित्वं चैश्वर्यस्य क्षयित्वसातिशयित्वदर्शनान्मोक्षसाधनब्रह्मविद्याविषय उपपद्यते। विद्वत्ता चोपनयनाध्ययनरहितानामपि स्वयं भातवेदत्वात्सुलभैव। तस्माद्देवादीनां विद्याधिकारो न निवारयितुं शक्यः। यद्यप्यादित्यादीनां देवानामादित्यादिध्यानमिश्रासु सगुणब्रह्मविद्यासु ध्येयानामन्येषामादित्यादीनामसंभवादादित्यत्वादिप्राप्तिलक्षणविद्याफलस्य सिद्धत्वाच्च माऽस्त्वधिकारः। तथाऽपि निर्गुणविद्यायामधिकारे को दोषः। तस्मादस्त्येवाधिकारः। शूद्राधिकारोऽपि तत्रैव *चिन्तितः। शूद्रोऽधिक्रियते वेदविद्यायामथवा न हि। अत्रैवर्णिकदेवाद्या इव शूद्रोऽधिकारवान्। देवाः स्वयं भातवेदाः शूद्रोऽध्ययनवर्जनात्। नाधिकारी श्रुतौ स्मार्ते त्वधिकारो न वार्यते। छान्दोग्यस्य चतुर्थाध्याये संवर्गविद्यायामाम्नायते। आजहारेमाः शूद्रानेनैव मुखेनालापयिष्यथा इति। अयमर्थः। जानश्रुतिर्नाम कश्चिच्छिष्यो गोसहस्रं दुहितरं मुक्ताहारं रथं कांश्चिद्ग्रामांश्चोपायनत्वेनाऽऽनीय रैक्वनामकं गुरुमुपससाद। तस्य रैक्वस्य वचनमेतत्। हे शूद्र जानश्रुत इमा गोसहस्राद्या आजहाराऽऽहृतवानसि। अनेनैव दुहित्राद्युपायनमुखेन मच्चित्तं प्रसाद्योपदेशयिष्यसीति। तत्र शूद्रोऽपि वेदविद्यायामधिकारवानिति प्राप्तम्। कुतः। अत्रैवर्णि-

* शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि। अ० १ पा० ३ अ० १०

१ ग. स ए°। २ ग. घ. °द्वानाधि°। ३ ख. °माण्यादेव स्वा°। ४ ख. °शमिच्छसी°।

कदेवदृष्टान्तेन शूद्रस्याप्यत्रैवर्णिकस्य तत्संभवादिति प्राप्ते ब्रूमः। अस्ति देवशूद्रयोर्वैषम्यम्। उपनयनाध्ययनाभावेऽपि स्वयं प्रतिभातवेदा देवास्तादृशस्य सुकृतस्य पूर्वमुपार्जितत्वात्। शूद्रस्तु तादृशसुकृतराहित्यान्न स्वयं प्रतिभातवेदः। नापि तस्य वेदाध्ययनमस्त्युपनयनाभावात्। अतो विद्वत्ताख्यस्याधिकारहेतोरभावान्न श्रौतविद्यायां शूद्रोऽधिकारी। कथं तर्ह्युदाहृतवाक्ये जानश्रुतिविषयः शूद्रशब्दो यौगिकोऽयं न रूढ इति ब्रूमः। विद्याराहित्यजनितया शुचा गुरुं दुद्रावेति शूद्रः। न च रूढ्या योगस्यापहारो रूढेरत्रासंभवात्। अस्मिन्नुपाख्याने क्षत्तृप्रेरणाद्यैश्वर्योपन्यासेन जानश्रुतेः क्षत्रियत्वावगमात्। ननु शूद्रस्य वेदविद्यानधिकारे सति मुमुक्षायां सत्यामपि मुक्तिर्न स्यादिति चेन्मैवम्। स्मृतिपुराणादिमुखेन ब्रह्मविद्योदये सति मुक्तिसिद्धेः। तस्मान्न शूद्रो वेदविद्यायामधिक्रियते। सगुणब्रह्मविदो देहपातात्प्रागेव पुण्यपापत्यागस्तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे *चिन्तितः। कर्मत्यागो मार्गमध्ये यदि वा मरणात्पुरा। उत्तीर्य विरजां त्यागस्तथा कौषीतकिश्रुतेः। कर्मप्राप्यफलाभावान्मध्ये साधनवर्जनात्। ताण्डिश्रुतेः पुरा त्यागो बाध्यः कौषीतकिक्रमः। पूर्वाधिकरणोक्तसुकृतदुष्कृतपरित्यागो ब्रह्मलोकमार्गस्य मध्ये भवितुमर्हति। तल्लोकसमीपमार्गवर्तिनद्युत्तरणानन्तरं तच्छ्रवणात्। स आगच्छति विरजानदीं तां मनसैवात्येति। तत्सुकृतदुष्कृते विधुनुत इति। तस्मान्मार्गमध्ये परित्याग इति प्राप्ते ब्रूमः। ब्रह्मलोकमार्गमध्ये ब्रह्मप्राप्तिव्यतिरिक्तस्य सुकृतदुष्कृताभ्यां प्राप्यस्य फलस्याभावात्तयोर्नदीपर्यन्तनयनं निरर्थकम्। किंच मरणात्प्रागपरित्यक्तयोः सुकृतदुष्कृतयोर्मार्गमध्ये परित्यागस्य साधनं न संभवति। देहरहितेन साधनमनुष्ठातुमशक्यत्वात्। न च मरणात्पुरा तत्त्यागे प्रमाणाभावः। अश्व इव रोमाणीति ताण्डिश्रुतौ तदवगमात्। तथा च सति श्रुत्या नदीमुत्तीर्य परित्याग इत्ययं कौषीतकिप्रोक्तः क्रमो बाधनीयः। तस्मान्मरणात्प्रागेवोपासकस्य सुकृतदुष्कृतयोः परित्यागः। अथ विज्ञानमयं बुद्धवतस्तदुपासकस्य मनोमये शरीरत्वबुद्धिदार्ढ्यं पर्यवस्यतीति दर्शयति। तस्यैष इति। पूर्ववद्योजनीयम्। लोके करणस्य कुठारादेरात्मत्वं नास्ति। तथा मनोमयस्यापि करणस्याऽऽत्मत्वाभावाच्छरीरकोटावन्तर्भावः परिशिष्यते। अथ विज्ञानमयकोशेऽप्यात्मत्वबुद्धिं वारयितुमानन्दमयमुपदिशति। तस्माद्वा इत्यादिना। आनन्दः परस्य ब्रह्मणः स्वरूपम्। आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्। विज्ञानमानन्दं ब्र-

* सांपराये तर्तव्याभावात्तथा ह्यन्ये। अ० ३ पा० ३ अ० १६।

१ ग. घ. °रजां न°। २ ख. °था स°। ३ ख. °त्वदा°।

ह्मेत्यादिश्रुतिभ्यः। तस्याऽऽनन्दस्य विकारो वक्ष्यमाणप्रियमोदादिसमूह आनन्दमयः। यद्यप्यानन्दो निर्विकारस्तथाऽपि घटाद्युपाधिभिराकाश इव सात्त्विकान्तःकरणवृत्त्युपाधिभिः परिच्छेदे कल्पिते सति प्रियादिरूपतया विक्रियते। सोऽयमानन्दमयः कर्तृत्वाभिमानयुक्ताद्विज्ञानमयादभ्यन्तरः पृथगेवाऽऽत्मा। तेनाऽऽनन्दमयेनैष पूर्वोक्तो विज्ञानमयः पूर्णः। यथा प्राणमयेन व्याप्ते देहे कृत्स्नेऽपि प्राणकार्यं चलनमुपलभ्यते। यथा च मनोमयेन व्याप्ते प्राणविशिष्टे देहे सर्वस्मिन्नपि मनःकार्यभूता चेतनत्वलक्षणा ज्ञानशक्तिरुपलभ्यते। यथा च विज्ञानमयेन व्याप्ते मनःप्राणोभयविशिष्टे देहे कृत्स्नेऽप्यहं कर्तेति कर्तृत्वमुपलभ्यते। एवमानन्दमयेन व्याप्ते विज्ञानमनःप्राणविशिष्टे देहे हस्तपादादिषु सुखविशेषा उपलभ्यन्ते। तदेतदानन्दमयपूर्णत्वम्। सुखवद्दुःखमपि हस्तादिषूपलभ्यत इति चेदुपलभ्यतां नाम। दुःखात्मकवृत्तिहेतुना मनोमयेन देहस्य पूर्णतया तदुपपत्तेः। दुःखस्य मनोमयधर्मत्वं सुखस्याऽऽनन्दमयधर्मत्वं चोपरिष्टाद्विस्पष्टीकरिष्यते। अत्रेदं चिन्तनीयम्। कोऽयमानन्दो नाम किं दुःखनिवृत्तिः। आहोस्विद्भावरूप इति। तत्र दुःखाभाव इति तावत्प्राप्तम्। लोके क्षुत्पिपासारोगादिजनितस्य दुःखस्य निवृत्तौ सुखबुद्धिदर्शनात्। ननु विरोधिनि दुःखे वर्तमाने भावरूपं सुखं तिरोधीयते[1]। अतः सुखाविर्भावकाले दुःखनिवृत्तिरपेक्षितेत्येककालीनतया दुःखनिवृत्तौ सुखत्वभ्रम इतिचेन्न। दुःखनिवृत्तिव्यतिरेकेण ज्वरमोचनकाले कस्यचिद्भावरूपस्यानुभवाभावात्[2]। तस्माद्दुःखनिवृत्तिरेवाऽऽनन्द इति प्राप्ते ब्रूमः। अकस्मादुत्पन्नविपञ्चीस्वरश्रवणादन्तरेणापि दुःखपरामर्शमानन्दावभासेन भावरूपत्वं सिध्यति। अभावत्वे तु प्रतियोगिनिरूप्यत्वेन दुःखस्मृतिपुरःसरमेव प्रतीयेत[3]। घटाभावः पटाभाव इत्यादौ प्रतियोगिपूर्वकप्रतीतिनियमात्। एतच्च पूर्वाचार्यैरेव साधितम्। आनन्दो दुःखाभावो न भवति तदनिरूप्यत्वात्। यद्दुःखेन न निरूप्यते तद्दुःखाभावो न भवति यथा घटः। यद्वा। आनन्दोऽयं भावरूपः प्रतियोग्यनिरूप्यत्वाद्धटवत्। यद्वा। आनन्दोऽयं भावरूपः। सातिशयत्वाद्दुःखवदिति। सातिशयत्वं चोपरिष्टात्सार्वभौमाद्यानन्देषु स्पष्टीभविष्यति। सिद्धे भावरूपत्वे पुनरप्येतच्चिन्तनीयम्। किमसावानन्दः क्रियारूपः किंवा गुणरूप उत कस्यचित्प्रतिबिम्ब आहोस्विदवच्छिन्नः पदार्थोऽथवाऽनवच्छिन्नः स्वतन्त्रो वेति। तत्र तावत्क्रियारूप इति प्राप्नोति। कुतः। टुनदि समृद्धावित्यस्माद्धातोरानन्दशब्दनिष्पत्तेः। कौषीतकिनश्च कर्मेन्द्रियाणां मध्ये गुह्येन्द्रियस्याऽऽनन्दक्रियोपेतं विषयमामनन्ति। प्रज्ञयोपस्थं समारुह्योपस्थेनाऽऽन-

१ घ. °ते। ततः। २ क. ग. ङ. °नुभावा°। ३ घ. तीयते।

न्दं रतिं प्रजातिं चाऽऽप्नोतीति। उपस्थजन्ययाऽऽनन्दक्रियया व्याप्यमानः शरीरावयवसंयोगोऽत्राऽऽनन्दशब्देनोच्यते। संयोगकालीना क्रीडा रतिः। संयोगफलभूतप्रजोत्पत्तिः प्रजातिः। यथा वागादीन्द्रियजन्या अभिवदनादयः क्रियाविशेषाः। तथोपस्थजन्य आनन्दोऽपि क्रियाविशेषः। तथा च सांख्या आहुः। वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दास्तु पञ्चानामिति। आथर्वणिकाश्च यथोक्तक्रियाविशिष्टान्कर्मेन्द्रियविषयानामनन्ति। वाक्च वक्तव्यं च हस्तौ चाऽऽदातव्यं चोपस्थश्चाऽऽनन्दयितव्यं च वायुश्च विसर्जयितव्यं च पादौ च गन्तव्यं चेति। तस्याश्चोपस्थजन्याया आनन्दक्रियाया मनोमयान्तःपातित्वादानन्दमयस्य विज्ञानमयादभ्यन्तरत्वमयुक्तमितिचेन्मैवम्। त्वदुक्तक्रियाया अतिरिक्तस्याऽऽनन्दस्यात्र विवक्षितत्वात्। स चाऽऽनन्दः कर्तृत्वभोक्तृत्वोपेतस्याऽऽत्मनो मनःसंयोगजन्यः क्षणिको गुण इति वैशेषिकाणां मतम्। बुद्धिसुखदुःखेच्छादीनां नवानां तैश्चाऽऽत्मविशेषगुणत्वाङ्गीकारात्। सांख्यास्तु मन्यन्ते। आत्मनोऽसङ्गत्वादिच्छाद्याः प्रकृतिगतगुणत्रयपरिणामाः। तत्र सुखं सत्त्वगुणपरिणामः। प्रवृत्ती रजोगुणपरिणामः। प्रमादस्तमोगुणपरिणाम इति। तथा च भगवताऽप्युक्तम्। सत्त्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्मणि भारत। ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युतेति। न्यायैकदेशिनस्त्वेवमाहुः। यद्विषयसुखमस्ति तद्दुःखानुषङ्गाद्दुःखमेव। साधनसंपादनप्रयासेन सुखस्य तारतम्येन विनाशेन च दुःखोत्पत्तेर्दुःखानुषङ्गो द्रष्टव्यः। मोक्षदशायां तु नित्यसुखमात्मगुणभूतं ज्ञानेनाऽऽत्मगुणेन विषयीक्रियते। अतो मोक्षः पुरुषार्थ इति। त एते वैशेषिकादिपक्षाः पुरुषबुद्धिभिरुत्प्रेक्षिताः। श्रुतिस्त्वात्मस्वरूपभूतस्य नित्यानन्दस्य स्वतन्त्रद्रव्यस्य लेशो विषयानन्द इत्याचष्टे। एषोऽस्य पर[1]म आनन्दः। एतस्यैवाऽऽनन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति। एतमेवार्थं कश्चिद्योगी स्वकीयं विवेकं प्रकटयन्नुदाजहार। आनन्ददुग्धोदधिमध्यवर्ती कणांस्तदीयान्विषयानलोत्थान्। आस्वादयन्कालमियन्तमेवं वृथाऽप्यनैषं हि विमूढचेता इति। सोऽयमानन्दलेशो द्विविधः। प्रतिबिम्बोऽवच्छिन्नश्चेति। प्रतिबिम्बपक्षः पूर्वाचार्यैरेवमुदाहृतः। अथात्र विषयानन्दो ब्रह्मानन्दांशरूपभाक्। निरूप्यते द्वारभूतस्तदंशत्वं श्रुतिर्जगौ। एषोऽस्य पर[2]म आनन्दो योऽखण्डैकरसात्मकः। अन्यानि भूतान्येतस्य मात्रामेवोपभुञ्जते। शान्ता घोरास्तथा मूढा मनसो वृत्तयस्त्रिधा। वैराग्यं क्षान्तिरौदार्यमित्याद्याः शान्तवृत्तयः। तृष्णा स्नेहो रागलोभावित्याद्या घोरवृत्तयः। संमोहो भयमित्याद्याः कथिता मू-

१ घ. तैरात्म°। २ घ. °तिगु°। ३ ख. ग. °रमान°। ४ ख. °रमानन्दो°।

ढवृत्तयः। वृत्तिष्वेतासु सर्वासु ब्रह्मणश्चित्स्वभावता। प्रतिबिम्बति शान्तासु सुखं च प्रतिबिम्बति। रूपं रूपं बभूवासौ प्रतिरूप इति श्रुतिः। उपमा सूर्यकादीति सूत्रयामास सूत्रकृत्। एक एव तु भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः। एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्। जलप्रविष्टश्चन्द्रोऽयमस्पष्टः कलुषे जले। विस्पष्टो निर्मले तद्वद्द्वेधा ब्रह्माऽपि वृत्तिषु। घोरमूढासु मालिन्यात्सुखांशोऽत्र तिरोहितः। ईषन्नैर्मल्यतस्तत्र चिदंशः प्रतिबिम्बति। यथाऽतिनिर्मले नीरे वह्नेरौष्ण्यस्य संक्रमः। न प्रकाशस्य तद्वत्स्याच्चिन्मात्रोद्भूतिरत्र हि। काष्ठे त्वौष्ण्यप्रकाशौ द्वावुद्भवं गच्छतो यथा। शान्तासु सुखचैतन्ये तथैवोद्भूतिमाप्नुत इति। प्रतिबिम्बपक्ष इत्थमुदीरितः। अथावच्छिन्नपक्ष उच्यते। देहेन्द्रियाद्युपाधौ स्वयमेव भासमानस्य जीवात्मनः स्वरूपभूतो य आनन्दः सोऽयमवच्छिन्नोऽतिशयेन प्रीतिविषयत्वात्। आत्मन आनन्दरूपत्वं तद्विषयत्वं च वाजसनेयिन आमनन्ति। तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मादन्तरतरं यदयमात्मेति। अयमहंप्रत्ययेनानुभूयमानो देहेन्द्रियादिसाक्ष्यात्मेति यदस्ति तदेतदतिशयेनाभ्यन्तरं[1] स्वरूपं तदेव वित्तपुत्रादिभ्यस्तारतम्येन प्रत्यासन्नेभ्योऽतिशयेन प्रियम्। तच्च तारतम्यं वार्तिककारो दर्शयति। वित्तात्पुत्रः प्रियः पुत्रात्पिण्डः पिण्डात्तथेन्द्रियम्। इन्द्रियाच्च प्रियः प्राणः प्राणादात्मा परः प्रिय इति। आत्मव्यतिरिक्तेषु वित्तादिष्वात्मशेषत्वोपाधिना प्रीतिः। आत्मनि तु निरुपाधिकप्रीतित्वेन तस्याः प्रीतेः परत्वम्। एतच्च सर्वं मैत्रेयीब्राह्मणे। न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवतीत्यादिभिर्बहुभिरुदाहरणैः प्रपञ्चितम्। तानि चोदाहरणानि कैश्चिदेवं संगृहीतानि। पतिर्जायापुत्रवित्तपशुब्राह्मणभूमिपाः। लोका देवा वेदभूते सर्वं चाऽऽत्मार्थतः प्रियमिति। मुख्यप्रीतिविषयत्वादात्मा मुख्यानन्दस्वरूपभूतः। एकैकदेहमात्रवर्तित्वादवच्छिन्नः। स च स्वाभाविकानन्दत्वाद्बिम्बरूपः। तदीयः प्रतिबिम्बोऽनुकूलवित्तपुत्रादिगोचरासु शान्तवृत्तिष्ववभासते। तस्य प्रतिबिम्बस्य जलदर्पणादिप्रतिबिम्बवन्मिथ्यात्वादवच्छिन्नस्य वस्तुत्वेऽप्यवच्छेददोषोपेतत्वान्न तयोर्मुख्यानन्दत्वम्। यस्त्ववच्छेदरहितो ब्रह्मस्वरूपभूत आनन्दः स मुख्यः। तथा च च्छन्दोगा नारदसनत्कुमारसंवादे समामनन्ति। सुखं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति सुखं भगवो विजिज्ञा-

१ ख. जलं प्र°। घ. जले प्र°। २ ख. प्रकाशयति°। ३ घ. °रं रू°। ४ क. ख. ङ. तत एव। ५ क. ङ. °देव सं°। ६ क. ख. ग. ङ. °तिर्जाया°। ७ घ. °णयाहुजाः। ८ घ. वेदा देवभूते°। ९ क. ङ. °र्वं वाऽऽत्मा°। १० ग. घ. °स्वभूतः। त°।

स इति। यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति। भूमैव सुखं भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य इति भूमानं भगवो विजिज्ञास इति। यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा। अथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पम्। यो वै भूमा तदमृतमथ यदल्पं तन्मर्त्यमिति। अस्यायमर्थः। शोकस्य पारं तारयेत्येवं नारदेन प्रार्थितः सनत्कुमारः शोकतरणाय सुखरूपमेव त्वया विचारयितव्यमित्युवाच। तद्विचारमङ्गीकृतवते नारदाय भूमपदार्थं सुखत्वेनोपदिदेश। बहोर्भावो भूमा। यथा प्रकरणोपपदयोः संकोचहेत्वोरसत्त्वेन निरतिशयबृहत्ववाची ब्रह्मशब्द इति पूर्वत्रोक्तम्। एवमत्रापि निरतिशयबाहुल्यवाची भूमशब्दः। लोके हि धनाल्पत्वे सुखं न दृष्टम्। किंतु धनबाहुल्य एव सुखं दृष्टम्। तस्मात्सुखात्मको भूमैव विचारणीय इत्युक्त्वा तद्विचाराभिमुखाय भूमलक्षणं यत्र नान्यदित्यादिनोपदिदेश। लोकव्यवहारे हि कश्चिद्द्रष्टा स्वस्मादन्यद्रूपं चक्षुषा पश्यति। सेयं द्रष्टृदृश्यदर्शनरूपा काचित्त्रिपुटी। तथा श्रोतृश्रोतव्यश्रवणविज्ञातृविज्ञातव्यविज्ञानादयस्त्रिपुट्यो यस्मिन्पदार्थे न सन्ति स पदार्थो भूमा। यस्मिंस्तु[1] मायारूपे त्रिपुट्यो विद्यन्ते तन्मायारूपमल्पम्। तयोर्मध्ये भूमा नाशरहितः। अल्पं तु विनश्वरम्। तस्मिन्नल्पे द्वैतरूपे दुःखनिमित्तानां संभवात्तदल्पं दुःखात्मकम्। भूम्नि त्वद्वैते तदभावात्सुखात्मको भूमेति। सोऽयं भूमा त्रिपुटीरहितयोः सुषुप्तिसमाध्योः सुखात्मकोऽनुभूयते। जागरणव्युत्थानयोस्तु त्रिपुटीयुक्तयोर्लोकव्यवहाररूपोऽल्पाख्यः पदार्थो मूर्खेण तत्त्वविदा[2] च दुःखात्मकोऽनुभूयते। अतो दुःखमिश्रत्वादवच्छिन्नो जीवात्मस्वरूपभूत आनन्दस्तत्प्रतिबिम्बरूपो वृत्त्यानन्दश्च न मुख्यः। किंतु भूमैव मुख्यानन्द इति सिद्धम्। एतस्याऽऽनन्दस्य विकारे प्रियमोदादिरूप आनन्दमये स्वात्मत्वबुद्धिदार्ढ्यार्थमुपासनीयं स्वरूपं दर्शयति। स वा इत्यादिना। य आनन्दमयो विज्ञानमयादभ्यन्तरः स एवैषोऽहं सुखी भोक्तेत्येवमनुभूयमानो विज्ञानमयस्य शिरःपक्षादिपुरुषाकारमनु स्वयमपि पुरुषाकार एव प्रियमोदप्रमोदाः सात्त्विकवृत्तिप्रतिबिम्बिता आनन्दाः। तत्राभीष्टपुत्रादिदर्शनजन्यं प्रियम्। तल्लाभजन्यो मोदः। तत्कृतोपकारजन्यः प्रमोदः। यथोक्तवृत्त्युपादानभूताज्ञाने प्रतिबिम्बित आनन्दः। यद्वा वृत्तिप्रतिबिम्बानां प्रतियोगिजीवात्मस्वरूपभूतोऽवच्छिन्नो बिम्बस्थानीयः स आनन्दः। अनवच्छिन्नो मुख्य आनन्दो ब्रह्म तदेवेतरेषां प्रतिष्ठा आधारः। अवच्छिन्नस्य प्र-

---

१ घ. यस्मिन्माया°। २ घ. °दा चानुभू°।

तिबिम्बानां च तदधीनत्वात् । यद्यपि प्रियमोदप्रमोदा मनसः करणरूपस्य वृत्तिविशेषतया कर्तृरूपाद्विज्ञानमयाद्बहिर्भूताः । तथाऽप्यान्तरस्यावच्छिन्नजीवानन्दस्यानवच्छिन्नब्रह्मानन्दस्य वा प्रतिबिम्बं धारयन्तीत्यान्तरत्वमभिप्रेत्य विज्ञानमयादभ्यन्तर आत्माऽऽनन्दमय इत्युक्तम् । तमेतमानन्दमयमात्मानमुपासीनो यदा भावनया साक्षात्करोति तदा पुच्छत्वेनोपचरिते ब्रह्मण्यप्यैकाग्र्यं प्रतिपन्ना मनोवृत्तिः प्रतिबिम्बाभावाद्ब्रह्मतत्त्वं साक्षात्करोत्येव । दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्येतिश्रुतेः । यथा मणिप्रभायां मणित्वभ्रान्त्या प्रवर्तमानस्यार्थान्मणितत्त्वसाक्षात्कारस्तद्वत् । अयमेवार्थातिसिद्धो ब्रह्मतत्त्वसाक्षात्कार उपास्तिफलमित्यभिप्रेत्य श्रुतिः फलान्तरमनभिधाय केवलं ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेत्येवं सर्वजगदाधारभूतब्रह्मतत्त्वोपदेशे पर्यवसिता । ततोऽस्मिन्नानन्दमयकोशे प्रधानभूतस्य ब्रह्मणः प्रतिपादकं श्लोकमुदाहरति । तदप्येष इति । लोके हि जलाहरणचाक्षुषदर्शनादिव्यवहारविषयं घटमुद्दिश्य प्राणिनः सर्वेऽप्ययं घटोऽस्तीति ब्रुवते । तद्विपर्यये तु घटो नास्तीति च वदन्ति । अतो व्यवहारवासनायुक्तः पुमान्व्यवहार्यस्य ब्रह्मणोऽसत्त्वं मन्यते । अन्यस्तु विवेकी व्यवहार्याणां भूतानां भौतिकानां च श्रुतियुक्त्यनुभूतिभिर्मायामयत्वनिश्चयादसत्त्वं प्रतिपद्यते । व्यवहारातीतस्य ब्रह्मणः श्रुत्यादिभिः सत्यत्वनिश्चयात्सत्त्वमेव प्रत्येति । तत्र ब्रह्मणोऽसत्त्वं यो वेद स पुमानसन्नेव स्यात् । अन्नमयादिकोशानामनात्मत्वस्य प्रतिपादितत्वात्तदतिरिक्तस्य ब्रह्मणः स्वयमनङ्गीकृतत्वाच्च । यस्तु पञ्चकोशातीतं ब्रह्मास्तीति वेद तस्य पुंसस्तदेव ब्रह्म स्वरूपम् । ततो ब्रह्मास्तित्ववेदनादेनं विवेकिनं सन्तं विद्यमानं सात्मकं जानन्ति शास्त्रपारं गताः । अथवा योऽसद्ब्रह्मेति वेद सोऽसन्नसाधुरेव भवति । वर्णाश्रमादिव्यवस्थालक्षणस्य सर्वस्य सन्मार्गस्य ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थतया ब्रह्मापलापेन सर्वसन्मार्गदूषको नास्तिको भवति । अस्तित्ववादिनमुक्तविपर्ययेण सन्तं सर्वसन्मार्गस्थापकमाहुः । एतदेवाभिप्रेत्य कठा आमनन्ति । अस्तीत्येवोपलब्धव्य इति । अथोपासकस्याऽऽनन्दमये बुभुत्सोश्च ब्रह्मतत्त्वे त्वात्मबुद्धिं द्रढयितुमाह । तस्यैष एवेति । य आनन्दमयोऽस्ति स एष एव तस्य पूर्वस्य विज्ञानमयस्य शारीरः स्वामी । विज्ञानमयः शरीरम् । आनन्दमय आत्मेत्युपासकं प्रति योजनीयम् । बुभुत्सुं प्रति त्वेवं योजयेत् । यो ब्रह्मपुच्छमित्युक्तः पदार्थ एष एव तस्य पूर्वस्य प्रियमोदादिचतुष्टयस्य शारीर आत्मा । प्रियादिकं शरीरं तस्मिञ्शरीरेऽवस्थितं ब्रह्मैवाऽऽत्मेति । एतदेवाभिप्रेत्य वार्तिककारा आहुः । मिथ्यात्मनां हि सर्वेषां

१ घ. °णभूतस्य । २ ख. ग. °ह्मत्वं सा° । ३ घ. °नप्यव्यव° । ४ घ. °त्सोश्चाऽऽत्मतत्त्वे त्वात्मत्वबु° ।

सत्यादिगुणलक्षणम्। व्याविद्धाशेषसंसारमात्मानं तं प्रचक्षते। न ह्यात्मवान्भवेत्सर्पो दण्डाद्यध्यासरूपिणा। आत्मना ह्येष सत्येन सर्पो रज्ज्वात्मनाऽऽत्मवानिति। अथ मीमांसा। तत्रैकदेशिनां विचारः प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे *दर्शितः। संसारी ब्रह्म वाऽऽनन्दमयः संसार्ययं भवेत्। विकारार्थमयट्शब्दात्प्रियाद्यवयवोक्तितः। अभ्यासोपक्रमादिभ्यो ब्रह्मानन्दमयो भवेत्। प्राचुर्यार्थो मयट्शब्दः प्रियाद्याः स्युरुपाधिगा इति। तैत्तिरीयके देहप्राणमनोबुद्ध्यानन्दरूपा अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयसंज्ञकाः पञ्च पदार्थाः क्रमेणैकैकस्मादान्तराः पठिताः। तत्र सर्वान्तर आनन्दमयः संसारी परमात्मा वेति संदेहः। संसारीति[2] तावत्प्राप्तम्। कुतः। आनन्दस्य विकार आनन्दमय इति व्युत्पत्तेः संसारिणि संभवात्। अविक्रिये परमात्मन्यसौ न संभवति। किंच। तस्य प्रियमेव शिरः। मोदो दक्षिणः पक्षः। प्रमोद उत्तरः पक्षः। आनन्द आत्मा। ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्यानन्दमयस्य पञ्चावयवा उच्यन्ते। अपेक्षितविषयदर्शनजन्यं सुखं प्रियम्। तल्लाभजन्यो मोदः। तद्भोगजन्यः प्रमोदः। सुषुप्त्यादौ भासमानमज्ञानोपहितं सुखसामान्यमानन्दः। निरुपाधिकं सुखं ब्रह्म। प्रियादीनां पञ्चावयवानां शिरआदिरूपत्वमुपास्तिप्रतिपत्तिसौकर्याय कल्प्यते। कल्पितस्याऽऽनन्दमयस्य शिरः पक्षौ चेत्यवयवत्रयम्। आत्मशब्देन मध्यशरीरं चतुर्थावयवत्वेनोच्यते। पुच्छमपरभागः। प्रतिष्ठाऽऽधारः पञ्चमोऽवयवः। न च निरंशस्य परमात्मनोऽवयवा युक्ताः। तस्मात्संसार्येवाऽऽनन्दमय इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। आनन्दमयः परमात्मा। कुतः। अभ्यासात्। सैषाऽऽनन्दस्य मीमांसा भवति। एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामतीत्यादिनाऽऽनन्दमयोऽभ्यस्यते। अभ्यासश्च तात्पर्यलिङ्गम्। तात्पर्यं च वेदान्तानां ब्रह्मण्येवेत्यवोचाम। किंच। सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति ब्रह्मोपक्रमादिदं सर्वमसृजतेति सर्वजगत्स्रष्टृत्वादिभ्यश्चाऽऽनन्दमयो ब्रह्म। न च ब्रह्मणि मयट्शब्दानुपपत्तिः प्राचुर्यार्थसंभवात्। प्रियाद्यवयवा अपि विषयदर्शनाद्युपाधिकृता भविष्यन्ति। तस्मात्परमात्माऽऽनन्दमय इत्येकदेशिनां मतम्। इदानीं स्वमतानुसारेणाधिकरणमुच्यते। अन्याङ्गं स्वप्रधानं वा ब्रह्म पुच्छमिति श्रुतम्। स्यादानन्दमयस्याङ्गं पुच्छेऽङ्गत्वप्रसिद्धितः। लाङ्गूलासंभवादत्र पुच्छेनाऽऽधारलक्षणा। आनन्दमयजीवोऽस्मिन्नाश्रितोऽतः प्रधानतेति। ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति यच्छ्रुतं[3] ब्रह्म

---

* आनन्दमयोऽभ्यासात्। अ० १ पा० १ अ० ६

---

१ ख. °हः। आनन्दमयः सं°। २ क. ख. ग. ङ. °तिप्रा°। ३ क. ख. ङ. °क्षणम्।

तत्किमानन्दमयस्याङ्गत्वेन निर्दिश्यत उत स्वयं प्राधान्येन प्रतिपाद्यत इति संशयः। आनन्दमयस्यावयवत्वेनेति तावत्प्राप्तम्। लोके पुच्छशब्दस्यावयववाचित्वेन प्रसिद्धत्वादिति प्राप्त उच्यते। न पुच्छशब्दोऽवयववाची। किंतु लाङ्गूलवाची। न चाऽऽनन्दमयस्य लाङ्गूलं संभवति। लाङ्गूलस्य गवादिलक्षणान्नमयावयवत्त्वात्। अतः पुच्छशब्दस्य मुख्यार्थासंभवे सति योग्यतावशाेदत्राऽऽधारो लक्ष्यते। ब्रह्माऽऽनन्दमयस्य जीवस्याऽऽधारस्तत्कल्पनाधिष्ठानत्वात्। न चाऽऽनन्दमयः परमात्मा। प्राचुर्यार्थस्वीकारेऽप्यल्पदुःखसद्भावप्रतीतेः। तस्माज्जीवाधारत्वाद्ब्रह्म प्राधान्येन प्रतिपाद्यते। तथाऽसन्नेव स भवति। असद्ब्रह्मेति वेद चेदित्यादिब्रह्माभ्यासो ब्रह्मविदाप्नोतीति ब्रह्मोपक्रमश्चानुकूलो भवति। अतः कठवल्ल्युक्तपुरुषन्यायेन ब्रह्मैव ज्ञेयम्। न त्वाकाशादिसृष्टिरन्नमयादिकोशाश्च। स च न्यायस्तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादेऽभिहितः। *सर्वा परंपराऽक्षादेर्ज्ञेया पुरुष एव वा। ज्ञेया सर्वा श्रुतत्वेन वाक्यानि स्युर्बहूनि हि। पुमर्थः पुरुषज्ञानं तत्र यत्नः श्रुतेर्महान्। तद्बोधाय श्रुतोऽक्षादिर्वेद्य एकः पुमानतः। कठवल्लीषु पठ्यते। इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था ह्यर्थेभ्यश्च परं मनः। मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः। महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः। पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिरिति। अस्यायमर्थः। मनसा विषयानभिलष्य पश्चादिन्द्रियैर्बाह्यान्विषयानाप्नोति। तत्र बाह्यविषयेभ्य इन्द्रियाणामान्तरत्वात्परत्वं प्रसिद्धम्। इन्द्रियेभ्यश्चाभिलष्यमाणत्वदशापन्ना अर्था आन्तरास्तेभ्योऽप्यभिलाषात्मिका मनोवृत्तिरान्तरा। वृत्तेरपि वृत्तिमती बुद्धिरभ्यन्तरा। बुद्धेरपि बुद्ध्युपादानभूतो महच्छब्दवाच्यो हिरण्यगर्भरूप आत्माऽऽन्तरः। महतोऽपि तदुपादानभूतमव्यक्ताख्यं मूलाज्ञानमान्तरम्। अव्यक्तादपि तदधिष्ठानभूतश्चिद्रूपः पुरुषोऽभ्यन्तरः। पुरुषादभ्यन्तरं न किंचिदस्ति। पुरुष एवाभ्यन्तरतारतम्यस्य विश्रान्तिभूमिः पुरुषार्थकामैः परमो गन्तव्यः प्रदेशश्चेति। तत्र यथा पुरुषः श्रुत्या तात्पर्येण प्रतिपाद्यः। एवमिन्द्रियादिपरंपराऽपि प्रतिपाद्यैव। अन्यथा तदुपन्यासवैयर्थ्यात्। बहूनां प्रतिपादने वाक्यभेदः स्यादितिचेद्बाढम्। सन्त्येव तानि बहूनि वाक्यानि। एकवाक्यत्वस्यासंभवादिति प्राप्ते ब्रूमः। पुरुषज्ञानस्याशेषसंसारनिदानभूताज्ञाननिवर्तकत्वात्पुरुष एव ज्ञेयतया प्रतिपाद्यः। अतएव वाक्यशेषे

---

* आध्यानाय प्रयोजनाभावात्। अ० ३ पा० ३ अ० ७

---

१ घ. स्वप्रा॰। २ घ. ॰शादाधा॰। ३ ख. ॰था चास॰। ४ क. ख. ङ. ॰लक्ष्य प॰।

पुरुषज्ञानायैव महता प्रयत्नेन योग उपदिष्टः[1]। एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते। दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिरिति। अयमर्थः। सर्वाभ्यन्तरत्वेन गूढ आत्मा बहिर्मुखानां न प्रकाशते। अन्तर्मुखानां तु प्रकाशते। अन्तर्मुखा ये सूक्ष्मतत्त्वदर्शनशीलास्तैर्योगाभ्यासेनैकाग्र्यमापन्नया बुद्ध्या सूक्ष्मवस्तुविषयया द्रष्टुं शक्यत इति। न च पुरुषस्यैव प्रतिपाद्यत्वे परंपरोपदेशवैयर्थ्यम्। बहिर्मुखस्य चित्तस्य क्रमेण पुरुषप्रवेशे परंपरायाः साधनत्वात्। तस्मात्पुरुष एव ज्ञातव्योऽनेन न्यायेन। ब्रह्मण आनन्त्यमुपपादयितुमाकाशादिसृष्टिरुक्ता। गुहाहितत्वमुपपादयितुं पञ्चान्नमयादिकोशा उपन्यस्ताः। ज्ञातव्यं तु ब्रह्मैव। तच्च सत्यज्ञानादिलक्षणं गुहाहितत्वेन प्रत्यगात्मस्वरूपं चेति स्थितम्। इत्थं ब्रह्मोपदेशरूपं श्रवणप्रकरणं परिसमाप्य बहिर्मुखानामुपपादनरूपस्य मननप्रकरणस्याऽऽरम्भे शिष्यप्रश्नान्प्रतिजानीते। अथात इति। उपदेशानन्तरमुपदिष्टेऽर्थे यस्मात्कारणाच्छिष्यस्य बुद्धिदोषेण बहवः संदेहाः प्रादुर्भवन्त्यतः कारणादुपदिष्टानुरूपाः प्रश्नाः क्रियन्ते। अत्राथशब्देन विवक्षितं श्रवणमननयोः पूर्वापरभावमन्यत्र विस्पष्टमेव श्रुतिराह। श्रोतव्यो मन्तव्य इति। तयोः स्वरूपमेवं स्मर्यते। श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिरिति। तयोः प्रयोजनं विभज्याऽऽम्नायते। भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशया इति उपदेशेन ब्रह्मतत्त्वे ज्ञाते सति प्रत्यगात्मनोऽन्तःकरणेन सह तादात्म्यभ्रमस्वरूपो ग्रन्थिर्निवर्तते। उपपत्तिपर्यालोचनरूपेण मननेन संशयाश्छिद्यन्ते। तस्मादत्र च्छेत्तव्यसंशयोपन्यासरूपाः प्रश्नाः क्रियन्त इत्यर्थः। प्रतिज्ञातान्प्रश्नानुपन्यस्यति। उताविद्वानिति। यदुक्तं ब्रह्मविदाप्नोति परमिति तेन बुद्धिस्थेन तत्प्रतियोगिन्यविदुषि द्वौ प्रश्नौ क्रियेते[2]। उतशब्दः प्रश्नद्योतकः किमित्येतस्मिन्नर्थे वर्तते। चनशब्दोऽपिशब्दार्थवाची। अमुं लोकमिति पुरोवर्ती परमात्मोच्यते। किमविद्वान्यः कोऽपि देहात्प्रेत्य परमात्मानं गच्छतीति श्रौत आद्यः। अथवा न गच्छतीत्यर्थसिद्धो द्वितीयः प्रश्नः। तथा विद्वद्विषयावपि[3] द्वौ प्रश्नावित्येवं चत्वारः प्रश्नाः। सर्वजगत्कारणस्य जीवरूपेण देहेषु प्रविष्टस्य ब्रह्मणो विद्वदविद्वत्साधारणत्वेन विदुषस्तत्प्राप्तावविद्वानपि प्राप्नुयात्। अविदुषोऽप्राप्तौ विद्वानपि न प्राप्नुयादिति चतुर्णां प्रश्नानामभिप्रायः। यद्वा श्रूयमाणौ विद्वदविद्वद्विषयौ द्वावेव प्रश्नौ। पूर्ववाक्यसूचितेन प्रश्नेन सह समुच्चितत्वाद्बहुवचननिर्देशः। पूर्ववाक्ये ह्यसद्ब्रह्मेति वेद चेदस्ति ब्रह्मेतिचेद्वेदेतिकोटिद्वयोपन्यासेन सूचितो ब्रह्मसद्भावविषयः

---

१ क. ङ. उपादिष्टः। २ ग. विद्यते। ३ क. घ. ङ. °षयेपि। ख. °षये द्वौ।

प्रथमः प्रश्नः। एतस्य प्रश्नस्योत्तरत्वेन गुरुर्ब्रह्मणः सद्भावं साधयितुं सृष्टिमुपन्यस्यति। सोऽकामयतेति। ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति निर्दिष्टो योऽयं ब्रह्मपदार्थोऽन्नमयादीनामानन्दमयान्तानां पञ्चानां कोशानां शारीर आत्मेत्युक्तः सोऽयमात्मा सृष्टेः पूर्वमेक एवाद्वितीयः सन्स्वशक्तिसंयोगात्कामितवान्। आत्मन्याश्रिता मायाशक्तिः कामनाकारेण विक्रियामापद्यत इत्यर्थः। न ह्यविक्रियस्य चिदेकरसस्य मायामन्तरेण कामः संभवति। *यद्यप्यस्तीश्वरस्य मायाकल्पितः कामस्तथाऽपि कामित्वेन जीववन्नित्यतृप्तो न स्यादितिचेन्न। लीलाश्वासादिदृष्टान्तेन मीमांसायां परिहृतत्वात्। कामितार्थस्य क्वचिदपि विघाताभावादपि जीववैषम्यम्। अतएव सत्यकामः सत्यसंकल्प इत्यन्यत्राऽऽम्नातम्। कामनाप्रकार एव निर्दिश्यते। बहु स्यां प्रभूतं भवेयम्। नन्वाकाशस्य घटादिपदार्थान्तरोपाधिकृतं बहुभवनं दृष्टमद्वितीयस्य तु कथं बहुतेत्याशङ्क्योच्यते। प्रजायेय प्रकर्षेण पूर्वावस्थितात्स्वरूपादाधिक्येनोत्पद्येय। ननु विद्यमानः पिता पुत्रमुत्पादयति। न तु स्वयमुत्पद्यते। तथा सत्यत्रापि जगदुत्पादकस्य ब्रह्मणः स्वोत्पत्त्यभावात्प्रजायेयेत्युक्तिरनुपपन्नेतिचेन्न। उत्पद्यमानयोर्नामरूपयोर्ब्रह्मणोऽत्यन्तभेदाभावात्। यथा समुद्रादाविर्भवन्तस्तरङ्गादयो नात्यन्तं भिन्नास्तथा ब्रह्मशक्तौ मायायामवस्थिते पूर्वमनभिव्यक्ते नामरूपे पश्चादभिव्यज्यमाने सती ब्रह्मणः सद्रूपतामपरित्यज्यैव स्वयमपि सद्रूपत्वेन भासेते। एतदेवाभिप्रेत्य वाजसनेयिन आमनन्ति। तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतेति। तस्माद्ब्रह्मण एव मायया जगद्रूपेण प्रतिभासात्प्रजायेयेत्युक्तिरुपपद्यते। स परमात्मोक्तप्रकारेण कामयमानस्तपोऽतप्यत। तपःशब्देन ज्ञानमुच्यते। यस्य ज्ञानमयं तप इति श्रुत्यन्तरात्। सृज्यमानजगद्रचनालोचनमकरोदित्यर्थः। न खलु परमेश्वरस्य कृच्छ्रचान्द्रायणादिरूपेण तपसा किंचित्प्रयोजनमस्ति। स परमेश्वरः स्रष्टव्यवस्तुपर्यालोचनं कृत्वा प्राणिकर्मनिमित्तानुरूपमिदं सर्वं जगद्देशतः कालतो नाम्ना रूपेण च सर्वप्राणिभिः सर्वावस्थैरनुभूयमानं सृष्टवान्। अत्र कामयितृत्वपर्यालोचकत्वजगत्स्रष्टृत्वरूपैर्हेतुभिः परमात्मनः सद्भावः प्रतिपाद्यते। असद्वादी तावदेवं मन्यते। यद्यदस्ति तत्सर्वं नामरूपात्मकमित्याकाशादिभूतेषु देवतिर्यगादिभौतिकदेहादिषु चेत्यादिव्याप्तिर्दृष्टा। परमात्मा तु नामरूपाभ्यामन्यः। आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्मेतिश्रुत्यन्तरात्। यस्तु परमात्मा ब्रह्मेत्यादिव्यवहारः सोऽपि तत्सद्भावं साध-

* यदीत्यर्थः †। तर्हीत्यर्थः।

१ ग. °त्यन्तभि°। २ घ. °ष्ट्रत्वादिरू°।

यितुं न प्रभवति। नरविषाणादिवत्तस्य विकल्पमात्रत्वात्। शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्प इति हि पातञ्जलं सूत्रम्। ततो नामरूपे ब्रह्मणो व्यावर्तमाने स्वव्याप्यं सद्भावमपि व्यावर्तयतः। एवं च सत्यसद्वा इदमग्र आसीत्। यतो वाचो निवर्तन्ते। अथात आदेशो नेति नेति। अस्थूलमनण्वह्रस्वमित्याद्याः श्रुतयोऽनुगृहीता भविष्यन्ति। तस्मान्नास्ति ब्रह्मेति। तमेतमसद्वादिनं प्रति सद्भावः साध्यते। परमात्मा सद्रूपः कामयितृत्वात्स्वर्गादिकामयितृवत्। पर्यालोचकत्वाद्राजमन्त्रिवत्। स्रष्टृत्वात्कुम्भकारादिवत्। यत्तु नामरूपयोः सत्त्वं भवतोदाहृतं तदेवास्मदभिप्रेतं ब्रह्म। सद्रूपे ब्रह्मण्यधिष्ठाने मायया नामरूपयोः कल्पितत्वात्। असद्वा इत्यादेस्त्वर्थो वक्ष्यते। किंच ब्रह्म सद्रूपं प्रवेष्टृत्वाद्यथा गृहादौ प्रवेष्टा पुरुष इत्यभिप्रेत्य प्रवेशं दर्शयति। यदिदमिति। हिरण्यगर्भादिस्थावरान्तं शरीरजातं यत्किंचिदस्ति तत्सर्वं सृष्ट्वा तदेव सृष्टं शरीरजातं परमात्मा प्राविशदित्यर्थः। अत्रेदं चिन्तनीयम्। यः परमात्मा स्रष्टाऽस्ति स किं तेनैव रूपेण प्राविशत्किंवा रूपान्तरेणेति। तत्र सृष्ट्वेतिक्त्वाप्रत्ययेन सृष्टिप्रवेशयोः समानकर्तृकत्वावगमात्स्रष्टृरूपेणैव प्रवेश इति चेन्न। मृत्पिण्डवदुपादानस्य प्रवेशेनानुपपत्तेः। न खलु यो मृत्पिण्डो घटाकारेण परिणतः स एव घटमनुप्रविशति। तथा शरीराकारेण परिणतस्य स्रष्टुस्तेष्वेव शरीरेषु कथं प्रवेशो घटेत। ननु तर्हि रूपान्तरेण प्रवेशोऽस्तु। यथा मृत्पिण्डविकारे घटे पुनरन्या चूर्णरूपा मृत्प्रविशति। तथेश्वररूपेण प्रवेशाभावे जीवरूपेण प्रवेशः स्यात्। मैवम्। अद्वयस्य रूपद्वयाभावात्। तदङ्गीकारेऽपि प्रवेष्टव्यप्रदेशाभावात्। उपादानत्वेन सर्वकार्येषु पूर्वमेवानुगतोऽवतिष्ठते। तथासति परमात्मशून्यप्रदेशाभावेन कुत्रायं प्रविशेत्। अवस्थिते परमात्मन्येव प्रविशेदितिचेन्न। तदेवानुप्राविशदिति सृष्टे कार्ये प्रवेशश्रवणात्। सृष्टं शरीररूपं कार्यं पुनर्जीवलक्षणकार्यान्तराकारेण परिणमते। सोऽयं परिणामः प्रवेश इतिचेन्न। कुम्भाकारपरिणामस्य पुनः शरीराकारपरिणामादर्शनात्। जलसूर्यकादिप्रतिबिम्बवत्प्रवेशः स्यादितिचेन्मैवम्। अपरिच्छिन्नत्वादमूर्तत्वाद्विप्रकृष्टदेशावस्थितस्य प्रतिबिम्बाधारस्याभावाच्च। परिच्छिन्नो मूर्तश्च सूर्यबिम्बो विप्रकृष्टदेशस्थे जलादौ प्रतिबिम्बितो भवति। ब्रह्म तु न परिच्छिन्नम्। नापि मूर्तम्। न च ब्रह्मणो विप्रकृष्टदेशवर्ती कश्चिदुपाधिरस्ति। तस्मान्न केनापि प्रकारेण प्रवेश उपपादयितुं शक्यते। अत्रोच्यते। जगत्सृष्टिवदयं प्रवेश उपपादनीयः। अचिन्त्यरचनारूपं जगद्यथा परमेश्वरो मायाबलेन ससर्ज तथा मायाबलेनैव प्रविशतु। अथोच्येत।

१ ग. °ब्यासं स°। २ घ. °वेशानु°।

येयमाकाशादिका मायामयी सृष्टिर्न तां वस्तुत्वबुद्ध्या श्रुतिः प्रतिपादयति। किं तर्हि मृद्घटन्यायेन कार्यस्य कारणव्यतिरेकेणाभावं विवक्षित्वा ब्रह्मण आनन्त्यं पूर्वत्र प्रतिज्ञातमुपपादयितुं भ्रान्तिसिद्धा सृष्टिरनूद्यत इति। तर्हि प्रतिज्ञातं गुहानिहितत्वं पञ्चकोशोपन्यासद्वारेण ब्रह्म पुच्छमित्युपपाद्य पुनरपि तदेव स्पष्टीकर्तुं भ्रान्तिसिद्धः प्रवेशोऽनूद्यताम्। यथा कश्चित्पुमान्गृहं निर्माय तत्र प्रविश्याभ्यन्तरे स्थित उपलभ्यते। एवं ब्रह्माप्याकाशादिकार्यं सृष्ट्वा तस्यान्तःप्रविष्टमिव हृदयपुण्डरीकेऽवस्थितायां बुद्धौ द्रष्टृ श्रोतृ विज्ञात्रित्येवं विशेषवदुपलभ्यते। सोऽयमस्य प्रवेश इत्युपचर्यते। वाजसनेयिभिरप्ययं प्रवेश आम्नायते। स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्यो यथा क्षुरः क्षुरधानेऽवहितः स्याद्विश्वंभरो वा विश्वंभरकुलाय इति। एतस्य वाक्यस्यार्थो वार्तिकसारे विस्पष्टं व्याख्यातः। तच्छब्देन परामृष्टः साक्ष्यव्याकृतभासकः। एतच्छब्देन कार्यस्थः प्रत्यक्ष उपदिश्यते। अद्वितीयमधिष्ठानं कार्यस्थः सद्वयस्तयोः। स एष इत्यभेदोक्तिर्दुष्करेति न चोद्यताम्। अज्ञातवस्तुतत्त्वस्य दुष्करं नास्ति किंचन। नीलीकृतं नभः पश्य चक्षुषा नीलवस्त्रवत्। योग्यायोग्यव्यपेक्षेयं मानव्यवहृतौ भवेत्। कल्पनामात्रनिष्पत्तेर्नापेक्षाऽज्ञानभूमिषु। इहेत्यनेन सूत्रादिस्थाणुपर्यन्तविग्रहाः। उच्यन्ते तेषु जीवोऽयं विस्पष्टमुपलभ्यते। प्रविष्ट इति शब्देन चिदाभासतमोन्विता। जीवत्वेनोपलब्धिर्या चितः सैषाऽभिधीयते। चिदाभासप्रवेशस्तु प्रत्यङ्मोहे स्वतो भवेत्। तत्कार्येष्वनुवृत्तः सन्नुपाधिश्चित्प्रवेशने। जपाकुसुमरक्तत्वं स्फटिके कल्पितं यथा। चिदाभासप्रवेशोऽयं चित्यध्यारोप्यते तथा। सूत्रादिस्थाणुपर्यन्तं जगत्सृष्ट्वाऽऽत्ममायया। स्वाभासैकस्वभावेन स एवं प्राविशत्परः। आनखाग्रेभ्य इत्युक्ता मर्यादाऽस्य प्रवेशने। उष्णस्पर्शेन चैतन्यं नखाग्रावधि लक्ष्यते। सामान्येन विशेषाच्च चिद्देहं व्याप्य वर्तते। दृष्टान्ताभ्यां द्वयी वृत्तिर्द्विविधाभ्यामिहोच्यते। दारु कृत्स्नमभिव्याप्य यथाऽग्निर्दारुणि स्थितः। संव्याप्य देहमखिलं तद्वदात्मा व्यवस्थितः। तस्यावसंव्याप्य यथा क्षुरपात्रं क्षुरस्तथा। श्रोत्रादिनाडीमध्यस्थस्तनुमव्याप्य संस्थितः। क्षुरपात्रे स्थानभेदाद्विभिद्यन्ते यथा क्षुराः। चैतन्यानि विभिद्यन्ते तथा नाडीविभेदतः। प्राप्नोति वृत्ती द्वे जीवः स्वप्नजाग्रदवस्थयोः। सामान्यवृत्तिमेवैकां सुषुप्ते प्रतिपद्यते। सामान्यवृत्तिर्या साऽत्र जीवनायोपयुज्यते। वि-

१ क. ख. ङ. °लक्ष्यते। २ घ. पश्येच्चक्षु°। ३ ख. °तयोचिता। ४ ग. °यीऽन्विता सै°। ५ ख. एव। ६ क. ख. ङ. °त्युक्तया म°। ७ क. ख. ङ. उक्ता स्प°। ८ घ लभ्यते। ९ घ. °चिदेवं व्या°। १० ग. पात्रे क्षु°।

शेषवृत्तयो देहे शब्दाद्यालोचनोद्यताः। प्रवेशवाक्यं पदशस्तात्पर्याच्च स्फुटीकृतम्। तदनुग्राहको न्याय इदानीं प्रविचार्यते। किं देवदत्तगृहवत्प्रवेशोऽथोपलाहिवत्। जलार्कबिम्बवत्किंवा यद्वा द्रव्यगुणादिवत्। फलबीजवदाहोस्विन्नाऽऽद्यः सर्वगतत्वतः। देवदत्तः परिच्छिन्नः सांशश्चाऽऽत्मा तु नो तथा। अव्यावृत्ताननुगतयाथात्म्यादात्मवस्तुनः। परिच्छेदाद्यसंभाव्यं नेति नेतीतिवारणात्। नातोऽनवच्छिन्नतनोर्निर्विभागात्मवस्तुनः। पूर्वस्थानवियोगेन नूत्नस्थानान्तरागमः। न द्वितीयोऽपरिणतेरश्मान्तं सर्परूपतः। भूतानि परिणम्यन्ते न त्वात्मा परिणामवान्। न तृतीयोऽर्कजलयोरिव देहचिदात्मनोः। न संयोगविभागौ स्तो येन तद्वत्प्रवेशनम्। न चतुर्थोऽपारतन्त्र्याद्द्रव्यतन्त्रा गुणादयः। न चाऽऽत्मा देहतन्त्रोऽयं सर्वेश्वर इति श्रुतेः। न पञ्चमोऽविक्रियत्वाद्बीजं विक्रियया युतम्। षड्भावविक्रियाहीन आत्मा शास्त्रेषु निश्चितः। आधाराधेयता सर्पशिलयोः फलबीजयोः। अंशांशितेति वैषम्यान्न तत्र पुनरुक्तता। परिच्छिन्नो जीव एव देहेषु प्रविशेत्यतः। न दोष इतिचेन्मैवं स्रष्टुरेव प्रवेशनात्। तत्सृष्ट्वाऽथ तदेवानुप्राविशत्स इति श्रुतेः। स्रष्टृप्रवेष्ट्रोरेकत्वं स्याद्भुक्त्वा व्रजतीतिवत्। अतः केनाप्युपायेन प्रवेशो घटते न हि। इति प्राप्ते पूर्वपक्षे प्रवेश उपपाद्यते। अप्रविष्टस्वभावोऽयं दिग्देशाद्यनभिप्लुतेः। कल्पितोऽस्य प्रवेशः स्याज्जलपात्रार्कबिम्बवत्। विभागाद्यंशवैषम्येऽप्यस्ति साम्यं विवक्षितम्। उपाधिस्थोपलब्ध्यादिसाम्यं केन निवार्यते। उपाधावुपलब्धत्वमन्यथात्वेन भासनम्। बहुत्वभानमित्येतद्दृष्टदार्ष्टान्तयोः समम्। तेजोधिकं रवेर्बिम्बमशक्यं द्रष्टुमञ्जसा। तथाऽपि जलमध्ये तद्बिम्बं सम्यगवेक्ष्यते। स्वयंप्रकाश आत्मैवं नोपलभ्योऽनुपाधिकः। जडदेहाद्युपाधौ तु विस्पष्टमुपलभ्यते। दर्पणाभिहता दृष्टिः पर्यावृत्य स्वमाननम्। व्याप्नुवत्याभिमुख्येन व्यत्यस्तं दर्शयेन्मुखम्। देहाद्युपप्लुतैवं धीरात्मानं व्याप्नुवत्यसौ। अविक्रियं विक्रियाभियुक्त इत्यवभासयेत्। एकोऽप्यनेकधा भाति तरणिः पात्रभेदतः। एवं नानादेहभेदाद्भात्यात्मैकोऽप्यनेकधा। निर्धूताशेषनानात्वं तद्धेतुरविभागवान्। अनन्यसाक्षिकोऽपीदृक्स्यात्प्रवेशभ्रमादयम्। द्रष्ट्रादिरूपरहितः प्रत्यगात्माऽभवत्पुरा। नामरूपजनौ सत्यां द्रष्टृत्वादियुतो भवेत्। द्रष्टृश्रोत्रादिरूपो यो यश्च द्रष्ट्रादिवर्जितः। बुद्धितत्कारणोपाधी क्षेत्रज्ञेश्वरसंज्ञकौ। जिघ्राणीममहं गन्धमिति यो वेत्त्यविक्रियः। स सर्वसाक्षी पूर्वाभ्यामुपलक्षणमर्हति। अप्पात्रोत्थाप्रिताद्भानोर्दिवि भानुर्यथेक्ष्यते। सर्वसाक्षी तथा धीस्थात्कर्तृभोक्त्रादिलक्षणात्। प्रकाशात्मा यथा

---

१ घ. °रश्मान्तः स°। २ क. ख. ङ. °शत्वतः। ३ घ. °भिमुखा द°। ४ क. ङ. °वेत्राक्रमा°।

चन्द्रः शाखाग्रादतथाविधात् । लक्ष्यस्तथा चिदात्माऽपि कारणोपाधितो जडात् । जीवत्वभ्रान्तिरेवैषा प्रत्यग्बोधोपयोगतः । जलपात्रार्कसाम्येन प्रवेश इति कल्प्यते । दिग्देशकालशून्यस्य प्रवेशो बिलसर्पवत् । न त्वञ्जसा परस्यास्ति तेनाविद्याप्रकल्पितः । अविद्यया तु साक्ष्येव केवलोऽप्यविवेकतः । बुद्ध्यादिकार्यगैर्धर्मैः प्रतिबिम्बवदीक्ष्यते । अग्निः सूर्यो मरुच्चेति दृष्टान्ताः श्रुत्युदीरिताः । अप्रविष्टस्वभावोऽतः कार्यमात्माऽविशज्जगत् । अग्निर्यथैको भुवनं काष्ठकोष्ठादिरूपकम्[1] । प्रविष्टः प्रतिरूपोऽभूदप्रविष्टोऽपि सन्स्वतः[2] । वायुर्यथैको भुवनं नानाव्यजनरूपकम् । प्रविष्टो बहुरूपोऽभूदप्रविष्टोऽपि सन्स्वतः । सूर्यो यथोदपात्रेषु प्रविष्टो बहिरेव सन् । तथाऽऽत्माऽप्यप्रविष्टः सन्प्रविष्ट इव लक्ष्यते[3] । यथा सृष्ट्यादयः क्लृप्ताः प्रवेशोऽपि तथेक्ष्यताम् । युक्त्या नैवोपपद्यन्ते सृष्ट्याद्याः कल्पितास्ततः । नासतो जन्मना योगः सतः सत्त्वान्न चेष्यते । कूटस्थे विक्रिया नास्ति तस्मादज्ञानतो जनिः । रूपं रूपमितीयं तु स्पष्टमृक्प्रत्यगात्मनः । याथात्म्यदर्शनायैव[4] सृष्ट्यादीन्यभ्यभाषत । क्षुरपात्राख्यदृष्टान्ताद्विशेषेण प्रवेशनम् । इन्द्रियेष्वपि विस्पष्टमुपलभ्यत्वमात्मनः । यदग्निकाष्ठदृष्टान्तात्सामान्येन प्रवेशनम् । तदधिष्ठानरूपेण कार्यव्यापित्वमुच्यते । अधिष्ठानारोप्यभावमन्तरेण न कुत्रचित् । व्याप्यव्यापकयोः कृत्स्नस्वरूपव्याप्तिरिष्यते । अत्यन्तभिन्नयोर्व्याप्तिर्न हि दृष्टा गवाश्वयोः । नाप्यत्यन्तमभिन्नस्य व्याप्यव्यापकवर्जनात् । भेदाभेदौ वास्तवौ तु दुर्लभौ तेन शिष्यते । अधिष्ठानारोपितयोरेवं व्याप्तिर्बलादियम् । तमसैव यथा सर्पं स्रक्प्रविष्टा न तु स्वतः । प्रत्यगज्ञानकार्याणि स्वात्मैवं मायया बलात् । व्यापित्वमुपलभ्यत्वमिति द्वेधा प्रवेशनम् । सिद्धं प्रवेशाद्ये दोषास्तान्निराचक्ष्महेऽधुना । पर एव प्रविष्टश्चेत्प्रविष्टानामनेकतः । तदनन्यत्वतः प्राप्ता महेशस्याप्यनेकता । नैष दोषोऽस्य चोद्यस्य[5] विपरीतत्वसंभवात् । बहूनामेकतादात्म्यादेकत्वं किं न चोद्यते । नियामकश्चाऽऽगमोऽत्र स च भेदं निवारयेत् । कल्प्यैः सर्पादिभिर्भेदैर्न च रज्जुर्विभिद्यते । एको देवो निविष्टोऽत्र बहुधेति श्रुतीरणात् । वियद्वदेक एवैष ईश्वरोऽभ्युपगम्यताम् । संसारित्वात्प्रविष्टानां[6] परस्य तदभेदतः । संसारित्वं प्रसक्तं चेन्न क्षुधाद्यत्ययश्रुतेः । सुखदुःखविमोहादिदर्शनान्नेतिचेन्न तत् । न लिप्यते लोकदुःखैर्लोकबाह्य इति श्रुतेः । उपाधिजनितो योऽयं चिदाभासोऽवभासते । दुःखाद्यनुभवस्तत्र सावकाशो भविष्यति । दुःखी यदि भवेदात्मा

---

१ ग. °क्षोत्रं के° । २ क. ख. ङ. °ष्ठ लोष्ठा° । ३ ग. स स्वतः । ४ स प्रवि° । ५ घ. °नाप्त्यैव । ६ क. ख. ग. ङ. प्रविष्टा° ।

कः साक्षी दुःखिनो भवेत्। दुःखिनः साक्षिता नैव साक्षिणो दुःखिता तथा। नर्ते स्याद्विक्रियां दुःखी साक्षिता का विकारिणः। धीविक्रियासहस्राणां साक्ष्यतोऽहमविक्रियः। शरीरेन्द्रियसंघात आत्मत्वेनाभिमानिनीम्। चिदाभासयुतां बुद्धिं विशिंषन्ति सुखादयः। उदासीनो यथा पश्येद्दण्डिनं कलहोद्यतम्। सुखदुःखादिमद्बुद्धिं साक्षी तद्वदसंहतः। एवं सति पराच्येव दुःखं प्रत्यक्षमीक्ष्यताम्। प्रतीच्यात्मनि वेदोऽयमक्षादीनि निषेधति। विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति श्रुतिः। विदिताविदिताभ्यां तदन्यदेवेति च श्रुतिः। अहं दुःखीति विज्ञानमात्मच्छायैककर्मकम्। आत्मन्यारोप्यते भ्रान्तैर्विद्वद्भिश्चोपचर्यते। नासिकाग्रे महद्दुःखं पादाङ्गुष्ठाग्र इत्यपि। देहावयवगं दृष्टं दुःखमात्मनि तत्कथम्। प्रतीचि चेद्भवेद्दुःखं व्याप्नुयाद्बोधवद्वपुः। चिद्वद्द्रष्टृस्वरूपत्वात्प्रतिकूलं च नो भवेत्। आत्मनश्चैव भोगाय सर्वं प्रियमितिश्रुतेः। सुखमात्मैकविषयमितिचेत्तन्न युज्यते। यत्र वा अन्यक्लृप्तिः स्यात्तत्रान्योऽन्यत्प्रपश्यति। इति भ्रान्तात्मविषयं श्रुतं द्वैतं सुखादिकम्। यत्र त्वात्मैव सर्वं स्यात्तत्र कः केन पश्यति। इति बुद्धात्मनि द्वैतं सुखदुःखादिवारितम्। तुभ्यं न रोचते पापान्मया त्वित्यनुभूयते। प्रत्यक्प्रवणया दृष्ट्या संसारः कोऽपि नाऽऽत्मनि। इच्छाद्वेषादिमानात्मेत्येवं समयबन्धनम्। तार्किकैः क्रियतां तत्तु नैव युक्त्योपपद्यते। नित्यानुमेय आत्मा चेन्मनसा तस्य दुःखिता। न भायाद्दृश्य आत्मा चेद्द्रष्टृभावः प्रसज्यते। दृश्यत्वं द्रष्टृता चास्य निरंशत्वान्न युज्यते। सांशत्वे स्यादनित्यत्वं नातो दुःखित्वमात्मनः। अदुःखित्वे परस्येष्टे तदन्यस्याप्यभावतः। कस्य दुःखनिवृत्त्यर्थमारब्धोपनिषत्त्वया। प्रत्यगज्ञानहेतूत्थदुःखित्वादिभ्रमोऽत्र यः। तद्ध्वंसमात्रसिद्ध्यर्थमारब्धोपनिषन्मया। नवसंख्येयमात्रेक्षी दशमो विभ्रमाद्यथा। न वेत्ति दशमोऽस्मीति वीक्षमाणोऽपि तान्नव। निःशेषानात्मदृक्तद्वदनिर्ज्ञातात्मतत्त्वकः। न वेत्त्यैकात्म्यमस्तीति वीक्षमाणोऽप्यनात्मनः। दशमोऽसीतिवाक्योत्थसम्यग्ज्ञानानलार्चिषा। प्लुष्टात्मदशमाज्ञानो दशमोऽस्मीति वीक्षते। तथा तत्त्वमसीत्यादिवाक्योत्थज्ञानवह्निना। प्लुष्टाऽनात्मतमस्तज्जं चैकात्म्यं प्रतिपद्यते। प्रत्यगज्ञानहेतूत्थशास्त्राचार्यादिसाधनः। तद्विरुद्धं निजैकात्म्यं प्रत्यपद्यत मायया। प्रविष्टमुपजीव्यापि दोषः कोऽपि न वादिभिः। इहाऽऽपादयितुं शक्यः प्रवेशस्तेन सुस्थित इति। अन्यान्यपि प्रवेशवाक्यान्येवं व्याख्येयानि। पुरः पुरुष आविशदिति मधुब्राह्मणवाक्यम्। विराजं देव-

१ ग. °द्द्रष्टुः °स्व°। २ ग. घ. सर्वः। ३ ख. ग. घ. कं। ४ ग. °मोऽस्तीति°। ५ ख. प्लुष्टाऽऽत्म°। ६ ख. °ज्ञानं द°।

ताः कोशांश्च सृष्ट्वा प्रविश्यामूढो मूढइव व्यवहरन्नास्ते माययैवेत्युत्तरतापनीयवाक्यम् । सर्वगतस्य देहे प्रवेशाय प्राणवायुरूपोपाधिः साधनम् । तथा च मैत्रेयोपनिषद्यामनन्ति । स वायुमिवाऽऽत्मानं कृत्वाऽभ्यन्तरं प्राविशदिति । तस्य वायोः प्रवेशनिर्गमावात्मन्यध्यारोप्य व्यवह्रियेते । तदेतदाथर्वणिकैः पठ्यते । स ईक्षां चक्रे कस्मिन्न्वहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति स प्राणमसृजतेति । यद्यपि लिङ्गदेहः कृत्स्नोऽप्यात्मनः स्थूलशरीरे प्रवेशोपाधिस्तथाऽपि प्राणस्य तत्र प्राधान्यं द्रष्टव्यम् । स च लिङ्गोपाधिः पादाग्रयोः प्रविश्योर्ध्वमारुह्योपरि स्थितयोरूर्वोरुदर उरसि शिरसि च प्रतितिष्ठति । तदेतदैतरेयिणस्तं प्रपदाभ्यां प्रापद्यत ब्रह्मेमं पुरुषमित्यादिना समामनन्ति। ननु स ईक्षत कतरेण प्रपद्या इति वाक्येन परमात्मनः प्रवेशद्वारविचारमाम्नाय स एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यतेतिवाक्येन मूर्धन्यवस्थितं सुषुम्नाग्ररूपं द्वारं भित्त्वा तेन द्वारेणान्तराविशदित्यैतरेयिण एव समामनन्ति । अतो वाक्ययोर्विरोध इतिचेन्न । विषयभेदेन व्यवस्थितत्वात् । लौकिकव्यवहारहेतोर्लिङ्गदेहस्य पादाग्रप्रवेशः । तत्त्वाभिव्यञ्जिकायाः समाधिशब्दवाच्याया एकाग्रायाश्चित्तवृत्तेः सुषुम्नायां संभवेन तदुपाधिकस्य तत्र प्रवेश इति व्यवस्था । एतदेवाभिप्रेत्याऽऽम्नायते । सुषुम्ना तु परे लीना विरजा ब्रह्मरूपिणीति । यदप्यैतरेयिण आमनन्ति । अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत् । वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशदित्यादि । तत्र पादाग्रद्वारा देहे प्रविष्टस्य लिङ्गशरीरस्यावयवा वागादयः स्वस्वदेवताभिरग्न्यादिभिरनुगृहीता मुखच्छिद्रादिगोलकेषु व्यवस्थिता इत्येतावद्विवक्षितम् । यदपि च्छन्दोगैराम्नायते । अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति । तत्र प्राणधारकत्वं जीवत्वं तेनोपाधिना युक्तः प्रविशति । तदेवं सर्वासामपि श्रुतीनां पर्यालोचनया परमात्मनो जीवत्वेन प्रवेश इति सिद्धम् । अथ मीमांसा । तत्र जीवस्य नामरूपस्रष्टृत्वाभावो द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादे *चिन्तितः । नामरूपव्याकरणे जीवः कर्ताऽथवेश्वरः । अनेन जीवेनेत्युक्तेर्व्याकर्ता जीव इष्यते । जीवान्वयः प्रवेशेन संनिधेः सर्वसर्जने । जीवोऽशक्तः शक्त ईश उत्तमोक्तिस्तथेक्षितुः । ईश्वरेण पञ्चभूतेषु सृष्टेषु भौतिकयोर्दृश्यमानयोर्महीधरादिनामरूपयोर्जीव एव स्रष्टा स्यात् । कुतः । अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति जीवरूपस्यैव स्रष्टावन्वयश्रवणादिति प्राप्ते ब्रूमः । जीवेनानुप्रविश्ये-

* संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् । अ० २ पा० ४ अ० ९ ।

१ घ. °म्नारू° । २ घ. प्रवेश इति । ३ घ. °क्तिरथे° ।

तिप्रवेशने जीवोऽन्वेति संनिहितत्वात्। जीवेन व्याकरवाणीत्युक्तौ व्यवहितान्वयः स्यात्। न हि जीवस्य गिरिनदीनिर्माणे शक्तिरस्ति। ईश्वरस्तु सर्वशक्तियुक्तः। पराऽस्य शक्तिर्विविधेति श्रवणात्। किंच व्याकरवाणीत्युत्तमपुरुषोऽपीश्वरपक्षे समञ्जसः। तस्मादीश्वर एव नामरूपयोः स्रष्टा। कथं तर्हि घटपटादौ कुलालादेर्निर्मातृत्वमीश्वरप्रेरणादिति ब्रूमः। तस्मादीश्वर एव सर्वकर्तेति सिद्धम्। तत्रैव तृतीयपादे दशमाधिकरणमारभ्य सप्तदशाधिकरणपर्यन्तैरष्टभिरधिकरणैर्जीवविचाराः प्रवर्तिताः। तत्र दशमाधिकरणम्*रचयति। जीवस्य जन्ममरणे वपुषो वाऽऽत्मनो हि ते। जातो मे पुत्र इत्युक्तेर्जातकर्मादितस्तथा। मुख्ये ते वपुषो भाक्ते जीवस्यैते अपेक्ष्य हि। जातकर्म च लोकोक्तिर्जीवापेतेतिशास्त्रतः। लोके जातो मे पुत्र इति व्यवहाराच्छास्त्रे जातकर्मादिसंस्कारोक्तेश्च जन्ममरणे जीवस्येति प्राप्ते ब्रूमः। जीवस्य जन्ममरणाङ्गीकारे कृतनाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वाद्देहगते एव जन्ममरणे जीवस्योपचर्येते। औपचारिके एव ते अपेक्ष्य लोकव्यवहारकर्मशास्त्रयोः प्रवृत्तिः। उपनिषच्छास्त्रं तु जीवापेतं वाव किलेदं म्रियते न जीवो म्रियत इति। जीवविमुक्तस्यैव शरीरस्य मुख्यमरणमभिधाय जीवस्य तन्निराचष्टे। तस्माद्वपुषो जन्ममरणे। एकादशाधिकरणम्†रचयति। कल्पादौ ब्रह्मणो जीवो वियद्वज्जायते न वा। सृष्टेः प्रागद्वयत्वोक्तेर्जायते विस्फुलिङ्गवत्। ब्रह्माद्वयं जातबुद्धौ जीवत्वेन विशेत्स्वयम्। औपाधिकं जीवजन्म नित्यत्वं वस्तुतः श्रुतम्। एकमेवाद्वितीयमिति सृष्टेः प्रागद्वयत्वं श्रूयमाणं ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य जीवस्यानुत्पत्तौ नोपपद्यते। श्रुतिश्च विस्फुलिङ्गदृष्टान्तेन जीवस्योत्पत्तिं प्रतिपादयति। यथाऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सर्व एत आत्मानो व्युच्चरन्तीति। तस्मात्कल्पादौ वियदादिवद्ब्रह्मणो जीवो जायत इति प्राप्ते ब्रूमः। यदद्वयं ब्रह्म तदेव जातायां बुद्धौ जीवरूपेण प्रविशति। तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदितिश्रुतेः। अतो जीवानुत्पत्तौ नाद्वयश्रुतिविरोधः। विस्फुलिङ्गश्रुतिस्त्वौपाधिकजन्माभिप्रायाँ प्रवृत्ता। अन्यथा कृतनाशाँकृताभ्यागमादिदोषःस्यात्। वस्तुतत्त्वाभिप्रायेण तु नित्यत्वं श्रुतिर्ब्रूते। नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामिति। तस्मात्कल्पादौ जीवो नोत्पद्यते।

* चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभावित्वात्। अ० २ पा० ३ अ० १०

† नाऽऽत्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः। अ० २ पा० ३ अ० ११

१ ख. मुख्यं म°। २ ग. एत्राऽऽत्मा°। ३ क. ख. ङ. °यात्प्रवृ°। ४ घ. °शादि°। ख. °शादिदोषस्योक्तत्वात्। व°।

द्वादशाधिकरणमा‡रचयति । अचिद्रूपोऽथ चिद्रूपो जीवोऽचिद्रूप इष्यते । चिदभावात्सुषुप्त्यादौ जाग्रच्चिन्मनसा कृता । ब्रह्मत्वादेव चिद्रूपश्चित्सुषुप्तौ न लुप्यते । द्वैतादृष्टि[1]र्द्वैतलोपान्न हि द्रष्टुरिति श्रुतेः । तार्किका मन्यन्ते । सुषुप्तिमूर्छासमाधिषु चैतन्याभावादचिद्रूपो जीवः । जागरणे त्वात्ममनःसंयोगाच्चैतन्याख्यो गुणो जायत इति । तदसत् । चिद्रूपस्य ब्रह्मण एव जीवरूपेण प्रवेशश्रवणात् । न च चैतन्यं सुषुप्त्यादौ लुप्यते सुषुप्त्यादिसाक्षित्वेनावस्थानात् । अन्यथा सुषुप्त्यादिपरामर्शायोगात् । कथं तर्हि सुषुप्त्यादौ द्वैताप्रतीतिरितिचेद्द्वैतलोपादिति ब्रूमः । तथा च श्रुतिः । यद्वैतं न पश्यति पश्यन्वै[2] तन्न पश्यति न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येदिति । अस्यायमर्थः । तत्र सुषुप्तो जीवः किमपि न पश्यतीति यल्लौकिकैरुच्यते तदसत् । पश्यन्नेव जीवस्तदानीं न पश्यतीति भ्रान्त्या केवलं व्यपदिश्यते । कथं[3] तद्दर्शनमित्यत्र हेतुरुच्यते । द्रष्टुरात्मनः स्वरूपभूताया दृष्टेर्लोपो न हि विद्यते विनाशरहित[4]स्वभावत्वात् । अन्यथा लोपवादिनोऽपि निःसाक्षिकस्य लोपस्य वक्तुमशक्यत्वात् । कथं तर्हि लौकिकानां न पश्यतीतिभ्रम इत्यत्र हेतुरुच्यते[5] । यद्ब्रह्मचैतन्यादन्य[6]त्क्रियाकारकफलरूपेण विभक्तं जगदाख्यं[7] द्वितीयं वस्तु तन्नास्ति तस्य स्वकारणे लीनत्वात् । अतो[8] जागरण इव द्रष्टृदृश्यदर्शनव्यवहाराणामभावान्न पश्यतीति लौकिकानां भ्रम इति । तस्माच्चिद्रूपो जीवः। त्रयोदशाधिकरणमा*रचयति । जीवोऽणुः सर्वगो वा स्यादेषोऽणुरितिवाक्यतः । उत्क्रान्तिगत्यागमनश्रवणाच्चाणुरेव सः । साभासबुद्ध्यणुत्वेन तदुपाधित्वतोऽणुता । जीवस्य सर्वगत्वं तु स्वतोब्रह्मत्वतः श्रुतम् । एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्य इत्यणुत्वं श्रुतम् । अस्माच्छरीरादुत्क्रामतीत्युत्क्रान्तिः । चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्तीति गतिः । तस्माल्लोकात्पुनरेतीत्यागमनम् । न ह्युत्क्रान्त्यादयः सर्वगतस्योपपद्यन्ते । मध्यमपरिमाणस्य तदुपपत्तावप्यणुत्वश्रुतिर्विरुध्यते । अनित्यत्वं च दुर्वारम् । तस्मादणुर्जीव इति प्राप्ते ब्रूमः । चैतन्यप्रतिबिम्बसहिता बुद्धिरसर्वगता तदुपाधिकत्वाज्जीवस्याणुत्वोत्क्रान्त्यादय उपपन्नाः । स्वतस्तु जीवस्य ब्रह्मरूपत्वात्सर्वगतत्वम् । स वा एष महानज आत्मा सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मेत्यादौ सर्वगतत्वं श्रुतम् । तस्मात्सर्वगतो जीवः ।

---

‡ ज्ञोऽत एव । अ० २ पा० ३ अ० १२ * उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् । अ० २ पा० ३ अ० १३

---

१ ख. °ताप्राप्तिरि° । २ ग. °श्यन्नेत° । ३ घ. °थं दर्श । ४ घ. °तत्वा° । ५ घ. °ते भ्र° । ६ घ. °न्यात्क्रि° । ७ घ. °ख्यं यद्द्विती° । ८ क. ख. ङ. °तो मर° ।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति*। जीवोऽकर्ताऽथवा कर्ता धियः कर्तृत्वसंभवात्। जीवकर्तृतया किं स्यादित्याहुः सांख्यमानिनः। करणत्वान्न धीः कर्त्री यागश्रवणलौकिकाः। व्यापारा न विना कर्त्रा तस्माज्जीवस्य कर्तृता। बुद्धेः परिणामित्वेन क्रियावेशात्मकं कर्तृत्वं संभवति न त्वसङ्गस्याऽऽत्मन इति यत्सांख्यैरुक्तं तदसंगतम्। करणत्वेन क्लृप्तशक्तिकाया बुद्धेः कर्तृता कल्पयितुं न शक्या।[1] कुठारादावदर्शनात्। बुद्धेः कर्तृत्वेन करणान्तरस्य कल्पनीयत्वाच्च। न च मा भूत्कर्तृतेति वाच्यम्। पूर्वकाण्डोक्तयागादिव्यापाराणामुत्तरकाण्डोक्तश्रवणादिव्यापाराणां लौकिककृष्यादिव्यापाराणां च कर्तृसापेक्षत्वात्। तस्माज्जीवः कर्ता। पञ्चदशाधिकरणमारचयति‡। कर्तृत्वं वास्तवं किंवा कल्पितं वास्तवं भवेत्। यजेतेत्यादिशास्त्रेण सिद्धस्याबाधितत्वतः। असङ्गो हीति तद्बाधात्स्फटिके रक्ततेव[2] तत्। अध्यस्तं धीचक्षुरादिकरणोपाधिसंनिधेः। पूर्वाधिकरणे[3] प्रतिपादितस्य कर्तृत्वस्य बाधाभावाद्वास्तवं[4] तदिति प्राप्ते ब्रूमः। असङ्गो ह्ययं पुरुष इति श्रुत्या कर्तृत्वेसङ्गो[5] बाध्यते। यथा जपाकुसुमसंनिधिवशात्स्फटिके रक्तत्वमध्यस्तम्। तथाऽन्तःकरणसंनिधिवशात्कर्तृत्वमात्मन्यध्यस्यते। षोडशाधिकरणमारचयति$। प्रवर्तकोऽस्य रागादिरीशो वा रागतः कृषौ। दृष्टा प्रवृत्तिर्वैषम्यमीशस्य प्रेरणे भवेत्। सस्येषु वृष्टिवज्जीवेष्वीशस्याविषमत्वतः। रागोऽन्तर्याम्यधीनोऽत ईश्वरोऽस्य प्रवर्तकः। लोके कृषीवलादीनां रागद्वेषावेव प्रवर्तकौ दृष्टौ। तदनुसाराद्धर्माधर्मकर्तुर्जीवस्यापि[6] तावेव प्रवर्तकावभ्युपेयौ। ईश्वरस्य प्रवर्तकत्वे कांश्चिज्जीवान्धर्मे प्रवर्तयति कांश्चिदधर्म इति वैषम्यं दुर्वारम्। तस्मान्नेश्वरः प्रवर्तक इति प्राप्ते ब्रूमः। न तावदीश्वरे वैषम्यदोषप्रसङ्गः। वृष्टिवत्साधारणनिमित्तत्वात्। यथा वृष्टेः सस्याभिवृद्धिहेतुत्वेऽपि व्रीहियवादिवैषम्ये बीजानामेव निमित्तत्वम्। तथेश्वरस्य यथायथं जीवाः प्रवर्तन्तामित्यभ्यनुज्ञया साधारणप्रवर्तकत्वेऽपि न वैषम्यम्। पूर्वकृतकर्मणां वासनानां च वैषम्यहेतुत्वात्। कर्मणां फलहेतुत्वमेव न कर्मान्तरहेतुत्वमिति चेत्। सत्यम्। सुखदुःखरूपस्य फलस्य प्रदानाय जीवं व्यापारयत्कर्मार्थात्कर्मान्तरमपि निष्पादयतीति दुर्वारं[7] हेतुत्वम्। वासनानां तु साक्षादेवं[8] कर्महेतुत्वम्। तथा चेश्वरस्य कुतो वैषम्यप्रसङ्गः। यत्तु रागस्य प्रवर्तकत्वदर्शनमुदाहृतं तत्तथैवाऽ[9]-

---

* कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्। अ० २ पा० ३ अ० १४ ‡ यथा च तक्षोभयथा। अ० २ पा० ३ अ० १५ $ परात्तु तच्छ्रुतेः अ० २ पा० ३ अ० १६

---

१ घ. °कर्तृशक्तिर्न कल्पयितुं श°। २ घ. °ततिवत्। ३ घ. °रणप्र°। ४ घ. °स्तवमिति। ५ घ. °त्वसंयोगो बा°। ६ घ. °स्य जी°। ७ घ. °रं तद्धेतु°। ८ ख. °व हे°। ९ क. ख. ङ. °तथाऽस्तु°।

स्तु नैतावतेश्वरस्य प्रवर्तकत्वहानिः । सर्वान्तर्यामिणेश्वरेण रागस्यापि नियम्यमानत्वात् । तस्मादीश्वरो जीवस्य प्रवर्तकः । सप्तदशाधिकरणमारचयति । किं जीवेश्वरसांकर्यं व्यवस्था वा श्रुतिद्वयात् । अभेदभेदविषयात्सांकर्यं न निवार्यते । अंशोऽवच्छिन्न आभास इत्यौपाधिककल्पनैः । जीवेशयोर्व्यवस्था स्याज्जीवानां च परस्परम् । तत्त्वमस्यादिश्रुतिर्जीवेशयोरभेदं प्रतिपादयति । आत्मा द्रष्टव्य इत्यादिना द्रष्टृद्रष्टव्यरूपेण भेदः प्रतीयते । तथा च सति भेदश्रुतिबलात्तावज्जीवो नास्तीत्यपलपितुमशक्यम् । अभेदश्रुत्या चेश्वरात्पृथक्त्वेन व्यवस्थापयितुं न शक्यते । तस्माद्विद्यमानस्य जीवस्येश्वरेण सांकर्यं दुर्वारम् । परस्परं च जीवानामीश्वराभेदद्वारा सांकर्यमानुषङ्गिकम् । तस्माद्ब्रह्मवादिनो न जीवेश्वरव्यवस्थेति प्राप्ते ब्रूमः । यद्यपि गोमहिषवज्जीवेश्वरयोरत्यन्तं भेदो वास्तवो नास्ति तथाऽपि व्यवहारदशायामुपाधिकल्पितं भेदमाश्रित्य शास्त्राणि त्रेधा जीवं निरूपयन्ति । ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातन इत्यंशत्वमवगम्यते । स समानः सन्नुभौ लोकावनुसंचरतीति श्रुतौ विज्ञानमयस्य जीवस्य विज्ञानशब्दवाच्यया बुद्ध्या समानपरिमाणनिर्देशाद्घटाकाशवदवच्छिन्नत्वं प्रतीयते । एक एव तु भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः । एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवदित्याभासत्वमवगम्यते । तस्मात्सुलभैव ब्रह्मवादिनो जीवेश्वरव्यवस्था । जीवानां च परस्परमनेकजलपात्रस्थबहुसूर्यप्रतिबिम्बवद्व्यवहारव्यवस्था सुतरामुपपद्यते । तस्मान्न कोऽपि दोष इति सिद्धम् । जीवस्य लोकान्तरगमनरूपः संसारप्रकारस्तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे षड्भिरधिकरणैर्विचारितः । तत्र प्रथमाधिकरणमारचयति । अवेष्टितो वेष्टितो वा भूतसूक्ष्मैः पुमान्व्रजेत् । भूतानां सुलभत्वेन यात्यवेष्टित एव सः । बीजानां दुर्लभत्वेन निराधारेन्द्रियागतेः । पञ्चमाहुत्यबुक्तेश्च जीवस्तैर्याति वेष्टितः । पूर्वपादप्रतिपादितः प्राणोपाधिको जीवः शरीरान्तरप्राप्तिवेलायामितो निर्गच्छन्भाविशरीरबीजैः सूक्ष्मभूतैरवेष्टितो गच्छति । पञ्चभूतानां सर्वत्र सुलभत्वेनेतो नयनस्य निरर्थकत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः । भूतमात्रस्य सुलभत्वेऽपि देहबीजानि न सर्वत्र सुलभानि । तस्मादितो नेतव्यानि । किंच जीवोपाधिभूतेन्द्रियाणां भूताधारत्वमन्तरेण परलोकगमनं न संभवति जीवनदशायामदर्शनात् । श्रुतिश्चैवमाह । पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भ-

---

* अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके । अ० २ पा० ३ अ० १७

† तदनन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् । अ० ३ पा० १ अ० १ ।

---

१ घ. °स्तु न ता° । २ क. ग. ङ. °त्यन्तभे° । ३ घ. इत्येवमंश° । ४ ग. घ. °पादे प्र° । ५ घ. °लोके ग° ।

न्तीति। अस्यायमर्थः। द्युलोकपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषितः पञ्च पदार्था उपासनायामग्नित्वेन परिकल्पिताः। तेष्वग्निषु स्वर्गाय गच्छन्पुनरागच्छंश्च जीव आहुतित्वेन परिकल्पितः। इष्टापूर्तकारी जीवः स्वर्गमारुह्योपभोगेन कर्मणि क्षीणे पर्जन्ये पतित्वा वृष्टिरूपेण भूमिं प्राप्यान्नद्वारेण पुरुषं प्राप्य रेतोद्वारेण योषितं प्रविश्य शरीरं गृह्णाति। ततोऽप्शब्दोपलक्षितानि देहबीजानि पञ्चभूतानि जीवेन सह द्युलोकादिपञ्चसु स्थानेषु गत्वा पञ्चमे स्थाने शरीरभावं प्राप्य पुरुषशब्दवाच्यानि भवन्तीति। तस्माद्बीजैर्वेष्टित एव परलोकं गच्छति। द्वितीयाधिकरणमारचयति*। स्वर्गावरोही क्षीणानुशयः सानुशयोऽथवा। यावत्संपातवचनात्क्षीणानुशय इष्यते। जातमात्रस्य भोगित्वादैकभव्यविरोधतः। चरणश्रुतितः सानुशयः कर्मान्तरैरयम्। स्वर्गमुपभुज्य ततोऽवरोहन्पुरुषो निरनुशय इहाऽऽगच्छति। अनुशयो नाम कर्मशेषः। जीवमनुशेत इति व्युत्पत्तेः। न च स्वर्गादवरोहतोऽनुशयः संभवति। अनुशयफलस्य सर्वस्य तत्रैवोपभुक्तत्वात्। अत एवावरोहविषया श्रुतिर्यावत्संपातमुषित्वाऽथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्त इत्याह। संपतत्यनेन कर्मणा स्वर्गमिति संपातः कर्मसमूहः संपातमनतिक्रम्य यावत्संपातं निःशेषं कर्मफलं भोक्तुं तत्रोषित्वेत्यर्थः। तस्मात्कर्मशेषरहितोऽवरोहतीति प्राप्ते ब्रूमः। स्वर्गार्थमनुष्ठितस्य कर्मणः साकल्येनोपभोगेऽप्यनुपभुक्तानि संचितानि पुण्यपापानि बहून्यस्य विद्यन्ते। अन्यथा सद्यःसमुत्पन्नस्य बालस्येह जन्मन्यनुष्ठितयोर्धर्माधर्मयोरभावात्सुखदुःखोपभोगो न स्यात्। यदत्र कैश्चिदुच्यते। एकस्मिञ्जन्मन्यनुष्ठितः कर्मसमूह उत्तरस्मिन्नेकस्मिन्नेव जन्मन्युपभोगेन क्षीयत इति। तदसत्। इन्द्रादिपदप्रापकाणामश्वमेधादीनां विड्वराहादिदेहप्रापकाणां पापानां च युगपदुपभोगासंभवेनैकभविकः कर्मानुशय इतिमतस्य विरुद्धत्वात्। ततश्चैकस्मिञ्जन्मन्यनुष्ठितानां मध्ये ज्योतिष्टोमादिकर्मणि भुक्तेऽपि कुतो न कर्मान्तराण्यवशिष्येरन्। यावत्संपातशब्दश्च स्वर्गप्रदकर्मविषयो न त्वितरकर्मविषयः। श्रुतिश्च स्वर्गादवरुह्य पञ्चम्यामाहुतौ शरीरं गृह्णतां पुरुषाणां च तद्धेत्वोः पुण्यपापयोः सद्भावं दर्शयति। य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन्ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा। अथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरञ्श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चण्डालयोनिं वेति। रमणीयचरणाः सुकृतकर्माणः कपूयचरणाः पापकर्माणः। अभ्याशो हयदित्यव्ययसमुदायस्य क्षिप्रत्वमर्थः। तदेवं

---

* कृतात्ययेऽनुशयवान्दृष्टश्रुतिभ्यां यथेतमनेवं च। अ० ३ पा० १ अ० २।

---

१ क. ग. घ. ङ. °लोके ग°। २ क. ख. ङ. °त्वा यथेत°। ३ ख. °मरावतीत इ°।

सानुशया अवरोहन्तीति स्थितम्। तृतीयाधिकरणमारचयति। चन्द्रं याति न वा पापी ते सर्व इति वाक्यतः। पञ्चमाहुतिलाभार्थं भोगाभावेऽपि यात्यसौ। भोगार्थमेव गमनमाहुतिर्व्यभिचारिणी। सर्वश्रुतिः सुकृतिनां याम्ये पापिगतिः श्रुता। 'ये वै के चास्माल्लोकात्प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्तीति श्रवणाच्चन्द्रमसाख्ये स्वर्गे पापिनोऽपि गतिरस्ति। यद्यपि पापिनस्तत्र भोगो न संभवति तथाऽपि पुनरागत्य शरीरग्रहणे पञ्चमाहुतिलाभाय स्वर्गगतिरभ्युपेयेति प्राप्ते ब्रूमः। भोगार्थमेव स्वर्गगमनं न पञ्चमाहुतिलाभार्थं पञ्चमाहुतेर्व्यभिचारित्वाद्द्रोणादीनां योषिदाहुतेरभावात्सीतादीनां पुरुषाहुतेरप्यभावात्। ते सर्वे इति श्रुतिस्तु सुकृतिविषया। पापिनां तु यमलोके गतिः श्रुता। वैवस्वत संगमनं जनानां यम राजान हविषा दुवस्यतेति। पापिजनैर्गन्तव्यं यमं प्रीणयतेत्यर्थः। तस्मान्न पापिनां स्वर्गे गतिः। चतुर्थाधिकरणमारचयति। वियदादिस्वरूपत्वं तत्साम्यं वाऽवरोहिणः। वायुर्भूत्वेत्यादिवाक्यात्तत्तद्भावं प्रपद्यते। खवत्सूक्ष्मो वायुवशो युक्तो धूमादिभिर्भवेत्। अन्यस्यान्यस्वरूपत्वं न मुख्यमुपपद्यते। स्वर्गादवरोहप्रकार एवं श्रूयते। अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते। यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वाऽभ्रं भवति। अभ्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षतीति। यथेतं यथागतं तथेत्यर्थः। तत्र स्वर्गादवरोहतो जीवस्याऽऽकाशादिस्वरूपत्वं भवति। वायुर्भूत्वेत्यादिना तत्तद्भावप्रतिपत्तेः श्रुतत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः। अन्यस्यान्यरूपत्वासंभवादाकाशप्राप्तिर्नामाऽऽकाशवत्सौक्ष्म्यं विवक्षितम्। वायुभावो वायुवशता। धूमादिभावो धूमादिभिः संपर्क इति निर्णयः। पञ्चमाधिकरणमारचयति। व्रीह्यादेः प्राग्विलम्बेन त्वरया वाऽवरोहति। तत्रानियम एव स्यान्नियामकविवर्जनात्। दुःखं व्रीह्यादिनिर्याणमिति तत्र विशेषितम्। विलम्बस्तेन पूर्वत्र त्वरार्थादवसीयते। प्रवर्षणानन्तरं व्रीह्यादिभाव आम्नायते। त इह व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा जायन्त इति। प्रागेतस्माद्व्रीह्यादिभावादाकाशादौ विलम्बत्वरयोर्नियामकत्वाभावादनियम इति प्राप्ते ब्रूमः। व्रीह्यादिभावमभिधायानन्तरमतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरमिति व्रीह्यादिभावान्निर्गमनं दुःखमिति ब्रुवती श्रुतिर्व्रीह्यादौ विलम्बं विशेषयति। ततोऽर्थात्पूर्वत्र त्वरेत्यवसीयते। षष्ठाधिकरण-

* अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम्। अ० ३ पा० १ अ० ३ † साभाव्यापत्तिरुपपत्तेः। अ० ३ पा० १ अ० ४ ¶ नातिचिरेण विशेषात्। अ० ३ पा० १ अ० ५

१ घ. ये के २ क. ग. पापज°। ३ घ. ह ए°। ४ घ. अत्र। ५ घ. °न्यस्वरू°। ६ घ. °यति॰ रिति। ७ घ. दुःशकमि°। ८ घ. विलम्बनं। ९ घ. °स्पर्श त्व°।

मारचयति। व्रीह्यादौ जन्म तेषां स्यात्संश्लेषो वा जनिर्भवेत्। जायन्त इति मुख्यत्वात्पशुहिंसादिपापतः। वैधान्न पापसंश्लेषः कर्मव्यापृत्यनुक्तितः। श्वविप्रादौ मुख्यजनौ चरणव्याप्रतिः श्रुता। आकाशादाविवं तिलव्रीह्यादौ न संश्लेषमात्रं किंतु व्रीह्यादिरूपेण मुख्यं जन्म विवक्षितम्। जायन्त इतिश्रवणात्। न च स्वर्गे सुकृतफलमनुभूयावरोहतः पापफलरूपस्य स्थावरजन्मनोऽसंभवः। तद्धेतोः पशुहिंसादेर्विद्यमानत्वात्। तस्मान्मुख्यं जन्मेति प्राप्ते ब्रूमः। वैधत्वान्न पशुहिंसादिपापमतो जायन्त इति श्रुत्या संश्लेषमात्रं विवक्षितम्। न तु मुख्यं जन्म कर्मव्यापारानभिधानात्। यत्र तु मुख्यं जन्म विवक्षितं तत्र कर्मव्यापारमभिधत्ते। रमणीयचरणाः कपूयचरणा इति। तस्मात्स्वर्गादवरोहतां व्रीह्यादौ संश्लेषमात्रमिति स्थितम्। तत्रैव द्वितीयपादे चतुर्भिरधिकरणैः स्वप्नाद्यवस्था विचारितास्तत्र प्रथमाधिकरणमारचयति। सत्या मिथ्याऽथवा स्वप्नदृष्टिः सत्या श्रुतीरणात्। जाग्रद्देशाविशिष्टत्वादीश्वरेणैव निर्मिता। देशकालाद्यनौचित्याद्बाधितत्वाच्च सा मृषा। अभावोक्तेर्द्वैतमात्रसाम्याज्जीवानुवादतः। अथ रथान्रथयोगान्पथः सृजत इति श्रुत्या स्वप्ने रथादीनां सृष्टिरीरिता। अतो वियदादिसृष्टिवद्व्यवहारदशायां सत्या भवितुमर्हति। न च जाग्रद्देशस्य स्वप्नदेशस्य च कंचिद्विशेषं पश्यामः। तत्काले भोजनादीनां तृप्त्याद्यर्थक्रियाकारितत्वात्। अतो विमता सृष्टिः सत्येश्वरकर्तृकत्वाद्वियदादिसृष्टिवदिति प्राप्ते ब्रूमः। स्वप्नसृष्टिर्मृषा। कुतः। उचितदेशकालाद्यसंभवात्। न हि केशसहस्रांशपरिमिते नाडीमध्ये गिरिनदीसमुद्रादीनामुचितो देशोऽस्ति। न हि निशीथे शयानस्य सूर्यग्रहणोचितः कालोऽस्ति। नाप्यनुपनीतस्य बालस्य पुत्रोत्सवादिहर्षनिमित्तान्युचितानि। किंच स्वप्नोपलब्धानां पदार्थानां स्वप्न एव बाधो दृश्यते। कदाचित्तरुत्वेनावसीयमानः पदार्थस्तदेव गिरित्वेनावसितो भवति। यदुक्तं स्वप्नसृष्टिं श्रुतिर्ब्रूत इति तत्रापि सा श्रुतिरभावपूर्विकामेव सृष्टिमाह। न तत्र रथा रथयोगा न पन्थानो भवन्ति। अथ रथान्रथयोगान्पथः सृजत इति। अतो वस्तुतोऽसन्तो रथाद्याः शुक्तिकारजतवदवभासन्त इति श्रुतेरभिप्रायः। यदपि जाग्रत्साम्यमुक्तं तदप्यप्रयोजकम्। अनुचितदेशकालादेर्भूयसो वैलक्षण्यस्योक्तत्वात्। यदपीश्वरनिर्मितत्वमुक्तं तदप्यसत्। एष सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाण इति जीवस्यैव स्वप्नभोगनिर्मातृत्वेन

* अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात्। अ० ३ पा० १ अ० ६ † संध्ये सृष्टिराह हि। अ० ३ पा० २ अ० १

१ घ. °व व्री°। २ ख. मुख्यज°। ३ घ. °पस्था°। ४ घ. °वसीयते। य°। ५ घ. °वदेव। ६ घ. °व स्वाप्न°।

श्रुत्याऽप्युच्यमानत्वात् । तस्मात्स्वप्नसृष्टिर्मृषा । द्वितीयाधिकरणमारचयति ।
नाडीपुरीतद्ब्रह्माणि विकल्पन्ते सुषुप्तये। समुच्चितानि वैकार्थ्याद्विकल्पन्ते यवादिव-
त्।समुच्चितानि नाडीभिरुपसृप्य पुरीतति। हृत्स्थब्रह्मणि यात्यैक्यं विकल्पे त्वष्ट-
दोषता । आसु तदा नाडीषु सृप्तो भवतीतिश्रुतौ सुषुप्तिकाले नाडीप्रवेशो ग-
म्यते । ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेत इतिश्रुतौ पुरीतदाश्रितत्वं प्रतीयते।
य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्शेत इतिश्रुत्यन्तरादाकाशशब्दवाच्यब्रह्मा-
श्रितत्वं प्रतीयते।तान्येतानि नाड्यादिस्थानानि विकल्पितानि भवितुमर्हन्ति।
एकप्रयोजनत्वात् । यथा व्रीहिभिर्यजेत यवैर्वा यजेतेत्यत्र पुरोडाशनिष्पादकत्वे-
स्य प्रयोजनस्यैकत्वेन विकल्प आश्रितः । तथाऽत्रापि सुषुप्त्याख्यं प्रयोजन-
मेकम् । तस्मात्कदाचित्पुरीतति स्वपिति कदाचिन्नाडीषु स्वपिति कदाचिद्ब्र-
ह्मणीति नाड्यादीनां विकल्पे प्राप्ते ब्रूमः । एकप्रयोजनत्वमसिद्धम् । पृथगुपयो-
गस्य सुवचत्वात् । तथा हि नाड्यस्तावच्चक्षुरादीन्द्रियेषु संचरतो जीवस्य हृ-
दयनिष्ठं ब्रह्म गन्तुं मार्गभूता भविष्यन्ति । अतएव श्रुत्यन्तरे ताभिः प्रत्यव-
सृप्येति तृतीयया साधनत्वं नाडीनां श्रुतम् । हृदयवेष्टनरूपं तु पुरीतत्प्रा-
सादादिवदावरकं भविष्यति । ब्रह्म तु मञ्चकवदाधारः । अतो यथा द्वारेण
प्रविश्य प्रासादे पर्यङ्के शेते तथा नाडीभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति ब्रह्मणि जीवः
शयिष्यत इत्युपकारभेदान्नाड्यादीनां समुच्चयः । सुषुप्तौ ब्रह्मणि जीवावस्थाने
कुत आधाराधेयभावो न प्रतिभातीतिचेदेकीभावादिति ब्रूमः । यथा सोदकः
कुम्भस्तटाकजले प्रक्षिप्तो मग्नः सन्पृथङ्न प्रतिभाति । तथाऽन्तःकरणोपाधिको
जीव आवरकाज्ञानसहितो ब्रह्मणि मग्नत्वान्न पृथगवभासते । अतएव श्रुत्यन्त-
रं सुषुप्तौ जीवस्य ब्रह्मणा सह तादात्म्यसंपत्तिमाह । सता सोम्य तदा संपन्नो
भवतीति । यस्तु विकल्पस्त्वयोक्तः सोऽष्टदोषग्रस्तत्वादनुपपन्नः । तथाहि ।
यदा जीवो नाडीषु शेते तदा पुरीतद्ब्रह्मवाक्ययोः प्राप्तं प्रामाण्यं परित्यक्तं
स्यात् । अप्राप्तं चाप्रामाण्यं स्वीक्रियेत । यदा पुनः पुरीतद्ब्रह्मणोः शेते तदा
पुरीतद्ब्रह्मवाक्ययोः पूर्वत्यक्तं प्रामाण्यं स्वीक्रियेत । पूर्वस्वीकृतं चाप्रामाण्यं प-
रित्यज्येतेति प्राप्तपरित्यागोऽप्राप्तस्वीकारस्त्यक्तस्वीकारः स्वीकृतपरित्यागश्चे-

---

* तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च । अ० ३ पा० २ अ० २

---

१ क. ङ. कल्प्यन्ते । २ क. घ. ङ. °कल्प्यन्ते । ३ ख. ङ. सुप्तो । ४ ग. °रात्त्वाका° । ५ ख. °त्वप्र° । ६ क. ग. ङ. °प्रदेशस्य । ७ संचरन्त्यो । ८ ख. घ. °सादवदाव° । ९ क. ख. ङ. °धारम् । अतो । १० घ. प्रतीयत इति° । ११ ख. घ. °स्तडागज° । १२ ख. मग्नो न पृथक्प्रति° । घ. मग्नो न पृथग्भाति । १३ क. ग. घ. ङ. द्विते ब्र° ।

तिदोषचतुष्टयं पुरीतद्ब्रह्मवाक्यकोटौ। तथा नाडीवाक्यकोट्यामपि दोषचतुष्टये योजिते सत्यष्टौ दोषाः संपद्यन्ते। तस्मात्समुच्चय एव ग्राह्यो न तु विकल्पः। तृतीयाधिकरणमारचयति[*]। यः कोऽप्यनियमेनात्र बुध्यते सुप्त एव वा। उदबिन्दोरिवाशक्तेर्नियन्तुं कोऽपि बुध्यते। कर्माविद्यापरिच्छेदादुदबिन्दुर्विलक्षणः। स एव बुध्यते शास्त्रात्तदुपाधेः पुनर्भवात्। यथा समुद्रे प्रक्षिप्तो जलबिन्दुः स एव नियमेन पुनरुद्धर्तुमशक्यः। तथा सुषुप्तौ ब्रह्मप्राप्तो यो जीवः स एव बुध्यत इति नियन्तुमशक्यत्वाद्यः कोऽपि बुध्यत इति प्राप्ते ब्रूमः। विषम उपन्यासः। चिद्रूपो जीवः कर्माविद्यावेष्टितो ब्रह्मणि निमज्जति। उदबिन्दुस्त्ववेष्टित इति वैषम्यम्। यथा गङ्गोदकपरिपूर्णः पिहितद्वारः काचकुम्भः समुद्रे निक्षिप्तः पुनरुद्ध्रियते। तत्रत्यं गङ्गाजलं तदेव पुनर्विवेक्तुं शक्यते। तथा स एव जीवः प्रतिबुध्यताम्। अतएव श्रुतिराह। व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दंशो वा मशको वा यद्यद्भवन्ति तत्तदा भवन्तीति। व्याघ्रादयो ये जीवाः सुप्तेः पूर्वं यच्छरीरं प्राप्य वर्तन्ते। त एव जीवाः सुप्तेरुपरि प्रतिबुध्यमानास्तदेव शरीरं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः। न च सुषुप्तौ ब्रह्मप्राप्तस्य जीवस्य मुक्तवत्पुनरुद्भवानुपपत्तिः। तदवच्छेदकस्योपाधेः सत्त्वेन तदुद्भवे जीवोद्भवसंभवात्। तस्माद्यः सुप्तः स एव प्रतिबुध्यते। चतुर्थाधिकरणमारचयति[†]। किं मूर्छैका जाग्रदादौ किंवाऽवस्थान्तरं भवेत्। अन्यावस्था न प्रसिद्धा तेनैका जाग्रदादिषु। न जाग्रत्स्वप्नयोरेका द्वैताभावान्न सुप्तता। मुखादिविकृतेस्तेनावस्थाऽन्या लोकसंमता। जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिभ्योऽन्यस्या अवस्थाया अप्रसिद्धत्वान्मूर्छाया जाग्रदादावन्तर्भावे प्राप्ते ब्रूमः। परिशेषादवस्थान्तरमभ्युपेयम्। न तावज्जाग्रत्स्वप्नयोरन्तर्भावे द्वैतप्रतीत्यभावान्नापि सुषुप्तौ विलक्षणत्वात्। सुषुप्तः पुमान्प्रसन्नवदनः समश्वासो निष्कम्पशरीरो भवति। मूर्छितस्तु विकृतमुखो विषमश्वासः शरीरकम्पादियुक्तो भवति। यद्यपि जाग्रदादिवदैनंदिनत्वाभावान्न मूर्छाया बालकादिषु प्रसिद्धिरस्ति। तथाऽपि कादाचित्कीं मूर्छावस्थां विज्ञाय वृद्धाश्चिकित्सन्ते। तस्मादन्येयमवस्था। तदेवमधिकरणचतुष्टयेन त्वंपदार्थः शोधितः। तत्र स्वप्नसृष्टेर्मिथ्यात्वेन सुखदुःखकर्तृत्वाद्यवभासेऽपि जीवोऽसङ्ग एवेति शोधितः। सुप्तौ ब्रह्मैक्येन तदेवासङ्गत्वम-

* स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः। अ० ३ पा० २ अ० ३ † मुग्धेऽर्धसंपत्तिः परिशेषात्। अ० ३ पा० २ अ० ४।

१ ख. ग. काञ्चनकुम्भः। २ ग. घ. °न्ति तदा भवन्तीति। ३ ख. घ. सुपुप्ते°। ४ घ. °दावन्त°। ५ ख. घ. ख. °त्सन्ति। त°। ६ °त्वाद्याभा°।

नुभावितम्। तस्यैव पुनः प्रतिबोधेनानित्यत्वशङ्का निराकृता। मूर्छाविचारेण श्वासादिसर्वव्यवहारलोपेऽपि मरणे जीवविनाशो न शङ्कनीय इति दर्शितम्। परमात्मनो देहे भोक्तृजीवरूपेण प्रवेशमुपजीव्य सद्भावं साधयित्वा भोग्यद्रव्याकारेणाप्येतत्साधयितुं तदाकारपरिणामं प्रदर्शयति। तदनुप्रविश्येत्यादिना। तत्सृष्टं देहजातं भोक्तृरूपेणानुप्रविश्यानन्तरं सदादिभोग्यवस्त्वाकारेण ब्रह्म परिणतमभूत्। सच्छब्देन प्रत्यक्षगम्यं पृथिव्यप्तेजोरूपं भूतत्रयमुच्यते। त्यच्छब्देन परोक्षं वाय्वाकाशरूपं भूतद्वयम्। बृहदारण्यके मूर्तामूर्तब्राह्मणे तदेतन्मूर्तं यदन्यद्वायोश्चान्तरिक्षाच्चेति वाय्वाकाशव्यतिरिक्तस्य पृथिव्यादिभूतत्रयस्य मूर्तत्वमभिधायैतत्सदिति सच्छब्दवाच्यत्वं तस्योक्तम्। अथामूर्तं वायुश्चान्तरिक्षं चेत्यभिधायैतत्त्यदिति त्यच्छब्दस्तत्र प्रयुक्तः। अतश्चाक्षुषत्वपरोक्षत्वाभ्यां विभक्तं यज्जगदस्ति। तत्सर्वमत्र शब्दद्वयेनोपलक्ष्यते। चकारद्वयेन तयोरुभयोरभावौ समुच्चीयेते। एतच्चतुष्टयरूपेण ब्रह्म परिणतमभूत्। निःशेषेण वक्तुं शक्यं निरुक्तम्। घटोऽयं पुरोदेशवर्ती पृथुबुध्नोदराकारो मृन्मयः स्थूलो जलाधारक्षम इत्यादिना निःशेषेण वक्तुं शक्यते। तद्विपरीतमनिरुक्तम्। इक्षुक्षीरादिमाधुर्यावान्तरभेदः केतकीचम्पकादिगन्धावान्तरभेद इत्यादिकं सामान्याकारेणोच्यते। न तु निःशेषेण वक्तुं शक्यते। चकारौ पूर्ववत्। निलयनं नीडमाधारः पुष्पगुडादिः। तद्विपरीतमनिलयनम्। आधेयो गन्धरसादिः। विज्ञानं चेतनं गवाश्वादि। तद्विपरीतमविज्ञानमचेतनं काष्ठकुड्यपाषाणादि। सत्यं लोकव्यवहारे बाधरहितं शुक्तिरज्जुस्थाण्वादि। अनृतं तु व्यवहारदशायामारोपितं रजतसर्पचोरादि। एतैरुदाहरणैः शीतोष्णसुखदुःखमानावमानादिकः सर्वोऽपि जगद्विभाग उपलक्ष्यते। उपरितनसत्यशब्देन ब्रह्मोच्यते। सत्यं ज्ञानमित्यादिवाक्ये ब्रह्मणः सत्यशब्दार्थत्वावगमात्। सच्च त्यच्चेत्यादिजगद्विभागरूपेण ब्रह्मैव परिणतमभूत्। ब्रह्म सद्रूपं भवितुमर्हति भोग्याकारेण परिणतत्वात्क्षीरादिवदिति श्रुतेरभिप्रायः। ब्रह्मणः सद्भावं युक्तिभिः साधयित्वा विद्वदनुभवेनापि साधयति। यदिदं किंचेत्यादिना। भोक्तृभोग्यरूपं यत्किंचिदिदं जगद्दृश्यते तद्वस्तुतो जगन्न भवति किंतु सत्यमबाध्यं ब्रह्मेति विवेकिन आचक्षते। तस्माद्विद्वदनुभवसिद्धस्य ब्रह्मणोऽसत्त्वमयुक्तम्। यथोक्तब्रह्मसद्भावप्रकाशकं मन्त्रमुदाहरति। तदप्येष इत्यादिना। इदं नामरूपाभ्यामभिव्यक्तं जगदुत्पत्तेः पूर्वमसदेवानभिव्यक्तमेवाऽऽसीत्। ततो वै तस्मादेवा-

---

१ ख. °त्वाश°। २ ख. शो नाऽऽश°। ३ ग. °गदिदं त°। ४ ख. °श्वादिः। ५ ख. °णादिः। ६ ख. रादिः। ७ घ. जगद्व्यवहार उ°। ८ घ. ङ. °लभ्यते।

नभिव्यक्तनामरूपाद्ब्रह्मणः सदजायताभिव्यक्तनामरूपं जगदुत्पन्नम्। न चात्र पितुर्विभक्तः पुत्र इव ब्रह्मणो विभक्तं जगत्। किंतु तद्ब्रह्माऽऽत्मानं सच्चिदानन्दैकरसस्वरूपं स्वयं कर्त्रन्तरनैरपेक्ष्येणाकुरुत जगदाकारेण कृतवत्। न खलु जगदुपादानं मृत्तिकास्थानीयं कुलालस्थानीयं निमित्तं च किंचिद्ब्रह्मव्यतिरिक्तमस्ति किंतु ब्रह्मैवोभयस्थानीयम्। यस्मादेवं तस्मात्तद्ब्रह्म सुकृतमित्यनेन शब्देनोच्यते। सुशब्दोऽत्र स्वयंशब्दपर्यायः। कृतशब्दः कर्तृशब्दपर्यायः। सुकृतं स्वयं कर्तृ ब्रह्मेत्येवं शास्त्रविद्भिरुच्यते। जीवास्तु न स्वयं कर्तारः किं त्वन्तर्यामिप्रेरिताः कुर्वन्ति। य आत्मानमन्तरो यमयति। एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः। एष एव साधु कर्म कारयति। केनापि देवेन हृदि स्थितेन यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करोमीत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः। स्वयंकर्तृत्वप्रसिद्धिरपि ब्रह्मणः सद्भावं साधयति। *अतः प्रकारान्तरेण तं साधयितुमानन्दरूपतामाह। यद्वैतदित्यादिना। यदेतत्पूर्वोक्तं सुकृतशब्दवाच्यं ब्रह्मास्ति स ब्रह्मपदार्थो रस एव। लोकेऽपि तृप्तिलक्षणस्याऽऽनन्दस्य हेतुर्मधुरादिपदार्थो रस इत्युच्यते। ब्रह्मापि कृतकृत्यत्वादिलक्षणस्य तत्त्वविदामानन्दस्य हेतुत्वाद्रसो भवति। रसनीयवेदान्तवाक्यजनितमनोवृत्तिज्ञानेनाऽऽस्वादनीयमिति ब्रह्मणो रसत्वम्। प्रीतिपुरःसरं रसग्रहणमास्वादनम्। ब्रह्म च जिज्ञासुभिः प्रीतिपूर्वकमेव गृह्यते। प्रीतिश्चाऽऽनन्दमन्तरेण न संभवति। तस्माद्रसशब्देन ब्रह्मण आनन्दरूपत्वमुच्यते। नन्वानन्दरूपत्वाभावेऽपि धर्मो जिज्ञासुभिः प्रीतिपूर्वकमेव गृह्यते। मैवम्। धर्मे मुख्यप्रीत्यभावात्। स्वर्गलक्षणसुखसाधनत्वोपाधिनैव हि धर्मे प्रीतिः। ब्रह्म तु स्वस्मादुत्तमस्य कस्यचित्सुखस्य साधनं न भवति। ततो मुख्यप्रीतिविषयत्वादानन्दरूपं ब्रह्म। तदेतदानन्दत्वं रसं हीत्यादिनोपपाद्यते। अयं तत्त्ववित्पुरुषो रसं लब्ध्वा साक्षात्कृत्य धन्योऽस्मीत्येवमानन्दवान्भवति। तत्त्वविदो लौकिकः परितोषहेतुः स्रक्चन्दनवनितादिलाभो न भवति। किं त्वात्मलाभ एव। विरक्तस्य स्रगादौ लाभबुद्ध्यभावात्। आत्मलाभान्न परं विद्यत इत्यादिशास्त्रात्। तस्माद्विद्वत्परितोषहेत्वानन्दरूपत्वादपि ब्रह्मणः सत्त्वमभ्युपेयम्। हिशब्देन विद्वत्प्रसिद्धिरेव प्रदर्शिता। किंच देहादिचेष्टावैषयिकानन्दहेतुत्वादपि ब्रह्मास्तीत्यभिप्रेत्य तदुभयहेतुत्वं दर्शयति। को ह्येवान्यादित्यादिना। आकाश इति सप्तम्यन्तः प्रथमान्तो वा। सप्तमीपक्षे गुहायां परमे व्योमन्नित्यत्राभिहितो योऽर्थः स एवात्रापि द्रष्टव्यः। प्रथमान्तत्वपक्षे त्वासमन्तात्काशते स्वप्रकाशत्वेना-

---

* एतदपेक्षयाऽन्यप्रकारेणेत्यर्थः।

---

१ घ. 'नीयं वे'। २ ख. 'स्मील्यान'।

वभासत इत्याकाशः । तथाविध एष पूर्ववाक्ये रसत्वेनोक्त आत्मरूप आनन्दो यदि न स्यात्तदानीं को ह्येव को नाम कर्ता देहस्यान्तरन्याद्घ्राणादीन्द्रियैश्चेष्टेत अन चेष्टायामिति धातुः । को वा प्राण्यात्प्राणनकर्म श्वासं कुर्यात् । चक्षुरादीन्द्रियसाधनक्रियाकर्तृत्वमात्मन आथर्वणिका आमनन्ति । एष हि द्रष्टा स्प्रष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुष इति । लोके प्राणसदसद्भावयोर्जन्ममरणदर्शनात्प्राण एवाऽऽत्मेति मूढप्रसिद्धिस्तामेवोपजीव्य बृहदारण्यके प्राणात्मत्ववादी बालाकिर्ब्रह्मात्मवादिनाऽजातशत्रुणा सह संवादं चकार । ततोऽत्र दर्शनादिक्रियाणां कर्ता प्राण इति भ्रमं वारयितुं कः प्राण्यादिति पृथगुक्तिः । आनन्दात्मनोऽसत्त्वे प्राणेन साधनेन श्वासक्रियां कः कुर्यात् । प्राणस्य श्वासक्रियां प्रति करणत्वमेव कर्तृत्वं त्वात्मन इत्ययमर्थ उषस्तिब्राह्मणेऽपि स्पष्टमाम्नातः । यः प्राणेन प्राणिति स त आत्मा सर्वान्तर इति । यद्यप्यसङ्गस्याऽऽनन्दात्मन इन्द्रियादिचेष्टाकर्तृत्वं स्वतो न संभवति तथाऽपि विज्ञानमयकोशोपाधिकस्य तत्संभवति । अतश्चेष्टाहेतुत्वादस्ति ब्रह्म । योऽयं चेष्टाहेतुरानन्दोऽस्त्येष एव सर्वान्प्राणिन आनन्दयाति परितोषयति । अभीष्टविषयलाभे सति मनो विषयाभिमुख्यं परित्यज्य विषयान्तराभिलाषोदयात्पूर्वमन्तर्मुखं प्रत्यगात्मानन्दमनुभवति । सोऽयं लोके विषयानन्द इत्युच्यते । अत्र विवेकिजनप्रसिद्धिद्योतनार्थो हिशब्दः । अतस्तद्धेतुत्वादपि ब्रह्मास्तीत्यभ्युपगन्तव्यम् । इत्थं कामयितृत्वादिभिर्हेतुभिर्ब्रह्मणः सद्भावसाधनादस्ति नास्ति वेत्ययं संशयो निराकृतः । अथ क्रमप्राप्तमविद्वद्विषयं संशयं बहुवक्तव्यसद्भावात्तावदवस्थाप्याऽऽदौ विद्वद्विषयं ब्रह्मप्राप्तिसंशयमपाकरोति । यदा ह्येवेत्यादिना । एष जिज्ञासुरेतस्मिन्सद्भावसाधनेन प्रकृते स्वानुभवगम्ये ब्रह्मणि प्रतिष्ठां स्वात्मत्वबुद्धिदार्ढ्यं यदा लभते । अथ तदानीं स विद्वानभयं जन्ममरणादिभयरहितं मुक्तिपदं प्राप्नोति । एवशब्देन कालविलम्बो व्यावर्त्यते । यदा जानाति तदैव प्राप्नोति । अस्मिन्नर्थे विद्वत्प्रसिद्धिं हिशब्दो दर्शयति । अदृश्यादिविशेषणैश्चतुर्भिर्ब्रह्म विशिष्यते । चक्षुरादीन्द्रियैरगम्यत्वाददृश्यम् । अतएव कठैराम्नायते । नैव वाचा न मनसा प्राप्तुं शक्यो न चक्षुषेति । आत्म्यमात्मीयं लिङ्गं तद्रहितमनात्म्यमनुमानेनाप्यगम्यमित्यर्थः । एतदप्यन्यत्राऽऽम्नातम् । निर्विकल्पमनन्तं च हेतुदृष्टान्तवर्जितमिति । यद्यपि शरीरत्रयं जीवात्मसंबन्धिलिङ्गं जगत्कर्तृत्वमीश्वरलिङ्गं तथाऽपि निष्प्रपञ्चब्रह्मात्मतत्त्वस्य साधने न किंचिल्लिङ्गमस्ति । निःशेषेण वक्तुं शक्यं निरुक्तं तद्विपरीतमनिरुक्तम् । न ब्रह्मतत्त्वस्या-

१ ध. 'रमत्वा' । २ घ. 'गान' । ३ ख' 'रमवु' । ४ घ. प्राप्तो भवति ।

भिधायकः कश्चिच्छब्दोऽस्ति। यतो वाचो निवर्तन्त इति श्रुतेः। अदृश्यत्वादिभिस्त्रिभिर्विशेषणैः प्रत्यक्षानुमानागमगम्यत्वं निराकृतम्। तावता कृत्स्नकार्यप्रपञ्चवैलक्षण्यं सिद्धम्। अनिलयनमनाधारम्। स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नीतश्रुत्यन्तरात्। मूलाज्ञानस्य प्रमाणत्रयगम्यत्वाभावेऽपि ब्रह्मण्याश्रितत्वात्साधारत्वमस्तीति तद्वैलक्षण्यार्थमनिलयनमित्युच्यते। अभयं प्रतिष्ठामित्यभयशब्देन द्वैतराहित्यैमित्युच्यते। बिभेत्यस्मादिति व्युत्पत्त्या भयं ब्रह्मव्यतिरिक्तं वस्तु कथ्यते। द्वितीयाद्वै भयं भवतीति श्रुत्यन्तरात्। अहमन्यो ब्रह्मान्यदित्येतादृशं द्वैतं भयं तद्रहितमभयं तद्यथा भवति तथा प्रतिष्ठां लभत इति योजनीयम्। विदुषो ब्रह्मप्राप्तिनिश्चयेन यथा संशयो निराकृतः। एवमविदुषो ब्रह्मप्राप्त्यभावनिश्चयेन संशयमपाकरोति। यदा ह्येवैष इत्यादिना। उच्छब्दोऽपिशब्दार्थे वर्तते। अरशब्दोऽल्पवाची। अन्तरशब्दो भेदवाची। एष लौकिकः पुमानेतस्मिन्ब्रह्मण्यल्पमपि भेदं स्वातिरिक्तत्वं यदा कुरुते स्वस्माद्भेदेन ब्रह्म पश्यति। तदैव तस्य जन्ममरणादिसंसारभयं भवति। जीवब्रह्मभेदस्य वास्तवत्वाभावाभिप्रायेणाल्पमपीत्युक्तम्। भेददर्शिनः। संसारप्राप्तौ श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिं हिशब्देन दर्शयति। मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति। ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्राऽऽत्मनो ब्रह्म वेदेत्याद्याः श्रुतयो द्रष्टव्याः। ननु यः पुमान्कर्मकाण्डार्थमुपास्यं सगुणं ब्रह्म वा जानाति तस्यापि विद्यावत्त्वेन निर्गुणब्रह्मज्ञानिवन्मुक्तिः स्यादित्याशङ्क्य निराचष्टे। तत्त्वेवेति। तुशब्दो मुक्तिशङ्कां निवर्तयति। विदुषोऽप्यमन्वानस्य ब्रह्मतत्त्वमजानतो भेददर्शित्वात्तदेव भयमत्यन्तमूढस्येव जन्ममरणसंसारभयं भवति। विद्यान्तरयुक्तस्यापि ब्रह्मतत्त्वज्ञानरहितस्य भयमित्यस्मिन्नर्थे श्लोकमुदाहरति। तदप्येष इत्यादिना। यः पूर्वजन्मनि प्रकृष्टे ज्ञानकर्मणी अनुष्ठायास्मिञ्जन्मनि वायुदेवत्वेनोत्पन्नः सोऽयं तथाविधमहिमोपेतोऽपि देवोऽपि सन्नस्मादन्तर्यामिरूपाद्ब्रह्मणो भीषा भयेन पवते निरन्तरमनलसः संचरति। एवं सूर्यादिषु योजनीयम्। अग्निरिन्द्रश्च स्वव्यापारं कुरुत इति शेषः। उक्तदेवताचतुष्टयापेक्षया मृत्योः पञ्चमत्वं स च क्षीणायुषः प्राणिनो मारयितुं तत्र तत्र सदा धावति। यद्यप्यसङ्गस्य निर्गुणस्य ब्रह्मणो भयहेतुत्वं नास्ति तथाऽपि मायोपाधिकस्यान्तर्यामित्वेन तत्संभवति। तदुक्तं वार्तिककारैः। नियम्यकार्यमापेक्ष्य नियन्तैष तमोवधिरिति। श्रुत्यन्तरं च। यो वायुमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः। एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि

---

१ घ. °णग°। २ क. ख. घ. ङ °समुच्य ३ घ. °नर्थे॥

सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत इत्यादिकमुदाहार्यम् । अस्य च भयहेतोर्नियामकस्यान्तर्यामिणो ब्रह्मत्वं प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादे*चिन्तितम् । प्रधानं जीव ईशो वा कोऽन्तर्यामी जगत्प्रति । कारणत्वात्प्रधानं स्याज्जीवो वा कर्मणो मुखात् । जीवैकत्वामृतत्वादेरन्तर्यामी परेश्वरः । द्रष्टृत्वादेर्न प्रधानं न जीवोऽपि नियम्यतः । बृहदारण्यके पञ्चमाध्याये याज्ञवल्क्य उद्दालकं प्रत्याह । यः पृथिव्यां तिष्ठन्पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृत इति । तत्र पृथिव्यादिजगत्प्रति योऽन्तर्यामी श्रूयते तस्मिंस्त्रेधा संशये सति प्रधानमिति प्राप्तम् । तस्य सकलजगदुपादानत्वेन स्वकार्यं प्रति नियामकत्वसंभवात् । अथवा जीवोऽन्तर्यामी । स हि धर्माधर्मरूपं कर्मानुष्ठितवान् । तच्च कर्म स्वफलदानाय फलभोगसाधनं जगदुत्पादयति । अतः कर्मद्वारा जगदुत्पादकत्वाज्जीवोऽन्तर्यामीति प्राप्ते ब्रूमः । एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृत इत्यन्तर्यामिणो जीवतादात्म्यममृतत्वं च श्रूयते । तथा पृथिव्यन्तरिक्षादिषु सर्ववस्तुष्वन्तर्यामित्वोपदेशेन सर्वव्यापित्वं प्रतीयते । तेभ्यो हेतुभ्योऽन्तर्यामी परमेश्वरः । न च प्रधानस्यान्तर्यामित्वं संभवति । अदृष्टो द्रष्टाऽश्रुतः श्रोतेति द्रष्टृत्वश्रोतृत्वाद्यवगमात् । अचेतनस्य प्रधानस्य तदसंभवात् । नापि जीवोऽन्तर्यामी । य आत्मानमन्तरो यमयतीति जीवस्य नियम्यत्वश्रवणात् । तस्मादन्तर्यामी परमेश्वरः । एतस्माद्भयमज्ञानिन एव । न तु तत्त्वविदः । तदेवं सर्वेषां प्रश्नानामुत्तरं संपन्नम् । पूर्वत्र यदुक्तं सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सहेति यदपि रसो वै स इत्यानन्दरूपत्वं सूत्रितं तदुभयं निर्णेतुं विचारमवतारयति । सैषेति । तच्छब्देन मीमांसायाः श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिः प्रदर्श्यते । बृहदारण्यके हि स यो मनुष्याणां राद्धः समृद्धो भवत्यन्येषामधिपतिः सर्वैर्मानुष्यकैर्भोगैः संपन्नतमः स मनुष्याणां परम आनन्द इत्यादिनाऽऽनन्दनिर्णयः प्रपञ्चितः । राद्धो देहेन्द्रियादिपाटवलक्षणसिद्ध्युपेतः । समृद्धो विद्यादिगुणसंपन्नः । एतच्छब्देनानन्तरग्रन्थे वक्ष्यमाणतां दर्शयति । किमयं ब्रह्मानन्दो लौकिकानन्दवद्विषयविषयिसंबन्धेन जन्यत आहोस्वित्स्वाभाविक इत्येषा मीमांसा प्रवर्तते । तत्र स्वाभाविकं ब्रह्मानन्दं विवेक्तुं द्वारभूता अन्ये विषयानन्दाः क्रमेणोपन्यस्यन्ते । एतेषां ब्रह्मानन्दलेशत्वान्निश्चयद्वारत्वमुपपन्नम् । तल्लेशत्वं चैवं द्रष्टव्यम् । अविद्यया विवेके तिरस्क्रियमाणे सत्युत्कृष्यमाणायां चाविद्यायां हिरण्यगर्भमारभ्य मनुष्यपर्यन्ते-

* अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् । अ० १ पा० २ अ० ५

१ ग. तस्य । २ घ. °रय° । ख. °रमारचयति । ३ ख. °त्यान° । ४ घ. °त्वात्तान्नि° ।

षु जीवेषु ब्रह्मानन्दस्तत्तत्कर्मवशाद्विषयादिसाधनसंबन्धवशाच्च यथाविज्ञानं भाव्यमानतयाऽपक्षीयमाणश्चञ्चलो व्यवस्थितो लौकिकः संपद्यते। स एव पुनरविद्याकामकर्मप्रकर्षेण मनुष्यगन्धर्वादिषु हिरण्यगर्भपर्यन्तमुत्तरोत्तरभूमिषु शतगुणोत्कर्षयुक्तोऽकामहतविद्वच्छ्रोत्रियप्रत्यक्षो विभाव्यते। विद्यया त्वविद्याकृते विषयविषयिविभागे निवृत्ते सति स्वाभाविकः परिपूर्ण एक एवाऽऽत्मानन्दोऽवतिष्ठते। तस्य द्वारभूतेषु विषयानन्देष्वस्मत्प्रसिद्धमानन्दमादौ तावद्दर्शयति। युवास्यादित्यादिना। मनुष्यस्य बाल्ये विषयगुणानभिज्ञत्वात्स्रक्चन्दननवनितादिविषयानन्दो नास्ति। वार्धके तदभिज्ञत्वेऽपि भोक्तुमसमर्थत्वादसौ नास्ति। अतो यौवनमेव परिशिष्यत इत्यभिप्रेत्य युवा स्यादित्युक्तम्। यौवनेऽपि कुरूपत्वक्रोधादिग्रस्तस्य दुःखबाहुल्यात्तदभावाय साधुयुवेत्युच्यते। तादृशस्यापि चतुःषष्टिकलासु चतुर्दशविद्यास्वेकस्या अप्यभावे दुःखं भवेदिति तद्व्यावृत्त्यर्थमध्यायक इत्युक्तम्। विद्यावतोऽपि कार्येषु मन्दप्रवृत्तेरग्निमान्द्यादिना भोजनादौ रुचिहीनस्य वा सुखं न भवतीति तन्निवृत्त्यर्थमाशिष्ठ इत्युक्तम्। आशुतमः सर्वकार्येषु शीघ्रं प्रवर्तत इत्यर्थः। यद्वा सर्वेषु भोज्यद्रव्येषु रुचिबाहुल्येनाऽऽशिष्ठतमः। ईदृशस्यापि मनोदार्ढ्याभावे सति न युद्धादौ धृतिः स्यादिति तद्वारणाय दृढिष्ठ इत्युक्तम्। धैर्ययुक्तोऽपि शारीरबलहीनोऽश्वारोहणादावक्षमः स्यादिति तद्वारयितुं बलिष्ठ इत्युक्तम्। एतावता भोक्तृत्वसंपत्तिरुक्ता। तस्येयमिति भोग्यसंपत्तिरुच्यते। चतुर्दिक्षु समुद्रवेष्टिता या पृथिवी सा सर्वाऽपि वित्तस्य पूर्णा भोग्यद्रव्यजातेन पूरिता। एतच्चान्येषामधिपतिरित्यादिकस्य श्रुत्यन्तरोक्तस्योपलक्षणम्। यदि कस्यचित्सार्वभौमस्यैतत्सर्वं संभवेत्तदानीमयं मानुष आनन्दो भवति। इतोऽर्वाचीनास्तु दुःखमिश्रत्वादानन्दा एव न संभवन्ति। न खलु कश्चिदपि मनुष्यो यथोक्तसार्वभौमादन्यः क्वचिदपि सर्वतस्तृप्तिमानुपलभ्यते। आनन्दो नाम तृप्तिः। तस्याः कश्चिद्विषयाभिलाषो विरोधी। स चालब्धे विषये कस्यचित्कस्मिंश्चिदवश्यं संभवत्येव। सार्वभौमस्य तु सर्वविषयाणां मनुष्यलोकवर्तिनां लब्धत्वेन विरोध्यभावान्निर्विघ्ना तृप्तिरभिव्यज्यते। एवं च सति यावद्यावदभिलाषनिवृत्तिरुत्कृष्टा भवति तावत्तावदानन्दोऽप्युत्कृष्यते। एतदेवाभिप्रेत्य पूर्वोक्तादानन्दादधिकमुदाहरति। ते य इति। ते पूर्वोक्ताः सार्वभौमनिष्ठा मानुषा आनन्दाः शतसंख्याका ये सन्ति सोऽयमानन्दसंघो मनुष्यगन्धर्वाणामेक आनन्दो भवति। शतसंख्याकेषु सार्वभौमेषु यावती तृप्तिस्तावती मनुष्यगन्धर्वस्यैकस्य विद्यते।

१ क. ङ. °लोऽत्र°। २ ख. °पक्षो°। ३ ख. °द्यासु चैक°। ४ घ. तद्वारणाय।

अस्मिन्कल्पे मनुष्याः सन्तो विद्याकर्मविशेषानुष्ठानेन गन्धर्वत्वं प्राप्ता मनुष्यगन्धर्वाः । ते ह्यन्तर्धानादिशक्तियोगेन मनुष्येभ्य उत्कृष्टाः । स चोत्कर्षो वार्तिके दर्शितः । सुगन्धिनः कामरूपा अन्तर्धानादिशक्तयः । नृत्यगीतादिकुशला गन्धर्वाः स्युर्नृलौकिका इति । ततस्तेषां मनुष्यवदानन्दप्रतिघातः प्रायेण नास्ति । कदाचित्प्रसक्तस्यापि परिहाराय साधनसंपत्तिरस्ति । तथा सति चित्तप्रसादविशेषात्सुखविशेषाभिव्यक्तिरुपपद्यते । सार्वभौमस्य मनुष्यत्वेन तदीयस्याऽऽनन्दस्यास्माभिरपेक्षितुं शक्यत्वान्न तत्र श्रोत्रिय उदाहृतः । मनुष्यगन्धर्वास्त्वन्तरिक्षलोकवासिनः । यक्षगन्धर्वाप्सरोगणसेवितमन्तरिक्षमितिश्रुत्यन्तरात् । अतस्तदीयस्याऽऽनन्दस्याप्रसिद्धत्वात्तत्प्रसिद्धिं मनुष्यलोके दर्शयितुं श्रोत्रिय उदाह्रियते । श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीत इति पाणिनिना सूत्रितत्वात् । स हि सर्वेषु लोकेषु वर्तमानस्याऽऽनन्दहेतोर्विषयस्य भोगे प्रयाससाध्यत्वसातिशयत्वानित्यत्वदोषाञ्शास्त्रानुभवाभ्यां निश्चित्य तत्र निष्कामो भवति । तथा सति मनुष्यगन्धर्वलोकगतान्विषयान्भुञ्जानस्य यावानानन्दस्तावानकामहतवेदविच्छ्रोत्रियस्यापि विद्यते । अकामहतत्वं तु गन्धर्वलोकानभिज्ञस्य मूढस्येदानीं विद्यमानमपि कालान्तरेण शास्त्रादभिजानानस्य तल्लोकभोगेच्छायामुत्पन्नायां निवर्तते । श्रोत्रियस्य तु तद्दोषदर्शिनः कदाचिदपि कामानुत्पत्तेरकामहतत्वं सुस्थितम् । ननु गन्धर्वस्य नृत्यगीतादिभिस्तदा कदाचित्तद्वृत्त्युल्लासलक्षणो हर्षशब्दाभिधेय आनन्द उपपद्यते । न त्वसावकामहतस्य श्रोत्रियस्य विद्यत इति चेन्माभूदयं हर्षः । तस्य क्षणिकत्वेन चित्तविकारत्वेन च मुख्यानन्दत्वाभावाद्विषयप्राप्त्या तदिच्छायां निवृत्तायां हर्षादिविकारेषु च शान्तेषु या तृप्तिर्भङ्गिरनुगच्छेत्यसौ च मुख्यानन्दः । तथा च स्मर्यते । यच्च काममुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् । तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलामिति । तृप्तिरूपश्चाऽऽनन्दो गन्धर्वेण समानोऽकामहतस्य श्रोत्रियस्य विद्यते । यथोक्तपर्यायद्वयमुत्तरेष्वपि पर्यायेषु चित्तस्य प्रसादातिशयमनुसृत्य तृप्तिलक्षणस्याऽऽनन्दस्याऽऽविर्भावातिशयो व्याख्येयः । तत्र तृतीयपर्यायमाह । ते ये शतं मनुष्येति । सृष्टिकाल एव देवलोके समुत्पन्ना गायका देवगन्धर्वाः । चतुर्थं पर्यायमाह । ते ये शतं देवेति । चिरकालस्थायी यो लोकस्तमालोकयन्त इति चिरलोकलोकाः । पञ्चमं पर्यायमाह । ते ये शतं पितॄणामिति । पितृलोकादूर्ध्वभावी कश्चिदाजानाख्यो देवलोकविशेषस्तत्रोत्पन्ना आजानजाः । षष्ठं पर्याय-

१ ग. घ. नृत्तगी°। २ ग. घ. नृत्तगी°। ३ ख. °भङ्ग्यनु°। ४ ग. घ. °च्छति सैव मु°। ५ ख. घ. °श्चमप°।

माह। ते ये शतमाजानजानामिति। आजानेजदेवभोगादप्युत्तमं भोगं प्राप्तुं ये वैदिकं कर्मविशेषमनुष्ठाय देवान्प्राप्नुवन्ति ते कर्मदेवाख्या देवाः। सप्तमं पर्यायमाह। ते ये शतं कर्मदेवानामिति। त्रयस्त्रिंशद्धविर्भुजोऽत्र देवशब्देन विवक्षिताः। अष्टमं पर्यायमाह। ते ये शतं देवानामिति। इन्द्रो हविर्भुजां स्वामी। नवमं पर्यायमाह। ते ये शतमिन्द्रस्येति। बृहस्पतिरिन्द्रस्याऽऽचार्यः। दशमं पर्यायमाह। ते ये शतं बृहस्पतेरिति। प्रजापतिर्विराट्पुरुषः। एकादशं पर्यायमाह। ते ये शतं प्रजापतेरिति। ब्रह्मा हिरण्यगर्भः कृत्स्नसंसारमण्डलव्यापी समष्टिव्यष्टिरूपः सूत्रात्मा स च शरीरिणां मध्ये प्रथमः। हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इति श्रुतेः। स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते। आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्माऽग्रे समवर्ततेतिस्मृतेश्च। [1]तेन सांसारिक आनन्दोत्कर्षस्तत्र विश्राम्यति। उक्तरीत्या श्रोत्रिये सर्वेषामानन्दानां सद्भावेन सोऽश्नुते सर्वान्कामान्स हेत्ययमर्थ उपपादितो भवति। तदेवं परमानन्दद्वारभूतः सांसारिक आनन्दोत्कर्ष आगमेम श्रोत्रियप्रत्यक्षेण चोदाहृतः। अथ बोधनीयं ब्रह्मानन्दं दर्शयति। स यश्चायमिति। पुरुषशब्देन बुभुत्सुर्मनुष्यो विवक्षितः। तस्मिन्कश्चिदानन्दो विद्यते। तत्सद्भावे यौक्तिकप्रसिद्धिरनुभवप्रसिद्धिश्च सोऽयमित्येताभ्यां पदाभ्यां क्रमण निर्दिश्यते। तत्र यौक्तिकप्रसिद्धिः श्रुत्यन्तरे प्रपञ्चिता। [2]अत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवतीति प्रतिज्ञाय पुत्रवित्तादिरूपस्य सर्वस्य भोग्यजातस्याऽऽत्मशेषतया प्रियत्वे सत्यात्मनः परप्रीतिविषयत्वेनाऽऽनन्दरूपत्वमुपपादितं भवति। तथा सर्वदाऽहं भूयासं कदाचिदपि ममासत्त्वं माभूदित्येवमात्मन आनन्दरूपत्वं सर्वैः प्राणिभिरनुभूयते। चकारो बुभुत्सुसजातीयप्राण्यन्तर्गतानन्दसमुच्चयार्थः। तेनाऽऽध्यात्मिकाधिभौतिकश्च सर्वोऽप्यानन्दः संगृहीतो भवति। वेदे प्रायेणास्माल्लोकादमुं लोकमित्यादाविदमदःशब्दौ प्रत्यक्षपरोक्षवाचकौ। ततोऽत्राप्यस्माकं परोक्ष आदित्यदेहेऽवस्थित आनन्दोऽसावित्यनेन शब्देन विवक्षितः। चकार आदित्यसजातीयदेवतान्तरगतानन्दसमुच्चयार्थः। [3]तेनाऽऽधिदैविकः सर्वोऽप्यानन्दः संगृहीतो भवति। एवं च सत्यध्यात्ममधिभूतमधिदैवं च सर्वेषूपाधिषु योऽयमानन्दोऽस्ति स सर्वोऽपि स्वरूपेणैक एव न तु भिद्यते। मानुषानन्दो देवानन्द इत्येवमुपाधिपरामर्शपुरःसरमेव हि भेदः प्रतीयते। यथा घटाकाशो मठाकाश इत्येवमुपाधिपरामर्शादेव तारतम्यलक्षणो भेदस्तद्वत्सर्वोऽयमखण्डैकरसो ब्रह्मानन्दस्तदीयो हिरण्यगर्भादिस्थावरान्तोपाधिकृतश्च भेदः श्रुत्यन्तरे विस्पष्टमाम्नातः। एषोऽस्य परम आनन्द एतस्यैवाऽऽनन्दस्या-

१ क. ख. घ. ङ. °नदे°। २ घ. अतः। ३ ग. °त्वेना°।

न्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति । यस्याखण्डैकरसस्यास्य समुद्रस्थानीयस्याऽऽनन्दस्य बिन्दुस्थानीया हिरण्यगर्भाद्यानन्दाः । सोऽयमेक आनन्दो बुभुत्सुभिर्बोद्धव्य इत्येवं मीमांसया निर्णयः संपन्नः । यथोक्तानन्दवेदनस्य फलं दर्शयति । स य इत्यादिना । यः पुमानेवमुक्तप्रकारेण निजानन्दं वेत्ति स पुमाननेनैव क्रमेण तमानन्दं प्राप्नोति । सत्यज्ञानादिलक्षणं ब्रह्म स्वकीयमायाशक्तिवशादाकाशादिकमस्मद्देहान्तं जगत्सृष्ट्वा देहादिपञ्चकोशरूपायां गुहायां प्रविष्टमिवाभ्यन्तरे निरूपाधिकरूपेण साक्षात्कारयोग्यं सदवतिष्ठते । तच्चाखण्डैकरसं परमानन्दस्वरूपमित्ययमुक्तप्रकारः । तेन प्रकारेण विदितवत आनन्दप्राप्तौ क्रमोऽभिधीयते । भोक्ता भोग्यं चेति द्विविधं जगद्ब्रह्मणा सृष्टम् । तत्र प्रत्यक्चैतन्यरूपमात्मानमारभ्य देहपर्यन्तोऽहंप्रत्ययगम्यो जगद्भागो भोक्ता । देहाद्बहिरिदंप्रत्ययेनावलोक्यमानः पुत्रभार्यादिरूपो जगद्भागो भोग्यः । तत्र यद्यप्यात्मव्यवहारोऽस्ति तदीयसुखदुःखयोरहं सुखी दुःखीत्येवं सर्वैरभिगम्यमानत्वात् । तथाऽपि पुत्रादिषु स्वस्माद्भेदस्य विस्पष्टं भासमानत्वाद्गौणमेवाऽऽत्मत्वम् । न तु मुख्यमित्यभिप्रेत्य श्रुतिस्तत्राऽऽत्मत्वबुद्धिं निवारयितुमन्नमयमात्मानमुपदिदेश । बुभुत्सुरपि तदेतदवगम्यास्माल्लोकादिदंप्रत्ययेनावलोक्यमानात्पुत्रादेः प्रेत्य प्रत्यावृत्य तत्र निरपेक्षो भूत्वाऽन्नमयं श्रुतिबोधितमेतमुपसंक्रामति प्राप्नोति । पुत्रादिसुखदुःखयोः स्वकीयत्वाभिमानं परित्यज्यान्नमयमात्रे पर्यवस्यतीत्यर्थः । एवं क्रमेण प्राणमयाद्युपसंक्रमणं द्रष्टव्यम् । आनन्दमयमुपसंक्रम्य तत्रापि प्रियादिचतुष्टयं क्रमेण परित्यज्य ब्रह्म पुच्छमित्युक्तेऽखण्डैकरसानन्दे पर्यवस्यतीत्यर्थः । नन्वेवंविच्छब्देन किं परमात्मा विवक्षितः किंवा ततोऽन्यः कश्चित् । नाऽऽद्यः । तस्य वेदितव्यत्वेन वेदितृत्वानुपपत्तेः । न द्वितीयः । तत्त्वमस्यादिश्रुतिविरोधात् । नैष दोषः । परमात्मन एव देहेन्द्रियाद्युपाधिविशिष्टत्वाकारेण वेदितृत्वमखण्डैकरसानन्दरूपत्वेन वेद्यत्वमित्युभयोपपत्तेः । ननु य एवंवित्स उपसंक्रामतीति श्रूयते । संक्रमणं नाम दृढसंयोगरूपप्राप्तिः । जलूका तृणे संक्रामतीत्यादौ तथा दृष्टत्वात् । न हि देहेन्द्रियाद्युपाधिविशिष्टस्य वेदितुरन्नमयादिषु यथोक्तसंक्रमणं संभवतीति चेन्न । संक्रमणशब्देनात्र भ्रान्तिविनाशलक्षणस्य विद्याफलस्य विवक्षितत्वात् । तथा च भाष्यकारैरुक्तम् । एतस्मिन्नविद्याविभ्रमनाशे संक्रमशब्द उपचर्यत इति । न हि मुख्यसंक्रमणस्य वेदनमात्रं साधनं भवति । कज्जलमयमित्यादिज्ञानमात्रेण तत्संक्रमणादर्शनात् । अस्माल्लोकात्प्रेत्येत्यनेनैव वाक्येन प्रथमपर्याये बाह्यपुत्रादिविषयभ्रान्तिनाशोऽभिहित इतिचेदेवं तर्ह्यन्नमयसंक्रमणोक्त्या

१ ख. 'खण्डर'। २ घ स्पष्टं । ३ ब 'योः स्वीकृतत्वा' । ४ ख. 'मणश' । ५ ग. 'मणे तथा पु'।

पुत्रादिभ्रमस्य पुनरनुत्पत्तिर्विवक्ष्यताम् । अतएवास्माभिर्देहमात्रे पर्यवस्यतीति संक्रमणाभिप्रायोऽभिहितः । अनेनैव न्यायेन प्राणमयात्मवेदने सत्यन्नमयात्मत्वभ्रमस्य विनष्टस्य पुनरनुत्पत्तिः प्राणमयसंक्रमणम् । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । अन्नमयादिषु मुख्यात्मत्वाभावेऽप्यहंप्रत्ययगम्यत्वलक्षणं भ्रान्तिप्रतीतमात्मत्वमभ्युपेत्यान्नमयमात्मानमित्यात्मशब्दः प्रयुक्तः । आनन्दमयकोशगतस्य प्रियाद्यवयवचतुष्टयस्याऽऽनन्दे मुख्यानन्दब्रह्मण्यवाङ्मनसगोचरत्वमभिप्रेत्य विद्यमानमपि तत्संक्रमणं श्रुत्या नोक्तम् । अथाभिप्रेतमवाङ्मनसगोचरत्वं स्पष्टीकर्तुं श्लोकमुदाहरति । तदप्येष इति । मनोमयप्रस्तावश्लोके व्याख्यातं तदनुसंधेयम् । किंच वाचोऽभिधायकाः शब्दास्ते च सविकल्पेषु वस्तुषु व्युत्पन्नाः । प्रयोक्तृभिस्तु वस्तुत्वसामान्यान्निर्विकल्पेऽपि ब्रह्मणि प्रकाशनाय प्रयुज्यमाना अप्यनभिधाय निवर्तन्ते । स्वकीयादभिधानसामर्थ्याद्धीयन्ते । मनश्चातीन्द्रियार्थे शब्दानुसारेण सर्वत्र प्रवर्तते न तु स्वातन्त्र्येण । तथा सत्यत्र शब्देषु निवृत्तेषु तैः सह स्वयमपि निवर्तते । अतो ब्रह्मानन्दस्य हिरण्यगर्भानन्दादाधिक्यादेतावदिति वक्तुमवगन्तुं वा न शक्यते । तादृशं ब्रह्मणः स्वरूपभूतमानन्दं लक्षणावृत्त्या शब्देष्वेव बोधयत्सु तथैव मनसा यः पुमान्वेत्ति स पुमान्कुतोऽपि न बिभेति । पूर्वत्र प्रस्तावानुसारेण मनोमयोपाधिविशिष्टं ब्रह्मोपासीनस्येह जन्मनि जन्मान्तरे वा कदाचिदपि भीतिर्नास्ति । प्रसक्ताया भीतेः प्रतीकारसद्भावादित्यभिप्रेत्योक्तम् । इह त्वद्वितीयब्रह्मानन्दं प्रमाणेन विजानतो भयकारणमेव नास्तीत्यभिप्रेत्य कुतश्चनेत्युक्तम् । द्वितीयाद्वै भयं भवतीति श्रुत्या स्वातिरिक्तं वस्तु भयकारणम् । तच्चाद्वितीये ब्रह्मणि नास्तीत्यभिप्रायः । यदुक्तं वाक्यवृत्तिकारैः । त्वमर्थमेवं निश्चित्य तदर्थं चिन्तयेत्पुनः । अतद्व्यावृत्तिरूपेण साक्षाद्विधिमुखेन चेति । तत्र सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्येतद्विधिमुखम् । एतस्मिन्विधिरूपे बोधे गुणानामानन्दस्वयंज्योतिष्ट्वादीनामुपसंहारः पूर्वमुदाहृतः । यतो वाचो निवर्तन्त इत्यतद्व्यावृत्तिरूपम् । तस्मिन्नस्थूलमनण्वह्रस्वमित्यादीनामुपसंहारस्तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे *चिन्तितः । निषेधानामसंहारः संहारो वा न संहृतिः । आनन्दादिवदात्मत्वं नैषां संभाव्यते यतः । श्रुतानामाहृतानां च निषेधानां समा यतः । आत्मलक्षकता तस्माद्दार्ढ्यायास्तूपसंहृतिः । अस्थूलमनण्वह्रस्वमित्यादिना ब्रह्मबोधनाय गार्गीब्रा-

* अक्षरधियां त्ववरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तम् । अ० ३ पा० ३ अ० २०

१ घ. °न्दस्याऽऽहि°। २ घ. °ब्देष्वव°। ३ घ. °सक्तभी°। ४ घ. °च्चाद्वये। ५ ग. वेति। ६ क. ख. ग. ङ. °खम् । त°। ७ ख. °क्षणता°। ८ घ. गार्गिब्रा°।

ह्मणे केचिन्निषेधाः श्रुताः । तथा कठवल्लीष्वशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययमिति । एवमन्यत्राप्युदाहार्यम् । तत्र निषेधानां परस्परमुपसंहारो नास्त्यानन्दसत्यत्वादिधर्मवदात्मस्वरूपत्वाभावेनोपसंहारे प्रयोजनाभावादिति प्राप्ते ब्रूमः । यथा स्वशाखायां श्रूयमाणानां निषेधानामात्मस्वरूपत्वाभावेऽप्यात्मोपलक्षकत्वम् । तथा शाखान्तरेभ्य उपसंहृतानां निषेधानामपि तत्समानम् । न च स्वशाखोक्तनिषेधैरेवोपलक्षणसिद्धावितरोपसंहारवैयर्थ्यं दार्ढ्याधिक्यार्थत्वात् । अन्यथा स्वशाखायामपि द्वित्रिप्रतिषेधमात्रेण तत्सिद्धावितरवैयर्थ्यं प्रसज्येत । तस्मान्निषेधा उपसंहर्तव्याः । उपसंहृते नेति नेतीतिनिषेधे कश्चिद्विशेषस्तत्रैव द्वितीयपादे *चिन्तितः । ब्रह्मापि नेति नेतीति निषिद्धमथवा नहि । द्विरुक्त्या ब्रह्मजगती निषिध्येते उभे अपि । वीप्सेयं नेतिशब्दोक्ता सर्वदृश्यनिषिद्धये । अनिदं सत्यसत्यं च ब्रह्मैकं शिष्यतेऽवधि । द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चैवामूर्तं चेत्येतस्मिन्ब्राह्मणे महता प्रबन्धेन पृथिव्यप्तेजोलक्षणं मूर्तरूपं वाय्वाकाशादिलक्षणममूर्तं च रूपं प्रपञ्च्यान्ते ब्रह्मोपदेष्टुमिदमुक्तम् । अथात आदेशो नेति नेतीति । अस्यायमर्थः । रूपद्वयकथनानन्तरं रूपिणो ब्रह्मणो वक्तव्यत्वान्नेति नेतीत्ययं ब्रह्मोपदेश इति पूर्वपक्षी मन्यते । जगत एकस्यैवैकेन नेतिशब्देन निषिद्धत्वे द्वितीयो नेतिशब्दो निरर्थकः स्यात् । अतो नकारेण द्वितीयेन ब्रह्मापि निषिध्यत इति प्राप्ते ब्रूमः । न तावद्वितीयस्य निषेधस्य वैयर्थ्यं वीप्सार्थत्वात् । सत्यां च वीप्सायां यद्यद्दृश्यत इति शब्दनिर्देशार्हं च तत्सर्वं ब्रह्म न भवतीति निषिद्धं भविष्यति । अन्तरेण तु वीप्सामेकेनैव नकारेण मूर्तामूर्तयोः प्रकृतत्वेनेतिशब्दनिर्देशार्हयोर्निषेधे सति मूर्ताद्यभावस्य मूलाज्ञानस्य चा निषिद्धत्वात्तयोर्ब्रह्मत्वं प्रसज्येत । ननु सत्यामपि वीप्सायामस्त्येव दोषः । वीप्साया निराङ्कुशत्वाद्ब्रह्मापि निषिध्यत इति तन्न । ब्रह्मणो दृश्यत्वाभावेन निषेध्यसमर्पकेतिशब्दानर्हत्वात् । किंच । अथात आदेश इति महता संरम्भेण ब्रह्मोपदेष्टुं प्रतिज्ञाय तदेव ब्रह्म निषेधन्ती श्रुतिः कथं न व्याहन्येत । वाक्यशेषश्च न ब्रह्मनिषेधे संगच्छेत । वाक्यशेषे च सत्यस्य सत्यमित्यादिना विवक्षितस्य ब्रह्मणो लौकिकसत्याद्गिरिनदीसमुद्रादेरधिकमात्यन्तिकं सत्यत्वं सूचयितुं नाम निर्दिष्टम् । सर्वनिषेधपक्षे सर्वमप्येतत्कदर्थितं स्यात् । तस्मान्न ब्रह्म निषिध्यते । ननु न बिभेति कुतश्चनेति यदुक्तं तदसत् । धर्मा-

* प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः । अ० ३ पा० २ अ० ६

१ क. ग. घ. ङ. °क्यात् । अ° । २ क. ख. ग. ङ. °निषेध्ये ते । ३ ग. निषेध्यत्वे । ४ क. ख. ग. ङ. °केन न° । ५ क. ग. ङ. °निषेधास्त° । ६ क. ख. ङ. °णो निषेध्यत्वा° । ७ क. ख. ङ. °धर्तातिश्रु° । ८ क. ख. ङ. °सत्यगिरि° । ९ क. ख. ङ. °न्तिकस° ।

धर्मजनितसंतापस्य भयहेतोर्विद्यमानत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । एतं ह वावेति । मरणकाले प्रत्यासन्ने सति सर्वेषां प्राणिनां मनस्येतादृशी चिन्ता संतापं जनयति। कीदृशी चिन्तेति चेत्साऽभिधीयते। पुरा यौवने देहेन्द्रियादिपाटवे सति द्रव्यादि-साधनसंपत्तौ च सत्यामहं साधु स्वर्गलोकादिसाधनं यागदानादिकं पुण्यं कर्म किमिति न कृतवानस्मि। नरकसाधनं परद्रव्यापहारादिकं पापं कर्म किमिति कृतवानस्मीति सेयं चिन्ता सर्वेषां संतापहेतुरप्येतं ब्रह्मविदमेकमेव पुरुषं न तपति। तापाभावे हेतुमाह। स य एवमिति। यः पुमानेते पुण्यपापकर्मणी एवं संतापहेतुत्वेन विद्वान्भवति शास्त्रोपपत्तिभ्यां जानाति। स पुमान्कर्मप्रयुक्तसंतापनिवारणायाऽऽत्मानं स्पृणुते प्रीणयति बलयति च। स्पृ प्रीतिबलयोरिति धातुः। अयमात्मा साक्षी न तु धर्माधर्मयोः कर्तेत्येवं निश्चयेन संतापरहितः प्रीतो भवति। ब्रह्माहमितिनिश्चयेन धर्माधर्मतत्फलादिकृत्स्नसंसारहेतोरविद्याया अपि निवृत्तत्वात्प्रबलो भवति। नास्य धर्माधर्मादिकृतः पराजयः कदाचिदपि भवतीत्यर्थः। नन्वात्मनोऽकर्तृत्वे ब्रह्मत्वे वाऽवगतेऽपि प्रवर्तमानैर्देहेन्द्रियैः पुण्यपापे अवश्यं निष्पद्येते पूर्वानुष्ठिते अपि विद्येते एवेत्याशङ्क्याऽऽह । उभे ह्येवेति । यः पुमानेवं पुण्यपापयोस्तापहेतुत्वमात्मज्ञानस्य च तापनिवारकत्वं वेद । एते उभे पुण्यपापे आत्मानमेव स्पृणुते पश्यति । धातूनामनेकार्थत्वमिति हि वैयाकरणन्यायः । शास्त्रदृष्ट्या तयोः पुण्यपापयोः परमात्मस्वरूपत्वमेवानुसंदधाति । न तु मायाकल्पितं पुण्यपापरूपत्वम् । अस्मिन्नर्थे तत्त्ववित्प्रसिद्धिं दर्शयितुं हिशब्दः प्रयुक्तः। यदा ब्रह्मविदः स्वात्मव्यतिरेकेण पूर्वानुष्ठिते पश्चादनुष्ठास्यमाने च पुण्यपापे स्वरूपेणैव न स्तस्तदा तच्चिन्ताकृतस्तापो नास्तीति किमु वक्तव्यमित्यभिप्रायः। पापराहित्यं चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे *चिन्तितम्। ज्ञानिनः पापलेपोऽस्ति नास्ति वाऽनुपभोगतः। अनाश इति शास्त्रेषु घोषाल्लेपोऽस्य विद्यते। अकर्त्रात्मधिया वस्तुमहिम्नैव न लिप्यते। अश्लेषनाशावप्युक्तावज्ञे घोषस्तु सार्थकः। नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपीति भोगमन्तरेण पापाविनाशस्य सर्वशास्त्रप्रसिद्धत्वाद्ब्रह्मज्ञानिनोऽप्यस्ति पापलेप इति प्राप्ते ब्रूमः। तत्र तावन्निर्गुणब्रह्मात्मतत्त्वविदः पापलेपशङ्काऽपि नोदेति। नाकार्षं न करोमि न करिष्यामीतिकालत्रयेऽप्यकर्तृब्रह्मस्वरूपेण निश्चितत्वात्। नह्यकर्तुर्लेपं च मन्दा अपि शङ्कन्ते। नापि सगुणब्रह्मविदो लेपोऽस्ति। अश्लेषविनाशयोः श्रुतत्वात्। ब्रह्मसा-

* तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात्। अ० ४ पा० १ अ० ९

१ घ. स्वर्गादि॰। २ ग. पुण्यक॰। ३ ख. ॰धर्मकृ॰। ४ ग. ॰पापराहितत्वं॰। ५ ग. घ. ॰ति पा॰। ६ ग. ॰णब्रह्मवि॰।

क्षात्कारादूर्ध्वं देहेन्द्रियव्यवहारवशात्संभावितस्य पापस्याश्लेषः श्रूयते। तद्यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यत इति। साक्षात्कारात्पूर्वं त्विह जन्मनि जन्मान्तरेषु च संचितस्य पापसंघस्य विनाशः श्रूयते। तद्यथेषीकातूलमग्नौ प्रोतं च प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्त इति। नाभुक्तमित्यादिशास्त्रं तु सगुणनिर्गुणब्रह्मज्ञानरहितविषयम्। तस्मान्नास्ति ज्ञानिनः पापलेप इति। पुण्यराहित्यं च तत्रैव *चिन्तितम्। पुण्येन लिप्यते नो वा लिप्यतेऽसौ श्रुतत्वतः। न हि श्रौतेन पुण्येन श्रौतं ज्ञानं विरुध्यते। अलेपो वस्तुसामर्थ्यात्समानः पुण्यपापयोः। श्रुतं पुण्यं पापतया तरणं च समं श्रुतम्। मा भूत्पापलेपः पुण्यलेपस्तु विद्यते। पुण्यस्य श्रौतत्वेन श्रौतब्रह्मज्ञानेन सह विरोधाभावादिति प्राप्ते ब्रूमः। अकर्ताऽऽत्मा वस्तुसामर्थ्यात्पापवत्पुण्येनापि न लिप्यते। सगुणज्ञानिनस्तूपासनव्यतिरिक्तं काम्यं पुण्यं पापवदधमजन्मदेहहेतुत्वात्पापसममेवेति मत्वा पापत्वेनैव दहरविद्यावाक्यशेषे श्रुतिः परामृशति। सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्त इति। अस्यायमर्थः। सुकृतं दुष्कृतं तत्फलं च पूर्ववाक्ये यद्यदनुक्रान्तं ते सर्वे पाप्मानोऽस्मादुपासकान्निवर्तन्ते। किंच। उभे ह्येवैष एते तरतीति श्रुतिः पुण्यपापयोरुभयोर्ज्ञानिना तरणं सममेव ब्रूते। तस्मात्पापवत्पुण्येनापि न लिप्यते। प्रारब्धयोरविनाशस्तत्रैव †चिन्तितः। आरब्धे नश्यतो नो वा संचिते इव नश्यतः। उभयत्राप्यकर्तृत्वं तद्बाधः सदृशः खलु। आदेहपातं संसारश्रुतेरनुभवादपि। इषुचक्रादिदृष्टान्तान्नैवाऽऽरब्धे विनश्यतः। ज्ञानात्पूर्वं संचिते पुण्यपापे द्विविधे। आरब्धे अनारब्धे च। तयोरकर्तृत्वमात्मनः समानं तद्बाधश्च समः। ततोऽनारब्धवदारब्धयोरपि ज्ञानोदयसमय एव विनाश इति प्राप्ते ब्रूमः श्रुत्यनुभवयुक्तिभ्य आरब्धयोरविनाशो गम्यते। तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्य इति श्रुतेः। अस्यायमर्थः। तस्य तत्त्वविदो मुक्तिर्विलम्बमानाऽपि नात्यन्तं विलम्बते। किंतु गर्भाधानकाले क्लृप्तस्याऽऽयुषः क्षयाभावेन यावद्देहः प्राणैर्न विमोक्ष्यते तावदेव विलम्बते। अथ देहप्राणवियोगे सति ब्रह्म संपद्यत इति। यथाऽनया श्रुत्या तत्त्वविदोऽप्यादेहान्तं संसारोऽङ्गीकृतस्तथा विद्वदनुभवोऽप्यस्मिन्नर्थे स्फुटः। युक्तिश्चोच्यते। यथा लोके तूणनिष्ठेषु बाणेषु धानुष्कस्य स्वीकारपरित्यागयोः स्वातन्त्र्येऽपि मुक्ते बाणे स्वातन्त्र्यं न दृश्यते। स तु बाणो वेगे क्षीणे स्वयं पतति। एवं कुलालच-

---

* इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु। अ० ४ पा० १ अ० १० † अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः। अ० ४ पा० १ अ० ११

---

१ घ. °पमे°। २ घ. °देहपातं सं°।

भ्रमणमुदाहर्तव्यम् । तथा दार्ष्टान्तिके[1] ब्रह्मज्ञानस्याप्यनारब्धकर्मनाशकत्वे[2] स्वातन्त्र्यमस्तु न त्वारब्धे कर्मणि । आरब्धस्य प्रवृत्तफलत्वात् । यद्येतैः श्रुत्यादिभिरारब्धस्थितिर्नाभ्युपगम्येत तदोपदेष्टुरभावाद्विद्यासंप्रदाय उच्छिद्येत। न तावदविद्वानुपदेष्टेति वक्तुं शक्यम् । विद्वांस्तु ज्ञानसमय एव मुच्यत इति को नामोपदेष्टा संभवति । तस्मान्नाऽऽरब्धयोर्नाशः[3] । नित्यकर्मणो नाशाभावस्तत्रैव*चिन्तितः । नश्येन्नो वाऽग्निहोत्रादि नित्यं कर्म विनश्यति । यतोऽयं वस्तुमहिमा न क्वचित्प्रतिहन्यते । अनुषक्तफलांशस्य नाशोऽप्यन्यो न नश्यति । विद्यायामुपयुक्तत्वाद्भाव्यश्लेषस्तु काम्यवत् । ज्ञानात्पूर्वमिह जन्मनि जन्मान्तरे वाऽनुष्ठितं यदग्निहोत्रादिनित्यं कर्म तस्यापि काम्यकर्मवदकर्त्रात्मवस्तुबोधमहिम्ना नाशोऽभ्युपेय इति प्राप्ते ब्रूमः । द्वावंशौ नित्यकर्मणः एकोंशः प्राधान्येन चित्तशुद्धिप्रदः । अपरोंशोऽनुषङ्गेण स्वर्गादिफलप्रदः । तस्य नाशोऽस्तु नाम । चित्तशुद्धिप्रदस्य तु विद्यायामुपयुक्तत्वान्न नाशो वर्णयितुं शक्यः । न हि लोके भोगेनोपक्षीणं व्रीह्यादिकं नष्टं मन्यते[4] । यत्तु ज्ञानादूर्ध्वं नित्यं कर्म तस्य काम्यवदश्लेषः । अङ्गावबद्धोपास्तिरहितस्यापि नित्यकर्मणो विद्यायामुपयुक्तत्वं तत्रैव †चिन्तितम् । किमङ्गोपास्तिसंयुक्तमेव विद्योपयोग्युत । केवलं च प्रशस्तत्वात्सोपास्त्ये वोपयुज्यते । केवलं वीर्यवद्विद्यासंयुक्तं वीर्यवत्तरम् । इतिश्रुतेस्तारतम्यादुभयं ज्ञानसाधनम् । विद्यासाधनं नित्यं कर्म द्विविधं संभाव्यते । अङ्गावबद्धोपास्तिसहितं तद्रहितं च । तत्र सोपासनस्य कर्मणः प्रशस्तत्वात्तदेव विद्यासाधनं न तूपास्तिरहितमिति प्राप्ते ब्रूमः । यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति श्रुतिः सोपासनस्य कर्मणोऽतिशयेन वीर्यमस्तीति वदन्ती निरुपासनस्यापि वीर्यमात्रमभ्यनुजानाति । अन्यथा तरप्प्रत्ययानुपपत्तेः । तस्मात्सोपासननिरुपासनयोस्तारतम्येन विद्यासाधनत्वम्[5] । ज्ञानिनो मुक्तिनियमस्तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे ‡चिन्तितः । ब्रह्मतत्त्वविदो मुक्तिः पाक्षिकी नियताऽथवा । पाक्षिक्यपान्तरतमप्रभृतेर्जन्मवर्णनात् । नानादेहोपभोक्तव्यमीशोपास्तिफलं[6] बुधाः । भुक्त्वाऽधिकारपुरुषा मुच्यन्ते नियता ततः । पुराणेषु वेदप्रवर्तक आचार्योऽपान्तरतमो विष्णोराज्ञया द्वापरान्ते कृष्णद्वैपायनरूपेण शरीरान्तरं जग्राहेति स्मर्यते । तथा सनत्कुमारः

---

* अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् । अ० ४ पा० १ अ० १२ † यदेव विद्ययेति हि अ० ४ पा० १ अ० १३ ‡ यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् । अ० ३ पा० ३ अ० १९

---

१ क. ग. ङ. °न्तिकब्र°। २ क. ग. घ. ङ. °र्मसु ना°। ३ ख. °र्मणां ना°। ४ ग. घ. मन्यन्त। ५ ग. घ. °न्मदर्शना°। ६घ. °भोक्तृत्वमी।

स्कन्दरूपेणैव पार्वतीपरमेश्वराभ्यामजायत । एवमन्येऽपि वसिष्ठादयस्तत्त्वज्ञानिन एव सन्तस्तत्र तत्र शापाद्वा वराद्वा स्वेच्छया वा शरीरान्तराणि जगृहुरितिस्मरणान्मुक्तिस्तत्त्वविदां पाक्षिकीति प्राप्ते ब्रूमः । य एते त्वयोदाहृताः पुरुषास्ते सर्वे जगन्निर्वाहकारिणः । ते च पूर्वस्मिन्कल्पे महता तपसा परमेश्वरमुपास्यास्मिन्कल्पे नानादेहोपभोग्यमधिकारपदं लेभिरे । क्षीणे च प्रारब्धे कर्मणि मोक्ष्यन्ते । तथाऽनारब्धकर्मणां तत्त्वज्ञानेन दाहस्य निवारयितुमशक्यत्वात्तत्त्वविदो मुक्तिर्नियतैव । एतस्यार्थस्याऽऽक्षेपसमाधानरूपा चिन्ता *चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे कृता । बहुजन्मप्रदारब्धयुक्तानां नास्त्युतास्ति मुक् । विद्यालोपे कृतं कर्म फलदं तेन नास्ति मुक् । आरब्धं भोजयेदेव न तु विद्यां विलोपयेत् । सुप्तबुद्धवदश्लेषतादवस्थ्यात्कुतो न मुक् । अधिकारिपुरुषाणां मुक्तिर्नास्ति । प्रारब्धभोगाय बहुषु जन्मसु स्वीकृतेषु तत्र पूर्वार्जितविद्यायां लुप्तायां यत्कर्म क्रियते तस्य फलप्रदत्वे सत्युत्तरोत्तरजन्मपरंपराया अवश्यंभावित्वादिति प्राप्ते ब्रूमः । आरब्धं कर्म स्वफले सुखदुःखे भोजयेत् । तदर्थमेव प्रवृत्तत्वात् । न हि विद्याविलोपार्थं किंचित्कर्म पूर्वमनुष्ठितम् । येन कर्मवशाद्विद्यालोप आशङ्क्येत । न च मरणव्यवधानमात्रेण विद्यालोपः सुषुप्तिव्यवधाने तल्लोपादर्शनात् । अतो विद्यायामवस्थितायां बहुजन्मभिरपि क्रियमाणैः कर्मभिरश्लेषादस्त्यधिकारिणां मुक्तिः । यद्यप्येतद्गुणोपसंहारे निर्णीतं तथाऽपि तस्यैवाऽऽक्षेपसमाधाने इत्यनवद्यम् । अनुवाकार्थमुपसंहरति । इतीति । ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादि य एवं वेदेत्यन्तेन ग्रन्थेन या प्रतिपादिता सेयमितिशब्देन परामृश्यते । सा चोपनिषद्रहस्यविद्या । उपनिषण्णमस्यां परं श्रेय इति व्युत्पत्तेः । तादृशी विद्याऽभिहितेति शेषः । इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते श्रीबुक्कणसाम्राज्यधुरन्धरमाधवविद्यारण्यपरमेश्वरसंबन्धि वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके वारुण्यामुपनिषदि ब्रह्मवल्ल्याख्यो द्वितीयोऽनुवाकः ।

॥ समाप्तेयं ब्रह्मवल्ली ॥

---

* भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा संपद्यते । अ० ४ पा० १ अ० १४

---

१ ख. तत्पूर्वा॰। २ ख. घ. ॰याली॰। ३ क. ग. घ. ङ. ॰हुमि॰।

॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ॥

द्वितीयानुवाके ब्रह्मविद्या निरूपिता । अथ तृतीयानुवाके तत्साधनानि निरूप्यन्ते । यद्यपि सांहित्युपनिषदि बहिरङ्गसाधनानि कर्माण्युपासनानि चाभिहितानि तथाऽपि विचाररूपमन्तरङ्गसाधनं नोक्तमिति तदत्राभिधीयते । तस्मिन्नभिहिते तदङ्गानि मननादीन्यप्यभिहितानि भविष्यन्ति । तत्राऽऽदौ विद्यास्तुत्यर्थमुपाख्यानमाह । भृगुरित्यादिना । अस्ति कश्चिन्महर्षिर्भृगुर्नाम गोत्रप्रवर्तकः । वैशब्देन मन्त्रब्राह्मणगता तत्प्रसिद्धिः स्मर्यते । भृगूणां त्वाङ्गिरसां व्रतपते व्रतेनाऽऽदधामीति भृग्वङ्गिरसामादध्यादिति हि मन्त्रब्राह्मणे आम्नायेते । स च भृगुर्वरुणस्य पुत्रः पितरं वरुणं गुरुत्वेनोपसन्नवान् । गुरूपसत्तिश्च श्रुत्यन्तरेऽभिहिता । तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेदिति । अधीहीत्यादिर्गुरूपसत्तिमन्त्रः । हे भगवो भगवन्पूज्यस्वरूप गुरो ब्रह्माधीहि अधिकं स्मर चित्तेन स्मृत्वोपदिशेत्यर्थः । ईदृशानामुपाख्यानानां विद्यास्तुत्यर्थत्वं तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे *चिन्तितम् । पारिप्लवार्थमाख्यानं किंवा विद्यास्तुतिः स्तुतेः । ज्यायोऽनुष्ठानशेषत्वं तेन पारिप्लवार्थता । मनुर्वैवस्वतो राजेत्येवं तत्र विशेषणात् । अत्र विद्यैकवाक्यत्वभावाद्विद्यास्तुतिर्भवेत् । अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुः । जनको ह वैदेह आसांचक्र इत्यादिकमुपनिषदि श्रूयमाणमाख्यानं पारिप्लवार्थं भवितुमर्हति । अश्वमेधयागे रात्रिषु राजानं सकुटुम्बमुपवेश्य तस्याग्रे वैदिकान्युपाख्यानान्यन्यानि पुण्यान्यध्वर्युणा वक्तव्यानि तदिदं पारिप्लवाख्यं कर्म पारिप्लवमाचक्षीतेतिवाक्येन विहितम् । तदर्थत्वे सत्यौपनिषदाख्यानान्यनुष्ठानायोपयुज्येरन् । ज्यायोऽनुष्ठानं विद्यास्तुतेस्तस्मात्पारिप्लवार्थमिति प्राप्ते ब्रूमः । प्रथमेऽहनि मनुर्वैवस्वतो राजा द्वितीयेऽहनि यमो वैवस्वतो राजेत्येवमाद्याख्यानानां पारिप्लवार्थानां विशेषितत्वादौपनिषदानामाख्यानानां तच्छेषत्वं न संभवति । संनिहितविद्यास्तावकत्वे तु विद्यावाक्यैरेकवाक्यता लभ्यते । तस्माद्विद्यास्तावकमाख्यानम् । ब्रह्मबोधद्वारोपदेशं दर्शयति । तस्मा इति । तस्मै समन्त्रकमुपसन्नाय भृगवे एतदन्नादिकं बोधद्वारमुक्तवान् । अन्नमयप्राणमयमनोमयानां कोशानामुपादानकारणान्यन्नप्राणमनांसि चक्षुःश्रोत्रवाचोऽपि मनोवद्द्वारभूताः । इति शब्दोऽनुक्तानां त्वगादिज्ञानेन्द्रियाणां पाणिपादादिकर्मेन्द्रियाणां च प्रदर्शनार्थः । शाखाग्रे चन्द्र इत्यत्र यथा

* पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् । अ० ३ पा० ४ अ० ४

१ क. ख. ङ. °हित्याम°। २ क. ख. ङ. °न्यर्थादभि°। ३ क. ख. ङ. भवन्ति । ४ घ. °भाना द्वि°। ५ ख. °थ या°। ६ ग. ध. °वानां । ७ ग. घ. °क्यैक°।

चन्द्रदर्शने समीपवर्तिनी वृक्षशाखा लक्षकत्वेन द्वारं तथा गुहाहितब्रह्मदर्शने तदुपलक्षकाण्यन्नप्राणादीनि द्वाराणि । तद्द्वारत्वं च बृहदारण्यके विस्पष्टमाम्नातम् । प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रमुतान्नस्यान्नं मनसो ये मनो विदुः । ते निचिक्युर्ब्रह्म पुराणमग्र्यमिति । प्राणादिकल्पनाधिष्ठानतया प्राणादिरूपं ब्रह्म प्राणादिद्वारेण वेदितुं सुशकम् । अहंबुद्धिगम्येष्वन्नप्राणादिषु मध्ये ब्रह्मान्वेषणीयमित्यभिप्रायः । अथ ब्रह्मलक्षणस्य तद्बोधहेतोर्विचारस्य चोपदेशं दर्शयति । तꣳ हेत्यादिना। द्वारं श्रुत्वा तदवबोधायात्यन्तमुत्सुकं तं भृगुमवेक्ष्याऽऽप्तत्वातिशयेन तदीयं प्रश्नं विना स्वयमेव वरुणः पुनरप्युवाच । हशब्द औत्सुक्यप्रसिद्धिद्योतनार्थः । इमान्याकाशादीनि पञ्चमहाभूतानि भौतिकदेहोपेता हिरण्यगर्भादिस्तम्बान्ताः सर्वे प्राणिनश्च यतो वस्तुनो जायन्ते। वैशब्दः स इमाँल्लोकानसृजतेत्यादिश्रुत्यन्तरप्रसिद्धिद्योतनार्थः । उत्पन्नानि च भूतानि येन वस्तुना जीवन्ति स्थितिं लभन्ते । प्रयन्ति नाशं प्रतिपद्यमानानि भूतानि यद्वस्त्वभिसंविशन्ति साकल्येन प्रविशन्ति । यथा फेनतरङ्गबुद्बुदादीनामुत्पत्तिस्थितिलयाः समुद्रे भवन्ति तद्वत् । जगदुत्पत्तिस्थितिलयकारणं वस्तु विचारय । तदेव वस्तु त्वया पृष्टं ब्रह्म । इतिशब्द उत्तरसमाप्त्यर्थः । विचारकर्तव्यता च प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे *चिन्तिता । अविचार्यं विचार्यं वा ब्रह्माध्यासानिरूपणात् । असंदेहाफलत्वाभ्यां न विचारं तदर्हति । अध्यासोऽहंबुद्धिसिद्धोऽसङ्गं ब्रह्म श्रुतीरितम् । संदेहान्मुक्तिभावाच्च विचार्यं ब्रह्म वेदत इति । आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्य इत्यत्राऽऽत्मदर्शनं फलमुद्दिश्य तत्साधनत्वेन श्रवणं विधीयते । श्रवणं नाम वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मणि तात्पर्यं निर्णेतुमनुकूलो न्यायविचारः । तदेतद्विचारविधायकं वाक्यं विषयः । न चायं विषयः श्लोकेन संगृहीतः । संदेहसंग्रहेणैवार्थात्तत्संग्रहप्रतीतेः । ब्रह्मविचारात्मकन्यायनिर्णायकं शास्त्रमनारभ्यमारभ्यं वेति संदेहः । पूर्वोत्तरपक्षयुक्तिद्वयं सर्वत्र संदेहे बीजमुन्नेयम् । तत्रानारभ्यमिति तावत्प्राप्तम् । विषयप्रयोजनयोरभावात् । संदिग्धं हि विचारस्य विषयो भवति । ब्रह्म त्वसंदिग्धम् । तथा हि तत्किं ब्रह्माकारेण संदिह्यत आत्माकारेण वा । नाऽऽद्यः । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादिवाक्येन ब्रह्माकारस्य निश्चयात् । न द्वितीयः । अहंप्रत्ययेनाऽऽकारस्यापि निश्चयात् । अध्यस्तात्मविषत्वेन भ्रान्तोऽहंप्रत्यय इति चेन्न । अध्यासानिरूपणात् । तमःप्रकाशवद्विरुद्धस्वभावयोर्जडाजडयोर्देहात्मनोः शुक्ति-

* अथातो ब्रह्मजिज्ञासा । अ० १ पा० १ अ० १ ।

१ क. ख. ङ. °त्वाऽव°। २ क. ख. ग. ङ. °दीयप्र°।

कारजतवदन्योन्यतादात्म्याध्यासो न निरूपयितुं शक्यते। तस्मादभ्रान्ताभ्यां श्रुत्यहंप्रत्ययाभ्यां निश्चितस्यासंदिग्धत्वान्न विचारस्य विषयोऽस्ति। नापि प्रयोजनं पश्यामः। उक्तप्रकारेण ब्रह्मात्मनि निश्चितेऽपि मुक्त्यदर्शनात्। तस्माद्ब्रह्म न विचारमर्हतीति शास्त्रमनारम्भणीयमिति पूर्वपक्षः। अत्रोच्यते। शास्त्रमारम्भणीयं विषयप्रयोजनसद्भावात्। श्रुत्यहंप्रत्ययर्योर्विप्रतिपत्त्या संदिग्धं ब्रह्मात्मवस्तु। अयमात्मा ब्रह्मेति श्रुतिरसङ्गं ब्रह्माऽऽत्मत्वेनोपदिशति। अहं मनुष्य इत्याद्यहंबुद्धिर्देहादितादात्म्याध्यासेनाऽऽत्मानं गृह्णाति। अध्यासस्य च दुर्निरूपत्वमलंकाराय। तस्मात्संदिग्धं वस्तु विषयः। तन्निश्चयेन च मुक्तिलक्षणं प्रयोजनं श्रुत्या विद्वदनुभवेन च प्रसिद्धम्। तस्स्माद्वेदान्तवाक्यविचारमुखेन ब्रह्मणो विचारार्हत्वाच्छास्त्रमारम्भणीयमिति सिद्धान्तः। विचारो हि लक्षणप्रमाणाभ्यां वस्तुतत्त्वनिर्णयावधिकः। लक्षणं च तत्रैव *चिन्तितम्। लक्षणं ब्रह्मणो नास्ति किंवाऽस्ति न हि विद्यते। जन्मादेरन्यनिष्ठत्वात्सत्यादेश्चाप्रसिद्धितः। ब्रह्मनिष्ठं कारणत्वं स्याल्लक्ष्म स्रग्भुजङ्गवत्। लौकिकान्येव सत्यादीन्यखण्डं लक्षयन्ति हि। यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते। येन जातानि जीवन्ति। यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति। तद्विजिज्ञासस्व। तद्ब्रह्मेतीति। सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति[1] च वाक्यद्वयं विषयः। प्रयन्ति म्रियमाणानीत्यर्थः। अत्र श्रूयमाणं ब्रह्मलक्षणं घटते न घटते वेति संशये[3] न घटते। तथा हि किं जन्मादिकं ब्रह्मलक्षणमुत सत्यादिकम्। नाऽऽद्यः। तस्य जगन्निष्ठत्वेन ब्रह्मसंबन्धाभावात्। द्वितीयेऽपि लोकप्रसिद्धसत्यज्ञानादिस्वीकारे भिन्नार्थत्वादखण्डं ब्रह्म न सिध्येत्। अप्रसिद्धस्य[4] तु सत्यादेर्लक्षणत्वमयुक्तम्। तस्मात्तटस्थलक्षणं स्वरूपलक्षणं च न विद्यते। अत्रोच्यते। जन्मादेरन्यनिष्ठत्वेऽपि तत्कारणत्वं ब्रह्मणि कल्पनया संबद्धं तटस्थलक्षणं भविष्यति। यो भुजङ्गः सा स्रगितिवत्। यज्जगत्कारणं तद्ब्रह्मेति कल्पितेनापि वस्तुनो लक्षयितुं शक्यत्वात्। भिन्नार्थानामपि पितृसुतभ्रातृजामात्रादिशब्दानामेकदेवदत्तपर्यवसायित्वे यथा न विरोधः। तथा लोकसिद्धभिन्नार्थवाचिसत्यादिशब्दानामखण्डब्रह्मपर्यवसायित्वे स्वरूपलक्षणसिद्धिरित्युभयमुपपन्नम्। तल्लक्षणोपपादनाय वेदकर्तृत्वं तत्रैव † चिन्तितम्। न कर्तृ ब्रह्म वेदस्य किंवा कर्तृ न कर्तृ तत्। विरूप नित्यया वाचेत्येवं नित्यत्ववर्णनात्। कर्तृनिःश्वसिताद्युक्तेर्नित्यत्वं पूर्वसाम्यतः। सर्वावभासि वेदस्य कर्तृ-

* जन्माद्यस्य यतः। अ० १ पा० १ अ० २ † शास्त्रयोनित्वात्। अ० १ पा० १ अ० ३ °वर्णकम्°।

१ क. ख. ङ. सिद्धम्। २ घ. ङ. °ति वा°। ३ ख. °शयः न। ४ क. ग. घ. ङ. °स्य स°।

त्वात्सर्वविद्भवेत् । अस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद इति वाक्यं विषयः । यदृग्वेदादिकमस्ति तदेव तस्य नित्यसिद्धस्य ब्रह्मणो निश्वास इवाप्रयत्नेन सिद्धमित्यर्थः। ब्रह्म वेदं न करोति करोति वेति संदेहः। न करोति वेदस्य नित्यत्वात् । वाचा विरूप नित्ययेत्येतस्मिन्मन्त्रे विरूपेति देवतां संबोध्य नित्यया वाचा स्तुतिं प्रेरयेत्येवं प्रार्थ्यते। नित्या वागृगादिवेद एव। अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा । आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तय इति स्मृतेः । अतो न वेदकर्तृ ब्रह्मेति प्राप्ते ब्रूमः । ब्रह्म वेदस्य कर्तृ भवितुमर्हति । कुतः । निश्वसितन्यायेनाप्रयत्नोत्पत्त्यवगमात् । तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिर इति सर्वैर्यज्ञैरिज्यमानाद्यज्ञशब्दवाच्याद्ब्रह्मणो विस्पष्टमेव वेदोत्पत्तिश्रवणाच्च । अप्रयत्नोत्पत्त्यैवार्थं बुद्ध्वा रचितैः कालिदासादिवाक्यैर्वैलक्षण्यादपौरुषेयत्वम् । प्रतिसर्गं पूर्वसाम्येनोत्पत्तेः प्रवाहरूपेण नित्यता। सर्वजगद्व्यवस्थावभासिवेदकर्तृत्वनिरूपणेन ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वं निरूपितं भवति। लक्षणमुपपाद्याऽऽगमव्यवस्थापनं तत्रैव *चिन्तितम् । अस्त्यन्यमेयताऽप्यस्य किंवा वेदैकमेयता । घटवत्सिद्धवस्तुत्वाद्ब्रह्मान्येनापि मीयते । रूपलिङ्गादिराहित्यान्नास्य मान्तरयोग्यता । तं त्वौपनिषदेत्यादौ प्रोक्ता वेदैकमेयता । तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीति शाकल्यं प्रति याज्ञवल्क्येनोक्ते वाक्ये परब्रह्मरूपस्य पुरुषस्योपनिषद्वेद्यत्वं प्रतीयते । तद्वाक्यं विषयः । तत्र ब्रह्मणः प्रत्यक्षादिगम्यत्वमस्ति नवेति संशयः। पूर्वपक्षस्तु विस्पष्टः। रूपरसाद्यभावान्नेन्द्रिययोग्यता । लिङ्गसादृश्यादिराहित्याच्च नानुमानोपमानादियोग्यता। उपनिषत्स्वेवाधिगम्यत इति व्युत्पत्त्या नावेदविन्मनुते तं बृहन्तमित्यन्यनिषेधश्रुत्या च वेदैकमेयत्वम् । भाष्यकारैर्जन्मादिसूत्रे श्रुत्यादयोऽनुभवादयश्च यथासंभवमिह प्रमाणमित्यन्यमेयत्वमङ्गीकृतमितिचेत् । बाढम् । प्रथमतः श्रुत्यैव प्रमिते ब्रह्मणि पश्चादनुवादरूपेणानुमानानुभवयोरङ्गीकारात् । अतो वेदैकमेयं ब्रह्म । वेदस्य तु ब्रह्मप्रमाणत्वं तत्रैव † चिन्तितम् । वेदान्ताः कर्तृदेवादिपरा ब्रह्मपरा उत। अनुष्ठानोपयोगित्वात्कर्त्रादिप्रतिपादकाः । भिन्नप्रकरणाल्लिङ्गषट्काच्च ब्रह्मबोधकाः । सतिप्रयोजनेऽनर्थहानेऽनुष्ठानतोऽत्र किम् । स्पष्टौ विषयसंदेहौ । जीवप्रकाशकवाक्यानि कर्तृपराणि ब्रह्मप्रकाशकवाक्यानि देव-

* द्वितीयं वर्णकम् । अ० १ पा० १ अ० ३ † तत्तु समन्वयात् । अ० १ पा० १ अ० ४ वर्णकम्[१]।१

१ ग. संशयः । २ क. ग. घ. ङ. ॰येत्यस्मि॰। ३ घ. ततः । ४ ख. ॰त्पत्तौ चार्थ॰। ५ घ. विचारितम् । ६ घ ॰सादिराहित्यात्रे॰।

तापराणि सृष्टिप्रकाशकवाक्यानि साधनपराणि । तथा सति वेदान्तानामनुष्ठानोपयोगित्वं भविष्यति । ब्रह्मपरत्वे त्वनुष्ठानासंभवान्निष्प्रयोजनत्वं स्यात् । तस्माद्वेदान्ताः कर्तृदेवतासाधनप्रतिपादकाः । अत्रोच्यते । ब्रह्मपरा वेदान्ताः । कुतः । भिन्नप्रकरणपठितानां तेषां कर्त्रादिप्रतिपादकतया कर्मशेषत्वासंभवात्तात्पर्यनिश्चयहेतुलिङ्गषट्केन ब्रह्मपरत्वसंभवाच्च । लिङ्गषट्कं च पूर्वाचार्यैर्निरूपितम् । उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् । अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिश्चय इति । सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्युपक्रमः । ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसीत्युपसंहारः । तयोर्ब्रह्मविषत्वेनैकरूप्यमेकं लिङ्गम् । असकृत्तत्त्वमसीत्युक्तिरभ्यासः । मानान्तरानवगम्यत्वमपूर्वत्वम् । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं फलम् । सृष्टिस्थितिप्रलयप्रवेशनियमनानि पञ्चार्थवादाः । मृदादिदृष्टान्ता उपपत्तयः । एतैर्लिङ्गैर्ब्रह्मपरत्वं निश्चेयम् । न चानुष्ठानमन्तरेण प्रयोजनाभावः । नायं सर्प इत्यादाविव बोधादनर्थनिवृत्तेः संभवात् । वेदान्तानां विधिपरत्वाभावस्तत्रैव *चिन्तितः । प्रतिपत्तिं विधित्सन्ति ब्रह्मण्यवसिता उत । शास्त्रत्वात्ते विधातारो मननादेश्च कीर्तनात् । नाकर्तृतन्त्रेऽस्ति विधिः शास्त्रत्वं शंसनादपि । मननादिः पुरा बोधाद्ब्रह्मण्यवसितास्ततः । एकदेशी मन्यते । ब्रह्मपरत्वेऽपि वेदान्ता न ब्रह्मण्येव पर्यवस्यन्ति । किं तर्हि पारोक्ष्येण ब्रह्मतत्त्वं प्रतिपाद्य पश्चादपरोक्षप्रतिपत्तिं विदधति। तथा सति वेदान्तानां शासनाच्छास्त्रत्वमुपपद्यते । किंच श्रोतव्य इति श्रवणं शाब्दज्ञानात्मकं विधाय मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इत्यनुभवज्ञानात्मकं मननादिकं स्पष्टमेव विधीयते। तस्मात्प्रतिपत्तेर्विधातारो वेदान्ता इति प्राप्ते ब्रूमः । न प्रतिपत्तेर्विधिः संभवति । कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुमशक्यत्वेनापुरुषतन्त्रत्वात् । शास्त्रत्वं तु नानुष्ठेयशासनादेव नियतम् । सिद्धवस्तुशंसनेनापि तदुपपत्तेः । न च शाब्दज्ञाने जाते पश्चादनुभवात्मकं मननादिकं विधीयत इति वक्तुं युक्तम् । दशमस्त्वमसीतिवच्छब्दस्यैवापरोक्षानुभवजनकत्वेन शाब्दबोधात्पुरैवासंभावनाविपरीतभावनानिवृत्तये व्यापाररूपस्य कर्तृतन्त्रस्य मननादेर्विधानात् । तस्मात्तत्त्वमसीत्यादयो वेदान्ता ब्रह्मण्यवसिता इति । योऽयं वेदान्तमुखेन ब्रह्मतत्त्वनिर्णयफलको विचारः सोऽयं तद्विजिज्ञासस्वेत्यनेन वाक्येन विहितः । शाखान्तरेऽप्ययं विधिः श्रूयते । श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति । तदर्थ एवं स्मर्यते ।

---

* द्वितीयं वर्णकम् । अ० १ पा० १ अ० ४.

---

१ घ. °येहे° । २ ग. घ. °राग° । ३ ख. निर्णेयम् । ४ घ. शासनादपि । ५ ख. °नादि पु° । ६ °णं शब्द° । ७ ङ. तु । ८ क. घ. ङ. शब्दज्ञाने ।

श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः। मत्वा च सततं ध्येय एते दर्शनहेतव इति। पुराणेऽपि पठ्यते। तत्र तावन्मुनिश्रेष्ठाः श्रवणं नाम केवलम्। उपक्रमादिभिर्लिङ्गैः शक्तितात्पर्यनिर्णयः। सर्ववेदान्तवाक्यानामाचार्यमुखतः प्रियात्। वाक्यानुग्राहकन्यायशीलनं मननं भवेत्। निदिध्यासनमैकाग्र्यं श्रवणे मननेऽपि च। उत्पत्तावन्तरङ्गं हि ज्ञानस्य श्रवणं बुधाः। तटस्थमन्यव्यावृत्त्या मननं चिन्तनं तथा। इतिकर्तव्यकोटिस्थाः शान्तिदान्त्यादयस्तथेति। एतान्येव श्रवणमनननिदिध्यासनानि कहोलब्राह्मणे पाण्डित्यबाल्यमौनशब्दैर्व्यवहृत्य विहितानि। ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत्। बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनिरमौनं च मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मण इति। निर्विद्य निःशेषेण संपाद्याथ त्रितयानुष्ठानादूर्ध्वं ब्रह्मस्वरूपत्वाविर्भावान्मुख्यब्राह्मणो भवतीत्यर्थः। अत्र मननोपयुक्तधीशुद्धिपरेण बाल्यशब्देन मननमुपलक्ष्यते। धीशुद्धिपरत्वं च तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे *चिन्तितम्। बाल्यं वयः कामचारो धीशुद्धिर्वा प्रसिद्धितः। वयस्तस्याविधेयत्वात्कामचारोऽस्तु नेतरत्। मननस्योपयुक्तत्वाद्भावशुद्धिर्विवक्षिता। अत्यन्तानुपयोगित्वाद्विरुद्धत्वाच्च न द्वयम्। बाल्येन तिष्ठासेदित्यत्र बालस्य भावो बाल्यमिति प्रसिद्ध्या वयो भवेत्। अथ तस्य विध्यनर्हत्वम्। तर्हि बालस्य कर्मेति व्युत्पत्त्या कामचारवादादिकमस्तु। सर्वथाऽपि न धीशुद्धिर्बाल्यमिति प्राप्ते ब्रूमः। पाण्डित्यमौनाख्ययोः श्रवणनिदिध्यासनयोर्मध्ये मननं विधेयत्वेन श्रुत्या विवक्षितम्। तस्य च भावशुद्धिरुपयुक्ता। रागद्वेषमानावमानादिदोषग्रस्तत्वेन बहिष्प्रवृत्तिं परित्यज्य मन्तुमशक्यत्वात्। बालस्य कर्मेति व्युत्पत्तिस्तु बाल्येच्छाचारे भावशुद्धौ च समाना। वयःकामचारौ तु मननस्यात्यन्तमनुपयुक्तौ प्रत्युत विरोधिनौ मूढस्य बहिष्प्रवृत्तस्य वा मनसो मननविनाशकत्वात्। तस्माद्भावशुद्धिरेव बाल्यं नेतरदुभयम्। मुनित्वस्य विधिकल्पनं तत्रैव †चिन्तितम्। अविधेयं विधेयं वा मौनं किं न विधीयते। प्राप्तं पाण्डित्यतो मौनं ज्ञानवाच्युभयं यतः। निरन्तरज्ञाननिष्ठा मौनं पाण्डित्यतः पृथक्। विधेयं तद्भेददृष्टिप्राबल्ये तन्निवृत्तये। कहोलब्राह्मणे श्रूयते। तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत्। बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनिरिति। अस्यायमर्थः। यस्माद्ब्रह्मभावः

* अनाविष्कुर्वन्नन्वयात्। अ० ३ पा० ४ अ० १५ † सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत्। अ० ३ पा० ४ अ० १४.

१ ख. °थ तृतीया°। २ ग. °त्वं तृ°। ३ ग. °ध्याये च°। ४ ख. °था न। ५ ख. °योर्मन°। ६ क. ख. ङ. °वृत्तिमप°। ७ ग. घ. °स्तु भा°। ८ ख. तत्र।

परमः पुरुषार्थः । तस्माद्ब्रह्म बुभूषुरुपनिषत्तात्पर्यनिर्णयरूपं पाण्डित्यं निःशेषेण संपाद्य बालवन्नीरागद्वेषत्वेन युक्तोऽसंभावनानिराकरणाय युक्तीरनुचिन्तयन्नवस्थातुमिच्छेत् । ततः पाण्डित्यबाल्ये निःशेषेण संपाद्याथ मुनिरिति । तत्र भवेदिति विध्यश्रवणान्मुनित्वं न विधेयम् । न च विधिः कल्पयितुं शक्यः । पाण्डित्यशब्देन प्राप्तस्य मौनस्यापूर्वार्थत्वाभावात् । पण्डितस्य विदुषो भावः पाण्डित्यमिति ज्ञानवाचकोऽयं शब्दः । तथा मुनिशब्दोऽपि मन ज्ञान इत्यस्माद्धातोस्तन्निष्पत्तेः । तस्मात्प्राप्तस्य मौनस्य न विधिकल्पनमिति प्राप्ते ब्रूमः । पूर्वोक्तस्य पाण्डित्यस्य पुनर्मुनिशब्देनाभिधाने प्रयोजनाभावान्निरन्तरज्ञाननिष्ठापूर्वार्थो मुनिशब्देन विवक्षितः । ततस्तिष्ठासेदितिपदानुवृत्त्या विधिर्लभ्यते । अस्ति च ज्ञाननैरन्तर्येण प्रयोजनम् । प्रबलभेदवासनावासितस्य तन्निवृत्त्यर्थत्वात् । तस्मान्निदिध्यासनात्मकं मौनं विधेयम् । यथोक्तश्रवणाद्यावृत्तिश्चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे *चिन्तिता । श्रवणाद्याः सकृत्कार्या आवृत्त्या वा सकृद्यतः । शास्त्रार्थस्तावता सिद्धेत्प्रयाजादौ सकृत्कृते । आवृत्त्या दर्शनान्तास्ते तण्डुलान्तावघातवत् । दृष्टेऽत्र संभवत्यर्थे नादृष्टं कल्प्यते बुधैः । सकृत्कृते कृतः शास्त्रार्थ इति न्यायेन श्रवणादीनां प्रयाजादिवत्सकृदेवानुष्ठानमिति प्राप्ते ब्रूमः । उक्तन्यायस्यादृष्टफलविषयत्वादत्र ब्रह्मसाक्षात्कारलक्षणस्य दृष्टफलस्य संभवाद्दृष्टे संभवत्यदृष्टं न कल्पनीयमितिन्यायेनावघातवत्फलसिद्धिपर्यन्तं श्रवणाद्या आवर्तनीयाः । आवृत्तेन विचारादिना यतो वा इत्यादिलक्षणलक्षितं ब्रह्म साक्षात्क्रियते । तस्मिंश्च लक्षणवाक्ये यत इत्येतस्मिन्पदे यदित्येतत्प्रातिपदिकं सर्वनामत्वेऽपि जन्मादिसंनिधिबलात्तदपेक्षितं कारणत्वं ब्रूते । तत्र पञ्चम्यां उपादानार्थत्वे निमित्तं ब्रह्मव्यतिरिक्तमपेक्ष्येत । तन्निमित्तार्थत्वे चोपादानापेक्षेति चेन्न । उपादानार्थत्वाज्जनिकर्तुः प्रकृतिः । † हेतौ चेति सूत्रद्वयेनोभयत्र पञ्चमीविधानात् । ननु यतो जायन्ते तद्ब्रह्मेत्येतावतैव लक्षणसिद्धौ स्थितिप्रलयश्रवणं व्यर्थमितिचेन्मैवम् । *कुविन्दवत्केवलं निमित्तत्वं व्युदसितुं स्थितिहेतुत्वम् । तन्तुसंयोगवत्केवलमसमवायित्वं व्युदसितुं लयहेतुत्वम् । ततो जन्मस्थितिलयैर्निमित्तासमवाय्युपादानत्वानि सिध्यन्ति । ननु भूतानामुत्पत्त्यदर्शनाद्भौतिकानां भूतकार्यत्वान्न ब्रह्मोपादानमिति चेन्न । भू-

---

* आवृत्तिरसकृदुपदेशात् । अ० ४ पा० १ अ० १ † इदं चिन्त्यम् । अष्टाध्याय्यां हेतौ चेति सूत्रानुपलब्धेः । अथवा हेतौ चेतिशब्देन हेताविति सप्तम्यन्तपदानुवृत्तियुक्तं विभाषा गुणेऽस्त्रियामितिसूत्रमुपलक्षणीयम् । * पटकारवत् ।

---

१ ग. ङ. बाल्यत्र । २ ख. °लम् । भे° । ३ ग. ग्र. °म्या अपा । ४ ग. घ. °पेक्षते ।

तोत्पत्तेरागमसिद्धत्वात् । अस्ति पृथिवी सन्त्याप इत्येवं भूतानां सदनुरक्तत्वेन प्रतिभासात्सद्वस्तु भूतोपादानम् । तच्च वस्तु ब्रह्म । भौतिकोत्पत्तौ भूतानि मृदः पिण्ड इव सतोऽवान्तरावस्थारूपाणि । उपादानं तु मृदिव सद्वस्त्वेव । सन् घटः सच्छरीरमित्येवं सदनुरक्तत्वेनैव भौतिकानां प्रतिभासात् । यथा प्राकृतानां पामराणां दग्धतन्त्वनुरक्तस्य पटस्य तन्तव उपादानं तद्वत् । आकाशकालादय उत्पद्यन्ते विभक्तत्वाद्घटशरावादिवत् । इत्येवं तन्नित्यत्ववादिनं प्रति प्रयोक्तव्यम् । सृज्यस्य सर्वजगतो विचित्रत्वात् । तदन्यथानुपपत्त्या स्रष्टुर्ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं च सिध्यति । न हि विचित्रप्रासादविषयज्ञानशक्तिभ्यां विना तन्निर्मातृत्वं कस्यचिद्दृष्टम् । यद्यपि निरिन्द्रियब्रह्मणः सर्ववस्तुज्ञानकारणानि प्रत्यक्षप्रमाणानि न सन्ति । तथाऽपि श्रुतियुक्तिभ्यां सर्वज्ञत्वमभ्युपेयम् । यः सर्वज्ञः सर्वविदिति श्रुतिः[1] । युक्तिश्चैवं द्रष्टव्या । सर्वविषयाकारधारिषु[2] मायापरिणामेषु प्रतिबिम्बितं चैतन्यं सर्वानुभव इत्युच्यते । तस्य च विषयैराध्यासिकसंबन्धाद्वर्तमानसर्वज्ञानं तावत्सिद्धम् । अतीतविषयाणां तदवच्छिन्नमायावृत्तीनां च निवृत्तौ तत्संस्कारा अस्मदादिवदतीतविषयाः स्मृतिरूपा मायापरिणामा भवन्ति । तत्प्रतिबिम्बितानुभवेनातीतसर्वज्ञानमपि सिध्यति । तथा सृष्टेः प्रागपि स्रक्ष्यमाणपदार्थावधारणस्य कुलालादिषु दृष्टत्वादागामि सर्वज्ञानमपि स्वमायापरिणामवशात्सिध्यति । तस्माद्युक्तं सर्वज्ञत्वम् । सर्वशक्तयश्च श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धाः । पराऽस्य शक्तिर्विविधेतिश्रुतिः । शक्तयः सर्वभावानामचिन्त्यज्ञानगोचराः । यतो हि ब्रह्मणस्तास्तु सर्गाद्या भावशक्तय इति स्मृतिः । ईदृशस्य सर्वशक्तेर्ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकारणत्वं लक्षणम् । जन्मादेर्जगन्निष्ठत्वेऽपि तत्प्रतियोगिकस्य कारणत्वस्य लक्ष्ये ब्रह्मणि वर्तमानतया लक्षणत्वं संभवति । न च क्रियावेशात्मकत्वरूपस्य कारणत्वस्य लक्षणतया प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इत्यादाविव लक्ष्यस्वरूपान्तर्भावे ब्रह्मणः कूटस्थत्वं हीयेतेति वाच्यम् । काकाश्रयत्ववदौपाधिकत्वेन तटस्थत्वात् । काकवन्तो देवदत्तस्य गृहा इत्यत्र काकाधिकरणत्वं न गृहेऽन्तर्भवति । काकविगमेऽपि गृहैकदेशभङ्गबुद्ध्यभावात् । अतो गृहस्य काकावस्थानोपाधिकधर्मत्वात्काकाधिकरणत्वम् । यथा तटस्थलक्षणं तथा जन्माद्युपाधिकधर्मकारणत्वं तटस्थलक्षणम् । तस्य च लक्षणस्य मिथ्यात्वान्नाद्वैतहानिः । यः सर्पः स रज्जुर्यद्रजतं सा शुक्तिरित्यत्र मिथ्याभूतोऽपि सर्पो रजतं चाध्यासिकसंबन्धवशाद्यथा रज्ज्वोर्लक्षणं तथा कारणत्वमपि लक्षणं भविष्यति । कारणत्वेऽपि ब्रह्मणोऽधिष्ठानमात्रत्वाद्विका-

---

१ ख. श्रुतेः । २ ख. धारेषु ।

रांशे मायाया एव प्रयोजकत्वान्नासङ्गत्वहानिः। सर्वस्मिञ्जगति सत्तास्फूर्त्याकारेण ब्रह्मणोऽनुगतत्वाद्विक्रियमाणत्वाकारेण मायाया अप्यनुगतत्वादुभयं मिलित्वोपादानम्। तत्र गुणप्राधान्यविवेके विवक्षानुसारेण द्विसूत्रन्यायो वा शक्तिशक्तिमन्न्यायो वाऽधिष्ठानारोप्यन्यायो वा योजनीयः। यथा सूत्रद्वयनिर्मितरज्ज्वा संयुक्तं सूत्रद्वयं समप्रधानभावेनोपादानम्। तथा जगतो ब्रह्म माया चेत्युभयप्राधान्यं केचिदाहुः। अन्ये त्वेवं मन्यन्ते। यथा शक्तिमानग्निर्दहतीत्यत्र शक्तेर्दाहनिर्वाहकत्वेऽपि शक्तिमत्पारतन्त्र्यादग्नेः प्राधान्यम्। तथा मायायाः शक्तित्वेनोपसर्जनत्वाच्छक्तिमतो ब्रह्मण एव प्राधान्यमिति। अपरे त्वेवमाहुः। यथा रज्जुव्यतिरेकेण सर्पस्य शरीराभावेऽपि भ्रान्तिकाले रज्जुतिरस्कारेण व्यवह्रियमाणतया सर्पप्राधान्यं तथा मायायाः प्राधान्यमिति। सर्वथाऽपि श्रूयमाणं जगत्कारणत्वं मायाविशिष्टस्य ब्रह्मण उपपन्नम्। जगत्कारणत्वरूपेण तटस्थलक्षणेनोपलक्षितस्य ब्रह्मणो विज्ञाने विचारः साधनमित्येवं श्रुतवतो भृगोः प्रथमपर्याये संपन्नं निश्चयं दर्शयति। स तप इत्यादिना। तपःशब्देनाऽऽश्रमचतुष्टयधर्मो विवक्षितः। तस्य ब्रह्मज्ञानहेतुत्वात्। अनाश्रमिधर्मस्य जपादेरपि तद्धेतुत्वं यद्यपि निर्णीतं तथाऽप्याश्रमिणां धर्मोऽतिप्रशस्तः। तथा च बादरायणेन सूत्रितम्। अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्चेति। आश्रमधर्मेऽपि तपःशब्दः श्रुतिस्मृत्योः प्रयुज्यते। तपो हि स्वाध्याय इति ब्रह्मचारिधर्मः। एतत्खलु वाव तप इत्याहुर्यः स्वं ददातीति गृहस्थधर्मः। तपो नानशनात्परमिति वनस्थधर्मः। मनसश्चेन्द्रियाणां च ह्यैकाग्र्यं परमं तपः। तज्ज्यायः सर्वधर्मेभ्यः स धर्मः पर उच्यत इति यतिधर्मः। तत्र स्वाध्यायेन ब्रह्मावबोधे प्रमाणं संपादितं भवति। दानेन विविदिषोत्पद्यते। विविदिषन्ति यज्ञेन दानेनेति श्रुतेः। अनशनस्येन्द्रियदर्पनिवारकत्वं प्रसिद्धम्। ऐकाग्र्यस्य साक्षादेव ज्ञानहेतुत्वं दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्येत्याम्नातम्। अतः स भृगुः स्वाध्यायपूर्वकमैकाग्र्यरूपं तपः कृतवान्। तेनैकाग्र्येण युक्तो विचार्य जगज्जन्मस्थितिलयहेतुत्वलक्षणयोजनेनान्नस्य ब्रह्मत्वं निश्चितवान्। भूतशब्देन स्थूलदेहा विवक्षिताः। तेषामन्नादुत्पत्तौ लोकप्रसिद्धिद्योतनाय हिशब्दः। गर्भाशयस्थितान्नरसात्मकत्वेन शुक्रशोणितव्यतिरिक्तं कारणं व्यावर्तयितुमेवकारः। अन्नात्पुरुष इत्यादिश्रौतप्रसिद्ध्यर्थः खलुशब्दः। यद्यप्याकाशादिभूतानि स्वरूपेणान्नान्नोत्पद्यन्ते तथाऽपि देहाकारपरिणतानां तेषां

---

१ ग. °क्तिम°। २ ख. °मतः स्वात°। ३ ख. घ. °मेः। यत्तत्त्व°। ४ क. ख. घ. ङ. °तमत्वे°। ५ ग. ङ. °शुक्रशो°।

जन्मान्नाधीनमित्यन्नस्य जगद्धेतुत्वमभिप्रेतम् । अत्र तपःशब्देनोर्ध्वरेतसामाश्रमाणां धर्मो विवक्षितः । तेषां सद्भावस्तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे *चिन्तितः । नास्त्यूर्ध्वरेताः किंवाऽस्ति नास्त्यसावविधानतः । वीरघातो विधेः क्लृप्तावन्धपङ्ग्वादिगा स्मृतिः । अस्त्यपूर्वविधेः क्लृप्ते वीरहाऽनग्निको गृही । अन्धादेः पृथगुक्तत्वात्स्वस्थानां श्रूयते विधिः । पूर्वाधिकरणे स्वतन्त्रमात्मविज्ञानमित्युक्तम् । तस्य चाऽऽत्मज्ञानस्योर्ध्वरेतःस्वाश्रमेषु सुलभत्वादाश्रमसद्भावश्चिन्त्यते । तत्र नास्त्यूर्ध्वरेता इति प्राप्तम् । कुतः विध्यभावात् । त्रयो धर्मस्कन्धाः । यज्ञोऽध्ययनं दानमिति प्रथमः । तप एव द्वितीयः । ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृतीय इत्यत्र यज्ञाद्युपलक्षितगार्हस्थ्यस्य तपःशब्दलक्षितवानप्रस्थत्वस्य नैष्ठिकब्रह्मचर्यस्य च परामर्शमात्रं गम्यते । न तु विधिरुपलभ्यते । न चापूर्वार्थत्वेन विधिः कल्पयितुं शक्यः । वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयत इत्यग्न्युद्वासनलक्षणस्य गार्हस्थ्यपरित्यागस्य निन्दितत्वात् । चत्वार आश्रमा इति स्मृतिस्तु गार्हस्थ्यधर्मानधिकृतान्धपङ्ग्वादिविषया भविष्यति । नह्यन्धस्याऽऽज्यावेक्षणाद्युपेते कर्मण्यधिकारोऽस्ति । नापि पङ्गोर्विष्णुक्रमणाद्युपेते कर्मण्यधिकारः । तस्माच्चक्षुरादिपाटवयुक्तस्याऽऽत्मज्ञानोपयुक्त ऊर्ध्वरेता आश्रमो नास्तीति प्राप्ते ब्रूमः । अस्त्यूर्ध्वरेता आश्रमः । विध्यश्रवणेऽप्यपूर्वार्थत्वेन कल्पयितुं शक्यत्वात् । न च वीरघातदोषः । उत्सन्नाग्निकगृहिविषयत्वाद्वीरहत्यायाः । यत्त्वन्धादिविषयत्वं स्मृतेरुक्तम् । तदसत् । अथ पुनरव्रती वा व्रती वा स्नातको वाऽस्नातको वोत्सन्नाग्निरनग्निको वा यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेदिति विरक्तानां गार्हस्थ्यानधिकृतानां पृथक्संन्यासविधानात् । न च चक्षुरादिपाटववतामाश्रमान्तरविधिः कल्पनीयः । जाबालश्रुतौ प्रत्यक्षविध्युपलम्भात् । ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेद्गृहाद्वनी भूत्वा प्रव्रजेदिति । तस्मादस्त्याश्रमान्तरम् । आश्रमाणामवरोहाभावस्तत्रैव † चिन्तितः । अवरोहोऽस्त्याश्रमाणां न वा रागात्स विद्यते । पूर्वधर्मश्रद्धया वा यथाऽऽरोहस्तथैच्छिकः । रागस्यातिनिषिद्धत्वाद्विहितस्यैव धर्मता । आरोहनियमोक्त्यादेर्नावरोहोऽस्ति शास्त्रतः । ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेद्गृहाद्वनी भूत्वा प्रव्रजेदित्याश्रमाणामारोह इच्छाधीनो यथा भवति तथा पारिव्राज्याद्वानप्रस्थ इत्याद्यवरोहोऽपि क्वचिद्रागवशात्क्वचित्पूर्वाश्रमश्रद्धावशाच्च युक्त इति प्राप्ते

* परामर्शं जैमिनिरचोदनां चापवदति हि । अ० ३ पा० ४ अ० २ । वर्णकम् १ † तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमाद्रूपाभावेभ्यः अ० ३ पा० ४ अ० १०

१ घ. इति।

ब्रूमः। रागस्तावन्मिथ्याज्ञानमूलत्वान्निषिद्धः। न च पूर्वाश्रमधर्मश्रद्धा युज्यते। उत्तराश्रमिणं प्रत्यविहितत्वेन धर्मत्वाभावात्। न हि यो येनानुष्ठातुं शक्यते श्रद्धीयते च स तस्य धर्मो भवति। किं तर्हि यो यं प्रति विहितः स तस्य धर्मः। किंच ततो न पुनरेयादित्यवरोहनिषेधेनाऽऽरोहो नियम्यते। न चाऽऽरोहवदवरोहे शिष्टाचारो दृश्यते। तस्मान्नास्त्यवरोहः। आश्रमभ्रंशे प्रायश्चित्तं तत्रैव *चिन्तितम्। भ्रष्टोर्ध्वरेतसो नास्ति प्रायश्चित्तमथास्ति वा। अदर्शनोक्तेर्नास्त्येतद्व्रतिनो गर्दभः पशुः। उपपातकमेवैतद्व्रतिनो मधुमांसवत्। प्रायश्चित्ताच्च संस्काराच्छुद्धिर्यत्नपरं वचः। नैष्ठिकब्रह्मचर्यादूर्ध्वरेतस्त्वं प्राप्य पुनः स्त्रीप्रसङ्गेन भ्रष्टस्य प्रायश्चित्तं नास्ति। आरूढो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते पुनः। प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुध्येत्स आत्महेति प्रायश्चित्तादर्शनवचनात्। अथ यो ब्रह्मचारी स्त्रियमुपेयात्स गर्दभं पशुमालभेतेत्यस्ति प्रायश्चित्तमित्युच्येत। तन्न। तस्य व्रतिविषयत्वात्। उपकुर्वाणाख्यो यो वेदाध्ययनाङ्गत्वेन ब्रह्मचर्यव्रतमनुतिष्ठति। तद्विषयमिदं प्रायश्चित्तवचनम्। तस्मादूर्ध्वरेतस्त्वाद्भ्रष्टस्य नास्ति प्रायश्चित्तमिति प्राप्ते ब्रूमः। यथोपकुर्वाणस्य मधुमांसभक्षणमुपपातकमितिप्रायश्चित्तपुनःसंस्कारौ विद्येते। तद्वदूर्ध्वरेतसोऽपि गुरुदारादिभ्योऽन्यत्र प्रवृत्तिरुपपातकमेवं तत्। न तु महापातकम्। ततः प्रायश्चित्तात्पुनःसंस्काराच्च शुद्धिर्भवति। यदि महापातकेष्वपरिगणितत्वेनोपपातकत्वमाश्रित्य प्रायश्चित्तमुच्येत तर्ह्यदर्शनवचनस्य का गतिरिरिति चेद्यत्नपरं तद्वाक्यमिति ब्रूमः। अतएव प्रायश्चित्तं न पश्यामीत्याह। ननु नास्तीति। प्रायश्चित्तं तु गर्दभपशुरेव ब्रह्मचारित्वस्य समत्वात्। तथा वनस्थपरिव्राजकयोरपि भ्रंशे प्रायश्चित्तं स्मर्यते। वानप्रस्थो दीक्षाभेदे कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा महाकक्षं वर्धयेत्। भिक्षुर्वनस्थवत्सोमवृद्धिवर्जमिति। कक्षवृद्धिर्वनावापः सोमवृद्धिरपि स एव। प्रायश्चित्तेनाऽऽमुष्मिकमात्रशुद्धिस्तत्रैव † दर्शिता। शुद्धः शिष्टैरुपादेयस्त्याज्यो वा दोषहानितः। उपादेयोऽन्यथा शुद्धिः प्रायश्चित्तकृता वृथा। आमुष्मिक्येव शुद्धिः स्यात्ततः शिष्टास्त्यजन्त्यमुम्। प्रायश्चित्तादृष्टिवाक्यादशुद्धिस्त्वैहिकीष्यते। पूर्वोक्तप्रायश्चित्तापादितशुद्ध्यन्यथानुपपत्त्या कृतप्रायश्चित्तस्य शिष्टैः सह व्यवहारोऽस्तीति प्राप्ते ब्रूमः। आमुष्मिक-

---

* नचाऽऽधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात्। अ० ३ पा० ४ अ० ११ † बहिस्तूभयथाऽपि स्मृतेराचाराच्च। अ० ३ पा० ४ अ० १२

---

१ क. ख. ग. ङ. °त्तमाश्र°। २ क. ख. ङ. येन स्वनु°। ३ घ. °स्त्येव व्रति°। ४ क. ख. ग. ङ. °व। न। ५ क. ग. ङ. °द्धिरिति। ६ घ. °त्वेन तदुप°। ७ घ. समानत्वा°।

शुद्धिसद्भावेऽपि प्रायश्चित्तादर्शनवचनादैहिकशुद्ध्यभावाच्छिष्टैरेष न व्यवहार्यः। एतेष्वाश्रमेषु लोकविशेषप्राप्तिहेतोः प्रवृत्तिलक्षणस्य तपसो ज्ञानसाधनत्वाभावान्निवृत्तिलक्षणस्यैकाग्र्यादिरूपस्य तपसो ज्ञानहेतुत्वं तत्रैव *चिन्तितम्। लोककाम्याश्रमी ब्रह्मनिष्ठामर्हति वा न वा। यथावकाशं ब्रह्मैव ज्ञातुमर्हत्यवारणात्। अनन्यचित्तता ब्रह्मनिष्ठाऽसौ कर्मठे कथम्। कर्मत्यागी ततो ब्रह्मनिष्ठामर्हति नेतरः। त्रयो धर्मस्कन्धा इत्याश्रमानधिकृत्य सर्व एते पुण्यलोका भवन्तीत्याश्रमानुष्ठायिनां पुण्यलोकफलमभिधाय ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीति मोक्षसाधनत्वेन ब्रह्मनिष्ठा प्रतिपाद्यते। सेयं ब्रह्मनिष्ठा पुण्यलोककामिन आश्रमिणोऽपि संभाव्यते। आश्रमकर्माण्यनुष्ठाय यथावकाशं ब्रह्मनिष्ठायाः कर्तुं सुशकत्वात्। न हि लोककामी ब्रह्म न जानीयादिति निषेधोऽस्ति। तस्मात्सर्वस्याऽऽश्रमिणोऽस्ति ब्रह्मनिष्ठेति प्राप्ते ब्रूमः। ब्रह्मनिष्ठा नाम सर्वव्यापारपरित्यागेनानन्यचित्ततया ब्रह्मणि समाधिः। न चासौ कर्मशूरे संभवति। कर्मानुष्ठानत्यागयोः[1]परस्परविरोधात्। तस्मात्कर्मत्यागिन एव ब्रह्मनिष्ठा। अथ भृगोर्द्वितीयपर्याये संपन्नं निश्चयं दर्शयति। तद्विज्ञायेत्यादिना। तत्पूर्वोक्तमन्नस्य ब्रह्मत्वं विज्ञाय लक्षणसद्भावाद्विशेषेण निश्चित्य तस्मिन्नपरितुष्टो बुभुत्सति संशयवशात्। पुनरपि मन्त्रपुरःसरं गुरुमुपससारैव नत्वालस्यं कृतवान्। अपरितुष्टस्य भृगोरयमाशयः। वाजसनेयिनस्तावदेवमामनन्ति। अन्नं ब्रह्मेत्येवमाहुः। तन्न। तथा पूयति वा अन्नमृते प्राणादिति। अन्नस्य पूतिगन्धस्तत्कार्ये देहे स्पष्टमुपलभ्यते। विष्णुपुराणेऽप्यसौ दर्शितः। स्वदेहाशुचिगन्धेन न विरज्येत यः पुमान्। विरागकारणं तस्य किमन्यदुपदिश्यत इति। तस्माद्देहोत्पत्तिस्थितिलयकारणस्याप्यन्नस्य ब्रह्मत्वमयुक्तमिति। तस्योपसन्नस्य भृगोर्वरुणः पूर्वोक्तमैकाग्र्यरूपं तप एव साधनत्वेनोपदिदेश। तस्य च तपसो ब्रह्मसाक्षात्कारं प्रत्यन्तरङ्गत्वविवक्षया तपो ब्रह्मेत्यभेद उपचरितः। सत्यज्ञानादिस्वरूपलक्षणवाक्येन ब्रह्मण्युपदिष्टे सत्यागमप्रमेयत्वेन धर्माधर्मवत्परोक्षमेव ब्रह्मावगम्येत। ऐकाग्र्यबुद्ध्या द्रष्टुं शक्यमित्यभिप्रेत्य ब्रह्मस्वरूपमनुक्त्वा वरुणस्तप एवोक्तवान्। भृगुश्चैकाग्र्यचित्तेन पूर्वोक्तं जगत्कारणत्वलक्षणं योजयित्वा प्राणस्य ब्रह्मत्वं निश्चितवान्[2]। ऐतरेयिणः प्राणस्य देहोत्पत्तिनिमित्तत्वं व्यतिरेकमुखेनाऽऽमनन्ति। न ह वा ऋते प्राणाद्रेतः सिच्यते यद्वा ऋते प्राणाद्रेतः

---

* द्वितीयाधिकरणस्य द्वितीयं वर्णकम्। अ० ३ पा० ४

---

१ ख. °स्परं वि°। २ क. ख. ङ. °पपन्न°।

सिच्येत पूयेन्न संभवेदिति। कश्चिज्जीवो लिङ्गदेहयुक्तः स्वर्गान्नरकाद्वा वृष्टिद्वारेणाऽऽगत्यान्नेन सह पुरुषं प्रविश्य रेतसा सह योषिद्गर्भं यदा प्रविशति तदा तद्रेतस्त्वन्तःप्रविष्टेन प्राणवायुना शोषं प्राप्य पिण्डादिक्रमेण देहमुत्पादयति। प्राणाभावे तु देहं नोत्पादयतीत्यर्थः। यथोत्पत्तिहेतुत्वं तथा जीवनहेतुत्वमपि कौषीतकिभिराम्नायते। यावदस्मिञ्शरीरे प्राणो वसति तावदायुरिति। प्राणोत्क्रान्तौ देहस्य मरणं प्रसिद्धम्। तस्मादुपादानत्वाभावेऽपि जन्मादित्रितयनिमित्तत्वात्प्राणो ब्रह्मेति भृगोर्निश्चयः। अथ तृतीयपर्याये संपन्नं निश्चयं दर्शयति। तद्विज्ञायेत्यादिना। प्राणस्य जडत्वाद्ब्रह्मत्वमयुक्तम्। प्रज्ञानं ब्रह्म विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यादौ ब्रह्मणश्चेतनत्वं प्रतीयते। मनश्च ज्ञानशक्तित्वाच्चेतनम्। जन्मादिकारणत्वं लक्षणं च मनसि विद्यते। यथा पूर्वत्र गर्भे प्राणप्रवेशस्य देहोत्पत्तिनिमित्तत्वमुक्तम्। तथा प्राणप्रवेशोऽपि मनोधीनतया तत्प्रश्नोत्तरवाक्ययोराथर्वणिकैराम्नायते। कथमायात्यस्मिञ्शरीर इति गार्ग्यस्य प्रश्नः[1]। मनोकृतेनाऽऽयात्यस्मिञ्शरीर इति पिप्पलादस्योत्तरम्। मनोकृतो मनःकृतः। ईदृशं देहं प्राप्स्यामीत्येवंविधो मरणकालीनः कर्मप्रेरिते मनसि जायमानः संकल्पः। तेन संकल्पेन पूर्वदेहावसानजनितेन तत्रत्यः प्राणोऽस्मिञ्शरीरे समायाति। अयमर्थस्तस्यामेव श्रुतौ विस्पष्टमाम्नायते। इन्द्रियैर्मनसि संपद्यमानैर्यच्चित्तस्तेनैष प्राणमायाति प्राणस्तेजसा युक्तः सहाऽऽत्मना यथासंकल्पितं लोकं नयतीति। मरणकाले मनसि वृत्तिलयं प्राप्नुवद्भिर्वागादीन्द्रियैः सहितो जीवो यस्मिन्भाविदेहोचितवृत्तियुक्तो भवति। तेन भाविदेहविषयज्ञानेन सहैष जीवः प्राणमायाति प्राणप्रधानो भवति। स च प्राणस्तेजसा भाविदेहध्यानलक्षणेन युक्तो लिङ्गदेहं सर्वं जीवात्मना सह संकल्पानुसारिणं लोकं प्रापयति। तत्र दृष्टान्तो बृहदारण्यके समाम्नातः। तद्यथा तृणजलायुका तृणस्यान्तं गत्वाऽन्यमाक्रममाक्रम्याऽऽत्मानमुपसंहरत्येवमेवायमात्मेदं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वाऽन्यमाक्रममाक्रम्याऽऽत्मानमुपसंहरतीति। तृणेषु संचरन्ती जलूका तृणान्तं प्राप्य प्रथमं मुखेन तृणान्तरमवलम्ब्य ततः पृष्ठभागं तृणान्तरं नयति। तथा जीवात्मा मरणकाले स्वकीयत्वाभिमानपरित्यागेनेदं वर्तमानशरीरमविद्यां गमयित्वा चैतन्यराहित्यमापाद्य मनसा देहान्तरं भावयित्वा कृत्स्नदेहं[2] लिङ्गविशिष्टं स्वात्मानं देहान्तरं नयति। तस्माद्देहविशिष्टाः प्राणिनो मनसो जायन्ते। कृषिवाणिज्यादेर्जीवनोपायस्य मनसा विचार्य संपाद्यत्वान्मनसो जीवनहेतुत्वम्। उक्तरीत्या[3] मनसाऽभिमान[4]परित्यागेन मरणाल्लयहेतुत्वं च।

---

१ क. ख. ग. ङ. °या प्रश्नो°। २ घ. देहे चि°। ३ घ. °क्तनीत्या। ४ घ. °नत्या°।

तस्माल्लक्षणसद्भावान्मनसो ब्रह्मत्वं निश्चितम् । अथ चतुर्थपर्याये संपन्नं निश्चयं दर्शयति । तद्विज्ञायेत्यादिना । मनसश्चक्षुरादिवत्करणत्वेन कर्तृपरतन्त्रत्वान्न ब्रह्मत्वं युक्तम् । विज्ञानस्य तु कर्तृत्वं विज्ञानं यज्ञं तनुत इति स्पष्टमेवाऽऽम्नातम् । तल्लक्षणं च तत्र सुलभम् । कर्मद्वारा देहोत्पत्तिहेतुत्वात् । यत्कर्म कुरुते तदभिसंपद्यते । पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेत्यादिश्रुतेः । लौकिककृष्यादेः कर्तृत्वेन जीवनहेतुत्वं मरणकारणयुद्धादिप्रवृत्त्या लयहेतुत्वं च । तस्माल्लक्षणलक्षितस्य विज्ञानस्य ब्रह्मत्वं युक्तम् । अथ पञ्चमपर्याये संपन्नं निश्चयं दर्शयति । तद्विज्ञायेत्यादिना । कर्तृत्वस्य क्लेशात्मकत्वान्न विज्ञानस्य ब्रह्मत्वं युक्तम् । किंचान्नादिविज्ञानान्तानां चतुर्णामपि न सर्वभूतोत्पत्तिहेतुत्वमस्ति । आकाशादिभूतानामन्नादिभ्यो भौतिकेभ्यो जन्मासंभवात् । आनन्दस्य तु क्लेशरहितत्वात्स्वरूपेण सर्वाभीष्टतया परमपुरुषार्थत्वादाकाशादिसर्वभूतकारणत्वाच्च ब्रह्मत्वं मुख्यमेव संभवति । तस्याऽऽनन्दस्य स्वरूपं छन्दोगा आमनन्ति । यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति । भूमैव सुखमिति । द्वौ हि पदार्थौ भूमाऽल्पं चेति । तत्र बहोर्भावो भूमेति व्युत्पत्तेर्बाहुल्यात्मको यः पदार्थस्तदेव सुखं न तु भूम्न उपरितनेऽल्पपदार्थे सुखमस्ति । भूमा तु सुखं भवत्येव । तयोर्भूमाल्पयोर्लक्षणभेदस्तत्रैवाऽऽम्नातः । यत्र नान्यत्पश्यति स भूमा । अथ यत्रान्यत्पश्यति तदल्पमिति । अन्यो द्रष्टा स्वातिरिक्तमन्यद्द्रष्टव्यं पश्यतीत्यादयस्त्रिपुट्यो यस्मिन्नद्वैतपदार्थे न सन्ति सोऽयमद्वैतपदार्थो भूमा । त्रिपुटीरूपं द्वैतं यस्मिञ्जगत्यस्ति तज्जगदल्पम् । तयोर्भूमाल्पयोर्नित्यत्वानित्यत्वे च तत्रैवाऽऽम्नायेते । यो वै भूमा तदमृतमथ यदल्पं तन्मर्त्यमिति । द्वैतावस्थयोर्जाग्रत्स्वप्नरूपयोर्दुःखमेव प्रायेणानुभूयते । यदि क्वचित्कदाचित्सुखं स्यात्तदपि साधनप्रयासतारतम्यविनाशित्वदोषैरुपेतत्वाद्दुःखमेव । तदुक्तं श्रेयोमार्गकारैः । इह बत दुर्लभलाभाः सुखलेशभङ्गिनो यतः शरीरभृताम् । तेऽपि च दुःखायातो दुःखानि पुनस्ततोऽपि दुःखानीति । अनेनाभिप्रायेण नाल्पे सुखमस्तीत्युक्तम् । अद्वैतावस्थयोस्तु सुषुप्तिसमाध्योः सुखमेव स्वप्रकाशमवतिष्ठते । न च तस्य दुःखाभावत्वं शङ्कनीयम् । अभावस्य स्वप्रकाशत्वासंभवात् । प्रमाणेन विना भासमानत्वात्स्वप्रकाशत्वम् । न खल्वद्वैतं प्रमाणेन तदा प्रमीयते । तथा सति द्वैतापत्त्या सुषुप्तिभङ्गप्रसङ्गात् । भासमानत्वं विप्रतिपत्त्यभावादवगन्तव्यम् । यदा जाग्रत्स्वप्नौ विप्रतिपत्तिमकृत्वा जनोऽभ्युपगच्छति तदा सुषुप्तिसमाधी अप्यविप्रतिपत्त्याऽभ्युपसंगच्छत्येव । तस्मात्साधनमन्तरेण भासमानतया स्वप्रकाशत्वा-

१ क. घ. °र्यायसं° । २ घ. संभवन्ति । ३ क. ख. घ. ङ. °लेशा भ° ।

दद्वैतस्य न दुःखाभावत्वम्। *विषयलाभवत्सुषुप्तिसमाध्योः प्रीतिविषयत्वादद्वैतं सुखरूपम्। सर्वे जना असति कर्तव्यान्तरे सौषुप्तं सुखं काङ्क्षन्तः शेरते। तत्त्वज्ञानिनश्च सुखाभिलाषेणैव निर्विकल्पं समाधिं कुर्वन्ति। उभयेऽप्युत्तरकाले सुखमहमस्वाप्सं सुखमहं समाहितवानस्मीति तत्सुखमनुस्मरन्ति। आभ्यां सुषुप्तिसमाधिदृष्टान्ताभ्यां द्वैतसृष्टेः प्राचीनमप्यद्वैतं सुखमित्यवगन्तव्यम्। तस्मादद्वैतरूपादानन्दादेवेमान्याकाशादीनि हिरण्यगर्भादीनि च द्वैतरूपाणि भूतान्युत्पद्यन्ते। ननु द्वैताद्वैतरूपौ सृष्टिप्रलयावहोरात्रवत्क्रमेण पुनः पुनः पर्यावर्तेते। तथा सत्येकस्य वस्तुनः परस्परविरुद्धरूपद्वयासंभवादेकस्य स्वाभाविकत्वमितरस्याऽऽगन्तुकत्वं च वक्तव्यम्। तत्रैकस्य स्वाभाविकत्वं कस्य वाऽऽगन्तुकत्वं युक्तम्। उच्यते। साधननैरपेक्ष्यत्वमद्वैतस्य सुषुप्तौ संप्रतिपन्नम्। द्वैतरूपं तु जागरणमह्नि विषयादिबहुसाधनसापेक्षत्वम्[2]। तस्मात्स्वाभाविकाद्वैतरूप[3] आनन्दो जगत आगन्तुकस्य द्वैतरूपस्योपादानम्। यथा समुद्र एकः फेनतरङ्गबुद्बुदादीनामनेकेषामुत्पत्तिस्थितिलयहेतुस्तद्वत्। तदेतज्जगत्कारणत्वलक्षणेन[4] लक्षितमानन्दमद्वैतरूपं ब्रह्मैकाग्र्यलक्षणेन तपसा भृगुः साक्षात्कृतवान्। तस्मात्तदेव तपो मुख्यं साधनम्। तस्य चैकाग्र्यरूपस्य परमतपसः संपादनाय बहुविधा उपायाः पातञ्जलादियोगशास्त्रे प्रपञ्चिताः। यथोक्ताख्यायिकायां जगत्कारणत्वेन विचारितस्य ब्रह्मण आनन्दरूपस्य साक्षात्कारे चित्तैकाग्र्यरूपं तपोऽन्तरङ्गसाधनमित्युक्तम्। अन्नादिभ्यो विज्ञानान्तेभ्यश्चतुर्भ्योऽऽतिरिक्तमानन्दरूपं यथा तत्त्वं तथैवाऽऽनन्दादप्यधिकं तत्त्वान्तरमिति शङ्कां वारयितुं विद्यामुपसंहरति। सैषेति। तच्छब्देन श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिरुच्यते। ब्रह्मा देवानां प्रथमः संबभूव विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता। स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राहेत्येका श्रुतिः। अथाऽऽश्वलायनो भगवन्तं परमेष्ठिनं परिसमेत्योवाच। अधीहि भगवन्ब्रह्मविद्यां वरिष्ठामित्यपरा[1] श्रुतिश्च। एतच्छब्द एकाग्रचित्तजन्यानुभवप्रसिद्धिमाचष्टे। भृगुणा लब्धा भार्गवी। वरुणेन प्रोक्ता वारुणी। तादृशी विद्या परमे व्योमनि ब्रह्मतत्त्वे परिसमाप्ता। तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत इति यदुक्तं तदेतदपरं व्योम। एतस्मिन्खल्वक्षरे गार्गि आकाश ओतश्च प्रोतश्चेति यदव्याकृतं श्रुतं तदेतन्मध्यमं व्योम। ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्निति श्रुतमविनश्वरमृगादिकल्पनाधिष्ठानमृग्वेदादिप्रतिपाद्यं यद्ब्रह्मतत्त्वं तदेतदुत्तमं व्योम। न ह्येतस्मादधिकं किं-

* किं तर्हीत्यादिः

१ ख. °स्परं वि°। २ घ. °पेक्षम्। ३ ख. °विकोऽद्वै°। ४ घ. °क्षणल°।

चिद्वेद्यमस्ति । तथा च श्वेताश्वतरा आमनन्ति । एतज्ज्ञेयं नित्यमेवाऽऽत्मसंस्थं नातःपरं वेदितव्यं हि किंचिदिति । तस्मादस्मिन्ब्रह्मणि विद्या समाप्ता । एकाग्रचित्तस्योत्तमाधिकारिणः सेयं विद्या सुलभा । यस्तु सांसारिकफलकामनया चञ्चलचित्तस्तस्य तत्फलसाधनोक्तिव्याजेन चित्तैकाग्र्यहेतुमुपासनं विधत्ते । य एवमिति । एवंशब्दः प्रकृतं परामृशति । अन्नं ब्रह्मेत्यारभ्याऽऽनन्दो ब्रह्मेत्येतदन्तं प्रकृतम् । तत्र ब्रह्मज्ञानं प्रत्यन्नस्य प्रथमद्वारत्वात्तस्मिन्प्रतीके ब्रह्मदृष्टिं विधत्ते । यः पुमानन्नं ब्रह्मेत्युपास्ते स पुमान्मनश्चाञ्चल्यराहित्येन प्रतिष्ठितो भवति । किंच प्रभूतान्नयुक्तस्तदन्नमत्तुं समर्थो रोगादिरहितो भवति । पुत्रपौत्रादिप्रजया गवाश्वादिपशुभिर्वेदशास्त्राभ्यासरूपेण ब्रह्मवर्चसेन तत्तद्विषयजनितकीर्त्या च समृद्धो भवति । यस्मादन्नेन द्वारभूतेनोपासितेन ब्रह्मज्ञानं लभते । तस्मादयमुपासको गुरुमिवान्नं न निन्द्यात् । तद्व्रतमिति तदेतदनिन्दनमस्योपासकस्य व्रतं नियमेन संपादनीयम् । तदतिक्रमे सत्युपासनमङ्गविकलं स्यात् । अथोपासनान्तरं विधातुमुपास्यं दर्शयति । प्राणो वा इति । यथा शरीरस्यान्तरे भुक्तमन्नं भवति । तथा शरीरमध्येऽवस्थानात्प्राण एवान्नम् । मध्यवर्तिनस्तस्य प्राणरूपस्यान्नस्य धारणाच्छरीरमन्नादं भोक्तृरूपं गृहमध्यवर्तिस्तम्भवद्देहमध्यवर्तिप्राणस्य देहधारित्वात्प्राणे शरीरं प्रतिष्ठितं भवति । प्राणस्य देहधारणत्वं प्राणसंवादे श्रूयते । अहमेवैतत्पञ्चधाऽऽत्मानं प्रविभज्यैतद्बाणमष्टभ्य विधारयामीति । शरीरस्य च प्राणधारणत्वं प्रत्यक्षम् । तदेतत्प्राणशरीरयोरन्योन्याधारत्वं चिन्तनीयम् । किंच प्राणस्यान्तरवस्थानेनान्नत्वं पूर्वमुक्तम् । देहस्यान्नकार्यत्वादन्नत्वम् । तथा सत्युभयोरन्नत्वात्पूर्वोक्तरीत्या परस्पराधारत्वाच्चान्नमेवान्ने प्रतिष्ठितमित्यपि चिन्तनीयम् । उपास्यमभिधाय तदुपासनं विधत्ते । स य एतदिति । अथान्यदुपास्यं दर्शयति । आपोवा इति । पीतानामपामुदराग्निना जीर्णत्वादपामन्नत्वम् । ज्योतिषश्चान्नादत्वम् । वृष्ट्युदके विद्युताग्निदर्शनाद्देहसंतापेन स्वेददर्शनाच्च जलज्योतिषोरन्योन्यप्रतिष्ठितत्वम् । अतएव परस्परान्नत्वम् । उपासनं विधत्ते । स य एतदिति । पूर्वत्र भोजनकाले प्राप्तमन्नमसम्यक्त्वबुद्ध्या न परिहरणीयमित्युक्तम् । इह त्वतिथिभ्यो दातुं बहुसंपादनमुच्यते । पुनरप्यन्यदुपास्यं दर्शयति । पृथिवी वा इति । अधस्तादुपरिष्टाच्च वर्तमानस्याऽऽकाशस्य मध्येऽवस्थानात्पृथिव्या अन्नत्वमाकाशस्य चान्नादत्वम् । मुग्धदृष्ट्योपरिष्टादाकाशस्योपलब्धेस्तयोराधाराधेयभावः । वि-

---

१ क. ख. ग. ङ. रोगरहितो । २ ख. °मे तदुपा° । ३ ख. °रीरान्त° । ४ ग. °रूपान्न° । ५ घ. ङ. °क्तानीत्या ।

चारद्दृष्ट्या त्वाकाश आधारः। तयोः परस्परान्नत्वं चिन्तनीयम्। उपासनं विधत्ते। स य एतदन्नमिति। निवासार्थं स्वगृहे समागतं कमपि न निवारयेत्। यथोक्तव्रतनिर्वाहकमुपायं प्रसङ्गाद्विधत्ते। तस्मादिति। यस्मादभ्यागताय निवासे दत्ते सत्यन्नमपि दातव्यमन्यथा प्रत्यवायश्रवणात्। तएद्वृङ्क्ते पुरुषस्याल्पमेधसो यस्यानश्नन्वसति ब्राह्मणो गृह इत्यदातुरैहिकामुष्मिककृत्स्नफलवर्जनमाम्नायते। तस्मादन्नं दातुं याजनाध्यापनप्रतिग्रहाणां मध्ये येन केनापि प्रकारेणान्नसमृद्धिं संपादयेत्। अत्र शिष्टाचारं दर्शयति। अराध्यस्मा इति। यो गृहे समागच्छति तस्मा आगतायान्नमराधि संपन्नमित्येवान्नवन्तो विद्वांस आचक्षते। न तु परिहरन्ति। बह्वन्नसंपादने फलातिशयाय दानविशेषे फलविशेषं दर्शयति। एतद्वा इति। यदन्नं संपादितमस्त्येतदेवान्नं मुखतो राद्धं भवति। मुख्ये देशे तीर्थक्षेत्रविशेषे मुख्यकाले संक्रान्त्यमावास्यादिरूपे मुख्यायाभ्यागताय वेदशास्त्रतदध्ययनानुष्ठानपराय मुख्यया वृत्त्या श्रद्धाप्रणिपातसत्कारादिरूपया मुख्येन दात्रा सात्त्विकेन दत्तमित्यर्थः। एतत्सात्त्विकदानं भगवतोदाहृतम्। दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे। देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतमिति। यः पुमानेवं सात्त्विकं दानप्रकारं वेद विदित्वाऽनुतिष्ठति। अस्मै जन्मान्तरे मुख्यक्रमेणैवान्नं संपद्यते। मध्यतोऽन्तत इति वाक्यद्वयं राजसतामसदानपरत्वेन व्याख्येयम्। तच्च भगवता दर्शितम्। यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः। दीयते च परिक्लिष्टं तद्राजसमुदाहृतम्। अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते। असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतमिति। फलवाक्यमपि तदनुसारेण व्याख्येयम्। उपासनाङ्गभूतव्रतप्रसङ्गेन दानानुसारी फलविशेषोऽभिहितः। अथोपासनान्येव कानिचिद्विधत्ते। क्षेम इतीत्यादिना। यद्वागिन्द्रियरूपं प्रतीकमस्ति। तस्मिन्ब्रह्म क्षेमरूपेणावस्थितमित्युपासीत। क्षेमो रक्षणम्। प्राणापानयोरुच्छ्वासनिश्वासयोः प्रतीकयोः क्रमाद्योगरूपेण क्षेमरूपेण च ब्रह्मावस्थितम्। अप्राप्तस्य धनादेः प्राप्तिर्योगः। तस्य परिरक्षणं क्षेमः। कर्मशब्देन होमयुद्धादिव्यापारा विवक्षिताः। ब्राह्मणस्य हस्तयोर्होमादिव्यापारः। क्षत्रियस्य हस्तयोर्युद्धादिव्यापारः। अन्यत्रापि यथायोगं द्रष्टव्यम्। ईदृशकर्मरूपेण हस्तयोः प्रतीकयोर्ब्रह्मावस्थितम्। गमनरूपेण पादयोरवस्थितम्। मलविमोचनरूपेण पायुद्वारेऽवस्थितम्। इत्येवमुक्ताः क्षेम इति वाचीत्यादिका विमुक्तिरिति पायावित्यन्ता मानुषीर्मनुष्यदेहावयवेषु संपादिताः समाज्ञा उपासनाः। सम्यगासमन्तान्निष्पद्यमानाः क्रियाः समाज्ञाः। बहुवचननिर्देशादेकैका पृथगुपासने-

१ घ. °त्त्विकं दा°। २ घ. °त्त्विकदा°।

त्यवगम्यते। उपासनान्तराणि विधत्ते। अथ दैवीरित्यादिना। अथ मनुष्यावयवगतपञ्चोपास्तिकथनानन्तरं दैवीर्देवशरीरगता उपासनाः कथ्यन्ते। वृष्ट्यभिमानिदेवतायां तृप्तिरूपेणावस्थितं ब्रह्म। विद्युदभिमानिदेवतायां बलरूपेणावस्थितम्। पशुदेवतासु यशोरूपेणावस्थितम्। नक्षत्रदेवतासु ज्योतीरूपेणावस्थितम्। प्रजातिः पुत्रोत्पादनम्। अमृतं योषिता सह क्रीडा आनन्दो गुह्येन्द्रियजन्यः परकीयावयवसंयोगरूपो व्यापारः। अनेन रूपत्रयेणोपस्थाभिमानिदेवतायामवस्थितम्। त्रयस्य गुह्येन्द्रियविषयत्वं कौषीतकिन आमनन्ति। प्रज्ञयोपस्थं समारुह्योपस्थेनाऽऽनन्दं रतिं प्रजातिं चाऽऽप्नोतीति। भूतभौतिकरूपं यज्जगदस्ति तेन सर्वेण रूपेणाऽऽकाशाभिमानिदेवतायां ब्रह्मावस्थितम्। एतेषु क्षेम इति वाचीत्यादिप्रशासनेषु यथोपासनं फलं द्रष्टव्यम्। तं यथायथोपासते तदेव भवतीति श्रुतेः। एतच्छ्रुत्यर्थमेवाभिप्रेत्य कानिचित्फलसहितान्युपासनान्युदाहरति। तत्प्रतिष्ठेतीत्यादिना। तद्ब्रह्म प्रतिष्ठास्थितिहेतुरित्युपासीनेऽशनाच्छादनादिजीवनस्थितिहेतुमान्भवति। महो महत्त्वगुणोपेतम्। महान्धनादिभिः समृद्धः। मनो मननशक्त्युपेतम्। मानवान्मननशक्तिमान्। नमो नमनं नमनेन वशीकरणेनोपेतम्। अस्मा उपासकाय कामा नम्यन्ते स्वाधीना भवन्ति। ब्रह्म वेदः। ब्रह्मवान्स्वाधीनवेदः। ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य परिमरः परितो वर्तमानस्य द्वेष्यस्य मृत्युरूपः। एनं पर्येतस्योपासकस्य परितो वर्तमाना द्वेषं कुर्वन्तः शत्रवो म्रियन्ते। एते द्वेषमकुर्वन्तोऽप्यप्रिया भ्रातृव्यास्तथाविधा अपि शत्रवः परितो म्रियन्ते। यथोक्तोपासनैरस्मिञ्जन्मनि जन्मान्तरे वा चित्तैकाग्र्यं प्राप्तस्य यद्वेदनीयं यच्च वेदनफलं तदुभयं दर्शयति। स यश्चेत्यादिना। स यश्चायं पुरुष इत्यारभ्यैतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्येत्यन्तस्यार्थः पूर्वानुवाकेऽभिहितोऽप्यत्र नानाविधोपासनसाध्यस्य चित्तैकाग्र्यरूपस्य तपसः परमपुरुषार्थपर्यवसायित्वं दर्शयितुं पुनरप्यभिहितः। आनन्दमयकोशे ब्रह्म पुच्छमित्यभिहितस्याखण्डैकरसस्याऽऽनन्दस्याऽऽत्मत्वेन साक्षात्कृतत्वात्प्रियमोदादिचतुर्षु कोशावयवेषु ततः पूर्वेषु च कोशेषु बन्धहेतुषु सर्वेषु स्वात्मत्वभ्रमस्य निःशेषेण परित्यक्तत्वादयं मुक्त एव। तथाऽपि जीवत्ययमिति लोकैर्व्यपदिश्यते। देहेन्द्रियादीनां लोकैर्दृश्यमानत्वात्। अतो लोकदृष्ट्या जीवनात्स्वदृष्ट्या मुक्तत्वाच्चासौ जीवन्मुक्तः। स च यथोक्तप्रकारेणाऽऽत्मानमुपसंक्रम्य यावद्देहपातमितरपुरुषवदास्ते। किं कुर्वन्। कामान्नी कामरूपी भूत्वा लोकानिमाननुक्रमेण संचरन्कामत इच्छातोऽन्नमत्तीति।

१ क. ख. ग. ङ. °र्वेणाऽऽका°। २ क. ख. ङ. °मीताश°।

भोज्याभोज्यविभागप्रतिपादकविधिनिषेधशास्त्रातिवर्तित्वाद्यस्य कस्यापि गृहे भुङ्क्ते। तथा च श्रूयते। सार्ववर्णिकं भैक्षमाचरन्नुदरपात्रेणेति। निस्त्रैगुण्ये पथि विचरतां को विधिः को निषेध इत्युक्तत्वाच्च। कामत इच्छातो रूपं वेषधारणमस्यास्तीति कामरूपी। अव्यक्तलिङ्गा अव्यक्ताचारा इति श्रुतेः। इमे लोकाः काशीद्वारवत्यादिभूप्रदेशविशेषास्तेषु क्रमेण संचरति। न तु क्वचिद्गृहं कृत्वा निवसति। अनिकेतवास्यप्रयत्न इति श्रुतेः। यद्वा। ब्रह्मादिस्थावरान्ता ये प्राणिनो मम पूः स्मृताः। इत्येवमुपदेशसहस्र्यामभिहितेन प्रकारेण सर्वात्मत्वनिश्चये ये पुरुषा येषु येषु लोकेष्वनुसंचरन्ति तत्सर्वं स्वकीयमित्येव परितुष्यन्नवतिष्ठत इत्यर्थः। पुनरपि किं कुर्वन्। एतत्साम गायन्नेतदनन्तरमेव वक्ष्यमाणं साम गीत्यात्मकं मन्त्रम्। यद्वा समत्वप्रतिपादकं मन्त्रम्। सर्वेण समस्तेन सामेति श्रुतेः। सर्वदा समस्तेन सामेत्यपि श्रुतं गायन्सामवेदोक्तक्रमेण गीतं[1] कुर्वञ्शिष्यान्प्रति स्वकीयसर्वात्मत्वप्रकटनं[2] गानस्य फलम्। अथ सामस्वरूपं दर्शयति। हा ३ वु हा ३ इत्यादिना। अहोशब्दस्याऽऽश्चर्यवाचकस्यात्र गानार्थे वर्णविकारे सति हावुशब्दो निष्पद्यते। अतिशयद्योतनार्थं त्रिरावृत्तिः। पूर्वं देहमात्रवर्तिनो मम गुरुशास्त्रप्रसादलब्धज्ञानमात्रेण सर्वात्मकब्रह्मस्वरूपता प्राप्तेति यदस्ति तदिदमत्याश्चर्यमित्यर्थः। अहमन्नमित्यादिना सर्वात्मकत्वानुभवः प्रकटीक्रियते। यद्यदन्नं व्रीहियवगोधूमादिनिष्पाद्यं तत्सर्वमहमेव तस्मिन्नन्ने नामरूपभागस्य मिथ्यात्वादधिष्ठानभागस्य सच्चिदानन्दरूपस्य वस्तुनो मत्स्वरूपत्वात्। एवमन्नादश्लोककृतावपि द्रष्टव्यौ। ब्राह्मणक्षत्रियगवाश्वादिश्वेतनोऽन्नादः। श्लोकशब्दः संघवाची पद्यवाची वा। सैन्यादि[3]रूपं[4] संघं करोति संपादयतीति श्लोककृद्राजादिः। यद्वा काव्यादिग्रन्थेषु पद्यं करोतीति श्लोककृद्विद्वान्। अत्र कृत्स्नान्नकृत्स्नभोक्तृकृत्स्नविद्वत्संग्रहार्थं वाक्येषु वीप्सा। तत्राप्येतत्सर्वात्मकत्वं[5]मावश्यकम्। सत्य इव विश्वासोत्पादना[6]र्थाय त्रिरुक्तिः। तस्याश्च विश्वासहेतुत्वं लोके वेदे च प्रसिद्धम्। त्रिवेः शपथयाम्यहमित्यादिलोकप्रसिद्धिः। त्रिषत्या हि देवा इति वैदिकप्रसिद्धिः। ऋतास्य ऋतस्य ब्रह्मणः प्रथमजाः प्रथमकार्यभूतो योऽस्ति हिरण्यगर्भः। हिरण्यगर्भकल्पनाधिष्ठानत्वात्। देवेभ्य इन्द्रादिभ्यः पूर्वमेवाहमस्मि। इन्द्रादीनामात्मना सृष्टत्वात्। सा च सृष्टिर्बृहदारण्यके पठ्यते। तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत क्षत्रं यान्येतानि देवत्रा[7] क्षत्राणीन्द्रो व-

---

१ ग. घ. गीतिं। २ घ. °कीयं सार्वात्म्यप्र°। ३ ग. °दिसं°। ४ क. ङ. °रूपसं°। ५ क. ख. ङ. °त्वमवश्यम्। ६ घ. °नाय। ७ क. ख. ङ. °त्रा क्षात्रा°।

२४

रुणः सोमो रुद्र इत्यादिः । अमृतस्य मोक्षस्य चक्रनाभिवदाश्रयोऽस्मि । यथा रथचक्रस्य नाभिरराणां नेमेश्चाऽऽश्रयस्तद्वदहमपि मोक्षस्याऽऽश्रयः । तरति शोकमात्मविदित्यात्मज्ञानेन मुक्तिश्रवणात् । य आचार्यो मामेवंविधपरमात्मानं ददाति शिष्येभ्य उपदिशति स इत्स एवाऽऽचार्य एवमुक्तप्रकारेण परमात्मतां बोधयित्वा शिष्यानवति । अथवा यः पुमानुदारः सन्मामंत्तुमन्नरूपं ब्राह्मणादिभ्यो ददाति स इत्स एवान्नस्य दाता पुरुषो ब्राह्मणादिरूपमावा वक्ष्यमाणप्रकारेणावति । अन्नात्प्राणा भवन्तीत्यादिना कार्यपरंपरामन्नजन्यामाम्नाय तस्मादन्नं ददन्सर्वाण्येतानि ददातीति याज्ञिक्यामुपनिषदि वक्ष्यते । बोधयितव्यः परमात्मरूपो दातव्यान्नरूपश्चाहमेवास्मीत्यर्थः । अहमन्नदेवतारूपः सन्दानमन्तरेण स्वयमेवान्नं भक्षयन्तं लोभयुक्तमतिकृपणं पुरुषमद्मि भक्षयामि। महारौरवादिनरकपातेन विनाशयामीत्यर्थः। केवलाघो भवति केवलादीति श्रुतेः। भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणादितिस्मृतेश्च। अहं विश्वं सर्वं भुवनं लोकजातमभ्यभवं अभिभूतवान् । अहमेवेश्वररूपः सन्प्रलयकाले संहृतवानस्मि । सुवःशब्दः स्वर्गस्थमादित्यमुपलक्षयति । नशब्द उपमानार्थः। आदित्यो यथा प्रकाशान्तरनैरपेक्ष्येण स्वयमेव प्रकाशरूपस्तथैवाहं चक्षुरादिनिरपेक्षः सन्नेव चैतन्यज्योतिरस्मि । अनेन साम्ना प्रतिपादितः सर्वात्मत्वानुभवः कस्य फलमित्याशङ्क्याऽऽह । य एवमिति । ब्रह्म पुच्छमितिवाक्येनोक्तमखण्डैकरसमानन्दात्मानं यः पुमानन्नमयादिद्वारेण साक्षात्करोति तस्यैतत्फलम्। यद्यपि स य एवं विदिति फलभाग्विद्वान्पूर्वमेव निर्दिष्टस्तथाऽपि विदुष एव फलं नेतरस्याविदुषः । विदुषस्त्ववश्यं फलं भवत्येवेति द्विविधनियमार्थं य एवं वेदेति पुनराम्नातम् । अनुवाकार्थमुपसंहरति । इतीति । भृगुर्वै वारुणिरित्यारभ्य य एवं वेदेत्यन्तेन ग्रन्थेन प्रतिपादिता येयं विद्या सेयमितिशब्देन परामृश्यते । सा चोपनिषच्छब्दवाच्या । तच्छब्दनिर्वचनं तु पूर्वमेव प्रपञ्चितम् । एषोपनिषत्समाप्तेति वाक्यशेषः ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते श्रीबुक्कणसाम्राज्यधुरन्धरमाधवविद्यारण्यपरमेश्वरसंबन्धिवेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके वारुण्युपनिषदि भृगुवल्ल्याख्यस्तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

---

१ ख. ङ. °रुणं सो°। २ ख. °द्गमित्या° । ३ ग °मन्न°। ४ घ. °नन्दमात्मा°।